

Міністерство освіти і науки України
Генеральне консульство Республіки Польща у м. Вінниці
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського,
Факультет історії, етнології і права
Варшавський університет, Інститут етнології і культурної антропології
Університет Кардинала Стефана Вишинського у Варшаві
Державний архів Вінницької області
Вінницький обласний краєзнавчий музей
Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека імені К.А. Тімірязєва
Християнсько-демократичний союз поляків Вінниці
Центр історії Вінниці

УКРАЇНА – ПОЛЬЩА: ІСТОРИЧНЕ СУСІДСТВО

МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

19 – 20 травня 2017 р.

Вінниця – 2017

Україна-Польща: історичне сусідство. Матеріали міжнародної наукової конференції 19-20 травня 2017 р. / Ред. кол. : Ю. А. Зінько, О.А. Мельничук та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан- ЛТД», 2017. – 414 с.

Редакційна колегія:

Ю. Зінько, декан факультету історії, етнології і права, Вінницького державного педагогічного університету (ВДПУ) імені Михайла Коцюбинського, д. і. н., професор (*голова*); **О. Мельничук**, завідувач кафедри всесвітньої історії, ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського, д. і. н., професор, (*співголова*); **А. Безуглий**, проректор з науково-педагогічної роботи та освітньої інноватики, ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського, к. і. н., доцент; **К. Висоцька**, директор Вінницького обласного краєзнавчого музею; **А.Войнаровський**, заступник декана факультету історії, етнології і права, к. і. н., доцент, ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського, (*упорядник*); **Ю. Войціцький**, голова Християнсько-демократичного союзу поляків Вінниці; **М. Зомбек**, професор, доктор габілітований, директор Інституту етнології і культурної антропології, Варшавський університет; **О. Коляструк**, д. і. н., професор, ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського; **П. Кравченко**, к. і. н., доцент, ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського; **К. Латак**, ксьондз професор, доктор габілітований, керівник кафедри допоміжних історичних дисциплін та закладу архівістики Інституту історичних наук, університет Кардинала Стефана Вишинського у Варшаві; **І. Мазур**, к. і. н., доцент, ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського (*відповідальний секретар*); **Н. Морозова**, директор Вінницької обласної наукової універсальної бібліотеки ім. К.А. Тімірязєва; **Л. Мруз**, професор, доктор габілітований, Інститут етнології і культурної антропології, Варшавський університет; **О. Федоришен** директор Центру історії Вінниці.

Рецензенти:

Легун Ю.В. – доктор історичних наук, професор, директор Державного архіву Вінницької області;

Даниленко О.В. - доктор історичних наук, професор, Київський Національний університет імені Тараса Шевченка.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
факультету історії, етнології і права ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського
(Протокол №1 від 29 серпня 2017 р.)*

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Факультет історії, етнології і права.

© Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського, 2017.

ISBN 978-966-924-627-1

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

ЗМІСТ

Вітальне слово Вінницького міського голови Сергія Моргунова	11
Вітальне слово Генерального консула РП у Вінниці Томаша Олейнічака	12
Łatak Kazimierz (Латак Казімеж) Dziejopis współpracy naukowej instytutu nauk historycznych uniwersytetu kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie z instytutem historii, etnologii i prawa państwowego uniwersytetu pedagogicznego imienia Michaiła Kociubinskiego w Winnicy	13
Зінько Юрій, Перкун Віталій Співпраця істориків-науковців Вінниці та Варшави як фактор зміцнення українсько-польських взаємин	20

КУЛЬТУРНА АНТРОПОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Zowczak Magdalena (Зовчак Магдалена) Kultura religijna mniejszości wyznaniowej a jej tożsamość. Biały Bór – Murafa (Релігійна культура та ідентичність конфесійної меншини. Білий Бір – Мурафа)	28
Жванко Любо Невідомий Болеслав Ярослав Цибіс (1895 – 1957): художник, скульптор, монументаліст	36
Wajszczak Jacek (Вайщак Яцек) Znaki istnienia i tożsamości w krajobrazie kulturowym Białego Bóru. (Знаки існування та ідентичності в культурному ландшафті Білого Бору)	42
Коляструк Ольга Свідомий антигуманізм поза межами військової необхідності: казус Юргена Штроопа в оцінці Казимежа Мочарського	54
Косаківський Віктор, Шпак-Косаківська Наталія Праця Ю.І. Крашевського «Wspomnienia Odessy, Jegyssanu i Budżaku: dziennik przejażdki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września» про одяг подолян середини 40-х рр. XIX ст.	57
Парацій Володимир Могили повстанців 1863 р. як символи національної пам'яті (на історичному цвинтарі Бережан)	60
Білан Сергій Польське коріння української культурної спадщини	63

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Плахотнюк Ігор Польські некрополі на території Вінниччини	66
Ніколаєнко Ольга Образ жінки в польських та українських пареміях	69
Батирєва Ірина Етнокультурна модель діалогу українського та польського населення с. Мурафа Шаргородського-ну Вінницької області	73
УКРАЇНА-ПОЛЬЩА: ДОМОДЕРНИЙ ТА РАННЬОМОДЕРНИЙ ЧАС	
Łatak Kazimierz Księga jako narzędzie wspaniałe (preclara supellex) w pracy naukowej. Przyczynek do dziejów kultury umysłowej w średniowiecznej Europie i Polsce. Книга як досконалий інструмент. Причинок до історії гуманістичної інтелектуальної формації В Польщі	78
Ясинецька Олена Україна-Польща – тисяча років взаємності: Давньоруська князівна Доброніга-Марія на престолі Польщі. Початок українсько-польських династичних взаємин (XI ст.)	86
Криворучко Олександр, Романюк Іван Вплив Кревської унії на релігійне життя населення Великого князівства Литовського	92
Студницька Мар'яна Художній ансамбль костелу св. Миколая с. Вижняни на Львівщині як зразок українсько-польського діалогу культур	95
Діденко Яніна, Кукса Надія Старожитності родового маєтку Хмельницьких – Суботова в «Мандрівках історично-археологічних по Україні» Ф. Равіти-Гавронського	98
Pęgieł Małgorzata Z zagadnień polskiej historiografii monastycznej w XVII wieku. okoliczności powstania kroniki ks. Stefana Ranatowicza crl (1617-1694) oraz jej późniejsze losy. З питань польської монастирської історіографії у XVII столітті. Обставини заснування літопису о. Стефан Ранатович (1617-1694) і його подальша доля	102
Білик Вікторія Греко-уніати Поділля: від Речі Посполитої до Російської Імперії (кінець XVIII – 30-pp. XIX ст.)	110
Федоришина Інна, Остапець Анастасія Діяльність представників родини Потоцьких на Поділлі	115

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Ks. Łobaza Michał

Міędzy kunsztem a pragmatyzmem. Oprawy ksiąg używanych w ośrodkach klasztornych krakowskich do połowy XVI wieku.

Поміж майстерністю та прагматизмом. оправи книг, які використовували в монастирських осередках Кракова до середини XVI ст. 117

Черкашина Юлія

Граф Редукс і Миньковецька держава 122

Степанчук Юрій

Українська історіографія про дослідження

Янушем Качмарчиком постаті Богдана Хмельницького 127

Бороденко Олена

Компаративний підхід у дослідженні життєвого простору самотньої жінки річпосполитських, західноєвропейських та українських земель

Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історіографічний аспект 131

Зінченко Арсен, Гребеньова Валентина

Візитаційні протоколи та метричні книги руських парохій Брацлавщини у вивченні польсько-українського мовного помежів'я в другій половині XVIII ст.

135

ІМПЕРСЬКА ДОБА В ІСТОРІЇ УКРАЇНЦІВ ТА ПОЛЯКІВ

Скрипник Анатолій

Спротив польських землевласників економічному диктату російської влади у 1803–1842 рр.

142

Валентина Надольська

Процеси колонізації та антипольська політика царизму на Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.)

145

Кожухар Олександр, Лисенко Віталій

Витоки та становлення концепції «Rzeczpospolita od morza do morza» у XIX ст.

150

Тучинський Віталій

«За нашу і вашу свободу»: події польського національного повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні у спільному дослідженні українських та польських істориків

155

Козинець Ірина

Внесок польської шляхти Волині в економічний розвиток регіону кінця XIX - початку XX ст.

156

Стадник Олена

Становище польського населення Поділля в кінці XIX ст.

160

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Кушко Ігор, Кушко Мар'яна Польський військовий діяч з Погребища – Ржевуський Адам Адамович	164
Козельчук Лариса , Кравчук Людмила Томаш Падура: сторінки життя і творчості	170
Хоцянівська Ірина Юліуш Словацький і Україна	173
Рекрут Валерій Поляки у становленні кооперативного руху на Поділлі (друга половина XIX – початок XX ст.)	176
Леськів Ірина Адам Чарторийський – фундатор повітової школи в Меджибожі на початку XIX ст.	180
Перерва Володимир Шляхта Правобережної України в церковних єпитиміях XIX ст.	182
Громакова Наталія «Земельний патріотизм» як форма громадської активності поляків Правобережної України	187
Криськов Андрій Економіко-правові обмеження землеволодіння поляків у губерніях Правобережної України (1863-1880-ті рр.)	190
Земський Юрій Боротьба із «польською національною проблемою» як чинник впровадження імперського націоналізму в політиці російського царату середини XIX ст.	196
Цецик Ярослав Антипольська політика російської влади на Волині на початку XX ст.	202
Візнюк Вероніка Культурно-освітня діяльність польських меценатів, літераторів, громадських діячів А.Є. Чарторийського, К. Сенкевича та Г. Блотницького на Поділлі і за кордоном у XIX ст.	205
Волошенко Вікторія Евристичний потенціал досліджень художнього оформлення творів друку (на прикладі популярних видань Наддніпрянської України зламу XIX-XX ст.)	207
Валігура Ірина Польські видання XVII ст. з фондів Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва як джерело книжкових інтересів подолян початку XX ст.	212
Войнаровський Анатолій, Черняк Василь Юзеф Котоні: забутий подільський поет та композитор	216

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Сумішевський Анатолій Потоцькі в історії Теплика	219
Маринич Василь Східне Поділля у спогадах Гелени Кутиловської	225
Рудь Микола Полабо-слов'янська проблематика у науковому добробку польських славістів другої половини XIX – середини XX ст. вихідців з України	228

ВИБОРЮВАННЯ ТА ОБСТОЮВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

Любчак Вікторія Польська людність Вінниці між лютим і жовтнем 1917 р.	232
Білобровець Ольга Польське питання у російській ліберальній і польській суспільній думці (1914 – березень 1917 р.)	234
Адамський Віктор Польська громада і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету	239
Мельник Наталія Польська спільнота Поділля у 1917-1918 рр.	242
Слесаренко Ольга Історичні передумови створення Центральної комісії національних меншин в Україні: досвід національно-визвольних змагань	246
Коваль Ольга Краєзнавчі об'єднання Поділля у 20-х рр. XX ст.	248
Лисий Анатолій, о. Кшиштоф Бузіковський Польський шпигун в сутані (хресна дорога о. Чеслава)	252
Олійник Микола Вплив радянсько-польських відносин у 20-х роках XX ст. на становище поляків на Поділлі	256
Ґеник Микола Політична оцінка Варшавського договору 1920 р. у процесі українсько-польського примирення	260
Мельничук Олег Становище польських військовополонених на території радянських республік у 1919-1922 рр.	265
Наталія Кузьмінець Більшовицький наступ на римо-католицьку церкву в Україні у 1920-х рр.	268

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Мезга Николай

Исследования по истории польско-советской войны 1919–1920 гг.
как инструмент идейно-политической борьбы между Польшей и
Советским государством 271

Дубровко Елена

Проблема Восточной Галиции в польско-английских отношениях
на Генуэзской конференции 1922 г. 276

Кравчук Олександр

Т.Г. Масарик про польську державність у праці
«Слов'яни після війни» (1922 р.) 279

Андрущак Роман

Вінницький ксьондз Я. Левинський та його преслідування
радянською владою 281

Щеглов Андрій

Роль Львівського гарнізону в освітньому житті міста (1921-1939 рр.) 284

Гуменюк Олена

Українські студентські осередки в міжвоєнній Польщі 290

Крамар Юрій

Польськомовне шкільництво на Волині у міжвоєнну добу:
асиміляційні впливи 293

Гладишук Сергій

Участь громадських діячів Західної Волині у польсько-українських
конференціях 1920 р. 299

Доценко Віктор

Опір римо-католицького духовенства та віруючих більшовицькій
атеїстичній політиці у 1920-30-ті рр. 303

Пірус Тетяна, Пірус Катерина

Репресії проти поляків у 30-х роках ХХ ст. у селі Рахни-Лісові
Шаргородського району Вінницької області 306

Ніколіна Інна, Очеретяний Володимир

Становище польської загальноосвітньої школи на початку 1930-х рр. .. 310

Зубко Ольга

Муровано-куриловчанин Федір Сумневич: з Волині на Волинь
через Чехословаччину (1917-1929 рр.) 312

Рубан Володимир

Зовнішньополітичний «польський фактор» у настроях селянства
Поділля у 1930-х рр. 315

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

Кучеренко Світлана

Видавнича діяльність Юрія Липи у міжвоєнній Польщі 317

Войнаровський Анатолій, Мазур Інна

Поляки Поділля в умовах комуністичних експериментів 1920-х рр. 320

Подкур Роман

Депортація громадян із прикордонної смуги УСРР
на початку 1935 р. у контексті політики державного терору 325

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ТРАГІЧНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Михайлюк Марина

Нацистський табір смерті Белжець: доля євреїв дистрикту «Галичина» 331

Мельничук Тетяна, Гудз Тетяна

Євреї в нацистських таборах на території Польщі в роки Другої світової
війни: історіографія проблеми 337

Гальчак Сергій, Гальчак Ніна

Участь подолян у боях за звільнення Польщі від нацистської окупації .. 340

Кіцак Володимир

Польські військові формування як основний засіб тиску
на українське населення закерзоння під час депортації 1944-1946 рр. 345

Каліщук Оксана

Західноєвропейська та північноамериканська історіографія
Волинської трагедії 349

Кравченко Павло

Справа Домбровської-Грач 353

Журба Михайло

Польське село у контексті суспільної моделі «радянського аграризму»
(1944 – 1959 рр.) 354

УКРАЇНА І ПОЛЬЩА В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ: НОВІ СТОРІНКИ

Даниленко Віктор

Історична наука й університетська освіта України:
взаємодія заради поступу 359

Залужна Алла

Життєвий та творчий шлях письменника-шістдесятника
Йосипа Струцюка в контексті україно-польських відносин 362

Добржанський Олександр

Еволюція суспільно-історичних стереотипів у свідомості українців та

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

поляків на прикладі опіки над місцями національної пам'яті	364
Окуньовська Юля Діяльність польських громадських організацій в Україні у контексті формування громадянського суспільства	370
Стрільчук Людмила Проблеми історичної пам'яті в сучасних українсько-польських взаєминах	373
Гречановська Олена, Зінько Олена Формування міжкультурної толерантності у студентів технічних ВНЗ через призму вивчення творчості І.Я. Падеревського на заняттях з «Історії української культури»	378
Буглай Наталя Європейський формат польсько-українських взаємин та стратегічне партнерство наприкінці 1990-х рр.	381
Харченко Віктор Україно-польські відносини на сучасному етапі (2014-2016 рр.)	384
Кононенко Валерій Освіта польської національної меншини на Поділлі: історія та сучасність	387
Ціватий В'ячеслав Здобутки і модель культурної дипломатії Республіки Польща ХХІ ст.: державно-інституціональний аспект (досвід для України)	392
Лапшин Сергій, Зінько Ірина Перспективи вступу України до НАТО: використання досвіду Польщі ..	398
Денисюк Світлана Особливості трансформації політичної системи в Польщі	401
Неприцький Олександр, Романець Владислав Образ Польщі у проекті «Огляд іноземних ЗМІ» (2015-2017 рр.)	404
Відомості про авторів	408

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Шановні читачі!

Історично так склалось, що Вінниця завжди була мультикультурним центром, який об'єднував представників різних національностей. А однією з найчисельніших у нашому місті була і залишається саме польська громада.

Сучасна Вінниця активно співпрацює з багатьма польськими містами, підтримуючи тісні економічні, культурні та наукові зв'язки, і тим самим подає приклад іншим містам у налагодженні співробітництва із Республікою Польща. Саме таку плідну співпрацю демонструє Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Спільно з Варшавським університетом та університетом Кардинала Стефана Вишинського у Варшаві українські й польські історики постійно зустрічаються за круглим столом та обговорюють складні та важливі події спільної історії. Попри ряд відмінностей на шляху історичного поступу наших держав, завжди були визначні постаті, які знаходили способи об'єднати спільноти, сприяли взаємному порозумінню та співробітництву. Яскравим прикладом є відома фраза «Без незалежної України не може бути незалежної Польщі», виголошена очільником відродженої Польщі Юзефом Пілсудським на зустрічі з Головним Отаманом УНР Симоном Петлюрою у Вінниці в травні 1920 р. Це твердження є актуальним і сьогодні, бо перед викликами сучасності сила демократичних країн у їх єдності.

Пам'ять про складні часи зміцнює наше прагнення разом будувати спільне майбутнє, у якому головною цінністю є людина, її життя, права і свободи. І нехай на цьому спільному шляху дороговказом будуть слова Великого Поляка, Папи Івана-Павла II:

«Розбудова мирного майбутнього вимагає взаємного порозуміння та успішної співпраці між народами, які визнають єдиного правдивого і неподільного Бога. Нехай усі будуть готові поставити вище те, що об'єднує, а не те, що розділяє, щоб разом будувати майбутнє, засноване на взаємній повазі, братерській співпраці та істинній солідарності».

Попри труднощі у відносинах між Україною та Польщею на їх історичному шляху, ми з гідністю подолали етап примирення і пробачення та перейшли до етапу дружби, взаємної підтримки. Такі спільні конференції сприяють порозумінню, подальшій співпраці та європейській інтеграції спільноти міста. Переконалими, що історичне сусідство Польщі та України стане міцним фундаментом для подальшого міжнародного співробітництва.

З повагою,
Вінницький міський голова

Сергій Моргунов

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Шановні Пані та Панове!

10 років співпраці Вінницького державного педагогічного університету ім. М.М. Коцюбинського з вищими навчальними закладами Республіки Польща є гарною нагодою підсумувати, проаналізувати співпрацю та окреслити плани на майбутнє. Виховання молодії еліти наших суспільств у дусі взаєморозуміння, ознайомлення зі своєю історією з повагою до другої сторони, становитиме основу наших добросусідських відносин у майбутньому.

Усі ми досконало розуміємо, що наші два народи разом, а не окремо, становлять значну частину сильної Європи та являються гарантією європейської безпеки, системи безпеки, котра останні роки в Україні, підірвана.

Користуючись нагодою, хотів би подякувати і поздоровити організаторів цієї конференції за Ваш вклад у справу польсько – українського порозуміння та сказати, що я глибоко переконаний в тому, що такі зустрічі в майбутньому будуть відбуватись не тільки як факт, але зможемо на них говорити про чергові, ще більш значущі досягнення наших вузів у розвитку не тільки наукової спадщини, але й міжлюдських контактів.

З повагою,

Генеральний консул РП у Вінниці

Піомаш Олейнічак

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Ц Я

Kazimierz Łatak

Dziejopis współpracy naukowej instytutu nauk historycznych uniwersytetu kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie z instytutem historii, etnologii i prawa państwowego uniwersytetu pedagogicznego imienia Michaiła Kociubinskiego w Winnicy

Arenga albo kilka osobistych uwag wstępnych

Zasada prawna i obyczajowa antycznych Rzymian przestrzegała, aby nikt nie był sędzią w swojej sprawie: *Nemo iudex in causa sua*. Tymczasem sprawa, którą mam Państwu przedłożyć, a zatem dziejopis współpracy naukowej pomiędzy naszymi Uniwersytetami i Instytutami jest między innymi moją sprawą. Wraz z Panem dziekanem profesorem Jurijem Zinko jesteśmy bezpośrednimi świadkami, ale też współtwórcami projektu, który w maju 2014 roku uprawomocniła umowa podpisana przez prorektorów ds. nauki naszych Uczelni: Panią profesor Irinę Rusnak, reprezentującą Rektora i tutejszy Uniwersytet, oraz Pana profesora Cezarego Mika, reprezentującego Rektora i Uniwersytet w Warszawie. Istnieje zatem ryzyko, że w mojej narracji historii naszej dziesięcioletniej współpracy zostanie naruszona bezstronność, że historia nakreślona przeze mnie będzie nieco wyidealizowana, zaś krytycyzm i obiektywizm niezbędne w ocenie zostaną zastąpione kurtuazją i samouznaniem; istnieje ryzyko, że obraz naszej współpracy zostanie nakreślony przez pryzmat emocji oraz subiektywnego wartościowania. Każdy twórca uznaje przecież swoje dzieło za wyjątkowe, niepospolite, widzi w nim kunszt i wartość, które inni z trudem dostrzegają.

Zatem, jeśli przyjąłem propozycję Pana dziekana Jurija Zinko, aby sporządzić i w formie wykładu przedłożyć dzisiaj Państwu dziejopis naszej współpracy, to dlatego, że nie opuszczało mnie przekonanie, że w tej auli zasiądą również inni świadkowie i współtwórcy tej przeszłości, a myślę o Panu profesorze Juriju Lehunie, Panu doktorze Witaliju Perkunie, Pani profesor Oldze Koliastruk, Panu profesorze Pavlo Krawczence, całym Kolegium Profesorów i Wykładowców, a także Kolegium Studentów Instytutu Historii, Etnologii i Prawa Państwowego. Zaszczepny katalog świadków i współtwórców, którzy mogą być recenzentami mojej prezentacji zamknę ponownym przywołaniem osoby Pani prorektor Iriny Rusnak. Wszak to Pani Prorektor swoim podpisem i odcisnięciem pieczęci Uniwersytetu Winnickiego uprawomocniła nasz projekt, nadając mu charakter umowy obustronnej. Więcej, zanim Pani Prorektor uprawomocniła naszą współpracę realizowaną przez kilka lat w ramach nieformalnego projektu, to wraz z Panem Rektorem Anatolijem Tkaczenko, Kolegium Rektorskim i Senatem oceniła nasze osiągnięcia, ich wartość naukową i akademicką, ich znaczenie kulturowe, a także perspektywy, szanse trwania naszych kontaktów i wysiłków naukowo-badawczych oraz naukowo-dydaktycznych. Jeślibym zatem w przedkładanej Państwu faktografii i efektach rozminął się z prawdą historyczną, względnie tej prawdzie próbował nadać idealizujące czy propagandowe rysy, ukazywał ją piękniejszą i bogatszą niż jest w rzeczywistości, to w dyskusji czy dopowiedzeniach proszę Państwa o koleżeńską korektę. Tymczasem, pozwalam sobie przejść do wątków zasadniczych, zapowiedzianych tytułem prelekcji, których podstawowym materiałem źródłowym są: teka z dokumentacją współpracy międzynarodowej przechowywana w archiwum naszego Instytutu, archiwum Biura ds. Współpracy Międzynarodowej naszego Uniwersytetu oraz prowadzona przez mnie księga czynności uniwersyteckich.

Faktografia

Geneza

Był 2006 rok. Pani poseł na Sejm Rzeczypospolitej Polskiej Joanna Fabisiak przedstawiła ówczesnemu prorektorowi naszego Uniwersytetu oraz byłemu dziekanowi Wydziału Nauk Historycznych i Społecznych, księdzu profesorowi Henrykowi Skorowskiemu, młodego naukowca z Ukrainy, który w roku akademickim 2005/2006 rozpoczął staż naukowy w Uniwersytecie Warszawskim. Tym naukowcem był Pan doktor Witalij Perkun, pracownik Instytutu Historii Ukrainińskiej Akademii Nauk w Kijowie, a zarazem absolwent Instytutu Historii, Etnologii i Prawa Państwowego Uniwersytetu Winnickiego. Pani Poseł, znana z aktywności w parlamentarnej Komisji Nauki i Edukacji, a także z aktywności na rzecz pomocy studentom z ościennych krajów przybywających do Polski, zasugerowała, aby Panu Doktorowi dać możliwość poznania specyfiki także naszej Uczelni, która akurat zmieniała dotychczasową strategię i misję, wprowadzała w życie nowe programy nauczania oparte na systemie bolońskim, reorganizowała dotychczasowe struktury, otwierała się szerzej na współpracę międzynarodową. W grudniu 2006 roku, przy okazji omawiania kwestii związanych z reorganizacją Instytutu Nauk Historycznych i reformą

I C M O P H Y H E C Y C I D C M B O

programów nauczania, Książd Prorektor zapoznał mnie z sugestią Pani Poseł. Zaproponowałem, aby Panu Doktorowi zlecić wykład monograficzny w semestrze letnim, w ramach zajęć z historiografii i metodologii historii, realizowanych przez Katedrę Nauk Pomocniczych Historii. Pana Doktora przedstawił mi Prorektor. Ustaliliśmy wówczas wstępnie temat wykładu, a w czwartek 22 lutego 2007 roku, w pierwszym tygodniu semestru letniego, Pan Doktor podjął zajęcia. W maju 2007 roku Pan Doktor poinformował mnie, że z końcem tego miesiąca Warszawę odwiedzą Panowie Profesorowie Uniwersytetu Pedagogicznego w Winnicy: Profesor Jurij Zinko, dyrektor Instytutu Historii, Etnologii i Prawa Państwowego, oraz profesor Jurij Lehun, pracownik tegoż Instytutu i kierownik Katedry Etnologii. Celem pobytu będzie między innymi próba nawiązania kontaktów naukowych z ośrodkami uniwersyteckimi. W dniach 28 i 29 maja nasz Uniwersytet obchodził swoje roczne święto patronalne. Święto, które z reguły gromadzi wielu rektorów i profesorów innych ośrodków akademickich w Polsce, stanowiło doskonałą okazję, aby podjąć również Gości z Winnicy. Panowie Profesorowie, jako goście honorowi Instytutu Nauk Historycznych oraz Wydziału Nauk Historycznych i Społecznych, uczestniczyli najpierw w uroczystej sesji akademickiej połączonej z promocjami doktorskimi, a następnie odbyły się rozmowy na temat ewentualnej współpracy naukowej. Ze strony naszego Uniwersytetu rozmowy prowadzili: Pan profesor Wiesław Wysocki, dziekan Wydziału, oraz książd profesor Kazimierz Łatak, dyrektor Instytutu. Po prezentacji ośrodków oraz sformułowaniu oczekiwań i możliwości przyjęto, że podejmujemy wzajemne kontakty naukowe, a tymczasowym pośrednikiem między dyrektorami obu Instytutów będzie Pan doktor Witalij Perkun, który rezydował w Warszawie i znał doskonale oba języki. To był początek albo nieśmiały strumień, który otworzył drogę do szerszego później nurtu naszych kontaktów i naszej współpracy. Rada Naukowa Instytutu Nauk Historycznych na posiedzeniu odbytym we wrześniu 2007 roku zaopiniowała pozytywnie wniosek o nawiązanie kontaktów naukowych z Uniwersytetem w Winnicy. Rozpoczął się okres współpracy nieformalnej, której celem była przede wszystkim weryfikacja przyjętych we wstępnej rozmowie założeń programowych i praktycznych możliwości ich realizacji.

Czas współpracy nieformalnej

Zainteresowanie problematyką ukraińsko-polską i polsko-ukraińską ze strony studentów naszego Instytutu, a przede wszystkim dyskusje, które wywołał pierwszy wykład monograficzny były racją, dla której wraz z Dziekanem poprosiliśmy Pana doktora Perkuna o kolejny wykład monograficzny. Wykład zakończył się 3 marca 2008 roku. Tego samego dnia, po wcześniejszych konsultacjach z Kolegami z Ukrainy, przyjęliśmy program konferencji na temat stosunków polsko-ukraińskich i ukraińsko-polskich. Konferencja odbyła się w dniach od 29 do 31 maja 2008 roku w auli seminaryjnej naszego Uniwersytetu. Za organizację konferencji odpowiedzialność wzięli: książd profesor Kazimierz Łatak oraz Pan doktor Witalij Perkun. Jeden z ważnych punktów dyskusji nad organizacją konferencji stanowiła kwestia języka. Z niemałą obawą, ale przyjęliśmy, że językiem podstawowym komunikacji i debaty będą nasze języki narodowe – język polski i język ukraiński. Język angielski miał być stosowany w sytuacjach krańcowych albo na wyraźne życzenie referentów i dyskutantów. Z Ukrainy przybyło do Warszawy trzech wykładowców i czterech studentów z trzech ośrodków akademickich: Winnica, Lwów i Iwanofrankowsk. Grupę wykładowców tworzyli: Pan profesor Bohdan Hud z Uniwersytetu Lwowskiego, Pan doktor Jurij Sawczuk z Instytutu Historii Ukraińskiej Akademii Nauk oraz Pan doktor Witalij Perkun. W grupie studentów byli: Pani Tamara Demedenko z Uniwersytetu w Winnicy, Pani Julia Paczos z Uniwersytetu w Winnicy, Pan Denys [...] z Uniwersytetu w Winnicy, Pani Natalia Franczuk z Uniwersytetu w Iwanofrankowsku. Stronę polską reprezentowało trzech wykładowców oraz studenci kół naukowych historyków kilku Uniwersytetów, a mianowicie: Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie oraz Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Myśl wiodąca konferencji została sformułowana następująco: „Trudne braterstwo. Stosunki polsko-ukraińskie na przestrzeni dziejów. Co nas dzieli? Kultura, język, historia. Co nas łączy? Kultura, język, historia». Debata okazała się prawdziwym sukcesem, a kwestia języka żadną barierą. W jej trakcie wygłoszono siedemnaście referatów, odbyło dwa panele dyskusyjne oraz kilka spotkań integracyjno-warsztatowych. Obszerne sprawozdanie z przebiegu debaty ukazało się drukiem w roczniku Instytutu Nauk Historycznych naszego Uniwersytetu, a w zbiorach materiałów źródłowych Katedry Nauk Pomocniczych Historii znajduje się znaczek pocztowy, który na pamiątkę tego spotkania przekazał Pan doktor Sawczuk. W jednym z przemówień zamykających

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

debatę powiedziano: „Jest pewnym paradoksem, że to co nas łączy, to również nas dzieli, a to co nas dzieli, to także nas łączy. Nie powinniśmy jednak bać się rozmawiać o naszej historii, o stosunkach polsko-ukraińskich i ukraińsko-polskich, bo zapomnieć przeszłość oznacza zgodzić się z jej powrotem. Powinniśmy przeszłość studiować i wyciągać wnioski z przeszłości. Mamy obowiązek uniemożliwiać powtórkę tragicznych scenariuszy. Nie powinniśmy powtarzać błędów naszych przodków».

W 2009 roku planowaliśmy przyjazd grupy Wykładowców i Studentów Uniwersytetu Winnickiego do Warszawy i zorganizowanie wspólnego seminarium oraz warsztatów terenowych. Z przyczyn niezależnych od nas projekt nie został zrealizowany.

Udał się natomiast zaplanowany w styczniu 2010 roku wyjazd Wykładowców i Studentów z Warszawy do Winnicy w ramach międzynarodowej konferencji naukowej. Pobyt polskiej grupy w Winnicy trwał od 12 do 16 maja 2010 roku. Grupę wykładowców tworzyli: Ksiądz profesor Kazimierz Łatak, Pan doktor Dariusz Milewski oraz Pan doktor Adam Buława. W grupie studenckiej byli: Pan Michał Rukat, Pan Bartłomiej Dźwigala oraz Pan Tomasz Jankowski. Konferencję, która toczyła się w auli Uniwersytetu oraz auli reprezentacyjnej Muzeum Winnickiego, dopełnił otwarty panel dyskusyjny oraz warsztaty terenowe na stanowisku grodziska scytyjskiego pod Niemirowem, w pałacu w Tulczynie oraz w Bracławiu.

W 2010 roku, w dniach od 18 do 23 października, w Warszawie gościli profesorowie Uniwersytetu Winnickiego: Pan profesor Jurij Zinko oraz Pan profesor Jurij Lehum. Profesor Zinko przeprowadził bloki wykładów z najnowszej historii Ukrainy dla studentów wszystkich cykli studiów – cyklu licencjackiego, cyklu magisterskiego oraz cyklu doktoranckiego. Pan profesor Lehum przeprowadził zajęcia konwersatoryjne z grupą studentów specjalizacji archiwistyczno-bibliotekoznawczej. W ramach tego pobytu profesorowie zostali podjęci na posiedzeniu zwyczajnym Rady Naukowej Instytutu Nauk Historycznych oraz Rady Wydziału Nauk Historycznych i Społecznych.

W 2012 roku, w dniach 17-18 maja, odbyła się konferencja naukowa, którą zorganizował Instytut Historii, Etnologii i Prawa Państwowego Uniwersytetu Winnickiego. Z Instytutu Nauk Historycznych naszego Uniwersytetu w Warszawie w konferencji wzięli udział: Ksiądz profesor Kazimierz Łatak oraz Pan doktor Adam Buława. Dopełnieniem konferencji były wspólne warsztaty terenowe w Buszy i Mohylewie Podolskim.

W 2013 roku, w dniach od 27 do 31 października, blok zajęć dla studentów Uniwersytetu Winnickiego przeprowadził ksiądz profesor Kazimierz Łatak. Przedmiotem były zagadnienia związane z naukami pomocniczymi historii oraz warsztatem naukowym historyka.

2.3. Umowa

W październiku 2013 roku, w czasie mojego pobytu w Winnicy, dokonaliśmy z Panem Dziekanem Zinko oceny dotychczasowych kontaktów między naszymi Instytutami. Zestawienie danych nie pozostawiało wątpliwości, że dorobek naszej aktywności naukowej, zarówno badawczy, jak też dydaktyczny nie jest mały. Uznaliśmy, że daje podstawę do wystąpienia do Rektorów obu Uniwersytetów o sformalizowanie naszej aktywności podpisaniem umowy o wzajemnej współpracy naukowo-badawczej i naukowo-dydaktycznej. Na gruncie warszawskim zasadnicze rozmowy w Instytucie, Dziekanacie i Rektoracie odbyły się w listopadzie 2013 roku. Rada Naukowa Instytutu Nauk Historycznych, działająca pod kierownictwem księdza profesora Waldemara Graczyka, oraz Rada Wydziału Nauk Historycznych i Społecznych, działająca pod kierownictwem pana profesora Tadeusza Kamińskiego, poparły wniosek jednogłośnie. W piątek 17 stycznia 2014 roku otrzymałem polecenie Rektora, aby zredagować list intencyjny w sprawie umowy o współpracy, który miał być przesłany Rektorowi Uniwersytetu w Winnicy, a także pełnomocnictwo do negocjacji warunków umowy. List intencyjny został zredagowany i wysłany do Winnicy 12 lutego 2014 roku. Odpowiedź z Winnicy nadeszła do Warszawy 28 lutego 2014 roku. Zaczęto przygotowywać tekst umowy.

Tekst roboczy umowy, który miał stanowić punkt wyjścia dla dyskusji Kolegiów Rektorskich obu uczelni, redagowaliśmy w Warszawie razem z Panem doktorem Witalijem Perkunem. Dnia 23 kwietnia 2014 roku przygotowany tekst wraz z załącznikami został złożony w Rektoracie. Dnia 5 maja 2014 roku Biuro ds. Współpracy Międzynarodowej wydało pozytywną opinię o zaproponowanym projekcie. Niemal w tym samym czasie nadeszła podobna opinia z Uniwersytetu w Winnicy. Dnia 7 maja 2014 roku przyjęto, że umowa zostanie podpisana 27 maja w Warszawie, w ramach obchodów rocznego święta naszego Uniwersytetu. I tak też było.

I C M O P H Y H E C Y C I D C M B O

Umowę spisana w języku polskim i ukraińskim podpisali prorektorzy ds. nauki obu Uczelni. Pani prorektor Irina Rusnak działała w imieniu Rektora Uniwersytetu w Winnicy, Pan prorektor Cezary Mik działał w imieniu Rektora Uniwersytetu w Warszawie. Ceremonii podpisania umowy w gabinecie Pana prorektora Mika towarzyszyli jako świadkowie: Pan profesor Jurij Zinko, Pan profesor Jurij Lehun, Pan doktor Witalij Perkun (tłumacz i koordynator dla edycji tekstu umowy w języku ukraińskim), Pan profesor Tadeusz Kamiński, ksiądz profesor Waldemar Graczyk oraz ksiądz profesor Kazimierz Łatak. Pióro, którym Prorektorzy podpisali umowę, przekazano do Winnicy. Tego samego dnia, w godzinach popołudniowych, w auli budynku Wydziału Nauk Historycznych i Społecznych odbyła się uroczysta sesja akademicka z prezentacją aktu umowy i okolicznościowymi wykładami.

Podpisana umowa stanowi, że jej wykonawcami ze strony Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego jest Wydział Nauk Historycznych i Społecznych, natomiast ze strony Uniwersytetu im. Michała Kociubińskiego jest Instytut Historii, Etnologii i Prawa Państwowego. Współpraca ma być realizowana w obszarze nauk historycznych i społecznych, poprzez prowadzenie badań w zakresie zagadnień historyczno-kulturowych. Osiągnięciu wyznaczonych umową celów będą natomiast służyły: prowadzenie wspólnych badań; wymiana kadry dydaktycznej w celu prowadzenia zajęć; organizowanie wspólnych konferencji naukowych, sympozjów i seminariów; wspomaganie wymiany pracowników naukowych i studentów; wymiana publikacji i informacji naukowej. Nad realizacją umowy mają czuwać koordynatorzy: Pan profesor Jurij Zinko ze strony Instytutu w Winnicy oraz Ksiądz profesor Kazimierz Łatak ze strony Wydziału w Warszawie.

2.4. Czas współpracy formalnej

Podpisanie umowy, a w związku z tym obecność Profesorów Uniwersytetu Winnickiego w Warszawie była okazją, aby od zaraz zacząć realizację jej postanowień. Już nazajutrz odbyły się warsztaty terenowe w rezydencji królewskiej króla Jana III Sobieskiego w Wilanowie, zaś w dniach 29-30 maja zajęcia ze studentami. Pan profesor Zinko prowadził zajęcia z grupą specjalizacji nauczycielskiej oraz studentami cyklu magisterskiego, natomiast Pan profesor Lehun prowadził zajęcia z grupą specjalizacji archiwistycznej. Pani prorektor Irina Rusnak miała wykład otwarty, a jego przedmiotem był Uniwersytet w Winnicy, jego historia. W 2015 roku, w dniach od 28 maja do 4 czerwca w Winnicy przebywał z blokiem zajęć ksiądz profesor Łatak. Tego samego roku, w dniach od 16 do 21 listopada, zajęcia ze studentami w Warszawie prowadziła Pani profesor Olga Koliastruk. W 2016 roku, w dniach od 22 do 26 lutego, z wykładami w Winnicy przebywali profesorowie: Jan Pietrzykowski i Kazimierz Łatak. W tym samym roku, w dniach od 30 maja do 3 czerwca, zajęcia ze studentami w Warszawie prowadził Pan profesor Pavlo Krawczenko. Również obecne spotkanie, obecna konferencja naukowa wpisuje się w realizację naszego wspólnego projektu naukowo-badawczego i naukowo-dydaktycznego, a jednocześnie jest uczczeniem dziesiątej rocznicy naszych koleżeńskich kontaktów i naszej naukowej współpracy.

2.5. Efekty

Efekty naszej współpracy możemy śledzić przez pryzmat dydaktyki i związanej z nią wymiany kadry naukowej, przez pryzmat publikacji, konferencji i debat publicznych, przez pryzmat wymiany literatury oraz informacji naukowej, a także przez pryzmat kolokwii i seminariów wewnętrznych. W ramach dydaktyki prowadzimy wykłady, konwersatoria, warsztaty terenowe oraz seminaria. W katalogu wykładów i konwersatoriów, co już nadmieniałem, mamy zajęcia przeprowadzone w Warszawie przez profesorów tutejszego Uniwersytetu: Pana profesora Jurija Zinko, Pana profesora Jurija Lehuna, Panią profesor Olę Koliastruk, Pana profesora Pavlo Krawczenko, Panią prorektor Irinę Rusnak. W grupie tej lokuje również zajęcia przeprowadzone przez Pana doktora Witalija Perkuna, który co prawda nie jest pracownikiem tej Uczelni, ale jest jej uznanym absolwentem. Na grupach studentów duże wrażenie zrobił wykład na temat głodu na Ukrainie w latach 1932-1933, ale nie mniejsze zainteresowanie, czego dowodziły pytania z auli i towarzysząca im dyskusja, wzbudził blok wykładów na temat przemian społecznych i kulturowych na Ukrainie po 1991 roku. Wkłady te wygłosił Pan profesor Zinko, a dopełnieniem słowa był materiał ikonograficzny, w tym filmy dokumentalne. Studenci specjalizacji archiwistycznej bardzo dużo skorzystali z konwersatoriów przeprowadzonych przez Pana profesora Jurija Lehuna. Przedmiotem zajęć Pana Profesora były teoria archiwalna, archiwoznawstwo, metodologia archiwalna oraz zakres badań archiwalnych i archiwistycznych w Ukrainie, ale widziane przez pryzmat zasobu Archiwum Państwowego w Winnicy. Wartość tych zajęć zawierała się także w tym, że Pan Profesor łączy w sobie kompetencje teoretyka i

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

praktyka. Wykłady Pani profesor Koliastruk z zakresu postępowania badawczego z materiałami źródłowymi do dziejów codzienności życia oraz kultury masowej społeczeństwa, a także opis tej codzienności i kultury pozwolił naszym studentom zajmującym się źródłami i źródłoznawstwem, historią kultury i kulturologią na dyskusje seminaryjne porównawcze. Pan profesor Krawczenko podzielił się z naszymi studentami swoim doświadczeniem w postępowaniu badawczym oraz edycją źródeł historycznych okresu stalinowskiego. Sylabus tych zajęć, których ogólny temat brzmiał: Historia stalinizmu na Ukrainie w świetle materiałów archiwalnych (na przykładzie Archiwum Państwowego w Winnicy) obejmował osiem podtematów szczegółowych, a wśród nich zagadnienie wartości źródłowej i stopień wiarygodności tych materiałów. Uwagi Pana Profesora w tych kwestiach były niezwykle ważne, zwłaszcza że nasi studenci mieli w pamięci wiele nieswoistych debat publicznych i publikacji na temat wiarygodności, wartości poznawczej i znaczenia historycznego zasobu Instytutu Pamięci Narodowej, który przechowuje materiały źródłowe okresu stalinowskiego w Polsce. Nie mogę w końcu nie przywołać zajęć przeprowadzonych w naszym Instytucie przez Pana doktora Witalija Perkuna. Stanowiły one doskonałe uzupełnienia naszego programu kształcenia w zakresie historiografii oraz nauk pomocniczych historii, głównie zaś sfragistyki i edytorstwa źródeł. Obowiązkiem moim jest nadmienić także, że Pan Doktor zarówno w Warszawie, jak też w Winnicy nieustrudzenie służył jako tłumacz. Goszcząc profesorów Uniwersytetu Winnickiego w Warszawie mieliśmy okazję do zorganizowania warsztatów terenowych w Żelazowej Woli (Muzeum Fryderyka Chopina), w Płocku na Mazowszu (Muzeum Diecezjalne, Biblioteka Diecezjalna), w Krakowie (Archiwum Metropolitalne, Archiwum Narodowe, Katedra Nauk Pomocniczych Historii UJ), w Bibliotece Narodowej w Warszawie i innych miejscach.

W Winnicy odbywały się częściej konferencje naukowe międzynarodowe oraz seminaria dyskusyjne. Zajęcia dla studentów przeprowadzili natomiast Profesorowie: Kazimierz Łatak i Jan Pietrzykowski. Tematyka zajęć związana była głównie z naukami pomocniczymi historii – źródłami i źródłoznawstwem, historią historiografii i hagiografii, paleografią łacińską, warsztatem historyka. Sylabus zajęć przeprowadzonych przez księdza profesora Kazimierza Łataka w październiku 2013 roku obejmował trzy zagadnienia szczegółowe: Błąd w sztuce. O zjawiskach negatywnych w warsztacie naukowym historyka; Ars scribendi. O sztuce pisania w średniowiecznej Europie Środkowo-Wschodniej; Hagiografia i jej wartość źródłowa w historycznych badaniach naukowych. Tematem zajęć przeprowadzonych w lutym 2016 roku przez profesorów Kazimierza Łataka i Jana Pietrzykowskiego były średniowieczne kroniki polskie i czeskie na tle kronikarstwa europejskiego tego okresu, głównie niemieckiego, włoskiego i francuskiego.

W ramach naszych pobytów w Winnicy były organizowane także seminaria, panele dyskusyjne zewnętrzne i wewnętrzne oraz sesje warsztatowe. Z seminariów oraz paneli przywołam jedynie dwa, a mianowicie seminarium wewnętrzne poświęcone nauczaniu historii w ośrodkach uniwersyteckich oraz jej roli w procesach kulturotwórczych i cywilizacyjnych, które odbyło się w 2012 roku, oraz seminarium wewnętrzne poświęcone systemowi bolońskiemu kształcenia akademickiego, które odbyło się w 2016 roku. Seminaria miały charakter komparatywny. Warsztaty terenowe z Kolegami Profesorami i grupami studenckimi ukraińsko-polskimi i ukraińskimi odbyliśmy w Niemirowie (grodzisko scytyjskie), w Tulczynie (Pałac Potockich, Archiwum), w Buszy, w Muzeum Państwowym w Winnicy, w Archiwum Państwowym w Winnicy, w Bibliotece Państwowej w Winnicy, na ruinach kwatery Hitlera pod Winnicą. Sesje warsztatowe miały charakter pragmatyczny: historyczno-źródłoznawczy, historyczno-archiwistyczny, historyczno-bibliotekoznawczy, architektoniczno-artystyczny, etnograficzno-kulturologiczny oraz prozopograficzny. O znaczeniu naukowym i kulturowym naszych pobytów w Uniwersytecie Winnickim, udziale w konferencjach, kolokwium profesorskim i zajęciach ze studentami nie mogę się wypowiadać z braku wiedzy, aczkolwiek migawki informacji telewizyjnych na temat aktywności Uniwersytetu Winnickiego i jego Instytutu Historii, Etnologii oraz Prawa Państwowego, które w 2014 roku zostały zaprezentowane przez Pana profesora Jurija Zinko w auli posiedzeń Rady Wydziału naszego Uniwersytetu w Warszawie, zdają się przekonywać, że nie były obojętne dla tutejszego środowiska akademickiego.

2.6. Perspektywy

Kierunki, formy i zasady naszej współpracy określa podpisana w 2014 roku umowa. Nie oznacza to jednak, że w ramach określonych kierunków niemożliwe są oryginalne i nowatorskie projekty badawcze oraz dydaktyczne. Myślę w pierwszym rzędzie o procesach kulturotwórczych i

cywilizacyjnych w obrębie naszych państw, a następnie o warsztacie historyka i nowoczesnych technologiach w badaniach historycznych, o antropologii pracy naukowej, roli uniwersytetów w kulturze państwa i narodu, antropologii historii i kultury, kulturze książki i archiwistyce, historii edukacji, obyczajowości i religii; myślę o ożywieniu wymiany studentów. Jeśli chodzi o projekty badawcze i kwerendy w ramach tych wielkich tematów, to uważam, że należy podejmować zagadnienia, którymi rzadziej albo w ogóle nie zajmują się inne Uniwersytety oraz ich jednostki, ani też fora polsko-ukraińskie czy ukraińsko-polskie. Zdaję sobie sprawę, że w realizacji projektów i kwerend będzie nam doskwierać nie tyle brak pasji, co brak środków finansowych. To ostatnie nie powinno nas jednak zniechęcać. Nauka i kultura nigdy i nigdzie nie były dostatecznie dofinansowane; ludzie nauki i kultury zawsze i niemal wszędzie borykali się z problemami finansowymi i brakami materialnymi. Sam Mikołaj Kopernik musiał zrezygnować z promocji doktorskiej w Padwie, bo nie był w stanie opłacić wysokich kosztów przewodu, a Uniwersytet Padewski w swoim prawie był nieugięty. Uczynił to Kopernik dopiero w Ferrarze, bo tamtejszy Uniwersytet miał niższe koszty egzaminów, ale też z tego tytułu był nazywany nieco pogardliwie: *refugium pauperorum*, czyli miejsce ucieczki ubogich. Mikołaj z Jadownik, wytrawny kopista ksiąg w połowie XV wieku, zapisał na karcie jednej z nich, że dzieło udało mu się szczęśliwie ukończyć, ale pracując nad jego powstaniem, nie mając wystarczających środków finansowych, musiał jedynie wodę pijać i jadać poziomki: „*aquam bibens et fraga comedens*». W kodeksie zawierającym uznany w świecie nauki leksykon Hugwicja z Pizy (*Summa Pisani, Derivationes maiores*), skopiowanym również w XV wieku, znalazłem jeszcze smutniejszy zapis anonimowego kopisty: „*Scriptor circa praedictum opusculum magnas miserias et inopias est perpressus a nullo habes aliquod subsidium* – Skryptor przy tym dziele pracując, wielką biedę i niedostatek cierpiał, znikąd nie mając żadnej pomocy». Nauka oraz kultura dość często rodziły się i rozwijały w klimacie niedostatku i upartej walki, w niezrozumiałej dla otoczenia potrzebie tworzenia, w tęsknocie za lepszym światem. Ale też zawsze, bez względu na czas i przestrzeń, ostatnie słowo należało do kultury i nauki. To kultura pomagała trwać i odradzać się, zaś nauka i wiedza pomagały dźwigać się nawet z popiołów. Wierzę zatem, że nasze współdziałanie na gruncie i na rzecz nauki i kultury, które w całość spinają historia i tradycja, nie jest utopijnym romantyzmem, rozmijającym się z realizmem marzeniem, syzyfową pracą, lecz aktywnością, która współgra z potrzebami egzystencjalnymi obu naszych narodów i państw, a stąd jej perspektywy naznaczone są optymizmem i pomyślną przyszłością. Chodzi tylko o wiarę w siebie, wolę działania, wzajemne inspiracje, odważne inicjatywy. *Volenti nihil impossibile* – czytałem niegdyś niemal codziennie na jednym z dawnych budynków rzymskich: dla chcącego nie ma nic niemożliwego. Dość często moim studentom i doktorantom w Warszawie przypominam tę sentencję, którą wspieram zdaniem Stanisława Wyspiańskiego, naszego polskiego poety i artysty, skierowane u progu XX wieku do Polaków w dramacie „*Wesele*”: „*Moglibyście wiele mieć, ale wy nie chcecie mieć*». Proszę nie mieć mi za złe, że te słowa, aczkolwiek w parafrazie, zaadresuję także do naszych obu uniwersyteckich środowisk profesorskich i studenckich: Możemy wiele mieć, ale jeśli będziemy chcieć, albowiem dla chcącego nie ma nic niemożliwego.

3. Epilog

Nasza współpraca lokuje się w obszarze kultury humanistycznej, dialogu międzykulturowego, komunikacji międzynarodowej i innych niezbędnych w procesach cywilizacyjnych, w procesach ekumenicznych, w procesach normalizacji stosunków etnicznych. Pracujemy na rzecz nauki, na rzecz szeroko rozumianej kultury, ale także na rzecz prestiżu naszych narodów i państw. Ogniwnem zaś, które wszystkie te ścieżki spaja w pewną całość, jak to sygnalizowałem już kilka razy, jest historia. Zajmujemy się historią i kulturą, bo są one nośnikami siły niepospolitej. Historia odpowiada człowiekowi na pytanie kim jest, umacnia tożsamość. Historia to fascynująca sztuka, ale także wartość, której nie powinno się naruszać. Historia to *testis temporum*, nie spacer po bezdrożach. Historia to argument – argument daleko ważniejszy niż prawo, siła i instytucja. Studiujemy i promujemy historię, bo wiemy, że przeszłość nie umiera; nie wraca wprawdzie jak żywe zjawisko w dawnej postaci, ale nie umiera. Przeszłość żyje w każdym z nas albowiem człowiek jest bytem historycznym genetycznie i kulturowo. „*Przeszłość to dzisiaj tylko nieco dalsze*» (C.K. Norwid). Cokolwiek byśmy robili, historia zawsze będzie częścią naszego życia. Dlatego, „*aby drogę mierzyć przyszłą trzeba pamiętać skąd się przyszło*» (C.K. Norwid).

Życie narodu oraz państwa to nie tylko ekonomia i modernizacja, produkcja dóbr i rynek zbytu, technika i technologia. Życie narodu i państwa to także umiłowanie mądrości, które broni

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Ц Я

przed kulturą przyzwyczajenia i pobudza do twórczości, oraz żywa i wspólna pamięć, która jest synonimem duszy; pamięć o wielkich i małych pomnikach przeszłości, wdzięczność wobec swoich umarłych za ich wiarę w przyszłość i pracę dla niej, pozytywna artikulacja tożsamości, która daje szansę, by zrozumieć siebie, a innym pozwala zrozumieć, kto jest ich partnerem i co reprezentuje. Narody i społeczności cierpiące na zaburzenia pamięci lub nie zajmujące się jej higieną, wcześniej czy później popadają w konflikt z miejscem i czasem. Tworząc zatem teraźniejszość i otwierając się na przyszłość, trzeba odwoływać się do pamięci, czyli do przeszłości i opierać się o jej pomniki. Przeszłość jest spoiwem, które wiąże pokolenia w pewną zrozumiałą całość, a przez to stanowi źródło, z którego czerpie się tak nadzieję, jak i wizję tejże przyszłości. Amnezja historyczna jest tak samo niebezpieczna dla przyszłości każdego narodu i społeczeństwa, jak pesymizm egzystencjalny, relatywizm etyczny i agresja zewnętrzna. Dlatego historii nie wolno lekceważyć, od historii nie można uciekać, przed historią nie wolno się bronić, historii nie wolno zacierać ani jej wypierać z przestrzeni życia indywidualnego i zbiorowego, historii nie wolno pozbawiać twarzy, historii nie można pozostawić wyłącznie zamkniętym kręgom specjalistów. Przeciwnie, historię własną i innych trzeba poznawać. Historia bowiem jest mistrzynią życia i kultury, argumentem, a jednocześnie jedną z decydujących sił w procesach cywilizacji oraz przebogatym źródłem inspiracji do działań określanych mianem „patriotyzmu jutra». Historii nie da się ukryć, a im bardziej próbujemy to robić, tym bardziej stajemy się jej więźniami. „Memoria est vis magna» – Pamięć jest siłą wielką. Tak pisał święty. Augustyn z Hippony (+354) z perspektywy doświadczenia poprzedzających go epok, po lekturze dzieł wielkich filozofów greckich i rzymskich. Ale możemy potwierdzić to także my, badając przeszłość naszych narodów. Pamięć jest siłą wielką, a przez to niezwykle trudną do pokonania, zaś walka z nią zawsze kładzie się cieniem na tożsamości.

Historia to nie tylko mechaniczne zestawienie bardziej lub mniej budujących faktów, katalog sukcesów i klęsk, zwycięstw i krzywd, lecz proces dziejowy, łańcuch przyczyn i skutków pobudzający rozsądek i uczący niezwyklej mądrości, bez której kroczenie w przyszłość bywa dość często drogą bolesnych i kosztownych pomyłek. Tak często szukamy zrozumienia zjawisk, wskazując na jedną przyczynę, która ma wszystko wyjaśnić, gdy tymczasem są one pochodną logicznych ciągów procesów inicjowanych w dalekiej nieraz przeszłości. Jeśli zatem nie zrozumiemy dobrze naszej przeszłości, nie mamy szans na to, by zrozumieć siebie dzisiaj, ani też w przyszłości. Nasza kultura, podobnie jak wszystkich innych narodów, jest bowiem pochodną ścieżki historycznej. W dużej mierze reprodukuje się ona z pokolenia na pokolenie. Jej kształt wynika z bardzo wielu okoliczności życia naszych przodków – między innymi odbioru zewnętrznych trendów kulturowych, tworzenia własnych systemów wartości, typu religijności, relacji społecznych, sposobu zorganizowania przestrzeni, działania instytucji nauki i edukacji, wzorców życia publicznego. „Żadna radość – pisał Karl Jaspers – nie jest dla naszego samou pewnienia istotniejsza od historii. Ukazuje nam ona najdalszy horyzont ludzkości, dostarcza naszemu życiu uzasadnienia w treściach tradycji, temu co współczesne, wyznacza probieże, wyzwala nas z nieświadomego skrępowania własną epoką, uczy widzieć człowieka w jego najdalszych możliwościach i nieprzemijających dokonaniach».

Tę epilogową pochwałę historii, która stanowi główny nurt współpracy naukowej pomiędzy naszymi Instytutami – Instytutem Nauk Historycznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, który mam zaszczyt reprezentować, oraz Instytutem Historii, Etnologii i Prawa Państwowego Uniwersytetu im. Michaiła Kociubińskiego w Winnicy – zamknę myślą papieża Jana Pawła II: „Historia oznacza nie tylko przeszłość, ale także dziedzictwo, i w tym przede wszystkim stanowi o kulturze narodów i kształtuje ją». Jeśli badamy przeszłość i opisujemy ją, jeśli zmierzamy się z historią, to dlatego, że poprzez to współtworzymy i kształtujemy kulturę naszych narodów oraz budujemy prestiż naszych państw.

Співпраця істориків-науковців Вінниці та Варшави як фактор зміцнення українсько-польських взаємин

У ХХІ ст. на перший план у світових взаємовідносинах виходить регіональна і міжнародна співпраця, яка за своєю суттю передбачає багатовимірні відносини як у сфері торгово-фінансовій, політичній, так і в культурно-освітній та науковій. Така співпраця має місце у зв'язку з тим, що світ стає все більш взаємозалежним, тому чітко вимальовується структура глобального виміру взаємостосунків. У цьому розумінні відносини Польщі з Україною у сучасних міжнародних відносинах мають виняткове значення. Адже їх пов'язують не тільки економічні зв'язки, а й досить близьке історичне, етнічне минуле, геополітичні характеристики, а на сьогодні й новий вектор близьких відносин на регіональному рівні. Як зазначають поборники україно-польської співпраці, кожен другий до Вісли розуміє українську, а кожен другий до Дніпра – польську.

Події далекого і близького минулого навіки вкарбувалися у сторінки історії наших держав, заклавши фундамент для плідної та тісної співпраці. Слова маршала Речі Посполитої Юзефа Пілсудського, що без незалежної України не може бути незалежної Польщі, і без незалежної Польщі не може бути незалежної України: «Хай живе вільна Україна!» – прозвучали пророче для наших держав 17 травня 1920 року у місті Вінниці, коли йшлося про співпрацю України й Польщі між Симоном Петлюрою та Юзефом Пілсудським. [1, с. 256]

Польща, яка свободу і незалежність власної держави визнає найвищою цінністю, у 1991 році однією з перших офіційно підтвердила вибір українців на шляху до створення своєї незалежної країни. Сейм Республіки Польща висловив переконання, що незалежна Україна рухатиметься шляхом демократичних змін, які створять умови для добросусідської всебічної міжнародної співпраці між двома державами.

Першорядне значення у взаєминах поміж країнами та народами належить ролі університетів. Саме ці осередки думки, мають задавати камертон тій соціальній групі, яка зобов'язана брати на себе відповідальність у формуванні порядку денного в білаторальних контактах – інтелігенції (професорам, викладачам, науковим співробітникам).

Цивілізаційний виклик, який стоїть нині перед Україною як державою, а саме – вибудування власного інтелектуально-культурного обличчя, відкриття для себе Європи, знаходження свого місця на її культурно-цивілізаційній мапі, повинен змусити змінити кардинально підходи до розуміння місії університету, культури в формуванні тканини історичної пам'яті, регенерації інтелектуального ресурсу. Без ліквідації постсовєтської системи освіти українські вчені, викладачі, студентська молодь не зможуть ані бути привабливими науково та освітньо, ані віднайти власне місце з-поміж інших держав старого світу.

Коли ведемо мову про контакти із західним світом, насамперед йдеться про студентську молодь, про осмислення та присвоєння нею української та європейської ідентичності. Це від неї нині залежатиме, яке буде цивілізаційне обличчя України за 20 – 30 років. У тому числі із цієї причини на факультеті історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (далі – ВДПУ імені Михайла Коцюбинського) протягом тривалого часу діє Центр європейських студій, де студенти-історики під керівництвом доцента Олександра Неприцького займаються вивченням історії та сучасності Європи, а, найперше, історії і культури Польщі, як найближчого європейського сусіда.

Природньо, що вище викладені завдання складно реалізувати без відповідного не тільки ознайомлення із європейськими університетськими осередками, але й створення постійного каналу зв'язку із тамтешньою професурою та студентами.

Властиво, відлік такому алгоритму взаємин поміж історичним факультетом ВДПУ імені Михайла Коцюбинського та польськими університетами було закладено десять років тому.

Йшов травень 2007 року. У Польщі в розпалі був період романтичного захоплення Україною після революційних подій листопада-грудня 2004 р. Вірилося у кардинальні й швидкі зміни української системи освіти та науки. А тому один за одним набували життя різного роду наукові, освітні ініціативи із українськими науковими та освітніми осередками.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

Видавалось, у тому числі й над Віслою, що Україна незворотно піде шляхом болісних, але таких конечних реформ.

У цей час доля посміхнулася й Інституту історії, етнології і права ВДПУ імені Михайла Коцюбинського (у 2016 р. реорганізований у факультет історії, етнології і права). Новопризначений керівник кафедри етнології доктор історичних наук Юрій Легун у розмові із Віталієм Перкуном, кандидатом історичних наук, науковим співробітником Інституту історії України Національної академії наук України, який на той час був ад'юнктом кафедри Україністики Варшавського університету, виявив інтерес до знайомства із польськими університетами на предмет можливого наукового спілкування. Фортуна виявила свою прихильність для таких ідей у особі директора Історичного інституту відділення історичних та суспільних наук Університету Кардинала Стефана Вишинського у Варшаві ксьондза професора Казімежа Латака та директора Інституту історії, етнології і права, доцента, а нині професора, Юрія Зінька. Саме із ксьондзом професором Казімежем Латаком Віталій Перкун, який мав на той час монографічний курс у керованому ксьондзом професором інституті, поділився такими думками та запитав про можливість таких розмов. Після отримання позитивної відповіді, директор Інституту історії, етнології і права Юрій Зінько та завідувач кафедри етнології Юрій Легун прийняли запрошення й приїхали 28 травня 2007 р. на перемовини до Варшави. У цей день відбувалося свято університету, на яке були запрошені й вінничани. Прізвища та посади гостей із Вінниці було урочисто проголошено разом із іншими під час офіційного привітання. Такий рівень прийняття з боку ксьондза професора Казімежа Латака та ректорської влади університету був жестом неабиякого кредиту довіри. [2, с. 126]

Ксьондз професор, маючи життєвий досвід перебування поза Польщею у Західній Європі в 1980-і рр., без зайвих слів розумів наскільки важливим є саме тепер подати руку допомоги колегам з України.

Тому було зрозуміло, що ксьондз професор як директор і як вчений зробить максимум, аби переконати у доцільності співпраці свій інститут та ректорат Університету Кардинала Стефана Вишинського (далі – УКСВ). Крім зустрічі в УКСВ були зорганізовані ще три важливі розмови. Тоді ще доктор, а нині професор Славомір Гужинські та його дружина, пані доктор Івона Дацка-Гужинська познайомили нас із директором Осередку досліджень античної традиції Варшавського університету (*Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną*, далі – ОБТА) професором Єжи Аксером. Результатом цього було отримання стипендій для стажування трьох вінницьких студентів-істориків. Славомір Гужинські також подав номер телефону до директора Інституту культурної антропології та етнології Варшавського університету професора Леха Мруза. І вже наступного дня професор нас запросив на зустріч до інституту, де була підписана умова про співпрацю.

І підсумовував травневий візит гостей із Вінниці ланч, на який запросив до себе у видавництво DiG професор Славомір Гужинські та доктор Івона Дацка-Гужинська.

Ось такий доленосний візит в травні 2007 р. відкрив двері можливостей для викладачів та студентів Інституту історії, етнології і права ВДПУ імені Михайла Коцюбинського.

Восени 2007 р. розпочалися перші кроки у реалізації дорожньої карти співпраці. Завдяки рекомендації та підтримці доктора Івони Дацкої-Гужинської студентці магістратури Тамарі Демиденко, яка досліджувала тему «Спільні інтереси і можливості співпраці Польщі й України задля збереження стабільності та миру на Сході Європи в контексті ЄС і НАТО» й отримала перемогу у Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з питань євроінтеграції кваліфікаційна комісія ОБТА Варшавського університету надала право з 1 листопада по 31 грудня 2007 року проходити стажування у Варшаві з метою здійснення дослідницької праці. Дослідниці було призначено щомісячну стипендію в розмірі 1270 злотих на покриття коштів перебування і квартирування у Варшаві. За час стажування, магістрантка під керівництвом доктора Івони Дацкої-Гужинської здійснювала наукове дослідження за темою «Україна у міжнародних відносинах, європейська інтеграція, міжнародні відносини», брала участь у наукових конференціях та семінарах, відвідувала лекції та практичні заняття з тематики дослідження, а також працювала з матеріалами Національної бібліотеки, бібліотеки Варшавського університету, бібліотеки німецького історичного інституту у Варшаві. Тамара Демиденко отримувала наукові консультації провідних польських професорів – директора ОБТА, професора Єжи Аксера, професора

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

новітньої історії Збігнева Левіцкі, першого посла Польщі в Україні Єжи Козакевича, директора Німецького історичного інституту у Варшаві професора Клауса Зіммера, професорів Збігнева Кльоха, Йоаланти Курчевської.

На запрошення кафедри Україністики Варшавського університету Демиденко Тамара 8-9 листопада 2007 року брала участь у міжнародній польсько-українській науковій конференції «Українська культурна спадщина в українській діаспорі» та 3-10 грудня 2007 року у сесії Міжнародної гуманітарної наукової школи з нагоди 15-ї річниці заснування ОБТА, провідною темою якої була «Ідентичність – свобода – суверенність» («*Tożsamość – Wolność – Suwerenność*»).

28-31 травня 2008 року в Університеті Кардинала Стефана Вишинського у Варшаві відбулася наукова конференція «Польсько-українські взаємини у просторі історії». Ініціатором конференції виступило Наукове коло студентів історії відділення історичних та суспільних наук УКСВ. Українську сторону репрезентували історики із Києва, Львова, а також студенти-історики з Прикарпатського університету та Вінницького державного педагогічного університету (Тамара Демиденко, Юлія Пачос, Денис Петров). Окрім наукової частини конференції студентів очікувало також запрошення від організаторів ознайомлення із Варшавою: вінничани відвідали православний цвинтар на Волі, де поховано багато українців – учасників Визвольних змагань 1917-1921 рр., Польський Пантеон – цвинтар Повонзкі, Єрусалимські Алеї – центральну вулицю Варшави, парк Падеревського, королівський палац Вілянув, музей Варшавського повстання, Сейм Польської Республіки. Оглянули також фільм Анджея Вайди «Катинь».¹

В період з 1 лютого по 31 березня 2009 року магістранти Зінчук Мар'яна й Левченко Тетяна також проходили наукове стажування за програмою *Instytutu Badań Interdyscyplinarnych «Artes Liberales»* у Варшавському університеті. Зінчук Мар'яна під керівництвом професора Анджея Маковецкі й професійних консультативних порад доктора Малгожати Барановської працювала над дослідженням теми «Феномен сюрреалізму в культурно-історичному просторі ХХ ст.: поняття, генеза та особливості». Левченко Тетяна за наукового керівництва професора Єви Палаш-Рутковської продовжувала працювати над темою магістерської роботи «Національні традиції японського народу (історико-правовий аспект)». Значних успіхів у вивченні політичних, економічних і культурних подій в Японії дослідниця досягла завдячуючи можливості працювати у бібліотеці Польської академії наук, відділі інформації та культури посольства Японії у Польщі, а також активній допомозі польського юриста, викладача Варшавського університету Броніслава Жешотарські й юриста Марека Бжескі, які є дослідниками японського законодавства.

У 2010 році право отримати стипендію на двохмісячне наукове стажування у Варшаві виборола магістрантка Юлія Пачос, для якої також польська сторона створила належні умови стажування та надала висококваліфікованого наукового керівника з теми її магістерського дослідження.

Ефективним результатом стажування є те, що студенти скористались можливістю вивчати не тільки варшавські, а й познанські, гданські, краківські, берлінські (зокрема, Німецького історичного музею у м. Берлін), бібліотечні, архівні та музейні збірки. Одночасно під час стажування проходили зустрічі з тими, котрі впливають на суспільне життя Польщі, відбувались зустрічі із студентським середовищем: студентським самоврядуванням, товариствами і братствами, під час яких проходили дебати і дискусії, що давали можливість обміну поглядами і думками на громадські справи. Важливим елементом стажування стала можливість вивчення польської мови у Центрі «*Polonicum*», що дозволило більш вільно спілкуватися з науковцями та полегшувало роботу з польськими історичними джерелами та літературою.

Наукове стажування студентів істориків ВДПУ імені Михайла Коцюбинського у Варшавському університеті насамперед показало зовсім інший науковий та університетський світ, інші стандарти, іншу академічну та побутову культуру. Свідченням успішного стажування наших студентів у Варшаві є те, що, наприклад, Демиденко Тамара, закінчивши університет, вступила до аспірантури Інституту історії України НАН України, а

¹ Детально про конференцію, див.: Rukat M., *Sprawozdanie z Polsko-Ukraińskiej konferencji naukowej "Stosunki polsko-ukraińskie na przestrzeni dziejów"*, Warszawa, 28-31 maja 2008 // *Dzieje dawne i nowe. Studia. Materiały. Opinie*, redakcja Dariusz Milewski, Warszawa 2011, s. 134-135.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

тема її студентського наукового дослідження стала темою її дисертаційної роботи (яку не завершила з особистих причин). Зінчук Мар'яна та Пачос Юлія також вступили до аспірантури ВДПУ імені Михайла Коцюбинського і продовжили роботу над дисертаціями.

Свою хронологічну канву має і метрика контактів із Інститутом культурної антропології та етнології Варшавського університету. Протягом 2009-2015 рр. під керівництвом викладачів Інституту історії, етнології і права ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, зокрема, кандидата історичних наук, старшого викладача Ірини Батиревої та Інституту етнографії та культурної антропології Варшавського університету професора Магдалени Зовчак і докторантів Івони Калішевської й Івони Колодейської-Дегурської активно проходили спільні етнографічні експедиції вінницьких та варшавських студентів у місті Вінниця, а також у Барському та Шаргородському районах Вінницької області, де історично спільно проживають українці й поляки.

У селі Мурафа Шаргородського району групи польських студентів-етнологів, кожна з яких мала по чотири етнографічних експедиції, та групи студентів-істориків спеціалізації «Українознавство» Інституту історії, етнології і права ВДПУ імені Михайла Коцюбинського досліджували теми: «Влада. Владні авторитети в Україні», «Релігійна культура в обличчі суспільних змін. Вивчення локальної спільноти». У той же час польські студенти в україно-польських групах досліджували ряд спільних тем, таких як «Громадські звичаї», «Родинні звичаї подолян», «Етнічні громади Східного Поділля», «Співжиття православної та католицької громади у с. Мурафа», «Аграрна культура подолян», «Колгоспи», «Народна медицина українців», «Ставлення до жінки в українському суспільстві», «Євреї як етнічна група на Поділлі».

Під час таких спільних етнографічних експедицій їх учасники знайомилися з особливостями методик польової роботи колег. Також відбувався обмін зібраним етнографічним матеріалом, який студентами й викладачами обговорювався на спільних наукових конференціях у Вінниці та Варшаві. Перше осмислення спільно напрацьованого польового матеріалу відбулося 3-6 червня 2010 р. у м. Варшава, де проходила наукова конференція до 75-річчя з часу заснування Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету. На конференції свій дослідницький матеріал представили вінницькі студенти Тіна Момот, Ольга Мазур, Юлія Олійник, Наталія Нечипоренко, Людмила Тимошук, Віталій Іванчишен та старший викладач Ірина Батирева.

Науковий результат був представлений також на XXV Всеукраїнській Вінницькій науковій історико-краєзнавчій конференції, що 11–12 жовтня 2013 р. проходила у ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Зібрані у спільних експедиціях матеріали опубліковані у збірниках матеріалів цих наукових форумів. [3]

Велика кількість польового матеріалу опрацьована й подана вінницькими студентами у вигляді розшифрованих та інтерпретованих звітів з етнографічної практики, які атрибутовані і зберігаються у рукописному фонді архіву навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Ці матеріали є основою для підготовки наукових публікацій, а також курсових і дипломних магістерських робіт. На основі польового матеріалу зібраного під час україно-польських експедицій, студенти-історики спеціалізації «Українознавство» Ольга Мазур (2010 р.), Тіна Момот (2010 р.), Віталій Іванчишен (2013 р.), Людмила Тимошук (2013 р.) виконали магістерські дослідження. У 2011 р. були підготовлені й захищені магістерські роботи 12 польських студентів-етнологів, матеріал для яких вони зібрали, вивчаючи населені пункти Шаргородщини.

На основі етнографічного експедиційного обстеження Східного Поділля було підготовлено докторські дослідження докторантів Варшавського університету Івони Калішевської та Івони Колодейської-Дегурської.

Під час спільних експедицій та перебуванні польських студентів у ВДПУ імені Михайла Коцюбинського їх неодноразово було залучено до участі у майстер-класах, практикумах, круглих столах з обговорення проблем та перспектив етнографічної польової роботи. Вінницькі студенти переймали досвід навчання у польському навчальному закладі, відвідуючи лекційні та практичні заняття разом із польськими студентами, брали участь у круглому столі з обговорень результатів спільної практики у с. Мурафа.

Спільні з варшавськими науковцями та студентами етнографічні експедиції дали можливість: уточнити методику збору інформації (включене інтерв'ю, візуальне фіксування,

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

анкетування, усна історія; використати новітні прийоми (зіставлення, компаративістика у полі «свій/чужий»); розширити теоретичні засади етнології (через бесіди, експрес-лекції, консультації, дискусії; виробити перспективні проекти (підготовка спільних публікацій в збірнику студентського наукового товариства, проведення інтернет-конференцій); підготовка до друку документальних етнографічних матеріалів, вироблення програм досліджень на наступний навчальний рік.

З 25 лютого по 3 березня 2009 р. директор Інституту історії, етнології і права Юрій Зінько і завідувач кафедри етнології Юрій Легун перебували у Варшавському університеті та знайомилися з роботою Інституту культурної антропології та етнології, обговорили перспективний план спільних наукових досліджень, зокрема, у вивченні проблеми етнографії прикордоння, а також взяли участь у роботі польсько-української конференції з питань етнографії польсько-українського прикордоння, участь в роботі якої з української сторони також брали директор Інституту народознавства Національної академії наук України академік Павлюк О.П. та наукові співробітники цієї наукової установи.

У рамках співпраці на Вінниччині цього ж, 2009 року, перебувала група вчених Варшавського університету на чолі з директором Інституту етнографії і культурної антропології професором Лехом Мрузом, які вивчали питання етнографії Східного Поділля.

З 13 по 15 травня 2010 р. у ВДПУ імені Михайла Коцюбинського проходили II міжнародні українсько-польські читання «Польща та Україна: історичний вимір» із циклу «*Trudne braterstwo*» («Трудне братерство») та відбувалося обговорення регіональної історичної теми «Поляки на Поділлі». [4] З Університету Кардинала Стефана Вишинського в роботі круглого столу брали участь: директор Інституту історичних наук ксьондз професор Казімеж Латак, доктор Даріуш Мілевські, доктор Адам Булава та студенти Міхал Рукат, Томаш Рогускі, Лукаш Янковські, Бартломей Джвігала, а також другий секретар Посольства Республіки Польща в Україні доктор Броніслав Жешотарський. В ході круглого столу обговорювалися питання історичних традицій польсько-українських взаємин та взаємовпливів української й польської культур як фактору порозуміння. З дискусійних питань учасники українсько-польського круглого столу намагалися не нав'язувати своїх переконань, а подавали відомості, що підтверджені документально, дотримувалися встановлених та добре відомих фактів і не приховували також тих, які можуть бути важкими для сприйняття. [5, с. 172]

У травні 2012 року спільно з Університетом Кардинала Стефана Вишинського у Варшаві було проведено Міжнародну наукову конференцію «Україна і Польща: історичне сусідство». В роботі конференції взяли участь Генеральний консул Республіки Польща у Вінниці Томаш Свідерек та віце-консул Дам'ян Цярцінські, а також представники польського товариства Вінниці й міжнародного товариства Україна-Польща-Німеччина. За результатами конференції видано збірник наукових праць. Збірник матеріалів конференції містить значний фактичний матеріал, який показує, що об'єднувало українців і поляків з давніх-давен, але також і розділяло, і як ми століттями були тісно пов'язані спільною історією. У виданні широко подаються факти спільної історії українського і польського народів, оскільки вона тісно переплітається. Такий науковий форум був покликаний повернути українців та поляків до історичного діалогу щодо складних питань польсько-української історії. [6]

Важливим кроком у співпраці є обмін науковими та педагогічними кадрами з метою наукового стажування, викладання, проведення семінарів, виконання дисертаційних та інших наукових праць.

У листопаді 2009 р. ст. викладач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету Ірина Батирева протягом двох тижнів читала лекції та проводила консультації для студентів-етнологів Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету, які спеціалізувалися на етнографічному вивченні Східного Поділля. Тематика лекцій розкривала особливості етнічної характеристики Подільського регіону, наголошуючи на поліетнічному, полікультурному та багатоконфесійному укладі етнічної крайової культури. Особлива увага приділялась українсько-польським взаєминам, наголошувалось на спільностях та позитивному досвіді спільного проживання українців та поляків. В умовах переосмислення українсько-польських конфліктів та пошуку шляхів до порозуміння та співпраці така форма наукових та навчальних взаємин має досить важливе значення.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

У 2012 р. директор Інституту історії, етнології і права Юрій Зінко на запрошення польської сторони прочитав для студентів Університету Кардинала Стефана Вишинського у Варшаві цикл лекцій з новітньої історії України та на їх прохання виклади з проблеми «Голод в Україні 1932-1933 рр.». А у 2015 р., в період розгортання російсько-української війни на Донбасі, для студентів Інституту історичних наук зробив виклади з історії українсько-російських взаємин від проголошення української незалежності в 1991 р.

У відповідь на наш візит з 27 по 31 жовтня 2013 р. декан Відділення історичних та суспільних наук Варшавського університету ксьондз професор Казімеж Латак прочитав курс лекцій з середньовічної історії Європи та проблем джерелознавства для студентів-істориків ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Також на семінарі в обласній науковій бібліотеці імені Тімірязєва ксьондз професор Казімеж Латак продемонстрував комплексний метод роботи з палеографічними пам'ятками. Характеризуючи писемні наративні джерела доби Центральноєвропейського середньовіччя, професор наголосив на необхідності системного аналізу джерела з використанням знання латини, іконографії, стилістики рукописних та ранньодрукованих раритетів. Даний досвід є унікальним та вкрай необхідним для викладачів, аспірантів, студентів цариною досліджень яких є медієвістика та ранньомодерний час.

Завідувач кафедри історії та культури України професор Ольга Коляструк протягом 19-22 листопада 2015 року прочитала в Університеті Кардинала Стефана Вишинського цикл лекцій на тему: «Історія повсякденності як нова дослідницька програма вивчення минулого».

23-25 лютого 2016 р. ксьондз професор Казімеж Латак провів заняття зі студентами Інституту історії, етнології і права ВДПУ імені Михайла Коцюбинського на тему «Польські та чеські середньовічні хроніки», «Викладання історичних дисциплін у польських університетах», а ксьондз професор Ян Петжековскі провів блок занять з вінницькими студентами з теми джерелознавства та теорії джерела.

Доцент кафедри всесвітньої історії Павло Кравченко у червні 2016 року був запрошений до Університету Кардинала Стефана Вишинського для проведення ряду занять з проблеми особливостей здійснення політичних репресій у період сталінізму в Україні на основі документів Державного архіву Вінницької області. На заняттях з'ясовувався рівень достовірності документальних матеріалів, що допомогло польським студентам більш ґрунтовно зрозуміти природу сталінізму.

У червні-липні 2017 р. в рамках наукового семінару «*Ad fontes*», який проводив науковий співробітник Інституту історії України НАН України кандидат історичних наук Віталій Перкун у стінах факультету історії, етнології і права ВДПУ імені Михайла Коцюбинського протягом 2016-2017 навчального року, ксьондз професор Казімеж Латак запросив трьох студентів семінару (Оксану Вільцанюк, Інну Ковалишену, Олену Танадайчук) на науковий об'їзд до Варшави. Кошти подорожі та перебування покриті польською стороною. У рамках наукової програми студенти відвідали Варшавський університет, наукові книгарні, музей Варшавського повстання, Національний музей. У Національній бібліотеці вдалося ознайомитись із системою каталогів та опрацювати наукову літературу. Також були прийняті в Інституті історичних наук УКСВ заступником декана Відділення історичних та суспільних наук професором Й. Маршальською та директором Інституту історичних наук ксьондзом професором В. Грачиком. Щоденно студенти мали можливість кілька годин проводити у розмовах із ксьондзом професором К. Латаком. За кавою, або вечерею у елегантному ресторані, до якого запрошував ксьондз професор вінницьких студентів, ділився власним науковим, життєвим, професорським досвідом.

Від 6 по 28 липня Оксана Вільцанюк, Олена Танадайчук та Інна Ковалишена продовжили перебування у Польщі. Завдяки запрошенню професора Беати Валенчук-Дейнеки, директора Літньої міжнародної школи польської культури та мови *Polonicum* природничо-гуманітарного університету в м. Шедльце (яка є Директором інституту польської філології та логопедії Природничо-Гуманітарного університету в Шедльцях) отримали стипендії від Міністерства освіти Польської Республіки на перебування у згаданій школі. Протягом усього курсу вивчали польську мову, культуру, традиції, відвідували музеї, концерти, як приміром у Королівському парку в Варшаві концерт музики Ф. Шопена.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Новою формою співпраці є запрошення із циклом занять із джерелознавства української культури на 2017-2018 навчальний рік до Історичного інституту УКСВ професора Ольги Колястрок.

Попри на позір реалізовані ініціативи, належить підкреслити кілька моментів, які можуть розглядатися як дезидерати на наступні роки. Насамперед відчутна асиметричність у частині запрошення польських викладачів та студентів. Тут слід підкреслити кілька складових.

Складно українській стороні зацікавити європейських колег методологічними інноваціями у царині історичної науки. Десятиліття культурного та наукового ґетто, в якому перебувала Україна як колонія Москви, дається в знаки до нині. Надалі, на жаль, в Україні королює упереваж науковий позитивізм XIX ст. Вважається, що новизна в історичних студіях полягає виключно у введенні до наукового обігу нового джерельного матеріалу. Це так, але це тільки початковий етап дослідження. Набагато важливішим є як осмислення джерел крізь призму ряду інших дисциплін гуманітарного циклу (соціології, психології, філософії, лінгвістики, історії мистецтва) так і формування власної наукової парадигми, яка має бути новою пропозицією щодо вирішення того чи іншого дослідницького завдання.

Саме тому українські викладачі мають у Європі абсорбувати цей підхід, перейти від переоповідання історії до проблемного осмислення причинно-наслідкових зв'язків та вузлових проблем на перехресті ряду наук, не тільки гуманітарних. Без абсолютного перезавантаження розуміння ролі, місця та завдання викладача університету ми не зможемо бути рівноцінними партнерами. Паралельно слід представляти перед студентами наукові результати власних досліджень та пропонувати для польських колег спільні наукові студії у частині віднаходження та видання джерел.

Особливий акцент слід поставити на вивчення іноземних мов, зокрема греки та латини – як студентів так і викладачів. Ми маємо зрозуміти, що це умова *sine qua non* формування академічного рівня та етосу інтелігента. Тільки тоді ми будемо конкурентними із європейськими вченими, викладачами, тільки тоді ми будемо цікаві, коли будемо показувати відкритість на світ, і європейський зокрема, будемо вивчати його за першоджерелами, будемо виходити зі свого етнографічного подвір'я та розглядати український субстрат як складову європейської спадщини, коріння якої виходять із стародавніх Греції та Риму.

Варто наголосити, що період, коли тільки польська сторона видає кошти на наукові стипендії, стажування тощо, а українська тільки приймає таку допомогу, мають поступово відходити у минуле. На рівні міста Вінниця та області можна знайти достатньо коштів меценатів, аби поступово відновлювати у власній свідомості необхідність виділяти фінанси на розвиток науки та культури. Мусимо переконати регіональний бізнес, що видання фінансів на стажування студентів та викладачів є чітка, зрозуміла економічна та культурна інвестиція, яка повернеться сторицею для міста, регіону, держави. Ніхто українську культуру та освіту за власний кошт, крім самих українців, змінювати та формувати не буде. Буде, як і була, допомога, підтримка, але ми маємо зрозуміти, що вже прийшов час інвестувати нам у самих себе.

Із вище наведеного виникає проблема у частині коротко та довго тривалих обмінів поміж студентами (від кількох тижнів до семестру). Тут є дві складові проблеми. Перша полягає у різниці програм навчання, друга – у іншій філософії викладання, про що вище сказано. Ситуація зміниться кардинально тоді, коли українські викладачі ознайомляться із іншою моделлю викладання, більш ефективнішою, яка має досить тривалу, бо кілька столітню, генеалогічну метрику: викладач у Європі це дослідник, який займається вивченням наукової проблеми, і результати цієї праці він представляє у студентській залі. За таких умов європейський студент може бути зацікавлений повчитися в українського викладача.

Українська історія переповнена прикладами не реалізованих шансів у збереженні/створенні чи то держави, чи університетів, чи формуванні української еліти тощо. Співпраця, яка триває 10 літ поміж факультетом історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та Інститутом культурної антропології і етнології Варшавського університету й Інститутом історичних наук Університету Кардинала Стефана Вишинського у Варшаві, є черговим унікальним

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

цивілізаційним шансом. Згадуючи Цицерона, задамо питання: чи історія для істориків є вчителькою життя? Відповіді можемо сподіватися не більше ніж через декаду.

Джерела та література:

1.Енциклопедія історії України. – Т. 8. – Київ, НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2011. – 520 с. ; 2.Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (1912 –2012): ювілейна книга. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. – 224 с. : фото; 3.Вінниччина : минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 11–12 жовтня 2013 р. – Вінниця, 2013. – 582 с.; 4.II українсько-польські читання «Польща та Україна : історичний вимір» із циклу «Трудне братерство» 13–14 травня 2010 року.Програма конференції. – Вінниця, 2010. – 14 с. ; 5.Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського : від витоків до сьогодення. / Ю.А. Зінько та ін. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. – 208 с. : фото; 6. Україна і Польща: історичне сусідство. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. – Вінниця, ТОВ «Нілан ЛТД» 2012. – 636 с.

КУЛЬТУРНА АНТРОПОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Magdalena Zowczak

Kultura religijna mniejszości wyznaniowej a jej tożsamość. Biały Bór – Murafa²

Abstrakt

Badania porównawcze kultury religijnej były prowadzone w latach 2012-2016, w dwóch wybranych miasteczkach – polskim i ukraińskim, w których mniejszości wyznaniowe stanowią grekokatolicy (Ukraińcy w Białym Borze) oraz rzymscy katolicy (Ukraińcy i Polacy w Murafie). Skoncentruję się na sytuacji mniejszości z perspektywy kultury religijnej i jej znaczenia dla konstruowania tożsamości, w tym języka, pamięci i dziedzictwa, roli kapłanów oraz kultu maryjnego, deklaracji narodowości i związków z kulturą narodową, relacji z sąsiadami reprezentującymi większość wyznaniową i narodową (m. in. stosunku do tzw. małżeństw mieszanych), oraz kontaktów – odpowiednio z Ukrainą i Polską.

Релігійна культура та ідентичність конфесійної меншини. Білий Бір (Biały Bór) – Мурафа

Порівняльне дослідження релігійної культури було проведено в роках 2012-2016, в двох містечках – польському та українському, в яких проживають конфесійні меншини: греко-католики (українці в Білім Борі) і римо-католики (українці і поляки в Мурафі). Я зупинюся на ситуації меншин з точки зору релігійної культури та її значення для конструювання ідентичності, в тому числі мови, пам'яті та спадщини, ролі священиків і марійного культу, декларацій національності і зв'язків з національною культурою, відносин з сусідами, що репрезентують конфесійну та національну більшість (в цьому, ставленні до змішаних шлюбів), а також, контактів, відповідно, з Україною та Польщею.

Badania porównawcze kultury religijnej były prowadzone w latach 2012-2016, w dwóch wybranych miasteczkach – polskim i ukraińskim, w których mniejszości wyznaniowe stanowią grekokatolicy, Ukraińcy w Białym Borze oraz rzymscy katolicy – Ukraińcy i Polacy w Murafie. Tytułowe pojęcie kultury religijnej (przeciwstawne religioznawstwu) interpretuję zgodnie z intencją klasyków, Stefana Czarnowskiego³ i Clifforda Geertza⁴, według której konkretna kultura i religia wzajemnie się formują czy modelują. Dlatego każdej religii w określonym miejscu i czasie odpowiadają praktyki specyficzne dla określonego środowiska, zaadaptowane do jego warunków życia, wiedzy, pamięci historycznej i orientacji na wartości. Pojęcie kultury religijnej definiuję jednak (w przeciwieństwie do wspomnianych klasyków) nie tyle w kategoriach „systemu”, co raczej procesu zmian, który nabiera dynamiki zwłaszcza w obecnych czasach transformacji, obejmującej wszystkie aspekty życia.

Pytanie, na które chciałabym wstępnie odpowiedzieć w ramach porównawczego projektu, dotyczy wpływu modernizacji (czyli procesów transformacji ustrojowej, otwarcia granic i migracji) na kulturę religijną i jej związki z tożsamością. W stosunku do tej pierwszej modernizacja oznacza jednak przede wszystkim sposób, w jaki posoborowa nauka Kościoła katolickiego, która z opóźnieniem docierała nie tylko na Ukrainę, ale także i do Polski, została przeszczepiona na grunt lokalny, wcielona w życie religijne małych wspólnot. Wspomniane procesy tworzą kontekst życia społecznego, w którym powinny znaleźć zastosowanie idee *aggiornamento* czy *sensus fidelium*.

Na pierwszy rzut oka wydaje się, że zmiany towarzyszące transformacji na większą skalę dotknęły białoborskich grekokatolików. Po pierwsze dlatego, że dopiero po 1989 roku Kościół

² Badania były realizowane z grantu Narodowego Centrum Nauki Kultura religijna wobec zmian społecznych. Studium porównawcze społeczności lokalnych (Polska – Ukraina) (Nr projektu 2011/03/B/HS3/00341). Podsumowanie ich pierwszego, murachowskiego etapu można znaleźć na stronie: <http://etnologia.uw.edu.pl/hmagdalena-zowczak-murafa-i-klekotyna-badania-kultury-religijnej-ukraina-podole-obw-winnicki-rej>

³ S. Czarnowski, *Kultura*, Warszawa 1958, s. 80-99.

⁴ C. Geertz, *Religia jako system kulturowy* [w:] idem, *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, s. 109-150.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

bizantyjsko-ukraiński zyskał w Polsce autonomię (po 1946 roku Cerkiew greckokatolicka funkcjonowała tu w ramach struktury administracyjnej Kościoła rzymskokatolickiego⁵); po drugie, ze względu na zmiany, wynikające z akcesu Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku. Jednak sytuacja katolików na radzieckim Podolu wcale nie była lepsza, a transformacja wyrzuciła ich świat do góry nogami w jeszcze większym stopniu, niż w przypadku białoborzan.

W Polsce, w wywołanej transformacją eksplozji liberalizmu, kultura religijna oscyluje między tradycją a komercją, między postem a karnawalem, otwierając się na wpływy kultury popularnej i na nowinki przynoszone przez New Age. W ostatniej dekadzie można obserwować powrót przedsoborowych form religijności, a wraz z nimi zamykanie się wspólnot katolickich na odmienną kulturę. Wraz z przywróceniem lefebrystów na łono Kościoła powróciły oskarżenia *Vaticanum II* o uleganie wpływom „Żydów i masonów», a ekumenizm zyskuje złowieszczą aurę grzechu, jaką miał zawsze w moskiewskim prawosławiu. Czy te dwie tendencje znajdują odbicie również w życiu religijnym ukraińskich katolików?

Dwa miasteczka i ich mieszkańcy

Badania porównawcze kultury religijnej, prowadzone w dwóch wybranych miasteczkach Europy Środkowo-Wschodniej, borykających się z efektami postsocjalistycznej transformacji, szczególnie koncentrowały się na sytuacji żyjących w nich mniejszości wyznaniowych, należących do Kościoła katolickiego. Prywatyzacja przyniosła obu miasteczkom upadek małych, lokalnych zakładów pracy (głównie wydobywczych: kamieniołomów, żwirowni, oraz przetwórstwa rolnego) i ośrodków wczasowych, które działały w poprzednim systemie. Bezrobocie wydaje się mniej dojmujące w Murafie (w obwodzie winnickim, rejonie szarogrodzkim), gdzie mieszkańcy zajmują się rolnictwem, mają swoje sady i trzymają ule. Biały Bór (w woj. zachodniopomorskim, powiecie szczecińskim), słynny w minionej epoce z państwowej stadniny ogierów, żył w latach PRL-u ze zorganizowanej, masowej turystyki: pracowniczych wczasów i kolonii. Dziś nie jest w stanie konkurować z innymi ośrodkami.

Liczebność mieszkańców obu miasteczek jest podobna: około 2 tysiące⁶. Statystyki wykazują wprawdzie nieco wyższe liczby ludności (2739 osób dla podolskiej Murafy w 2001 r., dla Białego Bóru 2127 w 2006 r.), ale w obu przypadkach masowe migracje sezonowe do pracy, a także emigracja, wyludniają je co najmniej okresowo, pozbawiając znaczącej grupy osób w tzw. wieku produkcyjnym. Sprawia to, że przybysz, znalazłszy się w centrum którejś z tych miejscowości, odnosi wrażenie pustki. Wrażenie to w Murafie pogłębiała do niedawna wyludniona okolica wokół centralnie usytuowanego kościoła, pozostałość dzielnicy żydowskiej, zamieszkałej do połowy lat dziewięćdziesiątych. Wcześniej rozebrano przylegającą do kościelnego muru zabytkową drewnianą karczmę, pochodzącą z tej samej epoki co kościół.

Również centrum Białego Bóru, opustoszałe wskutek zniszczeń wojennych (sięgnęły 80% zabudowy), niczym nie przypomina gęstej zabudowy wokół dawnego rynku. Pozostał z niej neogotycki katolicki kościółek, ukryty niegdyś za pierzeją przylegających do siebie kamieniczek. Stary, masywny kościół ewangelicki, który wznosił się pośrodku rynku, częściowo zniszczony w trakcie walk frontowych⁷, ostatecznie rozebrano po wojnie. W centrach obu miasteczek w miejsce wyburzonej zabytkowej zabudowy pojawiły się mieszczące tanie sklepiki budy, budki lub parterowe handlowe baraki pomalowane na jaskrawe kolory. Z tej centralnej perspektywy efekty liberalnej gospodarki prezentują się wyjątkowo marnie.

W ukraińskiej Murafie rzymscy katolicy, wierni parafii pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny (w diecezji kamieniecko-podolskiej), stanowią niewiele mniej

⁵ Po wysiedleniu do ZSRR w 1946 r. biskupów i kurii przemyskiej Stolica Apostolska wyposażyła w uprawnienia Delegata dla katolików obrządków wschodnich prymasa Polski Augusta Hlonda. Po jego śmierci analogiczne uprawnienia uzyskał kardynał [Stefan Wyszyński](#). Część duchownych unickich przesiedlonych na ziemie zachodnie podjęła pracę w parafiach rzymskokatolickich. Przeszli oni na obrządek łaciński, zachowując jednocześnie prawo (zgodnie z zasadą birtualizmu) do odprawiania nabożeństw w obrządku unickim. W 1967 roku prymas [Stefan Wyszyński](#) ustanowił funkcję Wikariusza Generalnego dla wiernych obrządku greckokatolickiego (K. Myszkowski, *Sytuacja Kościoła greckokatolickiego w Polsce po przesiedleńczej Akcji „Wisła” w świetle dokumentów Urzędu do spraw Wyznań z lat 1950-1957 [w:] Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989). T. 2: Akcja „Wisła”*. Red. B. Drozd. Warszawa 2005, s. 98-99.

⁶ Biały Bór: 2 127 (2006), Murafa: 2739 (2001).

⁷ Biały Bór znajdował się w bezpośrednim sąsiedztwie Wału Pomorskiego, systemu umocnień na wschodniej granicy III Rzeszy, na którym toczyły się walki związane z ofensywą Armii Czerwonej.

niż połowę mieszkańców, niemal wszyscy pozostali to wierni Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego. W polskim Białym Borze w województwie zachodniopomorskim grekokatolicy to potomkowie Łemków, Bojków i Ukraińców, przesiedlonych tu przymusowo w 1947 roku, w ramach akcji „Wisła». Stanowią oni około 1/3 mieszkańców; pozostali to w większości rzymscy katolicy. Parafia pod wezwaniem Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy funkcjonuje w ramach greckokatolickiej eparchii wrocławsko-gdańskiej, erygowanej w 1996 roku przez papieża Jana Pawła II. W Białym Borze ma również swoją Salę Królestwa prężna grupa świadków Jehowy. Pozostałe wyznania reprezentowane są w obu miasteczkach przez jednostki i nie mają wpływu na życie religijne.

Badane mniejszości wyznaniowe reprezentują dwa typy katolicyzmu, różniące się przede wszystkim liturgią. Białoborscy grekokatolicy należą do Kościoła bizantyjsko-ukraińskiego. Sprawowane są w nim cztery rodzaje liturgii, ale najczęściej przypisywana św. Janowi Złotoustemu. Przypomina ona prawosławną, jednak wprowadzono do niej elementy łacińskie (np. pierwsza komunია dzieci czy święto Bożego Ciała, obchodzone jednak znacznie skromniej, niż w przypadku rzymskich katolików). W Murafie katolickie nabożeństwa w rycie łacińskim odprawia się w języku ukraińskim. Wyjątkiem jest polskojęzyczna poranna msza poniedziałkowa, gromadząca garstkę wiernych. W pozostałe dni język polski można usłyszeć między godziną 7.00 a 8.00, kiedy sędziwy organista – Polak, prowadzi modlitwy poprzedzające poranną liturgię, wspomagany przez swój „stary chór». Język liturgii jest więc w przypadkach obu mniejszości w zasadzie ten sam: ukraiński.

Wybór społeczności badanych

Badania rozpoczęliśmy w Murafie, słynącej na Podolu z religijności mieszkańców. Z murachowskiej parafii pochodzi ponad pięćdziesięcioro sióstr zakonnych i księży, w tym obecny biskup symferopolski Bronisław Bernadski⁸. Jest to miejsce wyjątkowe również ze względu na to, że osiemnastowieczny kościół przetrwał i zachował się wraz z wyposażeniem (ołtarzami, organami, polskojęzycznymi epitafiami itp.) oraz – że był zamknięty przez stosunkowo krótki okres (w latach 1935-1941). Wielu mieszkańców Murafy, nie tylko katolików, posiada Kartę Polaka. Nie stanowi ona jednak jednoznacznej deklaracji tożsamości. Często słyszy się tu: „Jak jadę do Polski, czuję się Polakiem» (lub Polką). Relacje między murachowskimi katolikami, którzy stanowią prawie połowę mieszkańców, a wyznawcami prawosławia, są dobre, chociaż duchowni obu wyznań nie nawiązują między sobą bliższych relacji i zakreślają wyraźne granice między tym, co katolickie, a co prawosławne.

Postanowiłam więc zrezygnować z badań porównawczych planowanych początkowo na wschodzie Polski, gdzie tłący się wciąż konflikt polsko-ukraiński ostatnio się jeszcze zaostrzył⁹. Nie chciałam, aby wpływał on na obraz lokalnej kultury religijnej. Wybór padł na Biały Bór na Pomorzu Zachodnim, miasteczko zamieszkałe przez nowych osadników po II wojnie światowej. Osiedlono tu między innymi Polaków repatriowanych ze Związku Radzieckiego oraz Ukraińców, Łemków i Bojków przesiedlonych przymusowo w ramach akcji Wisła. Ta polsko-ukraińska społeczność funkcjonuje w miarę bezkonfliktowo, zwłaszcza w porównaniu z sytuacją na wschodzie Polski. Ukraińcy stanowią tu około 1/3 ludności (w latach 60. XX w. była ich ponad połowa). Przez dziesięć lat po przesiedleniu, od 1947 roku, nie mieli swojej świątyni. Mogli korzystać tylko z liturgii w kościele rzymskokatolickim. Parafia i szkoła z językiem ukraińskim zaczęły tu działać w 1957 roku. Biały Bór wyróżnia m. innymi to, że jest najważniejszym miejscem pielgrzymkowym wiernych Kościoła greckokatolickiego obrządku bizantyjsko-ukraińskiego w Polsce.

⁸ Potwierdzały to publikacje polskich autorów, którzy zachwycali się żywą religijnością i polskością jej mieszkańców. Źródłowy dla nich był prawdopodobnie rozpowszechniany w Internecie reportaż z lat 90. W podolskiej krynicy wiary i polskości dziennikarza i podróżnika, Marka Koprowskiego:

<https://kresy.pl/publicystyka/w-podolskiej-krynicy-wiary-i-polskosc/amp/> (odczyt 10.06.2017).

Dobrze zachowaną tradycję religijną prawosławnych mieszkańców podkreślali dziennikarze ukraińscy, np. por. o reportaż o obchodach Wielkanocy w zrośniętej z Murafą Klekotynie: М. Левин, *От я не вірю, що наші політики вірять в Бога*, „LB. Ua [http:// society. lb. ua/life/](http://society.lb.ua/life/) 2011/04/25/93963_v_ukraine_prazdnuyt_pashu.html (odczyt 05.06.2015).

⁹ O złej wzajemności w interakcjach politycznych między Przemyślem a Lwowem pisałam w „Antropologia pogranicza. Projekt i realizacja badań” [w:] *Na pograniczu „nowej Europy” Polsko-ukraińskie sąsiedztwo*, red. M. Zowczak, Wyd. DiG, Warszawa 2010, s. 11-30).

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

W obu społecznościach czas odnowy i ożywienia religijnego nastąpił na przełomie lat 80. i 90. ubiegłego wieku. W obu liczne są tzw. małżeństwa mieszane, w obu też pamiętano o dawnej zasadzie chrztów synów w obrządku ojca, zaś córek – w obrządku matki, ale obecnie nikt się już tym przepisem nie kieruje. W Białym Borze, gdzie Ukraińcy są dwukulturowi i dwujęzyczni, funkcjonuje wyraźny wyznacznik dopuszczalnych granic asymilacji: kategoria *perekinczyka*, odnosząca się do osoby uznanej za Ukraińca, która ochrzciła dziecko w Kościele rzymskokatolickim i (lub) posłała je do „polskiej» szkoły. W Murafie nie spotkaliśmy się z tym określeniem. W obu społecznościach uczęszczanie do świątyni drugiego wyznania przy okazji świąt rodzinnych czy kościelnych jest powszechną praktyką. Jednak tylko w Białym Borze odnotowałam świadomą, przemyślaną taktykę pewnego „mieszanego» małżeństwa, które na przemian uczestniczy w niedzielnej mszy w kościele i w liturgii w cerkwi¹⁰. Co więcej, otwarcie mi o tym mówiono.

Język modlitwy; język liturgii

Tożsamość obu porównywanych mniejszości, odpowiednio rzymsko- i greckokatolickiej, jest silnie związana z wyznaniem, którego najważniejszą ekspresją są praktyki religijne, w tym liturgia i jej język. To one decydują o odmienności kulturowej. Jednak również w obu przypadkach tradycja religijna i jej przekaz pokoleniowy zostały ograniczone albo przerwane pod wpływem procesów asymilacyjnych. W Białym Borze, po drastycznych przesiedleniach Akcji „Wisła», proces ten postępował stopniowo i niejako samoistnie, w związku z indywidualnie podejmowanymi decyzjami, natomiast w Murafie zmiana dokonała się w życiu ostatniego pokolenia, w ciągu ostatnich 10-15 lat. Nastąpiła pod wpływem Kościoła, w wyniku eliminacji języka polskiego z liturgii oraz przejęcia katechizacji dzieci, wcześniej praktyki przypisanej dziadkom. Ta druga przyczyna była może nawet ważniejsza. Przyswojone w dzieciństwie modlitwy jako rodzinne dziedzictwo były często jedynym ogniwem łączącym z polskim językiem i kulturą¹¹. Nie bez znaczenia była również eliminacja języka polskiego z powstałego w latach 90. seminarium duchownego w Gródku Podolskim. Wykształceni tam młodzi księża pochodzą zwykle z rodzin o polskich korzeniach. Tworzą lokalną elitę i decydują o obliczu katolicyzmu na Podolu.

Zmiana języka liturgii była w zasadzie zgodna z zaleceniami konstytucji Soboru Watykańskiego II, z postulatami, aby nabożeństwo odprawiać w języku zrozumiałym dla wiernych. Była ona jednak bolesna (i wciąż pozostaje) dla pokolenia, które w trudnych czasach zachowało wiarę, wybudowało czy wyremontowało kościoły. Zarówno przejęcie katechizacji przez Kościół, jak zmiana języka liturgii, wpłynęły na podważenie autorytetu pokolenia dziadków. Odbęło się to wbrew ich woli, ale protesty miały charakter jednostkowy bądź bierny. Jeszcze niedawno w trakcie niedzielnej sumy, na którą uczęszcza zwłaszcza starsze pokolenie, obserwowaliśmy zmagania dwóch tradycji, kiedy wierni nie odpowiadali kapłanowi, dopóki nie zwrócił się do nich w języku polskim.

Znaczącą rolę, niejako elity wiernych, pełnił przez lata w Murafie chór, uformowany przez organistę Polaka, a później jego utalentowaną muzycznie córkę¹². „Stary chór» śpiewa polskie pieśni. Obecnie jego śpiewacy już odchodzą, chór a „nowy» śpiewa tylko po ukraińsku, chociaż pieśni czasem można usłyszeć te same, tylko przetłumaczone. Podobnie jak w Murafie, również w Białym Borze ważną społecznie rolę pełni śpiewający po ukraińsku chór cerkiewny. Ma w repertuarze również polskie pieśni, a wśród śpiewaków jest i Polka z mieszanego małżeństwa. Do tradycji lokalnej należy coroczne wspólne kolędowanie chórów z obu parafii: grecko- i rzymskokatolickiej, w okresie Bożego Narodzenia. Białoborskie kolędowanie odbywa się na przemian w kościele i w cerkwi.

Pamięć

W Białym Borze tożsamość ukraińska konstruowana jest w ramach praktyk oporu wobec asymilacji i polskiej, rzymskokatolickiej większości. Budowana na traumie przesiedleń w ramach akcji „Wisła», znajduje wyraz w poczuciu bliskich związków z dawnymi małymi ojczyznami, a

¹⁰ Oboje małżonkowie w wieku 40-50 lat, z wyższym wykształceniem.

¹¹ Por. M. Zowczak, *O długim trwaniu Polaków na Podolu. Imponderabilia tożsamości [w:] Podole i Wołyń. Szkice etnograficzne*, red. Ł. Smyrski, M. Zowczak, Wyd. DiG, Warszawa 2003, s. 9-76.

¹² Piszę o nim w *Bricolage i apokryf, czyli pochwała majsterkowania [w:] Etnograficzne wędrówki po obszarach antropologii. Tom w darze dla Profesora Lecha Mroza*, red. Ł. Smyrski, K. Waszczyńska. IEIAK. Wyd. DiG, Warszawa 2013, s. 301-311.

I C M O P H Y H E C Y C I D C M B O

nostalgiczne powroty do miejsc pochodzenia zyskały tu w niektórych rodzinach na wpół sakralny status dorocznych pielgrzymek. Innym jej wyrazem jest poczucie silnego związku z Ukrainą i jej losem. Daje się też odczuć niechęć wobec Kościoła prawosławnego, który – jak mi mówiono – chciał po wojnie podstępnie przejąć wiernych wyznania greckokatolickiego. Tutejsze skojarzenie ukraińskości z grekokatolicyzmem jest bardzo silne.

Natomiast badania w Murafie zaskoczyły mnie deklaracjami ukraińskiej tożsamości naszych rozmówców, tutejszych rzymskich katolików. Przed trzema laty słyszałam, że najwyżej sześćdziesiąt osób z najstarszego, odchodzącego już pokolenia odczuwa związek z Polską, z jej językiem czy kulturą. Zazwyczaj oznacza to zarazem prozachodnie sympatie polityczne. W pamięci tutejszych mieszkańców traumatyczne wspomnienia dotyczą głodu, nie tylko w latach trzydziestych, ale także powojennego, oraz wojny i straty bliskich – ojców czy dziadków, którzy z niej nie wrócili. Ofiarom wojny poświęcone też są miejsca pamięci. Niedawno na katolickim cmentarzu postawiono pomnik ofiarom Holodomoru. Nie znajdzie się tu natomiast żadnej tablicy czy pomnika, upamiętniającego ofiary czystek stalinowskich z lat wielkiego terroru (1935-1938), który nastąpił po wielkim głodzie – tzw. mordzie w Winnicy¹³. Murafa, jak i całe Podole, doznały wówczas dramatycznych strat, które dotknęły szczególnie osoby aktywne w życiu religijnym i społecznym, w tym katolików, utożsamianych z narodowością polską. Setki mieszkańców deportowano, uwięziono bądź wymordowano w Winnicy, w tym np. wszystkich przewodniczących rad kościelnych, aktywnych w latach 1920-30¹⁴. Proboszcz Murafy, ks. Wiktor Stronczyński, został rozstrzelany przez służby NKWD w Syktywkarze, w republice Komi, w 1938 roku¹⁵. Nasi rozmówcy nie opowiadali nam jednak o tych wydarzeniach. Zapytani o nie wprost twierdzą zwykle, że o nich nie wiedzieli.

Dawni mieszkańcy

Wielu obecnych mieszkańców Murafy mieszka w pożydowskich domach. Żydowska społeczność przetrwała tu niemiecką i rumuńską okupację. Zamieszkała przez nią część Murafy, opuszczona dopiero w latach 90., pomimo centralnego położenia była jeszcze niedawno – z wyjątkiem kilku wykupionych i zamieszkałych domów – dzielnicą pustki i zdziczałych ogrodów. Obecnie stare domy rozebrano, albo – już przebudowane – zasiedlają nowi mieszkańcy. Podobno ze względu na bliskość kościoła wynajmują je katolicy, którzy przyjeżdżają z okolic na większe święta czy rodzinne uroczystości. Żydzi są wspomniani jako sąsiedzi, nauczyciele, osoby, które pełniły ważne funkcje publiczne. Czasem indywidualnie odwiedzają dobrze zachowany cmentarz. Pamięć o nich nie wzbudza emocji katolickiej społeczności, chociaż niektórzy zachowują jakiś rodzaj towarzyskich relacji. Murafianie za opłatą opiekują się cmentarzem. Wiosną, w okresie wielkanocnym, nieraz można zobaczyć macewy pomalowane kolorowo podobnie, jak nagrobki chrześcijańskie.

W przedwojennym miasteczku Baldenburg istniała niewielka żydowska gmina. Trudno dziś znaleźć w dostępnej literaturze informacje o losach jej mieszkańców. Po pogromach tzw. nocy kryształowej (w listopadzie 1933 roku) Żydzi uciekali z tych terenów do Berlina lub większych niemieckich miast, gdzie dzięki większej anonimowości mogli podejmować próby emigracji. W marcu 1940 roku rozpoczęło się wysiedlanie Żydów z okolicznych miast. Pierwszą grupę, w tym mieszkańców Baldenburga, wywieziono do obozu koncentracyjnego w Majdanku, „gdzie prawie wszyscy zostali zamordowani”¹⁶.

Synagoga, która mieściła się w centrum miasteczka, miała konstrukcję szachulcową; łatwo ją można odnaleźć na starych fotografiach dostępnych w Internecie. Obecnie znajduje się w tym miejscu park. Wobec licznych w Białym Borze pomników i tablic pamiątkowych uderza brak jakichkolwiek śladów jego żydowskich mieszkańców. Wiedza o nich wśród współczesnych

¹³ Józef Mackiewicz, „Klucz do „Parku Kultury i Odpoczynku”, [w:] „Katyń. Zbrodnia bez sądu i kary”, tom II, Warszawa 1997, str. 329–339.

¹⁴ Анатолій Лусий, „Нариси історії мурафського костюлу Непорочного Зачаття Діви Марії. 1625-2000”, Вінниця 2000, s. 63.

¹⁵ Wcześniej ksiądz Wiktor Stronczyński był uwięziony m. in. w Jarosławiu, w grupie 30 polskich księży z Ukrainy. Miał możliwość starać się o deportację do Polski w ramach wymiany, jednak „nie wyraził chęci opuszczenia więzienia i ZSRR, mając nadzieję na powrót do pracy w swojej parafii. Miejsce wykonania wyroku i spoczynku szczątków jest nieznane.

<http://pallotyni.kiev.ua/pl/?rozstrzelani#stroczyński> (odczyt 15.06.2017)

¹⁶ M. Słodziński, „Biały Bór. Zarys dziejów”. Koszalińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Koszalin 1984, s. 73.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

białoborzan jest praktycznie zerowa, chociaż niektórzy potrafią wskazać miejsce, gdzie znajdowała się dawna synagoga, albo pamiętają, jak z pomocą spychacza niszczone macewy, wśród których w dzieciństwie bawili się w chowanego.

Niemcy, którzy przetrwali tu przemarsz Armii Czerwonej, zostali wysiedleni w 1947 roku. W okresie PRL ponemieckie mienie, jeśli nie nadawało się do użytku, było niszczone lub dewastowane. W latach dziewięćdziesiątych, w efekcie kontaktów z dawnymi niemieckimi mieszkańcami, którzy odwiedzali miasteczko, powstało przy wejściu na cmentarz niewielkie lapidarium, gromadzące niemieckie nagrobki. Ukraińcy sympatyzują z wysiedlonymi niemieckimi mieszkańcami, dostrzegając podobieństwo ich losów wobec własnego wygnania z rodzinnej ziemi.

Na cmentarzu ewangelickim wybudowano nowy kościół rzymskokatolicki (budowę rozpoczęto w 1984 roku; kościół został poświęcony w 2001). Schodząc z kościelnego wzgórza, Placu Jana Pawła II, mija się liczne kamienie upamiętniające martyrologię Polaków w czasie II wojny światowej, a następnie, na zboczu, kilka ewangelickich nagrobków, wśród których najokazalej prezentuje się granitowy pomnik z nazwiskami niemieckich żołnierzy poległych w I wojnie światowej. Dalej stoją niedaleko siebie lśniący granitowy cokół z niemieckim napisem świadczącym, że służył jako postument figurze cesarza Fryderyka III (została zestrzelona w 1945 r.) i skromny, kruszący się ostrosłup z odłamaną gwiazdą, upamiętniający poległych czerwonoarmistów.

Autorytety

W Murafie księża cieszą się wysokim autorytetem społecznym. Wierni zwracają się do nich o pomoc nie tylko w sprawach duchowych, ale również w rozwiązywaniu rozmaitych życiowych problemów. Jest to w dużym stopniu tradycja ukształtowana przez charyzmatycznego proboszcza, ks. Antoniego Chomickiego, Polaka z Podlasia, więźnia Workuty, wcześniej duszpasterza na Wołyniu. Pełnił tu posługę w latach 1961-1993 z pomocą wspomnianego już organisty Eugeniusza Swarczewicza, Polaka z Białorusi. Mieszkańcy zachowali żywą pamięć o swoim dawnym proboszczu, który ma swój pomnik – tablicę nagrobną – przy wejściu na cmentarz katolicki. Murachowscy katolicy nie działają w polskich organizacjach, a język polski był wykładany w szkole w latach dziewięćdziesiątych zaledwie przez kilka lat.

W Białym Borze, szczególnie do końca lat 90., ukraińscy proboszczowie: ks. Stefan Dziubina, więzień PRL-owskiego obozu pracy w Jaworznie (proboszcz w latach 1957-1977) i jego następcy odgrywali podobną rolę w kształtowaniu tożsamości parafian, jak ks. Chomicki wobec murachowskich katolików. Obecnie autorytet duchownych słabnie ze względu na niedotrzymywanie przez nich ślubów i wykraczanie poza społecznie uznane normy (dotyczy to zarówno księży Kościoła rzymsko- jak w greckokatolickim). Można tu też nierzadko zaobserwować postawy antyklerykalne. Zjawiska te łączą się z ogólną sekularyzacją kultury. Ksiądz nie był tu jednak nigdy jedynym autorytetem, jak w przypadku murachowskich katolików. Cerkiew od początku funkcjonowała w bliskich związkach, a nawet w symbiozie, z ukraińskojęzyczną szkołą podstawową i średnią. Jej nauczyciele pełnili rolę formacyjną w nie mniejszym stopniu niż księża. Obecnie ich znaczenie jest może nawet większe, zwłaszcza w przypadku tych, którzy są zarazem działaczami lokalnego oddziału Związku Ukraińców w Polsce. Ukraińcy przywiązywali większą wagę do edukacji swoich dzieci, niż polska większość. Chociaż przyczyniło się to do asymilacji, jednak współczesna białoborska elita to w znaczącym stopniu Ukraińcy (obecny wiceburmistrz Białego Boru reprezentuje jedną z ważniejszych ukraińskich rodzin). Ukraińcy, od dziecka praktykujący taniec i śpiew, wykazują też żywszą aktywność kulturalną niż ich polscy sąsiedzi.

Dziedzictwo

Zasiedziała społeczność Murafy odziedziczyła po przodkach późnobarokowy zespół kościelno-klasztorny z pełnym wyposażeniem i polskojęzycznymi epitafiami. Starannie wyremontowany, góruje nad okolicą, świecąc nawet nocą. Fundator, Joachim Karol Potocki, właściciel Murafy (1766- ok. 1796), był do niedawna jednym z bohaterów tutejszej tradycji. Obecnie zdominowała ją historia wcześniejszej rzezi lokalnej ludności, jakiej miał się dopuścić w sąsiedniej wiosce Klekotynie Marcin Kalinowski, hetman polny koronny, w kampanii karnej w

I C M O P H Y H E C Y C I D C M B O

1650 roku¹⁷. Katolicy w Murafie są zapewne potomkami chłopów, sprowadzonych przez jej polskich właścicieli w XVII-XVIII w., oraz późniejszych polskich osadników.

Ukraińcy w Białym Borze, wypędzeni ze swoich rodzinnych terenów, starali się urządzić cerkiew w cmentarnej poewangelickiej kaplicy w sposób przypominający im ich dawne świątynie. Niewiele mogli ze sobą zabrać ze swoich domów, w dodatku kaplicę okradziono z ikon. W latach 90. wybudowali jednak nową cerkiew, którą zaprojektował znany artysta, filozof i teolog prawosławny, Jerzy Nowosielski. Ze względu na nowatorską, oryginalną formę, wzbudziła ona opór tradycjonalistów i przyczyniła się do podziału środowiska grekokatolików. W ostatnich latach pobudowano w okolicy dwie zwieńczone kopułami cerkiewki w bardziej tradycyjnym stylu.

Kult maryjny

Obie społeczności mają swoją patronkę, patrzącą na nie z cudownych obrazów o nieznanym pochodzeniu. Matka Boża Murachowska, obraz być może nawet siedemnastowieczny, reprezentuje łańciski typ ikonograficzny Matki Bożej Śnieżnej. Cieszy się kultem całej społeczności, również prawosławnych. Niektórzy mówią, że żyją tu bezpiecznie „jak w ogródku Matki Boskiej». Świątem patronalnym cerkwi jest Niepokalane Poczęcie Najświętszej Marii Panny. Białoborska ikona *Мату скітальців* to specyficzny wariant Hodegetrii. Grekokatolicy w Białym Borze twierdzą, że jej autorem był w latach 50. gdański malarz Andrij Mentukh, ale on sam zaprzecza. W ocenie historyka sztuki ikona może pochodzić z II poł. XIX w. albo z lat 30. XX w. Jest jedynym ogniwem łączącym dawną swoją cerkiew w poewangelickiej cmentarnej kaplicy ze współczesną, całkowicie odmienną stylistycznie. To wierni wymusili obecność tej ikony w centralnym miejscu cerkwi, bo mistrz Nowosielski dążył do jednolitego, zaprojektowanego przez siebie wystroju wnętrza, ozdobionego ikonami jego własnego autorstwa. Dawny ołtarz i sprzęty liturgiczne powędrowały do nowej cerkwi w pobliskiej Bielicy, a ikona Matki Wygnańców, patronki białoborskich Ukraińców, pozostaje w cerkwi jedynym łącznikiem między tradycją a współczesnością. Główna uroczystość to Narodzenie Najświętszej Bogurodzicy – święto patronalne tutejszej cerkwi, na które przybywają Ukraińcy z całej Polski, a nawet i zza granicy. Rzymscy katolicy w nim nie uczestniczą.

Cmentarze

W Murafie cmentarze katolicki, prawosławny i żydowski są ulokowane na trzech różnych krańcach miasteczka. Można rzec, że zmarli różnych wyznań są odseparowani bardziej niż żywi, którzy odwiedzają ich gromadnie w święta zmarłych całymi, często mieszanymi wyznaniowo rodzinami (oczywiście z wyjątkiem byłych żydowskich mieszkańców). Katolicy obchodzą tu Zaduszki częściej niż w Polsce, podobnie do swoich prawosławnych sąsiadów. Poza listopadowymi świętami uroczyste wizyty na cmentarzach i poświęcenie grobów przez duchownego, praktykowane są w niedzielę przewodnią po Wielkanocy i w Niedzielę Trójcy Świętej. Cmentarz żydowski, jak już wspominałam, jest dość dobrze utrzymany, a nagrobki malowane wiosną, podobnie jak chrześcijańskie.

W Białym Borze wspólny cmentarz rzymskich i greckich katolików znajduje się na terenie byłego cmentarza ewangelickiego, za nowym kościołem. Mogiły zmarłych obu wyznań sąsiadują tu ze sobą. Zgodnie z tutejszą tradycją 2 listopada księża rzymsko- i grekokatolicki wspólnie modlą się tu za zmarłych. W ścianę byłej poewangelickiej kaplicy wmurowano tablicę z inskrypcją w językach polskim i ukraińskim, informującą, że w latach 1957-1997 służyła jako cerkiew wiernym ukraińskiego Kościoła grekokatolickiego, przesiedlonym na ziemię pomorską w 1947 roku wskutek deportacyjnej akcji „Wisła». Przy bocznym wejściu na cmentarz utworzono małe lapidarium, w którym zgromadzono nieliczne niemieckie nagrobki; kilka pozostało też przy schodach wiodących do kościoła. W nieużywanej części cmentarza zarastają mchem resztki zniszczonych niemieckich mogił. Cmentarz żydowski nie przetrwał. Częściowo został zniszczony przez Niemców, częściowo w PRL, ostatnie zaś macewy usunięto w latach 90.

Migracje i emigracja

Zniknięcie społeczności żydowskiej musiało odmienić życie Murafy. Żydzi tworzyli, a przynajmniej współtworzyli lokalną elitę, inni byli rzemieślnikami i sprzedawcami – ruchliwą grupą, tradycyjnie realizującą różne rodzaje wymiany. Jeśli chodzi o pozostałych mieszkańców, popularne były do czasu rosyjskiej inwazji dwa kierunki migracji: dla mężczyzn do Rosji na budowy, dla kobiet – na zachód, zazwyczaj do Polski, do prac sezonowych bądź opieki nad

¹⁷ Piszę o tym w artykule *Kultura religijna jako kontekst dramatu społecznego. Podole, Ukraina, „Konteksty-Polska Sztuka Ludowa”, 2015 (LXIX) nr 2 (310), s. 189-202.*

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

dziećmi czy starszymi osobami. Trzymiesięczne wyjazdy oddzielały krótkie przerwy na pomieszkiwanie w domu. Rosnąca grupa młodzieży, korzystając z Karty Polaka, wyjeżdża do Polski na studia, a nawet do szkół z internatami. Pomimo sezonowych migracji do pracy i wyjazdów do szkół, murafianie zazwyczaj deklarują pragnienie powrotu do rodzinnych domów i inwestują tu zarobione pieniądze. W miasteczku budowane są nowe domy i sklepy, świadczące o względnej zamożności mieszkańców. Tradycyjna wielodzietność utrzymuje się tu bez względu na ogólnie ukraińskie tendencje demograficzne.

W Białym Borze w latach osiemdziesiątych miała miejsce znacząca fala ucieczek młodych ludzi, głównie Ukraińców, którzy nigdy nie powrócili z pielgrzymki do Rzymu bądź z wycieczek do Berlina. Osiedlili się w Niemczech lub Kanadzie; czasem pojawiają się na odpuscie, ale do rodzinnego miasteczka już nie powrócą. Wyjazd przedsiębiorczej grupy młodych mieszkańców musiał się przyczynić do wyraźnej stagnacji Białego Boru. Obecnie najpopularniejszym kierunkiem wyjazdów do pracy pozostaje RFN.

Konkluzja

Sytuacja mniejszości wyznaniowej w obu miasteczkach, pomimo różnic historycznych i innego stadium transformacji, okazała się pod wieloma względami analogiczna. O swobodzie życia religijnego można mówić dopiero po upadku dawnego systemu, odpowiednio po 1989 i 1991 roku. Jest to zarazem początek zmian w tradycji religijnej: spóźnionej aplikacji postanowień soborowych. W Murafie modernizacja kultury religijnej mniejszości rzymskokatolickiej oznacza wprowadzenie języka ukraińskiego do liturgii i, przy okazji, desakralizację języka polskiego, który stał się językiem wymiany ekonomicznej, służącym nasilonym okresowym migracjom. Księża dążą do eliminacji nadmiernego ich zdaniem rytualizmu na rzecz tworzenia wspólnot modlitewnych i indywidualizacji życia religijnego, jednak nie są zadowoleni z rezultatów. Pomimo masowych migracji do pracy i na naukę do Polski, a także pomimo znaczącego udziału polskich wykładowców w pierwszym okresie działalności Seminarium duchownego w Gródku Podolskim, po śmierci proboszcza Antoniego Chomickiego, który traktował swoich parafian jak Polaków, tutejszy katolicyzm związał się z tożsamością ukraińską. Nie ma ona jednak radykalnie narodowego charakteru; jest raczej uznaniem *status quo* w sensie tożsamości lokalnej, „tutejszości», czemu towarzyszy odrzucenie niechcianej i najwyraźniej niepotrzebnej polskiej tradycji. Symbolicznym dla tej tendencji gestem było usunięcie portretu Joachima Karola Potockiego, budowniczego kościoła, znad bocznego wejścia do kościelnej kruchty¹⁸.

Modernizacja kultury religijnej wpływa w tym przypadku na homogenizację kulturową społeczności Murafy, dla której granicą pozostają jednak łacińska liturgia katolików i ich organizacja kościelna, w tym także zaangażowanie księży w różne aspekty życia wspólnoty. Efektem modernizacji jest również otwarcie życia religijnego na wpływy kultury popularnej, co widoczne jest w zmianie stylu muzyki kościelnej i detali architektonicznych. Stosunek murachowskich „rzymokatolików» do niedawnych żydowskich sąsiadów cechuje zazwyczaj obojętność. Trudno tu mówić o postawach ekumenicznych, chociaż wciąż jeszcze pozostają ślady wspólnoty interesów.

W Białym Borze, chociaż księża grekokatolicy nie wykluczają przejścia na język polski w liturgii w niedalekiej przyszłości, tradycja ukraińska, silnie powiązana z traumatyczną pamięcią przesiedleń, jest starannie kultywowana, a do tego czasem wykazuje tendencje radykalnie narodowe. Jest to w dużym stopniu reakcja mniejszości na aktualną sytuację polityczną: na antyukraińskie nastroje niektórych polskich środowisk Polaków (w Białym Borze reprezentuje je pewna odznaczająca się aktywnością wspólnota modlitewna rzymskich katolików) i sposób przedstawiania Ukraińców oraz relacji polsko-ukraińskich w mediach. Inaczej niż w Murafie, etniczna tradycja i pamięć przodków jest tu bardzo ceniona, a jednym z jej symboli jest pomnik Tarasa Szewczenki, dominujący w przestrzeni wokół zespołu szkół z ukraińskim językiem nauczania, którym ten wieszcz patronuje. Kultura religijna grekokatolików wciąż stawia tu opór kulturze popularnej, bo nawiązuje do tradycyjnych wzorców ukraińskich, rekonstruowanych przez nauczycieli na podstawie przedwojennych publikacji i przekazów pokolenia przesiedleńców. Wraz z jego przemijaniem staje się coraz bardziej podatna na asymilację, co wywołuje reakcje w rodzaju np. powołania instytucji ukraińskiej swatki. Jednocześnie zmiany epoki modernizacji

¹⁸ Wieszanie w przedsionku kościoła portretów fundatorów było zapewne powszechnym na Podolu zwyczajem. Zakrystianka z niedalekich Mołczan w zapiskach o historii kościoła wspomina, że i tam przed 1935 rokiem wisiał w przedsionku portret fundatorki.

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

репрезентує незвичайна, оригінальна церква. Хоча опростована через традиціоналістів причинила się до поглиблення подziałów, dowodząc zróżnicowania środowiska ukraińskiego, świadczy o kulturowej otwartości i ekumenicznych postawach białoborskiej elity. Nie objęły one jednak pamięci o dawnych żydowskich mieszkańcach, być może ze względu na tradycyjne antyżydowskie nastawienie pokolenia przesiedleńców, nie różniące się zresztą zapewne od postaw pozostałych osadników.

W przypadkach obu prezentowanych wspólnot działalność Kościoła katolickiego osiągnęła sukces w katechizacji, eliminując uznawane za magiczne wierzenia i rytuały ludowe, żywe w poprzednim systemie. W żadnej z nich zdarzenia cudowne, niegdyś charakterystyczne dla religijności katolickiej, nie są popularnym tematem, chociaż w Murafie funkcjonują historie o cudownej karze Bożej oraz tematyka apokaliptyczna. Jej świat wydaje się nadal „zaczarowany» w znaczeniu weberowskim, pozostając raczej światem losu, niż światem wyboru, w przeciwieństwie do bardziej zsekularyzowanego i zróżnicowanego świata białoborskich grekokatolików.

Любов Жванко

Невідомий Болеслав Ярослав Цибіс (1895 – 1957): художник, скульптор, монументаліст

Статтю підготовлено у рамках стипендіальної програми Міністерства культури та національної спадщини Республіки Польща „Thesaurus Poloniae”

(вересень – грудень 2016 р.).

Координатор – Міжнародний Центр культури у Кракові.

Науковий проект «Видатні поляки і Харків. Біографічний словник (XIX – XX ст.)».

Життєпис видатного польського художника, митця-монументаліста, скульптора Болеслава Ярослава Цибіса (1895 – 1957) – яскравий приклад того, як людина може досягти творчих висот, незалежно від тих викликів, які робить їй реальність чи геополітичні ігри сильних світу цього. Він – частина покоління, народженого в Російській імперії, яке по здобутті незалежності Батьківщини, повернулося на землю своїх предків, а в часи Другої світової війни розділило долю польської діаспори за океаном. Понад півстоліття Б. Я. Цибіс був відомий лише за кількома картинами, а визнання прийшло у 2002 р., коли під патронатом президента Республіки Польща Александра Квасневського уперше в Музеї Народовому у Варшаві відкрилася велика виставка. Вона мала на меті повернути мистецтву Польщі забутого художника, яким залишався Б. Я. Цибіс – «художник в такому різноманітті, що його важко віднести до якого-небудь одного напрямку мистецтва». Серед представлених полотен майстра – 57 картин та понад 140 малюнків. Вони належать до найпліднішого – міжвоєнного – періоду творчості, коли постали найцінніші, найбільш новаторські і найбільш оригінальні твори[1].

Для України Б. Я. Цибіс залишається невідомим, хоча саме з Харковом пов'язано період становлення як художника, перші спільні проекти, перша виставка робіт, перші кроки до визнання. Слід зазначити, що низка польських довідкових видань не згадує Харків як складову життя митця, подаючи не зовсім достовірні факти[2], [3]. І це при тому, що вони опубліковані після виходу найбільш повного видання у Польщі – каталогу до вищезгаданої виставки [4]. Потрібно зазначити, що авторці статті вдалося відшукати залишки будинку, де в Харкові мешкала родина Цибісів. Ще більше помилок і неточностей на різних сайтах, починаючи від неточностей, пов'язаних із датою народження, до занесення його у список «художників російського зарубіжжя».

Отже, запропонована стаття – є уточненим біографічним нарисом одного із найвідоміших польських митців першої половини XX ст. – Болеслава Ярослава Цибіса, доля якого невідомо пов'язана з Україною.

У біографії Б. Я. Цибіса можна виокремити три основні періоди життя і творчості: харківський (1912 – 1919) – час професійного формування молодого митця, за оцінками дослідників, найбільш значимий і сміливий у творчих пошуках в умовах панування філософії авангардизму у мистецтві [5]; варшавський (1923 – 1939) – час фахового зростання та розквіт таланту як художника і графіка-монументаліста; американський (Нью-Йорк, Трентон, Принстон/1939 – 1957) – нові пошуки в творчості, зокрема в кераміці.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

6 червня 1895 р. у маєтку Масандра недалеко від Ялти в Криму в родині польського купця Франциска Ксаверія і Марії Станіслави Цибісів народився єдиний син – Болеслав Ярослав. Про родину батька відомо, що вона осіла в Польських Інфлантах, а батьки матері – поляк Ярослав Осмульський і французенка Александра Боннарт, яка прибула до Польщі для роботи гувернанткою. 6 грудня хлопчика охрестили в римо-католицькому костелі Сімферополя [6]. В одному із польських енциклопедичних видань, присвяченому польським художникам XIX – XX ст., помилково зазначено, що його місцем народження Петербург [7]. Батько займався торгівлею, але пізніше його діяльність була пов'язана із наглядом за будівництвом мостів та інших комунікацій. Відтак родина часто змінювала місце проживання, а Болеслав Ярослав здобував шкільну освіту у Вільно, Петербурзі та Харкові.

На початку XX ст. старшого Цибіса було направлено до Вільно, а син розпочав навчання у міському реальному училищі. Протягом неповного 1911 – 1912 навчального року, коли родина перебувала у Петербурзі, відвідував реальне училище Карла Мая. Навчався, як зазначено посередньо і тільки з малювання мав вищий бал, іноді навіть порушував статут училища. Серед записів у дисциплінарному журналі: *«...самовільний від'їзд із С.-Петербурга під час великодніх вакацій без відома директора і без відпускнуго квитка, а також паління на вулиці і неправдиві свідчення про дозвіл учням реального училища К. Мая палити тютюн»*[8].

З 1912 р. його домівкою стає Харків, який за своїм статусом поступався лише двом імперським столицям – Москві і Петербургу. Родина оселилася у невеликому особняку по вулиці Чернишевській 39. Тоді ж Б. Я. Цибіс вступив до щойно відкритого професором технологічного інституту Георгієм Бураковим приватного реального училища (нині в цьому будинку розташовано Технічний університет сільського господарства, Московський проспект, 45. – авт.)[9]. Протягом наступних 1915 – 1918 рр. навчався в Художньому училищі, брав активну участь у мистецькому житті міста [10].

Отже, можна стверджувати, що саме в Харкові розпочалося становлення Б. Я. Цибіса як митця нового і розмаїтого у своїх проявах художнього напрямку – авангардизму. У 1917 р. разом із В. Бобрицьким, В. Д'яковим, М. Калмиковим, Б. Косарівим, М. Мане-Кацом, М. Міщенко і Г. Цапоком виступив співзасновником Товариства художників-пластиків кубофутуристичного напрямку «Спілка Семи». *«Приналежність до цієї організації, зависловом польської дослідниці, А. Пругар-Мисьлік, то його перша в житті декларація, вибір філософії і мови мистецтва. Найперш захопило його могутність брили ніж полотно. Вибрав різьбу»* [11].

Молоді художники досить сміливо заявили про себе у мистецькому просторі міста. Протягом 7 травня – 1 червня 1918 р. у приміщенні харківського Художнього училища демонструвалася виставка місцевої «Спілки мистецтв», у рамках якої презентували свої праці і члени «Спілки Семи». Б. Я. Цибіс виставив кілька скульптур. Один із місцевих критиків подав досить суперечливу рецензію: *«7 травня відкрилася виставка картин членів союзу. Ні по зовнішності ні за змістом вона не відрізняється від виставок товариства, – хіба тільки по числу експонованих картин? Хочеться запитати: що шукають ці художники, що ж хочуть вони сказати своїми численними полотнами, то сірими, то забризканими каскадами строкатої фарби? І жодне полотно не дає відповіді. За ними порожнеча, бо художники «Спілки мистецтв» не намагаються створити духовну цінність, а лише дають на полотні те чи інше формальне вирішення поставленого завдання: нову гаму, віртуозний малюнок, – показують технічну сторону своєї бездушної творчості.*

У творах, запропонованих на виставці, – немає духовної цінності. Найбільш цікавими є експоненти «Групи семи» – Цибіс, Калмиков, Бобрицький, а також Кац... Шлях аналізу для них – шлях пройдений, особливо для Калмикова та Цибіса... виставка різноманітна (навіть занадто) і цікава, особливо кімната, надана «Групі семи». Художники-аналітики приготували багатий ґрунт, але самі вони нічого створити на ній не змогли, та й не зможуть, – вона чекає інших людей, інших художників, сильних духом»[12]. Проте життя розпорядилося по-своєму в оцінках творчої спадщини художника.

У 1918 р. Б. Я. Цибіс дебютував персональною виставкою[13]. Того ж року в будинку його батьків «Спілка семи» створила студію та опублікувала збірку-альбом своїх робіт «Сім

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

плюс Три», який дав товариству нову назву – «Сім плюс Три». У цьому своєрідному звіті молодий художник розмістив чотири роботи. У 1919 р. члени «Сімки» (так назвав її Б. Косарів) взяли участь у публікації «Збірка нового мистецтва». Того ж року Б. Я. Цибіс спільно з іншим членом «Сімки» М. Калмиківим проілюстрував книгу А. Гастева «Поезія робочого удару» [14]. Група активно співпрацювала з літературно-художнім тижневиком «Колосся»: її члени оформляли журнал та публікували на його сторінках репродукції своїх робіт. Члени групи і серед них і Б. Я. Цибіс працювали декораторами в Харківському міському театрі.

З окупацією України більшовицькими військами та проголошенням Харкова у січні 1919 р. столицею маріонеткової радянської республіки, місто було охоплено хвилею червоного терору та мережею концентраційних таборів. Сучасник писав: *«був такий терор, що багато людей просто божеволіли від того жахіння, коли жертви піддавалися скальпуванню і зняттю шкіри із рук – так звані рукавиці»*... Відтак Б. Я. Цибіс, як і інші поляки, був змушений залишити Харків. 6 вересня 1919 р. «молодий художник утік до Криму, затримавшись на певний час у Феодосії, а 8 липня 1920 р. прибув до Стамбула, столиці тогочасної Туреччини» [15]. Місто у той час стало своєрідною Меккою еміграції з теренів колишньої Російської імперії.

Три роки злиднів, без документів і речей, які було вкрадено ще в Криму, стали для нього часом випробувань, пошуків засобів до існування, але водночас і можливістю отримати неоціненний, серед іншого, досвід художника-декоратора. Незважаючи на складні умови життя, марні спроби довести у польському консульстві свою етнічну приналежність та отримати паспорт, він із вправністю талатовитого майстра постійно виконував «анатомічні студії». Про перші враження від Стамбулу та нового вимушеного життя на чужині в «невідправленому листі» з відчаєм писав: *«Тоскно мені знов, матусе моя, і не було мені весело. Уже в Константинополі, без роботи, без грошей, і не маючи нічого на прикметі. Правда, обіцяють мені тут постійно щось, але вже минає другий місяць, а тут нічого і нічого. На додаток втратив усі мої папери, хазяїва украли ще у Феодосії, а я поїхав і не подивися, але тепер і це не має значення... За ті два місяці духом не впав, але що буде далі, то одному Богу відомо. Постійне недоїдання зробило те, що вже майже безсилий, а голод – зла штука. Матусю, що я маю робити? Може мені поїхати додому? Батька відшукати? А що ж, Мама там залишиться, одна серед чужих, і має сина і не має. Піду на днях до польського консула, може мені що скаже. Матусю, не сумуй і не плач»* [16]. У Стамбулі Б. Я. Цибіс писав портрети, робив театральні декорації та рекламні оголошення, зокрема гігантський рекламний щит з рекламою шоколаду «Нестле», розписував стіни в нічних клубах та кав'ярнях, виготовляв орнаментовані глиняні трубки [17].

Від 20 липня 1923 р. розпочався новий епат у житті художника, коли оселився у родичів у Варшаві. У який спосіб Б. Я. Цибісу вдалося переїхати до Польщі невідомо, задокументовано тільки те, що в липні 1922 р. польське консульство в Чикаго направило йому запрошення від родича Чарльза Міллера на приїзд до США «Болеслава Цибіса, який мешка в Константинополі, поляка римо-католицького віросповідання 21 року (!)» [18]. Можливо з цим запрошенням йому вдалося потрапити на історичну батьківщину, але цього ніхто, крім нього самого, не знає.

Протягом 1923 – 1926 рр. у статусі вільного слухача навчався у Варшавській Школі мистецтв, обравши клас художника, професора Тадеуша Прушковського, а згодом і клас графіки у професора В'ячеслава Сковича [19]. У березні 1925 р. одружився з Марією Тим, яка навчалася разом з ним у Школі, займалася малярством, керамікою, оздоблення інтер'єрів. Вони створили прекрасний життєвий і творчий союз, доповнюючи у всьому один одного. Спочатку мешкали недалеко мосту Понятовського. Нагляд над його перебудовою провадив Цибіс старший, який разом з дружиною також виїхали до Польщі. З 1929 р. родина оселилася на власній віллі в Млочінах дільниці Біляни (північний район Варшави) [20].

У часи навчання разом з дружиною відвідали Всесвітню виставку декоративного мистецтва у Парижі, отримавши неоціненний і такий потрібний у майбутньому досвід. Виїздив на пленери до містечка Ловичата кілька разів до Казимежу над Віслою (*інша назва – Казимеж Дольний, авт.*). Їх результатами стали цикли картин «Ловицькі типи» –

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

дещо гротескні образидівчат у народних ловицьких убранняхтарізнопланові пейзажі Казимежу. Протягом 1933 – 1934 рр., не дивлячись на те, що був «цілком сформованим художником», продовжив навчання у Варшавській Академії мистецтв, але диплома так і не отримав [21]. Водночас це не завадило йому в 1937 – 1939 рр. провадити в майстерні Т. Прушковського вечірні заняття зі студентами по класу малюнка. Крім того, художник був запрошений у склад журі Інституту пропаганди мистецтва (1933) та V Зимового Салону (1935)[22].

Своє захоплення керамікою реалізував, співпрацюючи до 1931 р. із фабрикою кераміки «Анджей Войнацький & Казимир Чеховський», на якій випускалися вазони, посуд та порцелянові фігурки [23].

Важливим етапом професійного зростання стала участь як співзасновника та члена капітули у «Братстві св. Лукаша» (1925 – 1939), одного з найважливіших угруповань художників міжвоєнної Польщі, утвореного учнями професора Т. Прушковського[24]. У 1934 р. члени «Братства» вступили до Блоку професійних художників-пластиків, а Б. Я. Цибіса увійшов до складу його правління [25], а у 1936 р. був обраний його віце-головою. З 1935 р. художник виступив одним із засновників його періодичного видання – «Пластик» [26].

Його картини були окрасою виставок «Братства св. Лукаша». У 1927 р. в готелі «Полонія» (Варшава) демонструвалася єдина індивідуальна виставка художника, організована Польським Художнім клубом. Його «Ловицькі типи» – «Дівчинка- ловчанка», «Ловчанка», «Ловицький тип», навмисне архаїзовані та стилізовані під малярство XVI століттябули визнані журі як «найвидатніший твір» та нагороджені грошовою премією. Надалі виставлявся тільки зі своїми колегами з «Братства св. Лукаша» та був учасником офіційних виставок польського мистецтва за кордоном [27]. У різні роки його твори демонструвалися на престижних мистецьких вернісажах. Це –колективні виставки у Варшаві, зокрема у Клубі Мистецтв Польщі (1927), в Товариствісприяння мистецтву (1928, 1929, 1932) та Інституті мистецтв пропаганди (1933, 1934, 1936, 1937). На виставці 1929 р. в Товаристві сприяння мистецтву демонстрував 10 картин, з них одні знайвідоміших – «Туалет», «Материнство», «Старенька». Критик мистецтва Мечислав Стерлінг, характеризуючи Б. Я. Цибіса як художника «витонченого інтелекту, гурмана форми, лінії і барви» того ж року писав так: *«єдиним художником, який дякуючи цілковито видатному інтелекту і непересічному таланту, який вивисується над нормою є Болеслав Цибіс, висловлюючись стисло, в конкретних формах поволі і невпинно змінює їх відповідно до потреб власних смаків, ще примхливих, але завжди цікавих»*[28].

На Національній виставці в Познані (1929), присвяченій десятиліттю незалежності Польщі, де свої здобутки представили 700 художників, отримав «Малу Срібну Медаль». Серед інших – виставки в міських музеях Лодзі та Бидгоща (1929), виставки Товариства друзів витончених мистецтв у Кракові (1930), музей «Roth» в Женеві (1931), у Бруклінському музеї в Нью-Йорку (1933), у Третьяковській галереї в Москві (1933), у Ризі (1934) та у Талліні (1934). Естонські критики вирізнили його серед інших робіт польських художників: *«Болеслав Цибіс є найсильнішим в композиції. «Туалет» Цибіса насичений спокоєм і виконаний з майстрністю старовинного смаку, з використанням творчої композиційної методи, притаманної давнім майстрам...»*[29].

Він представив свої роботи на XIX-му Міжнародному бієнале мистецтва у Венеції (1934), в Інституті Карнегі в Піттсбурзі (1934, 1938), у Буффало, Чикаго і Клівленді (1934), у Балтиморі (1935), у Берліні (1935), в Мюнхені (1935), у Сан-Франциско (1936), у Гельсінкі (1936), в Амстердамі (1936), в Художній галереїта Brighton Art Gallery у Манчестері (1940) в Інституті мистецтв у Детройті (1945)[30]. Б. Я. Цибіса справедливо можна назвати одним із блискучих експериментаторів у царині малярства, а успішні виставки творів у світових центрах мистецтва двох континентів є беззастережним того підтвердженням [31].

На початку 1930 р. разом із дружиною таколегою по «Братству св. Лукаша» Яном Замойським здійснили річну подорож до Італії та Північної Африки. Її результатом стали численні ескізи і пейзажні замальовки, які знайшли своє подальше відображення в мотивах і стилі роботи, в експериментах з технологією малярства. Картини «Какус», «Зустріч», «Вуличка в Тріполі» – поєднання фарби, піску, часточок тканини, тинку, позолота, елементи муру – ці новаторські віяння Б. Я. Цибіс приніс в мистецтво того часу [32].

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

З 1934 р. у творчому тандемі з Я. Замойським присвятив себенастінному розпису. У 1934-1937 рр. вони виконали фреску «Болеслав Хоробрий, який встановлює кордон Польщі на Одрі» у холі Військового географічного інституту у Варшаві [33]. Протягом 1937 – 1939 рр. розписали велетенський плафон «Польське небо» (112 м²) у головній залі гімназії імені Ю. Пілсудського у Гданську. На початку Другої світової війни патріотичну композицію з центральною алегоричною фігурою Полонією – жінку з білим орлом було знищено німецькими військами [34].

У 1936 р. Б. Я. Цибіс долучився до оформлення внутрішньої частини найбільшого пасажирського судна польського флоту – трансатлантичного лайнера «Баторій». Він оздоблював, так званий, «Американський бар» [35]. Саме Б. Я. Цибіс належав до групи тих польських художників творців «органічного» мистецтва, яке задовольнило не лише архітекторів внутрішнього простору судна, але й дало можливість творити нові форми, застосовуючи нові декораційні матеріали, що було цілком новаторським у той час [36]. Розписані стіни і колони, в поєднанні з використанням винайденого художником спеціального покриття, твердого і невіддатного ушкодженням, фактурні картини і все це – в срібних тонах – створювало враження вишуканості та довершеності.

Того ж 1936 р. створив «Примаверу» («*Primavera*»), одне із найвидатніших своїх творів, а за оцінками дослідників – «найдосконаліше у всій спадщині Братства». *«Картина Цибіса – чудовий приклад характерної для міжвоєнного двадцятиліття гри з глядачем, традицією і формою, де за допомогою звичних засобів можна сказати набагато більше, досягнути специфічну гірку поезію буденності, такою незвичною і недоступною в ортодоксальному авангардизмі»* [37].

Б. Я. Цибіс разом із дружиною брали участь в оформленні павільйонів Польща на міжнародних виставках у Франції та США. У квітні 1937 р. за оформлення портику павільйону на Великій світовій виставці у Парижі художник отримав почесний диплом [38]. У кінці березня 1939 р. подружжя та Еліаш Канарек на лайнері «Баторій» відпливли до Нью-Йорка, супроводжуючи експонати на Всесвітню Виставку. Уже на місці разом із дружиною виконав дві фрески «Поляки, які боролись за незалежність Америки» та «Центральний промисловий район і Гдиня», а також виставили спільно виконаний килим. Відкрити в травні 1939 р. виставку відвідала дружина американського президента Елеонора Рузвельт, яка й придбала цей виріб для Білого Дому. Після виконання робіт на виставці відправилися у мандрівку по країні – штати Огайо, Індіана, Нью-Джерсі. У Чикаго отримали звістку про початок Другої світової війни, а у Варшаві лишилася, мешкаючи з ними разом мати Болеслава, усі його праці. Подружжя прийняло рішення їхати до охопленої війною Європи, та, як свідчать родинні перекази, прибувши у середині вересня 1939 р. до Швеції, за деякий час остаточно повернулися до Північної Америки.

З цього часу почалася «американська одісея» Б. Я. Цибіса – Нью-Йорк, Трентон, Принстон. Пізньої осені 1939 р. вирушив у нову мандрівку, під час якої виконав ескізи та створив галерею портретів вождів індіанських племен, зокрема й легендарного Сат-Ока, сина вождя індіанського племені шеванезів Високого Орла і польської революціонерки Станіслави Султанович [39].

З липня 1941 р. подружжя Цибісів оселилося в Нью-Йорку на 41-й Авеню (будинок №1833). Тоді ж польське консульство видало їм посвідку, що є подружжям і як емігранти, не мають іншого підтвердження свого цивільного стану, оскільки відповідні документи лишилися у Польщі. Художник працював над організацією різних виставок, як і в далекі часи свого перебування в Стамбулі, оформляв вітрини магазинів. За різдвяне оформлення однієї з вітрин магазину на престижній П'ятій Авеню, головній вулиці нью-йорського Манхеттену, отримав першу нагороду.

У США Б. Я. Цибіс займався, головним чином, керамікою, зацікавлення якою виникло ще у варшавський період творчості. У 1942 р. у Трентоні (штат Нью-Джерсі) відкрив невелику майстерню, яка почала приносити пристойні прибутки, бо мініатюрні порцелянові фігурки мали на ринку продаж гарний успіх. Це дозволило йому в 1944 р. збудувати у Принстоні будинок з великою майстернею, але до малярства в США так і не повернувся. Остання його прижиттєва участь у великій виставці польського малярства відбулася у червні – липні 1945 р. в Інституті Мистецтв у Детройті [40].

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Разом з дружиною заявили про себе як творці вишуканої і елітарної порцеляни, а їх мануфактура, завдяки наполегливості і праці, переживала час свого розквіту. Досить швидко вони стали заможними людьми і могли наповну користуватися утіхами життя. У 1954 р. у Трентоні заснував власну фабрику «Cordey China Inc.» та студію «Cybis Porcelain Art»[41]. Вона стала всесвітню відомою як найстаріша порцелянова студія Америки, скульптури якої – музейна якість світового рівня. 31 травня 1957 р. під час перебування на Флориді Б. Я. Цибіс помер від серцевого нападу, а 14 червня 1958 р. трагічно померла його дружина Марія. Обоє поховані на цвинтрі в Принстоні.

Вінцем успіху і популярності, яку мав у США Б. Я. Цибіс, стала посмертна виставка «Cybis in retrospect», організована музеєм в Трентоні. Протягом 21 листопада 1970 – 3 січня 1971 р. глядачам було запропоновано велику експозицію, яку супроводжував великий каталог. У 1972 р. президент США Річард Ніксон під час офіційного візиту до Польщі привіз два малюнки Б. Я. Цибіса з його індіанського циклу.

Уперше праці художника у повоєнній Польщі були виставлені у грудні 1970 – лютому 1971 рр. в Окружному музеї Торуня на виставці, присвяченій трьом учням Тадеуша Прушковського – Болеславу Цибісу, Яну Готарду та Брониславу Лінку. У 1978 р. в Музеї Народовому у Варшаві в рамках чергової виставки «Художники з оточення Тадеуша Прушковського», присвяченої учням видатного педагога, уперше демонструвалося його 40 робіт[42].

Таким чином, Болеслав Ярослав Цибіс – є чи не найбільш оригінальним польським художником першої половини ХХ століття. Кримське дитинство, навчання в Харкові, перебування в Стамбулі, майстерня Т. Прушковського в Варшаві сформували коло його мистецьких зацікавлень. Його неймовірна працездатність, невтомний пошук нових форм, різноманітних тем, натхнення, збагачення майстерності новими техніками і прийомами захоплювали критиків і глядачів. Його доля гідна екранізація, його твори – найпрестижніших виставкових залів, а його герої – жінки і дівчата, вуличні торговці і старі євреї, африканки та індіанські вожді – замилювання.

Джерела та література:

1. Wystawa prac Bolesława Cybisa. – Tryb dostępu: <http://wiadomosci.wp.pl/wystawa-prac-boleslaw-cybisa-6032025377207425a>; 2. Słownik biograficzny historii Polski. – Т. 1. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 2005. – S. 242; 3. Malarze polscy XIX i XX wieku : mała encyklopedia rynku sztuki. – Kraków, 2004. – S. 130; 4. Bolesław Cybis 1895-1957: malarstwo, rysunek, rzeźba: twórczość lat dwudziestych i trzydziestych. – Warszawa, 2002. – S. 136; 5. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 15; 6. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 20; 7. Malarze polscy XIX i XX wieku: mała encyklopedia rynku sztuki. – Kraków, 2004. – S. 130; 8. К Валиев М. Т. Болеслав Францевич Цибис. – Режим доступа: http://www.kmay.ru/sample_pers.phtml?n=3306; 9. Історія кафедри парогенераторобудування невід’ємна частина історії Університету. – Режи доступу: <http://web.kpi.kharkov.ua/pgs/uk/kafedra-parogeneratorobuduvannya/a/istoriya/>; 10. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 21; 11. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 21; 12. Кин М. Художественная выставка «Союза Искусств» // Колосья. – 1918. – №2 -3. – С. 22; 13. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 21; 14. Яськов В. Г. Харьков 1918-1919 гг.: Хлебников и др. (интервью Б.В.Косарева, 1985). – Режим доступа: <http://www.ka2.ru/hadisy/jaskov.html#r114>; 15. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 22; 16. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 44; 17. Харківський кубофутурист. – Режим доступу: <http://svitua.org/index.php/tsikavo/vydatni-ukraintsi/item/4147-boleslav-yaroslav-tsybys>; 18. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 22; 19. Kossowska I. Bolesław Jarosław Cybis. – Tryb dostępu: <http://culture.pl/pl/tworca/boleslaw-jaroslaw-cybis>; 20. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 23, 25; 21. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 28; 22. Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających : malarze, rzeźbiarze, graficy. Т. 1. – Wrocław, 1971. – S. 375; 23. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 26; 24. Kossowska I. Bolesław Jarosław Cybis. – Tryb dostępu: <http://culture.pl/pl/tworca/boleslaw-jaroslaw-cybis>; 25. Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających : malarze, rzeźbiarze, graficy... – S. 375; 26. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 22-30; 27. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 25; 28. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 26; 29. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 28; 30. Kossowska I. Bolesław Jarosław Cybis. Tryb dostępu: <http://culture.pl/pl/tworca/boleslaw-jaroslaw-cybis>; 31. Друга Wielka Emigracja 1945-1990 : słownik biograficzny. Т. 1. – Zamość, 2011. – S. 407; 32. Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających... – S.

375; 33. Харківський кубофутурист. – Режим доступу: <http://svitua.org/index.php/tsikavo/vydatni-ukraintsi/item/4147-boleslav-yaroslav-tsybys>; 34. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 31; 35. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 29; 36. Czasznicka Z. Dekoracje na temat wnętrza M/S «Batory» // Plastyka. – 1936. – R. 2. – №4. – S. 269; 37. Niciński K. Bolesław Cybis, "Primavera". – Tryb dostępu: <http://culture.pl/pl/dzielo/boleslaw-cybis-primavera>; 38. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 30; 39. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 32; 40. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 33; 41. Cybis Porcelain. – Режим доступу: <http://www.cybisporcelain.info/>; 42. Bolesław Cybis 1895-1957... – S. 32.

Jacek Wajszczak

Znaki istnienia i tożsamości w krajobrazie kulturowym Białego Boru

Abstrakt

Miasto Biały Bór leży w północno – zachodniej części Polski. Słynie z pięknych lasów i jezior, niemieckiej przeszłości kiedy to zwane było Baldenburgiem, a także cerkwi grekokatolickiej projektu Jerzego Nowosielskiego – cenionego malarza sztuki współczesnej i teologa. Biały Bór z racji mieszkającej tu ludności ukraińskiej bywa także nazywany „polską stolicą Ukraińców».

Cerkiew pod wezwaniem Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy projektu Nowosielskiego została poświęcona w 1997 roku. Zanim została zbudowana, grekokatolicy z Białego Boru i okolic przez prawie pięćdziesiąt lat modlili się w ewangelickiej kaplicy cmentarnej – pamiątce po Niemcach, którzy uciekli stąd lub zostali wypędzeni pod koniec II wojny światowej. Zresztą los wypędzonych Niemców często przypomina tutaj Ukraińcom ich własną historię wypędzenia z terenu Bieszczad. Świątynia posiada wyjątkową formę. Nie jest, to bowiem typowa, „tradycyjna» cerkiew z kopułami, ale „postmodernistyczna», kanciata, nawiązująca do architektury pierwszych chrześcijan i greckich bazylik.

Budowa i obecność awangardowej cerkwi w Białym Borze dla wielu grekokatolickich mieszkańców stała się impulsem do refleksji nad ich tożsamością. W swoim wystąpieniu, wychodząc od fenomenu świątyni, wędrując ścieżkami kontekstów i praktyk z nią związanych, a także poruszając się w szerszej przestrzeni miasta, podejmuję refleksję nad znaczeniami krajobrazu kulturowego Białego Boru, nieustannie zapisywanych w nim znaków istnienia, pamięci i wizji przyszłości.

Biały Bór leży w północno – zachodniej części Polski słynącej z lasów i jezior, a także niemieckiej przeszłości¹⁹. Absurdalnie duży plac i parking, położone w samym centrum miasta, każą rozejrzeć się wokół, w poszukiwaniu lokalnego *axis mundi*. Jest Pan Mirek to centrum widzi tu pod jak to nazwał „Białoborskim Tryzubem»²⁰ – metalowym masztem z herbem Białego Boru i godłem państwa polskiego oraz datami 1382 – 2012 i drobnym podpisem „Mieszkańcy Miastu». Jednak mimo starań, nie sprawia ona jednak wrażenia czegoś poważnego i „odwiecznego». Po drugiej stronie ulicy dostrzegam park, miejską siłownię plenerową, wyblakłą mapę oraz plakat zawodów sportowych. Za drzewami pną się wzgórzami kolorowe domki. Obok, kręta uliczka wyglądająca „jak dawniej»²¹: kamienice z kutymi balkonami i werandami, między nimi opuszczony młyn. Dalej pawilon handlowy, socrealistyczna płaskorzeźba róz wiatrów – niestety wybrakowana i częściowo przesłonięta reklamą, restauracja „Amazonka» – pusta i „do wynajęcia», kiosk mieniący się wstawionym na zewnątrz kolorowymi gazetami i pocztówkami, przystanek PKS na którym czeka kilka osób z walizkami. Za „Tryzubem» dostrzegam skromny ceglany kościół, w oddali połyskuje ciemnobłękitna tafla jeziora.

Biały Bór, zwany czasem „polską stolicą Ukraińców», miejski dokument lokacyjny otrzymał

19 Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku tereny Pomorza Zachodniego zgodnie z Traktatem Wersalskim znalazły się w granicach Niemiec. W granicach państwa polskiego znalazły się w 1945 r.

20 Mężczyzna, lat około 50, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

21 Na taki charakter wspomnianej ulicy zwracali uwagę mieszkańcy Białego Boru.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

w 1395 roku od Wielkiego Mistrza Zakonu Konrada Zöllnera von Rotensteina²². Przed II wojną światową miasto nosiło nazwę Baldenburg i jak można odczytać z dawnych zdjęć i dokumentów, było to urokliwe, nie za biedne i nie za bogate miasteczko, słynne z mieszczących się nad jeziorem ośrodków wczasowych. Obok murowanych kamienic, kościołów i szachulcowej synagogi stały też domy skromne, a na niektórych podwórzach biegały kury i gęsi. Po II wojnie światowej wraz z innymi miastami Pomorza Zachodniego Baldenburg znalazł się w granicach Polski i został przemianowany na Biały Bór. Większość Niemców, którzy mieszkali na tych terenach, uciekła przed nadchodzącą Armią Radziecką. Na opuszczone miejsca stopniowo zaczęły przybywać osoby z centralnej i wschodniej Polski. Między innymi, w następstwie Akcji „Wisła», z południowo- wschodniej Polski deportowano na tzw. „Ziemie Odzyskane» ok. 45 tys. Ukraińców.

Przed wojną w Białym Borze mieszkali także Żydzi. Na ówczesnych, czarno-białych zdjęciach można obejrzeć między innymi synagogę zbudowaną metodą szachulcową. Dziś na jej miejscu jest skwer i plenerowa siłownia. Podobnie jak z synagogi, a cmentarza żydowskiego położonego dalej na wzgórzu, nic nie zostało z ewangelickiego kościoła, który dominował na dawnym rynku, w pobliżu miejsca, gdzie dziś parkują autobusy. Najokazalszym śladem dawnej zabudowy Białego Boru jest budynek sądu grodzkiego – po wojnie mieściła się w nim szkoła, po przemianach ustrojowych miasto sprzedało go za cenę nieadekwatnie niską²³ jak na tej klasy budynek – dziś za nowym, złożonym ogrodzeniem stoi pusty i czeka na nowego inwestora.

Po powojennej Polsce Biały Bór stał się ważnym ośrodkiem sportu i rekreacji. Chlubą miasta była także zorganizowana pod koniec lat 50 stadnina ogierów. Swoją renomą przyciągała między innymi Jerzego Hoffmana, który nakręcił tu „Pana Wołodyjowskiego». Dużym zainteresowaniem cieszy się szlak Wału Pomorskiego – niemieckich umocnień z czasów II wojny światowej, oraz ścieżki do *nordic walking*. Na kartkach pocztowych i folderach turystycznych z Białego Boru obok modrych jezior, kajaków i urokliwych uliczek pojawia się jeszcze jedna atrakcja – „Cerkiew Greckokatolicka projektu prof. Jerzego Nowosielskiego»²⁴. Świątynia znajduje się w pewnym oddaleniu od umownego centrum z „Białoborskim Tryzubem» – w pobliżu osiedla bloków i kompleksu szkół ukraińskich.

Cerkiew pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Białym Borze została konsekrowana w 1997 roku. Jak wynika z różnych artykułów, wydawnictw i rozmów, które przeprowadziłem, budowa i obecność awangardowej cerkwi w Białym Borze dla wielu nie tylko grekokatolickich mieszkańców stała się impulsem do refleksji nad ich tożsamością, ponownym naszkicowaniem krajobrazu kulturowego Białego Boru i odnawianiem w nim własnych znaków istnienia.

Jak zauważył Michel de Certeau, „każda opowieść jest opowieścią o podróży – praktyką przestrzeni»²⁵. Znaczenia ukryte we wspomnieniach możemy odnaleźć nie tylko w tych „kamieniach milowych», które stanowią zręby opowieści, ale również w codziennych praktykach przestrzennych oraz bliższych i dalszych podróżach naszych bohaterów. Kreślone w ten sposób „topografie działań» pozwalają lepiej zrozumieć pojęcia i wartości naszych rozmówców. To przebyta droga definiuje cel i buduje „przestrzeń». O ile bowiem dla de Certeau „miejsce» stanowi „porządek (jakikolwiek) decydujący o rozmieszczeniu elementów w stosunkach współistnienia»²⁶, to w „przestrzeń» jest nieustannym „krzyżowaniem się ciał w ruchu»²⁷. De Certeau tak wyjaśnia to pojęcie : „przestrzenią jest skutek wytworzony przez działania nadające jej kierunek, szczegółowo ją opisujące, wprowadzające w wymiar czasowy oraz pomagające zaistnieć jako wielofunkcyjna jedność sprzecznych programów albo umownych więzi»²⁸. Śledząc

22 Nadanie praw miejskich miało nastąpić już w 1382 roku, ale za oficjalną datę lokacji uznaje się 1395 rok, kiedy nastąpiło jej oficjalne potwierdzenie; taka data figuruje też na pamiątkowym maszcie w centrum miasta.

23 Jeden z moich rozmówców pragnących zachować anonimowość mówił o stu kilkudziesięciu tysiącach PLN.

24 Podaję opis z informacyjnego znaku drogowego. Znamienne zdaje się podkreślanie stopnia naukowego Jerzego Nowosielskiego, z czym spotkałem się nie tylko „w druku», ale także w przeprowadzonych rozmowach. Wróć do tego tematu w dalszej części pracy.

25 M. de Certeau, *Wynaleźć codzienność*, WUJ, Kraków 2008, s. 115.

26 *Ibid*, s. 116.

27 *Ibid*, s. 117.

28 *Ibid*, s. 117.

I C M O P H Y H E C Y C I D C M B O

te „działania» i „praktyki» zamieram nakreślić kulturowy krajobraz Białego Boru.

„Najważniejsze, że mają wreszcie cerkiew. Bo przez pół wieku, wstyd powiedzieć, modlili się w kaplicy na poniemieckim cmentarzu», można przeczytać w jednym z popularnych artykułów²⁹, poświęconych cerkwi w Białym Borze. Z jego dalszej części czytelnik nie dowie się jednak, czy większym powodem do wstydu miałyby być „kaplica» – a nie świątynia, „poniemieckość» budynku, czy też to, że nabożeństwa odbywały się wśród grobów krewnych i dawnych niemieckich mieszkańców. W przeprowadzonych przeze mnie rozmowach temat kaplicy pojawiał się niemal samoistnie, zwłaszcza kiedy rozmawialiśmy o współczesnej cerkwi. Wkrótce też okazało się, że wspomniana kaplica nie tylko nie wywołuje wstydu, a wręcz przeciwnie, jest przyczynkiem do niekończących się wspomnień i refleksji.

Temat dawnej „niemieckiej»³⁰ kaplicy cmentarnej, w której przez lata były odprawiane greckokatolickie nabożeństwa, wywoływał żywe wspomnienia wśród moich rozmówców. Niejednokrotnie towarzyszyło temu oglądanie fotografii³¹ z dawnych lat i sądząc po entuzjastycznych reakcjach jakie wywoływały oddają ówczesny nastrój. Tym, co zaabsorbowało moją uwagę, była adaptacja oszczędnego w formie wnętrza protestanckiej świątyni na potrzeby greckokatolickiej liturgii. U szczytu kaplicy ustawiono masywny, rzeźbiony w drewnie ołtarz, wokół niego (pomieszczenie jest niewielkie i wyznaczanie innych kierunków nie ma znaczenia) znajdowały się ikony ozdobione haftowanymi ręcznikami, kwiaty w wazonach i wazonikach, a surowe wnętrze ogrzewał ogień świec. Całość sprawia wrażenie miejsca niezwykle „oswojonego», „zadomowionego». I chociaż zdjęcia, które oglądałem, najczęściej były wykonywane w trakcie słynnego odpustu, to – jak podkreślali rozmówcy – właściwie przedstawiają wygląd zaadaptowanej kaplicy: „(...) może było trochę mniej kwiatów, ale to tak to wyglądało»³². Utrzymywali przy tym, że wystój kaplicy nawiązywał do tych cerkwi, które jako przesiedleni pozostawili w Bieszczadach, i które w większości, wraz z całymi wsiami i miasteczkami, zostały zniszczone w konsekwencji akcji „Wisła». Ból przesiedlonych i smutek za utraconym krajobrazem życia codziennego tak opisuje Wasyl Kurak o przezwisku „Mandiak»:

„Żegnajcie się biedni ludzie
Z górami, lasami
Nie będziecie się weselić
Swoimi sprawami

Żegnajcie wszystkie rzeki
I potoki górskie
Nie będziemy pić już z was
Kryształowo czystej wody

Żegnajcie nam wszystkie dróżki
My was wydeptywali
I zielone ścieżki
Któreśmy chodzili

Żegnajcie nam wszystkie cerkwie
To do was chodziliśmy
Modlić się do Boga
Teraz pustynię zostawiliśmy

Żegnajcie cmentarze
I wszystkie mogiły
Tam nasi rodzice

29 K. Surmiak-Domańsk, *Cerkiew bez kompromisów*, „Gazeta Wyborcza”, Magazyn nr 7, nr 42, wydanie z dnia 19.02.1999, str. 24. Kiedy przywoływałem moim rozmówcom fragmenty z powyższego artykułu, najczęściej wiedzieli już o czym mówię i znali treść artykułu.

30 Kaplica była nazywana „niemiecką», ewentualnie „poniemiecką», prawie nigdy „ewangelicką» czy „protestancką».

31 Zdjęcia znajdują się w domowych archiwach rozmówców.

32 Mężczyzna, lat około 60, deklarujący się jako Ukrainiec, rok rozmowy 2016.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Kości swe złożyli»³³.

Wiersz ten znalazłem w książce *Nad Bieszczadami słońce zgaśło*, opisującej z sentymentem historię Woli Michowej. Podobne wspomnienia były przywoływane³⁴ w codziennych rozmowach wielu mieszkańców Białego Boru i okolicznych miejscowości. Należy jednak pamiętać, że na samym początku po przesiedleniach, czyli na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych, nie było dobrej atmosfery dla demonstrowania nostalgii. Po pierwsze, przesiedleńcy żyli w strachu przed napiętnowaniem jako ukraińscy nacjonaliści; po drugie, do „odwilży» funkcjonował zakaz wszelkiej działalności kulturalnej i zrzeszania się Ukraińców; po trzecie, przesiedleńcy żyli nadzieją na powrót w Bieszczady; po czwarte, powojenna rzeczywistość kazała się skupić przede wszystkim na ciężkiej pracy. Bieszczadzkie krajobrazy i codzienność żyły więc głównie w opowieściach, czasem zapisane w jakimś zeszycie, rzadko jednak zbierane w usystematyzowany sposób. Inną formą praktyki pamięci stały się wyjazdy w Bieszczady. I chociaż wiadomo było, że z domów i świątyń nic nie zostało, to jeżdżono tam całymi rodzinami, samodzielnie, a później także w ramach szkolnych wycieczek. Ci, którzy mieli szczęście pojechać w rodzinne strony, nauczyli się odczytywać współczesny bieszczadzki krajobraz: poznawać wzniesienia po domach, miedze, które dzieliły pola, czy lokalizacje cmentarzy. Dla nich te pozornie puste miejsca stały się przestrzenią znaczoną życiem dawnych mieszkańców, wspomnieniami dziadków i ciotek oraz własną wyobraźnią. Jednak nie zawsze łączność z ziemią rodzinną była tak bezpośrednio podtrzymywana. Młodsze pokolenie, które zna tamte miejsca z przekazów zasłyszanych w dzieciństwie, czuje się w nich zagubione, a Bieszczady są dla niego przestrzenią nieczytelną. „Po tętniących życiem Bieszczadach pozostała pustka i wówczas słońce zgaśło nad Bieszczadami. Przez wiele lat tereny te pozostały puste, a dawne wsie, cmentarze i pola zarastały krzakami. Do obecnych czasów pozostało niewiele śladów po świetności bieszczadzkich wsi»³⁵, pisze Jan Kurak. Ci, którzy chociaż trochę pamiętają rodzinne opowieści, lub zarchiwizowali wspomnienia, podejmują się więc trudu opisanie odległej codzienności bieszczadzkich wsi i miasteczek. Wpisuje się to we współczesny zwrot w pisaniu historii, gdzie wydarzenia będące efektem działania polityków i generałów są uzupełniane historią osobistą tych, którzy po prostu doświadczyli tamtej „historycznej» codzienności. Podczas odpustu w Białym Borze, na stoisku zorganizowanym przez pracowników i uczniów ukraińskiej szkoły, wśród wielu różnych publikacji dotyczących historii, kultury i języka ukraińskiego, znalazłem właśnie taką opowieść, wspomną już wyżej książkę *Nad Bieszczadami słońce zgaśło* pióra Jana Kuraka. Jej podkreśla jej autor, celem napisania książki było przybliżenie czytelnikowi to, co na zawsze odeszło: życia i zwyczajów dawnych mieszkańców tych ziem»³⁶. Ta około stu stronicowa publikacja jest rodzajem monografii etnograficznej Woli Michowej. Przy pisaniu książki autor korzystał z publikacji etnograficznych i historycznych, materiałów źródłowych oraz „opowiadań i relacji byłych Wolan, którzy dożyli 2000 roku»³⁷ i którym poświęca tę książkę. Praca obejmuje głównie pierwszą połowę XX wieku. Znajdują się w niej rozdziały poświęcone zarówno życiu codziennemu, kulturze materialnej i duchowej, jak też nazwy miejscowe i zarys dziejów. W rozdziale: *Zarys dziejów Woli Michowej*³⁸ znajdujemy opis tamtejszej cerkwi:

„Jednym w ważniejszych budynków w Woli Michowej była cerkiew. (...) Główną część cerkwi stanowiło obszerne pomieszczenie z ławkami w *kryłosach*, w których zasiadali wyłącznie starsi i szanowani mieszkańcy wsi (wójt, sołtys itp.) Pozostała część wiernych stała, mężczyźni z przodu, a kobiety z tyłu cerkwi. Mężatki miały na głowach czepce (rodzaj prostokątnego grzebienia), co sprawiało wrażenie, że mają kwadratowe głowy, Natomiast panny nosiły na

33 J. Kurak, *Nad Bieszczadami słońce zgaśło*, Warszawa 2008, s. 28-41.

34 Mężczyzna, lat około 60, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe; mężczyzna, lat około 40, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe; kobieta, lat około 30, deklarująca się jako Ukrainka, wykształcenie wyższe, inni. Rok przeprowadzenia rozmów 2016.

35 J. Kurak, *Nad Bieszczadami słońce zgaśło*, Warszawa 2008, s. 8.

36 J. Kurak, *op. cit.*, s. 8.

37 Dalej autor wymienia osoby: „Maria Mandiak, moja chrzestna – lat 85, Wasyl Połowyszczak – lat 75, Jan Wełtyński – lat 85, Tekla Dunda – lat 82, Fedor Soroki – lat 81, Andrzej Holaka – lat 78, Stefan Fesia i Michał Bocyk, którzy pomagali mi zbierać materiały”. J. Kurak, *op. cit.*, s. 8.

38 W książce znajduje się jeszcze osobny rozdział *Kultura duchowa mieszkańców Woli Michowej, poświęcony chrztom, pogrzebom i weselom*.

głowach chusty, przez co ich głowy wyglądały na okrągłe. Spoglądając z chóru, nie mogłem się temu nadziwić i, mimo wyjaśnień mamy, byłem przekonany, że z wiekiem kształt głowy kobiet się zmienia»³⁹.

Z tego stosunkowo lapidarnego opisu można odczytać, jak istotną funkcję w życiu mieszkańców bieszczadzkich wsi i miasteczek pełniła cerkiew: nie tylko służyła odprawianiu liturgii, ale też była ważnym miejscem dla codziennego odtwarzania wspólnoty. W tym kontekście ciekawa jest osobista anegdota, która zamyka przywołany fragment. Z jednej strony, młody chłopak odczuwa „dziwność» własnej kultury, z drugiej strony pojawia się sygnał o pewnych pozaliturgicznych praktykach, które miały miejsce w cerkwi. Przypuszczam, że właśnie taką atmosferę pięćdziesiąt lat później chcieli odtworzyć grekokatolicy w Białym Borze. W przeprowadzonych przeze mnie rozmowach trafiłem na podobne relacje, dotyczące już religijnej praktyki w poniemieckiej kaplicy: wierni nie tylko przychodzili do cerkwi by się pomodlić, ale też aby się spotykać, poznać i obserwować. Dzieci, znudzone niekończącym się obrządkiem, często wynajdywały sobie jakieś zastępcze zadania, natomiast młodzież, po wysłuchaniu czytań i homilii („żeby wiedzieć o czym ksiądz mówił»⁴⁰), opuszczała świątynię i szła spędzić czas we własnym gronie. Być może takie zachowanie z punktu widzenia kaznodziei czy rodziców mogłoby zostać uznane za naganne, jednak nagromadzenie praktyk, czasem bardzo poza-liturgicznych, świadczyć może o pewnym „zamieszkaniu» cerkwi. Tym samym cerkiew – „miejsce» staje cerkwią – „przestrzenią»⁴¹.

Ścieżki prowadzące w Bieszczady nie są jednak jedynymi ścieżkami – wektorami, które wyznaczają wspomnianą „przestrzeń» i krajobraz Białego Boru. Budynek kaplicy ze swoją przedwojenną przeszłością otwiera ścieżkę kolejną – prowadzącą do miasteczka Baldenburg. I chociaż tkanka miejska znacznie ucierpiała w czasie działań wojennych⁴², a niemieccy mieszkańcy w większości ewakuowali się lub zostali wysiedleni, to jednak żywa jest świadomość „niemieckości» Białego Boru, często poparta wspomnieniami o niemieckich sąsiadach. Tak jedną z niemieckich sąsiadek wspomina mój rozmówca:

„Ja proszę pana, mam sentyment do języka niemieckiego, bo ja za dzieciaka miałem obowiązek, miałem sąsiadkę, panią Hildę. Miałem, i zawsze moim obowiązkiem było, ona była gruba, więc miałem jej zawsze przywieźć drzewa, koszyk drzewa i taką, hm... jak to się nazywało, taką tę, ten pojemnik od kuchni, takiej kuchni, westfalki. Węgla, węgla miałem jej przynieść. Ona, a ona tylko Pismo Święte czytała i piła, tam coś miała z żołądkiem, albo na przemianę materii, chyba coś, bo była, taka, niewiele jadła, a gruba była. Piołun, herbatę z piołunu. Tam zawsze śmierdziało tym piołunem, ziołami. Ale miałem obowiązek, właśnie zawsze. I ona umarła i po polsku nie mówiła. Więc ona do mnie po niemiecku mówiła. Zakupy ze sklepu jej przynosiłem. I rozumiałem wszystko po niemiecku»⁴³.

Powyższą rozmowę o niemieckiej sąsiadce przeprowadziłem na (dawnym) ewangelickim cmentarzu, obok kaplicy, w której w czasach PRL-u były odprawiane greckokatolickie nabożeństwa. Chwilę wcześniej, kiedy zapytałem o Niemców w Białym Borze, od tego samego mężczyzny dowiedziałem się o znajdującej się nieopodal „Ruskiej Łączce» na którą „dniami i nocami» zwożono Niemki, i gwałcono»⁴⁴.

Następnie mój rozmówca wspominał o małżeństwach między ocalałymi Niemkami a przesiedlonymi, i o dzieciach, które pochodziły z tamtego – na „Ruskiej Łączce» – albo innego wojennego gwałtu, i chodziły do jego szkoły. Dziś, w czasach panującego w Polsce pokoju, brzmi to wszystko dość okrutnie i niesamowicie zarazem. Można sobie jedynie wyobrazić, że w pierwszych latach po wojnie, w Białym Borze, gdzie nie było zwycięzców, w obliczu nieprzychylnych władzy, wszyscy, którzy tu wówczas mieszkali, musieli liczyć na siebie nawzajem.

39 J. Kurak, *op. cit.*, s. 25-26.

40 *Mężczyzna, lat około 50, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe, rozmowa z 2016.*

41 M. de Certeau, *Wynaleźć codzienność*, WUJ, Kraków 2008, s. 117.

42 Jak podają rozmówcy, zniszczenie miasta nastąpiło już po zdobyciu ówczesnego Baldenburga i stało się udziałem pijanych żołnierzy Armii Radzieckiej, którzy uruchomili czołg i ostrzelali miasto. Informację taką można również znaleźć na jednej z tablic informacyjnych w centrum Białego Boru.

43 *Mężczyzna, lat około 50, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.*

44 *Mężczyzna, lat około 50, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.*

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Ш А

Kolejną ścieżkę prowadzącą do przedwojennej historii Baldenburga wskazał mi inny rozmówca, którego pasją jest tzw. „czarna archeologia», czyli amatorskie poszukiwania „skarbów». Dlaczego słowo „skarbów» umieściłem w cudzysłowie? Otóż, jak zauważyłem, mój bohater dla siebie poszukiwał głównie militariów, nie był natomiast zainteresowany szukaniem i handlem kosztownościami, i nawet jeżeli udało mu się znaleźć coś, co mogłoby mieć jakąś wartość komercyjną, przekazywał to w prezencie bardziej zainteresowanej osobie lub oddawał do muzeum. Miałem wrażenie, że samo szukanie, wydobywanie i oglądanie znalezisk jest dla niego najważniejsze. Pośród znalezionych przedmiotów, o których mi wspomniał i pokazał, moją ciekawość wzbudziły weki i metalowe kanki. Zostały one zakopane w ziemi przez Niemców, którzy ewakuowali się przed nadchodzącym wojskiem. W słoikach znajdowały się przetwory owocowo – warzywne i mięsa, oraz czyste ścierki. W kankach natomiast upchnięte zostały ubrania, talerze i dzbanki. Nie była to markowa porcelana, ale zwykłe, kupowane gdzieś na bazarach naczynia, każde jakby z innego kompletu. Kiedy zapytałem, co stało się z tymi słoikami, rozmówca rezolutnie odpowiedział: „no dało się pieskowi, piesek przeżył, to się zjadło samemu»⁴⁵. Znaleźisko to zostało także opisane w pracy licencjackiej *Kultura materialna mieszkańców rejencji pilskiej z pierwszej połowy XX w. w świetle odkrytych depozytów* autorstwa Andrzeja Gawrońskiego⁴⁶. Innymi „depozytami» [sic!] niemieckich mieszkańców Baldenburga i okolic były dzieła Marksa, „Main Kampf» Adolfa Hitlera („ale to mniej cenne, w zwykłej oprawie», jak zauważył rozmówca), książka o architekturze niemieckiej oraz różne drobne sprzęty domowe i gospodarcze. Jak już wspomniałem, gospodarz ten, nie był zainteresowany sprzedażą „znalezisk», ale raczej podarowaniem ich komuś, „kto się zna»⁴⁷. Stanowiły one rodzaj pewnego niewymiernego bogactwa, które można było obejrzeć, dotknąć, pokazać, ułożyć historię o ich właścicielach. Rozłożone na stole czy w warsztacie, stały się rodzajem opowieści o tej ziemi i jej mieszkańcach, kolażem przypadkowo zebranych artefaktów, które próbowały zrekonstruować dawną codzienność. Obok przedmiotów zostawionych przez Niemców oraz różnych militarnych osobliwości, mój rozmówca znalazł także metalowe ikony podróżne i krzyże prawosławne. Wykopał je w lesie, w okolicy dawnych poligonów radzieckich, koło Bornego Sulinowa. Nie wiedział skąd się wzięły, nie bardzo też wiedział, czym dokładnie są. Nie znał ich z praktyki liturgicznej własnej rodziny, chociaż pochodził z rodziny ukraińsko-polskiej, a jego krewni chodzili zarówno do cerkwi greckokatolickiej, jak i do kościoła. Rozmawialiśmy o tym, skąd mogły pochodzić. Stwierdził, że być może zostały komuś ukradzione i zakopane, lub też ktoś w obawie przed prześladowaniem sam je zakopał⁴⁸.

„Depozyt» został więc naruszony. Oczywiście pojawia się pytanie, na ile to poszukiwanie „skarbów» zakopanych przez byłych mieszkańców wynika z chęci wzbogacenia się. Z jednej strony usłyszałem, „że tego zakopanego złota starczyłoby dla całego państwa»⁴⁹, z drugiej zaś dowiedziałem się, że kiedy przyjechali przesiedleni Ukraińcy, wszystko było już „przebrane»: domy i gospodarstwa, które w dobrym stanie przetrwały wojenną pożogę, zostały zajęte, a sprzęty i kosztowności zabrane przez „zawodowe» grupy szabrowników, więc żadnego bogactwa tu raczej nigdy nie było⁵⁰.

Wprawdzie więc tym poszukiwaniom towarzyszy przekonanie o legendarnym skarbie – zakopanym „złotym koniu»⁵¹, to jednak wydają się one być raczej próbą zakorzenienia, fizycznego, wręcz namacalnego poznania obcego krajobrazu. Większość moich rozmówców czasem nawet chętniej niż o historii własnej rodziny opowiadała mi o historii miasta i okolicy:

45 Mężczyzna, lat około 60, rok rozmowy 2016.

46 Autor twierdzi, że utrzymanie świeżości przez tak długi okres stało się możliwe dzięki specjalnym czerwonym gumkom do wekowania, które zostały wprowadzone w Niemczech tuż przed II wojną światową. Inne proporcje kauczuku i technologia produkcji sprawiły, że są one w stanie wytrzymać bardzo długo i w różnych warunkach. (A. Gawroński, *Kultura materialna mieszkańców rejencji pilskiej z pierwszej połowy XX w. w świetle odkrytych depozytów* (praca licencjacka napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Andrzeja Klondera na Uniwersytecie Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, 2013).

47 Mężczyzna, lat około 60, rok rozmowy 2016.

48 Mężczyzna, lat około 60, rok rozmowy 2016.

49 Mężczyzna, lat około 60, rok rozmowy 2016.

50 Mężczyzna, lat około 60, mężczyzna, lat około 50, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe. Rozmowy przeprowadzone w 2016 roku.

51 Legendę o „złotym koniu», wyobrażeniach i zachowaniach z nią związanych opisał Edward Redliński w powieści *Konopielka*, z 1973 roku.

gdzie stał kościół, gdzie synagoga, gdzie był cmentarz żydowski, a gdzie jest młyn. Miałem wrażenie, że jest to też rodzaj wizytówki, coś, czym chcą się pochwalić, co może być wartościowe dla przybysza z zewnątrz. Po przedwojenną historię Białego Boru, a ówczesnego Baldenburga, sięgają także władze miasta. Z okazji „630-lecia Białego Boru» wydano zbiór okolicznościowych kart pocztowych, na których zestawiono duże zdjęcia w sepii z Baldenburga z małymi kolorowymi fotografiami z dzisiejszego Białego Boru. Przedwojenną historię miasta wyjaśniają również specjalne tablice umieszczone w centrum – między innymi duża fotografia zburzonego kościoła ewangelickiego, który stał w pobliżu dzisiejszego „Tryzuba». Uważne oko dostrzeże także, że czcionka na tablicach z nazwami ulic jest delikatnie stylizowana na gotyką.

W przestrzeni publicznej sygnały o przedwojennej historii miasta pojawiają się jakby wybiórczo i stopniowo. Trafiłem jednak na osobę⁵², która wyjawiała mi pomysł bardziej wyraźnego upamiętnienia przedwojennej przeszłości miasta i jego mieszkańców: w miejscu świątyni ewangelickiej miałby stanąć pomnik – fontanna ze świętym Marcinem na koniu, wokół których biegłyby „tyskające gęsi». Poniżej byłaby pamiątkowa tablica z napisami po polsku i po niemiecku. Święty Marcin jako „święty niemiecki», koń – bo Biały Bór to stadnina koni, oraz gęsi, które świętego zdradziły (jak twierdził rozmówca). Kolejną częścią projektu miało być upamiętnienie społeczności żydowskiej. Tu projekt nie był już tak sprecyzowany: w miejscu dawnej synagogi mogłaby stanąć tablica z werselem ze Starego Testamentu, może Dekalog lub inny symbol powiązany z judeochrześcijaństwem, „tak żeby jakiemuś antysyjonistom nie przyszło do głowy go zniszczyć»⁵³.

Zupełnie innym sposobem opowiedzenia o przeszłości Białego Boru jest *Projekt Baldenburg 2014*⁵⁴, czyli przedstawienie „poświęcone wydarzeniom roku 1945/1947» [sic!]. Jak informują organizatorzy, „jest to inicjatywa szczególna, gdzie mieszkańcy opowiadają historię własnego miasteczka – współtworząc widowisko razem z rekonstruktorami». Wydarzeniu towarzyszyły warsztaty historyczne i ćwiczenia z gry aktorskiej dla mieszkańców Białego Boru. Efektem końcowym było przedstawienie na rynku miasteczka oraz etiuda filmowa opublikowana w serwisie *You Tube*. Widowisko o charakterze historycznym zostało zorganizowane w Białym Borze również w 2016 roku⁵⁵. Dotyczyło jednak działań militarnych i nie nawiązywało do historii przesiedleń. *Projekt Baldenburg* jest o tyle ciekawy, że łączy historie przesiedleńcze dawnych i nowych mieszkańców. W filmie tylko armie mają swoje narodowości, natomiast ludność jest przedstawiona jako mieszkańcy Baldenburga oraz „masowo wysiedlona w ramach «Akcji Wisła» ludność cywilna». Wymownym akcentem jest scenka z pluszowym misiem, którego uciekający chłopiec gubi, a znajdują dzieci osadników. Dodam, że to odnajdywanie pokrewieństwa losów dawnych i obecnych mieszkańców nie jest niczym nietypowym i często pojawiało się w narracjach moich rozmówców.

Paradoksalnie do tych wszystkich zabiegów wokół niemieckiej przeszłości Białego Boru można zauważyć, że dawny cmentarz, na którym stoi kaplica, niemal zupełnie stracił swój ewangelicki charakter. O jego przeszłości mówi tylko kilka tablic nagrobnych zgromadzonych przed wejściem, które tworzą rodzaj lapidarium. Reszta nagrobków prawdopodobnie została wykorzystana w zakładach kamieniarskich. Jak usłyszałem, nie ma w tym nic dziwnego, ponieważ Niemcy ze swoich cmentarzy też usuwają płyty nagrobne nieboszczyków nieopłaconych⁵⁶. Zresztą chwilę później, jako dowód, mogłem zobaczyć kostkę brukową z takiego właśnie cmentarza, z resztką złoczonego napisu „Her...» i krzyżykiem. Takiemu pragmatycznemu podejściu towarzyszyła jednak refleksja, że „lapidarium» przy wyjściu wygląda bardzo nieporządnie, i należałoby godniej upamiętnić tych, którzy zostali tu pochowani⁵⁷.

Gęsta sieć kroków-wektorów, kreślących kulturowy krajobraz dzisiejszego Białego Boru, prowadzi w dawne i dzisiejsze Bieszczady, zmierza do niemieckiego Baldenburga i czasu

52 Mężczyzna, lat około 50, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

53 Mężczyzna, lat około 50, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

54 <https://www.youtube.com/watch?v=AhloK62u7uM> (17.01.2017)

55 <https://www.youtube.com/watch?v=fmyFeJXgpaQ> (17.01.2017)

56 Mężczyzna, lat około 50, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

57 Mężczyzna, lat około 50, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

kolonizacji „Ziem Odzyskanych». Nie są to jednak drogi oznakowane – jedynym szlakiem jest ten prowadzący schronami Wału Pomorskiego – Szlak Zapomnianych Fortyfikacji⁵⁸. Zastanawiałem się, dlaczego nie ma żadnego muzeum czy miejsca, w którym została by opowiedziana właśnie ta historia powojenna, przesiedleńcza, wysiedleńcza, osiedleńcza. Najczęściej otrzymywałem odpowiedź, że być może jeszcze za wcześnie, że zbyt łatwo byłoby kogoś urazić, nie dopowiedzieć, albo powiedzieć za wiele⁵⁹. Być może więc to opowiadanie historii mieszkańców Baldenburga jest próbą opowiedzenia własnej, szukaniem odpowiedniej formy dla własnych emocji i doświadczeń?

Z pewnością jednym z takich sposobów odbicia swojego „znaku istnienia» była budowa cerkwi, która jak sobie wyobrażano, kształtem będzie nawiązywać do opisywanych wyżej cerkwi bieszczadzkich „z baniami»⁶⁰ – jak je często określali moi rozmówcy. W wydany przez grekokatolicką parafię kalendarium budowy świątyni natrafiłem na informację, że zanim przystąpiono do budowy cerkwi projektu Jerzego Nowosielskiego, pojawiły się różne inne propozycje opracowania koncepcji świątyni i dopiero w następnej kolejności wybrano rzeczony projekt⁶¹. Jednak wśród osób z którymi rozmawiałem, odpowiedzi na pytanie o te „różne inne koncepcje» nie były jednak tak jednoznaczne. Jeden z rozmówców stwierdził, że na początku były dwa projekty: Nowosielskiego i praca doktorska młodego architekta z Gdańska⁶². Projekt doktoranta był wprawdzie droższy o osiemdziesiąt tysięcy PLN, jednak zgodnie z nim cerkiew miałyby trzy banie, w tym jedną wielką: „No śliczne!(...) Taka robota!»⁶³ Inny rozmówca stwierdził, że być może był alternatywny projekt, ale on był wówczas za młody i nie pamięta⁶⁴. Natomiast osoby z komitetu budowy cerkwi twierdziły, że od początku, nawet nie mając żadnych szkiców, zdecydowano się na zaangażowanie Nowosielskiego. Dopiero kiedy w postaci namalowanych na kartonie szkiców, na których było widać elewację, przekrój budynku i freski, upubliczniono projekt, pojawiły się alternatywne koncepcje.

Obejrzałem zarówno wspomniany „równoległy projekt», jak i „późniejsze alternatywne». Pierwszy był dość dokładnym szkicem architektonicznym w trzech rzutach. Najważniejsze w nim zdają się być owe banie. Zaprojektowana świątynia kształtem bezpośrednio nawiązuje do cerkwi bieszczadzkich, a poza tym sprawia wrażenie dość monumentalnej. Pozostałe projekty są raczej szkicami koncepcyjnymi. Nie udało mi się uzyskać informacji o tym, kto je przygotował. Są one jednak już bardziej „nowoczesne» i tylko momentami nawiązują do tradycyjnych bieszczadzkich cerkwi. Zresztą na jednym ze szkiców nie ma nawet bani. Wszystkie sprawiają za to wrażenie dość strzelistych, powtarza się w nich rytm ostro ściętych kątów, trochę jakby skos dachu chaty lub wierzchołka wysokiej góry. Przeglądając niezrealizowane projekty cerkwi, jak i rozmawiając z inicjatorami budowy świątyni, odniosłem wrażenie, że jedni i drudzy chcieli nawiązać do bieszczadzkiego krajobrazu, w jakiś sposób przywrócić go. O tym, jak ważny jest krajobraz dla podtrzymania tożsamości wspólnoty narodowej, pisze między innymi Tim Edensor. Szczególnie zwraca uwagę na krajobrazy wsi: „Trudno jest mówić o narodzie bez wywołania konkretnego, wiejskiego krajobrazu (często zawierającego konkretnych ludzi, wykonujących pewne czynności). (...) Te konkretne krajobrazy stanowią wybiórczy skrót w odniesieniu do zamieszkujących je narodów, synekdochy, poprzez które rozpoznajemy je w skali globalnej. Są one jednak również pełne wartości symbolicznych i oznaczają wartości narodowe. Mogą one służyć budowaniu idei narodu na nieszczęściu albo ukształtowaniu jego geografii na gruncie natury, pojmowanej jako zarazem dobroczynnej, oswojonej i ujętej w karby. (...) Ponadto krajobrazy stały się symbolami ciągłości, wytworem ziemi na której się pracuje, która rodzi plony i na której wyrta jest

58 http://www.bialybor.com.pl/strona/menu/60_szlak_zapomnianych_fortyfikacji# (17.01.2017)

59 Mężczyzna, lat około 60, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe; mężczyzna, lat około 50, deklarujący się jako Ukrainiec, i inni. Rok przeprowadzenia rozmów 2016.

60 Mężczyzna, lat około 60, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe; mężczyzna, lat około 50, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe; mężczyzna, lat około 40, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe i inni. Rok przeprowadzenia rozmów 2016.

61 Ikona w przestrzeni. Cerkiew grekokatolicka pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Białym Borze, Parafia Grekokatolicka pw. NPB w Białym Borze, Biały Bór, brak daty wydania, s. 5.

62 „Z Gdańska, on tu w Białym Borze miał rodzinę, która wyjechała”.

63 Mężczyzna, lat około 50, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

64 Mężczyzna, lat około 40, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

przeszłość, tak że «historia jest obecna w geografii»⁶⁵. Edensor zwraca ponadto uwagę, że krajobraz jest ważny dla wspólnoty nie tylko ze względu na swój widok, jako pewien landszaft, ale dzięki praktykowaniu go w przestrzeni. I tu już, niezależnie od tego, czy mówimy o krajobrazie wsi czy miasta, znaczące są te wszystkie codzienne, jak się wydaje, banalne działania. Budowa cerkwi z pewnością miała być próbą pewnego odtworzenia sieci codziennych rytuałów znanych z przedwojennych opowieści o Bieszczadach, ale też sposobem wpisania się w ten nowy krajobraz i opowiedzenia o sobie.

Nie wiem, na ile inicjatorom budowy cerkwi znane były teksty teologiczne Nowosielskiego, szczególnie te dotyczące koncepcji budowy świątyni. Z tego, co udało mi się dowiedzieć, raczej uznawali go za współczesnego malarza, zajmującego się sztuką sakralną. Jak powiedział mi jeden z rozmówców, projekt Nowosielskiego, a szczególnie propozycja fresków, były dla nich samych jako inicjatorów zaskakujące⁶⁶, a dalej tak wspomina początki współpracy: „Zwróciliśmy się do profesora Nowosielskiego, pojechał na rozmowę ksiądz Ulicki, czy profesor zechciałby zaprojektować tutaj cerkiew, w Białym Borze. On oczywiście ucieszył się, że mógłby to zrobić od początku do końca. To znaczy, tak jak, czy w Wesolej czy w innych [świątyniach - JW], on realizował swoje malarstwo, ale już wewnątrz obiektu, a tutaj powiedział, że pod warunkiem, że on tu zaprojektuje bryłę. I my wykonamy tak jak on to zaprojektuje. Bez jakiś tam zmian. To zastrzegaliśmy [rozmówca uśmiechnął się lekko - JW] od początku, żeby nie było ingerencji jakiegось i żeby nie było później jakichś nieporozumień. (...) I wspólnie, z panem inżynierem Kotarzą, przygotowaliśmy i przywieźliśmy tutaj, pokazać nam, jaki jest zamysł. Bo to była taka..., sama ta koncepcja była dla nas trochę też szokująca. To znaczy, bo nie spodziewaliśmy się takiej bryły. Ale... młodzi, to znaczy ci, którzy mogli i decydować, i podpowiadać za księdza, byliśmy od początku za»⁶⁷.

Pracom nad projektem cerkwi Nowosielskiego towarzyszyło wiele różnych emocji. Pojawiały się alternatywne projekty, co do których nie ma jasnej odpowiedzi, czy były konkurencyjne, czy też powstały dopiero w odpowiedzi na koncepcję artysty. Budziły się wątpliwości i pojawiały krytyczne komentarze. Jednak jak dowiedziałem się od moich rozmówców, w Białym Borze, w przeciwieństwie do innych realizacji⁶⁸ Nowosielskiego, między artystą a księdzem Ulickim i „komitetem budowy» anie było sporów o koncepcję, gdyż od początku, czy mieli uwagi, czy nie, postanowili bezwzględnie zawierzyć Twórcy. Nie znaczy to jednak, że pewne wątpliwości nie docierały do Nowosielskiego. Miał on świadomość tego, że jego prace nie są przyjmowane bezkrytycznie, i czasem „z uśmiechem to komentował»⁶⁹.

Jednak budowa świątyni autorstwa Nowosielskiego już na etapie projektu a później podczas uroczystej konsekracji budziła wiele emocji wśród wiernych:

„Ja panu powiem, ja byłem dzieckiem wtedy, ja tylko pamiętam tak przez mgłę. Rodzice pewnie lepiej by pamiętali, starsi ludzie pewnie też będą pamiętać, nie. Jak to wyglądało naprawdę. Ale, szczerze mówiąc, naprawdę ludzie mieli do tego, pretensję. Nie wszyscy oczywiście, nie wszyscy. Bo niektórzy byli zachwyceni. Zachwyceni. Ale niektórzy byli po prostu zdruzgotani. A zwłaszcza starsi ludzie. A jak był pierwszy odpust w Białym Borze, już z tą cerkwią, to przyjechali starsi ludzie nawet z zagranicy, z Kanady ludzie przyjeżdżali, ze Stanów Zjednoczonych. Którzy gdzieś tam dawali jakieś pieniądze, no bo to był taki czyn nie tylko tutaj lokalny, czy ogólnopolski, ale pieniądze były zbierane nawet z Australii. Nawet stamtąd. Po prostu, żeby pomóc w budowie. No to, brat akurat był wtedy takim, pilnował takich jakby parkingów, przy odpuście, żeby samochodów nikt nie ukradł i tak dalej. Mówi, przyjechał taki starszy pan i mówi: Co to ma być? Co to ma być w ogóle? Ja to tutaj tyle pieniędzy dałem, ja bym takiej cerkwi, ja na taką cerkiew pieniędzy nie dawałem. I był taki, no zbulwersowany. (...) Także były bardzo ostre reakcje. Bardzo ostre reakcje. No, ale były też bardzo pochlebne»⁷⁰.

65 Tim Edensor, *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, WUJ, Kraków 2004, s. 58-59.

66 *Mężczyzna, lat około 60, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.*

67 *Mężczyzna, lat około 60, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.*

68 *Na przykład w Hajnówce. Patrz fragment listu Jerzego Nowosielskiego do Metropolity Bazylego z 11 stycznia 1983 roku [w:] Jerzy Nowosielski, *Listy i zapomniane wywiady*, Kraków 2015, s. 174 – 175.*

69 *Mężczyzna, lat około 60, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.*

70 *Mężczyzna, lat około 40, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.*

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Ш А

Nie udało mi się uzyskać jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy praca Nowosielskiego została wybrana w ramach konkursu, czy burzy mózgów. W przywołanej na początku publikacji wydanej przez parafię greckokatolicką w Białym Borze znajduje się informacja świadcząca, że były takie „poszukiwania”⁷¹, z kolei moi rozmówcy w większości twierdzą, że od początku miał być zrealizowany pomysł Nowosielskiego. Z pewnością więc część prac powstała w odpowiedzi na znany nam dzisiaj projekt. Niezależnie jednak od kolejności wydarzeń ich autorzy z pewnością zdawali sobie sprawę, że w konkurencji ze światowej sławy artystą szanse na realizację ich projektów mogą być znikome. Warto tu też przywołać historię młodego architekta, który – jak wielokrotnie słyszałem – poczuł się osobiście dotknięty odrzuceniem jego koncepcji. Według jednego z rozmówców, chociaż cerkiew, którą zaproponował, była zdecydowanie bardziej „ukraińska», porządnie rozrysowana, a na dodatek na prośbę organizatorów konkursu przerobiona tak, żeby obniżyć koszty budowy, ktoś w ostatniej chwili zatwierdził projekt Nowosielskiego⁷². Patrząc z dzisiejszej perspektywy, właśnie ta opowieść o konkurencyjnych projektach wydaje się szczególnie interesująca. Wspólnie z historią projektu Nowosielskiego ukazuje proces negocjacji, poszukiwań, dokładnie tak, jak zostało to ujęte we wspomnianej publikacji wydanej przez greckokatolicką parafię⁷³. To właśnie z tej mnogości pomysłów i szkiców, dzięki wspólnym poszukiwaniom, wydobyty zostaje ten właściwy projekt.

Kolejnym działaniem wartym uwagi jest wspólna praca wiernych przy budowie cerkwi. Nie jest to wyjątek, także w innych odłamach chrześcijaństwa i religiach wierni razem wznoszą swoje świątynie. Przy budowie cerkwi członkowie greckokatolickiej społeczności⁷⁴ pomagali każdy wedle swoich możliwości i niezależnie od wpłacanych datków. Była to również okazja śledzenia na bieżąco rezultatów prac budowlanych, bo – jak zauważył jeden z rozmówców – „Na projekcie to wiadomo, wszystko ładnie wygląda, ale pytanie, co z tego wyjdzie”⁷⁵. Tymczasem budowa zaskakiwała od samego początku. Na przykład, legendarne stało się „wgłębienie», czyli opuszczenie posadzki nawy głównej poniżej poziomu terenu. Wśród obserwatorów budowy wywołało to skojarzenia i plotki, że powstanie tam jakiś basen⁷⁶. Doświadczenie i radość wspólnej pracy, a później dyskusje przy rodzinnym stole, z pewnością pozwalały „oswoić» ten nietypowy projekt — chociaż podobno w ten sposób zbierały się też głosy, żeby go modyfikować i budować kościół po swojemu”⁷⁷. Tu dodam, że proste prace przygotowawcze i budowlane wykonywali mieszkańcy Białego Boru, natomiast do realizacji prac specjalistycznych została zatrudniona „zaprzyjaźniona» firma z pobliskiego Miastka⁷⁸. Budowa była więc od początku organizowana bardzo „lokalnie».

W trakcie badań dowiedziałem się, że oprócz tego zwykłego, codziennego zaangażowania, mieszkańcy Białego Boru mają jeszcze swój pewien specjalny wkład w budowę świątyni. Jest nim dodatkowe, niezaprojektowane przez Nowosielskiego okno w nawie głównej:

„Tak, [tu była silna grupa - JW] która jego [Nowosielskiego – JW.] jakby akceptowała. I on zastrzegł sobie od początku, i myślę, że bardzo dobrze zrobił, postawił taki trochę warunek, że on się tym zajmie, ale od początku do końca. I wy to przyjmujecie, czy ze zrozumieniem, czy nie, ale przyjmujecie, i tak realizujecie. Bez żadnych takich jakiś zmian. Oczywiście jakieś tam kosmetyczne były, bo czy materiałów nie było... I było coś takiego, że my przez pomyłkę zrobiliśmy, nie wiem czy pan zauważył, tam za ołtarzem⁷⁹ powstało też okienko. Robiliśmy po bokach, nikt z nas dokładnie nie spojrzał na projekt, i zrobiliśmy okno. Przyjechał profesor i mówi, co to wyście tu zrobili! (...) Mieliśmy to później zamurować, ale mówimy, no panie profesorze,

71 Ikona w przestrzeni. Cerkiew grekokatolicka pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Białym Borze, Parafia Grekokatolicka pw. NPB w Białym Borze, Biały Bór brak daty wydania, s. 5.

72 Mężczyzna, lat około 50, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

73 Ikona w przestrzeni. Cerkiew grekokatolicka pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Białym Borze, Parafia Grekokatolicka pw. NPB w Białym Borze, Biały Bór brak daty wydania, s. 5.

74 Mężczyzna, lat około 60, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

75 Mężczyzna, lat około 40, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

76 Mężczyzna, lat około 60, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

77 Mężczyzna, lat około 60, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

78 Mężczyzna, lat około 60, deklarujący się jako Ukrainiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

79 „Za ołtarzem” czyli tuż za mensą.

I C M O P H Y H E C Y C I D C M B O

może by... no i on to... tak już później, no dobra, coś musimy pomyśleć, ale kto to wymyślił! [śmiej]. No tak, to był taki fakt. I to zostało do dzisiaj»⁸⁰.

Jak dalej wyjaśnił mi jeden z rozmówców, Nowosielski później zaprojektował specjalne zakrycie dla okna. Dziś przy porannym słońcu daje ono efekt blasku zaćmienia – poświaty, podobnej jaka powstaje w trakcie zaćmienia słońca – i wydaje się być pomyślane tu od samego początku. Ta krótka opowieść jest właściwie miniaturą o budowie cerkwi w Białym Borze. Początkiem jest akceptacja projektu, później następuje umowa między artystą a społecznością, następnie społeczna praca nad obiektem, a wreszcie, przez dodanie czegoś własnego, „oswojenie» tego zaskakującego projektu i samej budowli.

Kiedy słuchałem tej opowieści, widziałem, jak bardzo jest w nią zaangażowany mój rozmówca. Mogę sobie wyobrazić, że zostawił ją specjalnie na finał rozmowy, przeglądając dokumentację i papiery, aż wreszcie wyjął niczym asa kier z rękawa. Dodatkowe okno, nawet jeżeli było to działanie przypadkowe, z jednej strony jest jak pstryczek dany artyście, jest trochę jak przekomarzanie się z Panem Bogiem. Z drugiej strony, wydaje się być próbą i sposobem współuczestniczenia w tajemnicy sztuki. To okno, którego trochę nie widać, ale jednak jest i na dodatek daje ciekawy efekt świetlny, stało się rodzajem pieczęci złożonej przez społeczność, jej „znaku istnienia», podobnego tym, o których pisał Jacek Olędzki przy okazji badań w Murzynowie⁸¹.

Inne ingerencje w projekt, jak już zostało to wyżej zasygnalizowane, wynikały z prozaicznych przyczyn, takich jak problemy z materiałami budowlanymi czy potrzebą dodatkowej przestrzeni. Jedna ze zmian dotyczyła posadzki — obecnie są tam kwadratowe gresowe szklawione płytki w kolorze niebieskim, które faktycznie nasuwają skojarzenie z basenem. Ich barwa jest tak intensywna, że wydaje się być efektem świadomej decyzji artysty. Tymczasem, jak się dowiedziałem, zastosowanie tego materiału wynikało z braku kamiennych płytek wskazanych przez Nowosielskiego („taki stary marmur»), na wzór tych z dawnych greckich świątyń. Na przeszkodzie realizacji oryginalnego planu stała niedostępność materiału, jego wysoka cena i czas, który gonął — nadchodził bowiem dzień odpustu, który miał być także dniem poświęcenia cerkwi⁸².

Kolejnym odejściem od planu Nowosielskiego stało się pomieszczenie, znajdujące się po lewej stronie ołtarza, będące lustrzanym odbiciem zaprojektowanej w oryginalnym projekcie zakrystii. Nowosielski nie był zadowolony z tej zmiany, a przede wszystkim z nadania symetryczności bryle. Jednak, jak się dowiedziałem, pomieszczenie było niezbędne. Początkowo służyło do przechowywania przedmiotów przeniesionych z kaplicy na cmentarzu: ołtarza, chorągwi, świeczników i wszystkiego, co nie zostało wykorzystane w nowej świątyni. Tak zebrane „niepotrzebne» przedmioty, można powiedzieć, że właściwie same stworzyły rodzaj kapliczki, która funkcjonowała przez pewien czas. Od tego pomysłu szybko jednak odstąpiono: pomieszczenie to tworzyło to bowiem osobną przestrzeń i zakłócało poczucie wspólnoty⁸³. Epizod ten nabrał jednak swojego życia: autorka wspomnianego na wstępie artykułu opisała pomieszczenie jako kapliczkę „dla tradycjonalistów»: „kto chce, może się tam modlić w swojskiej atmosferze, wśród kwiatów»⁸⁴. Obecnie, kiedy drewniany ołtarz i sprzęty liturgiczne zostały przeniesione do nowej cerkwi w Bielicy, a w Białym Borze został postawiony dom rekolekcyjny, w którym można gromadzić kultowe utensylia, w „dodatkowym» pomieszczeniu planowane jest uruchomienie kotłowni gazowej do ogrzewania świątyni⁸⁵.

O ile opowieści z czasu budowy świątyni prowadzą nas do Polski lat 90 tych i czasu transformacji ustrojowej, to historie współczesne zahaczają o „wielki świat»:

„Proboszczowi sprytnie udało się poprawić te [przeciwnie projektowi Nowosielskiego – JW] nastroje. Chętnie przyjmował w Białym Borze dziennikarzy. A kiedy program o cerkwi miał się pojawić w telewizji czy radiu, zapowiadał to na mszy. No i prestiż środków przekazu zwyciężył.

80 Mężczyzna, lat około 60, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

81 Jacek Olędzki, Murzynowo. Znaki istnienia i tożsamości kulturalnej mieszkańców wioski nadwiślańskiej XVIII – XX wieku. Warszawa 2016, s. 380-412.

82 Mężczyzna, lat około 60, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

83 Mężczyzna, lat około 60, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

84 Katarzyna Surmiak-Domańska, Cerkiew bez kompromisów, op. cit. http://wyborcza.pl/1,75248,9144190,Cerkiew_bez_kompromisow.html (24.01.2017)

85 Mężczyzna, lat około 60, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Ш А

Gdy ludzie zobaczyli swoją cerkiew na ekranie i usłyszeli, że rozmawia o niej z Nowosielskim znana prezenterka, zastanowili się i przestali narzekać»⁸⁶.

Narracje w duchu snobizmu pojawiały się również w prowadzonych przeze mnie rozmowach, takie jak popularne opowieści o zagranicznych turystach czy wybitnych naukowcach, przyjeżdżających kontemplować świątynię w Białym Borze⁸⁷. Znaczenie snobizmu doceniał również Nowosielski, chociaż nie tyle dla zrozumienia, co dla samej akceptacji jego sztuki:

„Pomija Pan element snobizmu.

Nie. Może w Wesolej odegrał on pewną rolę. Ale nie zapominajmy, że Wesola to jest przedmieście Warszawy. Znajduje się jeszcze w zasięgu promieniowania jej kultury. Mieszkają tam ludzie, którzy cenią sobie pewne wartości nawet wtedy, gdy nie przyswajają ich sobie bezpośrednio. Są jednak takie środowiska, do których snobizm nie ma przystępu. Po prostu są to środowiska zamknięte i tak prymitywne w swych poglądach, że nie potrafią być snobistyczne. Snob musi być człowiekiem otwartym. Weźmy ludzi, którzy odrzucają moje ikony. Rekrutują się oni ze środowisk białoruskich, czy ukraińskich, mieszkających w Białostockiem czy na Podlasiu. Są to środowiska całkowicie wyizolowane z życia kulturalnego Polski. Zasklepione są w swoim partykularnym wartościowaniu kultury i nie biorą udziału w przeżywaniu współczesnej kultury polskiej, gdyż ona po prostu ich nic nie obchodzi»⁸⁸.

Jednak nie wszyscy rozmówcy byli przekonani co do wartości postaw snobistycznych i woleli poruszać się po przestrzeniach sobie bliższych:

„Ja jako historyk rozumiem to. No kurczę, uczyłem historii. No przecież cerkiew wschodnia, to ona nie jest tylko biała: Koptowie są, Murzyni. Ale konsternacja była ludzi... [śmiech] Murzyni!⁸⁹ Po co, po cholere? Co to ma wspólnego z kościołem, jak to się je? Do dzisiaj nie wiedzą. Wielu nie wie. (...) Gdzie by nie budowano teraz cerkwi, to wszędzie banie. Nie daj Bóg upodobnić się do Białego Boru. Nie wiem, bo to jest taki przejaw jakiegoś snobizmu. Ja rozumiem, jest coś innego. No jest coś innego. W specyficzny sposób pokazanie jakiejś takiej wschodniej duchowości, religijności, patrzenia na Boga oczyma czarno-brązowymi [śmiech]. No mają prawo. Wiadomo. Ale my tutaj na obczyźnie, powinniśmy po prostu, mieć jakieś własne obiekty, takie jakie tam były na wschodzie»⁹⁰.

„Ale jeżeli profesor, zaproponował, taki rodzaj budynku, przyjęliśmy to. No, nie wszędzie musi być, nie wszędzie będzie pasowała chata góralska»⁹¹.

Kulturowy krajobraz Białego Boru to zarówno ocalałe ponemieckie budynki; lasy i jeziora, które przez dziesiątki lat stanowiły bogactwo miejscowości i okolicy, historia wojny i powojnia, wszystko to, co stworzyli tu ukraińscy i polscy osadnicy, to jak i czym żyją. Okazuje się jednak, że krajobraz, w tym opisana tu wyżej świątynia projektu Nowosielskiego potrzebuje nieustannej praktyki, żeby zostać uznany za swój. Praktykowanie krajobrazu można z kolei porównać do nieustannego szkicowania czy malowania go czyli twórczej i osobistej interpretacji. Emanuel Kant sztukę działania definiuje przez analogię do kuglarza i linoskoczka, gdzie pierwszy wykazuje się wiedzą, a drugi sztuką – nieprzerwanym tworzeniem, odnawianiem pewnych czynności w zmieniających się okolicznościach. Jak podkreśla de Certeau, „dzięki owej zdolności tworzenia nowego związku, poczynwszy od istniejącego wcześniej układu, oraz utrzymania formalnej więzi pomimo zmienności elementów, zbliża się ona do twórczości artystycznej. Oznaczałoby to nieustanne odkrywanie smaku w praktycznym doświadczeniu»⁹². Właśnie to balansowanie i „przekształcanie jednego stanu równowagi w drugi» staje się dla de Certeau jednym z punktów wyjścia koncepcji „miejsca i przestrzeni». Kulturowy krajobraz jako element tożsamości jego mieszkańców nie jest więc obiektem skończonym i zamkniętym, ale jest

86 Katarzyna Surmiak-Domańska, *Cerkiew bez kompromisów*, Wyborcza.pl z dn. 21 lutego 2011, http://wyborcza.pl/1,75248,9144190,Cerkiew_bez_kompromisow.html (24.01.2017)

87 *Mężczyzna, lat około 40, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe; mężczyzna, lat około 60, rzymski – katolik; mężczyzna, lat około 40, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe; mężczyzna, lat około 60. Rok rozmów 2016.*

88 Zbigniew Podgórzec, *Rozmowy z Jerzym Nowosielskim*, Kraków 2014, s. 206.

89 *Rozmówca ma na myśli ikony z „ciemnoskórymi” wizerunkami Chrystusa i Marii.*

90 *Mężczyzna, lat około 50, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.*

91 *Mężczyzna, lat około 60, deklarujący się jako Ukraińiec, wykształcenie wyższe, rok rozmowy 2016.*

92 M. de Certeau, *ibid*, s. 75.

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

nieustannie szkicowany na nowo. Jego ważnym elementem są owe czasami osobliwie „znaki istnienia», które pozwalają zaczepić się w momentami obcym i nierozpoznanym świecie: dodatkowe, wykonane pod nieobecność artysty okno czy tanie kafelki w świątyni czy wykopane z ziemi niemieckie słoiki i dziurawe wojskowe hełmy pełniące dziś funkcję doniczek na surfinie. Cytowane wyżej zdanie o nieadekwatności „góralskiej chatki» zdaje się więc dotyczyć nie tyle kwestii architektury, ale przede wszystkim tożsamości współczesnych mieszkańców Białego Boru – pielęgnowanie własnej tożsamości okazuje się nie polegać na bezrefleksyjnym powielaniu znanych wzorów, ale podobnie jak sztuka powinno wymknąć się tej funkcjonalistycznej pułapce i sięgnąć gdzieś dalej.

Bibliografia.

1. Jerzy Nowosielski, Listy i zapomniane wywiady, Znak, Kraków 2015
2. Jacek Olędzki, „Murzynowo. Znaki istnienia i tożsamości kulturalnej mieszkańców wioski nadwiślańskiej XVIII – XX wieku», WUW, Warszawa 2016.
3. „Ikona w przestrzeni. Cerkiew grekokatolicka pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Białym Borze», Biały Bór 2011
4. Michael de Certeau, *Wynaleźć codzienność. Sztuki działania*, WUJ, Kraków 2008
5. Zbigniew Podgórzec, *Rozmowy z Jerzym Nowosielskim*, Znak, Kraków 2014
6. Katarzyna Surmiak – Domańska, „Cerkiew bez kompromisów», Magazyn nr 7, dodatek do Gazety Wyborczej nr 42, wydanie z dnia 19.02.1999, str 24.
7. Jan Kurak, *Nad Bieszczadami słońce zgasło*, TYRSA, Warszawa 2008

Ольга Колястрок

СВІДОМІЙ АНТИГУМАНІЗМ ПОЗА МЕЖАМИ ВІЙСЬКОВОЇ НЕОБХІДНОСТІ: КАЗУС ЮРГЕНА ШТРООПА В ОЦІНЦІ КАЗИМЄЖА МОЧАРСЬКОГО

Ми продовжуємо запитувати себе: хто загадковіший – Гітлер чи Сталін, вони обидва, чи та людська множинність, що йшла за ними, підкорюючись їм, і не лише через страх? На це питання вже дано безліч відповідей, висловлено багато суджень. Однак питання живе, поповнюючись свіжим досвідом. Сьогодні до нього покликається не лише минуле. І навіть не кров сьогоднішнього. Питання живе невизначеністю майбутнього.

М.Гефтер,

з кн. «Смерть – Загибель – Убивство»

Звісно, роздуми гуманітарія про людяність людини не є надто оригінальною ідеєю рефлексії, хоча за своїм смыслом, на наш погляд, є аксіологічно визначальними при студіюванні будь-яких проблем історії. До таких розмислів спонукають, передусім, реалії нашого сьогоднішнього. Нерідко їх актуалізують книги, в яких загострено і глибоко з'ясовується сутність людської поведінки за екстремальних обставин. Найяскравішим прикладом такої аналітичної книги є праця Ханни Арендт «Банальність зла»[1], в якій журналістський репортаж (сформованого філософа) з судового процесу в Єрусалимі 1961 р. над військовим злочинцем, нацистом Айхманом (одним з організаторів Голокосту) за два роки копіткої праці з корпусом документів процесу конвертувався у серйозне філософсько-політологічне дослідження, основним змістом якого стало осягнення й розкриття таємниць людського мислення і поведінки.

До праць такого ґатунку належать і «Бесіди з катом» Казимєжа Мочарського [2], що являє відрефлексований документальний запис розмов автора у в'язничній камері з генералом СС Юргеном Штроопом, котрий по-звірячому ліквідував Варшавське гетто. Вперше з'явившись у 1977 р., книга витримала понад два десятки перевидань, увійшла до шкільних хрестоматій, та не втратила своєї актуальності й по сьогодні. В роки перебування в СРСР окремі її розділи були опубліковані в журналі «Знамя»[3], хоча як цілісне видання російською книга так і не вийшла. Поява цієї праці українською, на наш погляд, у 2009 р. – не випадкова подія, це своєрідне застереження українському суспільству про чатуючу небезпеку демократичній незалежній Україні, своєрідне нагадування невипущої пильності сумління кожного, бо зло реанімується і запановує, коли йому не опиратися, коли його перестають вирізняти як особисту і громадянську небезпеку, й верифікують як благо, не

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

піддаючи сумніву і дозволяючи поширитись та розчинитись у спільній (без)відповідальності. Перемога зла уможливлується зі згоди мовчазної більшості, з удаваної непричетності до його поступу, з непомітної легітимації всіма і кожним. Це книга – для індивідуального читання, рівня хемінгуєвського попередження «По кому дзвін». Невипадково «Бесіди з катом» отримали в Україні резонанс серед українських інтелектуалів, активно обговорювалися на шпальтах всеукраїнських газет, стали об'єктом чималої кількості рецензій [4-8].

Казімеж Мочарський, опинившись (з волі радянського тоталітаризму, посілого у повоєнній Польщі) у одній камері зі своїм запеклим ворогом, капсулює цілком виправдану ненависть до нього, накопичену за роки боротьби з нацизмом, і упродовж 255 днів препарує феномен «автентичного гітлерівця» (за Лешеком Колаковським), «банального нациста» (за Адамом Міхніком), «доброго чоловіка» (за службовою характеристикою) – безсердечного раціонально-прагматичного ката, якому служба III Райху заступила не лише всі інші людські чесноти і цінності, а й суцільно паралізувала здатність мислення й емпатії. Мочарський з'ясовує, чому Штрооп залишився переконаним у зверхності німецької нації, у праведності й істинності ідеології Гітлера попри об'єктивні реалії поразки націонал-фашизму, попри міжнародний осуд його злочинної сутності. Він виявляє, що здатність здорового глузду, до саморефлексії не оновились у нього аж до самої страти.

Але у повсякденному співіснуванні з нелюдом Мочарському йшлося не суто про гітлеризм і нацизм як такий, хоча й про це також. За оцінкою Анджея Щипйорського, автора есею про Казімежа Мочарського та його книжку «Бесіди з катом», для нього ті розмови зі Штроопом «були не тільки спробою втечі від страшного тюремного існування. Вони були також інструментом пізнання реальності, в якій він опинився. Пізнаючи закамарки Штроопової душі, Мочарський опосередковано шукав знань про своїх переслідувачів. (...) Мочарський не міг проникнути в похмуру свідомість людей, які його мучили. Але коли він повертався до камери, його чекали тижні і місяці розмов із представником того самого племені. Штрооп виявляв *alteregov* сів цих безіменних сановників і прислужників сталінської диктатури, які подбали про свою анонімність. (...) Бо між ними не було різниці» [1, с. 16]. Зауважимо, що стилістику оповіді про в'язничне буття обумовлює авторське позиціонування як опонента, а не жертви: він жодного разу навіть словом не прохопився про катування, яким його піддавали фахівці СБ. Між тим, з листа до Верховного Суду в лютому 1955 р. довідуємось про 49 видів тортур, яких він зазнав під час слідства [1, с. 16]. Ці жорстокості мали зламати його і змусити до зради. Та навіть смертний вирок (листопад 1952 р.) не похитнув героя АК. Ще більшої поваги заслуговує його особиста мужність у камерних стосунках з катом, чітке увиразнення у бесідах з ним власної думки, людської гідності, прагнення свободи. Мочарський не зійшов до особистих поррахунків і озлоблення, хоча його «нервова система у тюрмі розташована на поверхні шкіри, а не під нею» [1, с. 120]. Він послідовно і вперто залишався самодостатньою особистістю, свідомою своєї ролі і долі, що радикально контрастує з життєвим кредо Штроопа – слухняного виконавця приписів і розпоряджень верховного керівництва.

Натомість Штрооп, як і сталіністи СБ, свої поведінкові практики вибудовували у беззастережному послуху і відповідності до ідеологічних канонів. На їхнє переконання, моральність має бути підпорядкована політичним цілям. Теж саме: «Політика є і завжди буде звичайною повією», – обстоював і висловлював на єрусалимському суді над Адольфом Айхман [2, с. 25]. Старо-римський постулат «мета виправдовує засоби» трансформувалася у тоталітарних державах у т.зв. «вищу політичну моральність» (за Яном Стшелецьким). Цей тип тоталітарної аксіології однаковий для сталінізму і нацизму.

Польський патріот у вербальному анатомуванні поведінки Штроопа насправді визначав таємниці схибленої людської психіки. Він шукав відповідь на питання, як нормальна людина перетворюється під тиском злочинної ідеології на маніпулятивний інструмент, безвідмовний і натхненно слухняний при виконанні будь-яких наказів, в т.ч. аморальних і антигуманних. Керівництво до дії виключно точно (і доступно!) висловлено Гансом Франком, генерал-губернатором окупованої Польщі: «Дій так, аби фюрер, довідавшись про твої вчинки, міг тебе за них похвалити!». Ця магічна формула внаслідок тривалого пропагандистського навіювання робила з німців бездумних виконавців. Мочарському важило збагнути механізми і чинники знеособлення людини, процесу її дегуманізації і дегомінізації. Тривалі розмови з катом, передусім, переконали Мочарського,

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

що придатним ґрунтом в маніпуляції людиною є її невисокий інтелектуальний рівень, нездатність оцінювати явища з позицій іншого, чути його і брати до уваги. Клішована свідомість Штроопа, його звичне оперування почерпнутими з офіційної пропаганди гаслами і штампами виказували в ньому банального виконавця, що не здає собі звіту стосовно особистої відповідальності. Його прагматичний раціоналізм збуджував сялише за необхідності виконати наказ. По суті, Мочарський у камері дійшов тих самих висновків, що їх системно виклав свого часу Еріх Фромм у «Психології нацизму»: «Самозречення індивіда – зведення його до пилинки-атома – тягне за собою, згідно Гітлера, відмову від усякого права на особисту думку, особисті інтереси, особисте щастя. Така відмова складає сутність політичної організації, в якій індивід відмовляється виражати свою власну думку і свої інтереси»[9]. Ідейна саможертвовність підживлювалась щонайменше двома переконаннями: по-перше, особистого характеру: всіма здобутками треба завдячувати особисто Гітлеру, оскільки лише завдяки йому стала можливою карколомно успішна кар'єра з непомітного провінційного статиста до генеральського рангу; по-друге, суспільного змісту: слід робити все необхідне на виконання місії порятунку згнєбленої Версальською системою німецької нації *Harrenolk*. Ба більше, не пристати на служіння нації означає зрадити Німеччину.

Справді з середини 1920-х рр. нацистська ідеологія методично і поступально працювала на переконування пересічного громадянина Веймарської республіки, що Німеччина і партія (а з 1930-х і уряд) Гітлера – синонімічні категорії. Е. Фромм, що був безпосереднім свідком переродження німецького суспільства, свідчить: «...коли всі інші партії були розпущені і нацистська «стала» Німеччиною, опозиція до цієї партії стала однозначною опозицією Німеччині. Напевне, для пересічної людини немає нічого важчого, ніж почуватися самотньою, не належною до жодної великої групи, з якою можна себе ототожнити. Громадянин Німеччини, яким би чужим для нього не був нацизм, мав вибирати між самотністю і почуттям єдності з Німеччиною, і більшість обрала єдність»[9].

Соціальна програма НСДАП була виразно популістською, розрахованою на звичайного громадянина-німця, якому гарантувалася національна реабілітація. З іншого боку, біди, поразки, невдачі пояснювалися ворожою дією «чужого» (євреїв, комуністів, масонів, католиків), тому з цією небезпекою слід безжально боротися заради *Faterland*. Отже, безпомилковим було створення держави виключно законослухняних громадян і переконливих політиків, здатних свідомо відправляти на смерть інших людей, залишаючись при цьому беззастережно впевненими щодо правомірності власних дій»[10].

На цьому засновувалося переконання Штроопа, що «у патріотичній діяльності імперативом є результат, а не так звана моральність»[1, с.126]. На думку Х.Арендт, зло у своєму політичному аспекті виникає з нездатності думати, з неспроможності розрізняти, з нічого, і в цьому полягає його банальність. Коли інстинкти порядності не сприймаються за очевидність, зло неможливо викрити логічними умовиводами. Політична цінність людського життя, яка повинна бути гарантована громадянськими правами, свободами і безпекою, перетворюється у свою протилежність. У такому ракурсі зло, позбавлене будь-якої демонічності, набуває статусу норми, і в цьому зачаївся його жах. «Проблема з Айхманом, – писала Арендт, – полягала саме в тому, що таких, як він, було багато, і багато хто з них не був ані збоченцем, ані садистом. Вони були і є жахливими й жахливо нормальними одночасно»[2, с.45-48], поза межами «службових обов'язків» поводити себе як добропорядні містяни і зразкові члени сімей. Якщо щиро прочитати це попередження, то мусиш визнати, що звичайні люди можуть виколисувати в собі монстрів, подібних Штроопу. Діалоги Мочарського подають відкриті міркування про політичні й моральні причини байдужості німців до того зла, яке творилося в ім'я Німеччини, «коли люди відмовляються чути голос совісті й дивитися в обличчя реальності». «Ми можемо знайти глибші корені цієї нездатності, що сягають суті тоталітаризму ХХ ст. Можна припустити, що тоталітаризм із його танатополітичною аурую закривав і так обмежену чутливість до Іншого. Політика смерті, яка тут панувала, впроваджувала механізм знищення Іншого, закриваючи перед людиною усвідомлення досвіду Його смерті як можливості власного буття. Відтак не існувало якихось екзистенційних обмежень для використання цього танатополітичного механізму»[11]. Людина має пам'ятати, що етичне і ефективне не завжди співпадають, як підкреслює Мирослав Попович: «...оцінка людської дії як морально прийнятної і як успішної та ефективною належать до різних сфер діяльності, до різних практик. Бажано, алене завжди можливо, щоб ці площини узгоджувалися. Дія може бути ефективною, але

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

аморальною, і навпаки – високоморальною, але не ефективною. Там, де вони не збігаються, і виникає проблема зла» [12, с.22]. Так само, у чому «зерно етичного смислу» і як його не згубити, запитував польський поет, нобелівський лауреат Чеслав Мілош, застерігаючи від небезпеки «поневоленого розуму». Він бачив вихід у співчутті і співпереживанні до іншої людини: «Залишатися людиною. Це і дуже багато, і дуже мало, але мені видається, все ж більше, ніж бути комуністом, расистом або ліберальним демократом» [13]. Як і Мочарський, що озирався на минуле, вдивлявся в сучасне і закликав сучасників (і нас) пильнувати свій розум від дурману ідеології (нацистської, сталінської, расистської, врешті, націоналістичної). Він устами головного героя своєї книги Юргена Штроопадав чітку відповідь на головні питання, ставши противником не лише диктатури і всіляких форм фашизму, але й націоналізму, національної мегаломанії, лицемірства та культурної обмеженості» [14, с.304].

Джерела та література:

1. Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі / Ханна Арендт ; пер. з англ. А. Котенко. – К.: Дух і Літера. – 2013. – 367 с.
2. Мочарський К. Бесіди з катом / Казимеж Мочарський ; пер. з пол. Олеся Герасима. – Чернівці : Книги-XXI, 2009. – 328 с.
3. Мочарський К. Разделиз книги «Разговоры с палачом» / Казимеж Мочарський // Знамя. – 1987. – №5.
4. Бойченко О. Віч-на-віч з катом / Олександр Бойченко // Сучасність. – 2009. – Ч. 3-4. – С. 304.
5. Гермаківський Р. Репортаж з того світу / Роман Гермаківський // Львівська газета. – 2009. – 24 червня.
6. Дзик Т. Ад'ютант диявола / Тетяна Дзик // Сумно? – 2009. – 18 серп. – Режим доступу : <http://sumno.com/literature-review/adyutant-dyavola/>
7. Коваленко О. 255 днів у в'язниці з користю для особистості / Олена Коваленко // Друг читача. – 2009. – 22 верес. – Режим доступу : <http://vsiknygy.net.ua/review/4318/>
8. Шутяк Л. На колінах – лише перед Богом / Лілія Шутяк // Молодий буковинець. – 2009. – 18 серп. – Режим доступу : <http://www.molbuk.com/vnomer/kultura/20380-na-kolinalishe-pered-bogom.htm>
9. Фромм Э. Психология нацизма / Эрих Фромм. – Режим доступу : <https://monocler.ru/psihologiya-natsizma-v-interpretatsii-eriha-fromma/>
10. Пінчевська Б. Кат в очікуванні смерті / Богдана Пінчевська // Дзеркало тижня. – 2010. – №2. – 23 січн.
11. Шевчук Д. Нестерпна легкість зла / Дмитро Шевчук // Критика. – 2015. – Квітень – Режим доступу : <https://krytyka.com/ua/articles/nesterpna-lehkist-zla?page=2>
12. Попович М. Влада ы мораль / Мирослав Попович // Вісник НАН України. – 2015. – №5. – С.22-24.
13. Чеслав Мілош: «Добро – это мы, зло – это Россия» : інтерв'ю Магдалени Гроховської (Magdalena Grochowska). – Режим доступу : <http://inosmi.ru/poland/20120223/186537802.html>
14. Нахлік О. Антитоталітарний потенціал української рецепції («Бесіди з катом» К. Мочарського та «Інший світ» Г. Герлінга-Грудзінського) / Олеся Нахлік // Київські полоністичні студії. – 2012. – Т. XXII. – С.303-308

Віктор Косаківський, Наталя Шпак-Косаківська

Праця Ю. І. Крашевського «Wspomnienia Odessy, Jegyssanu i Budżaku : dziennik przejażdki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września» про одяг подолян середини 40-х рр. XIX ст.

Крашевський (Kraszewski) Юзеф Ігнаці (1812-1887) – відомий польський поет і письменник, літературний критик, журналіст, видавець, суспільний і політичний діяч, колекціонер. Походив зі шляхетського роду герба Ястжембець (Jastrzebiec). Багато подорожував. Поїздки літературно відбиті в спогадах і подорожніх нотатках: «Спогади Полісся, Волині й Литви» (1840), «Картини з життя й подорожей» (1842), «Спогади Одеси,

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Єдисану і Буджаку: щоденник поїздки в 1843 році від 22 червня до 11 вересня» (1845-1846) [1, с. 326-327].

Саме остання праця Ю. І. Крашевського є для нас цікавою. У ній він залишив цінні відомості про ряд населених пунктів Волині і Поділля, через які пролягла його мандрівка до Одеси: Тайгури (Тайкури), Аннопіль, Берездув, Правитин, Гута, Корчик, Городище, Киселі, Шепетівка, Старий Костянтинів, Самчики, Новий Костянтинів, Бабінська корчма, Літин, Микулинці, Юзвин, Ільківка, Демидівка, Могилівка, Ворошилівка, Красне, Улика, Торків Копіївка, Бакша, Тульчин, Верхівка, Ободівка, Жабокричка, Чечельник, Балта [2, с. 25-123].

Проїжджаючи через ці населені пункти дослідник звертав увагу на особливості природи, краєвиди, архітектуру (костели, церкви, палаци, корчми, сільську і містечкову забудову), антропологічні особливості місцевого населення, етнічний склад (українці, євреї), чумаків і чумакування. Детально подає описи корчм у яких довелося зупинятись та ярмарки. Дуже детально характеризує одяг місцевого українського населення, чумаків та євреїв. Саме останнє – особливості українського народного костюма подолян і є предметом нашого дослідження.

«На тракті до Бабінської корчми, ми почали зустрічати чумацькі валки в кілька десятків возів, які прямували до Костянтинова. Потрібно бачити Чумака, щоб його зрозуміти; описати його портрет трудно, настільки він оригінальний, різноманітний і дивакуватий, такий мінливий і показується щораз іншим.

Посполитий Чумак (виводжу ту назву від Чуми, бо їх дьогтьовані кошулі від зарази тої оберігати напевно початково були призначені) – Чумак, є дорідного зросту, часом богатирської статури, плечистий, широкоплечий, груди широкі, голі, загорілі і зарослі; чоботи великі по коліна (або цілком босий), шаровари випалені на сонці, задьогтьовані, широкі, заправлені в чоботи; кошуля брудна і латана, задьогтьована також, (найпевніше від бруду), шапка висока баранкова; або кримка біла татарська, на кшталт ярмулки, яка до голови пристає.

В Бабінській корчмі, де ми зупинились, було їх (чумаків – авт.) багато і найрізноманітніших образів. Один старий, сивобородий; другий молодий, глупковатий, в білій кримці, обдертий, босий, напівп'яний; третій плечистої постави, керівник каравану, в червоному поясі, півкожушку і великих чоботах. Вони звернули на себе мою увагу і увійшли до теки подорожньої. На трьох тих обличчях був один вираз, змодельований характером кожного окремо; чогось вільного, задуманого, з блиском в чорних очах, які у старця оживлялися ще гордо і легковажно.

Бабінська корчма велика, незграбна, в степу, до села Бабина, яке пану Букару (де запроваджена цукроварня) належить. Її часто згадують у народній руській приказці: «Де Рим, де Крим, де Бабінська корчма» [2, с. 50-54].

Від Бабінської корчми розходиться два шляхи: на ліво до Бердичева, а на право до Синяви, до Костянтинова Нового, Літина і Балти. Тим останнім помандрували і ми.

Звідти одна дорога до Улики (Ulyki) Свейковських, де мурована корчма і хмари, що насувались змусили нас зупинитись. Околиця загалом не дуже гарна. Одяг селянок мало чим відрізняється від волинського. Дівчата носять волосся заплетене і звинуте в коло на верху голови та прикрашене стрічками червоними, вплетеними у волосся і квітками робленими. Замість спідниці шматок сукна в клітинку (картатого) з каймою по краю, не зшитого, яким обмотуються навколо, з переду ледве пола на полу заходить. Заміжні (мабуть від Красного почавши), мають на кольоровому чіпці намітку з довгими кінцями з каймою, напівпрозору, різних кольорів: темно фарбовану, сіру, жовтяву (коли випрана), зрідка ті намітки бувають навіть повністю чорного кольору. Так само як з'являється тут на полях пшениця остиста, той головний убір вказує, що він відмінний і лише для Поділля властивий, а в тих чорних намітках є ніби знак, пам'ятка, неволі [2, с. 67-68].

Одяг люду, почавши від Красного, щораз помітніше, щораз більше змінюється. Жінки на голові, на кольоровому очіпку, носять напівпрозорі покривала з каймою (намітки), тісно обгорнуті навколо голови, які довгими кінцями розвіваються за головою. Вони бувають кольору пилу, сіна, сірі, жовтяві і навіть (що вважається за найвищу моду) повністю чорні. Намітки ті гафтовані по краях білим, а часом і кольорово, їх кайма зближається дуже до білого і тим самим вони видаються тоншими і менш вишуканими.

Дівчата звивають волосся у велике коло на верху голови, повністю обкладене вінком з штучних і свіжих, яскравих квітів, з заду там де починається коса, багато найяскравіших

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

стрічок, які спадають на плечі. Спідниці заміняють чорні або червоні шматки сукна рідкого і легкого, з каймою на двох полах, які сходяться спереду і ззаду, зі смужкою виробленою також вздовж. Підперізуються поясами червоного, чорного або синього кольорів. У заможніших чоботи червоні (с. 94.) або жовті саф'янові. На шиї по кілька або кільканадцять низок коралів, бурштинів і пацьорок скляних. Сукмани (свити) темно-коричневі без оздоб, але гарного крою, з малим вивернутим комірцем, який ззаду закінчується гострим кутом. У чоловіків високі баранячі чорні шапки, пояси червоні або сині, чоботи довгі і широкі, свити також темно-коричневі з каптурами (войлок) справжніми або фальшивими, лише шматками сукна, на зразок каптурів викроєними. Жида вдягаються в куртки, шапочки округлі пристаючі тісно до голови. У дівчат на свято, місце фартухів заступають великі гарні хустки бавовняні, складені в клин, як для пов'язування на шию і зав'язані з переду, кінцями за пояс. Хлопці носять різновид маленьких, часом конічних кримок, коричневих, сукняних [2, с. 93-94].

У Верхівці у чоловіків крім поясів червоних і синіх волочкових (гарусних) побачив також зелені бавовняні, гафтовані узором. Не носять їх як у нас на свиті, але носять під нею. Шапки найпоширеніші, високі, чорні, баранкові, округлі, з сукняним верхом і чубато підносяться.

На ярмарку у Верхівці. Дівчата на обличчя дуже не красиві, а строї в них були нарядні. В білих засуканих по лікоть сорочках, у косах повністю оплетених різнобарвними стрічками, велика кількість яких розвівалась по плечах, шиї завішані пацьорками і намистом вишитим з пацьорок (з бісеру – авт.), на зразок нашійників (силянок – авт.). Каптури свит селянських прості, однак скроєні гарно і не мали жодних оздоб, шнурків і облямування, як на Волині. Зауважив також, що жінки тут загалом тут по іншому підперізуються, але це їм красоти не додає. Пояс у них спускається низько на бедра, а пов'язування кінців пояса у вузол, нагадує східні строї і стародавні пов'язки грецькі. У тутешнього люду мабуть, таке підперізування пояса нижче стану, є незграбним і зовсім негарним. Жінки крім багатих строїв, смаку в одязі і бажання одягнутись щоб додати собі вдяки, не виявляють. Все що мають одягають недбало, ніби лише як показ достатку. Найкращою оздобою дівчат є жовті їх хустки пов'язані з переду, навпіл складені, прості роблені квітки повтикані на голові, пацьорки і силянки з медальйонами і хрестами на шиях, сорочки на рукавах, з переду біля горловини і біля шиї вишивані гарно, взористо і багато.

По середині ринку, поміж возами, купами солі, м'яса, жидівством, посеред гомону, сидів під пекучим сонцем, сивий з лисою головою і голими загорілими грудьми, дід лірник, який протягуючи руку щось співав, пригравуючи на лірі. При ньому обдерта дівчинка досить бліда і збіджена, на підібганих під себе ногах сиділа притулившись до лірника. Звук його ліри змішувався з голосом натовпу і шумом відголосків ярмаркових.

В корчмі, попід стіною сиділи на землі хлопці в шапках набакир (спосіб одягання шапок хлопцями – авт.). В тому тлумі були переважно молоді люди, серед яких лише кілька гарних обличчя побачив, та й то лише гарних свіжістю і молодістю. Решта загоріла на чорно, бридкі як чорти, і всі попідперізувані так низько і стани обгорнуті тісно спідницею, що мали загалом незграбний вигляд. Чоловіки за то в чистих ситих нових свитах, у високих баранячих шапках, краще від жінок виглядали. Обличчя у старших бородате, сиво або чорно заросле, могли своїм образом позувати для художника, як поважні постаті нашого минулого» [2, с. 93-99].

Отже, праця Ю. І. Крашевського «Wspomnienia Odessy, Jegyssanu i Budżaku : dziennik przejażdki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września» є надзвичайно важливим і цінним джерелом до історії українського народного одягу подолян середини 40-х рр. XIX століття.

Джерела та література:

1. Крашевський (Kraszewski) Юзеф Ігнаци // Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. – С. 326-330.
2. Kraszewski, J.I. Wspomnienia Odessy, Jegyssanu i Budżaku : dziennik przejażdki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września» (1845-1846) / J.I. Kraszewski. – Wilno, 1845. – Т. I. – 296 s.

Могили повстанців 1863 р. як символи національної пам'яті (на історичному цвинтарі Бережан)

«Пам'ять про великих людей має для нас не менше значення, аніж їхня жива присутність» – стверджував Луцій Анней Сенека (Молодший). І таким меморіальним місцем були, залишаються і будуть історичні цвинтарі – простір, де концентрується минуле, мистецьке, особистісне, величне, духовне, родинне. Християнський цвинтар у Бережанах (Тернопільщина) також має історико-пропам'ятну значимість. Діючий з 1784 р., він став місцем для вічного спочинку місцевих мешканців, як римо-католиків, так і греко-католиків (поляків, німців, австрійців, українців). Позаземне життя, таким чином, об'єднало їх, без огляду на форму християнського віровизначення чи національність.

Окрім, власне, меморіального змісту, в надгробках і розташуванні Бережанського цвинтаря було закладено значний мистецько-стилістичний і, загалом, естетичний фактор. Так, відомий пам'яткознавець й археолог Богдан Януш (відвідавши Бережани, в якості об'єкта наукової екскурсії, у 1914 р.) згадує: ще на підході до християнського цвинтаря (до якого від центру міста провадить вулиця з красивими садибами) він побачив «мальовничий невисокий мур з дикого каменю», а також насадження дерев: лип, дубів, в'язів. Сам цвинтар визнано як «цілком ладний». Найдавніші поховання, на його думку, сягають початку ХІХ ст. і залишаються красивими й відповідними стилістиці епохи – «бідермаєрські» урни, колони, янголи у плачу¹.

Бережанський християнський цвинтар цікавий і як місце поховання знаних і по-справжньому історичних особистостей, чия діяльність мала вплив на різноманітні обставини політичних відносин ХІХ – поч. ХХ ст. Тут поховані учасники Паризької комуни, повстань 1830 й 1863 рр. (відповідно, у польській трактовці, листопадового та січневого), «Весни народів» і Кримської війни, першої світової та українсько-польської воєн.

Помітний відсоток надмогильних пам'ятників відтворює пам'ять про особистостей – учасників повстання 1863 р., як повстання національного, соціального та навіть емоційного. Недаремно французький історик Даніель Бовуа, якого в українській історіографії вважають засновником і найбільшим авторитетом нової («революційної») концепції ґенези українсько-польських конфліктів новітньої доби², аналізуючи російсько-польський антагонізм у земельному питанні визначав період за 1863-1865 рр. як «сліпа злоба» на відміну від «продуманої злоби» наступних (1865-1875) років³.

Тому війна (у вигляді локальних битв) була нещадною; чисельними були й втрати. За підрахунками, наданими польським дослідником Тадеушем Сватом, у 1227 битвах «січневого повстання» 1863-1864 рр. загинуло бл. 25 тис. повстанців⁴.

Громадська та, після 1921 р., державна допомога надавалася живим учасникам визначених історико-мілітарних подій. Так, уже в 1887 р. у Львові було створене Товариство взаємної допомоги учасникам польського повстання 1863-1864 рр. У деяких повітах Галичини воно мало свої відділення; як наприклад у Бережанах⁵. Метою товариства визначалася моральна та матеріальна підтримка учасників повстання (медичне забезпечення, допомога в організації похорон, а також допомога вдовам і сиротам повстанців). Капітал складався з членських внесків, пожертв й надходжень від проведених заходів. А після першої світової війни (в часи «другої Речі Посполитої») Товариство отримувало фінансову допомогу від влади. Воно припинило діяльність приблизно в 1935 р. в зв'язку із смертю всіх учасників повстань та їх вдів⁶.

Але могили загиблих і померлих пізніше повстанців ставали (для польського соціуму) місцями історичної слави, візуальними пам'ятниками національного духу й показовими прикладами для виховання молоді.

Загалом, потрібно зауважити, що польська сторона доволі активно вивчила поховання своїх національно-значимих особистостей. Зокрема, дослідник С. Ніцея, у контексті пізнання історичної спадщини переважно польського етносу Бережан, багато уваги присвятив аналізу (в історичній ретроспективі) історичного християнського цвинтаря⁷. Польський учений трактує його як ровесника Львівського Личакова⁸. І це не просто акцент у вигляді лише літературного змістовно-стилістичного звороту. Учений багато років присвятив вивченню меморіальних комплексів Личакова й історії його становлення, тому подібне ствердження має апіорне трактування.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Юзеф Домінік Бартоломей Бялиня-Холодецький (15 серпня 1852 р. – 30 січня 1934 р.) – польський шляхтич, львівський письменник та історик – дитиною брав участь у заворушеннях під Львовом (як кур'єр) 1863 р. Як дослідник, описуючи місця поховань загиблих поляків – відомих учасників мілітарних подій 1794-1864 рр., він фіксує й окремі могили на Бережанському цвинтарі. Серед захоронених тут названо:

- Антонія Гарчинського (1810-1888) – полковника, учасника листопадового та січневого повстань, Кримської війни;
- Вінцентія Красницького (+1874) – учасника січневого повстання;
- Власислава Карвовського – учасника січневого повстання;
- Міхала Кржижановського (1836-1897) – учасника січневого повстання;
- Владислава Лисаковського – учасника січневого повстання;
- Вінцентія Скібіцького (1834-1906) – учасник січневого повстання⁹.

Дослідник також називає окремі поховання в межах Бережанського повіту. Так, у містечку Козлові він фіксує наявність поховання учасника листопадового та січневого (у статусі офіцера) повстання Фелікса Кораба Порадовського (1809-1885 рр.)¹⁰. А на цвинтарі в с. Підвисокому – могилу повстанця Юліуша Тарнаву Мальчевського¹¹.

Зауважимо, що тематичні дослідження Й. Бялиня Холодецького, зокрема й про місця поховання учасників боїв за польську державну незалежність, були повноцінно представлені в бібліотечних збірках, зокрема – університетських¹².

Серед названих повстанців слід окремо виділити Антонія Гарчинського – особистість з цікавою та драматичною життєвою долею: учасник повстань з 1831 по 1864 рр. (зокрема, як керівник – полковник – закордонних польських військових об'єднань); капітан козацьких загонів у часи Кримської війни (ініціатива створення яких належала польській еміграції). Під час одного з боїв потрапив у полон до росіян. У Києві засуджений до сибірської каторги, але звільнений через звернення англійського, французького і турецького урядів. Повернувся на батьківщину, приймав участь у повстанні 1863 року; пізніше переїжджає до Парижа¹³.

На старості літ осів у Бережанах, де австрійський уряд, на прохання відомих місцевих мешканців, дозволив йому поселитися. У с. Рай – західній околиці міста – отримав земельну ділянку. Після відходу у вічність його поховано на Бережанському цвинтарі¹⁴. А могила Антонія Гарчинського ставала місцем опіки місцевої гімназійної молоді. Зокрема, в Задусьні (поминальні) дні коло неї знаходилася почесна варта¹⁵.

Цьому контексті слід зазначити, що пам'яткоохоронне законодавство «другої Речі Посполитої» комплексно охоплювали пам'ятки минулого. Так, уже 31 жовтня 1918 р. було видано Декрет Ради Регенційної (польського тимчасового уряду в тогочасних перехідних державно-організаційних умовах) про опіку над пам'ятками мистецтва та культури¹⁶. Уже 8 листопада документ опубліковано, що було рівноцінно надання йому юридичної сили¹⁷. У подальшому Декрет знову затверджено згідно розпорядження Ради Міністрів від першого травня 1919 р. з визначенням, що юрисдикція документу розповсюджується, зокрема, й на галицькі землі¹⁸.

У першому параграфі декларовано загальну нормативну дефініцію – всі пам'ятки знаходяться під опікою права. Положення документу усебічно охоплювали пам'яткоохоронний процес. А окремі пункти параграфу 12 («с» і «d») відносили до об'єктів охорони та збереження зокрема й цвинтарі, а також окремі меморіальні пам'ятники, надгробки, хрести, каплиці. Чітко декларувалася необхідність охорони й прилеглої до пам'ятки території (пар.13)¹⁹.

На рівні воєводств акції по пошуку та інвентаризації могил розпочалися з 1927 року. Також відбувався процес відтворення меморіалів; а в 1929 р. видано альбом «Pomniki wojowników o niepodleglosc 1794-1863» з вступною статтею історика Генрика Мосціцького. У Тернопільському воєводстві показана одна могила (в Бережанах)²⁰ – могила уже згаданого Антонія Гарчинського²¹. Цей меморіальний альбом став першим підсумком пошукової та інвентаризаційної діяльності. Він, до речі, користувався популярністю на польському соціо-ідеологічному ґрунті: зазначене тематичне видання знаходилося в каталогах університетських бібліотек²², об'ємно рецензувалося навіть в тематично не пов'язаних з проблемою часописах²³.

А новий Указ Президента Польської республіки «Про опіку над пам'ятками» від 6 березня 1928 р.²⁴ у пунктах 3, 7,8 пар. 2 визначає перелік меморіальних пам'яток – об'єктів

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

збереження: цвинтарі, окремі пам'ятники, надгробки, каплиці, хрести, меморіальні творіння як частина цілісних мистецьких ансамблів.

28 березня 1933 р. прийнято урядовий циркуляр «Про військові гробівці та цвинтарі»²⁵. На його підставі з'явилося Розпорядження Міністерства внутрішніх справ від 23 жовтня 1936 р., розроблений при узгодженні з Міністрами військових справ і громадської опіки. У документі:

- проведено розмежування функцій у питаннях збереження, ремонту та консервації військових надгробків, мілітарних меморіалів на цвинтарях (та, загалом, цвинтарів) між Міністерством, воєводством, гмінним управлінням;
- визначено принципи та контроль щодо використання виділених на відтворення об'єктів коштів;
- обумовлено можливості співпраці з військовими структурами на місцях;
- передбачено можливості ексгумацій них заходів²⁶.

Подібні урядові рішення знаходили позитивний відгук серед представників польського та українського середовища Бережан. Звернемося лише до декількох повідомлень, на підтвердження думки. «Мешканці повіту поставили при римо-католицькому костюлі парафіяльному в Бережанах пам'ятну плиту в честь полеглих героїв у битвах за волю Вітчизни». Урочистості відбувалися за участі військового командування, делегацій місцевих шкіл, цехів, окремих груп міщан і гостей (переважно – що особливо заакцентовано – поляків і євреїв). Від польського повітового об'єднання народних шкіл було покладено окремий вінок на «гріб славної пам'яті полковника Антонія Гарчинського... могила якого є під сталою опікою згаданого товариства»²⁷.

Тернопільське воєводське управління в листі до повітових староств від 25 жовтня 1926 року повідомляє про початок щорічного зібрання коштів на допомогу польського товариства «Опіки над гробами героїв». Згадано, що в Тернопільському воєводстві знаходиться понад тисячу військових цвинтарів, не враховуючи окремих поховань на гмінних кладовищах. Зібрані кошти будуть використані на відновлення та збереження меморіальних пам'яток. Листом від 04 грудня 1926 р. Бережанське староство повідомляє про збір коштів у сумі 185 злотих 58 грошів²⁸.

Сьогодення знову повертає нам потребу в розумінні історичної та ідеологічної цінності старих цвинтарів, зокрема – військових меморіалів. Особливо, на польсько-українському культурному порубіжжі, де толерантне вішення до могил («своїх» і «чужих») є відобразником рівня «політичної культури» (в контексті міжетнічного, міжнаціонального чи міжнародного співіснування).

Такі ж можливості можна побачити і об'єктивному погляді на історичну частину Бережанського християнського цвинтаря – меморіальні пам'ятники та комплекси українського, польського, австрійського народів. Таким чином, постає перспективний міжнародний проект, який, до того ж, має нормативне підґрунтя: Угоду між Урядами Польщі та України про охорону місць пам'яті і спочинку жертв війни та політичних репресій (складену на підставі постанов Женевської конвенції про охорону жертв війни від 12 серпня 1949 р., а також додаткових Протоколів до них), підписану у Варшаві 21 березня 1994 року²⁹. Є і перші прагматичні зрушення (для прикладу згадаємо лише описові матеріали про могили польських повстанців 1863-1864 рр. на українських цвинтарях Тадеуша Свата³⁰). Це – вже надії. Сподіваємось – реальні та втілювані.

Джерела та література:

1. Janusz B. Z wycieczek po Brzezanach i okolicy/B. Janusz //Ziemia. – Warszawa – Lwow, 1914. – 11 lipca. – Nr.28. – S. 443; 2. Гудь Б. Загибель Аркадії, Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – пп. XX ст./Б. Гудь. – Львів – Тичин, 2006. – С. 33; 3. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1875 рр. Поляки в соціо-етнічних конфліктах/Д. Бовуа. – К., 1998. – С. 9-15; 4. Swat T. Groby i pamiątki z okresu Powstania Styczniowego 1863-1864 r. na dawnych Kresach Wschodnich/T. Swat //Niepodleglosc i Pamięć. – 1995. – Nr. 1. – S. 146; 5. Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 195. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1-66; 6. Центральний державний історичний архів у м. Львові. Путівник. – Львів – Київ, 2001. – С. 223; 7. Nicieja S. Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. Historia, legendy, biografie/S. Nicieja. – Warszawa, 2006. – S. 28-33; 8. Там само. – S. 28; 9. Bialynia Cholodecki J. Cmentarzyska i groby naszych bohaterow z lat 1794-1864 na terenie wschodniej

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Malopolski/J. Bialynia Cholodecki. – Lwow, 1928. – S. 8; 10. Там само. – S. 12; 11. Там само. – S. 40; 12. Katalog biblioteki Politechniki Lwowskiej. – Lwow, 1934. – Cz. 5. – S. 201; 13. Bulawa A. Weterany Legii cudzoziemskiej dowodcami partii partyzanskich powstania styczniowego (1863-1864)/A. Bulawa //Saeculum Christianum. – 2014. – T. 21. – S.199; Nicieja S. Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. Historia, legendy, biografie/S. Nicieja. – Warszawa, 2006. – S. 28; Polski slownik biograficzny. – Krakow, 1948. – T. 7. – S. 247; 14. Nicieja S. Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. Historia, legendy, biografie/S. Nicieja. – Warszawa, 2006. – S. 28; Wiszniewski S. Brzeżanczyzy przy odbudowie panstwa Polskiego od 1831 do 1920 r. /S. Wiszniewski. – Lwow, 1938; 15. Nicieja S. Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. Historia, legendy, biografie/S. Nicieja. – Warszawa, 2006. – S. 28; 16. ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 53. – Спр. 1179. – Арк. 1-9; 17. Dziennik praw Panstwa Polskiego. – Warszawa, 1918. – Nr. 16. – Poz. 36. – S. 93-98; 18. ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 53. – Спр. 1179. – Арк. 1; 19. Там само. – Арк. 1-3; Dziennik praw Panstwa Polskiego. – Warszawa, 1918. – Nr. 16. – Poz. 36. – S. 93-95; 20. Swat T. Groby i pamątki z okresu Powstania Styczniowego 1863-1864 r. na dawnych Kresach Wschodnich/T. Swat //Niepodleglosc i Pamieć. – 1995. – Nr. 1. – S. 146; 21. Pomniki bojownikow o niepodleglosc 1794-1863. – Warszawa, 1929. – S. 228; 22. Katalog biblioteki Politechniki Lwowskiej. – Lwow, 1934. – Cz. 5. – S. 160; 23. Przegląd techniczny. Tygodnik poświęcony sprawom techniki i przemyslu. – Warszawa, 1930. – Nr. 48. – S. 780; 24. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1928. – Nr. 29. – Poz. 265. – S. 537-538; 25. ЦДІАЛ. – Ф. 865. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-11; Dziennik Urzędowy. – Warszawa, 1933. – Nr. 39. – Poz. 311; 2. Dziennik Urzędowy. – Warszawa, 1936. – Nr. 85. – Poz. 595; 27. Sprawozdanie polskiego towarzystwa opieki nad grobami bohaterow (Towarzystwa polskiego zalobnego krzyza) za rok 1925. – Lwow, 1926. – S. 10; 28. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 383. – Арк. 1-2, 7; 29. Dziennik Urzędowy. – Warszawa, 1994. – dnia 21 pazdziernika; 30. Swat T. Groby i pamątki z okresu Powstania Styczniowego 1863-1864 r. na dawnych Kresach Wschodnich/T. Swat //Niepodleglosc i Pamieć. – 1995. – Nr. 1. – S. 156-158.

Сергій Білан

Польське коріння української культурної спадщини

Історія української культури, своєрідність якої визначили вплив географічних умов та особливості взаємодії з іншими культурами, багатогранна і невичерпна. Вирішальною історичною обставиною її розвитку став довготривалий штучний поділ України імперськими кордонами, що спричинило виникнення різниці у можливостях окремих державних та громадсько-культурних діячів, які, долаючи політичні обмеження, створювали нові культурні цінності й ставали поруч із митцями світового рівня. З одного боку позитивним моментом у цьому процесі було входження українських земель у простір західної цивілізації, а з іншого – представники інших народів вели тотальний наступ на українську культуру, православну віру, звичаї, традиції, мову тощо.

Провідну роль у колонізаційному наступі на Україну відігравали польські феодалы, які після утворення Речі Посполитої внаслідок Люблінської унії у 1569 р., отримали землю, закріпачили селянство та витискали з українських земель максимум прибутку. Опанувавши Холмщину, Галичину і Поділля, після Люблінської унії вони перейшли на Волинь, Брацлавщину, Київщину і, врешті, на Лівобережжя. Замойські, Жолкевські, Калиновські, Потоцькі, Синявські, Язловецькі та інші магнатські роди зайняли величезні простори, створюючи справжні латифундії, до яких належали сотні сіл, десятки містечок і замків, цілі простори провінції.

Водночас, в цей виключно складний і важливий період в житті українського народу, коли більшість українських феодалів в умовах панування Речі Посполитої віддалялися від національної культури (мови, традицій, православної віри), позиція польської еліти у її розвитку була неоднозначною, оскільки стала яскравою, плідною та принципово новою епохою. Зокрема, в цей період особливо значного розвитку набуло садово-паркове будівництво на Правобережній Україні, на землях, які тривалий час входили до складу Речі Посполитої.

Могутні польські родини володіли великою кількістю земель, що передавалися у спадок з покоління в покоління. Панські замки, що органічно вписувалися в довколишній

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

пейзаж і розташовувалися на вершинах гір, берегах річок та озер, стали виразними представниками основних тенденцій загальноєвропейського культурного процесу. В архітектурі з'явилися елементи стилю бароко, який передбачає велику кількість прикрас зовні і всередині будівлі, складність архітектурної конструкції, розробку складних просторових ансамблів, синтез різних видів мистецтва. Декоративні ідеї та можливості бароко були близькими до національного українського мистецтва, якому притаманна мальовничість композиції, гармонія будівель з навколишньою природою.

Садибні комплекси стали свідченням могутності і престижу їх власників – польських магнатів, які запрошували для їх створення кращих фахівців – архітекторів, будівничих, садівників, чиї роботи вони мали можливість оцінити на теренах Польщі. Придворні архітектори польського короля Станіслава Августа Понятовського – Д. Мерліні, Е. Шрегер, Г. Іттар та інші – були виховані на англійських та італійських традиціях [6, с. 83].

Поступово відбувався й процес збагачення флори дворянських парків. Багаті вельможі почали збирати дивовижні рослини, перетворюючи свої маєтки у своєрідні ботанічні сади. У XVIII–XIX ст. створення ботанічних садів та дендраріїв набуло значного масштабу, що було викликано як потребами садів і парків, так і загальним захопленням екзотичною флорою.

Сади і парки слугували полігоном для проведення акліматизаційних та інтродукційних робіт. Польські магнати Чарторизькі, Потоцькі та Понятовські прикладали чимало зусиль для завезення та акліматизації екзотів з далеких країн, для виведення нових видів і сортів садових рослин, а тому багато садиб польських магнатів перетворилися на зібрання дендрологічних раритетів, які представляли флору Середземномор'я, Далекого Сходу та Америки [1, с. 4].

Яскравим доказом цього суперечливого процесу стала історія парку «Софіївка», заснованого в м. Умань у 1796 р. графом Станіславом Щенським Потоцьким як дарунок коханій дружині Софії, що відома всім цінителям історичних парків, які видали багато книжок, путівників й статей різного рівня наукової достовірності і художньої цінності, що переповідають легенди про парк, його засновників, будівничих і реставраторів.

Станіслав Щенський Потоцький – шляхтич, державний та військовий діяч Речі Посполитої, а згодом Російської імперії, магнат і меценат у певний період був одним з найбагатших людей краю та мав 165 000 підлеглих, але у травні 1793 р. розорений, знищений, пригнічений, позбавлений всіх державних титулів він втік з Польщі в Гамбург на постійне місце проживання з Софією, з річним доходом 50 тис. дукатів, які мав отримувати від дружини Жозефіни, яка в цей час знаходилась при дворі Катерини II в якості її статс-дамі. Однак, у травні 1795 р. С. Щ. Потоцький завітав до Санкт-Петербурга для розлучення з дружиною Жозефіною і одруження на Софії Вітт, яка мріяла купити будинок у Криму, а вже восени 1795 р. змінивши всі свої плани, він з'явився в м. Умань і розпочав підготовку до грандіозного будівництва «Музею розвитку християнства», що тепер знаний у всьому світі як дендрологічний парк «Софіївка» [7, с. 141].

Після переїзду Станіслава Щенського Потоцького у 1795 р. до м. Умань, який став центром повіту Київської губернії і нараховував 1 354 особи вільного населення та біля 2 000 кріпаків, що в основному жили в передмісті, головною метою його було налагодження господарства. І вже через рік прибутки з маєтків стали наповнювати касу. У місті з'явилися декілька мурованих будинків, три церкви, два костьоли, близько ста крамниць, три заїжджі двори, їдальня, п'ять шинків у передмістях, лазарет, аптека, Базиліанське училище, графський фільварок на Осташівці, чотири водяні млини, цегельня, броварня [3, с. 80].

Водночас, прагнучи відновити самоповагу й значущість серед оточення, С.Щ. Потоцький вирішив створити щось виняткове – розкішний декоративний сад, який перевершив би своєю красою все бачене до цього часу. Відтак, не випадково на стику двох століть в урочищі Кам'янка, поблизу м. Умань, з'явився унікальний дендрологічний парк, який він вирішив назвати на честь своєї коханої дружини Софії, адже ідея про прохолодну тишу липових алеї палацового парку полонила діяльну натуру графі ще у листах до коханого.

Один із них розповідає як проїжджаючи через Польщу, Софія зупинилася в містечку Неборов (неподалік від Варшави) у графині Гелени Радзивілл. Господиня повела її у свій розкішний парк «Аркадія», побудований у романтичному стилі з елементами грецької культури. Тоді Софія писала С.Щ. Потоцькому: «Важко собі уявити щось краще і

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

романтичніше. В «Аркадію» я закохана до божевілля; немає в світі жодного виду квітів, які б тут не росли. Гуляючи садами «Аркадії», я відчувала, що в розпал літа переживаю знову весну...» [5, с. 24].

У 1796 р. почалися роботи щодо втілення в життя цього задуму. Добре знаючи здібності сумлінного і працьовитого польського офіцера і військового інженера-гідротехніка Людвіга Метцеля, граф доручив йому будівництво резиденції в м. Умань та розробку проекту й планування парку, що за словами С.Щ. Потоцького «повинен був бути одним з найкращих у Європі», а тому на його будівництво було виділено 15 млн польських злотих, яке відповідно до його задуму прив'язувалося до природного рельєфу місцевості, яку потрібно було оформити так, щоб усе виглядало споконвічним [4, с. 96].

В оформленні парку Л. Метцель, знання якого стали у пригоді при створенні топографічного та архітектурного проекту, керувався давньогрецькою і давньоримською міфологією, гомеровськими поемами «Одіссея» та «Іліада». Мабуть, це робилося в угоду Софії, що мала грецьке походження. Саме тому в Софіївському парку так багато різних споруд і композицій на давньогрецьку тематику (готи Тантала, Венери, Каліпсо, Сцилли і Фетіди, Левкадська скеля з спорудженою на ній оглядовим майданчиком Бельведер). Тут є і Критський лабіринт, і підземна річка Ахеронт (Стікс), через яку, згідно стародавнім міфам, похмурий Харон перевозив душі в царство мертвих [2, с. 95].

Над створенням парку щодня працювало близько 800 уманських кріпаків, які, між іншим, отримували за свою роботу, хоч і невчасно, зарплату, оскільки С.Щ. Потоцький мав вроджену шляхетність душі і прагнув допомагати людям. Його світогляд формувався на наукових здобутках, географічних відкриттях та технічних винаходах.

На території своїх маєтків він приділяв велику увагу удосконаленню сільського господарства та збільшення лісів. Розпочав поступове переведення кріпаків на так званий генеральний чинш – заміну усіх повинностей на більш зручні селянам грошові внески.

В розробленій для маєтків С.Щ. Потоцького інструкції «ключовому економому» (управителю відповідного району населених пунктів) зазначалося, що «економ повинен ставитися до кріпака «як до людської особистості», але якщо він не може, то у всякому разі повинен його вважати за «найбільш важливе добро господаря», якому він служить» [7, с. 75].

У другому пункті зазначалося, що «кожний підданий повинен жити не в землянці, а в «надземній хаті», яку повинен збудувати. Ключовий економ повинен був слідкувати, щоб усі селяни через кожні шість років садили у своєму дворі відповідну кількість яблунь, груш, вишень та шовковиць, а в непридатних для оранки землях – вербу та тополі» [7, с. 76].

Територія парку «Софіївка» була розбита в урочищі Кам'янка, через яке протікала річка Багно (пізніше – Кам'янка), на місці дубового гаю, що пізніше був вирубаний. У «Софіївці» було зроблено безліч насаджень, в тому числі і рідкісних, екзотичних видів дерев та рослин (вавилонські верби, тюльпанове дерево, платани, пірамідальні тополі, туї та ін.) Доглядом за рослинами займався спеціально запрошений із цією метою досвідчений німецький садівник Олива, який уміло використав природний рельєф, адже парк створювався як романтичний парк-символ (численні готи, водоспади, статуї навівали меланхолійний настрій) [2, с. 97].

Були проведені підливні роботи, в скелях вирубані готи Венери і Лева, чітко продумана водна система, що працювала без насосів і відрізнялась чудово продуманою системою гідротехнічних споруд (ставків, водоспадів, каскадів, басейнів і фонтанів). На річці Кам'янці були зведені дамби, побудовані підземні шлюзи, вручну насипаний Острів Анти-Цирцеї тощо. При Л. Метцелі ще були створені озера Верхнє і Нижнє, річка Ахеронт, Великий водоспад, Фонтан «Семиструй», Амстердамський шлюз і ряд інших споруд.

Урочисте відкриття парку відбулося 15 травня 1802 р. в день народження дружини. «Коханий дарує Софії...», – мовив Станіслав Потоцький і навіки подарував парку ім'я «Софіївка» [5, с. 23].

В цей день на центральній площі парку – Площі Зібрання – було влаштовано святкову виставу з феєрверком. Завершити будівництво уманського парку С.Щ. Потоцький так і не встиг – через три роки він помер. Парк успадкувала Софія, а після її смерті – син С.Щ. Потоцького Олександр. Через підтримку Олександром Польського повстання 1830–1831 рр. всі землі і маєтки Потоцьких у 1832 р. конфіскували. Їх володіння перейшли в

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

підпорядкування Київської державної палати, а парк «Софіївка» в м. Умань став подарунком для імператриці Олександри Федорівни.

Багато суттєвих змін у композицію Софіївського паркового ансамблю було внесено в період із 1836 р. до 1859 р. З цього часу і аж до революційних подій 1917 р. парк в м. Умань називався «Царицин сад». Умовно це другий етап будівництва «Софіївки», під час якого з'явилася вулиця Садова, що з'єднала місто з парком, та тераса Муз, Китайська альтанка і альтанка «Грибок». У «Софіївці» був побудований Павільйон Флори, названий на честь римської богині весни і квітів, – проста і водночас елегантна відкрита споруда з чотирма колонами, через які проглядаються сріблясті струмені Фонтану Змія. На Острові Анти-Цирцеї був зведений витончений Рожевий павільйон [5, с. 27].

Отже, можна припустити, що ідея і архітектурний задум будівництва парку «Софіївка» як одного з найбільших парків Європи, С.Щ. Потоцьким виношувалися упродовж багатьох років. Будучи представником правлячих верств як і інші володарі садово-паркових комплексів, що мали змогу залучати до їх будівництва найкращих митців, садівничих та будівничих, він створив садибний комплекс на рівні останніх світових досягнень, адже за своєю красою, вишуканістю, грандіозністю та мальовничістю «Софіївка» не поступається найкращим зразкам садово-паркового мистецтва світу (Версальському палацовому парку, Потсдамському королівському парку Сан-Сусі, петергофським садам і паркам).

Джерела та література:

1. Актуальні проблеми садово-паркового мистецтва: матеріали міжнародної наукової конференції. – Умань : ВПЦ «Візаві», 2015. – 174 с.; 2. Гамалія К.Н. Садово-парковые ансамбли Украины в контексте развития мировой культуры паркостроительства // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія: Історія і філософія науки і техніки. – 2005. – Вип.12. – С. 94–97.; 3. Гамалія К.М. Садово-паркове мистецтво в культурній спадщині Черкащини XVIII–XIX ст. // Історія української науки на межі тисячоліть. – 1999. – Вип.1. – С.80–81.; 4. Косенко І.С. Дендрологічний парк «Софіївка» / І.С. Косенко, Г.Ю. Храбан, В.В. Мітін, В.Ф. Гарбуз. – К.: Наук. думка, 1996. – 187 с.; 5. Косенко І.С. Ретроспективний огляд історії заснування, будівництва та утримання «Софіївки» / І.С. Косенко // Автохтонні та інтродуковані рослини: зб. наук. праць НДП «Софіївка» НАН України. – 2013. – Вип. 9. – С. 23–27.; 6. Українська культура. – Ч. 2. Культура українських земель у складі Великого князівства Литовсько-Руського та Речі Посполитої / А. А. Фартушний; Держ. ун-т «Львів. політехніка». – Л., 2000. – 112 с.; 7. Чубіна Т.Д. Дендрологічний парк «Софіївка»: садово-парковий комплекс Потоцьких / Т.Д. Чубіна // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили: Історичні науки. – 2009. – Т. 100, №87. – С. 140–148.

Ігор Плахотнюк

Польські некрополі на території Вінниччини

Автор статті, маючи багаторічний досвід праці у впорядкуванні старовинних польських кладовищ у складі громадської організації під керівництвом п.Ратинської Аліції, за дорученням і участі головного редактора газети «Слово польське» п.Юрія Вуйціцького і при підтримці генерального консула в м. Вінниці вже протягом року створює паспорти старовинних польських цвинтарів, складаючи їм всебічну характеристику. Вже підготовлено і опрацьовано інформацію о 20 цвинтарях - про це можна знайти на сайті nekropolis.in.ua Суспільство у великому боргу перед місцевими активістами, котрі в більшості на волонтерських засадах самовіддано доглядають і уберігають від остаточного руйнування могили. Саме перед ними схилию голову - завдяки їхній жертівній стійкості а часто і сміливості, збереглися залишки а іноді і у цілісному вигляді унікальні надгробні пам'ятки. Очевидно, що це є запорукою історичної пам'яті в дивовижних захоплюючих сюжетах–оповідях зі слів упорядників кладовищ. Частина з них перейняли свою місію у спадщину від батьків і навіть прадідів. Більшу частину цієї інформації вдається підтверджувати і упорядковувати після повернення до міста, гортаючи наукові дослідження. Це захоплюючі історії долей її «мешканців» – колись таких же гарних, дієвих і успішних, гоноровитих і патріотичних. Зафундаментувавши основи нашого буття, вони тут спочивають від життєвих

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

клопотів, і очевидно, що в залежності від того, як ми дбаємо про їхню пам'ять, намагаються нам щось важливе підказати в міру своїх сьогодишніх можливостей.

У цій публікації лише фрагменти досліджень з двох кладовищ – з села Мовчани на Жмеринщині і села Снітків біля Мурованих Курилівців. Великою несподіванкою для мене, відповідно до нашої теми, були масштаби побаченого в Мовчанах – глухому селі на межі Жмеринського і Шаргородського районів та ще до 10 км майже бездоріжжя в сторону від дороги між двома районними центрами. Це насамперед 200 річної давності з білого мрамора 5 метрової висоти надгробний пам'ятник з 1,5 метровою скульптурою на верху, з французьким текстом-тоді вся місцева шляхта володіла французською (див. додаток фото). А споруда місцевого костелу такої величини і величавості, що могла б стати окрасою не тільки обласного центру а й столиці. Фундатор храму, місцевий володар маєтків шляхтич середнього достатку і генерал коронних військ (з1788р.)Тжецеський (Trzecieski) Антоні. Призначення його скарбовим комісаром Брацлавського воєводства (1764), а на брацлавському сеймику 1766р. обрання депутатом на Коронний трибунал, а також листи до нього від короля Станіслава Августа Понятовського свідчать про великий авторитет пана Антоні¹. Після вибуху повстання Т.Костюшка сформував тут же у себе загони на чолі з трьома своїми синами в допомогу повсталим. За головну садибу обрав саме Мовчани. Підприємливий господар крім броварні створив дві мануфактури – з виробництва сукна, яке постачалось у Варшавське князівство і поясів. Для забезпечення сировини запровадив розведення іспанських овець мериносів. У Гуті-Мовчанській запровадив скловарний завод.²

Тут же у Мовчанах 1797р. було утворено парафію і фондовано костьол св.Войцеха (закінчено 1802р.), який призначено на родинний мавзолей. Тут же у внутрішній стіні храму його надгробна плита з датою смерті 21.09.1804 і надгробна плита його дружини Маріанни з Гадомських (1745-29.03.1817). У біографічному словнику «Відомі поляки в історії Вінниччини» автора Вікторії Колесник на стор.776 знаходимо інформацію про їхніх синів:Людвика(1765-8.04.1830,Мовчани), учасника відомої битви під Зеленцями з російськими військами; Августина (1775-24.03.1813,Краків) теж учасника повстання Костюшка,засновника акціонерної спілки, яка експортувала через Чорне і Середземне моря пшеницю з Поділля до Західної Європи. Всі три сини були фундаторами вже згаданого полку уланів, що спричинило значні борги на його створення та утримання і як наслідок,розплата за борги частиною маєтків. Згодом Августин, як полковник 15 полку уланів Варшавського князівства за підтримку Наполеона змушений був емігрувати до Франції і був активним еміграційним діячем.

Доглядач місцевого кладовища і активіст парафії місцевого костелу пані Антоніна Добжанська (Букатіна) переповідає від своїх батьків події, коли в сталінські часи НКВДісти проникли в гробницю з середини костьолу і винесли золоті речі. При цьому, чітко називає речі, ніби це було на днях, - золоті підвіски, позолочена шпага та багато іншого. Настоятель костьолу о. Олег Антонюк, що досліджував історію місцевої парафії слово в слово підтвердив деталі цього злочинства. Громадська пам'ять зафіксувала ще десятки і десятки фактів,(це тільки по одній парафії, не враховуючи аналогічні перекази по інших) про спроби комуністичної влади заборонити службу в храмі, спроби знищити парафію і храм, постійному пасивному опору з боку громади, дивовижні пригоди-кари від небесних сил місцевим цинічним безбожникам - комуністичним і комсомольським активістам. Тому, більш детально про ці драматичні події ще попереду, залишаючи це на наступні публікації. Особливо заслуговує на увагу інформація, що близькою родичкою відомої буковинської Ольги Кобилянської була економка місцевої власниці на прізвище Ізерська Марія (Маріанна). Неодноразово місцеві вказували на це, а саме, що ці дві жінки приїздили в гості одна до одної. Найбільш вражаючими за драматизмом були перекази місцевих прихожан про легендарного ксьондза Дажицького Войцеха, відомого більше як настоятеля Мурафського і Городківського костьолів. Саме звідси, з Мовчанів, починався нелегкий, героїчний шлях Дажицького у протистоянні совітській тоталітарній системі. Разом з місцевими прихожанами він пережив тут голодомор і репресії і вже після війни («ждановщина» прим. автора) потрапив у сталінський ГУЛАГ на Колиму. Місцева Антоніна Добжанська від своїх батьків зберегла перекази Як Дажицькому допомагали лікарі з Польщі, пересилаючи через табірний лікаря-єврея гроші на підкуп табірної начальства, і як наслідок, ксьондза було переведено на більш легшу роботу. У архівних дослідженнях

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Лисого Анатолія Кононовича є інформація, що Дажичський Войтех(Войцех) був заарештований 3 березня 1946 і відбував каторгу на копальнях Колими. А 20.07.1952р. достроково звільнений за рішенням лікарняно-контрольної комісії – його визнано інвалідом 2 групи і дозволили виїхати в Україну. Отже все збігається – хоча в дослідженнях Лисого А.К.всіх подробиць не має але очевидно, що дуже потурбувалися про звільнення Дажичського. Вже після повернення йому було дозволено відправляти службу в Мурафському костелі з заборonoю виїжджати в сусідні села.³

Ще одним з таких джерел нашої драматичної історії є кладовище в с. Снитків, мешканці якого переплелися в шлюбних і родинних зв'язках з багатьох куточків Польщі й України, а головне, своєю активною життєвою позицією залишили помітний слід в біографії Отчизни.

Відомо,що тут в Сниткові гордо височів колись величезний костюл 18 ст. збудованого на кошти місцевої фундаторки Ружи з дому Ліпських⁴. Ліпські шлюбними та родинними зв'язками поєдналися з Дзедушицькими, Жулкевськими, Злотницькими⁵. Наприклад, син Ружи Ліпської, Дзедушицький (Dzieduszycki) Тадеуш (1724 – 1777) відомий військовий й політичний діяч походив з полонізованого давнього роду Червоної Русі герба Сас (Sas). Засновником подільської гілки роду був прадід Дзедушицький Александер (помер 1653), любачувський каштелян. (Спочатку каштеляни очолювали укріплені гроди та замки й управляли навколишньою територією. З 14ст. ці функції перейшли до городових старостів. Хоча ця посада з 16 ст. була вже пережитком, але каштеляни,як давні члени Королівської ради ввійшли до сенату. Каштеляни стали ніби заступниками чи намісниками воєводи). Одружившись із багатою подільською спадкоємницею Анною Чурило отримав значні подільські маєтності⁶.

Дідусь цієї Анни Чурило – Марцін Чурило з роду герба Корчак (KorczaK) спочатку був королівським придворним але присвятив себе військовій кар'єрі та став відомим рицарем - неодноразово відзначався у боях, особливо під Полоцьком –за що у 1587р. на конвокаційному сеймі отримав звання ротмістра.⁷ Саме з цієї родини Чуриловичів і відгалуження роду Кміти походить головний герой Генріка Сенкевича Кмітіц(Кмітиц). Про Кмітів, ще до Г.Сенкевича описав польський історик-письменник Пьотр Якса-Биковський (1823-1889). Цікаво,що цей історик народився поруч з Вінницею в Якушинцях а його праця надрукована і знаходиться у Варшаві: «Chorągwie Kmitów» («Хоругви Кмітів»),Варшава, 1880, Piotr Jaks-Bukowski)⁸ А наш ротмістр (про якого йде мова) був одружений з донькою гетьмана Язловецького і сестрою подільського воєводи Яроша Язловецького - Анною. Саме внаслідок цього шлюбу, після смерті брата дружини – воєводи Язловецького,на якому рід Язловецьких вигас по чоловічій лінії, наш герой Марцін Чурило отримує маєтки Снитків,Михайлівці,Катюжани,Ольчедаїв⁹ та інші.

Його сини Єжи, Миколай, Марцін, Енджей і дочки Анна й Катажина у шлюбі поріднилися відповідно з Лянцкоронськими, Фірлеями, Пжерембськими, Одживольськими та Яном Богушем¹⁰

В 2-й половині 17ст. вигасають по чоловічій лінії Чурили, а їхні величезні маєтки понад 100 сіл й кілька міст перейшли шляхом успадкування до пов'язаних з ними родинно Дзедушицьких (Дідушинських), Коссаковських, Держків і Потоцьких.

А слід по Чурилах залишився в назві трьох місцевостей на Поділлі, заснованих ними, але перейменованими пізнішими власниками: Чурин або Чурилів (Джурин,Шаргородського р-ну), Чуриловці (муровані Куриловці), Черленків (с.Селище по Гніванській дорозі). Сьогодні у с.Селищі відомим бізнесменом і донедавна державним діячем Володимиром Скомаровським відбудовується башта колишнього замку все, що залишилось від головної резиденції і колишнього міста, як символ могутності влади і краю ще за довго до Брацлава і Вінниці. А автор найвідомішого краєзнавчого нарису Малаков Д.В., посилаючись на різноманітні польські документи з архівів Варшави, доводить, що всі найважливіші акти до 1600 р. писані в черленковському замку, є свідченням важливої ролі Черленкова.¹¹

Ще один представник славного давнього роду Чурилів і власник Сніткова Войцех Держек (1714 -1774) – політичний діяч, барський конфедерат, був онуком Францішека і Гелени з Домбровських, - отримав Снітківський ключ зі спадщини по Чурилах. За 2км. від Сніткова, у Михайлівцях, був складений і підписаний 8-ма особами акт про організацію Барської конфедерації (в тому числі кс.Марек, приятель Держків, Ю.Пуласький, М.Красінський) – проголошеної в Барі 29.02.1768р. У тамтешньому палаці, ще донедавна

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

зберігалися стіл і крісла, які були німими свідками тих подій. А в родинну каплицю-усипальницю на снітківському цвинтарі, де поховано Держежів, було перенесено з давнього зруйнованого часом і розібраного дерев'яного Снітківського костюлу амвон, з якого читав проповіді ксьондз Марек.¹²

Джерела та література:

1. Колесник Вікторія. Відомі поляки в історії Вінниччини,-Вінниця,2007,-с.775; 2. Там само, - с.776; 3. Лисий А.К. Нариси історії Мурафського костюлу.- Вінниця,2000.-с.81-83; 4. Колесник Вікторія. Відомі поляки в історії Вінниччини,-Вінниця,2007,-с.170; 5. Там само,- с.947; 6. Там само,-с.169; 7. Колесник Вікторія. Відомі поляки в історії Вінниччини,-Вінниця,2007.-с.841; 8. Там само,- с.51; 9. Там само,-с.841; 10. Там само,-с.842; 11. Малаков Д.В. По Брацлавщині.-,М., 1982, -стр.53; – Antoni J. Zameczki. Podolskie na kresach. -Warszawa, 1880; .Balinski M., Lipinski T. Starożytna Polska, -Warszawa,1844; 12. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини,-Вінниця,2007,-с.172.

Ольга Ніколаєнко

Образ жінки в польських та українських пареміях

Уявлення про чоловіків та жінок, їх функції та ролі формувалось в традиційному народному світогляді з давніх часів. Дослідження гендерних стереотипів базується на вивченні фольклору, в тому числі й паремій.

Паремії сьогодні стали об'єктом дослідження не тільки лінгвістів й етнографів, але й істориків, яким вони цікаві з декількох позицій. Паремії – прислів'я, приказки, фразеологічні звороти за характером створення й функціонування виражають традиційний народний світогляд. Стисла форма влучних виразів увібрала багатовіковий досвід і прибрала синтезований вигляд. Їх зміст представляє типові, узагальнені, схематичні образи. Разом з тим, паремії дають можливість встановити гендерні стереотипи, оскільки вони носять відбиток усталених суспільних норм. Стереотипи міцно закарбовуються в колективній свідомості, впливаючи на викривлення дійсності.

Паремії, являючи собою елемент побутового світогляду, виражають й національні особливості. Сьогодні представляється важливим дослідити образ жінки в українських та польських пареміях. Ці два слов'янських народи традиційно жили у сусідстві і, безсумнівно, мають багато спільного в традиційній картині світу, де закарбувались уявлення про жінок, їх місце в родині й суспільстві. Визначити спільні риси та особливості образу жінки у польських та українських пареміях і є завдання цього дослідження.

Вивчення паремій, образів світу в них здійснюється, в основному, філологами. Серед вітчизняних фахівців слід назвати В. В. Калько, З. Г. Коцюби, Куцик О, Колечко М., чий праці присвячені аналізу гендерних стереотипів у вітчизняних пареміях, і на підставі яких було вироблено алгоритм опрацювання паремій[1; 2; 3; 4]. Серед польської наукової спільноти слід назвати дослідників, які ґрунтовно опрацювали названу тему. Ще в 1990-х рр. теми образу жінки у польських сталих виразах розроблялись науковцями Я. Пьотрковським, К. Длугош, Є. Єджейко та Р.Лободзинською [5; 6; 7; 8; 9].

Образи жінки втілюються у декількох назвах, в залежності від віку: польських – Dziewczyna, kobieta, niewiasta, panna, żona, baba; українських – дівчина, молодиця, жінка, баба.

Образи людей в пареміях зосереджуються на їх фізичних та моральних властивостях. Серед провідних рис жінок найбільш позитивною виявляється фізична краса. Piękna pani – ро́лова роsаgu; ogien pali z bliska, piękna kobieta z daleka i z bliska. Однак прислів'я підкреслюють недовговічність цієї риси. Panna nie jak wino, a jak masło – traci z upływem czasu.

Жіноча краса порівнюється з образами квітучої природи в обох мовах: dziewczyna jak róża; dziewczyna jak topoła, dziewczyna jak łania; дівчина як калина; гарна дівка як маківка; гарна дівчина як ягідка. Уособлення жіночої старості виражається через предмети побуту або бридких тварин: baba jak piec; baba jak dieża; baba jak stodola; Баба як жаба, Баба як змія. Вікові зміни пов'язуються, таким чином, не з набуттям нових рис та еволюцією людини

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

– придбанням досвіду, набуттям розуму, а з фізіологічними змінами і втратою цінності, перш за все тілесної.

Образ жінки достатньо суперечливий, тому спробуємо розібратись з найбільш часто вживаними й тиражованими рисами, притаманними жінкам. Вирази, присвячені жіночому інтелекту, є амбівалентними. Деякі з них виражають захоплення жіночим розумом: *Kobiety, choć nie uczą w szkole, zawsze wywiodą w pole*, часами варт і в жінки розуму позичати. Дослідники звертають увагу на те, що в українських пареміях жіночий розум визнаний фактором вибору дружини: на красиву жінку приємно подивитися, а з розумною – добре жити; нема кращого друга, як розумна подруга [2].

Разом з тим жіночий розум має і негативну конотацію, а саме *Gdzie diabeł nie zmoże, tam babę pośle*; з бабою і дідько справу програв; баба й чорта зведе. Останні прислів'я мають подвійне змістовне навантаження – разом з визнанням розумової спритності жінок наголошено на його «диявольському» характері. Цей приклад, як і багато інших, фактично засвідчує паралелі між розумом і його «жіночим» варіантом – хитрістю, спритністю, і якщо до першого є повага, то другий викликає подив, нерозуміння й прагнення його уникнути: *babi naród zawsze chytry; baby trudno szukać; kto z babą wojuje, pewno pożałuje*; баба хитра як лисиця; де дідько не посіє, там баба вродить. До того ж, в цих пареміях на позначення жінки використовується слово баба, що, можливо, вказує на її вік, але при цьому підкреслюється певна зневага.

Про «обізнаність» старих жінок іронічно глузують: *Stare baby wiedzą, co w piekle warzą i jedzą*. Поширеними є й прислів'я, де інтелектуальні здібності жінок всіляко ігноруються: *U kobiety włos długi, a rozum krótki; ile białych wron, tyle mądrych żon*, в українському варіанті: на голові копиця, а сама як телиця.

Негативних рис, якими наділяються жінки, безліч. Перш за все – емоційність, *każda kobieta dwa razy szaleje: kiedy się kocha i kiedy siwije; śmiać się i płakać bez przyczyny* уміють wszystkie dziewczyny.

Наступна риса, якій присвячена велика кількість паремій, свідчить про балакучість жінок, їх схильність до пліткування: *gdzie się zejdą trzy białogłowy, tam już jarmark gotowy; z babskiej mowy swar gotowy*; в баби язик як лопата; жіноча сила в язиці; баба хіба те утає, чого не знає; де баб сім, там торг зовсім.

До жіночих рис відноситься й впертість: *łatwiej wroga pokonać, niż kobietę przekonać*.

В українських пареміях наголошується ще й на злості, як на особливій ваді жіночого характеру: зла як змія; зла як щука; добра, як молода кропива.

Ненадійність, зрадливість теж типова характеристика жінок: *Gust kobiety, pogody jesieni - wszystko to odmienne; kobiecie i koniowi nigdy nie dowierzaj, żona ładna zawsze zdradna; baba babę celuje, a za oczu obgaduje*. В українських прислів'ях ця ненадійність виражається у недовірі до жінок: лаптя ликом не в'яжи, жінці правди не кажи; жінці та попу правди не кажи; в жінки правди не питай.

Деякі паремії приписують жінкам, особливо молодим, нестримний сексуальний потяг: *Łatwiej sto pcheł upilnować, niż jednej dziwczyny*.

Антрополог-феміністка Ш. Ортнер висуває гіпотезу, згідно якої жінка у багатьох культурах асоціюється з природнім началом: рослинами, порами року, стихіями тощо, на відміну від чоловіка, який представляє культуру з її вихідними раціональними цінностями [10]. Паремії, в яких жінки уособлюють непередбачуваність, природність, стихійність, натякають на їх загрозу й небезпеку цілком підтверджують цю концепцію.

Е. Еджейко, яка порівнювала використання в пареміях жіночих і чоловічих рис, зробила цікавий висновок. Так, якщо жінка наділяється «чоловічими» рисами, такими як розум, то таке запозичення надає їй переваги: *ona ma męsky umysł*, якщо порівняння стосується фізичного вигляду, воно носить негативну конотацію *męsky wygląd, męska uroda*. Одночасно, для приниження чоловіка його наділяють «жіночими» рисами: *miele językiem jak baba; babskie gadania; rapłać jak baba*. Отже, паремії представляють чоловіка у більш вигідному світлі, ніж жінку.

Людині, в залежності від її статі, виконуваних функцій та соціальних ролей належало виконувати певне коло обов'язків – родинних чи громадських. Паремії як частина народного мовлення відображають не тільки типові образи й риси жінок та чоловіків, але коло їх зобов'язань, традиційний соціальний розподіл.

У К Р А Ї Н Я - П О Л Ї Щ А

Ключові соціальні ролі жінок втілюються в приватній сфері, про що й згадує прислів'я: *babska droga od pieca do proga*; дім держиться не на землі, а на жінці. В пареміях найчастіше зустрічаються характеристики матерів та дружин, рідше – вдів, тіток.

Згідно пареміям, материнство є призначення жінки: *Kobieta bez dzieci jako bez ryb sieci*. Образ матері наділений позитивними рисами: *Dla każdej matki mile jeje dziatki*; *Jakie matki, takie dziatki*; *U swej matki każdu gładku*; Людям, як болото, а матері як золото; Любов матері і на відстані греє..

Е. Еджейко стверджує, що материнський образ єдиний жіночий безумовно позитивний, навіть, сакральний [9]. Про це свідчать паремії, де матері дозволені і строгість, і фізичні методи виховання: *wychowanie surowe czyni dzieci mocne i zdrowe*; *gdy matka bije, to ciało tyje, jak obcy bije, to ciało wyje*; матір однією рукою б'є, а другою – гладить; матір високо замахується, а помалу б'є.

Дослідниця Ж. Колоїз проаналізувавши українські паремії, зробила висновок про метафоризацію концепту материнства. Образ матері в пареміях втілюється у різноманітних семантичних площинах, стаючи символом рідної землі, слова, пісні [11].

Прислів'я підкреслюють такі материнські риси як чуйність, доброта, турбота про дітей: *Nie ma słodsze go jabłka jak własna matka*; *Od matki dobre i ostatki*; У дитини голова болить, а у матері – серце; Як матір рідненька, так сорочка біленька; На сонці тепло, а коло матері добре.

Образ матері протиставляється через образ мачухи: *Lepej jak matka bije niż jak mąsocha głaszcze*; Рідна матір дітей пушить, а мачуха тушить; Мачуха чужих дітей жаліє, як зимове сонце греє.

Польські паремії, на відміну від інших слов'янських, засвідчують традиційний «розподіл» соціальних функцій в родині між батьком та матір'ю: *do ludzi po rozum, do matki po serce*; *Do ojca po grosz, do matki po koszulę*; *tato ma pracę, a mama rozum* [3]. Прислів'я підкреслюють емоційний характер зв'язку з матір'ю, наголошуючи на її опіці, життєвій мудрості: Чого матір навчить, того й батько не перевчить; але зчаста образи батьків взаємопов'язані: Чого не стане – батько дістане, чого не буде – мати добуде.

Паремії наголошують на пов'язаності долі чоловіка та жінки: *Z kobietami wielka bieda, lecz bez kobiet żyć nie da*; чоловік без дружини як без хвоста скотина; Без жінки як без рук; З жінкою клопіт, а без жінки – ще більший; Хоч ох, та вдвох. Вдалий шлюб – заслуга обох у подружжі: *Dobra żona - mężowi korona*; *U dobrego męża - dobra żona*; Найкраща спілка – чоловік та жінка. Досвід подружнього життя, різноманітний та суперечливий, закарбувався в таких пареміях: *u dobrego męża żonczka jak róża, a u złego draba we trzy lata baba*; За добрим чоловіком і жінка як писанка; Як любя дружина, так любя й в ряднині; За добрим чоловіком і чулинда жінка, а за дурним і попівна рабинька. Варто звернути увагу на останні паремії. Якщо більшість прикладів являють собою андроцентричну мову, тобто таку, яка виражає чоловічий погляд на світ, то останні можна віднести до т.зв. жіночої мови, коли через прислів'я висловлено жіночий погляд й досвід [12; 13].

В українських пареміях робиться наголос і на залежності долі чоловіка від жінки: Оженився – переминівся; Від злої жінки – постарієш, від доброї – помолодієш; Добра жінка чоловіку вінець, а зла – кінець; Добра жінка й лихого чоловіка направить; Добру жінку взяти – горя не знати. Значне місце жінки в подружньому житті засвідчено й такими прислів'ями: Жінка чоловіка не б'є, а під свій норов веде; Чоловік рядить світом, а жінка чоловіком. Існування значної кількості таких паремій свідчать про доволі розповсюджену практику неформального лідерства жінки в родині, паритетних сімейних стосунків, способів жіночого впливу в сім'ї: Жінка чоловіку подруга, а не прислуга; Жінка мов лоза, куди треба, туди й гнеться.

Паремії дають поради із приводу матримоніальної поведінки. Так в них засвідчено, що при виборі дружини варто звертати увагу на її матір: *Jaka matka, taka Natka*; або на посаг: *żona bez posagu, guba bez pierzry*; Не шукай красоти, а шукай доброти. Стосовно жіночої матримоніальної поведінки паремії суперечливі: одні засвідчують прагнення вийти заміж за будь-яку ціну: Хоч за старця, аби не остаться; інші показують виважений характер вибору подружжя: Сиди до сивої коси, а за ледащо заміж не йди.

Жінка в родині, згідно пареміям, посідає підлегле місце і має коритися чоловіку: *Ojczyzna dla kobiet je mąż*; *Mąż – doradca, a przy żonie – władza*. Шлюб невдалий там, де порушений принцип підпорядкування жінки: *Biada w zagrodzie, gdzie krowa wolu bodzie*; Горе

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

тобі воле, коли тебе корова коле, тобто місія чоловіка в родині полягає в тому, щоб примусити жінку слухатись. Натомість інші паремії свідчать про те, що в кожного з подружжя був свій набір окреслених функцій: *Niedobrze tam, gdzie mąż żonie w garnki zagląda*.

Одна із провідних рис «доброї» дружини – хазяйновитість. *Dobra żona zarobic posag doma; Dobra gospodyni ma i komorze, i w skryni; Dobra gospodyni ciasto w dzieży czyni; u dobrej gospodyni porządek w każdej skrzyni*; Не біда, що чорна, аби проворна; Жінка ледащо в домі нінащо. Підкреслюють прислів'я і панівне місце жінки в домі: *Na żonie stoja trzy węgly domu, a czwarty na mężu*, а в українських пареміях наголошено на складнощі такої долі: Жіноча робота ніколи спати не лягає. Дослідниця З. Коцюба звернула увагу, що в українських пареміях, на відміну від польських та російських, за жінкою визнається пріоритет не тільки у сфері кухні чи вихованні дітей, на неї покладається й турбота про добробут родини в цілому [2]: Де жінки тільки горшки пильнують, там в хаті нелад і непорядок панують; Добра жінка – то камінна стінка; Господиня в дому – покрива всьому.

На противагу «добрій», паремії змальовують і «лихих» жінок: *Zły tam kiermasz bywa, gdzie żona swarliwa; Nie masz na świecie małżonka, na którego b nie krakała żonka*; Краще як жінка сварлива, ніж дурна.

Ставлення чоловіка до жінки в пареміях теж представлено дихотомічно. З одного боку наголошується, що *Kobiety nie bij nawet kwiatem*, з іншого: *Kiedy mąż żony nie bije, to w niej wątroba gnije, im mąż żonę surowiej traktuje, tym więcej ona męża kocha, miłuje; kiedy mąż do dziewiętej skóry dobija, wtedy dobra żona*; жінка не бита, то як хата не вкрита. Паремії не тільки констатують насилля в родині, але й виправдовують і легалізують його: *orech, osioł, niewiasta jednym kształtem żyją, nic dobrego nie czynią, kiedy ich nie biją*; Жінку серцем люби, а руками зо три шкіри дери.

Образ свекрухи як в польських, так і в українських прислів'ях не наділений позитивними рисами: *Zła teściowa więcej dokuczy, niż bolący ząb*; Свекруха – уїдлива муха.

Отже, польські та українські паремії схожим чином трактують образ жінки. Серед найбільш важливих позитивних жіночих рис визнається фізична краса, розум, доброта, працьовитість, негативних – сварливість, хитрість, балакучість. За жінкою визнається провідна роль у вихованні дітей та утриманні дому. Більшість дослідників-лінгвістів вважають, що такі стереотипи пов'язані з історичним типом селянської родини і розподілом обов'язків у ній.

Мова паремій більшості випадків андроцентрична. Формальний виражаючи «людський досвід», вона по суті відображає погляд і позиції чоловіків, обґрунтовуючи їх право на владу над жінками. Однак багато українських паремій свідчить про традиції паритетного шлюбу. Домінування жінок визнається лише у народженні й вихованні дітей, тобто у материнстві, яке сакралізується, набирає мітологічних рис в побутовій свідомості.

Джерела та література:

1. Калько В. В. Концепт «ЖІНКА» в українських пареміях/ В. В. Калько // Вісник Черкаського університету. Зб. наук. праць – Вип. 193. – 2010.- С. 84-90; 2. Коцюба З. Г. Об'єктивація статусних ролей чоловіка і дружини в пареміях слов'янських, германських та романських мовах // / Сучасні дослідження з іноземної філології. – Вип. 10. – 2012. – С. 161 – 166; 3. Коцюба З. Г. Паремійна об'єктивація статусних ролей батьків і дітей у слов'янських, германських та романських мовах // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – Вип.16. - С. 134-139; 4. Куцик О, Колечко М. Концептуалізація образу жінки в українській та російській пареміологіях// Рідне слово в етнокультурному вимірі. – 2015. – С. 131 – 140; 5. Pelletier C. Stereotyp językowy w przysłowiaach francuskich i polskich// Etnolingwistyka. – 1996. – Т. 8. – S. 185-199; 6. Piotrowski J. kobieta w przysłowiaach polskich // literatura ludowa. – 1997. – №6. – S. 29-31; 7. Długosz K. Obraz „kobiety» utrwalony w przysłowiaach polskich Rozprawy Komisji Językowej. – Wrocław, 2000. – Т. 26. – S. 113-122; 8. Łobodzińska R. Jaka jest kobieta w języku polskim/ R. Łobodzińska // Język a Kultura. Płeć w języku i kulturze/ pod red. J. Anusiewicza, K. Handke – Wrocław: Wyd. „Wiedza o Kulturze», 1994. – Т. 9. – S. 181-186; 9. Jedrzejko E. Kobieta w przysłowiaach, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy. // Język a Kultura. Płeć w języku i kulturze/ pod red. J. Anusiewicza, K. Handke – Wrocław: Wyd. „Wiedza o Kulturze», 1994. – Т. 9. – S. 159-172; 10. Ортнер Ш. Чи співвідноситься жіноче з чоловічим як природа

У К Р А Ї Н Я - П О Л Ї Щ Я

з культурою/ Ш. Ортнер // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство; під. ред. Л. Гентош, О. Кісь. – Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – С. 133–150; 11. Колоїз ж. В. Лінгвопоетична репрезентація концепту МАТИ/ Ж. В. Колоїз// Науковий вісник Криворізького національного університету: Філологічні студії: зб. наук. праць. – Вип. 9. – Кривий Ріг, 2013. – С. 546–564; 12. Кирилина А. Гендерные стереотипы в языке// Словарь гендерных терминов. – М., 2002. – 256 с; 13. Поповская В. Б. Гендерный стереотип: особенности формирования и функционирования в языке и речи./ Автореф. дис. Канд. Фил. Наук. Специальность: 10.02.19 – Теория языка. – Краснодар, 2007. – 26 с.

Ірина Батирєва

Етнокультурна модель діалогу українського та польського населення с. Мурафа Шаргородського р-ну Вінницької області

У даному дослідженні спробуємо розглянути функціонування культурної моделі взаємин українців та поляків на Східному Поділлі на основі досвіду їх міжетнічного комунікування у с. Мурафа Шаргородського р-ну на Вінниччині. Даний населений пункт впродовж 8 років був полем спільних україно-польських етнографічної експедиції, і став об'єктом численних студій. У даному дослідженні основна увага звертається на етнопсихологічні особливості побутового взаємодіявання, взаємообмін етнокультурними елементами українців та поляків, православних та католиків с. Мурафа на Вінниччині.

У цьому контексті спочатку варто приділити кілька слів методологічним позиціям теорії міжетнічного конфлікту. Міжетнічний конфлікт – це передусім конфлікт етнічних культур, що вступають між собою у взаємодію. Він може мати як відкриту, так і приховану форму, залежно від ступеня міжетнічної комунікації та функціональних інтенцій самих етнічних систем. Як відомо, ще до 60-х рр. ХХ ст. у науці переважав погляд, що нормальним станом для суспільства є стан рівноваги, спокою, натомість конфлікт визначався такими категоріями як «напруженість», «дисфункція», «дисгармонія» тощо. На кінець ХХ ст., науковці прийшли до думки про природність конфлікту гетерогенних суспільств, до погляду на конфлікт як явище споконвіку задане і нормальне для соціальних взаємодій, що йде поряд з процесами інтеграції, а значить, конфлікт потрібен для досягнення нового порядку інтеграції [1].

Своєрідною мікромоделлю українсько-польських відносин у масштабі всієї країни є взаємини української й польської людності у свого часу прикордонному регіоні – Поділлі – традиційному місці співжиття цих етносів. Польське населення традиційно відігравало поважну роль в регіоні, впливаючи (іноді вирішальним чином) на перебіг економічних, етноконфесійних, культурно-освітніх процесів.

Подільський регіон був назагал полікультурним середовищем, у якому в співіснували чи конфліктували іноді діаметрально протилежні цивілізаційні орієнтації. Особливо вирізнялося цим міське середовище прикордонної смуги з етнічно строкатим населенням, в тому числі й колишнє містечко Мурафа.

Для детального огляду моделі етнокультурних взаємин українців і поляків у с. Мурафа варто зробити огляд історичного розвитку населеного пункту:

Мурафа – це подільське село на Шаргородщині, яке лежить на берегах річок Мурафи і маленької Клекотинки (Клекотини). Село значне за площею, досить умовно поділяється на шість окремих частин: власне Мурафа (Стара Мурафа - містечко), Клекотина (колись – Нова Мурафа), Заяцівка (Заячівка – передмістя), Гільківка, Слобода-Мурафська і Травна. Назва населеного пункту Мурафа, як вважають дослідники, пішла від переселенців зі слов'янської середньовічної держави Моравії, Травна – від переселенців з Польщі, які принесли сюди свою назву, Клекотина – від назви річки, на якій лежить [2, с. 876-878]. Кожна з частин відрізняється за часом розселення та етнічним складом жителів, представлена українцями, поляками (в переважній більшості сьогодні – це українці-католики, і лише невелика кількість їх мають справді польське походження) та євреями (останні з яких сьогодні вже не проживають у даному населеному пункті).

Мурафа – містечко засноване українським шляхтичем (землянином), Язловецьким на місці села Верхняки, належало до Барського староства Подільського воєводства. У 1598 році село носило назву Клокотин, а з 1592 року - Мурафа. Тривалий час населений пункт

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

був розділений кордоном - частина Мурафи, Травна, входила у Подільське воєводство, а містечко Мурафа належала до Брацлавського воєводства [3, с.15].

Один із авторитетних краєзнавців і дослідників Мурафи, сучасник Йосип Свідницький, вважає, що поява поляків тут відбувалася вже під час початку існування Великого князівства Литовського і Польського королівства. Більш інтенсивно польська спільнота і католицизм на Подільські землі почали проникати після створення Речі Посполитої. Упродовж XVI–XVII й особливо XVIII ст. сюди переселилася у пошуках вільних земель значна кількість малоземельної шляхти, ремісників, торговців внутрішніх воєводств Речі Посполитої [4, с. 114.]. На Поділлі, зокрема й у Мурафі, як прикордонному населеному пункті переселенці назагал виконували роль землеробсько-озброєного захисту від кримсько-татарських й турецьких нападів, були своєрідними військовими колоністами у регіоні [5, с.8.].

В другій половині XVII ст. невеличке містечко Мурафа активно розвивалося, переходячи від власників Тишкевичів до Потоцьких. Саме в руках одного з наймогутніших польських родів містечко переживало найкращі свої роки: відкрилися ремісничі цехи, селітряний завод, був посаджений парк, збудовано мурафську центральну вулицю, у 1786-91 рр. заново спорудився зруйнований козаками за часів визвольної війни домініканський монастир. За кошти ченців у 1812 р. була відкрита парафіяльна школа, що дала змогу отримати освіту не одному поколінню. В цій школі намагалися закріпити католицькі цінності підростаючому поколінню [6].

До початку XIX ст. в містечку Мурафа панували вже звичні населенню польські традиції, побут, католицьке віросповідання. Жителі того періоду ідентифікували себе за етнічністю як поляки [7, с. 124]. Сповідували католицьку віру (яка й сьогодні у мурафчан асоціюється, як правило, з Польщею, тому й свята називають відповідно - «польська Паска», «польське Різдво»), дотримувалися польських традицій, розмовляли українською, багато з них «ламаную» польською (через проведення мес у костелі польською мовою). Отож, усе місцеве культурне і громадське життя Мурафи оберталось навколо костелу.

Говорячи про модель етнокультурних взаємин українців і поляків у Мурафі, увагу, насамперед, треба приділити феномену «українців-католиків». В історії «українців-католиків» на Поділлі дослідники-науковці виокремлюють декілька головних етапів [8, с.15-16.] Перший з них охоплює усе XIX ст. й триває до 1905 р. після остаточного встановлення російського царизму на цих територіях, влада проводила політичну лінію щодо приєднання уніатів до російської православної церкви. У Мурафі, очевидно, що українців греко-католиків було значне число (старожили пам'ятають оповіді про уніатську церкву). Але після закриття греко-католицьких храмів чимало колишніх мурафських парафіян-українців приєдналося до Римо-католицької церкви, з ними злилася й частина польської шляхти, яка поступово асимілювалася в українському середовищі. Частина українського етносу, відвідуючи костюл з ксьондзом-поляком, засвоювала певні елементи польської культури, польську (насамперед обрядову) мову й поволі втрачала власну етнічну самоідентичність. З іншого боку, у побуті вони послуговувалися переважно українською мовою, мали чимало інших виразних відмінностей від польського етносу. Етнічна свідомість у цієї частини сільського населення визначалася насамперед релігійною приналежністю: вони називали себе назагал навіть не поляками або українцями, а лише «католиками». Фактично йдеться про формування перехідної між українцями та поляками етноконфесійної групи.

У 1905–1917 рр. після проголошення царського маніфесту про віротерпимість чисельність «українців-католиків» істотно зросла. За вплив на них конкурували між собою духовенство одержавленої Російської православної церкви й Римо-католицька церква.

У 1920-ті рр. домінувало бажання «українців-католиків» влитися до місцевого польського середовища. Під впливом ксьондзів вони вимагали відкриття для своїх дітей польських шкіл, культурно-освітніх закладів.

У 1930-ті рр. активна більшовицька антирелігійна кампанія спричинила фактичне зникнення на Поділлі «українців-католиків», як специфічної етноконфесійної групи, яка перебувала на межі польської та української етнонаціональних спільнот. Винятком можна вважати окремі населені пункти Поділля, зокрема Мурафу, де завдяки конкретному авторитету певних особистостей католицького духовництва, зокрема настоятелю костелу Віктору Стрончинському (1907-1930 рр.) [4, с. 125], а також підтримці місцевого населення,

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

вдалось «тихо» протистояти тоталітаризму радянської системи по відношенню, як до питань польської етнічної групи, так і до питань релігійності серед усього населення взагалі.

Утвердження і всесильність радянської влади 30-х рр. і терор 1937-1938 рр. остаточно підірвали можливості діячів, що боролися за польську культуру. Перепис 1939 р. Засвідчив різке зменшення польського населення внаслідок депортацій, арештів. Часто поляки, намагаючись уникнути репресій, змінювали свою національність. Так, у погосподарських книгах повоєнного періоду населення с. Мурафа (Травна, Стара Мурафа та містечко Мурафа) було репрезентоване лише двома етносами – українцями та євреями (701 – українці, 87 євреїв). Щодо польської етнічної групи, то у погосподарських книгах 1947-1952 рр. Є інформація лише про єдиного чоловіка-поляка (Вершковського Деонісія Степановича). Хоча аналіз антропонімії села дає велику кількість прізвищ та імен польського походження у с. Мурафа, але у погосподарських книгах вони зафіксовані як українці. Проживають вони до сьогодні переважно у таких частинах села як Травна, Стара Мурафа. Для прикладу: Травнянський Петро Адамов, Травнянська Франя Миколаївна, Шпак Адам Франків, Шпак Юзик Луків, Навроцька Франка Казьмірівна, Байдацький Микола Бартків, Бернацький Віктор Миколайович, Крушеніцький Станіслав, Галинський Александр Єфимович, Вершковський Роман Деонисович тощо[9].

Тоталітарному московському режиму не вдалося підірвати авторитет церкви для «українців-католиків». Як наслідок, після послаблення режиму почалося поступове відродження, яке триває й дотепер. Історично так склалось, що саме костел з його устроєм відіграє неабияке значення в повсякденному житті жителів Мурафи. Католицький костел завжди відрізнявся від інших духовних установ своїми суворими традиціями та незмінними канонами. Проте мурафський, зберігши кращі традиції класичного костелу, зумів внести деякі зміни в свій устрій. Зазвичай в костелах служба проходить на латинській та польській мовах, а у мурафському костелі врахували етнічний склад своїх парафіян. Крім класичних служб двічі на день проходять служби українською мовою. Здавалось б така незначна зміна, проте вона має свій істотний вплив на повсякденний устрій місцевих католиків. Вони становлять домінуючу групу населення Мурафи (близько 60 %). У селі функціонують також дві православні церкви московського патріархату, які також мають багато парафіян. В основному православне населення проживає в західній частині Мурафи, в Слободі-Мурафській та Клекотині.

Якщо матеріальна сторона повсякденного життя мурафчан за багато століть уніфікувалася і не має відмінностей за етнічною ознакою, що показали польові етнографічні дослідження, то найважливішим показником міжетнічних й міжконфесійних відносин у селі є духовна сфера, зокрема родинна обрядовість, пов'язана із народженням, одруженням та похованням людності. Через те, що архіви РАГСУ є закритими і доступ до них обмежений законом про зберігання юридичної таємниці, то погосподарські книги та соціальні паспорти сілради – практично єдині достовірні й доступні письмові джерела інформації. За даними погосподарських книг 1947-49 рр. Більшість шлюбів були однонаціональними. Міжетнічний конфлікт виникав лише у питаннях про шлюби між «українцями-православними» та «українцями-католиками». Оскільки у погосподарських книгах не фіксувалася конфесійна приналежність, а за національністю і перші, і другі записувалися українцями, знайти відповідь про існування таких шлюбів можна, проаналізувавши антропонімію. Місцеві жителі стверджують, що у довоєнний період таких шлюбів не було, або принаймні вони заборонялися та засуджувалися громадою. Нам вдалося виявити лише окремі випадки таких шлюбів у повоєнний період. За свідченнями місцевих жителів стосунки між православними та католиками доброзичливі, але таких шлюбів намагаються уникати. Навіть сьогодні справжнім каменем спотикання, який розділяє українське населення на православних і католиків, є перехресний шлюб між католиками і православними. На запитання до ряду інформаторів, чи є протиріччя між православними і католиками, відповідали так: «Ну так, є, коли заміжжя йде між католиком і православною, дуже є завзяті католики, які православних не люблять, то це між цим це протиріччя, а так більше ніяких...»[10]. «Рідко (шлюби), якщо ж вони є, то ця нова сім'я або виїжджає з села, або часто розлучається...»[11]. Більшість таких шлюбів, як свідчили місцеві інформатори, розпадається не тільки по релігійній причині, а й по причині суспільної думки. Ще однією важливою проблемою є хрещення дітей у таких конфесійно

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

мішаних сім'ях. І місцевий священик, і ксьондз намагалися спростувати інформацію про суперечки між батьками, родинами із вказаної проблеми, але мурафчани неодноразово наголошували, що у таких сім'ях дітей частіше хрестять у костелі, ніж у церкві, особливо, якщо жінка католичка, то вона намагається перетягти на свій бік всю рідню. Диференціації на католиків і православних дотримуються і в поховально-поминальній обрядовості. На запитання, чи ховають зараз православних і католиків разом, відповідали: «Не, завжди православних на православному, а католиків — на католицькому цвинтарі» [10]. Отож, в більшості випадків суперечок на релігійному ґрунті у селі немає. Кожний православний може відвідати костел, а католик може побувати в церкві, але все ж змінюють своє віросповідання лише одиниці, основна ж маса залишається чи католиком, чи православним на все життя.

Отже, Поділля в силу свого геополітичного становища вже з XVI ст. опинилося в центрі боротьби Риму та Москви за сфери впливу. Таку специфічну «популярність» та привабливість Поділля пояснюється головним чином економічним інтересом та людським фактором. А тому ці терени стали спільними для проживання і українців, і поляків. Тому однією із базових складових етнопсихологічної моделі подолян є етнокультурна диспозиція у формі «ми – вони» як негативного, так і позитивного характеру. У цій диспозиційній іпостасі «ми – вони» українці й поляки витворили своєрідну модель міжетнічних взаємин. Причому ця модель міжетнічних стосунків на порубіжжі у с. Мурафа у різні хронологічні періоди розгорталася за двома основними параметрами: міжетнічного українсько-польського співжиття і протистояння.

По-перше, з XV до початку XIX ст. – в період повного та впродовж XIX ст. – часткового польського домінування на Поділлі й занепад цього домінування на початку XX ст. – мала місце так звана «міксація культури та метисизація» (амальгамація), а часто й асиміляція, яка була своєрідним індикатором слабкості українських внутрішньоетнічних комунікативних зв'язків, тобто, чим «відкритіша» етнічна спільнота для запозичень, тим сприятливіша ситуація для асиміляційних процесів.

По-друге, відбувалася міжетнічна уніфікація, коли творилася єдина субкультура на базі декількох культур при домінантній позиції якоїсь однієї; це спостерігається у пізніший період – добу української революції 1917–1921 рр. (домінанта української культури) та в період радянського тоталітарного режиму, під час антиукраїнських та антипольських репресій 1930-х рр. У подільському регіоні «вирівнюють» місцевих українців і поляків, відбувається маргіналізація великої частини польського населення, що проявилось у втраті польської етнічної ідентичності, культурної уніфікації, (підтвердженням є радянський, колгоспний побут усіх селян Мурафи), але відображення інакшості через релігійну ідентичність (католицизм). Цей тип культурної моделі найвиразніше спостерігається й до сьогодні у населенні с. Мурафа. На тлі національного російсько-українського конфлікту виявляється свого роду як спільність доль поляків та українців, що були об'єктом репресій московської влади.

Міжетнічний конфлікт у відкритій (насильницькій) формі у с. Мурафане проявлявся.

Така дещо спрощена модель етнокультурного діалогу якраз досить добре відповідає баченню етносу як адаптивно-адаптуючої системи з комунікативними процесами, що відбуваються на синхронному та діахронному рівні всередині цієї системи, реалізуються в етнокультурній диспозиції «ми – вони» та торкаються проблеми так званих «етнічних стереотипів».

Джерела та література:

1. Забловський А. Українсько-польська модель міжетнічних взаємин (XI - XVII ст.) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2004/n3/art10.htm>
2. Сіцинський Ю. Приходи і церкви Подольської єпархії. – Біла Церква, 2009. – С. 876-878.
3. Слотюк П.В. Порубіжні території Поділля до і після утворення Речі Посполитої // Вінницький край. Літературно-мистецький журнал. - №3. – 2010. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://repository.vsa.u.org/card.php?id=3141>
4. Лисий А. Нариси історії Мурафського костельу (1625-2000). – Вінниця, 2000. – 144 с.
5. Бялковський Л. Поріччя Мурахи в XV-XVI ст. – Т.2. – Кам'янець на Поділля, 1920.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

6. Записано від жителя с. МурафаШаргородського р-ну Вінницької обл. Свідницького Йосипа Антоновича, 1938 р. н., від 18.07.2009 р.
7. Купчишин М. Мурафа і Клекотина (давнина і сучасність). – К., 2003. – 300 с.
8. Тітова Н. В.Українське та польське населення Поділля:проблеми міжнаціональних відносин у прикордонному регіоні УРСР (1920–1930-ті роки). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2009. – 24 с.
9. Виконком Жданівської сільської ради депутатів трудящих Шаргородського району, Вінницької обл. – Арх. №19. – Том 2. Погосподарська книга на 1947-49 роки. – №45/30.
10. Записано автором від жительки с. МурафаШаргородського р-ну Вінницької обл. Врацлавської Галини Іванівни 1938 р.н., у липні 2012 р.
11. Записано автором від жительки с. МурафаШаргородського р-ну Вінницької обл. Колесник Анни Василівни, 1929 р. н., у липні 2009 р.

УКРАЇНА-ПОЛЬЩА: ДОМОДЕРНИЙ ТА РАННЬОМОДЕРНИЙ ЧАС

Kazimierz Łatak

Księga jako narzędzie wspaniałe (preclara supellex) w pracy naukowej. Przyczynek do dziejów kultury umysłowej w średniowiecznej Europie i Polsce

Temat, który proponuję w ramach tej refleksji nie jest zupełnie nowy na gruncie badań nad książką zarówno w Europie, jak i w Polsce. Na gruncie polskim zagadnienie to poruszali w swoich publikacjach między innymi Barbara Bieńkowska, Joanna Guze, Stanisław Grzeszczuk, Paulina Buchwald-Pelcowa, Karol Głombiowski, Helena Szwejkowska, Krzysztof Migoń, Janusz Gruchała, Juliusz Domański, Jan Pirożyński, Edward Potkowski, Monika Sulejewicz-Nowicka, Alina Dziecioł, Wiesław Pawlak, Tomasz Moskal¹ i kilku innych. Uwagi, które przedłożę będą miały charakter uzupełnienia dyskursu o kwestie, które pozostawały w cieniu albo są słabiej reprezentowane w dotychczasowej literaturze. Odniosę się do źródeł już znanych, ale też wskażę te, do których z różnych powodów nie sięgano. Najpierw jednak, tytułem wprowadzenia, pozwolę sobie na kilka myśli ogólnych o książce w kulturze dawnej i w kulturze współczesnej.

Przyzwyczajiliśmy się, że książka stanowi element zwyczajny w pejzażu kulturowym naszych czasów. Jest obecna wszędzie, w różnych formach. Traktujemy ją jako przedmiot badań naukowych, źródło historyczne, dokument, narzędzie informacji, istotne narzędzie w procesie kształcenia, źródło rozrywki, sprzęt dekoracyjny. Nie przestała wprawdzie być symbolem kultury, ale nie jest to już symbol kultury elitarnej, lecz kultury masowej. Książkę może mieć niemal każdy i niemal każdy może ją czytać. W niektórych krajach praktykuje się publiczne czytanie, organizuje się kampanie społeczne i maratony czytelnicze. W Polsce w tej chwili promuje się kilka inicjatyw związanych z książką: „Czytam i wiem», „Czytam sobie», „Cała Polska czyta dzieciom», a nawet „Narodowe czytanie», w którym uczestniczy sam Prezydent państwa. Inicjatywom kolektywnego czytania poddają się również uniwersytety. W Instytucie Nauk Historycznych naszego Uniwersytetu studenci zorganizowali na przykład maratonową lekturę *Kroniki polskiej* Anonima zwanego Gallem. Mamy nadto regularne targi książki, kiermasze książki, festiwale książki, a nawet bookcrossingi książki. Książka jest stałym i powszechnym elementem życia – od Uniwersytetu po kuchnię. Czasem, niestety, książka staje się także sprzętem przestarzałym, niemodnym i zbędnym, dlatego można ją znaleźć nie tylko w składnicach makulatury, ale także na zwyczajnym wysypisku śmieci. Ocenia się, że w samej Warszawie na śmietnik trafia sto tysięcy książek rocznie. Na szczęście pojawiła się inicjatywa organizowania tzw. cmentarzysk zapomnianych książek, gdzie przy wejściu na ich teren płaci się jedynie za olbrzymią torbę handlową, która może pomieścić tyle woluminów, ile człowiek zdoła unieść.

W średniowieczu było zupełnie inaczej. Ludzie tamtego czasu i przestrzeni książkę traktowali jak skarb, sprzęt drogocenny, klejnot kultury elitarnej, symbol kultury intelektualnej, źródło wiedzy i informacji naukowej, pierwszorzędne narzędzie w procesie kształcenia i wychowania, dzieło sztuki, lokatę kapitału, manifestację przepychu i luksusu². Książka uobecniała misterium *Logosu*, a zatem kultury wyższej, która łączyła w sobie doczesność i nadprzyrodzoność, fizykę i metafizykę. W książce widziano skumulowaną mądrość. „Liber hec conglomerata sapientia est» – napisał na wyklejce oprawy jednego z inkunabułów zakonnik klasztoru Bożego Ciała kanoników regularnych w Krakowie³. Dlatego książki przechowywano w skarbcach z niewielkim okienkiem i ufortyfikowanym drzwiami, w kufrach, które były prototypami dzisiejszych sejfów, a przed złodziejami zabezpieczano je czasami także łańcuchami przez co zyskały nazwę katenatów⁴. Książnice, a także cenniejsze księgi obwarowywano pisanymi purpurą przestrogami w stylu: „Noli me tangere»⁵; „Noli me furare quia digitus Dei tangit me»⁶; „Anathema sit omnis quis librum istum furabit»⁷; „Si vis videre Christum noli furare librum istum. Quis illum furabit in tribus lignis missam cantabit et tortor illi ministrabit»⁸; „Quid rapit librum istum non videbit Iesum Christum, sed ibit in infernum in poenitendum aeternum»⁹. Książki były przedmiotem zuchwałej kradzieży, krwawych bijatyk, przemytu a w związku z tym niejednego procesu sądowego, co dokumentują między innymi zachowane od początku XV wieku *acta officialia* oraz *acta episcopalia*, przechowywane w Archiwum Biskupstwa Krakowskiego¹⁰, a także *acta rectoralia* Uniwersytetu Krakowskiego.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

To co w średniowieczu i później było elitarnie, to od połowy XIX wieku, gdy szkolnictwo stało się powszechnym obowiązkiem, weszło również do izb wiejskich. We wsi, w której wychował się mój ojciec, a ja spędziłem późne dzieciństwo i wczesną młodość, nieopodal Krakowa, jeszcze w latach sześćdziesiątych XX wieku do dobrych manier należało iść do kościoła na niedzielne nabożeństwo niosąc w rękach modlitewnik – podręczną książkę, najczęściej kunsztownie oprawioną. Nawet jeśli w kościele nie używano później tej książeczki, to wykładano ją na pulpicie ławy, aby była widoczna. Miała bowiem świadczyć nie tylko o religijności jej właściciela, ale też o jego smaku, wyrobieniu kulturowym, majątności, pozycji. Moja babcia po kądzieli miała książeczkę oprawioną w niebieski jedwab, z filigranowymi okuciami i klamerkami, a odziedziczyła ją po swojej matce, która z kolei otrzymała ją jako prezent ślubny w latach osiemdziesiątych XIX wieku. Książkę taktowano jako szlachetną rzecz: praeclara supellex.

Uznanie dla księgi, dla tekstu pisanego, jako źródła wiedzy i narzędzia kształtującego kulturę nie jest jednakże właściwością i specyfiką średniowiecza. Ono tkwi korzeniami w antyku, w pismach filozofów greckich i rzymskich – od Heraklita z Efezu poczynawszy a skończywszy na pismach Cyserona¹¹. W średniowieczu skojarzono jedynie księgę z wartościami nadprzyrodzonymi, dając w ten sposób nową jakość antycznej myśli i praktyce. Średniowieczną myśl zachodnią w kwestii księgi, pietyzmu dla tekstu pisanego, kształtowała przecież także Biblia¹². Nie bez znaczenia dla tej myśli, a nawet kluczową, była Ewangelia św. Jana. To w niej należy upatrywać ogniwa, które wiąże chrześcijańską filozofię i teologię z antyczną grecką i rzymską filozofią Logosu. Ewangelia św. Jana utożsamia bowiem Jezusa Chrystusa z Logosem: „Na początku było Słowo, a Słowo było u Boga i Bogiem było Słowo. Ono było na początku u Boga. Wszystko przez Nie się stało, a bez Niego nic się nie stało, co się stało [...]. A Słowo stało się ciałem i zamieszkało wśród nas i oglądaliśmy Jego chwałę»¹³. Kult Słowa, które stało się ciałem nie mógł zatem nie przerodzić się w kręgach chrześcijańskich w kult księgi, bo była ona niczym innym, jak Słowem Boga, Słowem Objawienia¹⁴. Renesans karoliński zainicjowany na gruncie europejskim na przełomie VIII i IX wieku, a w jego ramach radykalna promocja kultury umysłowej, inspirował się tą właśnie filozofią i teologią¹⁵. W XIV wieku do idei wrócili humaniści renesansowi, aczkolwiek nadali jej nową jakość. Odtąd już nie tyle Słowo (Logos, Verbum), co littera zaczęła stanowić zasadniczy korzeń dla rozważań nad książką. Tak zrodziła się metaforyczna „respublica litterarum», która przeniknęła partykularne kultury dzięki wspólnemu dla wszystkich modelowi kształcenia i ożywionym kontaktom humanistów różnych nacji¹⁶. Mimo przesunięcia akcentu książka nie przestała być przedmiotem niezwykłym. Mnożono świadectwa uznania dla niej, dla jej roli w upowszechnianiu kultury, ale także dla jej znaczenia w procesie osobistego rozwoju człowieka. Za Cyseronem powtarzano, że ludzie przestają myśleć, gdy przestają czytać, że pokój bez książek jest jak ciało bez duszy. W Polsce Andrzej Frycz Modrzewski napisał, że „sitem czerpie wodę, kto chce uczyć się bez książek». Ta nadprzyrodzona niemal admiracja książki na gruncie europejskim trwała po wiek XVII, a w Polsce jeszcze w XVIII wieku, czego przykładem są mowy Franciszka Szymanowskiego¹⁷.

Rozprowadzanie szczegółowe kwestii związanej z książką jako narzędziem wspiania, podstawowym i niezastąpionym w pracy naukowej oraz kształtowaniu kultury umysłowej w ujęciu średniowiecznych intelektualistów europejskich i polskich zacznę od myśli Pietro Paolo Vergerii. Owszem, w katalogu średniowiecznych autorów, którzy na ten temat pisali mamy wybitniejszych i bardziej znanych, jak chociażby Francesco Petrarka, ale myśli i opinie Pietro Paolo Vergerii są najlepsze z trafnych. Z tej racji Adelo Valasto Canale, historyk hiszpański, nazwał go „pierwszym nauczycielem nowej epoki»¹⁸. W głośnym traktacie *De ingenuis moribus et liberalibus studiis adolescentiae. Libellus in partes duas*, zredagowanym w latach 1400-1402, Vergeria napisał: „Quae igitur potest esse vita iocundior aut certe commodior quam legere semper aut scribere et novas quidem existentes res antiquitatis cognoscere, praesentes vero cum posteris loqui atque in omne tempus et praeteritum et futurum facere. O praeclaram supellectilem librorum [...] O iucundam familiam (ut recte Cicero appellat), utique et frugi et bene morigeram! Non enim obstreperit, non inclamat, non est rapax, non vorax, non contumax: iussi loquuntur, et iterum iussi tacent, semperque ad omne imperium praesto sunt, a quibus nihil unquam, nisi quod velis et quantum velis, audies»¹⁹. W tłumaczeniu polskim ten fragment może brzmieć: „Jakież zatem może być miłsze lub też dogodniejsze życie, jak móc zawsze czytać albo pisać, a będąc ludźmi nowych czasów poznawać dawne dzieje, przebywając tu i teraz rozmawiać z potomnymi, a w ten sposób cały czas przeszły i przyszły czynić naszym czasem. O księgi, sprzęcie wspianiały –

mówię ja po naszymu; o domownicy rozkoszni – mówi, trafniej rzecz ujmując, Cycero; zawsze pilni i należycie ulegli. Nie przeszkadzają bowiem, nie krzyczą, nie są chciwi ani żarłoczni, nie są krnąbrni. Gdy się książkom rozkaże, to mówią, a i milkną na rozkaz, zawsze są pod ręką na każde zawołanie. Nigdy przeto nic innego od nich nie usłyszysz, jak tylko to właśnie, co chcesz i ile chcesz usłyszeć». Mamy w tym fragmencie syntetycznie ujętą całą filozofię książki, a zatem nastawienie wewnętrzne, stosunek daleki od kolekcjonerskiej powierzchowności, od chęci posiadania. Tu nie ma myśli o książce, jako sprzęcie drogocennym, przedmiocie, który jest lokatą kapitału, inwestycją, dekoracją. Tu pokazana jest postawa użytkownika wchodzącego w intymny kontakt z książką, która jest nośnikiem idei. Tu słyszymy echo fascynacji augustyńskiej książką i jej zawartością: *tolle lege* – bierz i czytaj²⁰. Owszem, książka to *opera*, książka to *opus*, to *domownik*, to *laborum quies* i *solatium vitae*, ale nade wszystko to *republica literarum*, to *testis temporum*, to *conglomerata sapientia*, to *scientia et experientia* idące w parze, to niemy lecz skuteczny mistrz. Ten zatem kto zdąża do mądrości, kto poszukuje mądrości, kto o mądrość zabiega, ten powinien miłować książki ponad złoto i srebro: „*Libros esse super aurum et argentum sapientiae studioso diligendos dixi. Merito. Libri enim illum ad desiderii sui scopum promovere possunt, non aurum et argentum. Quid vero malit? [...]. Frustra fuerit arvum, si defuerint semina [...]. Imo frustra oculi, si desant spectacular [...]. Frustra igitur ingenium quoque, si desint sapientiae pabula, quae libri ministrant boni [...]*”²¹, co w języku polskim może brzmieć: „Powiedziałem, że ten kto do mądrości zdąża, miłować powinien książki ponad srebro i złoto. I słusznie. Wszak nie srebro ani złoto, lecz książki mogą doprowadzić go do upragnionego celu. Cóż więc miałby nad nie przedkładać? [...]. Na nic byłaby niwa zaorana, gdyby nie było ziarna [...] Co więcej, i oczy byłyby na darmo, gdyby nie było nic do oglądania [...] Także więc i umysł istniałby na próżno, gdyby nie było pokarmu mądrości, którego dostarczają dobre książki, pełne znamienitych nauk[...]».

W literaturze twierdzi się na ogół, że ta gruntowna zmiana, nowa jakość zaczęła się od Francesco Petrarki (1304-1374). Zaryzykuję jednak twierdzenie, że korzenie tego nurtu są o wiele głębsze, a mianowicie tkwią w renesansie karolińskim i zapoczątkowanej w jego ramach promocji szkolnictwa, nazwanego potocznie scholastyką. Organizacją systemu szkół, których zasadniczym celem i zadaniem było odrodzenie kultury umysłowej, na zlecenie cesarza Karola Wielkiego zajmował się, jak pamiętamy, Alkuin [735-804], benedyktyński mnich a zarazem jeden z najwybitniejszych tamtej epoki filozofów, pedagogów, poetów, teoretyków muzyki. Szkoły zakładano głównie przy siedzibach biskupstw i klasztorów, a nauczanie opierało się na klasycznym programie siedmiu sztuk wyzwolonych w ujęciu edukacyjnym Kasjodora [+583], rzymskiego polityka, historyka, filozofa, i kanclerza na dworze królów ostrogockich²². Wielki Francesco Petrarka, w moim przekonaniu, nadał temu nurtowi nowego ducha, nowej jakości, nowej argumentacji, co nazywam reinterpretacją społecznych funkcji książki. Wymieniał je wśród rzeczy, bez których nie sposób żyć i nazywał je *laborum quies* oraz *solatium vitae*, wypoczynkiem w pracy i pociechą w życiu. Książka była dla niego przedmiotem uwielbienia, dlatego chciał mieć nieustannie fizyczny z nią kontakt. Nie stanowiła jednak przedmiotu luksusu. Przeciwwstawiał zresztą księgi blichrowi zewnętrznemu, jak szlachetne kamienie i biżuteria, bogate domy, kosztowne szaty. Niepohamowane pragnienie kontaktu z książką nazywał czasem chorobą. Tłumaczył jednak od razu, że książka jest rzeczą szlachetną, a pożądanie szlachetnych rzeczy nie jest nieszlachetne. Dlatego również własną słabość do ksiąg uważał za dolegliwość szlachetną. Pisał do jednego z przyjaciół: „*Expectas audire morbi genus? Libris satiari nequeo [...], singulare quiddam in libris est [...]* libri medullitis delectant, colloquuntur, consultant et viva quadam nobis atque arguta familiaritate iunguntur [...] – „Pytasz co jest mojej choroby przyczyną? Otóż ksiąg jestem nienasycony [...], w książkach bowiem jest coś wyjątkowego, szczególnego [...] książki przenikają nas do głębi, rozkoszują, mówią z nami, wiążą się z nami żywą i wewnętrzną zażyłością, a żadna nie przychodzi samotnie, ale wprowadza imiona innych i jedna każe łaknąć drugiej»²³. Książka jest zatem rzeczą szlachetną, ale też osobliwym narzędziem i źródłem samokształcenia i samowychowania. Książka przenika nas bowiem do głębi.

Francesco Petrarka zapoczątkował reinterpretację funkcji społecznych albo nową filozofię książki, którą później kontynuowało wielu. Na użytek tej prelekcji wybrałem Richarda de Burry, biskupa katolickiego, Piotra Claretę, kanonika regularnego oraz jednego z głównych teoretyków ruchu *devotionis modernae*, Tomasza a Kempis, kanonika regularnego i redaktora głośnego traktatu *De imitatione Christi*, a także kardynała Basiliosa Jana Bessariona. Richard de Berry żył i

Υ Κ Ρ Α Ι Η Α - Π Ο Λ Ξ Ψ Α

działał w XIV wieku w Anglii, Piotr Clareta na przełomie XIV i XV wieku w Czechach, Tomasz a Kempis w XV wieku w dzisiejszej Belgii, Basilios Jan Bessarion również w XV wieku w Konstantynopolu i we Włoszech.

Tomasz a Kempis napisał: „Libri docent ignaros, arguunt ociosos, excitant torpentes, stimulant dormientes, corrigant errantes [...], consolantur lugentes, laudant humiles, vituperant superbientes [...] iustificant pios, damnant perversos, sanant languentes, salvant poenitentes, honorant veraces, confundunt fictos et mendaces, defendant iustos et misericordes, vindicant omnes iniqua agentes»²⁴. Przetłumaczmy to na język polski: „Książki uczą niewykształconych, oskarżają bezczynnych, pobudzają odrętwiałych, budzą śpiących, poprawiają błędnych, pocieszają płaczących, chwalą pokornych, łają pyszałków, oddają sprawiedliwość pobożnym, potępiają przewrotnych, leczą słabnących, zbawiają pokutujących, oddają hołd prawdomównym, zawstydzają kłamców i krętaczy, bronią sprawiedliwych i miłosiernych, osądzają wszystkich czyniących nieprawość». To nie jest jedyna wypowiedź Tomasza a Kempis na temat samej książki, a także jej roli w procesie kształcenia i wychowania. Nowicjuszy swojego klasztoru przekonywał, że studium i lektura stanowią jedną z głównych dróg do wiedzy i mądrości oraz zintegrowanej kultury osobistej. Dowodził też, że nauka i poznawanie świata nie mogą być naganne, są dobre same w sobie i dane nam od Boga²⁵.

Piotra Clareta pozostawił dwa traktaty: *Formula novitiorum* oraz *Collectio super statuta canonicorum regularium*. Zarówno w pierwszym, jak też drugim sporo miejsca poświęcił kształceniu oraz formacji indywidualnej i zbiorowej. Opisując narzędzia i metody, wskazywał jako fundamentalne studium i lekturę. Autorów rzadko wymieniał z nazwiska a dzieła z tytułu. Nadmieniał jednak o dziełach filozofów, teologów i historyków. Dowodził, że każda z nauk jest dobra sobie: „Est omnis scientia bona in se». Kto oddaje się nauce ten poszukuje mądrości. W procesie kształcenia rzeczą nieuniknioną i naturalną jest nie tylko słuchanie mistrzów, ale też sięganie po książkę. Książka nie mówi wprawdzie, niemniej uczy jak mistrz. Owszem, nie wszystkie książki mają równą siłę przekonywania, nie wszystkie mają tę samą wartość merytoryczną dlatego trzeba je umiejętnie dobierać. Ostrzegał też, że „multitudo librorum est studiorum impedimentum», a nawet, że „nocet autem multitudo librorum»²⁶.

Kardynał Bessarion twierdził: „Pleni sunt libri sapientium vocibus, pleni antiquitatis exemplis, pleni moribus, pleni legibus, pleni religione; vivunt, conversantur, loquunturque nobiscum, docent nos, instruunt, consolantur, resque et memoria nostra remotissima quasi praesentes nobis exhibent, et ante oculos ponunt. Tanta est eorum potestas, tanta dignitas, tanta maiestas, tantum denique numen ut, nisi libri forent, rudes omnes essemus atque indocti, nullam fere praeteritarum rerum memoriam, nullum exemplum, nullum denique nec humanarum nec divinarum rerum cognitionem haberemus»²⁷. W języku polskim może to brzmieć następująco: „Księgi wypełnione są słowami mędrców, w księgach zawarte są przykłady dawnych czasów, w księgach żyją dawne zwyczaje, prawa, religie; księgi z nami myślą, rozmawiają z nami, uczą nas, są naszymi mistrzami, dają nam pokrzepienie, uobecniają nam rzeczy bardzo odległe od naszej pamięci. Tak niezwykła jest ich potęga, ich godność, ich majestat, moc ich tak wielka i wręcz boska, że gdyby nie istniały dostępne nam księgi, wszyscy bylibyśmy nieokrzesanymi ignorantami nie mającymi żadnego pojęcia o rzeczach boskich i ludzkich».

Podobne podejście do książki, podobna filozofia i teologia książki, podobne rozumienie jej funkcji w zakresie kształcenia i samokształcenia istniało w Polsce. Przykładem tej myśli jest Sebastian Klonowicz, który pisał: „Post vivos autem et parentes et magistros proximum locum obtinet mutus et papyraceus preceptor, cuius doctrina notis tantum et monumentis constat, et aut oculis legentium rapitur, aut alienae vocis beneficio et lectione percipitur. In eo sane docentium genere iste libellus noster poni posse videtur»²⁸, co w języku polskim brzmi: „Po żywych zaś rodzicach i mistrzach pierwsze miejsce zajmuje niemy papierowy nauczyciel, którego nauka składa się tylko z liter i znaków, a zdobywana jest za pomocą oczu czytającego albo dzięki darowi cudzego głosu i lekturze. Zaprawdę, do tego rodzaju nauczycieli niniejszą książkę można, jak uważam, zaliczyć».

Pochwały pod adresem ksiąg, świadectwa uznania dla ksiąg, nie są rzadkie w literaturze średniowiecznej filozoficznej, teologicznej i prawnej tworzonej w krajach Europy. Mnożono traktaty, eseje, rozprawy, mowy, w których opisywano pragnienie kontaktu z książką i postawy użytkownika, uzasadniano jej wartość kulturową. Zestawienia bibliograficzne wskazują, że najwięcej z nich, a na pewno te najważniejsze dla zagadnienia, powstały w XIV i w XV wieku. Fascynacja książką nie jest wcale rzadka także w Polsce. Tu nie tylko pisano traktaty o miłości

ksiąg, ale księgę chwalono, podkreślano jej rolę w upowszechnianiu kultury i osobistego rozwoju człowieka, nawet w wygłaszanych mowach i kazaniach wygłaszanych jeszcze w XVII wieku. Ks. Stefan Florian Ranatowicz w kazaniu wygłoszonym w święto Narodzenia Bogarodzicy porównał Ją do otwartej księgi, a następnie opowiedział słuchaczom jak się księgę pisze, jak się ją przygotowuje do druku, jak się drukuje a nawet oprawia. Bo księga to symbol mądrości, znak wiedzy, źródło poznania rzeczy ziemskich i niebieskich, zaś w dążeniu do nieba potrzebne są poznanie, wiedza i mądrość²⁹. Osobną mowę poświęcił książce Jan Amos Komensy.

Lektura książki była częścią modelu życia i kultury bycia. W towarzystwie książ, w klimacie lektury, toczyły się praca i rozrywka. O świętym Stanisławie Kazimierczyku, wykładowcy Uniwersytetu Krakowskiego zmarłym w maju 1489 roku, żywotopisarz napisał, że zabawiał się jedynie na czytaniu książ, które miłował jako życie własne³⁰. W nekrologach postaci zasłużonych dla nauki i kultury polskiej, w żywotach świętych i świątobliwych, podkreślano że życie spędzali nad książką. Książka towarzyszyła im w oratorium, w dormitorium i w refectorium; znaczną część dnia spędzali w bibliotekach lub w skrytorium. I nie był to wcale schemat hagiograficzny, topos kurtuazyjny. Miałem możliwość przebadania dokładnego wszystkich kodeksów rękopiśmiennych, inkunabułów i druków, które wyszły z oficyn w latach 1501-1599, znajdujących się w bibliotece klasztoru Bożego Ciała kanoników regularnych w Krakowie. Cały zbiór liczy dzisiaj 1562 pozycje. Glosy marginalne i interlinearne na kartach wielu inkunabułów, których jest 238, dowodzą, że książka była w intensywnym użyciu wielu pokoleń zakonników – czasami jeszcze w połowie XVIII wieku³¹. Badania laboratoryjne linii papilarnych pozostawionych na kartach potwierdzają, że kilka egzemplarzy było w rękach ponad 110 osób. Kontakt z księgą był materialny – fizyczny i estetyczny, ale też niematerialny – umysłowy, intelektualny. Przeczytana książka stanowiła punkt wyjścia do dalszej ewolucji myśli czytelnika, a czasami potwierdzenie rezultatu jego własnej spekulacji rozumowej³². Najczęściej sięgano po Biblię i komentarze do niej, następnie po filozofię, teologię, historię, astronomię i astrologię, medycynę, prawo i literaturę piękną. Popularne były też wokabularze czyli leksykony: *Etymologia* Izydora z Sewilli, *Glosarium* Salomonis, *Elementarium* Papiasza z Pawii, *Derivationes* Hugwicia z Pizy znane także pod tytułem *Summa Pisani*, *Catholicon* Jana Balbusa z Genui³³. Ten ostatni był ceniony we wszystkich środowiskach i nazywano go również Granarius, Puericius, Brevilocus, Lucianus, Rosarium, Vocabularius, Thesaurus, Glossarius, Mammothrectus. We wstępie do jednej jego kopii napisano: „Rozsądnie księga ta nazywana jest granariuszem. Ponieważ podobnie jak spichlerz gromadzi ziarna użyteczniejsze i lepsze, tak księga ta przechowuje hasła użyteczniejsze i ważniejsze wybrane z różnych książ i autorów; rozariuszem, bo jak róża przewyższa inne kwiaty zapachem i pięknem, tak kodeks ten, który zawiera hasła przewyższające powabem zapachu i pięknem czerwieni oraz ułożenia opisu, przewyższa inne. I tak jak róża mieni się różnymi kolorami, tak ta księga mieni się różnymi sposobami wykładu».

Książka była najcenniejszym narzędziem kształcenia umysłu. Tak uważał Piotr Clareta, kanonik regularny z klasztoru w czeskich Roudnicach i profesor Uniwersytetu praskiego, którego traktaty czytano w Krakowie od 1426 roku do końca XVII wieku³⁴. Identycznie twierdził również siedemnastowieczny teoretyk kształcenia i wychowania Jan Amos Komensky. „Nie miłować książek – pisał – to znaczy nie miłować mądrości; nie miłować mądrości, to dziczeć, a to zniewagą jest dla Boga, który pragnie nas mieć na podobieństwo swoje»³⁵. Ukazując kształcącą funkcję książki, jej rolę wychowawczą i terapeutyczną, inspirowali się obaj uczeni myślą Vergeriego i Petrarki.

Filozofia książki, jako najcenniejszego narzędzia kształcenia umysłu, była podnoszona w Polsce jeszcze w połowie XVIII wieku. W 1757 roku Franciszek Szymanowski, uczeń pijarskiego Collegium Nobilium w mowie *O czytaniu książek* pisał: „Alboż i dawniejsi oni pisarze tyle by nam drogich i nieoczekiwanych mądrości swojej zostawili pamiątek, gdyby wprzód sami do nabycia tej umiejętności, którą nam w swoich zostawili pismach, w czytaniu się różnych różnych zatapiali książek? Wielki był wprawdzie mówca i filozof Cycero, ale któż większym od niego był miłośnikiem książek? W których taki smak i ukontentowanie swoje znajdował, iż sam o sobie na wielu zeznawał miejscach, że ani o tylu rzeczach pisać i mówić, ani by żyć nawet nie mógł, gdyby się na moment chociaż od czytania miał oderwać książek [...]. Markus także Kato, za świadectwem tegoż Cycerona, tak był w prawie, gospodarstwie i historii biegły, iż w zupełnej tych wszystkich rzeczy wiadomości żadnego mu na ten czas równego nie było w Rzymie [...]. Cóż mówić o Arystotelesie, który wszystkie tak sobie szanował księgi, iż za kilkanaście Speuzyppa filozofa książek trzy tysiące talentów attyckich zapłacił»³⁶. Korzyści intelektualne płynące z

Υ Κ Ρ Α Ι Η Α - Π Ο Λ Ξ Ι Α

lektury opisywał Szymański następująco: „Co mówić o Warronie, Senecie, Fabiuszu Kwintylionie i innych dawniejszych i teraźniejszych wieków pisarzach, którzy tak się swoją w całym świecie wstawili mądrością? Zapewne nigdy by do tego nie przyszli doskonałości stopnia, gdyby tej nabytej z nauki umiejętności, częstym książek nie podsyłali czytaniem»³⁷.

Jedni z autorów głosili omnikompetencję książek, inni byli ostrożniejsi. Jedni wartościowali, dzieląc księgi na mądre i niemądre, inni twierdzili, że nie ma złych książek. Każda książka zawiera jakieś cenne informacje. Proponowali model lektury intensywnej, kierując się zasadą selekcjonowania dzieł. Ale zawsze podkreślali, że: „wiedzę dawnych cenić trzeba dla jej starożytności, wiedzę młodszych dla obfitszego w niej światła»³⁸. Chodziło też o świadomość ciągłości procesów historycznych, ciągłości i ewolucji, postępu. Człowiek miał się wpisywać w dzieje nie na zasadzie rewolucji, ale ewolucji kulturowej. Podnosząc znaczenie i rolę książki ostrzegano też przed nadmiarem informacji. Problem ten artykułowano najczęściej w postaci toposu wielości książek: „multitudo librorum» – nadmiar książek. Hieronim Gardani pisał wprost: „Multitudo librorum est studiorum impedimentum»³⁹ – „Nadmiar książek jest przeszkodą w nauce». Piotr Clareta był radykalniejszy, twierdząc: „Nocet autem multitudo librorum» – „Nadmiar książek jest szkodliwy». Nie przestawano podkreślać i przekonywać w teorii nauki, że „książka to życie naszych czasów», ale też nadmieniano, że nadmierne gromadzenie książek jest szkodliwe, gdyż nie książki czynią człowieka uczonym, lecz ich studiowanie. Stąd zaczęto rozwijać sztukę ekscerptowania dzieł, która była podstawową metodą porządkowania wiedzy, przechowywania danych. Sztuka ta miała nadto związek z gromadzeniem i zarządzaniem danymi, które służyły w procesie kształcenia, ale też do wytwarzania nowych tekstów. Pisał o tym Franciszek Petrarca w traktacie *De librorum copia*. Jego uwagi w tej materii powielano, powtarzano i przetwarzano na wiele sposobów w późniejszym okresie⁴⁰.

Obcowanie z książką, jak uczyli średniowieczni teoretycy nauki i nauczania, kształcenia i wychowania, to prowadzenie dialogu z wybitnymi intelektualistami tu i teraz, ich uobecnianie poprzez księgę. Utwór literacki bowiem inną niż fizyczną zapewnia obecność ludzi fizycznie nieobecnych czy to wskutek oddalenia przestrzennego, czy zwłaszcza wskutek biologicznej śmierci. Poprzez księgę każdy z wielkich uczonych, nawet jeśli już umarł, nie przestaje być nauczycielem. Czytając jego dzieła, jesteśmy w jego szkole. Jeśli Sokratesa, Arystotelesa, Platona, Katona, Cyserona, Senekę, Pliniusza Starszego, Aleksandra Wielkiego, Cezara, Scypiona Afrykańskiego, świętego Hieronima, świętego Augustyna, świętego Grzegorza Wielkiego otaczamy szacunkiem a nawet kultem, gdyż uosabiają mądrość i są symbolem wiedzy, to powszechnym szacunkiem i kultem trzeba otaczać każde z ich dzieł. Wszak dzieło to nic innego, jak skumulowana i uosobiona mądrość, źródło wiedzy. Tak pisano na zachodzie Europy, ale też w Polsce w XV, XVI i jeszcze w XVII wieku. Na gruncie polskim podpierali to przekonanie swoim autorytetem tak znakomici pisarze jak: Andrzej Frycz Modrzewski, Stanisław Hozjusz, Marcin Kromer, Marcin Bielski, Mikołaj Rey, Jan Kochanowski, Jan Zamoyski, Jan Amos Komenski. Jan Amos Komenski napisał: „Gdyby nie było książek, prostakami byłibyśmy wszyscy i nieukami; ani przeszłych rzeczy nie mielibyśmy w pamięci, ani nie posiadalibyśmy żadnej wiedzy o rzeczach boskich i ludzkich; albo gdyby jakaś wiedza istniała, byłyby to podania podległe tysiąckrotnym zmianom przez niestałość i niepewność tradycji»⁴¹. Nie dziwi zatem fakt, że biblioteki zaczęto nazywać „domkami sokratesowymi»⁴², czyli przybytkami mądrości.

W okresie renesansu zwrócono także uwagę na terapeutyczne działanie książek, co mówiąc prawdę nie było obce starożytności, bo przecież sam grecki poeta Menander pisał: „Lekarzem chorób jest dla ludzi słowo. Ono jedynie niesie duszy ulgę». Tym razem nie chodziło jednak wyłącznie o działanie w sferze emocjonalno-psychicznej, ale także w sferze umysłu. Procesy biblioterapeutyczne miały koić, wyciszać, integrować wewnętrznie, ale jednocześnie, pobudzać intelekt, inspirować mądrość, poszerzać wiedzę. Starożytni i średniowieczni teoretycy kultury książki oraz zagadnień pedagogicznych, a szczególnie dydaktycznych, podobnie jak dzisiejsi wiedzieli doskonale, że tekst kształtuje osobowość⁴³.

Zwróćmy jeszcze uwagę na środowiska monastyczne, bo te w kulturze średniowiecznej Europy i Polski odgrywały jedną z pierwszorzędnych ról. W ośrodkach monastycznych księga była powiązana integralnie z nauką i nauczaniem, kształceniem i wychowaniem, formacją i autoformacją, ale także miała stanowić obronę przed pokusami i rozproszczeniami, których nie brakowało nawet w trakcie sprawowania officium divinum, służby Bożej⁴⁴. W komentarzach do reguł, statutów i konstytucji radzono zatem, aby zakonnicy w czasie modlitw w kościele i w czasie licznych procesji, w których uczestniczyli również wierni, skupiali wzrok na tekstach książek i

książeczek. Podążanie w procesji bez książki w dłoniach i spoglądania w tekst, nawet jeśli teksty te znało się na pamięć uważano zawsze za brak kultury wewnętrznej⁴⁵. Stąd zakonnicy, już w nowicjacie, a zatem tuż po przekroczeniu furty klasztornej, musieli sporządzić na własny użytek wiele podręcznych książeczek, jak profesjonal, egzekwiał, graduał, kancjonał, antyfonarz. Niektóre z nich, zachowane do dzisiaj w archiwach i bibliotekach, są prawdziwymi dziełami sztuki sakralnej⁴⁶. Powiązanie kultury umysłowej, mądrości i wiedzy z księgą i jej lekturą było tak mocne, tak jednoznaczne i bezdyskusyjne, że nawet portretowano się księgą, świętych przedstawiano na obrazach w towarzystwie klepsydry i otwartej księgi, nabożną lekturę pochwalano w pieśniach kościelnych, a w pomnikach nagrobnych księgę nie tylko wkładano do rąk, ale głowę zmarłego na nich układano⁴⁷. Bohater kultury był zawsze w obecności księgi, podobnie jak rycerz w obecności miecza. Bohater kultury to zawsze „vir studio librorum deditus», „librorum amator». Wielu z intelektualistów chrześcijańskich, jak świętego Hieronima, świętego Augustyna, świętego Ambrożego przedstawiano przy pracy, a zatem w otoczeniu wielu ksiąg rozłożonych w pomieszczeniu jakby w nieładzie. Taki obraz sugerował jednoznacznie, że ich mądrość, wiedzę i kulturę tworzyły księgi. Każdy zatem, kto nie będzie marnował czasu, czego znakiem była klepsydra, a stanie się tak gorliwym konsumentem ksiąg, jak ci wielcy święci, może osiągnąć równie wiele. Głowę figury nagrobnej świętego Stanisława Kazimierczyka (1433-1489), którego mauzoleum znajduje się w kościele Bożego Ciała w Krakowie, artysta ułożył na zagłówku, który tworzą trzy kodeksy in folio oprawione w deskę. Święty bowiem, jak pisano w jego żywotach, był pożeraczem ksiąg. Więcej, nigdy nie zabawiał się inaczej, czyli nie szukał innej rekreacji, jak tylko na czytaniu ksiąg, wśród których Biblia i Psalterz były na pierwszym miejscu. Ale trudno było spodziewać się od świętego chrześcijanina innych zachowań kulturowych, skoro sama Boża Rodzicielka, jak mówi stara pieśń adwentowa, w momencie gdy w Jej pokoju w Nazarecie zjawił się archanioł Gabriel, by zwiastować Boże Wcielenie, Psalterz czytała: „Panna na ten czas psalterz czytała, gdy pozdrowienie to usłyszała»⁴⁸.

Średniowieczni naukowcy twierdzili z przekonaniem, że o kulturze umysłowej człowieka decydują księgi i ich studiowanie. Dążący do wykształcenia – jak pisał Pier Paolo Vergeria a za nim Jan Amos Komenski – książki cenić ma nad złoto i drogie kamienia, dniem i nocą mieć je w ręku, jak z kwiatków zbierać z nich pyłek szlachetnej wiedzy i przenosić go do ula własnego wykształcenia, dobrze wiedzieć, jak umiejętnie wykorzystać te zewsząd nagromadzone skarby mądrości. Wszak wiedza bez logiki nic nie jest warta. Księga to kopalnia mądrości. „Przy pomocy książek wielu staje się ludźmi uczonymi nawet poza szkołą, bez książek zaś nikt nie wykształci się nawet w szkole. Jeśli miłujemy szkoły, miłujmy i księgi, duszę szkół, gdyż martwe byłyby szkoły, gdyby ich księgi nie ożywiały». „Mądre książki wypracowane ludzką pilnością to przednie złoto już z kopalni wydobyte, oczyszczone wodą i ogniem przeróżnymi próbami, na użytek społeczny wybite jak pieniądź o ustalonej już wartości i służące obecnym potrzebom»⁴⁹.

Bibliografia:

1. B. Bieńkowska, *Staropolski świat książek*, Wrocław 1976; Polscy pisarze i uczeni XVI-XVIII wieku wobec problematyki książki, [w]: *Dawna książka i kultura. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce*, Wrocław 1975; J. Guze, *Książka jako symbol treści intelektualnych w sztuce doby humanizmu*, [w]: *O ikonografii świeckiej doby humanizmu. Teksty – symbole – problemy*, Warszawa 1977; *Dawna książka i kultura*, red. S. Grzeszczuk, A. Kawecka-Gryczowa, Warszawa 1977; P. Buchwald-Pelcowa, *Historia książki a historia literatury*, [w]: *Dawna książka i kultura. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce*, Wrocław 1975; K. Gołombowski, *Problemy historii czytelnictwa*, Wrocław 1966; K. Gołombowski, H. Szwejkowska, *Książka rękopiśmienna i biblioteka w starożytności i średniowieczu*, Warszawa 1983; K. Migoń, *Nauka o książce. Zarys problematyki*, Wrocław 1984; J. S. Gruchała, *Iucunda familia librorum. Humanisci renesansowi w świecie książki*, Kraków 2002; J. Domański, *Tekst jako uobecnienie. Szkice z dziejów myśli o piśmie i książce*, Warszawa 1992; E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze średniowiecznej Polski*, Warszawa 1984; Tenże, *Rękopis a druk: Przełom w dziejach techniki czy cywilizacji. „Przegląd Biblioteczny» 69:2001, s. 185-198; M. Sulejewicz-Nowicka, Jana Amosa Komenskiego Wykład o umiejętnym posługiwaniu się książkami jako najcenniejszym narzędziem kształcenia umysłu. Kilka uwag bibliologa. „Forum Bibliotek Medycznych» 2:2012, s. 49-62; A. Dziecioł, *Książka jako symbol w kulturze polskiej XVII wieku*, Warszawa*

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Ш А

- 1997; W. Pawlak, *De eruditione comparanda in humanioribus*. Studia z dziejów erudycji humanistycznej w XVII wieku, Lublin 2012; T. Moskał, *Książka w kulturze sandomierskiego środowiska kolegiackiego do 1818 roku*, Lublin 2013.
2. B. Bieńkowska, *Staropolski świat książek*, jw.; E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze średniowiecznej Polski*, jw.; J. S. Gruchała, *Iucunda familia librorum*, jw.; K. Łatak, S. Nalbach, *Ze studiów nad kulturą umysłową*, jw.
3. Biblioteka Klasztoru Bożego Ciała w Krakowie [dalej: BBC], sygn. I-225; K. Łatak, *Biblioteka kanoników regularnych laterańskich w Krakowie do końca XVI wieku*. „Echa Przeszłości”, t. 3, Olsztyn 2002, s. 27-47.
4. Pietrzkiewicz, *Biblioteka kanoników regularnych w Krakowie w XV i XVI wieku*, Kraków 2003.
5. „Nie dotykaj mnie». Słowa wyjęte z Ewangelii św. Jana.
6. „Nie ośmiel się mnie skraść, gdyż palec Boży mnie dotknął»
7. „Niech będzie wyklęty każdy, kto tę księgę ukradnie».
8. Jeśli chcesz oglądać Chrystusa nie waż się skraść tej księgi. Kto ją skradnie w dybach będzie śpiewał mszę, a kat będzie mu usługiwał».
9. „Kto skradnie tę księgę nie zobaczy Jezusa Chrystusa, ale pójdzie do piekieł na wieczne pokutowanie».
10. E. Knapiek, *Akta oficjalatu i wikariatu generalnego krakowskiego do połowy XVI wieku*, Kraków 2010. Zob. też: *Dług śmiertelności wypłacić trzeba*. Wybór testamentów mieszczan krakowskich z XVII-XVIII wieku, opr. E. Danowska, Kraków 2011.
11. J.S. Gruchała, *Iucunda familia librorum*, jw.
12. T. Moskał, *Książka w kulturze sandomierskiego środowiska kolegiackiego*, jw.
13. Jn 1,1-14.
14. G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, Lublin 2004; I. Petrov, *Od inkunabułu do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV – początek XVII wieku)*, Łódź 2015.
15. K. Gołombowski, H. Szwejkowska, *Książka rękopiśmienna i biblioteka w starożytności i średniowieczu*, Warszawa 1983.
16. J.S. Gruchała, *Iucunda familia librorum*, jw.; M. Sulejewicz-Nowicka, *Jana Amosa Komenskigo Wykład o umiejętnym posługiwaniu się książkami*, jw.
17. B. Bieńkowska, *Staropolski świat książek*, jw.; M. Sulejewicz-Nowicka, *Jana Amosa Komenskigo Wykład o umiejętnym posługiwaniu się książkami*, jw.
18. Valastro Canale, *Las raices de la pedagogia humanistica*. Pier Paolo Vergerio y el De ingenuis moribus. «Padres y Maestros» nr 385, 2016. P.P. Vergerio urodził się w lipcu 1370 r. w miejscowości Koper (Capodistria) w dzisiejszej Słowenii. Studiował w Padwie i Florencji. We Florencji nawiązał bliskie kontakty z wybitnym prawnikiem i profesorem Franciszkiem Zarabellą. Uczestniczył w soborze w Konstancji. Przebywał w otoczeniu cesarza Zygmunta Luksemburskiego. W 1418 r. przeniósł się na Węgry, gdzie poznał m.in. Grzegorza z Sanoka. Zmarł w lipcu 1444 r. w Budzie. Pochowano go w kościele dominikanów.
19. P.P. Vergerio, *De ingenuis moribus una cum commentarii Joannie Bonardi presbyteri Veronensis*, Wenecja 1502. Zob. też: J. Gruchała, *Iucunda familia librorum*, s. 9-10; A. Valastro Canale, *Las raices de la pedagogia humanistica*, jw.
20. *Myśl św. Augustyna zawarta w jego Wyznaniach*. Zob. K. Łatak, S. Nalbach, *Ze studiów nad kulturą umysłową*, jw.
21. J. Gruchała, *Iucunda familia librorum*, jw.
22. K. Łatak, *Pradzieje kamieńskich szkół*, [w]: *To, co było, dla tych, co będą*. 150 lat szkoły w Kamieniu, Kamień 2016, s. 9-10. Zob. też: *Nauczanie w dawnych wiekach*. Edukacja w średniowieczu i u progu ery nowożytnej. Polska na tle Europy, Kielce 1997.
23. J. Parandowski, *Petrarka*, Warszawa 1956; J. Gruchała, *Iucunda familia librorum*, s. 60-61.
24. K. Łatak, S. Nalbach, *Ze studiów nad kulturą umysłową*, jw.
25. *Por. O naśladowaniu Chrystusa, rozdział II: O nauce prawdy*.
26. K. Łatak, *Traktaty Collectio super statuta oraz Formula novitiorum* ks. Piotra Clarety, kanonika regularnego prepozytury roudnickiej, jako źródła do poznania ruchu devotionis modernae, [w]: *Klasztor Bożego Ciała Kanoników Regularnych Laterańskich w Krakowie w okresie przedtrydenckim*. Ludzie-Wydarzenia-Budowle-Kultura, Kraków 2012, s. 415-430.

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

27. T. Gasparini Leporace, Cento codici Bessarionei. Catalogo di mostra, Venezia 1968, s. 101.
28. S. Klonowic, Victoria deorum in qua continentur veri herois educatio, Raków 1600.
29. K. Łatak, Książd Stefan Ranatowicz CRL (1617-1694). Barokowy kronikarz i pisarz klasztorny, Kraków 2010, s. 213, .
30. K. Łoniewski,
31. K. Łatak, S. Nalbach, Ze studiów nad kulturą umysłową, jw.
32. Tamże.
33. Pietrzkiewicz, Biblioteka kanoników regularnych w Krakowie w XV i XVI wieku, Kraków 2003; E. Zielińska, Kultura intelektualna kanoników regularnych z klasztoru w Kraśniku w latach 1469-1563, Lublin 2002.
34. K. Łatak, Traktaty *Collectio super statuta* oraz *Formula novitiorum* ks. Piotra Clarety, kanonika regularnego prepozytury roudnickiej, jako źródła do poznania ruchu devotionis modernae, jw.
35. M. Sulejewicz-Nowicka, Jana Amosa Komenskigo Wykład o umiejętnym posługiwaniu się książkami, jw.
36. M. Sulejewicz-Nowicka, Jana Amosa Komenskigo Wykład o umiejętnym posługiwaniu się książkami, jw.
37. Tamże.
38. Tamże.
39. H. Gardani, De sapientia libri quinque, Nurimberga 1544, s. 517.
40. K. Łatak, S. Nalbach, Ze studiów nad kulturą umysłową, jw.
41. Cytuję za: M. Sulejewicz-Nowicka, Jana Amosa Komeńskiego Wykład o umiejętnym posługiwaniu się książkami, jw.
42. B. Bieńkowska, Polscy pisarze i uczeni XVI-XVIII wieku wobec problematyki książki, [w]: Dawna książka i kultura, Wrocław 1975, s.313.
43. Tamże.
44. K. Łatak, Traktaty *Collectio super statuta* oraz *Formula novitiorum* ks. Piotra Clarety, kanonika regularnego prepozytury roudnickiej, jako źródła do poznania ruchu devotionis modernae, jw.
45. K. Łatak, S. Nalbach, Ze studiów nad kulturą umysłową, jw.
46. K. Łatak, Książd Stefan Ranatowicz CRL (1617-1694). Barokowy kronikarz i pisarz klasztorny, jw.; Tenże, Archiwum klasztoru kanoników regularnych laterańskich w Krakowie, [w]: Historia. Archiwistyka. Informacja naukowa. Prace dedykowane profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu, red. M. Świgoń, Olsztyn 2009, s. 187-204.
47. P. Szczaniecki, Umysłowość i kultura duchowa klasztorów krakowskich w czasach Jana Kochanowskiego, [w]: Cracovia litterarum. Kultura umysłowa i literacka Krakowa i Małopolski w dobie renesansu, Wrocław-Kraków-Warszawa 1991, s. 267-284.
48. Kantyczki. Kolędy i Pastorałki w czasie świąt Bożego Narodzenia po domach śpiewane, wyd. K. Miarka, Mikołów-Warsawa 1904, s. 619.
49. Cytaty za: M. Sulejewicz-Nowicka, Jana Amosa Komeńskiego Wykład o umiejętnym posługiwaniu się książkami, jw.

Олена Ясинецька

Україна-Польща – тисяча років взаємності:

Давньоруська князівна Доброніга-Марія на престолі Польщі. Початок українсько-польських династичних взаємин (XI ст.)

Державні взаємовідносини України та Польщі сягають далеко вглиб століть і, як свідчать джерела, становлять **щонайменше тисячу років** тісної взаємодії – політичної, військової, торговельної (економічної), конфесійної, культурної та династичної.

В XI–XII ст. шлюбні союзи нащадків правлячих родин – Володимира Великого та Болеслава I Хороброго слугували своєрідними віхами у стосунках України (Київської Русі) та Польщі [1] і, будучи підпорядкованими політичним цілям, відігравали вагомий роль у міждержавних взаєминах [2].

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Руська княжа родина у цей період започатковувала матримоніальні стосунки зі всіма державами, що входили до кола її політичних інтересів – Візантією, Германією, Чехією, Угорщиною, Францією, Данією, Англією, Норвегією, Швецією, але виняткове місце належало Польщі. Ще тисячу років тому польська держава – найближча сусідка Київської Русі, з якою існував найдовший кордон і найтісніші взаємовідносини. З числа іноземних князівен, які виходили заміж до Польщі, на долю давньоруського княжого дому припадав найбільший відсоток. Польські князівни, в свою чергу, ставали дружинами правителів Київської Русі. «Взаємність» династичної історії Польщі та України (Київської Русі) тривала століттями і, на думку деяких учених, завдяки цим тісним взаєминам в обох державах правила одна і та ж княжа родина [3].

Однак, початок україно-польських династичних стосунків залишається малодослідженою темою, у відомостях про перші матримоніальні союзи між нащадками правлячих династій Польщі та Київської Русі багато протиріч і «білих плям». Мало відомо у вітчизняній генеалогії, зокрема, про шлюб самого Володимира Святославича з польською князівною. Проте, реальність такого шлюбу обґрунтовували польські дослідники (С.Степень, О.Брукнер, Ф.Сіліцький та ін.) [4]. Мало досліджено і шлюб першого короля Польщі Болеслава I Хороброго та дочки Володимира Святославича Предслави, засвідчений хроністом Тітмаром Мерзебурзьким [5]. Дещо більше відомо про одруження Святополка Окаянного з польською князівною – дочкою Болеслава Хороброго [2, 6, 7].

Першою київською князівною, офіційно виданою заміж до Польщі в XI ст., чий повноцінний шлюб зафіксовано у вітчизняних та західних джерелах, є Доброніга-Марія (бл. 1015/1017–1087) – дружина правителя польської держави, князя Казимира I Відновителя (1016–1058). Більшість сучасних дослідників стверджують, що Доброніга – донька Володимира Святославича та його візантійської дружини Анни Порфирогенети (Багрянородної) [8–13]. Рік її народження точно не відомий. Але, ґрунтуючись на датуванні смерті царівни Анни, науковці стверджують, що Доброніга, відповідно, народилася до 1011 р. Однак, ми вважаємо, що датування життя Доброніги, як і її родовід, є досі достеменно не з'ясованими і вимагають додаткових ретельних досліджень.

Вітчизняні літописи, зокрема Літопис Руський за Іпатським списком, називають Марію сестрою Ярослава Мудрого [14]. В історіографії була також спроба ідентифікувати Добронігу як дочку Ярослава (Brückner, Kętrzyński, Поппэ та ін.) [15]. Проте, таку версію відкинуто після аналізу подальших шлюбів нащадків Ярослава Володимировича [15].

Деякі історики, починаючи з М. Баумгартена, ґрунтуючись на «Генеалогії Вельфів» та опосередкованих свідченнях Тітмара Мерзебурзького [7], вважають матір'ю Доброніги-Марії останню дружину Володимира Святославича – невідому на ім'я дочку графа Куно (Конрада) фон Еннінген, з якою Володимир нібито одружився після смерті царівни Анни [14, 17–21]. На наш погляд, факт одруження Володимира з дочкою Конрада мало ймовірний. Після смерті Анни (1011 р.) великому князеві було вже бл. 60 років, він народився, вірогідно у середині, або др. пол. 950-х рр., оскільки в 969 р. отримав своє перше княжіння, хоч і був ще неповнолітнім. Володимир пережив Анну лише на три-чотири роки і помер у «глибокій старості», як свідчать ті ж західноєвропейські джерела [18]. Мало ймовірно, щоб у «глибокій старості» князь обзавівся ще одною дочкою. Так само, мало вірогідно, що Доброніга – донька візантійської царівни Анни. Датуючи народження Доброніги 1011 р. дослідники не врахували, що Анні Багрянородній мало б бути на той час бл. 48 років. Неймовірно, щоб Доброніга народилася задовго до цієї дати, оскільки ми знаємо точне датування її смерті, записане у Рочнику Краківського капітулу – 1087 р. [16] і рік народження її чоловіка – 1016. Народившись від Анни в її «дітородний» період – кін. 980-х – 990-ті рр., Доброніга-Марія мала б прожити бл. 90–100 років, вступала б у шлюб (а ми знаємо його більш-менш точне датування – між 1038 і 1043 рр.) у віці бл. 50 років (а вона після цього народила п'ятьох дітей!) і була б набагато старша за чоловіка – що неймовірно.

Тому є підстави припускати, що Доброніга могла народитися дещо пізніше – бл. 1015–1017 рр. і бути не дочкою, а онукою Володимира Святославовича. А в її родоводі можуть постати не лише великі князі київські та імператори Візантії, а й царі Болгарії, королі Англії, імператори Священної Римської імперії.

Родовід давньоруської князівни Доброніги-Марії – новий погляд.

На наше переконання, Доброніга була дочкою Бориса Володимировича – сина великого князя київського, пізніше канонізованого православною і католицькою церквами в

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

числі перших святих страстотерпців Київської Русі. Завдяки життєписам князя відомо, що з волі батька Борис рано вступив у шлюб [22–24]. Але ні давні джерела, ні сучасні дослідники не вказують, з ким був одружений Борис.

У «Великій хроніці про Польщу, Русь та їх сусідів» (XIII ст.) є цікавий запис стосовно Доброніги-Марії: «Він [Казимир] взяв собі за дружину дочку короля Русі Романа, сина Одона, на ім'я Доброніга, інакше названа Марією» [25]. З численних джерел відомо, що хресне ім'я князя Бориса – Роман, тому можна стверджувати, що у Великій хроніці йдеться саме про Бориса-Романа Володимировича. «Сином Одона», на наш погляд, він названий через те, що був одружений з дочкою (нащадком, членом роду) Одона. В ті часи, як часто і тепер, «батьком» могли називати й тестя, а отже зятя – «сином». Так, наприклад, новгородська Степенна книга, оповідаючи про Святополка Окаянного, сповіщає: «Иде ко отцу своему Болеславу», оскільки Святополк, як уже зазначалося, був одружений з дочкою Болеслава I Хороброго [12]. «Одоном» Великопольської хроніки, за нашим припущенням, міг бути найвідоміший Одон (Оттон) того часу – імператор Священної Римської імперії Оттон I. Про шлюб «короля Русі» з представницею роду імператора Оттона свідчить «Генеалогія Вельфів» (XII ст.). В ній, зокрема, сказано, що граф Куно із Енінгена у шлюбі з дочкою імператора Оттона («лат. *filia Ottonis Magni imperatoris*») мав чотирьох синів і чотирьох дочок, одна з яких вийшла заміж за «короля Русі» [16, 26].

Дослідники Д. Джекман і Й. Фрід [27] на основі «Вайнгартенської історії Вельфів» [17, 28] зробили висновок, що її звали Рихлінд (Richlind Otona). На думку деяких учених слово «*filia*» в даному випадку варто розуміти ширше – не «дочка», а «нащадок, член роду». Так, сучасний західноєвропейський дослідник А. Вольф довів, що у «Генеалогії Вельфів» пропущена одна ланка, а саме: Рихлінд (Регелінда) – дружина Куно-Конрада (†997) доводилася не дочкою, а онукою імператорові Священної Римської імперії Оттонові I Великому і була дочкою його сина Людольфа, народженого у першому шлюбі імператора з англійською принцесою Едітою [29].

«Генеалогія Вельфів» не вказує імені правителя Русі. З цього уривка відомий російський генеалог М. Баумгартен зробив висновок, що йдеться про Володимира Святославича. Але пізніше А.В. Назаренко обґрунтовано довів, що цим «королем Русі» не міг бути Володимир Святославич, і зробив висновок, що згаданий у «Генеалогії Вельфів» «король Русі» – це Ярополк Святославич – рідний брат Володимира [16]. На наш розсуд, версія авторитетного вченого також хронологічно не обґрунтована. За сучасними дослідженнями, шлюб Куно і Регелінди (нар. бл. 950 р.) відбувся 968 р. [27], подружжя мало щонайменше 4 синів і 4 дочки, а отже, їх дочка, яка вийшла заміж за «короля Русі» (згадана у переліку дочок третьою), могла народитися не раніше 970-х рр., а, найвірогідніше – у 980-х рр. За даними Літопису Руського Ярополк Святославич загинув 11 червня 980 р. [14], за іншою версією ще раніше – 978 р., отже не міг одружитися з дочкою Куно і Регелінди. Припускаючи, що цим «королем» міг бути Володимир Святославич (за Баумгартеном), або Ярополк Святославич (за Назаренком), під титулом «короля Русі» ніколи не розглядався Борис Володимирович.

За «Житієм» першим удільним князівством Бориса була Волинь (11). Близькість до Польщі, з якою воювала Германська імперія, зумовлювала потребу укріплення русько-германських стосунків, які й могли бути скріплені шлюбом Бориса та германської принцеси. Існує також думка, що цей альянс був реакцією на союз Турівського князівства (Святополк Окаянний) і Польщі (Болеслав Хоробрий), скріплений шлюбом Святополка і дочки Болеслава. Нашу версію підтверджують висновки і припущення інших дослідників [6, 7, 18, 21], які обґрунтовували гіпотезу про те, що в розпал польсько-німецької війни 1007–1013 рр. оформився русько-німецький союз, скріплений, на нашу думку, шлюбом давньоруського князя і правнучки Оттона I. Вірогідно, шлюб Бориса із представницею роду Оттона Великого міг відбутися між 1009 і 1013 рр. (після шлюбу Святополка і Болеславни), ймовірно, ближче до 1013 р. – після повстання Святополка, підбурюваного Болеславом, проти Володимира і розривом русько-польських стосунків, або бл. 1015 р., коли відновилося військове протистояння Польщі та Священної Римської імперії. Тим більше, що Великопольська хроніка називає зятя Оттона «правителем Русі», а Борис міг бути проголошений спадкоємцем великокняжого престолу бл. 1015 р.

Таким чином, Борис-Роман був «сином» в широкому сенсі – «зятєм» Оттона Великого, пошлюблений з представницею його роду, та батьком Доброніги-Марії, що, в

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

такому разі, узгоджується з даними Великопольської хроніки та «Генеалогією Вельфів». Можливо, саме через заборони-застереження проти укладання міжконфесійних шлюбів (між православними і католиками-латинянами) з часів Середньовіччя і пізніше, шлюб Бориса Володимировича, шанованого православною церквою, з «латинянкою» ретельно замовчувався.

Більшість дослідників датує загибель Бориса і Гліба 1015 р., але деякі вчені, посиляючись на дані «Саги про Еймунда», припускають, що ця трагічна подія трапилася пізніше – у 1017 р. [13, 30-31], а отже і Доброніга-Марія могла народитися бл. 1017 р.

Досі тривають дискусії і про родовід Бориса-Романа Володимировича. Вітчизняні джерела чітко не вказують імені та походження матері Бориса, називаючи її «болгаринею» [14]. Більшість дослідників погоджуються з її болгарським корінням, але її ім'я та достеменно походження досі залишаються не з'ясованими.

За нашою гіпотезою, Борис Володимирович по материнській лінії – нащадок болгарських царів та візантійських імператорів, а саме – онук царя Болгарії Бориса II (обґрунтування гіпотези викладено в [32]).

Маємо й інше сміливе припущення – Доброніга, можливо, була не єдиною дочкою Бориса. Приблизно у той самий час іншу київську князівну – Агату (Агафію) видано заміж за нащадка англійського престолу, який жив як вигнанець при дворі великого князя київського Ярослава Мудрого. Існує багато версій її походження з роду імператорів Священної Римської імперії, про це свідчили європейські середньовічні хроніки та хроністи: Англо-саксонська хроніка Флоренса Ворчестерського [33], Матвій Паризький, Елред Рівоський [34] та ін. У випадку, якщо наші припущення вірні, і вона є другою дочкою Бориса-Романа та представниці роду Оттона Великого, це пояснює такі зв'язки. Зазначене підтверджується і даними ономастики – в роду Романа I Лакапина не раз зустрічається ім'я «Агата» (Агафія). А серед онуків Агати є святий король Шотландії на ім'я Давид (поширене у Візантії та Болгарії, а також хресне ім'я Гліба Володимировича – рідного брата Бориса-Романа) – тоді це ім'я вперше з'явилося на землях Англії та Шотландії. Агата стала матір'ю і бабусею наступних королів і королев Шотландії, її нащадки утворили міцне родове древо королів Англії, яке можна прослідкувати включно до сучасної королеви Єлизавети II [35].

Середньовічний хроніст Вільям Мальмсберійський (XII ст.) називає Агату «сестрою королеви Угорщини» [36]. Королевою Угорщини в середині XI ст. була Анастасія Ярославна. За нашою версією, дійсно сестра (двоюрідна) Агати і Доброніги. В історіографії існує кілька найбільш поширених гіпотез походження Агати: Германська, Угорська, Київська і Болгарська. Наша версія об'єднує їх, оскільки обґрунтовує причетність усіх згаданих династій до родоvodu Агати і Доброніги-Марії. Таким чином, у родоводі Доброніги – дружини правителя Польщі Казимира I, постають імператори Візантії, царі Болгарії, королі Англії, імператори Священної Римської імперії та правителі Русі.

Про Добронігу-Марію Літопис Руський згадує, не називаючи імені, лише під 1043 р.: «У сі ж часи видав Ярослав сестру свою [Добронігу-Марію] за Казимира, [князя лядського]. І дав Казимир замість віна людей вісімсот, яких полонив був Болеслав, перемігши Ярослава» [14]. Хроніка Гваньїні датує цей шлюб 1042 р. [37], Саксонський анналіст (XII ст.) подає запис про шлюб під 1039 р. [38]. Сілезькі Компілятивні Анналі датують цей шлюб навіть 1031 р. [39]. О. Бальцер вважає – не пізніше 1039 року [40]. Загалом, дослідники припускають, що шлюб, найвірогідніше, міг відбутися між 1038–1043 рр. [21, 41].

Казимир I Відновитель (1016–1058) – син короля Польщі Мешка II В'ялого (990–1034) та Рикси Лотарингської (бл. 995–1063). Джерела свідчать, що після правління Мешка II країна переживала важку кризу, була роздробленою і виснаженою військовими конфліктами. Вдова правителя Польщі, Рикса Лотарингська, забравши сина Казимира, «вирушила у рідну землю Саксонію» і «вступила до монастиря» [25].

У польській державі розпочалася боротьба між шляхтою і селянами, християнська віра, нещодавно запроваджена, почала занепадати. Від Польщі відокремилися Помор'я і Мазовія, де утвердилися місцеві династії. Останнім ударом стало вторгнення (1038 р.) військ чеського князя Бржетислава I, який захопив Гнезно, розграбував святині Гнезненського собору і приєднав Сілезію до володінь чеської корони.

Через смути і безперервні війни польське королівство «майже втратило всю свою могутність». Тоді впливові люди держави вирушили до Саксонії до своєї королеви з проханням, аби її син Казимир зайняв польський престол. Але Казимир уже обрав церковну

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

кар'єру і жив у Саксонії під іменем «Карл» в монастирі Лаомерта [25]. Посли звернулися до Папи Бенедикта IX з проханням посприяти поверненню їх правителя. Папа дав дозвіл Казимирові полишити монастир заради інтересів польської держави. Казимир повернувся до Польщі, «де був прийнятий з великою радістю» [37].

З допомогою германського війська Казимирові у 1039 р. вдалося відновити державну владу в Польщі, придушити бунт та вгамувати непокірних аристократів. Встановивши мир на польських землях, Казимир одружився з давньоруською князівною Добронігою-Марією. Галл Анонім називає її «дівцею шляхетного походження з Русі» [42].

Згідно з деякими джерелами, наречена короля мала ім'я Марія, але, коли прибула до Польщі, «покинула грецьку віру і знову охрестилася», «взяла собі ім'я Доброгніва» [37, 43]. За вказаними джерелами відбулася ця подія у Кракові, а коронована Марія, як і її чоловік, була у Гнезно (нині – Гнезненський собор Успіння Пресв. Богородиці та Св. Адальберта). Дослідники сумніваються в факті коронації – Казимир носив титул «князя Польщі», а не короля, малоймовірно також, що «перехрещення» Марії в латинську віру мало місце – «велика схизма» (1054 р.) ще не відбулася, Гваньїні вслід за Длугошем [44] просто невдало пояснив існування двох імен княгині, не знаючи, що для Русі це була звична практика – існування у представників княжої родини двох імен – світського та хресного. На цю помилку польських хроністів вказував ще І. Лінніченко [2] і зауважував, що, очевидно, мирським іменем було Доброніга (Доброгніва), а хресним – Марія.

Казимир «взяв за наречену великий посаг» і заручився військово-політичною підтримкою її родича – великого князя київського Ярослава Мудрого. Ярослав здійснив кілька військових походів на підтримку Казимира (1041, 1043 рр.), а в 1047 р. допоміг йому остаточно здолати бунтівного мазовецького князя Маслава (Мечислава, Моіслава), в результаті чого Мазовецька земля знову відійшла до польського королівства. Іакимівський літопис оповідає, що Ярослав на прохання польського князя Казимира, зятя свого, «ходив на мазовшан», котрих в жорстокій битві переміг і «князя їх Моіслава убив», «землю ж ту Казимирові здобув» [14].

Шлюб Марії та Казимира виявився успішним. Доброніга у відповідності до свого імені, очевидно, мала добрий норов («гнів»), ласкавий до підданих характер, була милостива і справедлива, вродлива і добродійна [44]. Місцеві хроністи стверджували, що після одруження Казимира з Добронігою укріпилися стосунки Польщі не лише з Руссю та «запанував мир і спокій» на польських землях [25]. Від синів Марії та Казимира походять наступні спадкоємці престолу – правителі Польщі.

Через те, що Казимир I чернечу мантію змінив на шати князя-правителя, його в історії часто іменують «Монахом» («Мнихом»), а завдяки своїй активній діяльності з відбудови та об'єднання держави він отримав ім'я «Відновитель». Подружжя Марії та Казимира уславило себе як ктитори та покровителі церковного будівництва, меценати освіти і мистецтва. Казимир переніс столицю держави з Гнезно до Кракова – єдиного великого міста, яке вціліло після воєн. Сюди перемістили й митрополичу кафедру зі зруйнованого Гнезно. Єпископат було відновлено також у Вроцлаві. Місто Краків перетворилося тепер не лише у центр Малої Польщі, а й у символ польської державності. Тут Казимир розбудував новий собор (очевидно, на місці древнішого), нині відомий як головний храм Кракова і всієї Польщі – Кафедральний собор на честь святих Станіслава і Вацлава (Вавельська кафедра). У Вавельському замку з того часу відбувалися коронації польських монархів.

Очевидно, активну участь у справах храмового будівництва брала і дружина Казимира – київська князівна, вихована у християнській вірі та побожності. З ініціативи подружжя були засновані та збудовані: Крипта Св. Леонарда, бл. 1038/1039–1118 рр. (Краків); Тинське бенедектинське абатство, бл. 1044 р. (Тин, Тинець); Собор св. Іоанна Хрестителя, 50–60-ті рр. XI ст. (Вроцлав); Костел на честь св. Егідія, 1067 (Таржек, *Tarczek*); Бенедиктинське абатство (бл. 1050) в м. Могильно та м. Любуші (Сілезія) [11, 37, 45, 46] та ін.

Казимир-реформатор запровадив ключовий елемент феодалізму – надання земельних уділів та маєтків своїм воїнам, що перетворило їх у середньовічних лицарів. Князь Казимир I помер у 1058 р. і, як свідчить Ян Длугош, був похований у Познані, за іншою версією – у Кракові [11, 41]. Марія пережила його майже на тридцять років і, коли їх старший син Болеслав зійшов на престол у віці п'ятнадцяти років, він, як свідчать джерела, дослухався порад матері – Доброніга тривалий час мала на нього вагомий вплив. Дата

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

смерті Доброни́ги-Марії записана у Рочнику Краківського капітулу – 1087 р. [16]. Місце її захоронення невідоме [41].

У шлюбі Доброни́ги та Казимира I народилося п'ятеро дітей, щоправда двоє синів – Мешко (1045–1065) і Оттон (бл. 1046–1048) померли, не залишивши нащадків (останній ще дитиною). Двоє інших стали правителями Польщі, відомими під іменами: король Болеслав II «Щедрий» («Сміливий»; бл. 1043–1081/2) і князь-правитель Владислав I Герман («Благочестивий»; бл. 1044–1102). Дочка Святослава (Святохна, Сватава; до 1048–1126) стала першою королевою Чехії, дружиною Вратислава II [37].

Шлюб давньоруської князівни Доброни́ги-Марії і князя-правителя Польщі Казимира I Відновителя став важливим етапом міждержавних стосунків Польщі та України (Київської Русі) XI ст., скріпивши політичний альянс і поклавши початок періоду дружніх відносин між двома державами. Цей шлюб сприяв спорідненню двох династій – П'ястів та Володимировичів і частим шлюбним відносинам між їх членами. «Подальші шлюбні союзи князів польських і давньоруських укріплювали і поширювали цю спорідненість» [3]. Генеалогічні древа П'ястів і Володимировичів міцно сплелися і дали численних нащадків, що уславилися у європейській середньовічній культурі.

Джерела та література:

1. Щавелева Н. И., Польки – жены русских князей (XI – середина XIII в.)//Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. – М.: Наука, 1989. – С. 50;
2. Линниченко И., Взаимные отношения Руси и Польши до пол. XIV ст. – Ч. I. – Русь и Польша до кон. XII в. – К.: Университетская типография I. I. Завадзкого, 1884. – С. 37, 46-47, 48-49; 3. Kuczyński S.M., *Studia z dziejow Europy Wschodniej X–XVII w.*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965. – С. 18–19; 4. Sielicki F., *Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku*, Wrocław. – 1997; 5. Thieitmar von Merseburg. *Chronik/Neu übertragen von W. Trillmich*. B., 1969. L. VII. C. 32; 6. Labuda G. *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. I-II, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, vol. I - Poznań 1987, - S. 410, 415; 7. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М.: Наука, 1968 – 474 с. – С. 35; 34; 35, 122, 123, 326; 8. Густинський літопис – ПСРЛ. Т. 2. СПб., 1843. – С. 267; 9. Плахонін А.Г., Добронега Володимирівна// Енциклопедія історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003.– Т. II. – С. 422; 10. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква.: В-ць О. Пшонківський, 2006. – С. 277, 273 ; 11. *Piastowie. Leksykon Biograficzny*. Wydawnictwo Literackie, Krakow 1999, S.50–54; 12. Татищев В.Н., История Российская, – М., 1963. – Т 2. – С.227, 239, 79; 13. Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник (Опыт анализа). М.: Издательство АН СССР, 1957. – С.114–115, 168; 14. Літопис руський/Переклад і комент. Л. Махновець. – К.: В-во «Дніпро», 1989. – С. 94; 15. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – М.: Языки русской культуры, 2001. – С. 579–580; 16. Рочник Краковського капи тула//Н.И.Щавелева. Польские латиноязычные источники. - М., 1990 - СС. 148, 150-151; 17. Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. Вып. I. Середина IX – первая половина XII в. – М. Институт истории АН СССР, 1989 – С. 81–93, 199– 200; 18. Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков: Тексты, пер., комент. – М.: Наука, 1993. – С. 192; 19. Баумгартен Н.А. Добронега Владимировна, королева польская, дочь св. Владимира // Благовест. – Париж – 1930. – №2–3. – С. 102–109; 20. Baumgarten N. *Saint Vladimir et la conversion de la Russie*. OChr, v. XXVII. Roma, 1932. - С. 121; 21. Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь.– М.: Изд-во «Наука», 1964 – 381 с. – С. 227; 22. Прп. Нестор Літописець. Місяця липня 24. Читання про житіє і погублення блаженних страсотерпців Бориса і Гліба. Вид. за рукоп. Моск. Синод. Друкарні «1 (53), пергамент. Сильвестрівський збірник XIV ст.//Адапт. За вид.: Богуславський С. Пам'ятки XI–XVIII ст. про князів Бориса і Гліба (Розвідка та тексти), – М., с. 179–206; 23. Самбор Б. Святі землі української. – К.: В-во «Архангельський глас», 2009 – С. 372; 24. Борис и Глеб. Жизнь, подвиги, чудеса первых русских святых. – Д.: АРТ-ПРЕСС, 2015. – С.19; 25. Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. – М.: Изд-во Московского университета, 1987. – С. 70, 69, 71; 26. *Genealogia Welforum* / ed. G. Waitz // MGH SS. T. XIII. Hannover, 1881, p. 733–734; 27. Jackman, Donald C, *Criticism and Critique: Sidelights on the Konradiner*. Oxford: Unit for Prosopographical Research, 1997/ Donald C. Jackman. *The Konradiner. A Study in Genealogical Methodology*. – Frankfurt am Main, 1990.

– p. 72, 34; 28. *Historia Welforum Weiengartensis* / ed. L. Weiland // MGH SS. T. XXI. Hannover, 1868, p. 454–471; 29. *Wolf A. Wer war Kuno „von Öhningen“. Überlegungen zum Herzogtum Konrads von Schwaben († 997).* In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*. Band 36, 1980, S. 25–83; 30. Сага об Еймунде//Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия. – М., 1978. – С. 99; 31. Головки А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII в. / А.Б.Головки; Ин-т истории АН УССР. – Киев: Наукова думка, 1988. – С. 25; 32. Ясинецька О. До питання про особливості родоводу давньоруської князівни Марії-Добронегі, дружини правителя Польщі (бл. 1040–1058 pp.) //журнал «Краєзнавство», №1-2, 2016 р., с. 175–193; 33. Darlington, Reginald R. and P. McGurk (eds.), P. McGurk and Jennifer Bray (trs.). *The Chronicle of John of Worcester: The Annals*. – London, 1854. – p. 133; 34. Ailred of Rievaulx. *Lament for David, King of the Scots* // Ailred of Rievaulx. *The historical works*. – Kalamazoo, 2005 – p. 1–37; 35. Ясинецька Е., *Европейское прошлое Киевской державы тысячелетней давности. От дочерей Ярослава Мудрого до королевы Великобритании Елизаветы II*//Dessange Mag, №46, 2013. – С. 58–60; 36. William of Malmesbury's *Chronicle of the Kings of England: From the Earliest Period to the Reign of the King Stephen*. By J.A. Giles, D.C.L. – London.: Bell and Daldy, 1866. – P.196; 37. Гваньїні Олександр: *Хроніка європейської Сарматії*/Упор. та пер. о. Юрія Мицика. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. - С. 85, 86, 27, 87; 38. *Annalista Saxo*. MGH, SS. VI. Hannover. 1844. Перевод – Дьяконов И. В. 2005. - С. 43–45; 39. *Annales Silesiaci compilati*. MGH, SS. Bd. XIX. Hannover. 1866 – пер. с лат., комм. – Досаев А. С. – 2012; 40. Balzer O. *Genealogia Piastow*. Krakow, 1895. – S. 89; 41. Jasiński K. *Rodowód pierwszych Piastów*. – Poznań, 2004. – С. 134, 127-128, 131, 139; 42. Галл Аноним. «Хроника и деяния князей или правителей польских» / Предисловие, перевод и примечания Л. М. Поповой. Ответственный редактор В. Д. Королюк. М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 49–51; 43. Стрийковський М. *Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси*/Відп. ред.. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. – Львів, 2011. – С. 228; 44. Щавелева Н.И. *Древняя Русь в «Польской истории Яна Длугоша»*. - М.: «Памятники исторической мысли», - М., 2004. - С. 253, 259; 45. Biber T., Leszczynski M. *Poczet Wladcow Polski*. Poznan: Publicat, 2015 – 128 s. – SS. 20–21; 46. Labuda G. *Polish diplomacy during the rule of the Piast dynasty*//The history of Polish diplomacy X–XX c. – Warsaw: Sejm Publishing Office, 2005. – P. 31.

Олександр Криворучко, Іван Романюк

Вплив Кревської унії на релігійне життя населення Великого князівства Литовського

Кревська унія 1385 року стала основою тривалого процесу об'єднання держав Королівства Польського та Великого князівства Литовського. За умовами угоди великий князь литовський Ягайло зобов'язувався приєднати до Польського королівства підвладні йому землі, прийняти католицьку віру та запровадити її в якості державної релігії у Литві, сприяти поверненню Польщі втрачених нею земель, виплатити колишньому нареченому Ядвіги, австрійському герцогу Вільгельму, 200 тисяч золотих в якості компенсації за порушення шлюбної угоди.

Отже, важливим пунктом Кревського договору було положення про поширення католицизму на землях литовської держави. Як зазначав М. Грушевський, «релігійна» частина зобов'язань Ягайла включала обіцянку «вихриститися на латинство самому і вихристити по своїм шлюбі всіх своїх нехрещених братів, бояр і всіх людей в своїх землях». Більше того, історик наголошує, що однією із причин, чому польські пани відхилили кандидатуру Вільгельма австрійського та підтримали Ягайла, було «релігійне питання»: «в сватанні Ягайла його малопольські прихильники підносили релігійну сторону – що від цього залежить хрещення на латинство литовського народу, і на сім пункті справа знаходила заохоту в духовних кругах». Саме ця позиція стала вирішальною у прийнятті колевою-матір'ю Єлизаветою рішення погодитися на переговори поляків з Ягайлом щодо майбутньої унії [1, с. 128].

Н. Яковенко, аналізуючи зобов'язання Ягайла, зазначає, що їх текст в частині релігійних заходів «не уточнював, що йшлося про язичників Литви, а не християн грецького

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

обряду, тож маємо тут чи не перший камінь у фундамент майбутніх непорозумінь» [2, с. 142].

Хоча Михайло Грушевський на основі лінгвістичного аналізу цих місць тексту угоди ще на початку минуло століття переконливо доводив, що вони стосувалися лише тих підданих Ягайла, які були поганями [1, с. 129-130], в історіографії (особливо польській) наголошується на тому, що якщо православним на землях литовської Русі дозволялося вільно сповідувати і поширювати свою віру (при чому православні феодали зберігати свої уділи), то натомість у Литві князі з роду Гедиміновичів, що перейшли у православ'я, втрачали свої володіння, що спонукало останніх перед загрозою втрати литовських волостей до переходу в католицизм [3, с. 154].

Подібні погляди були характерними і для російської історіографії. Так, за С. Соловйовим, окрім навернення в литовських землях до католицизму язичників його прихильники всупереч кривим домовленостям розпочали наступ на позиції православ'я. В Литві православ'я було поширене раніше (зокрема половина віленських жителів сповідувало його), хоча поширювалося воно повільно, тому що процес цей тривав, так би мовити, самостійно, без покровительства та підтримки з боку світської влади. Однак, зважаючи на те, що в Литві було чимало прихильників православної віри, прибічникам католицизму боротися з ним було набагато складніше ніж з язичством.

Як зазначав С. Соловйов, одним із способів тиску на православних було внесення певних змін до шлюбних традицій: православні, що виходили заміж за католиків, змушені були приймати віру чоловіка, а чоловіки православної віри повинні були сповідувати віру дружин.

Не всі з цим мирилися – православні чинили опір обмеженням своїх релігійних прав, про що, на думку історика, свідчить наявність у православної церкви в Литві мучеників за Ягайла [4, с. 130].

Позицію значної частини сучасних українських дослідників щодо характеристики релігійне життя на землях Великого князівства Литовського в кінці XIV – початку XV ст. відображає, зокрема, твердження Н. Яковенко, яка, зазначає, що «релігійне співжиття протікало в цілому мирно». На думку історика, причинами такої толерантності, передовсім, було те, що «жодна з християнських конфесій не могла завоювати панівного становища». Це становище було зумовлено кількома факторами: намаганням литовської верхівки заручитися підтримкою чисельно більшого руського населення та пізньою християнізацією Литви, що ввійшла в одночасні контакти з православ'ям і католицизмом. Таке релігійне розмаїття, на думку дослідниці, «підштовхувало литовців до індивідуального прийняття грецької та римської традицій».

Історик твердить, що в аналізований період буденним явищем було відвідування католиками християнських храмів а православними католицьких, заснування православними костелів і, навпаки, жертви католиків на православні святині. Цьому, на думку дослідниці, зокрема, сприяло те, що великий князь вважався патроном обох конфесій – «зверхним оборонцем костелов и церковей Божих и розмноження порядку в церквах закону християнського» [2, с. 166-167].

Реалізація Кривської угоди розпочалася в 1386 році, коли 11 січня у Волковиску представники Корони передали Ягайлу акт про обрання його польським королем. 2 лютого у Любліні це рішення було одностайно підтримано на шляхетському з'їзді. 18 лютого у Кракові Ягайло прийняв католицизм і взяв собі нове ім'я — Владислав II, одружився з королевою Польщі Ядвігою Анжуйською (чоловічий рід її титулу підкреслював, що вона є діючим монархом), а 3 березня коронувався на польський престол. Восени Ягайло приїхав у Литву, щоб охрестити її населення за католицьким обрядом.

Як зазначає О. Русина «було охрещено Литву – останню поганську країну в Європі (за винятком Жемайтії, захопленої Ордемо, яку було покатоличено лише в 1413 р.), однак нова віра стверджувалася у ВКЛ досить повільно» [5, с. 68]. Характерно що навіть не всі Ягайлові брати перейшли у католицизм. А постійний супротивник Ягайла, його двоюрідний брат Вітовт, ніколи не відвертався від східного християнства й позиціонував себе у відносинах із руським населенням як православний. Про це, зокрема, свідчить вживання князем у документах не нового католицького імені Віганд, а імені Олександр, під яким він був охрещений в 1380 р.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

В питанні хрещення литовців у католицизм Ягайло не вирізнявся надмірною наполегливістю. Досить промовистим є факт, що в оточенні Ягайла важливу роль продовжували відігравати не його ново навернуті брати-католики, а православні князі Володимир київський, Скиргайло троцький, Корибут новгородський.

За Длугошем, Ягайло витратив цілий рік на реалізацію своєї «апостольської місії». А задля «зміцнення католицької віри» ним у 1387 і 1413 рр. були видані два спеціальні привілеї. Першим литовських бояр-католиків зрівняли в правах з польською шляхтою; з другим, Городельським, привілеєм вони отримали виключне право обіймати посади каштелянів і воєвод, а також брати участь у роботі державної ради (згодом, у 30-х рр. XV ст., ці права були поширені й на руських князів та бояр». [5, с. 69].

Середньовічний історик О. Гваньїні свідчив, що «у Литві було охрещено близько тридцяти тисяч, крім тих, котрі були охрещені раніше». Цікава інформація Гваньїні про використання Ягайлом при хрещенні язичників у Литві певних матеріальних заохочень. Так король наказав закупити у Польщі багатого сукна, у котре обгортали охрещених і кожному з них його дарували. Тому, як зазначає хроніст, одні погани поспішали хреститися «чуючи про королівську волю, інші ж ішли не стільки заради хреста, скільки заради сукна» [6, с. 132].

Дане дослідження буде однобоким, якщо не проаналізувати погляди польських дослідників на дану проблему. Зазначимо, що в польській історіографії помітне місце займає обґрунтування, так званої, «Ягеллонської ідеї», спрямованої на ідеалізацію польсько-литовської держави династії Ягеллонів як об'єднання на засадах міжнаціональної злагоди верховенства права, демократії, братерства, де польський народ сприяв цивілізаційному поступу всіх східноєвропейських етносів, передусім, литовців та українців.

Частина польських істориків (Я. Домбовський, Г. Пашкевич, Л. Колянковський, О. Халецький та ін.), відстоюючи цінності «Ягеллонської ідеї», акцентували увагу на положенні, що литовська держава могла вистояти у важкому протистоянні з Тевтонським Орденом, Московією та іншими агресивними сусідами лише завдяки союзу з Польською Короною. Приєднанню Литви до західного католицького світу мало також забезпечити збереження етнічної ідентичності Литви, народу якої загрожувало розчинення в руській православній масі.

На думку польських дослідників, загроза асиміляції литовців у руському середовищі була реальною, зважаючи на заохочення цих тенденцій московськими правителями, які претендували на всі руські землі [3, с. 151, 154]. Відомо, що у 1384 р. Ягайло уклав попередню угоду з Дмитрієм Донським, за якою він мав одружитися з дочкою Дмитрія, Софією, за умови підкорення литовського князя верховній владі князя московського і визнання православ'я державною релігією Великого князівства Литовського. Однак після того як московський князь погодився на підвищення виплачуваної данини Орді (чим продемонстрував свою слабкість), Ягайло відмовився від своїх намірів і кардинально змінив вектор зовнішньої політики зі сходу на захід.

Інший прихильник ідеї «цивілізаційної місії» польської держави на Схід, А. Левицький, визначаючи причини укладення польсько-литовської угоди в Крево в 1385 р, наголошував на необхідності забезпечення польською державою єдності християнської церкви (східної і західної). Тому, на думку дослідника, постала потреба навернення Русі на католицизм. Однак процес запровадження католицького віросповідання на землях Великого князівства литовського проходив з ускладненнями та супроводжувався прийняттям низки указів, спрямованих проти православного населення. А виною того протистояння православ'я та католицизму Левицький вважав «дух епохи» [7, с. 371].

Можна погодитися із думкою польського історика А. Шельонґовського, який, визначаючи «культурологічне» значення Кревської унії, дійшов висновку, що завдяки освіті, однакового устрою, правам і свободам згодом розвинулася спільна для польського, литовського й руського народів культура. Однак вона поширилася лише серед вищих суспільних станів. Нижчі верстви населення через брак освіти не мали змоги повною мірою до неї прилучитися, тому зберегли свій національний характер. Слушним є й припущення історика щодо переходу на східний обряд частини польських селян-поселенців через відсутність на руських теренах достатньої кількості католицьких храмів [7, с. 375].

Певною українською модифікацією «Ягеллонської ідеї» є окремі положення Н. Яковенко. Зокрема у своєму інтерв'ю кореспонденту газети «День» р. Гривінському

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

історик зазначає, що з утвердженням на українських землях католицької церкви починається їх, так звана, «вестернізація». Під «вестернізацією» дослідниця має на увазі «засвоєння певного типу політичної культури, як-от: уявлення про «справедливу владу» як угоду між володарем і «народом», поширення міського самоврядування, чинність певного «писаного права» у сфер соціальних відносин тощо».

На думку Яковенко, поширення цієї політичної культури на українські терени не слід однобоко трактувати як акт експансії – «насправді ж йшлося про надання тих привілеїв і прав, які на той час уже утвердилися в Короні» [8, с. 14-15].

Підсумовуючи висловлені думки, зазначимо, що Кревська унія 1385 року суттєвим чином змінила релігійну ситуацію на землях Великого князівства Литовського. Унія сприяла цивілізаційному поступу всіх етносів східноєвропейського регіону; під впливом освіти, однакового устрою, прав і свобод згодом розвинулася спільна для польського, литовського й руського народів культурна спорідненість. Проте з іншого боку, припиняється християнізація язичницької Литви Православною Церквою. Забезпечення польською державою єдності християнської церкви шляхом навернення Русі на католицизм супроводжувався виданням низки законів, спрямованих проти православного населення. З часом загострюються відносини між християнами західного і східного обрядів, що наклало свій відбиток на весь подальший перебіг історичних процесів на території Великого князівства Литовського, Польської Корони, а згодом Речі Посполитої. Недовзі ці та інші процеси призвели до кардинальних змін у політичному житті Європи.

Джерела та література:

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. - Т.4. – К., 1993. – 544 с.; 2. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005.- 584 с.; 3. Гриневич Т.Б. Кревська унія в дискусіях польських істориків міжвоєнного часу // Студії з архівної справи та документознавства.— Київ, 2010. -т. 18. — С. 149–156.; 4.Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. 1. - Т. 1. – М., 1988. – 797 с.; 5. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / О.В. Русина – К., 1998. – 320 с.; 6. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – К., 2009 – 1006 с.; 7. Руда О. Генеза польо-українських стосунків у працях польських істориків Львова (1890-1914) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13238/22_Ruda.pdf?sequence=1 - С. 367-379; 8. Яковенко Н. У пошуках «золотого віку» // День. – 2017. – 7-8 квітня.

Мар'яна Студницька

Художній ансамбль костелу св. Миколая с. Вижняни на Львівщині як зразок українсько-польського діалогу культур

Художній ансамбль костелу св. Миколая с. Вижняни (Золочівський район Львівська область) формувався впродовж багатьох століть. Час із переплетіння традицій різних епох і національностей викристалізував ансамбль. Нашарування історичних епох і культур надало особливої глибини, створило своєрідний стереоефект сприйняття мистецького ансамблю. Основне, однак, полягає в тому, що поетапний розвиток комплексу перетворив його в об'єкт колективної творчості і водночас у своєрідний об'єкт художньої відповідальності. Відповідальність за продовження праці попередників, зустрічі в часі, яку обов'язково відчував художник, що брав участь у формуванні ансамблю, змушували його шукати позачасові, глибоко сутнісні співставлення власного творіння з фрагментами минулого. Зокрема, митці початку ХХ ст. гостро усвідомлювали, що крок уперед буває конструктивним і надійним тільки тоді, коли опирається на розуміння логіки попереднього розвитку та уникає культурної конфронтації. Пошуки та реконструкція історичного синтезу та культурного діалогу в одній художній пам'ятці зумовили дане дослідження.

Сучасний костел у Вижнях конгломерат архітектурних форм ХV – першої половини ХХ ст.¹ Парафію у Вижнях було закладено 1400 року, що затвердив львівський архієпископ Яків Стрепа та надав право розширити фундацію за умови надання Вижням Магдебурзького права. Того ж року Я. Стрепа освятив костел під титулом св. Миколая. Однак, ці відомості не дозволяють нам реконструювати зовнішній вигляд святині, матеріал, з якого побудували давній костел. Проте, за документами, на початку ХVІІ ст. святиню

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

пограбували та спалили татари. Незабаром споруду відновили, але жовківський препозит К. Буцевич під час візитації, яка відбулася у червні 1641 р., відзначив назадовільний стан храму. 1648 р. костел знову спалили татари. 1651 р. відбулося повторне закладання парафії². Костел відновили коштом тодішнього власника села, київського каштеляна Яроша Станіслава Куропатницького.

При візитації того ж 1651 р. зазначалося, що в костелі згоріла покрівля та завалилося склепіння. Його відновили на кошти Я. Гаватовича 1679 р. Відбудова будівлі тривала до середини XVIII ст., відновлений костел освятив 1751 р. С. Гловінський.

У контексті проблематики дослідження слід звернути увагу на одного із фундаторів костелу, уже згаданого Якова Гаватовича (Гавата) – польсько-українського письменника, священика, педагога, культурно-освітнього діяча. Він походив з бідної родини вірменських міщан Львова, навчався у Ягеллонському університеті в Кракові. Був учителем у Кам'янці-Струмиловій (сьогодні Кам'янка-Бузька), парохом у Бережанах (1622-1628) і Вижнях (1628-1669). Його вважають автором перших українських інтермедій «Продав kota у мішку» та «Найкращий сон», написаних живою українською мовою, надрукованих латинкою. Водночас йому належить також низка польськомовних творів³.

Я. Гаватович двічі відіграв важливу роль у порятунку Львова. 1655 р. під час облоги Львова козацьким військом він брав участь у перемовинах з Б. Хмельницьким. У часи облоги Львова турками 1672 р. Я. Гаватович був одним з небагатьох, що залишилися у місті. Він добровільно пішов у турецький табір, щоб узгодити з султан-пашою розмір викупу³.

Наприкінці XIX ст. було прийняте рішення про реконструкцію та розбудову костелу у Вижнях. Перший проект, який не вдалося реалізувати, запропонував львівський архітектор, член товариства «Гроно Консерваторів» Т.-М. Тальовський. До питання розбудови повернулися 1925 р.: архітектор Б. Віктор виготовив проект реконструкції⁴. Роботи з перервами тривали до 1929 р.

Слід згадати, що реставраційна справа почала особливо активно розвиватися після завершення Першої світової війни, коли архітектура міст і сіл зазнала нищівних втрат. У Галичині до реставрації та консервації архітектури активно залучали випускників Львівської політехніки. Зокрема, один із них – Броніслав Віктор фактично стояв біля витоків реставраторської школи у Львові. Зокрема, вагому частину його творчого доробку становлять саме архітектурні реконструкції.

Очевидно, що проект реставрації Б. Віктора ґрунтувався на детальному вивченні історії пам'ятки, основні етапи будівництва якої припадали на XV, XVII та XVIII ст. – періоди панування готичного, ренесансного та барокового стилів. Звернувшись до стилістичних засад актуального у той час художнього напрямку ар деко, архітекторів вдалося органічно поєднати елементи готики, ренесансу і бароко, перетворити різноманітні мотиви у неподільний синтетичний сплав.

Б. Віктор створив надзвичайно мальовничий силует споруди, який складається із різновисоких об'ємів. Асиметрична композиція храму побудована на контрастах і, водночас, засадах рівноваги. Костел цегляний, складається з прямокутного в плані пресвітерія, квадратного чотиристовпного тринавного об'єму, квадратної в плані купольної каплиці, і близької до квадрату високої двоярусної башти. З'єднані підпружними арками стовпи основного об'єму несуть систему хрестових і коробових склепінь.

Пресвітерій, що колись був навою середньовічного храму, архітектор вкрив коробовим склепінням з розпалубками, якому надав рис готичної нервюрної конструкції за допомогою декоративних гуртів. Стилізований під готику головний фасад завершений високим шпилем із каскадом стрімких пінаклів. Асоціації з готикою викликають масивні контрфорси, розташовані майже по всьому зовнішньому периметру фасадів, а також стрілчаста форма віконних отворів. До стилістики ренесансу апелює центрична купольна каплиця. Нове формальне та стилістичне звучання отримали риси бароко, втілені у вигадливому криволінійному фронтоні на головному фасаді та покрівлі вежі.

Сучасний ансамбль костелу св. Миколая у Вижнях – одна з найяскравіших пам'яток стилю ар деко на території Східної Галичини. Стиль ар деко повністю оформився після першої світової війни, коли людство, отямившись після жахів військового лихоліття, знову відчуло „смак життя». Стиль об'єднав різні художні напрями: елементи неокласицизму, модерну, кубізму, досягнення давніх та екзотичних культур (Єгипту й

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Месопотамії, мистецтва грецької архаїки, Візантії), звернення до власних національних джерел, народного мистецтва й фольклору. Нову тенденцію світового мистецтва повністю сприйняло львівське мистецьке середовище. Архітектори та художники міста брали участь у виставці 1925 р. у Парижі (Р. Фелінський, Р. Сельський та ін.)⁵. Львівське ар деко виробило власні специфічні риси. У декорі львівської архітектури першої третини ХХ ст. співіснували готицизми з своєрідно трактованими мотивами стилю бароко як могутнього пласта галицької культури ХVІІІ ст., або елементами ренесансу й сецесії. Саме в архітектурі цей стиль виявився особливо яскраво та своєрідно, що дозволяє вести мову про феномен львівської архітектурної школи ар деко. Її яскравим представником був Броніслав Віктор, автор реконструкцій низки палацових комплексів, міських кам'яниць, релігійних святинь у містах і селах Східної Галичини.

Архітектор сповідував принципи стилістичної єдності, взаємодії мистецтв, художньої цільності та гармонії. Архітектурну конструкцію костелу наповнив складним образним звучанням скульптурний декор, форми якого продовжуються у кераміці, фантастичному металевому плетиві віконних решіток, віртуозному різьбленні у дереві.

Особливо міцно переплетені архітектура й живопис, створюючи новий несподіваний ефект цільного синтетичного твору мистецтва. Зокрема, над входом у храм розташоване мозаїчне зображення Матері Божої Ченстоховської. Як видається, вибір Б. Віктора був не випадковим. Ця ікона є чи не найбільшою свяติною католиків Польщі та, водночас, близькою православним України. Ікону «Засмученої Богородиці» привезли із Візантії та зберігали у м. Белз на Галичині. Церковна традиція стверджує, що її намалював сам євангеліст Лука. У ХV ст. чудотворну Белзьку Богородицю перевезли у Ченстохов.

За ініціативою Б. Віктора у червні 1942 р. розпочали розпис інтер'єру за проектом польського митця Станіслава Тейсейра за участі українських малярів Романа та Маргіт Сельських. Настінні розписи заливають храм поліхромією, всі кольори насичені та яскраві і, що важливо, з плином часу не потьмяніли і не втратили свого звучання. Така барвистість додає костелу урочистості та святковості, всі кольори вдало поєднані для підтримання гармонії в інтер'єрі споруди. Майстерно підібрані тони і напівтони передають найдрібніші деталі.

Розгорнута програма, композиційні засади та орнаментальне багатство стінопису дозволяють провести паралелі із розписом середньовічної каплиці св. Трійці у Любліні, який за ініціативи польського короля Владислава ІІ Ягайла виконала малярська артіль на чолі з українським майстром Андрієм⁶. В обидвох пам'ятках фрески розташовані горизонтальними смугами та відділені прямокутними рамами, нагадуючи картини розвішані на стіні. Склепіння відведене зображенню ангельських хорів, розписи наві дають цикли христологічної та богородичної тематики. Особливо схожими є орнаментальні композиції, зокрема, мотив лляних складок.

За проектом Б. Віктора головний вітар для костелу виготовили 1930 р. у майстерні П. Війтовича. Петро Війтович один з найвидатніших скульпторів Львова початку ХХ ст. Народився 1862 р. у Перемишлі в українській родині. Навчався у Львові в майстерні Леонарда Марконі, згодом поступив у Віденську академію мистецтв, додатково стажувався у Римі та Флоренції. Найзначнішими роботами митця у Львові є низка скульптур Театру опери та балету, залізничного вокзалу, костелу св. Єлизавети⁷. Вівтарна скульптура костелу у Вишняках на жаль не збереглася.

1931 р. для головного вітаря придбали образ «Серце Христове», яке виконав знаний український живописець А. Монастирський. Антін Монастирський освіту здобував у Львівській художньо-промисловій школі, згодом у Краківській академії красних мистецтв. Різносторонній митець, що працював у багатьох жанрах (пейзаж, портрет, книжкова ілюстрація, побутові картини). Окрема сторінка творчості А. Монастирського – це іконопис і церковна поліхромія. Нещодавно ікону із головного вітаря вирізали вандали.

Костел св. Миколая у Вишняках зібрав під своїми склепіннями видатних польських та українських митців. Броніслав Віктор, Антін Монастирський, Петро Війтович, Станіслав Тейсейр, Роман і Маргіт Сельські, а ще безіменні різьбярі та анонімні автори ікон ХVІІІ ст. створили довершений художній ансамбль храму з особливим духовним середовищем.

За кордоном неухильно зростає прагнення до збереження, відновлення, сучасного використання давньої архітектури. У нас ця сфера діяльності існує на далекій периферії громадської свідомості. Проекти реконструкції викликають зацікавлення тільки в

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

середовищі професіоналів – архітекторів, істориків, мистецтвознавців. Унікальна культурна спадщина наших міст і містечок стоїть перед загрозою знищення. А отже стає мізерною та основа, на якій розвивається загальнокультурна, загальнонаціональна традиція, що вистояла віки історії, нищиться пам'ять нації. У Вижнях на Львівщині руйнується мистецький твір важлива для історичної пам'яті українців і поляків, твір, який може стати, нехай невеликим, майданчиком українсько-польського діалогу.

Джерела та література

1. Памятники архитектуры и градостроительства УССР. – Київ: Будівельник, 1985 р. – Т.3. – С. 216; 2. Trawicka Z. Kuropatnicki Hieronim (jarosz) Stanisław herbu Nieczuja (zm. 1696) // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław — Warszawa — Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970. — Tom XVI. — Zeszyt 68. — S. 253; 3. Дзюба О. Гаватович Якуб // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій. — К. : Наукова думка, 2004. — Т. 2 : Г – Д. — С. 9-10; 4. Бірюльов Ю. Віктор Броніслав // Енциклопедія Львова: В 4 т. — Т. 1 / за ред. А. Козицького. — Львів: Літопис, 2007. — С. 384; 5. Банцекова А. Art Déco у Львові: Каталог виставки, Львівська галерея мистецтв. — Львів: б. в., 2001. — С. 10; 6. Różycka-Bryzek A. Freski bizantyńsko-ruskie fundacji Jagiełły w kaplicy Zamku Lubelskiego. — Lublin : Muzeum Lubelskie. — S. 162; 7. Biriulow J. Piotr Wójtowicz – «Lwowski Bernini» // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki humanistyczno-społeczne. Zabytkoznawstwo i konserwatorstwo – Zeszyt XXXIII (355). — W-wa, 2002. — S. 190.

Яніна Діденко, Надія Кукса

Старожитності родового маєтку Хмельницьких – Суботова в «Мандрівках історично-археологічних по Україні» Ф. Равіти-Гавронського

Суботів та його багата історія завжди привертала до себе увагу істориків, письменників, поетів та художників. Захоплюючись його минулим, вони приїздили до нього. Знаходячись під враженням від побаченого, залишали описи своїх подорожей, створювали поетичні, прозові та малярські твори.

У різний час протягом XIX – початку XX ст. Суботів відвідували Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, П. Чубинський, Д. Дорошенко та інші.

Серед небайдужих до історії Суботова був і польський історик та письменник Францішек Равіта-Гавронський.^{*} Він цікавився польсько-українськими відносинами у XVII-XVIII ст., що і стало причиною його подорожі історичними місцями, пов'язаними з козацтвом: «Через те, що для праці моєї про козащину бажано познайомитися з топографією місцевостей історичних з часів воєн козацьких, вирішив відвідати одну за одною ті принаймні, яких до цього часу не знав...»¹ Її опис був вміщений у щомісячному додатку до «Газети Львовської» №29 за 1901 р. – «Путівнику науковому та літературному» під назвою «Мандрівки історично-археологічні по Україні». Під час подорожі автор відвідав декілька населених пунктів Чигиринщини - Чигирин, Боровицю та Суботів. Окремий розділ «Мандрівок...» Ф. Равіта-Гавронський присвятив Суботову. Історик подорожував звивистою дорогою, що проходила попід Замковою горою в Чигирині. Свого часу нею до Суботова подорожував і Тарас Шевченко. Відомий його малюнок «Чигирин з Суботівського шляху» (1845 р.). Через деякий час мандрівники виїхали на прямий шлях або, -як говорили в даній місцевості принаймні до 70-х рр. XX ст., - «на степ». Кілометрів зо два дорога пролягала по рівній місцевості до V-подібної розвилки, де розгалужувалася в напрямках Фундуклівки та Суботова. Звернувши на суботівський шлях, справа можна було побачити яр під назвою Якимашина, зарослий вишняком. Варто зазначити, що вказаний шлях проходив по горбистій місцевості, де постійно чергувалися спуски та підйоми. Ця обставина значно затруднювала шлях. Особливо виснажливим, навіть нескінченним, видавався він міським мешканцям. Після недовготривалого спуску, подорожні знову піднімалися вгору до Свищового яру. Далі доводилося проїжджати Дундукове провалля, звідки дорога піднімалася круто вгору і спускалася до річечки, яка брала початок з джерел, що знаходилися на схилі Камінної гори, складеної, як і Замкова гора в Чигирині, з каменю пісковика. Підніжжя цієї гори постійно було покрите кам'яними брилами та уламками каменю різної форми, розмірів та кольору – здавна тут добували камінь для місцевих

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

потреб. Схил пагорба був зрізом водоносного горизонту і джерела тут знаходилися, за словами місцевого старожила Ряднини Івана Івановича, 1936 р.н., який в 30-50-х рр. проживав на цьому кутку, буквально на кожному кроці, де тільки не копнеш. Місцина, на якій спостерігалось їх скупчення, носила назву «Джерела». Селянами постійно використовувалися для добування питної води 10 джерел, згруповані по два джерела на відстані до 100 метрів. Окремі з них були досить потужними. Далі дорога тягнулася довгим глибоким ярмом, який розрізала річечка. По обидва боки струмка здавна побудувалися селяни. Куток існує до цього часу, носить назву, як і в часи подорожі історика, Зарічечка. У першій чверті ХХ ст. через річечку селяни проклали місток. Подорожній міг бачити місце впадіння струмка в річку Тясмин, яке місцеві мешканці називали Тирлом. Це заболочена місцевість, куди здавна зганяли для випасання - «тирлували» череди корів чи отари овець. Цікаво, що далі дорога до центральної частини Суботова пролягала, можливо, повз колишні слободи, тому що певні її відрізки носили назви власників слобід. Адже згідно люстрації за 1789 р. в Суботові нараховувалося 89 хат і 10 слобід². Безперечно, частина з них могла бути осаджена на зручній місцевості вздовж тясминського берега. Отже, далі Равіта-Гайворонський прямував через Пушкареве, Марочкове, Касьяни, Яремівку. Доїхавши до так званого Попадиного, справа міг бачити густонаселений куток Суботова – Оболонь або Оболоню – заплаву Тясмина. Подібна назва мала місце чи не в кожному населеному пункті України. Так називали місцевість, яка час від часу підлягала затопленню. Після Попадиного дорога вела через куток Донівку повз Свято-Михайлівську церкву до Козацького майдану – тодішнього, та й теперішнього центра села³. Відрізок шляху від Свято-Іллінської церкви до містка через річку Субу в напрямку до Козацького майдану в народі називали «Мурованкою», хоча про тверде покриття дороги тоді годі було й мріяти. Назва походила від однієї з локальних назв храму – через те, що була вимурувана з каменю та цегли, усипальницю Богдана Хмельницького інколи звали, *та дехто називає і досі, «Мурованкою»*. Під час знайомства із храмом історика розчарували невеликі розміри його внутрішньої частини. Проте нічого незвичного тут немає, адже Свято-Іллінська церква зводилася як дворовий або замковий храм, покликаний задовольняти духовні потреби гетьмана та його найближчого оточення, гостей, зовсім не передбачений для великої кількості мирян. Ф. Равіту-Гавронського вразив стан, у якому знаходилася церква Святого Пророка Іллі в Суботові. Дійсно, за архівними матеріалами та малюнком К. Пржичиховського 1861 р. Свято-Іллінська церква, яка на той час вже майже 70 років носила статус другорозрядного цвинтарного храму, перебувала в катастрофічному стані. Варто уточнити, що перед реставрацією 1862-1969 рр. споруда була покрита не солом'яною, а тесом – дошками, які отримували шляхом розколювання колоди навпіл за допомогою клинів з наступним обтешуванням. Для виготовлення тесу зазвичай використовувалися соснові дошки. З властивою його перу іронією, автор подорожніх заміток слушно зауважує, що прибудована цегляна галерея спотворила середньовічну архітектуру храму. Залишається лише здогадуватися, чим було викликане прийняття рішення про спорудження прибудови, адже в проектно-кошторисній документації про наміри будувати це приміщення немає жодного натяку⁴. Висловлюємо припущення, що таким чином інженери-будівельники намагалися забезпечити приміщення храму вентиляцією. Адже первісна система вентиляції, яка, безперечно, мала місце при спорудженні храму, з часом була пошкоджена. Дане припущення ґрунтується на тому, що після знесення прибудови в 70-х рр. ХХ ст. в приміщенні церкви почали пліснявіти стіни, предмети релігійного культу з дерева, тканини, паперу, чого не спостерігалось за час існування галереї. Це негативне явище попри всі зусилля цілих поколінь реставраторів, на жаль, не вдалося усунути дотепер.

Проте, попри неприхований сарказм і властиву більшості польських істориків минулого зверхність щодо українських старожитностей, знаходимо цінні відомості насамперед щодо внутрішнього наповнення усипальниці Богдана Хмельницького. Описи пана Францішека виявилися настільки детальними, що в поєднанні з відомостями, вміщеними в епістолярній спадщині Марка Грушевського,⁵ дають змогу чітко уявити інтер'єр храму кінця ХІХ- початку ХХ ст., чого, за браком інформації, не було можливості зробити раніше. Прикро усвідомлювати, що в неприкрито-зневажливому описі католиком занедбаного стану частини церковного начиння православного храму проглядається насамперед відношення настоятеля храму та й самих парафіян до святої обителі. Ідкі

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

зауваження польського історика знаходять підтвердження в тодішній церковній документації⁶.

«Мандрівки історично-археологічні по Україні» містять цінні відомості з історії Суботова кінця XIX-початку XX ст.ст., що становить особливий інтерес для сучасних дослідників. Характерною особливістю подорожніх заміток Ф.Равіти-Гавронського є неприховане бажання показати стан збереження козацьких старожитностей крізь призму власної оцінки діяльності гетьмана Богдана Хмельницького. Оригінальний текст «Мандрівок...» написаний польською мовою. Дана стаття являє собою переклад із максимальним наближенням до оригіналу та намаганням зберегти авторський стиль викладу, мовні звороти, правопис власних назв та пунктуацію. Скорочення розкриті у квадратних дужках.

Мандрівки історично-археологічні по Україні. Суботів

Бути у Чигирині, і не оглянути Суботова, було б це все одно що бути у Римі, і не бачити Ватикану.

Говорять, що Суботів на 7 верст віддалений від Чигирина, але спробуйте ті 7 верст проїхати! На поганому коні – як говорить Українець – буде 14. Маючи присмак з подорожі моєї попередньої прагнув достатися до оцієї славетної колись садиби Богдана Хмельницького Тясмином. Виявилось однак, що річка у деяких місцях є такою мілкою, що загрожувала нам ночівля у очеретах. Науменко бажав дуже пожертвувати же свій човен, але рішився на візок. По обіді тоді, коли вже сонце добре похилилось до заходу, вирушили в дорогу. Візок, як колись був братом рідним тих, якими попереду їхали, мілкий, малий, потатарському збудований, на високих насадах, міг би сміливо фігурувати у якомусь музеї як знаряддя тортур людських. В кінці кінців, не було вибору; потрібно було однак таким [їхати] яким їздили усі. Вирушили тоді у подорож і [по] густо при вибоях оздобленій дорозі, ведучій над Тясмином. Всюди багато дерев багато зелені – сади і огороди буйні, усюди помітні вишні червоніють. Природа весела, але оточуюча її атмосфера якась сонна, тиха тиша лінощів. Їхали посеред садів важкою дорогою так важко що стільки разів зустрічалися з підводою, їдучою назустріч, [то стільки] треба було затриматись, а фурмани так довго мусили коло возів маніпулювати, аж [поки] нарешті без побоювання поламки осей – справжніх дерев'яних – можна це було минути, По довгому крученню, видобулися нарешті з низини річкової «на степ», а власне на досить і хвилясте пласкогір'я, щитом якого йшла дорога до Суботова. З правої сторони одним безперервним пасмом зелені над Тясмином тягнулися побережні осадки од Чигирина аж до Суботова. Справді лежить на цій лінії село Слободище, але так єднається з передмістям Лівобережним Чигирина, що творить з ним майже одне ціле. З дороги Суботова не видно зовсім, бо лежить він у прибережній смузі, зовсім так само як Чигирин розміщений, з тією тільки різницею, що тягнеться з однієї сторони Тясмину. З'їхавши із крутої гори як це тут говорять «зі степу» або «од степу», в'їхали до села доволі великим і широким ярком, серединою якого біжить струмок і у різних місцях стоять три криниці. В'їхавши до села, повернули наліво і побачили перед собою. Ціле село, яке дотепер, складалося з двох рядів будинків; одні тулилися під горою, другі тяжіли до Тясмину і збудовані були на пониззю. Щойно до центру села поселення розширюється значно і видно дві церкви: одна в низині, направо від дороги, друга - на горі. Не складно було домислити, що оця на горі є то власне та, яку у [оці] 1651 збудував Богдан Хмельницький.

Затримавшись у підніжжя гори, окинемо оком околиці. Там де стала церква Хмельницького видніються [її] дві частини, середня центральна і вузька [дзвіниця при] дорозі в зелені. На одному пагорбі стоїть церква, на другому – двір невеликий, помешкання пароха. Прагнучи оглянути церкву, ідемо навпростець до господаря – ксьондза руського. Був у полі. Ідемо тим часом оглядати церковне кладовище у надії, що може там які сучасні [козаччини] пам'ятники знайдемо. На жаль нічого, кілька хрестів типових, з каменя побережного при ... раменах, але з початку XIX. ст. – понад це справді нічого. Церква цілком подібна до костюлу з [часів] пізньої готики, з фронтоном і тильною стіною у стилі готичнім. До [оку] 1867 була вона у суцільній руїні, дах соломомою критий, затікав. У тому часі узято це до впровадження її до порядку, дзвіницю з'єднано коридором з церквою – і зроблено з гарної у задумі будови якусь дивину витягнуту і безформенну.

Дороги, що вела від села до гори, між церквою та будинком пароха, в давнину не було.** У цьому місці справа у підніжжя гори, на якій підносився дім гетьманський, був

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

величезний став, що з'єднувався з Тясмином, і млини Хмельницького. Нині село розляглося широко на місці ставу.*** Від дороги, дивлячись на цю гору, на якій відповідно до переказу став будинок Хмельницького, видно ще виразні кілька насипів, чи краще сказати, тераси призначені видно для встановлення гармат, маючих захищати дім, за тогочасним звичаєм на зразок замку збудований. З боку степу були також напевно батареї, але тої частини не мали можливості дослідити.

Повернувся врешті отець Кирило****, молодий парох церкви Хмельницького, через те, що існувала від певного часу інша, нова, більша у центрі села [церква], і його привітності завдячити мусимо огляданням церкви. Всередині її також різючі відбиваються відмінності від внутрішнього [простору] церкви православних.***** У коридорі добудованому, ведучому від дзвіниці до церкви, ряди різних святих [роботи] поганого пензля. Іконостас дуже зграбний і ладний, цілі прикрашені у різній кількості образи святих, оправлені у різьблений орнамент дерев'яний, багато золочений. Імовірно у значному часі зберігся він з часів Хмельницького і лише поновлявся. Свідчить про те його типовість, його цілість у стилі бароко XVII і початку XVIII ст. Типи святих не складають в цілому твердої струнності грецької, навпаки, знать на них, не тільки з композиції але із малювання, певну м'якість римських малярів, витіснену через унію у типах святих. З правого боку іконостасу висить великий образ «Успіння», дуже гарний лише цілком занедбане малювання, у великих дірках і тріщинах, гідне відновлення, і безперечно [вміщення в] відновлену будівлю церкви. О.[тець] Кирило пожалівся, що у церкві немає жодних пам'яток, але неслухно; належить радше сказати, що пам'ятки ті не є досліджені. Оглядаючи старе дрантя церковне, знайшов у пилу і забутті кільканадцять образів Святих, на дереві мальованих, занедбаних, але сучасних безсумнівно. Взагалі, належало би всі пам'ятки тутешні сфотографувати і зробити з цього якийсь альбом Суботівський – сумних пам'яток. У правобічній стіні од дверей вхідних знаходиться невелика з жовтої бляхи табличка, на якій міститься сухий і короткий напис російський [що] звучить дослівно [так]: «Тут спочива тіло Хмельницького». Жодної гробниці, жодного сліду – гола стіна, не більше. Не знать яким чином постала злослива і підла легенда, що Поляки викинули з гробниці домовину і прах Хмельницького, але про таку помсту нічого наша історія не знає. Був він сам покараний за життя ще. Можна це життя і війни цього дивного гетьмана прирівняти до урагану, який зірвавшись, не знав куди летіти, що і чиє знищити по дорозі і де затриматись. Такі люди залишають по собі багато галасу, багато крові, але нічого не будують. Граючи з долею, самі стають її іграшкою. Ненависть є потужним чинником у житті народів, але потуги [її] не творчі, напевно стають гальмом у розвитку моральному, національному і політичному. Стільки тяж лише [горя] принесла власному народу гучна і кривава слава, надто часто п'яного Хмеля. Не викинули Поляки труни його і праху з упевненістю [скажу]. Досить поглянути на товщину стіни, аби переконатися, що та труна, якщо не в підвалі церковному, то в бічній стіні поживає – тільки ніхто до цього часу її не шукав.

Оглянувши церкву, пішов на інший пагорб, де мав стояти колись двір грізного Хмеля. Нічого немає. Дім, де мешкає о.Кирил та стайня там піднімається, де колись гуляв без пам'яті сотник Суботівський, писар війська Запорозького, пізніше щасливий гетьман України і один з найнещасливіших людей, бо ані собі ані народові щастя не здобув. На тому місці, де приймав послів московських, польських і турецьких, ростуть будяки та підносяться купи гною... Чи може бути більш трагічне закінчення життя і долі? З великого двору Суботівського, захищеного гарматами як замок, до дня сьогоднішнього вціліла лише частина мурованих фундаментів з лівого боку двору о.[тця] Кирила. Мурований дім розбирали камінь по каменю на власні потреби праправнуки тих, які камінь для будівництва в Суботівській горі лупали. Нині посеред хвилястої поверхні, порослої кропивою та гігантською листатою білиною, тут і сьогодні ледве стирчить над землею шматок муру, і як на посміховисько долі, з цілої забудови залишилися лише фундаменти шести печей!... слід же той галасувальників, [які] купчилися біля бешкетного скандального гетьмана, [і] треба було передусім – годувати [їх] щедро. Хто порахує кількість волів і баранів, запечених в цих печах для учт, які закінчилися – несила. Отець Кирило повторює за іншими переказ: що тут [є] підземелля, заповнені діжками золота... Ще пошуків не робив, але збирається. Річ є характерна, на Україні, як [тільки] довга і широка [вона є] всі марять про скарби ватажків, всі тих скарбів шукають – сумна спадщина історична, деморалізуюча донині суспільство українське. Фр.Равіта-Гавронський

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

*Равіта-Гавронський Францішек – польський історик і письменник. Народився 4 листопада 1845 року в с.Степашки (нині село Гайсинського району Вінницької обл.) Навчався у Київській гімназії, один рік у Київському університеті. Закінчив Вищу сільськогосподарську школу в м.Дубляни (нині місто Жовківського району Львівської обл.). Учасник польського повстання 1863-1864 рр., за що був ув'язнений. Наукову і літературну діяльність розпочав у 1880-х рр. Співпрацював із «Киевской стариной», де було опубліковано низку його творів. Від 1887 – проживав у Варшаві, Львові, на Підкарпатті. Основні праці Ф.Г.-Р. присвячені історії України, зокрема козацтву і польсько-українським відносинам XVII- XVIII ст.: «Богдан Хмельницький», «Історія гайдамацьких рухів», «1863 рік на Русі». Внеском Г.-Р. у вивчення історії України є дослідження про П.Орлика, життя та творчість Т.Шевченка, публікація деяких важливих джерел з часів Національної революції 1648-1676 рр. Його перу належить також кілька художніх творів на українську історичну тематику. Публіцистичні твори вміщував у часописах «Слово польське», «Газета Львівська», «Век XX», «Русь» (видавцем двох останніх і був Г.- Р.). Помер 16 квітня 1930 року у м.Юзефув під Варшавою.

** Стосовно дороги такої ж думки дотримувався і М.Костомаров, який відвідав Суботів у травні 1872 р. Історик відзначив, що рів з південно-західного боку садиби Хмельницьких, на дні якого пролягає дорога, утворений талими водами⁷.

*** На ставищі знаходився згадуваний нами куток Оболонь, який проіснував до 1959 р. – часу проведення комплексних меліоративних робіт, в процесі яких Тясмин змінив своє русло, болотиста місцевість була осушена, мешканці кутка відселені в інші частини села.

**** Йдеться про настоятеля храму Кирила Шараєвського, призначеного після смерті його попередника І.Грабовського в 1899 р.

***** Щодо можливості збереження первісного іконостасу, тут автор помиляється. Згідно відомостей, вміщених в «Метрике для получения верных сведений о древне-православных храмах Божих, зданий и художественных предметов св. Субботово Чигиринского уезда», складеній вчителем церковно-прихідської школи О.Татаровим у 1888 р., первісний іконостас часів Б.Хмельницького було вивезено до Медведівського Свято-Миколаївського монастиря наприкінці XVIII ст., новий встановлено лише в 1824 р. Дійсно, іконостас виконано з дотриманням барочних традицій на високому художньому рівні.

На основі старовинної світлини 1888 р., прикладеної до «Метрики...» С. Кілессом розроблено іконостас храму, установлений в 1995 р.⁸, демонтований 2006 р.

Джерела та література:

1. Rawita-Gawronski Fr. Wycieczki historyczno-archeologiczne po Ukrainie // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej», - 1901. – Rocznik XXIX. – С. 55; 2. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – С.323; 3. Матеріали польових досліджень авторок. -Розповідь Ряднини Івана Івановича, 1936 р. н., мешканця с. Суботова Чигиринського району Черкаської області; 4.Центральний державний історичний архів України (Далі - ЦДІА України).- Ф. 491, оп.75, спр.86; 5.ЦДІА України. - Ф.1235, оп.1, спр.291. - Листи Грушевського Марка (двоюрідний брат*) почато 1 квітня 1891 - закінчено - січень 1912 (лист від 27 лютого 1899). - Арк. 69-129; 6. Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. –С.138; 7. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. - К., 1989. –С. 624-625; 8. Кілессо С. Архітектурні і мистецькі скарби Богданового краю. – К., 2000.–С.103.

Małgorzata Pęgier

Z zagadnień polskiej historiografii monastycznej w XVII wieku. okoliczności powstania kroniki ks. Stefana Ranatowicza crl (1617-1694) oraz jej późniejsze losy

Ksiądz Stefan Ranatowicz, kronikarz zakonu kanoników regularnych laterańskich, urodził się i większą część życia spędził na podkrakowskim Kazimierzu, stanowiącym wówczas odrębne miasto położone pod Krakowem. Został tu również pochowany w podziemiach kościoła Bożego Ciała¹. Pozostawił po sobie pisma, między innymi z dziedziny historiografii i hagiografii, z których najznamienszym jest *Kronika* zakonu kanoników regularnych laterańskich kongregacji

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Ш А

krakowskiej, konwentu Bożego Ciała na Kazimierzu. Ksiądz Stefan Ranatowicz to postać szczególnie ważna dla zgromadzenia kanoników regularnych laterańskich, ponieważ zajmował się spisywaniem dziejów kongregacji poczynawszy od fundacji pierwszego konwentu w Krakowie w 1405 roku. Był ceniony w zgromadzeniu ze względu na swoją gorliwość oraz pisarstwo historyczne. Po śmierci Stefana Ranatowicza, w spisywanej przez niego *Kronice* umieszczona została następująca adnotacja: „*D[ominus] Stephanus Ranathowicz post exactam aliquoties administrationem Praepositurae Suchensis et Curozvacensis senectute gravatus ad domum professionis rediit, ibique in Consiliarium R[evere]nd[i]ssimi Praelati electus cum suo officio non impigre Acta Religionis longo tempore connotavit; tandem plenus dierum Anno Domini 1694 die 27 mensis Aprilis senectute secunda consumptus vitam finivit temporalem. Expletis in Religione annis 57 mensibus quinque.*»² Zapis ten można przetłumaczyć w taki oto sposób: „Ksiądz Stefan Ranatowicz, wypełniwszy kilkakrotnie służbę jako przełożony prepozytury suskiej i kurozwęckiej, przytłoczony starością, powrócił do klasztoru, w którym składał śluby zakonne, i tam, wybrany jako doradca najczcigodniejszego Księdza Prałata, przy [pełnieniu] swej funkcji, gorliwie dzieje zakonu przez długi czas spisywał; w końcu, gdy wypełniły się [jego] dni, Roku Pańskiego 1694 dnia 27 miesiąca kwietnia, drugą starością wyniszczony, zakończył życie doczesne, przeżywszy w zakonie 57 lat i pięć miesięcy.³»

Kronika nie była jednak powszechnie znana za życia księdza Stefana Ranatowicza, choć oczywiście w zakonie wiadano, że pracował nad historią zgromadzenia i spisywał jego dzieje, co oddaje zapis w jego nekrologu; pewien rozgłos zyskał zaś po opublikowaniu w 1660 roku żywota Stanisława Kazimierczyka⁴. O tym właśnie dziele wspomniał jako pierwszy ksiądz Michał Akwilin Gorczyński w opublikowanym przez siebie w roku 1702 żywocie Stanisława Kazimierczyka⁵, zamieszczając wzmiankę, iż korzysta z ustaleń poczynionych właśnie przez Stefana Ranatowicza. Natomiast o samej *Kronice* wspomina również Michał Akwilin Gorczyński w innym swoim dziele, a mianowicie w opracowaniu dziejów kongregacji wydanym w 1707 roku⁶. Jednakże recepcja pisarstwa Stefana Ranatowicza była niemal współczesna autorowi, z uwagi na to, iż od jego śmierci do roku 1702, czyli momentu opublikowania wspomnianego wyżej żywota błogosławionego Stanisława, upłynęło zaledwie 8 lat, zaś do publikacji monograficznej autorstwa M.A. Gorczyńskiego w roku 1707, lat 13.

Ksiądz Stefan Ranatowicz, jak już wspomniano, urodził się i wychował na podkrakowskim Kazimierzu, który nazywał wręcz swoją ojczyzną. Dla swego miejsca urodzenia zachował ogromny sentyment, na kartach *Kroniki* czynił niejednokrotnie wzmianki na temat miasta, z którego pochodził, świadczące o jego wielkim przywiązaniu do tego miejsca.

Wiadomo, że Stefan Ranatowicz rozpoczął studia w Akademii Krakowskiej; znany jest czas rozpoczęcia przez niego nauki na uczelni – było to w semestrze letnim [*commutatione aestivali*] w roku 1635⁷, który wówczas rozpoczynał się 24 kwietnia, natomiast początek semestru zimowego przypadł 16 października. Odnotowano, że wniósł opłatę za cały semestr z góry: *Stephanus Alberti Ranuchowicz d. Crac.* 6. Ogółem w tym semestrze w *Album Studiosorum* zapisano 535 osób, natomiast wpis dotyczący kronikarza znajduje się na pozycji 184. Ranatowicz studiował na wydziale Artium, jednak tylko przez dwa lub trzy semestry, czyli nie zdobył żadnego stopnia naukowego, jednak w owym czasie nie było to przeszkodą do rozpoczęcia kariery duchownej czy urzędniczej⁸. Wiele osób planujących taką właśnie przyszłość szło na uniwersytet, jednakże nie kończyli oni studiów, poprzestając na kilku semestrach. Cały kurs, zależnie od chęci uzyskania określonego dyplomu, trwał od 3 do 5 lat. Znaczna ilość studentów zadowalała się uzyskaniem najniższego w hierarchii uniwersyteckiej stopnia bakałarza po okresie dwóch lat nauki⁹.

Kronika, najważniejsza chyba z prac Stefana Ranatowicza, nie przyniosła mu sławy ani rozgłosu za życia, zainteresowanie nią pojawiło się dopiero po śmierci autora. Jest to historia zgromadzenia kanoników regularnych laterańskich kongregacji krakowskiej, zawiera przedstawienie dokonań oraz krótkie życiorysy prepozytów; opisane są też początki podkrakowskiego Kazimierza, kościoł Bożego Ciała oraz przytoczonych jest wiele realiów z dziejów Polski oraz życia codziennego w ówczesnym Krakowie. Pełny łaciński tytuł *Kroniki* brzmi: *Casimiriae civitatis, urbi Cracoviensi confrontatae, origo. In eaque ecclesiarum erectiones et religiosorum foundationes, nec non series, vitae, res gestae praepositorum Conventus Canonorum Regularium Lateranensium S[ancti] Augustini ad Ecclesiam S[acrat]is S[im]i] Corporis Christi descriptae a Stephano Ranathowicz eiusdem conventus et Ecclesiae Canonico Regul[ari] professo*¹⁰. W polskim przekładzie tekst prezentuje się następująco: Początki miasta

Kazimierza, położonego naprzeciw miasta krakowskiego. W nich wzniesienie kościołów i założenie klasztorów, a także dzieje, żywoty, czyny prepozytów konwentu Kanoników Regularnych Laterańskich Świętego Augustyna, przy kościele Najświętszego Ciała Bożego, opisane przez Stefana Ranotowicza, kanonika regularnego profesa tego samego konwentu i kościoła¹¹.

Stefan Ranatowicz nie pisze wyraźnie, w którym momencie rozpoczął pracę nad spisywaniem *Kroniki* i dość trudno to jednoznacznie ustalić. Można by przyjąć, na podstawie wzmianki samego kronikarza¹² oraz jego własnoręcznego zapisu na marginesie czwartej karty *Kroniki*, że moment ten zbiegł się z datą śmierci pierwszego prepozyta, którego poznał w zakonie, Marcina Kłoczyńskiego. Nastąpiła ona w roku 1644, nie ma jednak na poparcie tej tezy wystarczających dowodów, a nawet moment ten wydaje się raczej zbyt wczesny. Wiadomo, że z pewnością w tym czasie Ranatowicz pracował nad pisanem kazań, natomiast pracę nad *Kroniką* prawdopodobnie podjął już po roku 1658, kiedy to rozpoczął porządkowanie zbiorów biblioteki kanonickiej w klasztorze Bożego Ciała. W roku 1656 zmarł ksiądz Krzysztof Łoniewski, którego Ranatowicz znał przecież osobiście, jako że Łoniewski przebywał w Krakowie, i mógł wejść w posiadanie jego rękopisów, a tym samym poznać pracę na temat historii zgromadzenia i życiorys błogosławionego Stanisława Kazimierczyka. Ponadto sam opracowywał biografię tego świętego i wydał ją w roku 1660, prawdopodobnie materiały zebrane wówczas wykorzystał potem do redakcji tekstu *Kroniki*. Tak więc wszystkie badania prowadzone przy gromadzeniu potrzebnych materiałów, kontakt ze zbiorami biblioteki i archiwum klasztornego oraz prawdopodobne przejęcie pism po zmarłym Krzysztofie Łoniewskim były początkiem zainteresowań kronikarskich i stanowiły niejako zręb *Kroniki*. Wiadomo jednakże, iż pracował nad swym dziełem za czasów kolejnych prepozytów: Jacka Liberiusza (1644-1673)¹³ i Wiktoryna Wereszczyńskiego (1673-1694)¹⁴. Poza tym, kiedy sprawował funkcję mistarza nowicjatu, musiał wyklądać także historię życia zakonnego. Przypuszczalnie zwrócił wówczas uwagę na niewystarczającą ilość materiałów do historii zgromadzenia. Jedna ze wzmianek zamieszczonych w samej *Kronice* sugeruje, że w roku 1670, kiedy przebywał w Krakowie, pisanie zostało już rozpoczęte¹⁵. Tak więc, podsumowując, zaczął pisać najprawdopodobniej po roku 1658, ale przed rokiem 1670. Pracę kontynuował do jesieni 1693 roku, niemalże aż do swojej śmierci, która nastąpiła w kilka miesięcy później w roku 1694.

Do Krakowa powrócił, już na stałe, w roku 1675, więc zdecydowanie większa część *Kroniki* została spisana właśnie tu, w klasztorze krakowskim kanoników regularnych, nie jest jednak wykluczone, że poszczególne fragmenty zostały napisane w innych miejscach pobytu księdza Ranatowicza, jako że nie przestrzegał on ściśle chronologii w układzie swojej pracy¹⁶. *Kronika* nie została spisana jednorazowo, powstawała fragmentami, niekiedy notowanymi zapewne na oddzielnych kartach, a następnie wpisywanymi do księgi kodeksu; spisywanie poszczególnych części oddziaływało niejednokrotnie dłuższe odstępy czasowe.

Pracując w bibliotece oraz w archiwum klasztornym, natrafił z pewnością na wiele materiałów dotyczących historii zgromadzenia. Wiele z tych informacji odpisywał lub kopiował, by później wykorzystać w swojej *Kronice*. Cel powstania pracy, którą sam nazywał po prostu *Księgą*¹⁷, określił ks. Ranatowicz w prologu (*prooemium*). Ponieważ zdawał sobie sprawę z przemijania i nietrwałości pamięci ludzkiej, chciał ocalić od zapomnienia i przekazać przyszłym czytelnikom dzieje konwentu oraz niektóre wydarzenia w Polsce. *Kronika* miała dostarczyć przykładów i wzorów do naśladowania, a także stać się pouczającą lekturą dla kolejnych pokoleń kleryków oraz zakonników. Pisał: „Cum labilis sit memoria hominum, cui non suffragatur perpetuitas litterarum; ideo necesse est, ut actiones legitimas, quae memoria indigent, per scripti continentiam, transmitti in notitiam posterorum. Ea propter, subiit mentem meam, in hoc libro, primo, prima Civitatis Casimiriensis initia: tum Ecclesiarum, et Religiosorum in ea fundatorum, originem: nec non clarissimorum Virorum Congregationis nostrae Canonicae, gesta, et encomia: insuper singularia quaedam eius temporis digna memoratu, ad posteritatis memoriam transmittere. Quae omnia quasi in fasciculum collecta, piorum lectorum oculis subiicio. Neque enim fas est, ut progenitorum dignitas, apud filios ignoretur, apud quos omni genere laudis cumulata, splendescere debet, quorum non solum nomina in tabulis publicas referre: verum etiam ipsorum imagines, in omnibus ordinis Conventibus effingere (ut saltem tali conspectu, crebraque recordatione, ad ipsorum imitationem accendamus) pium, et laudabile esset. Hinc igitur laborem meum, pie lector, benigno prosequere affectu, et si quid acerbius in quemque scriptum offenderis, vel quidquid inscite, vel inepte oculis tuis occurrerit, sumpto calamo dele.»¹⁸

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Ш А

Fragment ten można przełożyć na język polski następująco: „Ponieważ pamięć ludzka jest przemijająca, gdy nie wspomaga jej trwałość pisma, przeto koniecznym jest, aby czyny sprawiedliwe, które wymagają zapamiętania, przy pomocy pisma zostały przekazane do wiadomości potomnych. Dlatego też przyszło mi na myśl w tej Księdze najpierw początki miasta Kazimierza, następnie kościołów i klasztorów w nim założonych pochodzenie, a także najślawniejszych mężów naszej kongregacji Kanoników dokonania i czyny chwalebne, prócz tego niektóre szczególne wydarzenia tego czasu godne wspomnienia, przekazać pamięci przyszłych pokoleń. To wszystko jakby w wiązkę zebrane przedstawiam oczom łaskawych czytelników. Nie jest bowiem słuszne, by prawość przodków nie była znana wśród synów, wobec których każdym rodzajem chwały powiększona, powinna nabierać blasku; prawym i godnym pochwały jest, by tychże [przodków] imiona nie tylko na tablicach publicznych wspominać, lecz także ich samych wizerunki we wszystkich konwentach zgromadzenia wyobrażać (abyśmy przynajmniej tego rodzaju pięknym widokiem i ustawicznym przypominaniem zapalali się do naśladowania ich samych). Z tej przyczyny więc, łaskawy czytelniku, pracy mojej okaż pobłażliwe nastawienie, a jeśli czymś zbyt dotkliwie byłbyś obrażony w jakimkolwiek zapisie, albo cokolwiek jawi się twoim oczom niedorzeczne lub nieestosowne, wzięwszy pióro, zniszcz».

Można więc wywnioskować, że ksiądz Ranatowicz pragnął, aby przytoczone w jego *Księdze* czyny kolejnych prepozytów oraz innych znaczniejszych współbraci, a także opisane wydarzenia stały się wskazówkami dla rozpoczynających życie zakonne kleryków: mieli znaleźć tu wzory do naśladowania, bądź też, czytając o błędach swoich poprzedników, nauczyć się, jakich postaw unikać. *Kronikę* swoją autor przeznaczył zresztą na użytek klasztoru – świadczy o tym napis umieszczony na oprawie kodeksu: „PRO CONVENTU CAN[ONICORUM] REG[ULARIUM] S[ACRATIS]S[IMI] CORPORIS CHRISTI». Nie wiadomo, czy nie myślał jednak o publikacji utworu i, czy w zwrotach skierowanych do czytelników, chodziło mu o odbiorców wewnętrznych, czyli zakonników, czy także zewnętrznych.

W tekście wyraźnie daje się zauważyć element moralizatorski, najbardziej widoczny w prezentowanych życiorysach, tak prepozytów, jak i innych postaci, szczególnie świętych oraz zakonników wyróżniających się niezwykle zasługami i pobożnością życia. Podkreślone zostały dodatkowo cechy charakteru oraz wszystkie dobre czyny i dokonania, są one niejako postawione za wzór do naśladowania. Postacie świętych były, zgodnie z przestrzeganymi ówczesnie zasadami hagiografii, wyidealizowane. Tak więc każdy z nich był przede wszystkim niezwykle dobry i pobożny, a także odznaczał się szczególnymi przymiotami rozumu i charakteru. Zaś o wszelkich sprawach niechlubnych, niewłaściwym postępowaniu prepozytów i innych osób, Ranatowicz pisał jakby ku przestrodze, to znaczy nie pomijał tych faktów świadomie, aby czytelnik „zobaczył, jak postępować nie należy.»

Po śmierci księdza Stefana Ranatowicza z pewnością uporządkowano wszystkie jego materiały oraz rękopisy, przy czym ważniejsze pozycje zostały złożone w archiwum klasztorne, zaś te, które uznano za mniej istotne, zapewne zniszczono. Jednakże, jak ustalił to już ks. prof. Kazimierz Łatak, *Kronika* nie znajdowała się wśród prac oddanych do archiwum¹⁹. Nadzór nad porządkowaniem celi po zmarłym księdzu Ranatowiczu sprawował najprawdopodobniej ówczesny magister nowicjatu, ksiądz Krzysztof Piasecki²⁰. On też przechowywał przez pewien czas *Kronikę*, a nawet wpisał biogram prepozyta Wiktoryna Wereszczyńskiego, jednak musiał tego dokonać jeszcze przed jego śmiercią, która nastąpiła 14 listopada 1694 roku, ponieważ wpis nie zawiera na ten temat żadnej wzmianki²¹.

Następnie *Kronika* znalazła się w posiadaniu księdza Michała Akwilina Gorczyńskiego²², który z kolei uzupełnił wykaz zakonników zmarłych w czasie prepozytury księdza Wereszczyńskiego oraz umieścił w pracy nekrolog samego kronikarza – Stefana Ranatowicza²³. On również wpisał do *Kroniki* wykaz relikwii przechowywanych w skarbcu kościoła Bożego Ciała²⁴. Pisma księdza Ranatowicza, a więc i *Kronika*, były w posiadaniu księdza Gorczyńskiego aż do jego śmierci w roku 1713; następnie materiały te trafiły do archiwum klasztorne.

Dalsze losy *Kroniki* oraz miejsca jej przechowywania nie są dokładnie znane – nie ma na ten temat wzmianek w inwentarzach biblioteki i archiwum zgromadzenia. Wiadomo natomiast, że w 1822 roku *Kronika* była jeszcze w klasztorze, natomiast pod koniec XIX wieku znajdowała się już w zbiorach rękopisów Uniwersytetu Jagiellońskiego²⁵. Jednakże przez pewien czas wcześniej, na co wskazuje metryka *Kroniki* w bibliotece uniwersyteckiej, znajdowała się w posiadaniu Szymona Dutkiewicza²⁶, który oddał swoje zbiory w depozyt do Biblioteki

Jagiellońskiej, nie jest jednak znany sposób, w jaki *Kronika* trafiła do jego księgozbioru. Być może pożyzył kodeks z archiwum klasztoru.

Tak więc, podsumowując, można stwierdzić, iż do roku 1694 kodeks z pewnością był w posiadaniu księdza Stefana Ranatowicza, który dokonywał tam jeszcze ostatnich wpisów. Następnie, po śmierci kronikarza, trafił do rąk księdza Krzysztofa Piaseckiego, który opisał rządy Wiktoryna Wereszczyńskiego. W tym czasie ksiądz Michał Akwilin Gorczyński wyjeżdżał na studia do Rzymu, skąd wrócił w roku 1700. Musiał wkrótce potem przejąć rękopis Ranatowicza i posiadał go do roku 1713. Wykorzystał bowiem w roku 1707 obszerne fragmenty *Kroniki*, publikując swoją pracę o dziejach zakonu. Po śmierci Gorczyńskiego kodeks z pewnością znajdował się w archiwum klasztoru Bożego Ciała. Był tam jeszcze w roku 1822, kiedy Jerzy Samuel Bandtkie sporządził wypisy z tego dzieła. Z klasztoru wypożyczył rękopis Ranatowicza Szymon Dutkiewicz, którego kuzyn, Maciej Leon Dutkiewicz (+1872) przebywał w tym czasie w konwencie Bożego Ciała. Następnie przekazał *Kronikę* do zbiorów rękopiśmiennych Biblioteki Jagiellońskiej, na co wskazuje tamtejsza metryka kodeksu.

Wcześniej, nim rękopis wszedł w posiadanie Dutkiewicza, Jerzy Samuel Bandtkie (1768-1835) dokonał obszernych wypisów z *Kroniki* księdza Stefana Ranatowicza i przekazał je w darze Bibliotece Jagiellońskiej w roku 1824. Wiadomo, że w tym czasie dzieło znajdowało się jeszcze w archiwum klasztoru Bożego Ciała.

Nie została odnaleziona żadna wzmianka na temat ewentualnych kopii *Kroniki* czy też jej fragmentów aż do roku 1901, kiedy na prośbę księdza Józefa Augustyna Błachuta, w tym czasie przełożonego w klasztorze, skopiowano dzieło Stefana Ranatowicza; kopię wykonano w Bibliotece Jagiellońskiej, zaś zgodność odpisu z oryginałem potwierdzili: Feliks Koneczny i Karol Estreicher²⁷. Poświadczona kopia kodeksu Ranatowicza przechowywana jest w archiwum klasztoru kanoników regularnych przy kościele Bożego Ciała w Krakowie. Wcześniej kopiowane były jedynie fragmenty innych utworów Kronikarza, choćby Żywot błogosławionego Stanisława Kazimierczyka, który sam autor zamieścił w swej *Kronice*²⁸.

Drukiem ukazały się jedynie fragmenty *Kroniki*; wielokrotnie dzieło było cytowane w monografii klasztoru wydanej przez Józefa Augustyna Błachutę w roku 1905 i są to chyba, jak do tego czasu, najobszerniejsze cytowania, z podaniem źródła pochodzenia tekstu. Natomiast fragmenty dotyczące najazdu Szwedów na Polskę (*Opisanie inkursyj Szwedów do Polski i do Krakowa*) doczekały się opublikowania w formie oddzielnych artykułów za przyczyną Franciszka Kleina (1882-1961), autora wielu prac historycznych, w dwóch numerach „Głosu Narodu» z roku 1914²⁹. Ten sam tekst, tym razem już w całości, został też wydany w 1958 roku w ramach serii *Kraków dawniej i dziś*, a także nakładem Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa. Lata ostatnie przyniosły publikację kolejnego fragmentu, tym razem dotyczącego opisu odsieczy wiedeńskiej zamieszczonego w *Kronice*. Wydrukowany został mianowicie w artykule autorstwa ks. prof. Kazimierza Łataka, w Księdze Pamiątkowej ofiarowanej prof. Bogdanowi Rokowi³⁰. Niewielkie fragmenty były również cytowane w wielu różnych artykułach naukowych, jednakże ze względu na obfitość materiału badawczego, nie jest możliwe ustalenie pełnej cytacji dzieła.

Kronika pozostaje więc nadal w wersji rękopiśmiennej w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie. Wielokrotnie postulowano wydanie drukiem całości dzieła. Ze względu na zgromadzony w *Kronice* materiał faktograficzny oraz liczne informacje dotyczące życia społecznego, religijnego czy wręcz obyczajowości ówczesnej epoki, stanowi ona ważne źródło do badań nad historią i kulturą nie tylko zgromadzenia kanoników regularnych, ale również Kazimierza i Krakowa. Dość dokładne opisy miasta Kazimierza, a także wiele informacji na temat urbanistyki ówczesnego Krakowa zostało wykorzystanych przy odtwarzaniu usytuowania poszczególnych budynków czy przebiegu niektórych ulic w siedemnastowiecznych realiach tych miast. Poza tym właśnie z *Kroniki* czerpano wiele wiadomości odnośnie życia religijnego, kulturalnego, naukowego czy nawet z zakresu medycyny, jak choćby z opisów morowego powietrza lub chorób dręczących ludzi, którzy następnie doznali cudownego uzdrowienia, a także opisane zostały niekiedy schorzenia, na które cierpieli kolejni prepozyci. Z tekstu Ranatowicza korzystał z pewnością Bogusław Krasnowolski przy opracowaniu dawnej topografii Kazimierza³¹; również Stanisław Tomkowicz poświęcił pracę historii kultury siedemnastowiecznego Krakowa³²; Iwona Pietrkiewicz prowadziła badania nad stanem bibliotek i księgozbiorów kanonickich³³; wiele prac postaci błogosławionego Stanisława Kazimierczyka poświęcił z kolei Stefan Ryłko³⁴, przy czym również czerpał część materiałów z *Kroniki*. Na informacjach tu zawartych opierali się również badacze szkolnictwa i nauczania u kanoników regularnych oraz ogólnie na Kazimierzu i

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

w Krakowie dawnych wieków. Wymienić tu należy chociażby Jana Krukowskiego³⁵, Wacława Urbana³⁶, czy Henryka Damiana Wojtyskę³⁷. Z opisu kościoła Bożego Ciała oraz klasztoru korzysta też wielu historyków sztuki, a nawet osoby opracowujące przewodniki o charakterze turystycznym. Powstało na ten temat szereg opracowań, na przykład autorstwa Władysława Łuszczkiewicza³⁸, Jerzego Babraja³⁹ czy Teofila Widelki⁴⁰. Wobec dużego w ostatnich latach zainteresowania tą tematyką oraz wielości powstających opracowań lub cytowań wybranych fragmentów *Kroniki* przez różnych autorów, nie jest możliwe odnalezienie i przytoczenie wszystkich, jednakże, oprócz już przywołanych, wspomnieć należy o pracach Franciszka Kleina⁴¹, Hanny Pieńkowskiej⁴², Marka Bałabana⁴³, Józefa Mitkowskiego⁴⁴, Janiny Bieniarzówny⁴⁵, Wacława Kolaka⁴⁶, Anny Witkowskiej i Joanny Nastalskiej⁴⁷, Wojciecha Mrozowicza⁴⁸, i przede wszystkim Kazimierza Łataka⁴⁹. Opracowano także biogramy księdza Stefana Ranatowicza, w których przywoływano najczęściej jego najważniejsze dzieła, a więc przede wszystkim właśnie *Kronikę*.

Kronika, pomimo iż powstała jako dokument klasztorny, zawierający głównie dzieje konwentu Bożego Ciała na Kazimierzu, to jednak stanowi cenne źródło informacji na temat kultury, życia religijnego i codziennego ówczesnego Kazimierza, Krakowa, a także, w pewnym sensie, całej Rzeczypospolitej. Wydarzenia opisane przez Ranatowicza nie ograniczają się bowiem do spraw klasztoru, a nawet i te mówią wiele na przykład na temat kolejnych etapów budowy kościoła Bożego Ciała, osób fundatorów i benefaktorów oraz prowadzonych prac i poniesionych kosztów, zwłaszcza że miejscami podane są nawet dokładne kwoty wydatkowane przez konkretnych prepozytów na wymienione w tekście materiały potrzebne przy budowie, czy też późniejszej renowacji świątyni. Również żywoty kolejnych prepozytów przedstawione zostały niejako na tle istotnych dla Polski wydarzeń; wśród części rocznikarskich można znaleźć również wiele informacji na temat niezwykłych zjawisk meteorologicznych, czy też klęsk żywiołowych, które miały miejsce w poszczególnych okresach. Obecnie trudno wyobrazić sobie prowadzenie jakichkolwiek badań nad przeszłością i kulturą siedemnastowiecznego Kazimierza, Krakowa, a nawet Małopolski ogólnie, bez wzięcia pod uwagę *Kroniki* Stefana Ranatowicza i analizy danych w niej zawartych. Wprawdzie wartość naukowa dzieła dotyczy w zasadzie jednego regionu Polski, ale należy zauważyć, iż jest to rejon niezwykle ważny. Można mówić tu o spojrzeniu na Polskę przez pryzmat Krakowa jako stolicy państwa i kultury. Miało tu miejsce szereg wydarzeń ważnych dla kraju, z których dokładne relacje znajdują się właśnie w kodeksie spisany przez Ranatowicza. Wystarczy wspomnieć choćby opisy wjazdu do Krakowa kolejnych królów polskich lub opis uroczystości towarzyszących przeniesieniu relikwii św. Szymona z Lipnicy. Również sprawy zakonne ujęte są przez pryzmat konwentu generalnego, jakim był ośrodek na Kazimierzu, i w tym ujęciu również widział autor sprawy całego zakonu, a nawet i Kościoła w Polsce i na Litwie. *Kronika* wprawdzie nie jest dziennikiem, ale zawiera wzmianki na temat wielu ciekawych wydarzeń, nie ujętych w innych źródłach.

Bibliografia:

1. K. Łatak, *Ksiądz Stefan Ranatowicz CRL (1617-1694). Barokowy kronikarz i pisarz klasztorny*, Kraków 2010.
2. S. Ranatowicz, *Casimiriae civitatis...*, rkps., BJ sygn. 3742, k. 58v.
3. Tłum. własne autorki.
4. S. Ranatowicz, *Jasna pochodnia życia apostolskiego. Żywot świątobliwy Stanisława Kazimierczyka*, Kraków 1660.
5. M.A. Gorczyński, *Żywy wzór apostolskiej doskonałości. B[łogosławiony] Stanisław Kazimierczyk w sławnej Akademii Krakowskiej Profesor y Świętej Teologii Bakałarz Zakonu Canonicor[um] Regular[ium] S[anctissimi] Salvatoris w Krakowie Teolog y Przeor*, Kraków 1702.
6. M.A. Gorczyński, *Schema de Canonicis Regularibus Lateranensibus Congregationis Cracoviensis*, [w]: Joannis de Nigra Valle, *Genealogia Sancti et Apostolici Ordinis Canonicorum Regularium*, Kraków 1707.
7. «A. (D. 16)35 (Commutatio Aestiva), zob. *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, t. 4 (1607-1642), ed. G. Zathey i H. Barycz, Kraków 1950, s. 157 (kolumna 2., pozycja 34).
8. W. Urban, *Losy wychowanków Akademii Krakowskiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, [w]: *Studia z dziejów młodzieży Uniwersytetu Krakowskiego w dobie renesansu*, Kraków 1964.

I C M O P H Y H E C Y C I D C M B O

9. K. Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego. Średnie wieki i odrodzenie*, t. II, Kraków 1900, s. 373-385.
10. BJ, sygn. 3742.
11. Tłum. własne.
12. „*Scribentibus Historiam, nulla maior difficultas obici solet, quam cum recenter, nuper vita functorum, memoriam scriptis inferere volunt*», Tłum.: Piszącym historię nic nie sprawia zwykle większej trudności, niż gdy chcą zapisać wspomnienia niedawne, żywoty tych, co dopiero odeszli (tłum. własne), zob. S. Ranatowicz, *Casimiriae Civitatis*, k. 28.
13. Pietrzkiewicz, *Biblioteka kanoników regularnych w Krakowie w XVI i XVII wieku*, Kraków 2003, s. 58.
14. Ibidem, s. 58.
15. „*Anno Virginei parto 1300. Venceslaus Rex Poloniae et Bohemiae, primus monetam argenteam, grossos scilicet Bohemicos, in Poloniam intalit, qui adhuc in usu Cracoviae passim habentur, ad Annum 1670, et vocabatur Ceski grosz*». Tłum.: W roku Pańskim 1300. Wacław, król Polski i Czech, pierwszy wprowadził do Polski monetę srebrną, czyli pieniądz z Czech, która dotąd jest w użyciu gdzieś w Krakowie, do roku 1670, i nazywana jest czeski grosz (tłum. własne), zob. S. Ranatowicz, *Casimiriae Civitatis*, k.9.
16. Na karcie 35 zapisał Ranatowicz informację odnoszącą się do roku 1679 i traktującą o sprzedaży świec w kościele w dzień święta Matki Bożej Gromnicznej, zob. S. Ranatowicz, *Casimiriae Civitatis*, k. 35v.; na karcie 88 natomiast umieścił Żywot Stanisława Kazimierczyka, którego wydanie pochodziło przecież z roku 1660, Zob. ibidem, k. 88v.
17. Ibidem, k. 1.
18. Zob. ibidem, k. 1.
19. K. Łatak, *Ksiądz Stefan Ranatowicz CRL*, op. cit., s. 164.
20. Ks. Krzysztof Piasecki, ur. ok. 1650 r., w zakonie od 1667/1668 r., magister nowicjatu w latach 1682-1683 oraz 1692-1694. Zm. 18.IX.1725 r. w Kurozwękach. Zob. K. Łatak, *Ksiądz Stefan Ranatowicz CRL*, op. cit., s. 164.
21. S. Ranatowicz, *Casimiriae civitatis*, k.50-51.
22. Ks. Michał Akwilin Gorczyński, ur. w 1656 r., w zakonie od 1675 r. Prepozyt w Wilnie od 6.X.1693 r., w 1694 r. udał się do Rzymu, do kraju powrócił w r. 1699 i osiadł w Krakowie. Profesor filozofii w studium klasztornym w Krakowie, wizytator generalny klasztorów, konsultor kongregacji, magister nowicjatu i klerykatu. Zm. 26.II.1713 r. w Krakowie. Zob. M. Madej, *Gorczyński Akwilin Michał*, [w]: *Encyklopedia Katolicka*, t.5, Lublin 1989, s.1299.
23. S. Ranatowicz, *Casimiriae civitatis*, k. 58v.
24. „*Tabula Reliquiarum Basilicae S[acra]ti[s]s[im]i Corporis Christi Canonice Regu[la]rium Lateranen[sium]*», zob. ibidem, k. 97-97v.
25. W. Wiślocki, *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, cz. 2, Kraków 1877, s. 805.
26. Dutkiewicz Szymon (1802-1877), pedagog i zbieracz dokumentów na temat przeszłości Krakowa, autor pracy: *Zbiór pomników i napisów nagrobnych w głównych kościołach krakowskich*, Zob. W. Żórowska-Górecka, *Dutkiewicz Szymon*, [w]: *PSB*, t. 6, 1946, s. 16-17.
27. K. Łatak, *Ksiądz Stefan Ranatowicz CRL*, op. cit., s.167.
28. S. Ranatowicz, *Casimiriae civitatis*, k.80v-90.
29. F. Klein, *Kraków za czasów szwedzkich (z kroniki ks. Kanoników Regularnych przy kościele Bożego Ciała na Kazimierzu)*, [w]: „*Głos Narodu*» 27.III.1914, n.70; 28.III.1914, n.71.
30. K. Łatak, *Odsiecz Wiedeńska w relacji księdza Stefana Ranatowicza CRL*, [w]: *Sic erat in fatis. Studia i szkice historyczne dedykowane prof. Bogdanowi Rokowi*, t. 1, s. 227-238.
31. B.Krasnowolski, *Ulice i place krakowskiego Kazimierza*, Kraków 1992.
32. S. Tomkowicz, *Przyczynki do historii kultury Krakowa w pierwszej połowie XVII wieku*, Lwów 1912.
33. Pietrzkiewicz, *Biblioteka kanoników regularnych w Krakowie w XVI i XVII wieku*, Kraków 2003; I. Pietrzkiewicz, *Księgozbiory konwentów i szkół kanoników regularnych laterańskich z ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w]: *Nasza Przeszłość* 92:1999, s. 485-497.
34. S. Ryłko, *Apostoł Eucharystii bł. Stanisław Kazimierczyk (1433-1489)*, Kraków 1993; S. Ryłko, *Droga do kanonizacji bł. Stanisława Sołtysa zwanego Kazimierczykiem*, Kraków 1997; S. Ryłko, *Patron Kazimierza bł. Stanisław Sołtys zwany Kazimierczykiem*, Kraków

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

- 1997; S. Ryłko, *Kult Matki Boskiej czczony w obrazie znajdującym się w Kaplicy Zwiastowania NMP w kościele Bożego Ciała w Krakowie*, Kraków 2007; S. Ryłko, *Stanisław Sołtys zwany Kazimierczykiem. Jego życie i kult*, Kraków 2010.
35. J. Krukowski, *Z dziejów szkolnictwa parafialnego Krakowa w XVII wieku*, Kraków 2001; J. Krukowski, *Nauczyciele krakowskich szkół parafialnych w XVII wieku*, [w]: *Nauczanie w dawnych wiekach*, red. W. Iwańczak, K. Bracha, Kielce 1997, s. 71-86.
 36. W. Urban, *Losy wychowanków Akademii Krakowskiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, [w]: *Studia z dziejów młodzieży Uniwersytetu Krakowskiego w dobie renesansu*, Kraków 1964.
 37. H.D. Wojtyśka, *Nauka i nauczanie u kanoników regularnych (na przykładzie kongregacji Bożego Ciała)*, [w]: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 2, Lublin 1975; H.D. Wojtyśka, *Duchowość kanoników regularnych*, [w]: *Saeculum Christianum* 3:1996, s. 125-130; H.D. Wojtyśka, *Czytelnictwo i biblioteki u kanoników regularnych laterańskich Kongregacji Bożego Ciała (XVI-XVIII w.)*, [w]: *Kanonicy regularni laterańscy w Polsce. Studia z dziejów kongregacji krakowskiej XVI-XIX wieku*, Kraków 1975, s. 53-72.
 38. W. Łuszczkiewicz, *Kościół Bożego Ciała. Jego dzieje i zabytki*, Kraków 1898.
 39. J. Babraj, *Kościół Bożego Ciała i jego święte pamiątki*, Bytom 1900.
 40. T. Widelka, *Przewodnik po kościele Bożego Ciała*, Kraków 1947.
 41. F. Klein, *Kraków za czasów szwedzkich (z kroniki Ks. Kanoników Regularnych przy kościele Bożego Ciała na Kazimierzu)*, [w]: *Głos Narodu* 27.III.1914, n. 70; 28.III.1914, n. 71.
 42. H. Pieńkowska, *Średniowieczne skryptorium w klasztorze kanoników regularnych w Krakowie*, [w]: *Sprawozdania PAU* 49:1948.
 43. M. Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1305-1868)*, Kraków 1931.
 44. J. Mitkowski, *Wstęp*, [w]: *Stefana Ranatowicza opisanie inkursji Szwedów do Polski*, Kraków 1958.
 45. J. Bieniarzówna, *Kraków w wiekach XVI-XVIII*, [w]: *Dzieje Krakowa*, t. 3, Kraków 1994.
 46. W. Kolak, *Ranatowicz (Ranathowicz) Stefan*, [w]: *PSB*, t. XXX/4, 1986, s. 504-505.
 47. Witkowska, J. Nastalska, *Staropolskie piśmiennictwo hagiograficzne*, t. 1, Lublin 2007, s. 205; t. 2, Lublin 2007, s. 148.
 48. W. Mrozowicz, *Kronika Stefana Ranatowicza o fundacji klasztoru Bożego Ciała na krakowskim Kazimierzu*, [w]: *Przemijanie i trwanie. Kanonicy Regularni Laterańscy w dawnej i współczesnej Polsce. Materiały z Międzynarodowej Konferencji z okazji 600-lecia fundacji opactwa Bożego Ciała w Krakowie*, Kraków 2009, s. 375-384.
 49. K. Łatak, *Kanonicy regularni laterańscy na Kazimierzu w Krakowie do końca XVI wieku*, Elk 1999; K. Łatak, *Kongregacja krakowska kanoników regularnych laterańskich na przestrzeni dziejów*, Kraków 2002; K. Łatak, *Bazylika i klasztor Bożego Ciała kanoników regularnych laterańskich na Kazimierzu w Krakowie*, Kraków 2005; K. Łatak, *Kult eucharystyczny w parafii i w klasztorze Bożego Ciała w Krakowie na przestrzeni wieków*, [w]: *Przemijanie i trwanie. Kanonicy regularni laterańscy w dawnej i współczesnej Polsce*, op. cit., s. 217-231; K. Łatak, *Archiwum klasztoru kanoników regularnych laterańskich w Krakowie*; K. Łatak, *Poczet rządców opactwa Bożego Ciała Kanoników Regularnych Laterańskich w Krakowie*, Kraków 2005; K. Łatak, *Biblioteka kanoników regularnych laterańskich w Krakowie do końca XVI wieku*, [w]: *Echa Przeszłości*, t. 3, 2002, s. 27-47; K. Łatak, *Ksiądz Stefan Ranatowicz CRL (1617-1694). Barokowy kronikarz i pisarz klasztorny*, Kraków 2010; K. Łatak, *Życie codzienne mieszczan podkrakowskiego Kazimierza w XVII wieku w świetle kroniki ks. Stefana Ranatowicza CRL*, [w]: *Między barokiem a oświeceniem. Staropolski regionalizm*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 165-189; K. Łatak, *Zakon paulinów w kronice ks. Stefana Ranatowicza CRL*, [w]: *Veritati serviens. Księga Pamiątkowa ofiarowana ojcu profesorowi Januszowi Zbudnińskowi ZP*, red. J. Dzięgielewski, T. Krawczak, K. Łatak, W. Wysocki, Warszawa 2009, s. 410-420; K. Łatak, S. Nalbach, *Ze studiów nad kulturą umysłową kanoników regularnych krakowskiej prepozytury Bożego Ciała w XV i XVI wieku*, Kraków 2009.

Греко-уніати Поділля: від Речі Посполитої до Російської Імперії (кінець XVIII – 30-pp. XIX ст.)

У середині XVIII ст. Річ Посполита опинилася у повній залежності від своїх сильніших сусідів – Росії, Австрії та Пруссії, які фактично взяли на себе роль гарантів її державно-політичного устрою, вирішуючи кому займати польський престол. Результатом такої розстановки зовнішньополітичних сил став перший поділ Речі Посполитої 1772 р. Політичні події в Польщі наприкінці 1780-х – на початку 1790-х рр. (діяльність «Великого сейму» (1788–1792 рр.), підписання у Петербурзі у квітні 1792 р. групою польських консервативних політиків «Акту генеральної конфедерації») спровокували другий поділ Речі Посполитої, який Росія здійснила спільно з Пруссією. Угода про поділ була підписана у Петербурзі 23 січня 1793 р. До Росії відійшла центральна Білорусь і Правобережна Україна – Київське, Брацлавське і Подільське воєводства. На новоприєднані території одразу було поширено губернський устрій з утворенням органів влади у Мінській, Брацлавській та Ізяславській (у червні 1795 р. перейменована у Волинську) губерніях [1, с. 123].

За імператорськими указами «Про розпорядження в Польських областях, зайнятих російськими військами» від 8 грудня 1792 р. і «Про приєднання до Росії від Польщі деяких областей і про утворення в них губерній Мінської, Ізяславської і Брацлавської» від 23 квітня 1793 р. генерал-губернатором цих адміністративних одиниць та головнокомандуючим військ на заході Російської імперії став головнокомандувач російських військ Михайло Кречетников [2, №№17 090, 17 112]. Поділ українських земель на намісництва – Брацлавське (1793–1796 рр.), Подільське (1793–1797 рр.) і Волинське (1793–1796 рр.), відбувся вже за врядування генерал-поручика Тимофія Тутолміна [3, с. 267].

Також було запроваджено новий церковно-адміністративний поділ новоприєднаних земель. Православні парафії мали входити до Мінської єпархії на чолі з архієпископом Мінським Віктором (Садковським) [4, с. 1168]. З огляду на зміну політичної ситуації в Петербурзі актуалізувалося питання про навернення уніатів на православ'я. Поштовхом до масового приєднання уніатів до Православної церкви став імператорський указ від 22 квітня 1794 р. «Про усунення всяких перешкод у наверненні уніатів до Православної Грецької Церкви». До указу додавалася Пастирська грамота архієпископа Мінського Віктора. Її оприлюднення мало здійснюватися в усіх містах і селах Волинського, Брацлавського і Подільського намісництв у присутності членів земської поліції задля забезпечення порядку [2, №17 199].

Навернення уніатів у Подільській губернії, як і в інших, набуло масового характеру, коли уряд почав залучати каральні загони. Парафіяни і священики, а також місцеві поміщики, на землях яких розташовувалися церкви, чинили активний опір наверненню. Цей опір мав різні форми – від мирних протестів до збройних виступів. Наприклад, під час навернення у серпні 1794 р. уніатів у містечку Ялтушків, що входило до Литичівської округи, місцевий унійний священик залякував парафіян, стверджуючи, що хто прийме православ'я, той буде покараний через повішання. Тоді ж власники сіл Підлісні Ялтушки та Луки поміщики Раціборовський і Потоцький під час навернення чинили перепони благочинному Федору Бетулевичу, відібрали у нього ключі від місцевих храмів, забороняли своїм селянам навестися. Благочинному в містечку Ялтушків, селах Підлісні Ялтушки і Слободки вдалося переконати перейти на православ'я лише 83 особи [5, арк. 2, 3–4 зв.].

Залучення каральних загонів до акції навернення уніатів до Православної церкви сприяло різкому зменшенню кількості парафіян унійної конфесії. Наприклад, у рапорті благочинного Летичівської і Барської (перейменованої пізніше у Вербоовецьку) округи Федора Бетулевича від 12 грудня 1794 р. в Мінську духовну консисторію зазначалося, що упродовж серпня – листопада він освятив на православ'я церкви у 82 населених пунктах, унію залишили 38 627 вірних та 78 священиків (12 священиків відмовилися прийняти православ'я). У січні 1795 р. в Летичівській окрузі було освячено ще 5 церков, навернено 2 326 уніатів і три священики. У квітні 1795 р. благочинний Федір Бетулевич рапортував про проведення на Поділлі навернення у 87 населених пунктах, в результаті чого на православ'я було «переосвячено» 90 церков, унію залишило 40 953 вірних і 86 священиків зі своїми родинami, всього 41 246 осіб [5, арк. 13–17, 29]. Крім того, упродовж 1794–1795

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

рр. у Гайсинському та Рашковському повітах з унії в православ'я перейшло ще 153 церкви та 120 священиків [6, с. 150].

Новий етап у наверненні уніатів на православ'я розпочався після останнього поділу Польщі. 3 січня і 24 жовтня 1795 р. були підписані відповідно російсько-австрійський та російсько-прусський трактати, які остаточно закріпили за Росією Литву, Західну Білорусь, Волинь, Київщину і Поділля.

На початку осені 1795 р. був зроблений вирішальний крок у процесі наступу влади на Унійну церкву: 6 вересня 1795 р. вийшов указ «Про приписання залишених у цих губерніях в унії монастирів і церков до єпархії Білоруської» [2, №17 384]. В ньому йшлося про ліквідацію (серед інших) таких греко-уніатських єпархій: Луцької, Київської митрополичої і Володимирської. Унійні монастирі і церкви Волинської, Подільської і Брацлавської губерній приписувалися до Білоруської єпархії та переходили у віддання архієпископа Полоцького Іраклія Лісовського [7, с. 221]. Розпочався масовий перехід уніатів на православ'я. У Волинському, Брацлавському і Подільському намісництвах на початок 1796 р. Православна церква поповнилася ще 145 765 парафіянами, а всього у захоплених Росією у Польщі землях православ'я прийняло близько півтора мільйона осіб [8, с. 212].

Духовенство, поміщики, парафіяни намагалися протистояти насильному наверненню, використовуючи різні методи. Важливу роль в опорі наверненню відігравали й василіани. Наприклад, в Барі вони всіляко переконували місцевих жителів, які прийняли православ'я, повернутися назад в унію [9, арк. 2].

За нашими підрахунками у ході «приєднання» уніатів до кінця 1796 р. на православ'я перейшло понад 2 600 парафій (44,3% від загальної кількості унійних парафій), унію залишило 1 552 священики та 1 538 890 парафіян, з яких на Волині, Київщині та Поділлі – 1 415 326 (92% від загальної кількості парафіян), решта – в білоруських землях. Процес навернення на православ'я пройшов особливо інтенсивно на Поділлі, де майже не залишилось унійних парафій. Це пояснюється тим, що тут позиції Унійної церкви були значно слабші, ніж на Волині, а більшість земель та маєностей перейшла у володіння російської знаті.

Зі смертю імператриці Катерини II 6 листопада 1796 р. в політиці «приєднання» уніатів до православ'я спостерігаються відчутні зміни, пов'язані зі вступом на російський імператорський трон Павла I, який 18 березня 1797 р. видав маніфест «Про свободу віросповідання, про незалучення в приєднаних від Польщі губерніях людей з грекоросійської віри в католицьку, про неутиски свободи тих, котрі самі від інших сповідань в Православну церкву приєднатися побажають» [10, №17 879].

За імператорським указом від 28 квітня 1798 р. «Про встановлення в приєднаних до Росії областях уніатських єпархій, архієпископства Полоцького, і єпископств Брестського і Луцького» парафії Подільської губернії разом з іншими ввійшли до Луцької єпархії на чолі з єпископом Стефаном Левинським. Церковна політика Павла I сприяла тому, що в роки його правління процес навернення уніатів на православ'я уповільнився, більш-менш активно він проходив лише на Волині. Більше того, подекуди парафіяни самі вирішували повернутися в унію, але переважно великий вплив на їхнє рішення мали унійні священики і василіани. Суворе покарання чекало тих, хто підбурював людей повертатися до унії, не дотримувався обрядів Православної церкви, паплюжив православну віру. Саме за таку провину були побиті, оштрафовані і виселені з місця проживання унійні священики с. Брунівка Проскурівського повіту Подільської губернії Тимофій Красноставський, с. Чорні Води Кам'янецького повіту Подільської губернії Іван Душинський [11, арк. 1–5].

Становище Греко-уніатської церкви в Російській імперії істотно не змінилося й за правління Олександра I, хоча появилася низка указів, якими визначалось правове поле діяльності Унійної церкви і які мали на меті обмежити вплив Римо-католицької церкви на Унійну. Вирішальним на шляху розмежування управління і ведення справ Римо-католицької та Греко-уніатської церков став імператорський указ від 16 липня 1805 р. «Про поділ Римо-католицької духовної колегії на два департаменти і передачі кожному з них певних справ» [12, №21 836]. Греко-уніатський департамент був утворений на правах відділу Римо-католицької духовної колегії на чолі з архієпископом Полоцьким І. Лісовським.

З послабленням тиску з боку держави на Поділлі все частіше почали звучати заклики позоставших унійних священиків до повернення в унію. У 1811 р. православ'я почали залишати мешканці с. Маліївці Ушицького повіту Подільської губернії. За схилення селян

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

до повернення в унію місцевого унійного священика влада виселила з села, а землю і будинок продала православному священику [13, л. 1–3].

Ставлення офіційної світської та духовної влади в Російській імперії до Унійної церкви змінилось у другій половині 1820-х рр., коли розпочалась підготовка до остаточної ліквідації унії. До цього процесу була залучена й верхівка Унійної церкви, зокрема член Греко-уніатського департаменту Римо-католицької духовної колегії, соборний протоієрей Йосиф Семашко, який схилився до російського православ'я. У листопаді 1827 р. він подав знамениту записку «Про становище Уніатської церкви в Росії і засоби навернення її в лоно Православної церкви» [14, с. 430–434].

Реалізувати пропозиції Й. Семашка передбачалось у кілька етапів, тому повне витіснення Унійної церкви із суспільного життя розтяглося аж на дванадцять років (1827–1839). Першим кроком у цьому напрямку став указ імператора від 22 квітня 1828 р. «Про перейменування Другого департаменту

Римо-католицької духовної колегії в Греко-уніатську духовну колегію» [15, №2 086]. Через кілька місяців після утворення Греко-уніатської духовної колегії кількість унійних єпархій була зменшена вдвічі. Замість чотирьох – Полоцької, Віленської, Луцької і Брестської – наприкінці 1828 р. залишалося дві: Білоруська і Литовська. До останньої відійшли позostalі унійні парафії Подільської губернії.

Листопадове повстання 1830 р. підштовхнуло владу до посилення тиску на Унійну церкву, оскільки у повстанні взяли участь не лише польські шляхтичі, а й католицьке та унійне духовенство. Частина селян сприйняла це розпорядження, як можливість не коритися своїм панам, але основна маса селянства була розгублена. Що ж до католицьких і більшої частини греко-уніатських священиків, то польське повстання знайшло з їхнього боку цілковиту підтримку [16, л. 29]. Про це може свідчити письмове звернення шляхти, римо-католицького та унійного духовенства Подільської губернії до імператора Миколи I [17, арк. 1]. У ньому, зокрема, йшлося: «Незалежно від політичних переворотів, польський елемент зберігається у свідомості місцевого населення. Основою цього елементу є ідея народного представництва, громадські свободи. Щодо останнього, то політика уряду не є правильною і глибоко непокоїть населення. виправити ситуацію можна лише шляхом повернення західного краю до Польщі. [...] Покладаємось на доброту царя і сподіваємось, що їх [уніатів] поневіряння незабаром скінчаться.»* Відповіддю на це звернення стали репресії, як щодо польської шляхти, так і щодо Римо-католицької та Унійної церков: заборона спільних богослужінь, введення церкви обрядів російського православ'я і переобладнання греко-уніатських церков відповідно до православних традицій тощо.

У другій половині 1830-х рр. продовжилась реалізація рекомендацій єпископа Й. Семашка щодо зближення Унійної церкви з Православною. Зокрема, у січні 1837 р. Греко-уніатська духовна колегія перейшла в управління Синоду [18, арк. 27].

Щоб надати ліквідації унії форми духовного акту, 12 лютого 1839 р. в Полоцьку на собор греко-уніатські ієрархи підписали «акт возз'єднання» Греко-уніатської церкви з Православною [18, арк. 49]. 25 березня 1839 р. Микола I затвердив рішення Собору словами: «Дякую Богові і приймаю».

Так офіційно перестала існувати Унійна церква, хоча її парафії ще тривалий час діяли в окремих губерніях. Залишалися вони й на Поділлі. За нашими

* ЦДІАК України, ф. 489 «Коллекция дел о польских восстаниях 1831–1863 гг.», оп. 1, спр. 7. Адрес подольского дворянства императору Николаю I о необходимости единения Западного края с Польшей. 1831 г. – Арк. 1–2.

За підрахунками на 1840 р. ще було по дві унійні парафії в Літинському та Вінницькому повітах [19, арк. 4 зв.]. Крім того, в багатьох населених пунктах ще мешкали поодинокі вірні Греко-унійної церкви.

Унійні парафії Подільської губернії на початку XIX ст. входили до складу Луцької греко-уніатської єпархії. На 1816 р. Унійна церква мала тут таку структуру: Брацлавський (декан Йов Плещинський), Летичівський (декан Теодор Смазакевич), Гайсинський (декан Юрій Чайковський), Ольгопольський (декан Яків Косилінський), Могилівський (декан Григорій Волошинський), Ушицький (декан Н Уранович), Проскурівський та Ямпільський деканати. Цей поділ не був сталим, бо вже у відомостях за 1819 і 1823 рр. Брацлавський деканат названий проофіціалією, Ольгопольський – суррогацією, Могилівський –

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

протопресвітеріатом. Крім того, документи 1819 та 1823 рр. засвідчують появу та функціонування в структурі Унійної церкви на Поділлі Літинського (декан Симеон Дідкевич) та Балтського (декан Тимофій Бровчинський) деканатів, Кам'янецької (декан Яків Петровський) та Вінницької суррогацій, натомість – відсутність Ямпільського деканату [20, с. 306–315].

Деякі із зазначених церковно-адміністративних одиниць не мали парафій (Гайсинський, Могилівський, Проскурівський, Лeticівський деканати) [21, арк. 1 зв. – 2]. Така кількість деканатів, проофіціалій та суррогацій потрібна була для підтримки зв'язків з «безмісними» священиками.

На початок 1820-х рр. у Подільській губернії кількість греко-уніатських парафій була незначною: три парафії в Літинському повіті (Літин, Гришки і Сьомаки) і дві у Вінницькому (Вінниця і Пиків). Вони належали до Вінницької сурогації [22, арк. 39, 60]. Ще одна парафія була у місті Кам'янці-Подільському, де діяла Миколаївська церква, до якої належало 272 уніати [23, арк. 3 зв.]. У деяких населених пунктах губернії вірність унії зберігало по декілька осіб. У 1828 р. у Подільській губернії налічувалося близько 4 500 уніатів [46, с. 153]. Також відомо, що на 1822 р. на Поділлі налічувалося 98 «безмісних» священиків [24, с. 266].

На кінець 30-х рр. ХІХ ст. у Подільській губернії вірні Унійної церкви (понад 1300 осіб) входили до Кам'янець-Подільської і Літинської парафій. У 1841 р. тут 1 259 з них прийняли православ'я [23, арк. 3 зв. – 9 зв.], 100 осіб прийняли латинський обряд, решта залишалися в унії [25, арк. 8; 260, арк. 1–3]. Уніати проживали в містечку Літин, селах Каспхівка, Гришки, Волковиї, Радовці, Луки Барські Літинського, Митки Могилівського та Дзигівка Ямпільського повітів [26, л. 3 об. – 4]. Відомо, наприклад, що у Кам'янці-Подільському в унії перебувало 10 мешканців [27, арк. 8], у Літині – 15, в селах Гришки – 15, Пеньків – 3 і по одному уніату було зафіксовано в селах Сьомаки і Пустовойти [28, арк. 1–3]. З 16 унійних священиків всі, крім двох (Петра Рибицького з містечка Чечельник Ольгопільського повіту і Даміана Сороцинського з села Городок Гайсинського повіту), перейшли на православ'я [29, с. 125].

Значною опорою Унійної церкви були василіанські монастирі. Наприкінці ХVІІІ ст. у Правобережній Україні було 38 чоловічих монастирів (понад 336 ченців) і 5 жіночих; з них на Поділлі було 13 василіанських монастирів [30, 141–142]. До кінця 1796 р. у Правобережній Україні закрилося 10 василіанських монастирів: з них – п'ять у Подільській губернії.

Таблиця 1. Василіанські монастирі Поділля, закриті у 1795–1796 рр. *

№ п/п	Місцезнаходження монастиря (місто/ містечко/ село)	Повіт	К-сть ченців	К-сть підданих	Монастирський фондуш (руб. асиг.)
1.	м-ко Шаргород	Ямпільський	13	72	1 700
2.	с. Коржівці	Летичівський	7	12	4 500
3.	с. Головинці	Летичівський	6	13	3 750
4.	м-ко Сатанів	Летичівський	13	14	5 400
5.	м.Кам'янець-Подільський	Кам'янець-Подільський	11	не вказано	не вказано

17 травня 1804 р. вийшов указ «Про виконання Римо-католицькою колегією постанови, які з уніатських монастирів слід закрити і котрі можуть продовжувати діяти» [31, №21 291]. У ньому вимагалось подати відомості про всі василіанські монастирі в межах Російської імперії з метою скасування деяких з них. У поданих Колегією відомостях від 12 січня 1805 р. зазначалося, що на той час у межах Луцької греко-уніатської єпархії діяли 32 василіанські монастирі, з них у Подільській губернії – 2 чоловічих обителі у Барі Могилівського повіту (12 ченців) та Маліївцях Ушицького повіту (7 ченців) [32, л. 281–351]. До того ж тривалий час при Барському василіанському монастирі діяла школа [33, с. 424].

Після придушення Листопадового повстання, розпочалось закриття василіанських публічних шкіл. Серед інших була закрита й Барська василіанська школа. Таким чином, постало питання й про закриття цього монастиря. 15 жовтня 1837 р. вийшов указ про закриття Барського монастиря [34, арк. 37]. Опис і передача монастирського майна Православній церкві розпочалася 1 грудня 1837 р., коли туди прибув ігумен Любарського

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

монастиря Йосип Орданович. Монастирська бібліотека, у якій налічувалося 631 найменування книг (близько 1 500 примірників) [34, арк. 10 зв. – 28] Битенській обителі, що у Ковельському повіті, церковне начиння – єпархіальному керівництву, а монастирський фондуш і капітали переходили у відання Жидичинської комісії до спеціального розпорядження. Три монахи були переведені в Любарський монастир, два – в Загорівський, три – у Битенський монастир. Після того, як 30 січня у монастирській церкві здійснив перше богослужіння православний священник, обитель залишив і її настоятель Януарій Стульгинський, який перебрався у Кременецький монастир, а 28 липня 1839 р. був переведений у Битенський монастир [34, арк. 1–39 зв., 77 зв.].

Отже, з включенням Поділля до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. становище Унійної церкви тут суттєво ускладнилося, бо нова влада розпочала політику ліквідації цієї церкви. Оскільки позиції Унійної церкви у Подільській губернії були значно слабшими, ніж, до прикладу, у Волинській.

*Складено за: Radwan M. Bazylianie w zaborze Rosyjskim w latach 1795-1839 // Nasza Przyszłość. T. 93: 2000. – S.153–225; Ваврик М. Нарис розвитку і стану василіанського чина XVII – XX ст. : Топографічно-статистична розвідка. – Рим : pp. Basiliani, 1979. – С. 55,178. тут майже не залишилося парафій цієї церкви. Однак, у роки правління імператорів Павла I та Олександра I, які характеризується лібералізацією церковної політики, у Подільській губернії все ще була, хай незначна, мережа парафій Унійної церкви, існування яких зумовлювалося й активною підтримкою місцевих василіан. Однак, завдяки злагодженій діяльності влади та унійних ієрархів наприкінці 1830-х рр. на Поділлі лише в окремих населених пунктах залишилися поодинокі вірні Греко-унійної церкви. Так, за неповних півстоліття Поділля, перейшовши від Речі Посполитої до Російської імперії, фактично повністю було інкорпороване останньою.

Джерела та література:

1. Каретников С. М. Волынская губерния: географическо-исторический очерк губернии. – Почаев, 1912. – 131 с.; 2. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.). Т. XXIII : 1789 – 6 ноября 1796 г. – СПб : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1830. – 975 с.; 3. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.; 4. Липский Ип. Воссоединение униатов на Волыни в 1794–1795 гг. по документах Волынской духовной консистории за 1795 г. // Волын. епарх. ведом. – 1880. – №26. – С. 1168–1174; 5. Державний архів Хмельницької області (ДАХО), ф. 315, оп. 1, спр. 1. – 44 арк.; 6. Хіхлач Б. Економічне життя василіанських монастирів на Поділлі (XVIII – I третина XIX ст.) // Київська старовина : наук. зб. – К, 2008. – №6. – С. 23–37; 7. Осадчий В. Ілюзії чи відчай? Лист архієпископа полоцького Іраклія Лісовського на тлі історії унії в Російській імперії наприкінці XVIII ст. // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – Lublin. – Rok (5) 2007. – S. 218–225; 8. Липский Ип. Воссоединение униатов на Волыни в 1794–1795 гг. по документах Волынской духовной консистории за 1795 г. // Волын. епарх. ведом. – 1880. – №3. – С. 147–212; 9. Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. 382, оп. 2, спр. 14. – 13 арк.; 10. ПСЗ Российской империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.). Т. XXIV : 6 ноября 1796 – 1798 г. – СПб : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1830. – 872 с.; 11. ДАВО, ф. 382, оп. 2, спр. 27. – 122 арк.; 12. ПСЗ Российской империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.). Т. XXVIII: 1804–1805 гг. – СПб : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1830. – 1352 с.; 13. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 328. – 3 л.; 14. Уния в документах Сб. / Сост. В. А.Теплова, З. И.Зуева. – Минск : Лучи Софии, 1997. – 510 с.; 15. ПСЗ Российской империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 г. (в 55 т.). Т. III : 1828 г. – СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1830. – 1648 с.; 16. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 809а. – 29 л.; 17. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 489, оп. 1, спр. 7. – 8 арк.; 18. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 413, спр. 1. – 90 арк.; 19. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 413, спр. 68. – 36 арк.; 20. Білик В.А. Структура греко-католицької церкви на Правобережній Україні на початку XIX століття // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2002. – Вип. VI. – С. 306–315. 21.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

ДАВО, ф. 382, оп. 2, спр. 295. – 39 арк.; 22. ДАВО, ф. 382, оп. 2, спр. 365. – 53 арк.; 23. ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 1210. – 23 арк.; 24. Лось В. Луцька єпархія у 1801–1825 рр.: майнові конфлікти уніатського та православного духовенства // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Коло, 2003. Вип. VII. – С. 259–269; 25. ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 1199. – 59 арк.; 26. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22313. – 7 л.; 27. ЦДІАК України, ф. 2125, оп. 1, спр. 5. – 12 арк.; 28. ДАВО, ф. 382, оп. 2, спр. 31. – 29 арк.; 29. Хіхляч Б. До проблеми взаємовідносин католиків, уніатів та православних на Поділлі у XVIII – I-й пол. XIX ст. // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій: зб. наук. пр. за результатами міжнар. наук. конф. – К., 2007. – С. 121–126; 30. Хіхляч Б. ЧСВВ та УГКЦ на Поділлі (XVIII – I третина XIX ст.): загальний огляд // Подільська старовина: наук. зб. – Вінниця, 2008. – Вип. IV – С. 139–159; 31. ПСЗ Российской империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.). Т. XXVIII: 1804–1805 гг. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1830. – 1352 с.; 32. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 1, д. 22176. – 637 л.; 33. Законоположения и правительственные распоряжения до Римско-католической церкви в России относящиеся со времени царствования царей Петра и Иоанна Алексеевичей с 1669 по 1867 год включительно. – Вильно: Тип. А. Киркора, 1868. – 615 с.; 34. ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 238. – 96 арк.

Інна Федоришина, Анастасія Остапець Діяльність представників родини Потоцьких на Поділлі

Дослідження культури будь-якого регіону неподільно пов'язані з традиціями націй, які з тієї чи іншої історичної причини вплинули на його розвиток. Історія Поділля здавна перетинається з історією польського народу. Тож, у контексті обраної теми необхідним видається огляд основних подій, які стосуються польсько – української історії Поділля.

Одним із найбільших українсько-польських магнатських родів були представники роду Потоцьких, серед яких були державні діячі, воєначальники, діячі культури. Вони відіграли важливу роль у історії Польщі та України.

Їхні культурні та релігійні погляди впливали на життя краю Поділля та України загалом.

Наприклад, релігійний вільнодумець Іван Потоцький був прибічником кальвінізму - протестантського віровчення. Центром протестантизму на Поділлі стало село Панівці, поблизу Кам'янця, де Іван Потоцький збудував кірху та кальвіністську школу - одну з найбільших шкіл в Україні, перша згадка про яку припадає на 1596 рік.

1600 р. Стефан Потоцький разом із польськими панами Корецьким і Вишневецьким здійснили вдалий похід на Молдову і силою шляхетських і козацьких загонів завоювали волоський престол для господаря Ієремії МОГИЛИ. Вдячний господар одружив чотирьох своїх дочок із шляхтичами і дав за ними багатий посаг. Стефан Потоцький отримав у дружини Маріанну (Марію-Анну) МОГИЛЯНКУ та місто на березі Дністра, яке назвав на честь тестя - Могильов (тепер Могилів-Подільський - райцентр у Вінницькій області). Місто розташовувалося на торговому шляху між Молдовою і Україною, біля переправи через Дністер, тому привертало увагу численних купців із Греції, Вірменії, Молдови, які утворили в ньому торгові колонії. Своєрідність місту надавали дерев'яні будинки у східному стилі з галереями та балконами.

Стефан Потоцький по матері успадкував місто Бучач, на землях якого заснував село Золотий Потік.

У Кам'янці-Подільському біля північних міських воріт (відомих нині як «Вітряна брама») Стефан Потоцький збудував двоповерховий восьмивіконний палац.

Потоцькі були фундаторами домініканського чоловічого костелу та монастиря. Існувало родинне повір'я, що доки є в Кам'янці домініканський костел і монастир, доти рід Потоцьких не згине. Після турецького панування в місті костел і монастир довго стояли в руїнах, і лише 1737 р. почалася їх відбудова. Реставрацію, закінчену 1754 р., було проведено на кошти і за сприяння Михайла Францішка ПОТОЦЬКОГО. На металевих костельних дверях викуто монограми Михайла Потоцького та герб родини - «Пилява». Над самим входом вміщено кам'яну плиту з написом на відзнаку закінчення реставрації костелу

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

й монастиря. Для себе благодійник побудував невеликий двоповерховий будинок, що примикає до північного фасаду дзвіниці костелу.

Протягом 1775-1782 років спеціально для графа Станіслава Потоцького будувався тульчинський палац. Потоцькі володіли Тульчинськими землями з 1729 року. До них Тульчин належав Калиновським - польському дворянського роду. У 1772 році місто переходить до Станіслава Потоцького, який приймає рішення побудувати тут палац.

Палац Потоцьких був декорований ліпниною і позолотою, прикрашений творами кращих живописців (Рембрандта, Рафаеля та ін.), Тут була зібрана багата бібліотека, в якій нараховувалося 17 000 книг. У палаці зберігалася колекція античних монет, сервізів, кубків зі скла тощо. Потоцький завжди знав чим здивувати гостей. Одним з досягнень тульчинського палацу був театр, в якому виступали професійні актори. Тут влаштовувалися пишні бали. До палацу Потоцьких приїжджали король Польщі Станіслав Понятовський, князь Григорій Потьомкін, Олександр Пушкін та ін. Дворовий ансамбль доповнював чудовий парк, який Станіслав Потоцький назвав по-російськи «Добре» («Хороше»). Серед зелених насаджень парку домінували сосни та італійські тополі. Парк був прикрашений фонтанами, каскадами, альтанками, скульптурами. Тут була добре продумана система ставків і шлюзів, завдяки якій човни могли пересуватися по водній гладі без весел. Через канали були побудовані мальовничі містки. Сьогодні від ставків, як і від самого парку, залишилися лише спогади. Парк був вирубаний після революції, а ставок поступово заріс. Прекрасний парковий ансамбль, про який так ретельно дбав Станіслав Потоцький, був знищений людиною і часом. Вціліли далеко не всі будівлі Тульчинського палацу, не зберігся й інтер'єр. Два бічних флігеля досі потребують повної реконструкції.

Одним з перших, хто пішов урозріз з тогочасною польською історіографією, був Ян Потоцький (1761–1815). Я.Потоцький народився на Поділлі (с.Піків сучасного Калинівського району Вінницької обл.), був дуже освіченою та амбітною людиною. Він навчався в університетах Швейцарії, отримав славу невтомного мандрівника, багато подорожував, брав участь у Війні за баварську спадщину (1778), через рік став учасником походу Мальтійського ордену проти піратів Середземномор'я. В подальшому писав публіцистичні замітки та художні твори, присвячені дослідженням старожитностей в Іспанії, Угорщині, Сербії, Єгипті та Туреччині, в яких сам брав участь. Був учасником подій Французької революції, де приєднався до якобінців. Через свої радикальні суспільно-політичні погляди та прихильність до проведення реформ мав велику кількість опонентів у Варшавському сеймі, що призвело до завершення активної політичної діяльності на теренах Польщі та від'їзду на рідне Поділля. Там у своїй резиденції у м. Тульчин він розпочав активно займатися літературною діяльністю та науковими історичними дослідженнями. Згодом перейшов на службу російському уряду. Опублікувавши працю «Коротка історія народу Росії», яка була присвячена імператору Олександру I, отримав в його особі могутнього покровителя, до якого неодноразово звертався за допомогою.

Перебуваючи у Петербурзі, розпочав вивчення «малих» регіонів імперії. Окремими книгами видав розвідки з історії Херсонщини (1804), Волині (1805) та Поділля (1805). У книзі «Стародавня історія Подільської губернії» Я.Потоцький зробив спробу обґрунтувати автохтонність населення Поділля та приналежність його до давньої Русі. Причому у ній відсутня ідеалізація впливу та ролі Польщі в історії Правобережної України. Ці дослідження мали великий вплив на формування офіційного підходу до історії регіону та стали підґрунтям для зародження широкого опору польській шовіністичній ідеології серед науковців.

Серед меценатських проектів XIX ст. особливе місце посідає проект Потоцьких – Немирівська гімназія.

У 1838 р. в Немирові було відкрито першу на Поділлі класичну чоловічу гімназію, і з цього часу невеличке містечко Немирів стає культурно-просвітницьким центром Поділля та всього Південно-Західного району царської Росії.

Українсько-польський рід Потоцьких у XVII-XIX століттях володів на Правобережній Україні та на Поділлі сотнями сіл і десятками міст і містечок. Назвемо тільки деякі з них. На Східному Поділлі це Богопіль (у XIX ст. - містечко Балтського повіту Подільської губернії; 1919 р. внаслідок об'єднання Богополя, Ольвіополя та Голти утворилося місто Первомайськ - нині райцентр у Миколаївській області), Ладижин (нині місто у Вінницькій області), Тульчин (нині райцентр у Вінницькій області), Смотрич (нині селище міського типу

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

в Дунаєвецькому районі), Панівці (нині село в Кам'янець-Подільському районі). На Західному Поділлі це Бучач (нині райцентр у Тернопільській області), Городенка (нині райцентр в Івано-Франківській області), Голोगори (нині село Золочівського району Львівської області). Як бачимо, за розташуваннями маєтків Потоцьких сьогодні спокійно можна вивчати географію половини України.

У руках Потоцьких зосередилася влада в Брацлавському воєводстві, в Кам'янецькомустароствах - адміністративно-територіальних одиницях, які надавав уряд за службу в тимчасове або довічне користування.

Отже, Потоцькі – найвпливовіший рід польської крові, які жили на теренах України, зокрема, на Поділлі. Вони не тільки займалися громадською, а й культурною діяльністю та піклувалися про історичну спадщину нашої країни. Пам'ятки, які були побудовані за роки їхнього життя, збереглися та мають важливе значення і до сьогодні. Вони демонструють самобутність української культури через призму впливу представників польської нації.

Джерела та література:

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XXст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали.–Кам'янець-Подільський, 1993.
2. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX– на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Бібліографія.– Хмельницький, 1995.– 256с.;
3. Гісцова Л., Шовковий Д. Тульчинська лінія Потоцьких // Історія України. - 1997. - №18.
4. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : біографічний словник / Колесник В. – Вінниця : ВМГО Розвиток, 2007.
5. Семчишин М. Тисяча років української культури.– К., 1993.
6. Струманський В. П. Народознавство Поділля: хрестоматія/ Струманський В.П.– Хмельницький: Поділля, 1995.

Ks. Michał Łobaza

Między kunsztem a pragmatyzmem. Oprawy ksiąg używanych w ośrodkach klasztornych krakowskich do połowy XVI wieku

Tematem zasadniczym niniejszego wystąpienia jest nie tyle książka, co jej oprawa, aczkolwiek wiemy, że oprawa stanowi część integralną całości produkcji książki. Na gruncie polskim książka pojawia się wraz z przyjęciem chrześcijaństwa w 966 roku przez państwo Piastów. Nie oznacza to jednakże, że Polanie nie poznali wcześniej książki, mieli przecież kontakty, co potwierdza kronikarz Thietmar z Niemcami, a także Czechami, gdzie kultura książki była znacznie wcześniejsza. Książka, jak twierdzi większość znawców problematyki służyła do utrwalania dziejów słowa, którego filozofię i teologię rozwijali Grecy, Rzymianie a za nimi chrześcijanie. Gdy Polska znalazła się w kręgu tej kultury, księga nieodzownie także tu odgrywała fundamentalną rolę w tych procesach. To w niej zawarte były opisy pierwszych celebracji liturgicznych, a bogate oprawy przyciągały swoim wyglądem nowych wyznawców. Warto w tym miejscu nadmienić przynajmniej, że w okresie od pojawienia się chrześcijaństwa w Polsce, do początku XIV wieku znaczącą rolę, jeśli chodzi o produkcję książki miał Kościół, a konkretnie ośrodki zakonne, które otwierano już na przełomie X/XI wieku na ziemiach polskich. W miarę upływu czasu, ale głównie w drugiej fazie chrystianizacji kraju, która rozciąga się od połowy XI do końca XII wieku produkcja książki zintensyfikowała się, a przykłady tego mamy wystarczające w pomnikach przechowywanych w różnych bibliotekach i archiwach kościelnych oraz państwowych w Polsce i poza granicami. Nad produkcją książki w późnym średniowieczu pracowali ludzie różnych stanów i zawodów, jak: scholarze, nauczyciele, studenci, notariusze, pisarze miejscy, a także urzędnicy kancelarii dworskiej, miejskiej i biskupiej. Istniały w polskich miastach również wyspecjalizowane grupy zawodowych kopistów-kaligrafów (katedralistów)¹. Co do większych ośrodków miejskich, głównie w Małopolsce i na Śląsku rozpoznano wystarczająco. Nie wiele natomiast potrafimy jeszcze powiedzieć na temat aktywności w ośrodkach mniejszych w tym wiejskich, a przecież tam, co najmniej od połowy XIV wieku działały szkoły parafialne, które w ramach nauczania promowały kopiowanie ksiąg. Pominiemy jednak zagadnienia związane z samą produkcją księgi, związane z kopiowaniem. Zajmiemy się ostatnim etapem tej produkcji, czyli jej oprawą. Jak twierdzi w swoim artykule Jolanta Wasilewska, troska o

przechowywanie książki oraz ochrona jej przed uszkodzeniem pobudzały do dbałości o solidną oprawę, o którą starano się nie tylko z powodów utylitarystycznych czy bezpieczeństwa. Ważnym powodem była też estetyka i funkcja książki. Książki piśmiennictwa sakralnego zyskiwały z reguły oprawę kunsztowną, cenną, a czasem drogocenną. Książki piśmiennictwa pragmatycznego zyskiwały oprawę skromniejszą, aleniezobawioną kunsztu. W każdym razie oprawa przyjmowała w zdecydowanej większości artystyczne formy, była produktem rzemieślniczo-artystycznym. Pracowali nad nią rzemieślnicy i artyści². Oprawa zależała od środowiska, użytkownika książki. Ja chciałbym przedstawić uwagi na temat środowisk klasztornych w Krakowie, czyli klasztorów męskich i żeńskich różnych zakonów obrządku łacińskiego. Z tej racji, że Kraków w średniowieczu był miastem stołecznym, to w jego murach znajdowało się wiele klasztorów fundowanych przez dwór królewski, biskupów i możnowładców. To tutaj koncentrowało się życie społeczne, kulturalne i religijne. Stąd też nie dziwi fakt, iż większość zakonów przybywających na tereny polskie swoją misję ewangelizacyjną zaczynało od Krakowa. W omawianym okresie, co już zasygnalizowałem wagilomeracji krakowskiej swoje konwenty miały zarówno zakony męskie, iżeńskie. Konwenty były mnisze, mendykackie oraz kanonickie. Spośród mniszych na czoło wysuwają się benedyktyni, cystersi, paulini oraz augustianie. Z mendykackich, dominikanie, franciszkanie, karmelici. Z kanonickich, Bożogrobcy (Miechowici), kanonicy Ducha Świętego de Saxia, kanonicy regularni laterańscy, kanonicy regularni Błogosławionych Męczenników od Pokuty (Markowie). Z zakonów żeńskich występowały: benedyktynki, premonstratenki (norbertanki), klaryski, dominikanki, bernardynki³. Nie budzi wątpliwości fakt, że księgi oprawiane kunsztownie i drogocennie znajdowały się na dworze królewskim, w pałacach magnatów, czy w kancelariach bogatych mieszczan. Księga, bowiem była symbolem kultury wyższej, ale jednocześnie znakiem zamożności i luksusu, na który król, magnat, czy zamożny mieszczanin mógł sobie pozwolić i w ten sposób manifestować swoje miejsce w społeczeństwie. Dla przykładu można przywołać bibliotekę Zygmunta II Augusta, którą tworzyły dzieła ważne i znaczące z punktu widzenia naukowego, ale też były cenne ze względu na swoją oprawę. Oprawy te były rzemiosłem sztuki złotniczej, a w większości ozdobił jeżłocony superexlibris z motywem orła Zygmuntońskiego lub Pogoni w stylizowanym obramowaniu, a także bordiury wykonane radełkiem, z napisem na dolnej okładzinie SigismundiAugustiRegisPoloniaeMonumentum⁴. Nie jeden z magnatów i bogatszych mieszczan wracając z dalekich podróży przywoził z sobą same składki drukowanych ksiąg, które w Krakowie otrzymywały kunsztowną i drogocenną oprawę⁵. Takie działanie, jak już podkreśliłem, miało być wyrazem zarówno majętności, jak też pozycji społecznej i kulturowej rodziny magnackiej czy mieszczańskiej.

Klasztor natomiast z natury swojej zobowiązany był do ubóstwa. Ten ślub składany przez wszystkie zakony omawianego okresu był wyrazem całkowitego oddania się Boga i Kościołowi, a osadzał się w teologii naśladowania Chrystusa. Zakonnik rezygnujący z dóbr materialnych miał być wzorem całkowitego oddania się na służbę Bogu i bliźniemu. Tę teologię życia potwierdzają opisy cel zakonników, które były skromne: zawierały jedynie podstawowe rzeczy codziennego użytku. W klasztorach Kanoników regularnych laterańskich zakonnicy w celach mogli posiadać jedynie proste łóżko, stół, krzesło i lavatez (miednica do mycia), wieszak na habit oraz kapę (płaszcz). Wszystko inne przechowywano w szatni⁶. Nie wolno też było zatrzymywać w celach ksiąg z biblioteki. Zatrzymywanie rzeczy pobranej z szatni albo książki z biblioteki na całą noc było nadużyciem, które karano w czasie kapituł⁷. W odróżnieniu do samych cel zakonników oraz ich wystroju, takie miejsca jak: kościół, oratorium i armarium odznaczały się pewnym kunsztem. Te miejsca, bowiem wiązały się nie tyle z pokorą życia osobistego, co z chwałą Boga (Majestas Domini). Chwała Boża, która stanowiła wartość nadrzędną w dyscyplinie życia klasztornezobowiązywała do pewnego przepychy zarówno w ceremoniach, jak i oprawie zewnętrznej. Bogato haftowane szaty liturgiczne, posiadające złote i srebrne dodatki (hafty), obrazy, rzeźby, które stanowiły prawdziwe dzieła sztuki były w nią wpisane. Klasztorna kultura ubóstwa i skromności, która miała wpisany umiar i wstrzemięźliwość nie obejmowała także księgi. Dla zakonników księga była znakiem i symbolem, stąd stanowiła ewenement w ich kulturze wewnętrznej i zewnętrznej. Kiedy weźmiemy pod uwagę szczególnie piśmiennictwa sakralne, to zauważymy od razu, że oprawy tych ksiąg odbiegają od norm ubóstwa, do jakich przyzwyczajony był zakonnik i z jakimi był kojarzony klasztor. Mszały, ewangelie, graduały, homiliarze, psalterze, procesjonały, oratoriały, egzekwiały, kancjonały używane w liturgii, w officiumdivinum, czyli służbie bożej, w której chwała, majestat Boga były wartościami

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

nadrzędnymi, dlatego też dokładano wszelkich starań, aby wyglądały jak najlepiej, jak najpiękniej, jak najkunsztowniej i jak najcenniej. Stąd też nie wahano się inwestować sporych środków finansowych na produkcję i odpowiedni wygląd ksiąg używanych w sprawowaniu świętych obrzędów. Potwierdzają to badania dotyczące poszczególnych zakonów i ich kultury piśmienniczej. Dla przykładu podam za Alicją Karłowską-Kamzową, że cystersi pierwszej połowy XIII wieku tworzyli na własny użytek luksusowe, liturgiczne kodeksy, a ich rola dla rozwoju gotyckich systemów zdobienia ksiąg była bardzo znaczna na terenie Polski⁸. Profesor Edward Potkowski, ceniony znawca staropolskiej kultury piśmienniczej w swojej pracy na temat książki rękopiśmiennej w kulturze Polski średniowiecznej zaznacza, opisując działalność piśmienniczą zakonu bernardynów w Krakowie w epoce późnego średniowiecza, że zakonnicy ci własnymi siłami wytwarzali potrzebne im książki, a w szczególności kodeksy liturgiczne, które odznaczały się kunsztem i drogocенnością⁹. Ale w gruncie rzeczy w bibliotekach wszystkich średniowiecznych klasztorów krakowskich, a także zbiorach poklasztornych przechowywanych dzisiaj w wielu bibliotekach państwowych znajdują się pomniki bezcennych ksiąg sakralnych kunsztownie wykonanych i oprawionych. Zanim zaprezentuję przykłady opraw ksiąg sakralnych i pragmatycznych krakowskiego środowiska klasztornego, podam w sposób syntetyczny kilka informacji ogólnych na temat opraw w średniowieczu i z początku czasów okresu renesansu. Zacznę od stwierdzenia ogólnego, że oprawa stanowiła w tym czasie o wartości dzieła.

Naturalnie księgi sakralne oprawiane były bardziej drogocennie, aczkolwiek, jeśli chodzi o księgi pragmatyczne tu również mamy do czynienia z pewnym kunsztem, z pewnym poziomem, który niekiedy przeradzał się w standard¹⁰. Księgi sakralne drogocennie oprawione wystawiane były tylko podczas największych uroczystości, ich duże formaty, a co za tym idzie posrebrzane czy też pozłacane oprawy, zabezpieczone wspaniałe zdobionymi okuciami oraz rozetami i guzami musiały wzbudzać zachwyt u uczestników uroczystości. W źródłach historycznych odnajdujemy przypadki grabieży czy też prób pozbawienia księgi jej drogocennej oprawy. Ks. Stefan Ranatowicz kanonik regularny, kronikarz klasztoru Bożego Ciała w Krakowie, opisuje wydarzenie związane z głośną kradzieżą oprawy Toryw krakowskiej synagodze, oraz kradzieżą oprawy mszału przechowywanego w klasztorze kanoników regularnych w Kłobucku. W krakowskiej synagodze Tora była oprawiona w srebro. Jeden z członków gminy żydowskiej mając problemy finansowe zakradł się w nocy do świątyni, wydobyl z miejsca przechowywania Torę i zdarł z niej drogocenną oprawę wykonaną z srebrnej blachy ozdobionej szlachetnymi kamieniami. Świątokradztwo kosztowało go życie. Nie stracono złodzieja, który zerwał oprawę mszału w Kłobucku. Oprawa była, bowiem wykończona z blachy cynkowej, jedynie posrebrzanej. Również kamienie, które oprawę zdobiły nie były szlachetne. Spędził jednak kilka miesięcy w lochach zamku w Krzepicach¹¹. Powyższe wydarzenia sugerują, że niekiedy ważna była księga, jej zawartość, ale bezcenna była także oprawa tej księgi. Były również i takie przypadki, kiedy to sami zakonnicy pozbawiali księgi ich opraw, czy też zdzierali z ksiąg srebrną ornamentykę. Chodziło zaś o to, aby srebro czy złoto nie dostało się w ręce wroga. Przykłady takiego postępowania są dość dobrze udokumentowane w materiałach archiwalnych biskupstwa krakowskiego, a odnoszą się do lat 1798-1810 gdy południową Polskę zajęli Austriacy.

Oprawy ksiąg w okresie wczesnego średniowiecza były zdobione techniką złotniczą (pokrywy szczerolote lub srebrne i miedziane, pozłacane, czasami zdobione dodatkowo kością słoniową, drogimi kamieniami, filigranem, emalią i perłami). Aby skuteczniej chronić okładziny przed zniszczeniem nabujano na nie metalowe guzy. Oprócz tego do spodniej okładki często przymocowywano klamry metalowe, którym odpowiadały zapinki przytwierdzone do wierzchniej okładziny. W późniejszym czasie, jak podaje Władysław Semkowicz pojawia się najbardziej popularna metoda ozdabiania techniką introligatorską, czyli deska dębowa, lub bukowa obciągnięta skórą najwyższej jakości, na której wytłaczano za pomocą gorących tłoków (stempli) metalowych różnych ornamentów i figur. Ta metoda ozdabiania znana, jakowytlaczanie na ślepo przyjęła się w Polsce w okresie późnego średniowiecza i renesansu¹². Wraz z wynalezieniem druku, udoskonalenia maszyn introligatorskich oraz pojawienia się nowych narzędzi doszło do ogromnego rozwoju introligatorstwa. Doprowadziło to również do przyspieszenia samego procesu oprawy. Pojawiły się również pewne schematy, które według Jolanty Wasilewskiej można podzielić na 6 grup. Pierwsze to małe tłoki tworzące pionowe pasy, wypełniające całe środkowe pole oprawy, czyli zwierciadło (występujący w XIV wieku i XV), następnie podział rombów, czyli małe pola powstałe przez krzyżujące się ukośnie linie wypełnione małymi, pojedynczymi tłokami, kolejna grupa dotyczyła wzoru granatu, zaczerpniętego z wzorów tkanin

renesansowych; półkoliście wygięte gałązki dzielą zwierciadło na małe pola, następna to zwierciadło podzielone przez dwie przekątne krzyżujące się tworząc cztery trójkąty wypełnione małymi tłokami, piąta grupa dotyczyła plakiety wypełniającej całą środkową część pola okładki obramowania szeregiem linii, ostatnią grupę tworzył układ mieszany plakiety drobnych tłoków linii lub radełka¹³. Grupy te mogły mieć niezliczoną ilość wariantów. W piętnastym wieku dominują oprawy tzw. ślepo tłoczone. W szesnastym wieku pojawiają się również motywy, wzorce zdobnicze, złożone. W drugiej ćwierci XVI wieku zmienia się sposób oprawiania, deski zastępuje makulatura lub tektura, powstają nowe układy ornamentacyjne, pojawia się również oprawa tekstylna. Jednak jak opisuje wspomniana badaczka cechą oprawy polskiej było użycie stempli, radełek i plakiety o tematyce rodzimej. Pojawiają się tzw. radełka jagiellońskie, na których wygrawerowano postacie z rodziny królewskiej.

W tym miejscu chciałby na chwilę zatrzymać się nad jednym z najstarszych i najbardziej kunsztownych oraz drogocennych kodeksów rękopiśmiennych, który pochodzi z XII wieku. Jest to tzw. Ewangeliarz księżnej Anastazji, wywodzący się ze środowiska klasztoru kanoników regularnych laterańskich. Oprawa, wykonana z desek pokrytych blachą srebrną, częściowo złożoną, ozdobiona jest repusowanymi wyobrażeniami Ukrzyżowania i Maiestas Domini. Proporcje postaci, rysunek ich twarzy, miękki modelunek szat oraz dbałość o opracowanie szczegółów, świadczą o związku twórcy z ośrodkami nad Mozą (dzisiejsze pogranicze Belgii, Francji i Holandii), wyróżniającymi się ówczesnie kunsztem powstających w nich dzieł sztuki zdobniczej. Na okładzinie górnej – zniszczonej w części środkowej – z figury Chrystusa na krzyżu pozostały tylko dłonie. Uszkodzony został także wizerunek klęczącej u jego stóp Anastazji, której identyfikację umożliwia inskrypcja. Pod krzyżem stoją Matka Boska i św. Jan Apostoł i Ewangelista. Kompozycja reliefu umieszczonego w płycinie zamknięta jest – podobnie jak na okładzinie dolnej – prostokątną ramą z listew zdobionych ornamentem. Nad poprzeczną belką krzyża znajdują się medaliony z personifikacjami Słońca (Sol) i Księżycy (Luna). Włączając postać Anastazji w przedstawienie Ukrzyżowania na Golgocie, podkreślono pobożność fundatorki adorującej ofiarę Chrystusa. Na okładzinie dolnej – wyobrażenie Maiestas Domini, w którym Chrystus zasiada na tronie w kształcie mensy, prawą ręką błogosławi, w lewej trzyma zamkniętą księgę; po obu stronach jego głowy umieszczono litery Alfa i Omega. W narożnikach cztery skrzydlate „istoty żyjące» symbolizują ewangelistów: człowiek – Mateusza, orzeł – Jana, lew – Marka, wół – Łukasza¹⁴.

Wśród opraw ksiąg sakralnych i pragmatycznych krakowskiego środowiska klasztoru odnajdujemy zarówno oprawy dużych formatów monumentalnych ksiąg przeznaczonych do sprawowania oficjum divinum, jak również oprawy mniejszych formatów przeznaczone dla poszczególnych zakonników, często przez nich oprawiane. W wizytacjach biskupich diecezji krakowskiej zachowanych od 1565 roku mamy sporo informacji o księgach przechowywanych w zakrystiach kościołów a wyprodukowanych w XIV i XV. Dość często opisywane są te księgi, jako: Liber Antiquus. Dzięki tym informacjom dowiadujemy się, że księgi sakralne używane w liturgii: mszały, antyfonarze, pasjonale, graduale, lekcjonarze, ewangelistarze posiadały cenne oprawy. Dość często srebrne z elementami złożonymi. Księgi te były oprawiane w deskę obłożoną skórą, która w przypadku mszałów była dodatkowo barwiona w kolorze purpurowym, posiadały dodatkowo kunsztowne okucia i rozety, niekiedy pozłacane i posrebrzane. Jako przykład tego typu opraw przywołam sześciotomowy iluminowany antyfonarz przechowywany w archiwum klasztoru Bożego Ciała kanoników regularnych w Krakowie. Poszczególne woluminy zostały oprawione w deski powleczone skórą, natomiast rogi poszczególnych ksiąg zaopatrzone zostały w metalowe okucia. W środkowej części oprawy tomu trzeciego i czwartego oraz fragmentarycznie na tylnej oprawie tomu piątego zachowały się rozetowe guzy. W pozostałych tomach są po nich ślady. Oprócz tomu trzeciego zachowały się klamry, którymi zapinane były księgi. Oprawa pierwszych pięciu tomów ma rozmiary 43 na 64 cm oraz podobne tłoczenia – diagonalnie ułożone linie. Oprawa tomu szóstego ma większe o trzy centymetry rozmiary oraz inne tłoczenia – sceny z historii zbawienia¹⁵. Tak oprawione księgi liturgiczne spotykamy zarówno w bibliotekach konwentów dominikańskich czy też karmelitańskich.

Zachowane do naszych czasów księgi piśmiennictwa pragmatycznego poszczególnych klasztorów aglomeracji krakowskiej poświadczają, iż zakonnicy oprócz wykonywania opraw książek we własnym konwencie korzystali również z zewnętrznych warsztatów introligatorskich. Iwona Pietrzkiewicz w swojej pracy na temat biblioteki kanoników regularnych w Krakowie w XV i XVI wieku stwierdza, że wśród zidentyfikowanych zakładów introligatorskich

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Ш А

najwięcej opraw pochodzi z warsztatu Dawida, następnie Jerzego Moellera, oraz introligatora krakowskiego, który sygnował swoje oprawy monogramem IC. Jeśli chodzi o elementy dekoracyjne oprawy wymienia sceny ze Starego i Nowego Testamentu, Chrystusa Dobrego Pasterza, czterech ewangelistów. Szczególnie często pojawiają się wzory radełek skomponowanych z następujących przedstawień: Salvator – Petrus – Paulus¹⁶. Na stan zachowania opraw wpłynęło niewątpliwie masowe usuwanie rozet i okuć, mające na celu łatwiejsze ustawianie takich książek na półkach. Oczywiście nie były to jedyne powody, które spowodowały nie dotrwanie oryginalnych opraw do naszych czasów. Wśród innych powodów należy wymienić kradzieże, pożary, czy też celowe pozbawianie opraw cennych zdobień czy srebrnych okuć przez samych zakonników z obawy przed zewnętrznymi najeźdźcami, co już sygnalizowałem.

Jeśli chodzi o oprawy ksiąg innej proveniencji to w przypadku ksiąg pochodzących z biblioteki klasztoru ojców karmelitów na Piasku w Krakowie, jak podaje Szymon Sułeki najbardziej okazały rodzaj oprawy stanowiła deska oblezona skórą, która była ozdabiana za pomocą różnego rodzaju tłoków i radełek. Niektóre egzemplarze posiadały również plakietę, medalion czy superekslibris, czyli znak własnościowy w postaci herbu, godła właściciela książki¹⁷. Przykłady takich znaków używanych od końca XV wieku możemy odnaleźć w krakowskich bibliotekach kanoników regularnych laterańskich, dominikańskich, karmelitańskich, czy też bernardyńskich. Często umieszczano na niej również elementy informacyjne, jak tytuł dzieła, autora czy właściciela. W późniejszym okresie występują oprawy pergaminowe, również mniejszych formatów, czego przykładem jest chociażby modlitewnik osobisty ks. Szymona Augustyna Zegharta kanonika laterańskiego regularnego, którego oprawę stanowi karta pergaminowa z zapisem nutowym oraz tekstem hymnu do świętego Augustyna de SanctoAugustinezaczynającego się od słów Magne Pater Augustine. Karta stanowiąca oprawę została wyjęta bez wątplenia z hymnarza klasztorowego sporządzonego najpóźniej w ostatniej ćwierci XV wieku¹⁸. Taki rodzaj oprawy wiązał się z krótszym czasem wytworzenia i był tańszy niż oprawa deskowa. Posiadał on jedynie wycięty tytuł dzieła lub w przypadku niektórych karmelitów zapis własnościowy. W mniejszym stopniu występowały oprawy w skórę usztywnioną tekturą czy oprawy papierowe²⁰.

Jeśli oprawy ksiąg sakralnych były z zasady cenne i piękne, to oprawy ksiąg pragmatycznych były skromniejsze, aczkolwiek nie brakuje przykładów odstępstw od tej reguły. Najnowsze badania porównawcze wskazują, że środowiska klasztorne nie zawsze zachowywały się w tej kwestii konsekwentnie. Dzieła autorów starożytnych takich jak: Cyceon, Owidiusz, Wergiliusz, św. Augustyn z Hippony były znakomicie opracowane. Również niektóre księgi dotyczące administracji klasztornej. Przykładem tego typu ksiąg są: Metryki konwentów, czyli kopiarze. W przypadku klasztoru Bożego Ciała kanoników regularnych laterańskich, metryka została założona w XV wieku i oprawiona na nowo w połowie XVI wieku. Została obłożona w twardą tekturę powleczoną skórą. Sama oprawa opatrzona jest herbem kongregacji, a także herbem prepozyta Stanisława Manieckiego (herb łódzia)²¹. Przy wielu parafiach krakowskich prowadzonych przez zakony istniały bractwa, a co za tym idzie posiadały one odrębne katalogi, w których przedstawiono m.in. rys historyczny danego bractwa oraz katalog członków. Im dawniejsze pochodzenie bractwa, czy pozycja społeczna jego członków, tym samym księga była kunsztowniej opracowana w deskę powleczoną skórą z bogatymi zdobieniami albo w deskę powleczoną ałtarem. Jako przykład wskażę księgę bractwa Najświętszego Sakramentu i Pięciu ran Pana Jezusa założonego w 1343 roku zaś sama księga pochodzi z 1550 roku. Księga znajduje się w Archiwum klasztoru Bożego Ciała w Krakowie.

Podsumowanie.

Syntetyzując można powiedzieć, że środowisko klasztorne w Krakowie traktowało księgę z niezwykłym pietyzmem, bo księga była symbolem kultury, znakiem elitarności duchowej, a także częścią fenomenu religijności. Zakonnicy zbierali księgi, a kiedy już znalazła się w ich księżnicach to nadawali im znakomite oprawy o wysokim poziomie artystycznym. Księgi sakralne otrzymywały oprawy drogocenne, mimo, że zakonnicy praktykowali ubóstwo. Chwała Boga, która była wartością nadrzędną w tych ośrodkach miała się jednak manifestować, także poprzez oprawę księgi. Księgi pragmatyczne były opracowane skromniej. Wyjątek stanowiły metryki klasztorne. Te jednak, jako kopiarze stanowiły część tożsamości konwentu. Metryka, bowiem obrazowała dzieje, aktywność i kulturę konwentu. Zachowane do dzisiaj oprawy wielu ksiąg tworzących biblioteki klasztorne stanowią przykład wspaniałych dzieł sztuki, są pomnikami

kultury staropolskiej, przykładami kultury środkowo-europejskiej, a także ważnymi źródłami w badaniach historyków, historyków sztuki, historyków kultury, antropologów, i wielu innych.

Bibliografia:

1. E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, s. 100.
2. J. Wasilewska, *Oprawy inkunabułów w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej KUL*, [w:] Lublin a książka: materiały z konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 50-lecia Wydziału Humanistycznego UMCS i 95-lecia Biblioteki im. H. Łopacińskiego w Lublinie / pod red. Antoniego Krawczyka, Elżbiety Józefowicz-Wisińskiej, Lublin 2004, s. 47.
3. J. Kłoczowski, *Wspólnoty zakonne w średniowiecznej Polsce*, Lublin 2010.
4. E. Maruszak, *Nieznane księgi ze zbiorów króla Zygmunta Augusta II* [Monumenty w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej], Cenne, Bezcenne, Utracone, 2012, nr 3[72], s. 20; M. Krynicka, *Oprawy książkowe z herbami ostatnich Jagiellonów w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie*, Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie, T. 12: 1980, s. 23–59.
5. J. Wasilewska, *Oprawy inkunabułów*, s. 48.
6. K. Łatak, *Ksiądz Stefan Ranatowicz CRL (1617-1694) Barokowy kronikarz i pisarz klasztorny*, Kraków 2010, s. 69.
7. K. Łatak S. Nalbach, *Ze studiów nad kulturą umysłową kanoników regularnych krakowskiej prepozytury Bożego Ciała w XV i XVI wieku*, Kraków 2009, s. 202, 206.
8. Karłowska-Kamzowa, *Średniowieczna książka iluminowana na ziemiach polskich*, s. 20.
9. E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 116.
10. J. Wiesiołowski, *Średniowieczne biblioteki wielkopolskie*, [w:] Średniowieczna książka rękopiśmienna jako dzieło sztuki, Gniezno 1993, s. 19-21.
11. S. Ranatowicz, *Casimiriae civitatis urbi Cracoviensis confrontata origo in eaque ecclesiarum erectiones et religiosorum fundationes nec non series, vitae, res gestae praepositorum conventus Canonorum Regularium lateranensium s. Augustini ad ecclesiam Corporis Christi descriptae a Stephano Ranatowicz eiusdem conventus et ecclesiae canonico*, rkps, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, sygn. 3742, k. 126-127; K. Łatak, *Ks. Stefan Ranatowicz CRL*, passim.
12. W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 2011, s. 119.
13. J. Wasilewska, *Oprawy inkunabułów*, s. 48-49.
14. *Nad złoto droższe: skarby Biblioteki Narodowej* / pod red. Haliny Tchórzewskiej-Kabata, Warszawa 2000, s. 112.
15. M. Łobaza, *Piśmiennictwo sakralne i pragmatyczne kanoników regularnych laterańskich kongregacji krakowskiej w czasach staropolskich*, s. 152. [Rozprawa doktorska obroniona na Wydziale Nauk Historycznych i Społecznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie]; J. Kubieniec, *Uniwersalizm i swoistość w średniowiecznych antyfonarzach krakowskich*, Kraków 2006, s. 16-28.
16. Pietrzkiewicz, *Biblioteka kanoników regularnych w Krakowie w XV i XVI wieku*, Kraków 2003, s. 140.
17. S. Sulecki, *Oprawy książkowe w zbiorach biblioteki klasztoru oo. Karmelitów na Piasku w Krakowie*, [w:] Tegumentologia polska dzisiaj, red. A. Wagner, Toruń 2015, s. 282-283.
18. Pietrzkiewicz, *Biblioteka*, s. 140-141; K. Płaszczyńska-Herman, *Ślady bibliofilskiej działalności braci kaznodziejów – superekslibrys dominikańskie z biblioteki OO. Dominikanów w Krakowie*, [w:] Tegumentologia polska dzisiaj, red. A. Wagner, Toruń 2015, s. 167-173.
19. M. Łobaza, *Piśmiennictwo sakralne i pragmatyczne*, s. 156.
20. S. Sulecki, *Oprawy książkowe*, s. 282.
21. M. Łobaza, *Piśmiennictwo sakralne i pragmatyczne*, s. 225.

Юлія Черкашина

Граф Редукс і Миньковецька держава

Однією з маловідомих сторінок спільної українсько-польської історії є феномен «Миньковецької держави» та її очільника, польського шляхтича, Ігнація Сцибор-

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Мархоцького. Тож розглянемо цей випадок детальніше, і почнемо із самої постаті пана Сцибор-Мархоцького.

Народився Ігнацій в 1755 (за іншими даними – у 1749) році в селі Тарноруда Кам'янецького повіту (теперішній Волочиський район Хмельницької області) в сім'ї давнього шляхецького роду Сцибор гербу Остоя. Прізвище його походить від села Мархоціц у Малопольщі, родова назва Сцибор використовувалася як додаток до прізвища. Мархоцькі поселилися на українських землях в середині XVIII століття. На Поділлі оселилися два брати – Міхал та Войцех. Через збідніння батька брати змушені були служити у багатших землевласників, щоб повернути собі відповідний суспільний статус. Врешті решт, за сумлінну службу Міхал Мархоцький отримав посаду брацлавського чашника – чиновника, який на випадок приїзду короля повинен був влаштувати йому зустріч і прийом¹. Сцибор-Мархоцькі підтвердили графський титул, наданий імператором Олександром I.

У 1760-му році раптово помирає досить ще молодий батько. Через якийсь час помирає і мати, залишивши Ігнація, його трьох сестер і звідного брата Адама (найстарший син Міхала від шлюбу із Саломеєю Козловською)² сиротами. Бездітний дядько Войцех забрав дітей на виховання. Малий Ігнацій навчався у Тарноруді у вікарія, потім у піярській колегії в Золочеві та єзуїтській колегії у Львові³.

Дядько і племінник, будучи досить впевненими і гонорованими, з перших місяців ніяк не могли поладити один з одним. Дійшло до того, що Войцех спочатку намагався спрямувати Ігнація до духовного сану, а коли той не погодився, наказав йому вступити до пруського війська. Ось як сам Мархоцький розповідає про те: «Доживши до певних літ коли потрібно було приймати рішення, як жити далі, по волі стрія мусив дати згоду на формування з себе солдата, і не добровільно, не за власним бажанням, а за ініціативою того ж таки стрія пішов до чужого краю і був відданий до пруської військової служби, і там в великій нужді, в недостатках перетерпів кілька років справжньої неволі». З нотатків, залишених Мархоцьким, можна вияснити, що він попав в сідло однієї з вербуючи пруських команд, що в той час мандрували країною в пошуках рекрутів⁴. Був то приблизно 1770 рік.

За чотири роки служби Ігнацій не тільки загартував своє тіло і дух, а й вивчив німецьку та французьку мови, римське право та античну літературу та міфологію. Очевидно, тоді Ігнацій і захопився ідеями Вольтера й Руссо, які пізніше поставив за мету втілити в життя.

Вже у 1774 році Мархоцький повернувся додому. Пан Войцех у той час важко захворів. Племінники вже виросли, тому він поділив спадок між ними. Частину, яка призначалася Ігнацію, він віддав молодшому Баворовському, який нещодавно одружився на одній із сестер Ігнація. Як казав сам Войцех, зробив він це задля того, щоб племінник не змарнував частину, залишену його батьком у спадок.

Поволі дядько виздоровлював, проте неприязнь між ним і племінником не лише не згасала, а й збільшувалась. Проблем додало ще й те, що Ігнацій не зміг поладити і з новою дружиною дядька. «Повернення моє, - писав Ігнацій, - не зробило мене кращим в очах стрія, навпаки, викликало в нього до мене люту ненависть; то була невідступна і небажана ненависть, чи то з заздрощів, чи це ще чогось, але вона так загострила мої стосунки зі стрієм, що до кінця життя я від нього не отримав жодної ласки»⁴.

Відразу ж після одруження дядька Ігнацій переїхав до Варшави, де записався в один із полків. Згодом він був удостоєний звання капітана, потім – майора, став поважною особою при дворі. За його клопотанням і за посередництвом каштеляна Руцького в 1778 році Войцеха Мархоцького було нагороджено орденом святого Станіслава.

В 1787 році Ігнацій повертається на Поділля, та ще й не сам: напередодні він уклав шлюб із Євою Руффо, «римською патриціанкою», як він її називав. Це сильно вразило дядька, оскільки той хотів, щоб племінник одружився з кимось із знатного роду. Не простивши образу, Войцех склав заповіт, в якому відмовив племіннику в спадку. Дізнавшись про зміст та стиль написання заповіту, Ігнацій подає до того ж суду маніфест зі скаргою на переслідування. Вже будучи при смерті, Войцех складає у відповідь контр-маніфест, в якому знову повторює свої скарги⁵.

Невідомо, чим би все закінчилось, якби в кінці березня 1788 року не помер Войцех Мархоцький. Незадовго за ним помирає і його вдова.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Потрібно зазначити, що дискусії стосовно спадщини точилися близько п'яти років. За цей період каштелян придбав у Юзефа Стаженського, летичівського хорунжого, Миньковецький Ключ із прилеглими селами⁴.

У 1803 році Ігнацій продав частину батьківських маєтків на Україні, вклавши виручені гроші в розвиток Миньковець. Відтоді остаточно поселився він в Миньківцях і став старанно і клопітливо їх упорядковувати, довівши, що переживання його дядька були марними.

У 1791 році Ігнацій Сцибор-Мархоцький став цивільно-військовим комісаром Кам'янецької землі в Подільському воєводстві, і з собі властивою енергією намагався запровадити навколо хоч якийсь лад⁴.

У період Чотирирічного сейму Мархоцький декларував антимагнатську позицію. На сеймову ухвалу про права міст він відреагував актом «Prawa miasta Mińkowiec» («Права міста Миньківці»), складеним 29 грудня 1791 року і оголошеним жителям 1 січня 1792 року⁵.

Написаний він на восьми сірих аркушах паперу, відбитки сильні, польською мовою з виразами, запозиченими з російської мови⁴. Складався він із дванадцяти розділів. В першому розділі Мархоцький оголошував «своїм народам», що власник, визнаючи вигоди від благодійного впливу міст, маючи бажання сприяти процвітанню містечка Миньківці, вирішив надати йому пільги. При цьому він відмовлявся від стягнення з міщан на свою користь будь-яких платежів, крім податку із землі, який не підлягав збільшенню у подальшому.

Другий розділ присвячений становищу міщан у містечку Миньківці. В ньому йшлося про переваги міщан, яким дарувалась свобода віросповідання із повним зрівнянням у правах послідовників усіх християнських релігій. Міщанам надавалась свобода торгівлі і промислів, а також звільнення від старого військового обов'язку. Найголовніше – особиста свобода.

Третя глава передбачала провадження над міщанами суду, де суддями будуть виборні із їх середовища особи.

У наступній главі оголошувалось про встановлення міського магістрату і про його склад. Членами магістрату могли бути у подальшому лише особи, які «добре вміли читати і писати», із місцевого міщанського середовища. Всі члени магістрату обирались жителями й затверджувались адміністрацією поміщика. Встановлювався ступінь та межі влади магістрату. Визначались також переваги цієї влади.

Розділ п'ятий про владу і привілеї магістрату.

Окремий розділ «Прав» був присвячений євреям. Зокрема, їм дарувалось право селитися в Миньківцях поряд із християнами і дарувалась повна свобода торгівлі, але не ремесел, окрім забою худоби і пекарництва, і то лише для одновірців. Право затвердження рабина було надано власнику і від нього також залежало надання дозволу і регламентації єврейських релігійних братств. Від євреїв вимагалось, щоб вони не ухилялись від перепису.

Наступні шість розділів присвячені ремісничим цехам і регламентації їх діяльності⁶.

Мархоцький вважав, що він, як правитель, володіє перевагами, які належали у той час урядовій владі: встановлення податків, друкування грошей, влаштування суду, утримання озброєної міліції, організація церковної та шкільної справи і тому подібне. З позиції тодішнього західноєвропейського законодавства це не виглядало не властивим⁶.

Як цивільно-військовий комісар Ігнацій Мархоцький підготував проект про загальний перепис населення. До цього він орієнтувався на щорічне подання до статистичного бюро виписок із метрик хрещень, шлюбів і поховань, від перечислення по пунктам володінь землею або повітами, а також обрядів, що стосуються християн; що ж до іновірців – цей обов'язок лежав на місцевих магістратах, а в селах – на спадкоємцях і орендаторах⁴.

Другим важливим кроком Мархоцького було створення суду «для здійснення справедливості серед підданих». У своїй діяльності судді користувались статутом із п'яти глав, де були визначені їхні права та обов'язки. Існував суд апеляційний та адміністративний. Кожне село мало свій колегіальний суд, що розглядав справи як перша інстанція. Суд другої (вищої) інстанції був у Миньківцях. У своїй діяльності він керувався статтями і положеннями римського права. Найсуворішим покаранням було заслання в «Графство Руффіполіс» – кілька сіл в степу під Одесою, що їх придбав Мархоцький і назвав на честь своєї дружини Єви Руффо.

Для увічнення в пам'яті майбутніх поколінь звільнення селян від кріпацтва, Мархоцьким було засноване особливе свято, з цього ж дня він починає величати себе

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

графом. На думку тогочасного православного духовенства, згадане свято було введено на честь давньоримської богині землеробства Церери, хоча сам Мархоцький називав його святом жнив або обжинками⁷.

Окрім звільнення селян від панщини, Ігнацій дбав і про вдосконалення землеробства, і про покращення селянського добробуту. Економіка «Миньковецької держави» значно зросла. Тут працювали польська та єврейська друкарні, фабрики сукна і тканини, паперу, селітри, карет, лаку; цегельні, млини, винниці, годівлі тутових шовкопрядів. Діяли музична академія, хор і оркестр. Дороги обсаджувались декоративними та фруктовими деревами. Щороку із графського маєтку відряджався хліб човнами по Дністру в Чорне море, споряджались валки возів із сільськогосподарською і промисловою продукцією на численні торги і ярмарки⁷.

Після другого поділу Речі Посполитої у 1793 році територія Миньковець відійшла до Російської імперії. Мархоцький, який виступав проти поділу Польщі, встановив прикордонні стовпи, що відділяли новостворену «Миньковецьку державу» від сусідів – Російської та Австрійської імперії.

Домагання на користування подібними правами з переміною політичного клімату втратило своє юридичне значення та йшло всупереч вимог нової російської влади і доставляло Ігнацію Мархоцькому багато клопоту та неприємностей, навіть не зважаючи на поблажливе ставлення до нього сучасної йому губернської адміністрації, яка, у більшій частині, складалась із його земляків та знала його як великого дивака⁵.

Назвавши свої володіння «державою», Мархоцький подбав, щоб вони відповідали такому статусу. Згідно зі своїм баченням, він запровадив у державі конституційно-монархічний лад, проголосивши себе «господарем і батьком народу», а своїх підданих - громадянами. Той, хто насмілювався обізвати селянина холопом, мужиком чи хамом, потрапляв до суду. Крім того, він запровадив і місцеву валюту⁸.

Мархоцький страждав манією будівництва. Урядові установи держави розміщувались в будинку, що імітував Акрополь і височів на вершині пагорба під назвою Бельмонт (до тепер миньківчани називають його «бельман»). На засіданнях миньковецького магістрату бував присутнім сам Мархоцький – для нього тут спорудили трон, оббитий червоним сукном (скільки тих тронів, похідних та стаціонарних, мав повелитель, сказати важко)⁹.

Для себе з родиною Ігнацій спорудив чотири резиденції – по одній на кожному пору року.

Сцибор-Мархоцький взагалі полюбляв складати різні тексти – проповіді, епітафії, романи, епіграми на сусідів та кам'янецьких чиновників, охоче будував пам'ятники на могилах своїх «міністрів» та «вассалів».

Миньковецький повелитель обгородив місцевий цвинтар високою кам'яною стіною, прикрасивши її барельєфами й міфологічними емблемами, заснував особливе похоронне братство й винайшов оригінальний похоронний церемоніал, дуже віддалено схожий на християнський. Незалежно від духовної особи, яка виконувала обряд, у ньому брав діяльну участь і сам Ігнацій. У своїй довгій тозі, з жезлом в руці, йшов він на чолі процесії. Коли наближались до кладовища, брама була зачинена. Повелитель стукав тричі в браму, і між ним і братчиками, які стояли по той бік, починався традиційний діалог із символічних запитань і відповідей. Нарешті братчики оголошували, що приймають у свою обитель покійного – і брама розчинялася⁹.

Пристрасть до міфології не заважала шляхтичу будувати й прикрашати християнські храми. От тільки ніхто не міг переконати повелителя, що він не має права виголошувати в храмах проповіді. А читав він їх не знаючи спину і міри. Кращі з проповідей віддавав в друкарню. До речі, вперше «Гамлет» польською мовою був надрукований саме в Миньківцях.

Ігнацій побудував тут школу (мріяв і про заснування вищого навчального закладу), відкрив аптеку й запросив 2 лікарів – аллопата де Герінга і гомеопата Стефані. Обидва були дуже популярними – Миньківці стали навіть чимось на кшталт курорту, що спонукало до будівництва тут пристойного готелю.

Коли в 1797 році була в цих краях епідемія чуми, Мархоцький подбав про ліки й запросив достатню кількість фельдшерів, видав брошуру з описом способу боротьби з хворобою. Ігнацій врятував сім'ї тих, хто загинув від чуми, заснувавши притулок, де одягали, годували й навчали ремесел⁹.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Та найважливішим кроком було дарування селянам волі 1 січня 1795 р., коли на багатолюдному зібранні був підписаний акт, що починався такими словами: «Ми, жителі спадкоємних володінь: Мислиборж, Городище, Катеринівка, Антонівка, Кружківці, Отроків, Хананівка, Притулія, Старик, Тимків, Побуйна, Побуянка, Сивороги, які складають Миньковецьку державу, що знаходиться в Ушицькому повіті Подільської губернії, зібравшись усі разом для вироблення і встановлення відомих законів... прийшли до висновку, що... найвище благо...- це воля...». Цей акт був розмножений в друкарні і розісланий в сусідські маєтки, та поміщики знищували цей документ⁹.

1810 року померла кохана жінка Ігнація Сцибор-Махорського. У них було четверо діток: син Кароль і дочки Пульхерія, Емілія і Юлія². Єва мала величезний вплив на нього, стримувала його гнів і різноманітні поривання. Чоловік влаштував їй похорони, вирізав на надгробному камені всі її заслуги і, в розпачі, зачинився в кімнаті. Провівши деякий час в роздумах, Ігнацій віднайшов нове кохання – дівчину, що виховувалась разом із його дочками⁹. Проте, сама Бона Тжцінська була закохана в Кароля. Невдовзі молода пара втекла з батьківського дому. Ця ситуація сильно погіршила відносини батька із сином.

У 1813 році за Мархоцьким було визнано титул графа, яким він користувався ще з 1759 року. У 1814 році Мархоцький був обраний шляхтою Південно-Західного краю організатором транспорту з провіантом для російської армії у Варшаву. Під час поїздки називав себе «Дух» (вождь), а після успішного виконання місії узяв собі до прізвища додаток «Redux» (вождь, який повернувся)³.

Особливий розголос і занепокоєння влади викликали впроваджені Мархоцьким у своїх володіннях щорічні релігійні церемонії: свято оголошення міського права (1 січня), гайове свято (травень), свято жнив, або обжинків, (15 серпня) тощо. Мархоцький відзначав їх щораз пишніше, з елементами народної, старохристиянської, орієнтальної та класичної обрядовості, запрошуючи всіх сусідів-поміщиків³.

Мархоцький користувався нагодою, щоб висловити у будь-який спосіб протест проти втручання у діяльність очолюваної ним «держави». Так, після звільнення його з буцегарні після затримання в Новій Ушиці, він демонстративно не захотів їхати у своєму екіпажі, а звелів запрягти звичайного воза чотирма волами і, обклавшись подушками, разом із донькою попрямував до Миньковець. При цьому запряжені кіньми два його екіпажі їхали позаду.

Наполягання графа на своєму призвело до того, що в кінці кінців це стало предметом судового розгляду. У фондах Хмельницького обласного державного архіву зберігається справа «О помещике Мархоцком за проведение праздника хлебопашества 15 августа 1818 года»⁵.

Одного разу граф Мархоцький, дочекавшись приїзду до Кам'янця-Подільського імператора Олександра I, виклопотав собі аудієнцію. Після довгої розмови зі старим графом імператор звелів дати дивакові спокій¹⁰. Відтоді представники влади вже не перешкождали процесу проведення впровадженні графом «поганських ритуалів». Хоча у 1822 році його все-таки позбавили титулу графа за «неспокійний нрав», сутяжництво та різні відозви про уряд. Намагання Мархоцького повернути титул тривали до 1826 року.

Останні роки життя графа були затьмарені прикрощами, які завдав йому сусід по маєткові граф Стадницький. Не раз вони судилися за прикордонні землі, публічно осміюючи один одного.

Стадницький був певною мірою літературно обдарованим і складав дошкульні віршовані сатири на сусіда. Висміюючи дивацтва та закони миньковецької держави, він навіть доводив, що Сцибор ніякий не дворянин. Це переповнило чашу терпіння повелителя. Одного разу він, супроводжуваний чинами своєї держави, зустрівся з Стадницьким на постійному дворі.

Все відбувалося як в романах Дюма. Після запеклої сутички поет і сатирик Стадницький втік з поля бою, що дуже втішило Редукса.

Та Стадницький, зібравши кілька десятків друзів та озброївши двірню, опівночі атакував Бельмонт. Захопивши «Акрополь» зненацька, нападники вже виламували двері в спальні Редукса, коли раптом у сусідньому костелі тривожно озвався дзвін – одна з дочок Мархоцького встигла зрозуміти, що коїться, і ударила на сполох. Все чоловіче населення Миньківців, прихопивши дрючки та вила, прибуло на виручку своєму панові.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Врешті-решт Стадницький виграв процес, та Редукс категорично відмовився сплатити потрібну суму грошей. Тоді позивач почав судитися за нерухоме майно графа – і отримав кілька сіл відповідача. Та невдовзі Мархоцький силою вигнав із сіл управителів Стадницького й повернув захоплену територію у володіння своєї держави.

Справа ця закінчилася невтішно. Миньковецького повелителя знову взяли під варту. Мархоцький вкотре поскаржився цареві. Одночасно в Петербург було відправлено послання, підписане усіма селянами Миньковецької держави, з проханням звільнити їхнього батька і лагодійника¹⁰. За вказівкою царя, Мархоцького звільнили з-під варти, взявши з нього підписку про невиїзд. Одночасно імператор доручив сенаторові Новосельцеву розслідувати цю справу. Після вивчення матеріалів справи у своєму рапорті сенатор доповів цареві, що, на його думку, справедливість все-таки на боці Мархоцького⁵.

Невдовзі, у 1827 році, граф помер. Похований був у родинному склепі в Миньківцях. На жаль, поховання дивака і просвітителя зникло в часи революції¹⁰.

«Миньковецьку державу» успадкував син Мархоцького. Однак його переслідували невдачі. За твердженням Й. Ролле, сина Мархоцького в 1826 році взяли у полон у Бялимстоці, у 1831 р. – у Курську. І, у результаті, за участь у так званому польському повстанні він був висланий, а після, у 1831 (за версією Й. Ролле – 1838) році усі маєтності графа були конфісковані державою⁵.

Джерела та література:

1. Підгірна Л. Тарноруда – колиска реформатора Ігнація Сцибор-Мархоцького [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tarnoruda.org.ua/tarnoruda-koliska-reformatora-ignaciya-scibor-marxockogo>; 2. Ignacy Jerzy Scibor Marchocki herbu Ostoja [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.genesis.jaxasoft.se/genesis/genesis.aspx?id=29>; 3. Сцибор-Мархоцький Ігнацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Сцибор-Мархоцький_Ігнацій; 4. Ролле А. Ю.. Граф Редукс (оповідання) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://otrokiv.org/books>; 5. Степанюк А. Г.. «Миньковецька держава» та Ігнатій Мархоцький як її засновник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kaas.gov.ua/law-library/articles/s/200-minkovetska-derzhava-ta-ignatij-markhotskij-yak-jiji-zasnovnik.html>; 6. Степанюк А.. Правові засади Миньковецької держави Ігнація Мархоцького [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://otrokiv.org/derzhava/item/102-pravovi-zasadi>; 7. Миньковецька держава [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Миньковецька_держава; 8. Войт В.. Польсько-російський Сократ з українського села [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://otrokiv.org/derzhava/item/101-sokrat>; 9. Грищук Б.. ІГНАЦІЙ СЦИБОР-МАРХОЦЬКИЙ. ПРИТУЛІЯ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/ma.html>; 10. Грищук Б.. Ігнацій Сцибор Мархоцький [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://castles.com.ua/marhocki.html>.

Юрій Степанчук

Українська історіографія про дослідження Янушем Качмарчиком постаті Богдана Хмельницького

На сьогодні існує велика історіографія, яка висвітлює різноманітні аспекти діяльності Б. Хмельницького у військовій сфері, дипломатії, державному будівництві, трансформації соціально-економічних відносин тощо. Проте, фундаментальних наукових досліджень, присвячених постаті Богдана Хмельницького, у переліку сучасної історіографії лише декілька. До цієї кількості належить праця відомого українця, викладача Ягеллонського університету в Кракові Януша Качмарчика під назвою «Богдан Хмельницький», яка вперше була видана у 1988 році [1].

У цей час в українській медієвістиці намітився поступовий відступ від класової концепції та засад марксистської методології, хоча образ Б. Хмельницького все ще залишався символом єднання двох «братніх» народів. Факт появи монографії Я. Качмарчика став відомим завдяки ґрунтовній рецензії С.А. Макаруча в «Українському історичному журналі» у 1990 році. Аналізуючи радянські методологічні підходи до постаті Б.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Хмельницького та Національно-визвольної війни, рецензент засудив історіографічну формулу «вікового прагнення українців до возз'єднання з Росією» [2, с. 151].

С.А. Макарчук відмітив, що книга написана з іншої точки бачення історії і є свого роду політичною біографією видатного державного і військового діяча України. Я. Качмарчик прирівнює Б. Хмельницького до найвидатніших історичних постатей свого часу, зокрема таких, як О. Кромвель і Дж. Мазаріні.

Автор рецензії, характеризуючи джерельну базу даної монографії, відзначив певну спільність історичних джерел, якими користувалися як польські, так і радянські історики. Проте, це не зумовило їх тотожності у висвітленні таких принципових питань, як причини повстання під проводом Б. Хмельницького, мета Національно-визвольної війни українського народу, зовнішня політика гетьмана, наслідки війни [2, с. 150].

На думку С.А. Макачука, книга хоча й написана у дусі визнання історичних заслуг козацького гетьмана, проте її зміст свідчить про те, що вона написана з позиції польського автора. Зокрема, оцінки українського гетьмана зроблені часом з позиції захисту політики польського короля Яна Казимира. Не зовсім об'єктивним є Я. Качмарчик і при опису головних битв Б. Хмельницького. Практично про всі битви, в яких перемогу здобули козацькі війська, розповідається дуже коротко та поверхово. Натомість битва під Берестечком, в якій перемогу здобули польські війська, висвітлена детально [2, с. 150].

Інтерпретацію Я. Качмарчиком окремих фактів з біографії Б. Хмельницького український рецензент називає наклепом чи домислом. Зокрема, Я. Качмарчик стверджує, а С. А. Макарчук заперечує, що Хмельницький залишив поле бою під Берестечком з переляку. Проте, констатує С. А. Макарчук, дана праця є кроком уперед у питанні критичного вивчення українсько-польських стосунків у середині XVII ст. [2, с. 151].

У 1996 році книга Я. Качмарчика «Богдан Хмельницький» була перевидана українською мовою [3]. Розпочалося її широке застосування в українській історіографії. Окремі положення монографії стали авторитетним аргументом багатьох контрверсійних умовисновків щодо діяльності Б. Хмельницького.

Так, А.І. Ткачук звернула увагу, що Я. Качмарчик намагався дати відповідь на маловідомі чи заплутані факти біографії українського гетьмана. Зокрема, він запропонував свою версію вірогідної дати та місця народження Б. Хмельницького. Заслужовують на увагу й доводи щодо можливого місця навчання майбутнього гетьмана. Піддано сумніву шляхетське походження українського полководця. Незважаючи на критичний підхід польського історика до подій далекої минувшини, стверджує А.І. Ткачук, він підійшов до їх висвітлення достатньо зважено. Дослідниця зазначила, що монографія Я. Качмарчика дала відповідь на багато запитань стосовно особистості Б. Хмельницького, але й викликала низку нових дискусій [4, с. 165]. А.І. Ткачук вважає монографію Я. Качмарчика вершиною польської історіографії в дослідженні постаті Б. Хмельницького [5, с. 203].

В.С. Степанков зазначає, що з другої половини 1970-х років розпочався поворот польських істориків до концепції «домової війни», й визвольна війна українців знову почала трактуватися як «козацька війна» чи «польсько-козацька війна». Власне такою, підмітив історик, вона й подана у книзі Я. Качмарчика «Богдан Хмельницький», в якій гетьман зображений виразником і захисником інтересів козацтва, а не проводирем національних змагань українців [6, с. 381].

Також В.С. Степанков підкреслив, що дослідження Я. Качмарчика – єдина праця про Б. Хмельницького у сучасній польській історіографії, у якій об'єктивно показано, наскільки безпечною була Варшава у своїй недооцінці наростання загрози з боку Хмельницького [7, с. 211].

С.В. Полтавець констатує, що Я. Качмарчик багато уваги приділив еволюції політичного світогляду Б. Хмельницького [8, с. 149]. Зокрема, польський історик стверджує, що під час прийняття рішення про збройний виступ проти Речі Посполитої Б. Хмельницький не будував ще таких далекосяжних планів, в основі яких було б територіальне виділення частини земель Речі Посполитої, що перша конкретна політична програма гетьмана та його оточення відбилася тільки у Зборівській угоді [9, с. 380]. На цю тезу Я. Качмарчика звернув увагу й В.І. Маслак, який, оцінюючи військові події літа 1649 року з точки зору Я. Качмарчика, пише, що Хмельницький лише після Зборову отримав можливість побудувати де-факто незалежну козацьку державу, яка б функціонувала в межах політичної системи Речі Посполитої. Тобто, появу ідеї утворення власної держави в політичних концепціях

У К Р А Ї Н Я - П О Л Ї Щ Я

Б. Хмельницького Я. Качмарчик відносить до кінця 1648 – початку 1649 років [10, с. 234].

В.І. Маслак зауважив, що Я. Качмарчик реанімував важливу ідею польського дослідника Л. Кубалі, що українському гетьманові довелося діяти в екстремальних умовах порівняно з іншими постатями подібного польоту в Європі. «Богдан Хмельницький починав від нуля і тим, що досягнув, завдячував лише собі», – пише Я. Качмарчик. Гетьман мав створювати усі ті інструменти (армію, фінанси, адміністративну вертикаль, дипломатичну службу тощо), які інші правителі лише модернізували в епоху глибоких трансформацій. І на такому тлі досягнення Б. Хмельницького набувають особливого відтінку. Він, продовжує Я. Качмарчик, «володів неймовірною інтуїцією, яка дозволила йому, зокрема в політичній площині, здобути вражаючих успіхів» [11, с. 80].

О.В. Руда, характеризуючи історіографію політики польського уряду щодо козацтва, звертає увагу на тезу Я. Качмарчика про те, що причини повстання під проводом Б. Хмельницького криються ще у другій половині XVI ст. Польський історик переконаний, що спроба вирішення козацької проблеми, до якої вдався Сигизмунд Август, намагаючись «одним пострілом вбити двох зайців», а саме: вирішити проблему оборони південно-східних теренів Речі Посполитої від татарських набігів і підпорядкувати запорозьких козаків, які шкодили польсько-турецьким відносинам, – за своєю суттю була хибною та принесла багато шкоди польській державі. Після запровадження реєстру польська влада мала справу вже з двома козащинами – реєстровою та січовою. Наслідками такого розв'язання козацької проблеми стало невиконання сеймових конституцій, спрямованих на підпорядкування козащини: вони залишилися «мертвими літерами права», а численні козацькі виступи, що почалися в 1591 році з повстання під проводом К. Косинського і час від часу до 1638 року тривали Річ Посполиту, з 1648 року вилилися в козацьку революцію [12, с. 266]. О.В. Руда констатує, що Я. Качмарчик визнає існування у Хмельницького чіткої політичної програми створення незалежної козацької держави. Однак, він переконаний, що лише після Зборова і поразки під Берестечком козацький гетьман почав шукати шляхів створення самостійної Української держави, незалежної від Речі Посполитої [12, с. 257].

І.С. Стороженко, покликаючись на Я. Качмарчика, показав масштаби внутрішньої опозиції щодо гетьмана. Так, у лютому 1650 року на Низу Дніпра вибухнуло повстання проти Б. Хмельницького. На противагу до нього козацька чернь обрала гетьманом Війська Запорозького Я. Худолія. Б. Хмельницький жорстоко придушив повстання. Я. Худолія та його спільників стратив, вжив заходів щодо нейтралізації дій Д. Нечая, М. Небаби і П. Шумейка, а для контролю над Низом Дніпра розташував на Микитиному Розі свою залогу. Поразка української армії під Берестечком завершилася укладанням не вигідного для Війська Запорозького Білоцерківського договору, згідно з яким козацька автономія зменшувалася до території Київського воєводства, а реєстр скорочувався до 20 тисяч козаків. Проти виконання цього договору виступили соратники Б. Хмельницького: чернігівський полковник С. Подобайло, корсунський – Л. Мозиря та ніжинський – М. Гладкий [13, с. 16].

В.І. Брехуненко зазначає, що Я. Качмарчик, попри те, що вважає битву під Берестечком «погромом» козацького війська, зауважує, що Варшава так і не скористалася повною мірою з перемоги [14, с. 71].

На думку І. С. Стороженка, переможне завершення Б. Хмельницьким кампаній 1648-1649 років та укладання Зборівського договору з польським королем створили сприятливі умови для поширення зовнішньополітичного впливу Туреччини на Україну. Разом з Я. Качмарчиком, І. С. Стороженко стверджує, що у серпні 1650 року Б. Хмельницький встановив дипломатичні відносини з Османською імперією [13, с. 15].

Окремі дослідники звернули увагу, що Я. Качмарчик тлумачить інакше військові таланти Б. Хмельницького, аніж в Україні, де він традиційно й однозначно трактується видатним полководцем. Не ставлячи під сумнів суто організаторські обдарування гетьмана у військовій справі, Я. Качмарчик зауважив, що справжні його здібності важко оцінити, оскільки у військових кампаніях він «підпорядковувався рішенням, які приймали його татарські союзники». Більше того, польський дослідник наголошує на тому, що окремі полковники Війська Запорозького, зокрема Іван Богун, мали кращий військовий хист. Утім, зазначає В. І. Маслак, теза Я. Качмарчика про те, що на полі бою ініціатива в козацько-татарському союзі належала кримцям, не дістала підтримки в польській

історіографії [11, с. 80].

Концептуально новою є інтерпретація Я. Качмарчиком українсько-московських стосунків. Так, за спостереженням В. І. Маслака, Я. Качмарчик вважає Переяславську раду та Березневі статті справжнім вододілом між прагненням Б. Хмельницького до незалежної України та втратою будь-яких шансів на зміцнення незалежності [15, с. 51]. Згідно з концепцією Я. Качмарчика, напередодні Переяславської ради гетьман перетворився на противника зближення з Москвою й усіляко намагався уникнути підданства Москви. Після польсько-татарської перемоги під Жванцем і укладення Кам'янецької угоди 1653 року, котра, навпаки, інтерпретується як така, що відкрила для нього нові перспективи у взаєминах з Річчю Посполитою, «Богдан Хмельницький чудово розумів, що опинився у пастці, яку сам поставив» [11, с. 251].

А.О. Губрик, В.М. Горобець, В.П. Надворний, аналізуючи умовисновки Я. Качмарчика щодо Віленського перемир'я між Польщею та Москвою, стверджують, що одразу в постпереяславський період гетьман України вже обдумував нові політичні комбінації. Цікаво, пише А. О. Губрик, що польський історик відзначає наявні у Б. Хмельницького можливості наперед спрогнозувати розвиток європейських політичних процесів, зокрема, поява шведів у межах Речі Посполитої звичайно не була для Хмельницького несподіванкою. Уже в червні 1652 року він міг здогадуватися навіть про деталі воєнних планів, що готувалися по той бік Балтики [16, с. 63]. Я. Качмарчик переконаний, що Хмельницький спокійно сприйняв віленські постанови. Адже гетьман уже принаймні рік як шукав нагоди для розірвання нещасливої для козацтва угоди з царем [17, с. 22] та домогтись незалежності української держави [18, с. 216].

Револуційними є й інші наукові тези Я. Качмарчика, які широко обговорюються в сучасній українській історіографії. Зокрема, Я. Качмарчик прямо заперечував наявність у молдовській політиці Б. Хмельницького династичних мотивів [11, с. 141]. Також, згідно з твердженням Я. Качмарчика, Гадяцька угода 1658 року являла собою виконання останньої волі Б. Хмельницького [16, с. 29], що ця українсько-польська умова була мрією Б. Хмельницького [11, с. 283].

Отже, українські історики, які досліджують події Національно-визвольної війни середини XVII ст., широко використовують працю Я. Качмарчика «Богдан Хмельницький». Низка дискусійних питань щодо постаті Б. Хмельницького є запорукою розвитку історичної науки як в Україні, так і в Польщі, а наявність спільної історії лише зближуватиме два народи у майбутньому.

Джерела та література:

1. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. / J. Kaczmarczyk. – Kraków, 1988. – 267 s.; 2. Макаруч С. А. Рецензія на книгу Я. Качмарчика «Богдан Хмельницький» / С. А. Макаруч // Український історичний журнал. – 1990. – №6. – С. 149-151; 3. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Я. Качмарчик. – Перемишль; Львів, 1996. – 386 с.; 4. Ткачук А. І. Відображення постаті Богдана Хмельницького у сучасній польській історіографії / А. І. Ткачук // Історичний архів. Наукові студії. Випуск 16. – Чорноморський державний університет ім. П. Могили. – Миколаїв. – 2014. – С. 164-168; 5. Ткачук А. І. Особливості висвітлення постаті Б. Хмельницького у сучасній польській та українській історіографії / А. І. Ткачук // Історичний архів. Наукові студії. Випуск 14. – Чорноморський державний університет ім. П. Могили. – Миколаїв. – 2014. – С. 200-208; 6. Степанков В. С. 1648 р.: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? / Степанков Валерій // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). - 2003. - 3. - С. 371-416; 7. Степанков В. С. Польська історіографія Батозької битви 1652 року / В. С. Степанков // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Випуск 3. – Київ. – 2012. – С. 207-219; 8. Полтавець С. В. Українська політична думка середини XVII століття / С. В. Полтавець. – К., Світогляд, 2009. – 170 с.; 9. Полтавець С. В. Трансформація владних повноважень та її вплив на українське суспільство на початку Української національної революції середини XVII століття / С. В. Полтавець // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України / Редкол.: Ю. А. Левенець (голова) та ін. – Вип. 36: Курасівські читання – 2007: Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. – К.: Знання України, 2007. – 416 с.; 10. Маслак В. І. Проблема незалежності Гетьманщини середини XVII ст. очима сучасних польських істориків / В. І.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Маслак // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Випуск 40. – 2004. – С. 233-237; 11. Маслак В. І. Ранньомодерна українська державність в сучасних польській та російській історіографії / В. І. Маслак. – Кременчук, 2015. – 480 с.; 12. Руда О. В. Формування історіографічного образу українського козацтва в польській історичній думці / О. В. Руда // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць. – Випуск 5. – Львів. – С. 250-267; 13. Стороженко І. С. Причини, що змусили Б. Хмельницького відродити Запорозьку Січ / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2005. - №3. – С. 14-36; 14. Брехуненко В. А. Битва під Берестечком 1651 р: українська катастрофа чи дошкульна поразка? / В. А. Брехуненко // Берестечко 1651 в історії Польщі та України. – Луцьк-Прушків, 2013. – С. 63-74; 15. Маслак В. І. Держава Богдана Хмельницького: проблеми концептуалізації в сучасній польській історіографії / В. І. Маслак // Meritum. – 2013. - №5. – С. 43-52; 16. Губрик А. О. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б. Хмельницького (1656-1657 рр.) Український історичний журнал, №6, 2008, – С. 57-86; 17. Горобець В. М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів / В. М. Горобець // Український історичний журнал. - 2005. - №2. - С.16-47; 18. Надворний В. П. Гетьман Богдан Хмельницький (1648-1657 рр.) у сучасній польській історіографії (90-х рр. XX – перше десятиліття XXI ст.) // Берестечко 1651 в історії Польщі та України. – Луцьк-Прушків, 2013. – С. 213-228.

Олена Бороденко

Компаративний підхід у дослідженні життєвого простору самотньої жінки Річ Посполитських, західноєвропейських та українських земель Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історіографічний аспект

У генезі сучасних напрямів гуманітаристики зростає вага таких синтезаційних студій, котрі ґрунтуються на взаємопоеднанні методів різних предметних полів історичної антропології, із-поміж яких виокремлюються соціорелігійна історія, ґендерні дослідження, «жіноча історія», історія повсякдення та інші. Об'єктивно вони акцентують свою увагу на «олюдненості» історичного процесу та не обмежуються вивченням соціокультурних норм існування «людей без архівів», адже в контексті міждисциплінарності апелюють до методологічного інструментарію локальної соціальної історії, мікроісторії, історичної демографії тощо. Подібно й проблематика дослідження життєвого простору самотньої жінки може вирішуватися шляхом узагальненого аналізу широкого спектру історико-демографічних, соціально-економічних, психологічних, релігійних та інших чинників на життя окремої людини з сільського соціуму Полтавського полку періоду Гетьманщини другої половини XVIII ст. Відтак, моделювання «колективного портрету» самотньої жінки можливе за умов уникнення анахронізації, опрацювання широкої джерельної бази та використання розмаїтих способів дослідницької діяльності.

Методологічна база такого дослідження представлена сукупністю загальнонаукових, спеціально-історичних та конкретно-проблемних методів. Особливу значимість набувають спеціально-історичні методи. Типовими серед них є історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний. Історико-порівняльний або компаративний підхід, який становитиме сферу нашого зацікавлення, можна використовувати для зіставлення кількісних даних аналізованої жіночої мікрогрупи та загально регіональних показників із подібними в окремих селах та містах Гетьманщини, західноєвропейських та східноєвропейських регіонах, переважно старопольських. При цьому варто прагнути обирати шкалу ознак, призначених для порівняння, формувати її з типологічно схожих чи повторюваних явищ. Застосовувати переважно селективний принцип добору об'єктів порівняння, коли потрібно зіставляти тільки те, що є «функціонально порівнювальним» [1, с. 253]. Такий історико-порівняльний підхід, мабуть, є чи не основним у репрезентації кліометричних параметрів, на яких особливо ґрунтуються господарська історія та історична демографія. Такі кількісні показники доцільно співставляти з аналогічними річпосполитськими, які представлені в окремих студіях польських дослідників, що власне демонструє полікультурні запозичення і взаємовпливи двох сусідніх народів.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

За основними методологічними параметрами, доволі близькою в опануванні вказаної проблематики виявилася праця польського вченого Ц. Кукльо (C. Kuklo) «*Kobieta samotna w Polsce*» [2], яка присвячена самотній жінці з міського середовища суспільства Речі Посполитої. Розвідка історико-демографічного спрямування покликана розкрити широкий загальний питань, пов'язаних із позашлюбним статусом жінки у старопольському суспільстві. Учений дослідив значне коло питань, які базуються на квантитативних обчисленнях, відповідають сучасним дослідницьким завданням і вимогам історичної демографії, а саме: верифікацію парафіяльних списків; демографічну структуру населення окремих міст; структуру та типологію домогосподарств регіону; жінку як голову домової спільноти; соціальний статус керуючих дворами; населеність та особовий склад жіночих домогосподарств. У другій частині дослідження ми відкриваємо потаємні завіси з приватного та суспільного життя самотньої польської жінки. Тут зображується становище старих за віком та овдовілих жінок, описуються матеріальне забезпечення позашлюбної жінки, притулки, будинки з утримання престарілих осіб та вдовиць. Не залишилася поза увагою дослідника й їхня активна суспільна позиція, участь у діяльності братств та добродійна діяльність. Як бачимо, Ц. Кукльо охопив широкий спектр проблем, що розкривають становище самотньої жінки в життєвому просторі Речі Посполитої. Основні кліометричні показники дослідник продемонстрував за допомогою історико-порівняльного аналізу жіночих домогосподарств із домовими спільнотами конкретних населених пунктів.

До числа концептуальних досліджень з історичної демографії можна віднести працю професора Флорентійського університету, президента всесвітньої асоціації демографів М. Ліві Баччі (M. LiviBacci) «Демографическая история Европы», у якій простежено еволюцію народонаселення Європи, починаючи від XI ст.[3]. Автор подав аналіз основних причин, які визначали періоди демографічного зростання або навпаки спаду. Демографічний розвиток представлено у вигляді історії безперервної протидії людства з обмежувальними природними та антропогенними факторами. Особливо важливими, для розкриття досліджуваної нами проблеми та проведення історико-порівняльного аналізу, виявляються окремі аспекти праці, за допомогою яких можливо провести мікроаналіз родин; досліджувати шлюб та сімейні відносини, вплив неврожайних і голодних років на демографічну ситуацію у суспільстві, урожайність; визначати хлібну норму споживання у щоденному раціоні харчування для людини тієї епохи, вплив якості харчування на породження людських пороків, зокрема, проституцію, неприродні відносини, аборти тощо.

Самотні жінки в демографічній структурі сільського населення, окрім уже згаданого Ц. Кукльо [2] та двох українських науковців Ю. Волошина [4] й І. Сердюка [5], які особі статті присвятили демографічному аналізу овдовілих жінок, не ставали предметом активних досліджень. Тому, квантитативні підрахунки, їхню аргументацію та інтерпретацію, можна здійснювати, ураховуючи апробовані демографічні закордонні матеріали концептуальні напрями. Зокрема, проведення обчислень вікового співвідношення за статтю проводити згідно із формулами, запропонованими у фундаментальних працях французьких демографів Л. Анрі (L. Henri) і А. Блюма (A. Blum) [6] та польського Ц. Кукльо [7]. Визначати кінцеву межу жіночого репродуктивного віку з урахуванням точок зору англійського демографа Дж. Хаджнала (J. Hajnal) [8], французьких Л. Анрі та А. Блюма [6], Ж. Бардета (J. Bardet) [9], польської дослідниці К. Гурної (K. Górna) [10]. Окремо потрібно відзначити розвідку американської вченої з Університету Clark у Вустері Е. Фройд (A. Froide). Вона одна з небагатьох істориків торкнулася проблем категорії незаміжньої жінки ранньомодерної Англії, а всі свої доведення аргументувала, виходячи з кількісних показників здобутих із облікових джерел [11]. Доведення Е. Фройд створюють можливості для порівняльного аналізу ознак європейського типу шлюбності з відповідними показниками демографічної поведінки жінок визначеного регіону.

В обговоренні вдовиних домогосподарств у загальній структурі домових спільнот полтавського регіону, а саме: розкритті їхньої структури, населеності, типології, майнового становища та наявності найманої робочої сили, допомагають праці окремих, передусім, закордонних авторів. Адже, ще в 60-х роках XX ст. історики-новатори розпочали вивчення домогосподарств, сім'ї та родинності для того, щоб спростувати усталені положення про те, що в попередні часи люди жили великими домовими групами, мали багато дітей, а сімейні цінності та родинні зв'язки були доволі кріпкими [12, с. 15]. Два десятиліття інтенсивних

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

досліджень характеристик форм родини схиляли науковців до акцентування складного характеру структур господарств у локальному, мікроісторичному аспекті. Певний час впливовими були праці Ф. ЛеПлая (F. Le Play) та В. Рієхла (W. Riehla) про гіпотезу родинного роду. Вони переконували, що в минулому сім'я і родинне господарство були принципово важливі та їхня структура доволі складна [13, с. 8-9]. Щоб розвіяти міф про доіндустріальну велику сім'ю, британському вченому П. Ласлетту (P. Laslett) довелося класифікувати домові спільноти за їхньою родинною структурою, тобто довести або спростувати аксіому про верховенство складного домогосподарства. Подібні дослідження сім'ї, домогосподарств також проводив інший англійський учений Дж. Хаджнал. Учені-історики незалежно один від одного накреслили географію форм родин в доіндустріальній Європі. Обидва спиралися на різномірності форм у різних пунктах континенту [14, с. 75-76].

Отже, як і більшість дослідників, слід вивчати проблеми сім'ї, їхньої структури, населеності та особливо типології, наслідуючи концептуальні положення кембриджської школи. Проводячи порівняльний аналіз квантитативних показників при обговоренні вищеназваних питань, варто використовувати численні дослідження, які проводилися українськими та зарубіжними вченими. З-поміж перших потрібно назвати студії Ю. Волошина [15], Д. Казімірова [16], М. Крикуна [17], О. Сакала [18]. Зарубіжна когорта науковців, які обговорювали проблеми домових спільнот, дещо ширша: польські – М. Вижґа (M. Wyżga) [19], М. Копчинський (M. Kopczyński) [20], Ц. Кукльо [2; 7; 21], К. Ржемінецький (K. Rzemieniecki) [22], М. Шолтисек (M. Szoltysek) [23]. Вивчаючи питання дітей у вдовиних господарствах, потрібно враховувати класифікаційні схеми дитинства запропоновані у праці польської дослідниці М. Деліматі (M. Delimata) [24].

Дослідженню життєвого простору самотньої жінки в контексті її релігійно-суспільних, світоглядних орієнтирів присвячений значний ланцюжок наукових праць, як українських так і зарубіжних дослідників. Серед останніх, які порушували проблему шлюбної поведінки жінок, можна назвати польських науковців – Л. Дічевського (L. Dyczewski) [25], І. Марочека (J. Maroszek) [26], Т. Вісліча (T. Wiślich) [27], англійського вченого – Р. Філліпса (R. Phillips) [28].

Підсумовуючи, хотілося б наголосити на важливості використання компаративізму в дослідженні ранньомодерного періоду на українських землях, адже, у світлі цивілізаційного підходу, відбувалося взаємозапозичення, взаємозбагачення сусідніх культур. Проведення історико-порівняльного аналізу життєвого простору самотньої жінки Лівобережжя другої половини XVIII ст. зі східноєвропейськими, насамперед річпосполитськими, та західноєвропейськими територіями, може демонструватися у схожих та відмінних рисах соціокультурного середовища та історико-демографічних, господарських показниках статевовікової, шлюбної, станової структури жіноцтва, дитинства, характеристик домогосподарств тощо.

Джерела та література:

1. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – Київ: Критика, 2007. – 375 с; 2. Kuklo C. *KobietasamotnawspółczesnymiejskimuschyłkuRzeczypospolitejszlacheckiej. Studiumdemograficzno-społeczne* / C. Kuklo. – Białystok: Wyd-woUniwersytetu w Białymstoku, 1996. – 267 s; 3. ЛивиБаччи, Массимо. ДемографическаяисторияЕвропы. Серия «Становление Европы» / ЛивиБаччи, Массимо. ; [пер. с итал. А. Миролюбовой]. – СПб.: «Александрия», 2010. – 304 с; 4. Волошин Ю. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) / Ю. Волошин // Київська старовина. – 2011. – №1. – С. 13-32; 5. Сердюк І. Вдівці і вдови у Рум'янцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) / І. Сердюк // Краєзнавство. – 2008. – №1-4. – С. 175-181; 6. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в историческойдемографии / Л. Анри, А. Блюм ; [пер. с фр. С. Хока и Ю. Егоровой]. – М.: РГГУ, 1997. – 207 с; 7. Kuklo C. *DemografiaRzeczypospolitejprzedrozbirowej* / C. Kuklo. – Warszawa: Wyd-woDiGSp. J., 2009. – 521 s; 8. Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе / Д. Хаджнал // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / [под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона]. – М.: Статистика, 1979. – С. 14-71; 9. Bardet J. *Urodzeni w kontekście płodności naturalnej* / Jean-Pierre Bardet // *Przeszłość demograficzna Polski/ Materiały i studia*. – Wrocław: Wyd-wo Historyczne Poznań – Wrocław, 2002. – №23. – S. 7-19; 10. Górna K. *Śmierć «ze starości» –o ludziach starych i długowiecznych na podstawie wybranych metryk śląskich z XVIII i*

pierwszej połowy XIX wieku / Krystyna Górna // *Przeszłość demograficzna Polski/ Materiały i studia.* – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010. – №29. – S. 69-98; 11. Froide A.M. Hidden women: rediscovering the singlewomen of early modern England / A.M. Froide // *Local Population Studies.* – 2002. – No. 68. – P. 26-42; 12. Семья, дом и узы родства в истории / [под ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома]. – Санкт-Петербург: Европейский университет АЛТЕИЯ, 2004. – 285 с; 13. Szołtysek M. Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group – „angielska tajna broń”, jej krytycy i jej „długie trwanie” / Mikołaj Szołtysek // *Przeszłość demograficzna Polski/ Materiały i studia.* – Wrocław: Wyd-wo Historyczne Poznań, 2003. – №24. – S. 7-48; 14. Dubert I. Geografia form rodzinnych w Hiszpanii w latach 1752-1860 / Isidro Dubert // *Przeszłość demograficzna Polski/ Materiały i studia.* – Wrocław: Wyd-wo Historyczne Poznań, 2003. – №24. – S. 75-102; 15. Волошин Ю. Двори мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) / Ю. Волошин // *Краєзнавство.* – 2011. – №4. – С. 39-51; Волошин Ю. Населення домогосподарств «государевыхописных малороссийских раскольничьих слобод» (за матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1767-1769 рр.») / Ю. Волошин // *Соціум. Альманах соціальної історії.* – Київ, 2003. – Вип. 2. – С. 117-134; Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 311 с; 16. Казіміров Д. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765-1769 рр. / Д. Казіміров // *Краєзнавство.* – 2011. – №4. – С. 216-222; 17. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р. [Електронний ресурс] / М. Крикун // *Україна модерна.* – Львів, 2001. – Ч. 6. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um6/Statti/2-KRYKUN%20Mykola.htm>; 18. Сакало О.Є. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / О.Є. Сакало. – Полтава, 2011. – 253 с; 19. Wyżga M. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII wieku / Mateusz Wyżga // *Spółeczeństwo staropolskie. Seria nowa.* – Tom III. – [pod redakcją M. Kopczyńskiego, in.]. – Warszawa: Wyd-wo DIG, 2009. – S. 245-278; 20. Kopczyński M. Ludzie starzy w chłopskich i szlacheckich gospodarstwach domowych w Koronie u schyłku XVIII wieku / Michał Kopczyński // *Kwartalnik historii kultury materialnej.* – Warszawa, 2010. – S. 111-119; Kopczyński M. Starość nie radość? Ludzie starzy na wsi kujawskiej schyłku XVIII stulecia / Michał Kopczyński // *Zapiski historyczne. Poświęcone historii pomorza i krajów bałtyckich.* – Toruń, 1996. – S. 45-63; Kopczyński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku / Michał Kopczyński. – Warszawa: Wyd-wo Krupski i S-ka, 1998. – 203 s; 21. Kukło C. Badania demograficzne nad staropolską rodziną mieszczańską w XVIII wieku / C. Kukło // *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej* [pod red. J. Topolskiego]. – Lublin: Wyd-wo Lubelskie, 1987. – S. 343-355; Kukło C. Gospodarstwo domowe osób starszego pokolenia w miastach na ziemiach polskich w epoce późnofeudalnej / C. Kukło // *Kwartalnik historii kultury materialnej.* – Warszawa, 2010. – S. 121-133; 22. Rzemieniecki K. Rodzina i gospodarstwo chłopskie w ziemi wieluńskiej i powiecie ostrzeszowskim w końcu XVIII wieku / Konrad Rzemieniecki // *Przeszłość demograficzna Polski/ Materiały i studia.* – Wrocław: Wyd-wo Historyczne Poznań – Wrocław, 2010. – №29. – S. 29-68; 23. Шолтичек М. Семья и домохозяйство в Центральной Европе (на примере прихода Буяков в XVIII–XIX вв.) // *Историческая демография. Сборник статей* / [под ред. М. Б. Денисенко, И. А. Троицкой]. – М.: МАКС Пресс, 2008. – («Демографические исследования», Вып. 14). – С. 240-277; Szołtysek M. Odmakromodeli domikrohistorii – gospodarstwu domowemu w parafii bujowskiej w latach 1766-1803 / Mikołaj Szołtysek // *Przeszłość demograficzna Polski / Materiały i studia.* – Wrocław: Wyd-wo Historyczne Poznań – Wrocław, 2004. – №25. – S. 7-75; 24. Delimata M. Dziejność w Polsce średniowiecznej / Małgorzata Delimata. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004. – 259 s; 25. Dyczewski L. Grupy marginalne / Leon Dyczewski // *Kultura grup mniejszościowych i marginalnych* ; [redakcja Leon Dyczewski]. – Lublin: Wyd-wo KUL, 2005. – S. 29-45; 26. Maroszek J. Wileńskie przytułki-szpitala w XVI–XVIII w. / Józef Maroszek // *Cała historia to dzieje ludzi... Studia z historii społecznej ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyczańskiemu w 80-tą rocznicę urodzin i 55-lecie pracy naukowej* ; [pod redakcją Cezarego Kukli przy współudziale Piotra Guzowskiego]. – Białystok: Wyd-wo Uniwersytetu w Białymstoku, 2004. – S. 191-218; 27. Wiślich T. Upodobanie małżeństwo i związki niformalne na wsi polskiej

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

XVII–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia / T. Wiślich. – Wrocław: W-wo chromcon, 2012. – 244 s.; 28. Roderick G. Phillips. Sex, lat, and the state. // Encyclopedia of European social history. From 1350 to 2000 ; [Peter N. Stearns]. – Volume 4. – Charles Scribner's Sons, 2001. – S. 301-309; Roderick Phillips. The family and state // Encyclopedia of European social history. From 1350 to 2000 ; [Peter N. Stearns]. – Volume 4. – Charles Scribner's Sons, 2001. – S. 135-144.

Арсен Зінченко, Валентина Гребеньова

Візитаційні протоколи та метричні книги руських парохій Брацлавщини у вивченні польсько-українського мовного помежів'я в другій половині XVIII ст.

Візитаційні протоколи як масове джерело для вивчення різноманітних аспектів церковно-релігійного життя, соціально-культурних та політичних відносин, побуту та моделей поведінки духовництва Унійної Церкви на Правобережній Україні XVIII ст. чи не вперше залучалися при написанні історії населених пунктів краєзнавцями другої половини XIX ст. [13; 14]. Прикметними дослідженнями, побудованими передовсім на візитаційних документах XVIII ст., є, наприклад, опис містечка Лянцкоруні Кам'янецького повіту, написаний протоієреєм Теофаном Драгомирецьким, опис парохії в с. Гаврилівці Кам'янецького повіту [16, 297 – 310]. Ці матеріали широко використано й при написанні нарисів з історії парохій окремих повітів* [18; 19] та у відомому підсумковому виданні Подільського єпархіального історико-статистичного комітету про парохії й церкви Подільської єпархії, що вийшло за редакцією Є. Сіцинського [23].

Нині візитаційні протоколи широко залучаються як багатопланове джерело до висвітлення різних аспектів життя церковних спільнот та соціокультурних процесів. Ґрунтовний різноплановий джерелознавчий аналіз візитаційних актів та наукових практик їх використання в історичних дослідженнях здійснено Ігорем Скочилиасом [21; 22]. Акти візитації використовуються у регіональних дослідженнях історії Унійної церкви на Правобережжі [20; 24]. Візитаційні протоколи кількох деканатів Правобережної України останньої чверті XVIII ст., у тому числі й Брацлавського деканату, були нещодавно опубліковані польським істориком Мар'яном Радваном [15]. Польська дослідниця Ірена Водзяновська написала докладну розвідку, що висвітлює різні сторони функціонування унійних парохій Брацлавщини цього періоду [26]. Відзначаючи ґрунтовність і різноплановість аналізу, здійсненого цією дослідницею, все ж вкажемо на певну проблематичність запропонованого нею називання парохій цього воєводства «грецько-католицькими» при тому, що в самих актах візитацій Брацлавського та Вінницького деканатів ці парохії називаються русько-католицькими. Справа не лише в тому, що при цьому дослідник не виправдано коригує соціокультурні індикатори, які фіксує документ, а ще й у тому, що за такого підходу відбувається небажане перенесення властивостей історичного явища з іншої епохи. Назва ж *русько-католицькі парохії*, чітко проведена через усі візитації Брацлавського деканату є безсумнівним етнокультурним індикатором і ним нехтувати не варто. Унійна церква XVIII ст. на Правобережній Україні має зовсім інші церковно-політичні й соціокультурні параметри, аніж Греко-католицька церква в Галичині другої половини XIX ст.

Скажемо відразу, що назва *русько-католицька церква* стосовно парохій Брацлавщини – це один з небагатьох індикаторів етнокультурної ідентичності церковних громад. Іншими небагатьма індикаторами такого характеру у візитаційних текстах виступають імена парохіян або мешканців населених пунктів, назви топонімів та гідронімів, щодо яких у візитаційних протоколах прив'язуються парохіяльні та селянську угіддя, що межувалися з церковними – і ті, й ті фіксують руське (українське) мовне поле цього часу. Натомість самі тексти візитаційних протоколів, посвятні назви церков, імена парохів у них зафіксовані польською мовою, не кажучи вже про називання церковного начиння чи священничого одягу, яке подається винятково відповідно до католицьких зразків. У зв'язку з цим перед дослідником постає питання: якщо переважна частина тексту візитаційних актів написана польською мовою з латинськими включеннями, посвятні назви церков та імена духовенства подані польською, якою мірою церковну структуру під назвою Унійна церква можна називати руською? Це питання має не лише пізнавальний, свідомісний, але й

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

практичний інтерес, а саме: як перекладати українською мовою акти візитацій, а саме, як бути, наприклад, з посвятними назвами церков, які в польській і руській традиції помітно відрізняються. Взяти хоча б поширену в русько-українській традиції називання церкви на честь Покрови Пресвятої Богородиці, яка у візитаційних актах пишеться на польський зразок – *Protekcij Matki Boskiej* або й на латинський *sub titulo Protectionis Beatissimae Virginis Mariae*? Або ж, коли назва церкви Благовіщення Діви Марії подається в них як *Zwiastowania Najszytszey Panny Maryi*?

Для розв'язання цього питання ми запропонували залучити ще одне масове джерело – метричні книги, які вели самі парохіяльні священики Унійної церкви, або дяки під їхнім наглядом. На перший погляд, вони мали б містити однотипні записи про народження, шлюбвання й поховання у парохіях конкретних церков. Цінність цього джерела полягає в тому, що, це одне з небагатьох видів документів, які до кінця польського панування на Правобережній Україні і короткий час після її загарбання Російською імперією велося руською церковно-канцелярською мовою з характерними для неї ознаками розмовної народної мови. По-друге, назви населених пунктів, титульні назви церков, а також імена священиків, які вчиняли відповідні обряди та присутніх при тому осіб записувалися у величезній більшості, руською таки мовою, на відміну від візитських описів, в яких ці назви подаються польською або латинською мовами. По-третє, у багатьох таких книгах можна простежити певні індивідуальні прикмети конкретного священика, зокрема, коло його соціально-значущого спілкування, показником якого є, наприклад, те, кого він кликав у свідки акту хрещення (кумів, якій в метричних книгах офіційно записувалися як *восприѣмници*), чи при одруженні своїх дітей. По-четверте, в церковній ієрархії певний священик міг посідати місце декана, залишаючись при цьому настоятелем на своїй парохії. Промовистими при цьому є соціокультурні риси його дій на мовному помежів'ї.

Нами вивчені десятки метричних книг Брацлавського і Вінницького деканатів, за якими видно, що парохіяльні священики вели записи в метричних книгах у переважній більшості руською мовою. Відступи від цього загального правила виступають як показові соціально статусні індикатори. Найперший і прикметний акцент: коли парохіяльний священик, який вів записи в метричних книгах руською мовою, мав статус декана і вчиняв щорічну візитацію церков на підвладних йому теренах – належні підсумкові перевіркові записи він робив не руською, а польською або ж і латинською мовою. У цьому, на наше переконання, проявляються тогочасні уявлення про статус самого декана (як правило освіченої особи й шляхтича) та статус польської мови як панівної в тогочасному суспільстві. У XVIII ст. русько-українська ділова мова витісняється з діловодства Унійної церкви, стандарти якого задавалися її митрополією, використання руської мови допускалося лише в метрикальних записах і то лише тих, які стосуються осіб руського походження. Коли ж йшлося про осіб шляхетського стану, їхні імена, або й цілкомито весь метрикальний упис робився польською. Після загарбання Правобережної України Росією русько-українська ділова мова витісняється і з метрикальних записів, які відтоді ведуться синодальною російською мовою. Щоправда й при цьому священики, роблячи метричні записи, мимохіть виказують своє українське походження у слововжитку чи в особливостях фонетики.

У багатьох метричних книгах знаходимо сліди виразних соціальних акцентів, зроблених священиками: окремо зазначається шляхетний статус осіб, присутніх під час таїнства, імена й прізвища шляхтичів (а часом і прізвища священиків) посеред руськомовного впису раптом вписуються польською, а окремі вписи робляться польською мовою тощо. Не раз натрапляємо на випадки, коли метричні записи про хрещення дітей шляхтичів чи про одруження осіб з цієї верстви записуються підкреслено виразно, особливим виділенням більшими за розміром літерами. Все це вказує на безсумнівні соціально-стусні переваги, які мала шляхта у руських парохіях. Ці та інші аспекти потребують неодмінного врахування при аналізі записів у метричних книгах.

Відмінності між візитаційними актами, які велися польською мовою і метричними книгами, записи в яких велися, за невеликими винятками руською мовою, бачимо й у називанні духовенства. У записах метричних книг священики подають свій сан та імення у русько-церковному варіанті – *іґрѣѣ Іфанн / Ролворович, іґрѣѣ Јѣков / Вѣлчѣк /, іґрѣѣ Василій Камѣнскій, іґрѣѣ Маѣей Сорочинскій*. Тим часом візитаційні акти тих самих церков подають польський варіант духовного сану (*ksiądz*) та імен священиків – *Jan Rozworowicz, Jakub*

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

Wilczek, Bazyli Kamiński, Józef Stachewicz, Mateusz Soroczyński. Ці відмінності повторюються у величезній більшості парохій і засвідчують статус русько-української мови, обмеженої в діловодстві Унійної церкви на Брацлавщині лише записами метричних актів. Але навіть у цих метричних актах спостерігаємо тиск польської мови. Не раз самі священники руських таки парохій з метою підкреслення свого шляхетського походження пишуть свої прізвища посеред руськомовних метричних записів польською мовою. Так само і в разі, коли йдеться про хрещення дітей з родин уродзоних, чи коли хресними батьками виступають уродзоні, їхні імена й прізвища вписуються польською мовою. Результати цього порівняння зведені нами у таблицю, подану нижче.

Таблиця порівняння назв церков та імен священників у візитаційних актах та метричних книгах церков Брацлавського деканату останньої чверти XVIII ст.

№ з/п	Населений пункт	Назва церкви за візитаційним актом 1785 р.	Назва церкви за метричною книгою	Ім'я священника за візитаційним актом 1785 р.	Ім'я священника за метричною книгою
1	Клебань	Protekcij Matki Boskiej	Покрова Пртсвятої Богородици	ksiądz Jan Rozworowicz, lewita, dziekan braclawski	ітртй Іфанн Ролворович dziekan braclawski [11, 2]
2	Капустяни	św. Dymetriusza Męczennika	С~т~аго Великомуцтн ика Димитріѣ	ksiądz Teodor Ostapowicz	ітртй Аефдор Остапов↑ч [8, 12]
3	Брацлав	Zaśnięcia Matki Boskiej	Оусптнія Пртсвятиѣ Богородиці	ksiądz Jan Suprunowicz	ітртй Іфан СѢпрунович [5, 43]
4	Кинашів	św. Jana Ewangelisty	Ст~аго Іфанна Бг~ослова	ksiądz Mikołaj Hawrysiewicz	ітртй Николаи Гариштв↑ч [9, 72 зв.]
5	Кришинці	sw. Demetriusza Męczennika	С~т~аго Великомуцтн ика Димитріѣ	ksiądz Jakub Wilczek	ітртй Јѣков В↑лчтк [4, 1, 43]
6	Богданівка	sw. Michała Archaniola	Чуда С~т~аго Михаила	Ksiądz Maksym Lasecki, nobilis	ітртй Марим Лѣстцкій [3, 1]
7	Білоусівка	św. Michała Archaniola	Собор Архистратига Михаила	ksiądz Bazyli Kamiński	ітртй Василій Кам↑нскій [2, 43 зв.]
8	Олександрівка	Narodzenia Matki Boskiej	Рождества Пртсвятиѣ Богородици	ksiądz Józef Stachewicz, lewita	ітртй Іфсиф Стахович [1, 42]
9	Василівка	św. Praksedy Męczennicy	Втликомученици Парасктвїи	ksiądz Ewstachiusz Hałaniewicz	ітртй тβстаіій Галантвїч [6, 18, 21]

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

1 0	Северинівка	św. Mikołaja Mirejskiego	Ст-ителя Николаџ	księdz Antoni Bazylewicz	ітртй Антоній Bazylewicz [11, 1, 19]
1 1	Тростянець	Zaśnienia Matki Boskiej	Ст-о Оусптнскій	księdz Bazyli Kisielewicz	ітртй Васілій Kisielewicz [11, 26 зв.]
1 2	Захаріяшівка	Sw. Michała Archaniola	С-т-аго Архистратига Хрт-ова Михаила	księdz Mateusz Soroczyński	ітртй МаАей Сорочинскій [7, 16]

Прикметні вияви соціально-статусної функційности мововживання спостерігаються вже у заголовних записах метричних книг. Наприклад, це спостерігаємо на початку метрики народжень церкви Св. Покрови с. Клебань 1781 р., настоятелем якої був брацлавський декан о. Іоан Розворович: «А таџ самаџ книга тсть с-отнаго ітртџ Іфанна Ролворовича, пароха Клебанского, Dziekana Braślawskiego» [11, 2].

Як бачимо, соціальну функцію пароха клебанського тут зафіксовано руською мовою, а функцію декана як церковного зверхника – польською. Далі ж переважна більшість текстових записів відповідно до руської церковної традиції виконувалася руською церковно-книжною мовою.

У багатьох книгах бачимо постійне вписування вгорі сторінки року записів латинською чи польською мовою. Ми розглядаємо це як офіційну матрицю (що якоюсь мірою нагадує сучасну форму або бланк), в якій дата розглядається як кліше, що фіксує домінантний статус польської мови. Не раз трапляються записи, в яких основний текст про хрещення, вінчання чи поховання зроблено руською церковно-книжною мовою, але дата події подається польською мовою. Ця частина записів виконує роль офіційного церковного мовного моделювання, задається як своєрідний стандартний бланк й підкреслює офіційний характер польської мови. Щоправда, не всі священики йшли за цією моделлю. Імовірно, в кожному разі це характеризує індивідуальні мовно-культурні орієнтири. У метричних книгах є чимало випадків, коли поряд із обрядовими записами настоятеля храму (пароха) знаходимо записи зроблені священиками (ієреями) з сусідніх парафій, які виконували відповідні обряди в разі відсутности настоятеля (від'їзд, хвороба, смерть) або ж вікарними священиками. Відповідно до власного розуміння мовної поведінки ці священики вчиняли записи, виконуючи їх чи то цілком руською церковною мовою, чи то вписуючи дату польською як офіційною чи латиною, або ж вписували прізвище польською, підкреслюючи тим самим своє шляхетське походження. Часом і прізвища учасників обряду (батьків похресників) чи свідків (кумів, вони ж восприїмники) записувалися, можливо, за їхнім наполяганням, або ж як саме собою зрозуміле наголошування на шляхетському походженні, польською мовою.

Візьмемо для прикладу метричні записи про хрещення в книзі Св. Покровської церкви містечка Клебань, настоятелем якої був брацлавський декан. Показовим є запис від 16 січня 1781 р.:

«Днџ 16 џнуариџ мџ-џ року 1781. двџ-а тџросџнџџ в родитџлџй законновџнчанихъ ітртџ Трифона Трохимовича и жџни тџо Маріџ рожџтџнна крџстисџ и миромъ Стм- помазасџ в џтркви храму Стџа Николаџ вџ вџси Глинџнкахъ ітртмъ Григоритмъ парохомъ антоновскимъ, во[спрџтџмники] биша Urodzony Pan Michał Witwicki rewizor у Jmџ Pani Mariana Ceglińska, żona wџ parocha antonowskiego» [10, 10].

У записі про хрещення від 12 січня 1784 р. згаданий ієрей Трифон фіксує дату латиною (Ds 12 Januarii), себе означає як парохъ Gliniański, але основна частина тексту виконана кирилицею руською церковною мовою. Запис від 1 лютого того-таки року зроблений руською церковною мовою, але латиницею, себе він означає двома мовами – руською та польською: «Az Tryfon paroch Gliniański». Польською ж мовою вписано пароха і в попередньому запису, який проглядається в пошкодженій частині аркуша: в тексті

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

хрещення, зробленого руською мовою як кума згадується «Марианна жена Xiędza Tryfona Parocha Gliniańskiego». Цей упис фіксує глинянського пароха як шляхтича, тобто як належного до вищої соціальної верстви, тому його ім'я й записано мовою, що мала вищий соціальний статус – польською. Усі ж інші учасники хрещень – парохіяни клебанської церкви, за соціальним статусом руське простолюддя, в тому числі й піддані (працьовиті) – в записах на цій сторінці вписані руською мовою [10, 12].

У тій-таки метричній книзі клебанської парохії Св. Покрови за наступний рік над записами про хрещення рік вписано латиною – «Anno Domini 1785»; це, як зазначалося вище, наче стандартна форма офіційного бланка. Прикметим є запис на одній із сторінок, що стосується хрещення дітей духовенства, у якому вживається поряд польська й руська мови:

«Podczas w niebytności przewielebnego Jmci xiędza dziekana roku pańskiego 1785, D 28 miesiąca ijunia, w cyrkwie klebańskiej, азъ ітртй Кирилъ Галантвнчъ, парохъ michayliowskiey Święto Pokrowskiey vkрести^x и миромъ Ст~имъ помаза^x м^дц-а Пттра v родителтй законнов^днча^дни^дх сотнаго ітртя Ннкнѣтѣ Дашкѣвича в^дкарного клѣбанского и жтѣни тго Матрони, воспритмнѣци биша Кирило Мтлнѣкъ ѣ тѣдокѣя Рани Dziekanова Браславска и Мнхаилъ Шнчѣй ѣ тѣдокія Струкова нтв^дстка ѣ Тнмофѣтѣ Григурка и ткатѣрѣна впольнѣчка житѣлит клѣбанск^д» [11, 26].

Різномовність у записах про хрещення знаходимо й у інших метричних актах Св. Покровської церкви с. Клебані, наприклад, за 15 березня і 18 травня 1791 р. Там дати проведення обряду фіксуються офіційною польською, а сам текст подано церковною руською, але вписано латиницею [11, 49]. Використання латиниці в руськомовних записах не раз трапляється в метричних книгах Брацлавщини, в т. ч. й с. Клебані аж до кінця XVIII ст. За приклад візьмемо акт хрещення, підписаний брацлавським деканом І. Розворовичем. Дата запису в ньому вписана латиною, перша частина тексту – руською церковною мовою, імена батьків та інших учасників обряду як шляхтичів уписано польською мовою.

«1794. Ao. Die. 21 Apr. WSK. W chrami Pokrowa Preswiatyia Bohorodycy okrestych y Myrom Swiatym pomazach młodenycu Francyszku ot rodyteley szlachetno urodzonych Wiktora Obińskiego y żeny jeho Juzefy chorążycy kaw[aleryi] narodowej. Wospriemnycy bysza pry kreszczenyi wolnom urodzony Tomasz Hryńkowski karniet pulku rosyjskiego y urodz Franciszka, Tomaszewska stawniczyna, przy biermowaniu zaś były w. Ignacy Boczkowski czesnik, Nurski, ekonom folwarku Bogdanowskiego, z w Agnieszka Tzminska czesnikową Bilską, generalną ekonomową. W Iwan Mateusz Miaskowski, skarbnik smoleński, y w. Magdaleną Boczkowską, czesnikową Nurską. X. Rozworowicz, d[ziekan] Bracławski, p[aroch] Klebański. Mpp.» [11, 62 зв.].

Деякі записи метричних книг несуть у собі сліди гострого конфлікту, що виявлявся на Брацлавщині (як і на суміжних українських землях) у різних формах упродовж більшої частини XVIII століття. Йдеться про протистояння, яке назовні виявлялося як боротьба між двома спільнотами східної християнської Церкви – греко-православною та греко-унійною. Як видно із запису в метричній книзі церкви Покрови Пресвятої Богородиці с. Клебані, ця боротьба безпосереднього вплинула й на ведення книг:

«Року Божого 1785. Дня 17 березня. Під час генеральної візити записів хрещень парохіян села Клебань званого, представляючи їх (метрики) місцевий парох превелебний ксьондз Ян Розворович, декан Брацлавський, засвідчував, що в часи переслідування священиків католиків від неунітів і апостатів (відступників), а саме дня сімнадцятого січня тисяча сімсот сімдесят п'ятого року народився йому син на ім'я Ян, якого хрестив і миром помазав велебний кс. Миколай Гаврисевич, парох села, що подвійно зветься – Кинашівка і Зофіполь, католик, таємно допроваджений, однак з причини, що похресник і рідня того похресника були на вигнанні і від всього відсторонені, тому, оскільки той самий Ян, син його, є хрещений і миропомазаний, таке свідчення під сумлінням священицьким вчинене при представленні того ж хрещеного записати в тих актах метрики просив і бив чолом, на доказ чого під датою як вище на акті Юзеф Скульський, д[екан] б[ердичівський], генеральний візитатор власною рукою.

Кумами були вельможний його милість пан Антоній Суцевич, летичівський мечник, і Маріанна, дружина велебного ксьондза Миколая Гаврисевича, кинашівського пароха» [11, 25] (переклад з польської. – Авт.).

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Імовірноше всього, тут зафіксовано обставини, коли під час конфлікту «між православними і уніятами», що поширився й на парохії Брацлавського деканату, декан Іоан Розворович був вимушений покинути село Клебань. За час його відсутності у нього народився син Ян і для його хрещення було таємно допроваджено священика Миколая Гаврисевича з с. Кинашівки, який і вчинив обряд хрещення, але не вчинив відповідного запису до метричної книги. Ці обставини розкрилися під час провадження візитації унійних церков Брацлавського деканату 1785 р. Генеральний візитатор Юзеф Скульський, покладаючись на священицьке сумління о. Гаврисевича звелів вчинити відповідний запис до метричних книг Свято-Покровської церкви с. Клебані.

Як бачимо, в практиці мововживання в масовій документації Унійної Церкви на Брацлавщині поєдналися дві тенденції. Одну – польськомовну й латиномовну – задавала митрополія, що визначала структуру й мовний режим візитаційних протоколів та приписів візитаторів під час ревізій метричних книг, інша впливала з українських традицій використання в церковному житті русько-української церковно-книжної мови. Руська традиція міцно тримається у веденні метричних книг аж до російського загарбання Правобережної України. Проте і в структурі і текстах метричних записів не раз видно впливи панівної в Речі Посполитій польської мови: ті з них, що стосувалися осіб шляхетського походження (в тому числі й унійних парохів-шляхтичів), чи фіксували присутність уродзоних під час виконання певного обряду, раз по раз виконувалися польською. Соціально вища верства прагнула і в мововживанні підкреслити власний статус.

Джерела та література:

1. ЦДІАК. – Ф. 224. – Оп. 1. – Спр. 3.
2. ЦДІАК. – Ф. 224. – Оп. 1. – Спр. 53.
3. ЦДІАК. – Ф. 224. – Оп. 1. – Спр. 76.
4. ЦДІАК. – Ф. 224. – Оп. 1. – Спр. 90.
5. ЦДІАК. – Ф. 224. – Оп. 1. – Спр. 109.
6. ЦДІАК. – Ф. 224. – Оп. 1. – Спр. 127.
7. ЦДІАК. – Ф. 224. – Оп. 1. – Спр. 384.
8. ЦДІАК. – Ф. 224. – Оп. 1. – Спр. 468.
9. ЦДІАК. – Ф. 224. – Оп. 1. – Спр. 502.
10. ЦДІАК. – Ф. 224. – Оп. 1. – Спр. 523.
11. ЦДІАК. – Ф. 224. – Оп. 1. – Спр. 525.
12. ЦДІАК. – Ф. 224. – Оп. 1. – Спр. 1133.
13. Прокопчук В.С. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (церковного историко-археологического общества) (1876–1916): зведений каталог і покажчик змісту / В.С. Прокопчук, Н.Д. Крючкова ; наук. ред. О.М. Завальнюк. – Кам'янець Подільський: Аксіома, 2010. – 184 с.
14. Указатель Подольских епархиальных вѣдомостей. 1862 – 1905 гг. (за все время издания ихъ). – Каменецъ-Подольскъ: Типографія Свято-Троицкаго братства, 1907. – 740 с.
15. Wizytacje generalne parafii unickich w województwie Kijowskim i Braclawskim po 1782 roku /Opracował i wydał Marian Radwan. – Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2004. – 912 с.
16. Драгомирецкій Теофан, протоиерей. Мѣстечко Лянцкорунъ /Драгомирецкий Т. // Труды Комитета для историко-статистическаго описанія Подольской епархіи. – Вып. второй. – Каменец-Подольск, 1878 – 1879. – С. 91 – 159
17. Историко-статистическое описаніе церкви и прихода с. Гавриловецъ Каменецкого уезда Подольской губ. Каменецкого уезда Подольской губ. // Труды Комитета для историко-статистическаго описанія Подольской епархіи. – Вып. второй. – Каменец-Подольск, 1878 – 1879. – С. 297 – 310.
18. Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. J. Каменецкий уѣздъ / Свящ. Е. Сѣцинскаго // Труды Подольскаго епархиального историко-статистическаго комитета. – Вып. седьмой /Подъ редакціею Н. И. Яворовскаго. – Каменецъ-Подольскій: Типографія Подольскаго Губернскаго Правленія, 1895. – XXII, 611 с.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

19. Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. Ушицкій уѣздъ / Прот. Е. Сѣцинскій // Труды Подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества. – Вып. двѣнадцатый / Подъ редакціею протоіерея Е. Сѣцинскаго. – Каменецъ-Подольскъ: Електротиполитографія Подольскаго Губернскаго Правленія, 1916. – С. 145 – 208.
20. Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. / В.Е. Лось. – К., 2013. – 300 с.;
21. Сковчиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII-XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія, т. 2: Протоколи генеральних візитацій. – Львів: Вид.-во Українського Католицького Університету, 2004. – ССVIII + 512 с. та ін.
22. Сковчиляс І. Дослідження візитаційної документації львівської єпархії у Галичині в др. пол. XIX – пер. пол. XX ст. // Ковчег: зб. із церковної історії. – Л., 2001. – Чис.3. – С. 470–489.
23. Труды Подольскаго епархиальнаго историко-статистическаго комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сецинскаго. – Каменец-Подольск, 1901. – 1267 с.
24. Хіхляч, Богдан. Уніатська церква на Поділлі (1700 – 1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет [Текст]: [монографія] / Богдан Хіхляч. – Вінниця : Нілан, 2015. – 404 с.
25. Radwan M. Sociografia Kościoła greckokatolickiego na Braclawszczyźnie i Kijowszczyźnie w 1782 roku. – Lublin, 2004. – 175 s.
26. Wodzianowska Irena. Funkcjonowanie parafii greckokatolickich w województwie Braclawskim w przededniu II rozbioru Rzeczypospolitej / Irena Wodzianowska. Katedra Historii Europy Wschodniej, Katolicki Uniwersytet Lubelski // Електронний ресурс. [Режим доступу:] <http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/THist11/Wodzianowska.pdf>
27. Wodzianowska I. Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich w latach 60. – 70. XVIII wieku na Prawobrzeżnej Ukrainie. Zarys problematyki // Kościół unicki w Rzeczypospolitej, red. W. Walczak, Białystok 2010. – S. 235–255.

ІМПЕРСЬКА ДОБА В ІСТОРІЇ УКРАЇНЦІВ ТА ПОЛЯКІВ

Анатолій Скрипник

**Спротив польських землевласників економічному диктату російської влади
у 1803–1842 рр.**

З моменту завершення поділів Польщі (1795 р.) і встановлення російського адміністративного управління, в Правобережній Україні поступово почала набирати обертів система ринково-торгових відносин між місцевими виробниками та підприємцями з одного боку, і інтендантськими установами – з іншого, для закупівлі та постачання всього необхідного військовим частинам. Головною рушійною силою становлення і розвитку таких зв'язків стало законодавчо закріплене поняття «постачання регулярних військ».

Основними суб'єктами таких відносин з кінця XVIII століття на Правобережній Україні стали: в якості споживачів – регулярні частини російської армії, місцеві війська і команди; у ролі постачальників – поміщики, купці і державні селяни, а сполучною ланкою між ними були чиновники провіантських і комісаріатських установ, почасти представники місцевої цивільної влади.

Але на колишні польські території росіяни принесли з собою своє усталене, постійне і звичне бачення виконання службових обов'язків, паралельно з прагненням до незаконної наживи на своїх посадах, що в той період стало серйозним дестабілізуючим фактом напередодні значущих зовнішньополітичних подій початку XIX століття.

З моменту впровадження російською владою системи торгів і аукціонів на закупівлю продовольства для військ, воно намагалося як найбільше залучити до цього процесу місцевих поміщиків. Перша заготівельна компанія 1803 р. показала, що незважаючи на певний позитив, що нові правила економічних стосунків паралізовані в більшості західних губерній імперії, таких, як прибалтійських, білоруських та правобережних українських. Проблема крилася у саботуванні місцевим дворянством участі у торгах і аукціонах неявкою на них чи завищенням цін на продукти. Тоді влада змушена була звернутися до послуг постачальників і підрядників та проводити окремі торги у Казенних палатах губерній, таким чином обмежуючи спектр цінового вибору, що спричинювало поступове збільшення державних грошових витрат [1, с. 173–174]. За великим рахунком, військовим було байдуже, в кого купувати, лише б ціна була прийнятною. Тому на оголошені губернським начальством торги інспектори і шефи завжди надсилали своїх квартирмейстерів і чиновників з надією на сприятливі ціни і умови постачання [2, арк. 3–8].

За звітами губернських установ регулярні торги і аукціони в правобережних губерніях розпочалися з травня 1804 р. Відповідно до діючого законодавства їх поділили на постійні, разові та випадкові. Влада готувалася ретельно. Ще за рік до того Казенні палати склали відомості цін на хліб і крупи по кожному повіту з метою їх об'єктивності на торгах [3, с. 4]. Судячи з «Виписки про провіант і фураж» Київського губернського правління, з 1 червня по 16 жовтня 1804 р. планували зібрати в магазинах 16199 чвертей борошна, 13980 чвертей вівса, 1509 чвертей круп, 149360 пудів сіна. У ці ж самі терміни мали проводитися й торги. Однак, повітові маршалки звітували: «Незважаючи на оголошення по маєтках і економіях про торги на продовольство і фураж для Армії, бажання взяти в них участь майже ніхто не виказав». За рапортами повітових предводителів дворянства запланована заготівля була виконана ледь на половину. Наприкінці року Казенні палати посилали по повітах своїх чиновників із вмовляннями до поміщиків продати хоч трохи зерна і сіна [4, арк. 1–10, 27, 41–44, 140]. Неабиякої шкоди завдавали цій кампанії особисті амбіції вищих посадових осіб імперії. Сенатор Ворцель, плануючи увірвати чималий куш, підмовив волинських повітових маршалів та презеса Домбровського до поставок армії на 1808 р. хліба та збіжжя на один мільйон рублів. «Жадібність до прибутку та жахлива організація цієї компанії, замість визисків, привела Ворцеля та поплічників до страшених збитків». Вони змушені були постачати обіцяне за власний рахунок [5, с. 130].

Незважаючи на такий провал, робота торгів і аукціонів тривала. Військова адміністрація всіляко намагалася заохотити участь місцевого дворянства у постачанні до полків і команд провіанту і вівса за вигідними обом сторонам цінами [6, л. 48–49]. Так

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

М. Кутузов у своєму рапорті С. В'язмітінову наприкінці 1807 р. наводив приклади мотивування шляхти Волинської і Київської губерній через систему справедливого ціноутворення та своєчасного оповіщення про торги маршалками та великими землевласниками своїх поміщиків. Разом з тим, побоюючись цінового диктату на торгах з боку «нечисленних капіталістів», наказав командирам дивізій активно і самостійно вишукувати прийнятні ціни й укласти попередні угоди. Таким чином, він мав надію, що чутки про це викличе занепокоєння серед поміщиків неодмінно призведуть до їх зниження [7, л. 9–11].

Втім, протистояння тривало. Дворянство Київщини не бажало йти на компроміс і запропонувало завищені ціни, які не влаштовували військових: у мішках за чверть борошна просили 4 р. 75 коп., круп – 5 р. 10 коп., вівса – 2 р. 52 коп. На противагу цьому, чиновники Київського провіантського депо відшукали в губерніях поміщиків, які бажали продати з мішками чверть борошна за 4 р. 20 коп., крупи по 4 р. 90 коп. і овес по 2 р.; без мішків – 3 р. 80 коп., 4 р. 80 коп., 1 р. 70 коп. відповідно. У таких випадках економія державних коштів складала 70634 р. 25 коп., чи 119170 р. 15 коп [8, л. 8–11].

Небайдужі командири Ліфляндського драгунського, Кінно-Волинського і Воронежського мушкетерського полків самостійно знайшли постачальників борошна по 3 р. 70 коп., а вівса по 1 р. 60 коп. за чверть. Київський купець Тимофій Бухтеев запропонував великі партії продовольства і фуражу за цінами, меншими від дворянських: на борошно на 55 коп., круп на 10 коп. і вівса на 27 коп. Його пропозиції були настільки вигідними, що він претендував на статус постійного постачальника, на відміну від непевних і мінливих поміщиків-підрядників [9, л. 22–26].

Таким чином, монолітність шляхетських інтересів і спроби фінансового диктату було зруйновано, а під тиском губернської влади та провіантських чиновників з погрозами відлучення від участі в наступних торгах поміщики змушені були знижувати ціни на новий 1808 р. Судячи з документів, неабияка заслуга в цьому була М. Кутузова який в якості військового губернатора розгорнув справжній адміністративний наступ на місцеве дворянство і врешті-решт заповнив магазини необхідною кількістю припасів для армії за об'єктивною ціною [10, л. 1–5].

Самій шляхті залишалося рятувати лише свій гонор і честь. Восени 1810 р, перед черговими торгами до київського військового губернатора М. Мілорадовича звернувся начальник Київської продовольчої комісії генерал-майор Безродний. Знаючи настрої серед поміщиків, він просив, щоб губернатор особисто звернувся до них з проханням взяти участь у торгах. Що не зробиш заради інтересів держави. У відповідь на його звернення шляхта через повітових маршалів вимагала в обмін на активну участь у торгах повідомити про це особисто царя Олександра I [11, арк. 2–4].

За планами самодержавства заготівельна кампанія 1811–1812 рр. мала тривати за дещо новими правилами. Головна увага приділялася порядку ціноутворення і витрат, а також контролю й корегуванню залежно від обставин і потреб [12, л. 29–45]. Полкам дали можливість обирати: гроші на самостійну закупівлю чи «фураж в натурі» з магазинів; ціни встановлювалися командувачами армій, корпусами і дивізіями із погодженням з gubernatorами і комісіями Провіантських депо; комісії при отриманні остаточних цін нараховували кожному полку, батальйону, роті кошти на два місяці вперед. Враховувалися різні обставини, як-то відсутність грошей на закупівлю, передислокація частини на нове місце, наявність зайвого фуражу тощо [13, арк. 28–29]. «Правила» стали черговою цеглиною в намаганні розбудови ефективної й якісної системи забезпечення військ усім необхідним. Командирам полків повернули певну фінансову самостійність катериненських часів, але під значно щільним контролем згори [14, с. 451–453].

17 листопада 1811 р. вийшов Маніфест царя про порядок збору податків у західних прикордонних губерніях імперії, та про заміну в них грошових стягнень на хлібні. Водночас кожна губернія отримала план заготівлі продуктів і фуражу за потребами на 1812 рік через проведення торгів [15, л. 1]. На торгах дозволялося бути присутніми представникам армії та керуючим Провіантськими депо та допускалися до торгів поміщики з сусідніх губерній. Для поміщиків-боржників встановлювалися фіксовані, затверджені gubernatorами, губернськими правліннями і повітовими маршалками ціни на борошно, крупи та овес. Такі заходи мали результат. За рапортом київського губернського правління на 12 червня

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

більша частина заборгованості була ліквідована, а для «злісних боржників потрібна екзекуція» [16, арк. 4, 12–14, 34].

Наступний етап розпочався після поразки польського патріотичного повстання 1830–1831 рр. та репресій проти учасників шляхта Правобережної України вкотре саботувала постачання військам усього необхідного. Навесні 1832 р. мали відбутися торги на наступних три роки, тому у грудні 1831 р. Казенні палати надсилали губернаторам «Циркуляри» – офіційні повідомлення усім зацікавленим про торги та кондиції, приблизні початкові ціни на поставки по губернських центрах, повітових містах та селах. Вкотре сповістити поміщиків мали повітові маршалки, предводителі дворянства, засідателі нижніх земських судів та городничі [17, арк. 2–13]. Вже з січня 1832 р. до канцелярії київського військового губернатора почали надходити тривожні звіти. Васильківський предводитель дворянства Йосип Рулковський писав: «Відповідно до Припису (...) я запросив Поміщиків до участі у поставках для Війська дров, свічок і соломи, але ніхто з них, незважаючи на мої вмовляння, не погодився». Уманський предводитель доповідав: «(...) запросив до себе Поміщиків щодо залучення на забезпечення наступних три роки квартируючих в Умані і повіті військ дровами, свічками і соломою. Належним чином виконуючи доручення сповістив через Гродську і Земську поліції усіх мешканців Міста і Повіта, особливо Поміщиків у присутності Уманського повітового суду і Городничого. Бажаючих на торги не було». Частина предводителів: липовецький, таращанський, звенигородський обмежилися рапортами про повідомлення місцевого дворянства, якщо було б чим похвалитися, напевно б написали [18, арк. 1–6, 9, 17, 19, 26]. Схожа ситуація спостерігалася й на Поділлі. Публічні прохання до губернського та повітових предводителів дворянства, городничих та земських справників у формі припису «(...) особисто сприяти повідомленню Поміщиків та Купців (...) і заохочувати Дворянство до вступу у взаємостосунки з Казною», мало поживити цей кволий процес [19, с. 2]. Тому розсилалися запрошення і в сусідні губернії Малоросійську та Чернігівську, де губернатори, агітуючи більш лояльне дворянство, пробували допомогти своїм колегам виконати завдання.

Саботаж польської шляхти відчувався і в такому важливому і болючому для росіян питанні, як військові перевезення [20, арк. 1–3]. За скаргою командира 15 Єгерського полку на поміщика Козловського і економа Хоровської економії Острозького повіту, які мали надати 10 возів для транспортування полкового майна, вони відмовився це зробити, посилаючись на відсутність наказу предводителя дворянства. Повітовим справником і нижнім земським судом було доведено, що предводитель Франковський «(...) не бажав допомагати потребам російських Військ». Ще одним способом саботування був раптовий одночасний ремонт усіх возів напередодні їх потреби військами. Губернська влада за такі випадки погрожувала поміщикам і чиновникам судом і кримінальною відповідальністю [21, арк. 1–1 зв, 35–36, 41–43 зв, 46].

У чому ж причина? Вона була закладена не тільки в суто політичній площині, коли радикальна частина шляхти вважала неприпустимим годувати і возити окупаційні війська через репресії щодо їх участі у повстанні. В економічному плані російська влада втратила довіру майже усіх постачальників через грубе ставлення військових та реквізиції. 31 червня 1831 р. головнокомандувач генерал-фельдмаршал граф Сакен звернувся до мешканців Подільської й Волинської губерній. Виправданням конфіскацій для армії він пояснював перебуванням губерній на військовому стані і визнавав, що «...у сплаті обивателям за спожите, сталися затримки, а причиною став неспокійний стан в самих губерніях,» – тобто й ваша вина в цьому є [22, арк. 177]. Обіцянки швидко виправити становище і сплатити за квитанціями не викликали довіри, що й відобразилося на торгах травня 1832 р. Наступні декілька років продовольчим комісіонерам доводилося нищпорити по територіях губерній, незважаючи на підпорядкованість, у пошуках провіанту для заповнення своїх магазинів. Так Кременчуцька провіантська комісія доручила дистанційному доглядачеві VIII класу Неводовському, зі згоди і відома керівництва Подільської губернії, проводити заготівлю по повітах та маєтках [23, с. 2].

Повернути довіру дворянства і бажання продавати армії продовольство у великих обсягах вдалося лише через десять років. Наприкінці 1842 р. за дорученням царя військовий міністр звернувся до київського генерал-губернатора: «З теперішнім великим врожаєм та лояльністю дворянства у Вашому краї, потрібно зробити все можливе для закупівель армії за вигідними для казни цінами на 1843 р. достатніх обсягів

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

продовольства». На харчування розташованих в губерніях військ, а це полки 4-го піхотного корпусу та місцеві війська і команди, потрібно було: по Київській – 35000, Волинській – 46000, Подільській 13000 чвертей борошна та по 13000 чвертей круп. Генерал-інтендант армії обіцяв губернаторам, що зробить все можливе, щоб ціни влаштували усіх. Відчуваючи, що є шанс купити багато і недорого, військове інтендантство і губернське начальство докладали усіх зусиль для залучення шляхти на торги. Ті, розуміючи, що таку кількість хліба не вдасться зберегти у власних маєтках, продавали його, заповнюючи усі повітові магазини. Нарешті росіянам вдалося здійснити все заплановане і заготівельна кампанія пройшла вдало, тим більше, що подальші події показали її своєчасність[].

Протягом майже сорока років у першій половині XIX ст. шляхта Правобережжя намагалася зберегти економічну самостійність та політичний вплив у краї всіляко обмежуючи контактування з новою владою. Однак, російська імперсько-мілітарна система за допомогою грубого адміністративного диктату не тільки втручалася у стале середовище, а й послідовно ламала спротив місцевого дворянства водночас використовуючи методи примусу і заохочення.

Джерела та література:

1. Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗРІ)-І. Т. XXVIII. №21188.; 2. Центральний державний історичний архів України м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 533. Оп. 1. Спр. 521. арк. 3–8.; 3. Зібрання військових постанов (ЗВП)-2. Кн. XVIII. Ч. V. Разд. 1. Гл. 1. СПбетербург : 1907. ст. 4.; ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 781. Арк. 1–10, 27, 41–44, 140.; 5. Опытов М. Волынская революция первой четверти XIX столетия (Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой) // Киевская старина. Год второй. Т. V. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. С. 130.; 6. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 1. Оп. 1. Т. 46. Д. 1669. Л. 48–49.; 7. РГВИА. Ф. 14209. Оп. 16. Св. 53. Д. 4, л. 9–11.; 8. РГВИА. Ф. 1. Оп. 1. Т. 46. Д. 1669. Л. 8–11.; 9. РГВИА. Ф. 14209. Оп. 16. Св. 53. Д. 4. Л. 22–26.; 10. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 1453. Оп. 1. Д. 75. Л. 1–5.; 11. ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1217. Арк. 2–4.; 12. РГВИА. Ф. 1. Оп. 1. Т. 46. Д. 1669. Л. 29–45.; 13. Держархів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 28–29.; 14. ПЗЗРІ-І. Т. XXXI. №24420.; 15. РГВИА. Ф. 1. Оп. 1. Т. 46. Д. 1669. Л. 1.; 16. ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1464. Арк. 4, 12–14, 34.; 17. Держархів Хмельницької області. Ф. 122. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 2–13; 18. ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 1111. Арк. 1–6; 9; 17; 19; 26; 19. О приглашении Помещиков, Купцов и занимающихся торговлею к поставке провианта для продовольствия войск в 1839 году // Подольские губернские ведомости. 3 сентября 1838 г. №36. С. 2.; 20. Держархів Хмельницької області. Ф. 123. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 1–3.; 21. Держархів Рівненської області. Ф. 384. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 1–13в., 35–36, 41–43зв., 46.; 22. ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 806. Арк. 177.; 23. О содействии комиссионеру Неволовскому при заготовлении провианта // Киевские губернские ведомости. 9 декабря 1838 г. №49. С. 2.

Валентина Надольська

Процеси полонізації та антипольська політика царизму на Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.)

Етнічні українські землі впродовж тисячоліть перебували у складі різних політичних утворень, які законодавчо визначали місце етнічних спільностей у всіх сферах суспільного життя, в тому числі закладаючи підґрунтя для тривалих міжетнічних конфліктів. Отож об'єктивне вивчення національної політики на різних етапах історичного розвитку відіграє не лише важливе теоретичне, але й практичне значення.

В останні два десятиліття зацікавленість вітчизняної науки питаннями напрямів, засобів та наслідків реалізації самодержавством національної політики на території Правобережної України за період її входження до складу Російської імперії значно зросла (Я. Грицак, В. Верстюк, В. Сергійчук, М. Щербак, Н. Щербак та ін.). До питань функціонування Росії як поліетнічної імперії, місця українців в етнічній ієрархії, визначальності у прийнятті державних рішень етнічного чинника, мови, релігії, станової

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

приналежності, політичної лояльності етносів, які населяли українські землі, звертаються у своїх дослідженнях й зарубіжні вчені (Д. Бовуа, А. Каппелер, К. Мацузато). Попри це взаємопов'язані процеси полонізації та русифікації розглядаються в новітній історіографії лише фрагментарно. Завдання даної статті полягає в тому, щоб на основі аналізу джерел та літератури виявити домінуючі на території Правобережної України (XIX – початок XX ст.), примусові і природні асиміляційні процеси, з'ясувати визначальні для російського самодержавства чинники зміни національної політики.

Більш як столітній період історії Наддніпрянщини пов'язаний з Російською державою. В кінці XVIII ст. внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) Правобережна Україна була включена до складу імперії, на її територію поширено адміністративний устрій загальноросійського взірця, зокрема, утворено Київську, Подільську і Волинську губернії.

Етнічна і конфесійна структури населення, традиції життєдіяльності й культурної взаємодії, сформовані в регіоні під впливом Речі Посполитої, та національна політика самодержавства, зокрема заходи, спрямовані на його облаштування в російському дусі (повна інкорпорація у всі сфери), стали тими двома складовими, які в подальшому значною мірою визначали особливості розвитку цього регіону.

На час приєднання Правобережної України до Російської імперії етно-релігійна структура її населення характеризувалася певними особливостями. Абсолютну більшість мешканців краю складали православні українці (малороси), які нараховували тут 3006 тис. осіб, або 87,9% всього населення регіону.¹ У результаті тривалого перебування в складі Польщі у регіоні сформувалася представницька група католицького (польського) населення, яка за даними костельного обліку в кінці XVIII ст. налічувала не менше 350 тис. осіб.²

Серед інших етнічних груп, які проживали разом з українцями, як представників титульного народу держави, до складу якої в цей час була включена Правобережна Україна, необхідно виділити великоросів. Їх частка в 1794 р. складала лише 0,1% загальної чисельності населення регіону.³ Представниками великоруського етносу в краї головним чином були старовіри, гнані сюди релігійними переслідуваннями в Російській імперії. У зв'язку з релігійними суперечностями із офіційною православною церквою, вони скоріше стояли в опозиції до російської адміністрації, аніж служили їй опорою.

Приєднання західних земель до «імперії на віки вічні», як проголошувалося в царському указі від 18 червня 1795 р., поставило все їх населення перед необхідністю «впродовж одного місяця присягнути на вірність царю й прийняти російське підданство; ті, хто не бажав цього зробити і мав тут нерухомість, повинен її продати і виїхати в трьохмісячний термін за кордон. По його завершенні непродані маєтки забираються в казну».⁴ Породжена указом еміграція охопила в першу чергу поляків, які складали абсолютну більшість серед землевласників Правобережжя. Ті з них, котрі не бажали давати присягу, залишали губернії, виїжджаючи на захід у сусідні європейські держави.

Ситуація змінилася з приходом до влади в 1796 р. Павла I, який звільнив близько 11 тис. поляків, раніше засуджених до вислання за участь у повстанні Т. Костюшка, і повернув їм маєтки. Особливо сприятливі умови для збереження вагомих позицій поляків у всіх місцевих управлінських структурах Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства, подальшого поширення польської культури в краї були створені в роки правління Олександра I. Фактично на території, яка увійшла до складу вже іншої держави, були продовжені і навіть в певній мірі активізовані процеси полонізації.

Паралельне функціонування двох офіційних мов – польської й російської, переважання поляків в адміністративних і судових інстанціях, зрівняння польської шляхти в правах з російським дворянством стали важливими чинниками посилення польського впливу в регіоні з переважаючим україномовним населенням. Найбільш відчутно воно виявилось в сфері освіти й релігійного життя. У губерніях почали функціонувати нові польські гімназії, серед яких справжнім центром польської культури став Кременецький ліцей, повітові училища, парафіяльні школи, в стінах яких також виховувались представники корінного населення. У регіоні збільшувалася кількість католицьких костелів і каплиць, духовенство яких прикладало максимум зусиль для зростання числа своїх парафіян. Більш активно розгорнули свою діяльність католицькі ордени.

Таким чином, в перші десятиріччя XIX ст. полякам вдалося зберегти свої привілейовані позиції у суспільно-політичному житті Правобережної України вже як

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

складової Російській імперії. У свою чергу це продовжило процеси взаємодії місцевої української і польської культур, які склалися внаслідок тривалого перебування регіону в складі Речі Посполитої. У містах і містечках чиновники, в селах землевласники, шляхтичі і навіть частина православного духовенства розмовляли польською мовою. До польської культури також значною мірою тяжіло й дрібне міщанство українського походження. Переслідуючи меркантильні інтереси, частина православних переходила в католицизм, отримуючи за це певні пільги.

Разом з тим, спільне проживання української і польської етнічних груп на землях, які межували з Польщею, в контактній зоні зі змішаними шлюбами, різнобічними зв'язками, в тому числі економічними і культурними, стало основою формування особливого типу колонії (польської діаспори) – самобутнього різновиду польської мови і культури. Як зазначав дослідник Південно-західного краю П. Чубинський, «поляки не могли встояти непорушно проти будь-якого впливу живого органічного середовища, яке було представлене народністю й історичними традиціями місцевого населення».⁵ Поляки, які мешкали в краї, постійно перебували в українському мовному середовищі, корінне ж населення в свою чергу частково переймало польську, як мову престижної культури і сучасної цивілізації. Результатом такої інтерференції стало формування на основі польської літературної з відчутним впливом української мови особливого південного діалекту.⁶ Він став надбанням у першу чергу освічених шляхтичів, духовенства, міщанства, навіть розвивав свої функціональні мовні стилі: використовувався при написанні літературних творів, у кореспонденціях і діловодстві.

Згідно з даними діалектології, польське населення в місцях компактного проживання зберігало свої мовно-етнічні риси, до яких додавався український елемент. У сільській же місцевості Правобережної України, в першу чергу на Волині, Поліссі, український адстрат (мова місцевого населення) накладався на польський субстрат (етнічний тип мігрантів).⁷ Культура місцевого польського населення вбирала в себе багато рис матеріального і духовного життя українців. Спостерігалось культурне і конфесійне змішування населення. Серед мешканців польсько-українського порубіжжя знайшов поширення змішаний тип говірок, який представляв собою сферу зіткнення і взаємного проникнення різних культур і мов, а також позамовні чинники історичної, етнографічної, господарської взаємодії. В структурі говірок у різній мірі об'єдналися риси кожної з контактуючих між собою мов, демонструючи відмінності, які виникли внаслідок тривалого спільного проживання і територіального сусідства українських земель з Польщею.

Під впливом романтизму в розвитку на Правобережній Україні польської суспільно-політичної свідомості на початку XIX ст. намітилася й інша тенденція. У середовищі польської еліти формувалася ідея об'єднання зусиль з українськими колами, поширювалось українофільство.⁸ В аристократичних салонах співалися українські пісні. Польські дослідники звернулися до вивчення українського минулого. В польській історичній науці почала формуватися так звана «українська школа», представники якої вивчали головним чином історію Правобережної України. Українська проблематика українською мовою з'явилася в репертуарі польських театральних труп, які здійснювалися постановку вистав у Південно-західних губерніях імперії.⁹

Повстання 1830–1831 рр. у Польщі, яке охопило й Правобережну Україну, істотно змінило ставлення російського самодержавства до польського питання. Національна політика царизму набула виразно антипольського характеру. Урядовими структурами було розпочато проведення низки заходів з метою обмеження впливу поляків у політичному й економічному житті краю. Цьому сприяло, зокрема, об'єднання в 1832 р. Київської, Подільської і Волинської губерній у нову адміністративно-територіальну і політичну інституцію – Південно-західний край. Київське генерал-губернаторство набуло одноосібної форми адміністративно-воєнного управління, достатньо гнучкого для проведення внутрішньої політики в регіоні.

Одночасно з репресіями щодо безпосередніх учасників повстання (депортація до Сибіру, виселення на Кубань і Урал, конфіскація майна) російський уряд розгорнув активні дії проти найбільш представницької ходячкової (чиншової) шляхти, як головного носія польського патріотизму. Посилюється увага влади до церковного питання. 19 липня 1832 р. побачив світ царський указ про закриття в західних губерніях імперії 191 римо-католицького монастиря із 305 діючих. Згідно указу на Правобережній Україні був закритий 61 монастир,

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

майно яких спочатку перейшло у військове відомство, а з кінця 1840 р. – до міністерства державних маєтків. Рухоме майно ліквідованих монастирів урядовим розпорядженням було передане не причетним до польського повстання римо-католицьким костелам і монастирям.¹⁰ За урядовим розпорядженням діти від змішаних шлюбів записуються до православних, відміняється низка католицьких свят.¹¹ Зрозуміло, що такі дії активізували еміграцію поляків із Правобережжя.

З призначенням в 1837 р. на пост генерал-губернатора Південно-західного краю Д. Г. Бібікова, офіційною метою царської національної політики було названо «звільнення губерній від польського засилля».¹² Відміна дії Литовського статуту як законодавчого кодексу, проведення інвентарної реформи задля регулювання відносин між поміщиками і селянами, створення умов для поширення російської освіти і культури, ліквідація греко-католицької церкви й зміцнення позицій православної церкви стали важливими заходами на шляху її реалізації.

Велика увага приділялась мовній проблемі. У 1839 р. генерал-губернатор направив начальникам губерній розпорядження, в якому вказувалося: «Неофіційним шляхом до мене доходить інформація про те, що в багатьох місцях чиновники міської і земської поліції та інші службовці за походженням росіяни, не лише з поляками, але й між собою спілкуються і розмовляють польською мовою. Визнаючи цю звичку росіян розмовляти польською мовою вкрай непорядною, тим більше, що вона демонструє дію польського впливу,... вважаю обов'язком просити вас намагатися навіювати їм,... що лише тоді вони зможуть бути корисними тут на службі, коли суворо виконуючи свої обов'язки, вони будуть залишатися душею, серцем, мовою і способом мислення чисто росіянами».¹³

У 1863 р. у генерал-губернаторстві розпочався новий етап проведення російським урядом антипольської політики. Відразу після польського повстання, яке співпало з відміною кріпацтва і руйнуванням поміщицького землеволодіння, царизмом була розгорнута особлива законодавча діяльність, спрямована з одного боку на зменшення впливу поляків у західному краї, а з другого – на посилення в губерніях російського елемента. Заходи такого характеру торкнулися практично всіх сфер життєдіяльності поляків, в першу чергу їх землеволодіння.

Передова стаття газети «Киевлянин» відобразила розуміння офіційними органами існуючого становища і сформулювала пропозиції для його зміни: «В Південно-Західному краї стан землевласників або поміщиків складається винятково з поляків, розмовляє польською мовою, сповідує католицьку віру, селяни всі російські, православні. Будь-яке зіткнення між обома станами в нас має два боки – один становий, другий національний. Позов між поміщиком і селянином у нас є разом з тим позовом між поляком і росіянином; відокремити цих два боки один від одного не виявляється можливим. Потрібно створити в краї російський землевласницький стан, достатньо сильний, щоб переважати над польським...».¹⁴

Після накладення секвестру та конфіскації маєтків осіб, котрі були причетними до заворушень, які виникли в прикордонних із Царством Польським губерніях, при одночасній тимчасовій забороні управляючим казенними палатами здавати в оренду наділи особам польського походження, переваги в землекористуванні були надані «православному духівництву, старообрядцям і благонадійним місцевим селянам».¹⁵ У справі придбання державних і приватних земель законодавство (5 березня і 10 грудня 1864 р.) закріпило істотні пільги для осіб російського походження.¹⁶

Згідно офіційних даних канцелярії Київського генерал-губернатора, за десять років було конфісковано поміщицької, селянської і церковної землі разом з луками, лісами і водоймищами 132 050 десятин. За цей час було відібрано 144 маєтки, з них у Київській губернії – 50, Подільській – 16 і Волинській – 78. Проте в дійсності кількість їх була значно більшою, оскільки на думку дослідника цієї проблеми Г. І. Марахова «при підрахунку, звичайно, приймалося до уваги прізвище власника, а не кількість його маєтків. У деяких поміщиків було конфісковано по декілька маєтків».¹⁷

Повністю втратила офіційний статус польська освіта. Ліквідовувалися всі польські таємні навчальні заклади, а особи, які ініціювали їхню діяльність, притягувалися до судової відповідальності. Паралельно з цим робилися кроки щодо обмеження впливу католицької церкви і піднесення ролі православної. Після польського повстання губернатори Південно-західного краю отримали таємний циркуляр Міністерства внутрішніх справ імперії, яким

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

заборонялося використання польської мови в установах та державних закладах.¹⁸ Викладання польською мовою заборонено навіть у приватних закладах.

Разом з тим закріпленню на території губерній осіб сільського стану польського походження уряд не перешкоджав. Так російська статистика другої половини XIX ст. зафіксувала масове переселення селян-католиків із Привіслинського краю, уродженці якого в кількості 89 943 осіб, склали 44,7% всіх народжених за межами Волинської губернії. Переселялися селяни цілими сім'ями, про що свідчить кількісна рівність серед іммігрантів чоловічого і жіночого населення.¹⁹ Такого роду міграцію викликали в першу чергу економічні причини. Вона продовжувалась й на початку XX ст. Наприклад, у 1903 р. поляки називалися першими серед 5 211 родин іноземних поселенців російського, австрійського і пруського підданства в Луцькому повіті. По першій мировій дільниці Володимир-Волинського повіту як іноземних поселенців проживало 269 сімей поляків. Дані про таких поселенців збереглися по всіх західних повітах Волині. Більшість з них приїхали в край недавно, про що свідчили записи: в Ковельському повіті «прописаних до гмін Привіслинського краю 610» «селяни, прописані в Царстві Польському, паспортів не мають», та ін.²⁰

У місцевій пресі неодноразово пояснювалося діюче законодавство, згідно з яким введена заборона на придбання землі в західному краї особам польського походження, поширювалася винятково на поміщиків, а не на селян-католиків.²¹

У зв'язку з цим не можна не погодитися з точкою зору А. Каппелера, що русифікація і поширення православ'я в регіоні були викликані не стільки на основі культурно-релігійних підстав, скільки становою ієрархією та критерієм політичної лояльності.²²

У плані ж впливу на корінне населення антипольські заходи царизму й одночасна політика «зміцнення російських елементів у краї» мали певні результати, а саме, істотно змінилася політична і соціально-культурна орієнтація місцевої української еліти та частини її пересічних представників.²³ Одним із доказів цього можуть служити зібрані при проведенні першого перепису населення (1897 р.) дані про рідну мову населення. Наприклад, у Волинській губернії 104 889 осіб (3,5% всіх мешканців) назвали рідною великоруську мову. Відповідно у Подільській – 3,28%. Київській – 5,88%.²⁴

Більш як тридцятикратне збільшення в краї впродовж століття російськомовних мешканців не можна пояснити лише міграційними процесами. Внутрішня міграція на Правобережжя з російських губерній імперії, зокрема, Казанської, Орловської, Самарської, Уфимської та ін., за своїми масштабами була незначною (переселялися службовці, робітники, вчителі, духовенство). У зв'язку з польським повстанням великоруське дворянство не спішило переїздити в такий «неспокійний» регіон навіть при наданих урядом пільгах. Таким чином, серед тих, хто назвав великоруську мову рідною була й значна частина корінного населення, в основному міського і містечкового. Ідентифікацію тієї частини малоросів, котрі частково русифікувалися та перейшли до вищого соціального рангу, А. Каппелер назвав ситуативною, оскільки такі зміни визначалися ситуацією в імперії. Малороси визнавалися урядом і суспільством як частина російської еліти, що збільшувало привабливість сходження на шляху асиміляції.

Але не російська мова, а найбільше спільна православна віра прив'язувала корінних жителів Київської, Подільської і Волинської губерній до Росії, одночасно забезпечуючи й збереження в них релігійної самосвідомості. Навіть на початку XX ст. галицькі українці, котрі в складі австро-німецьких військ прибули на Волинь під час Першої світової війни, констатували несформованість етнічної самосвідомості й відповідного її закріплення в ендоетнімі «українець» у місцевих жителів губернії. На запитання «Хто ви?», вони чули від місцевих мешканців: «Ми християни, православні християни, люди руської віри, мужики, хлопи (польською мовою – «селяни»), прості люди» (черговість вказує на частоту відповіді).²⁵

У той же час антипольські заходи загострили етнічну самосвідомість поляків західних губерній імперії. В звіті київського, подільського і волинського генерал-губернатора на ім'я Миколи II (1901 р.) в зв'язку з цим вказувалося: «В теперішній час всі адміністративні посади зайняті винятково особами російського походження... Вони (польські дворяни. – авт.) ревно охороняють польські звичаї і мову в домашньому і діловому житті, вперто підтримують в суспільному житті, де це тільки можливо, й прагнуть навіть в дрібничках, за повної офіційної обачливості, нагадувати про польську національність. Особливо виразно

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

цей напрям виявляється в деяких колишніх маєтках і на польських цукрових заводах, де пани, оточені юрбою шляхти і дрібних поміщиків, ... нагадують про куточки Польщі». ²⁶

Хоча такі куточки й залишалися в регіоні, фактично ж після повстання 1863 р. поляки остаточно втратили свій вплив на місцеве населення. На зміну полонізації, яка в першій половині XIX ст. продовжувала носити як побутовий, так і державний характер, прийшла русифікація, під якою розумілася в першу чергу деполонізація.

Джерела та література:

1. Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. – М.: Наука, 1990. – С. 24; 2. Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. Вип. 4. – К., 1969. – С. 205; 3. Пономарьов А. П. Етнічність та етнічна історія України. – К., 1996. – С. 141; 4. Перковський А. Л. Вказ. праця. – С. 228; 5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф. 442. – Оп. 53. – Спр. 353. – Арк. 46; 6. Войцехівський Ю. С. З родоводу української польщизни: особливості мови і культури // Відродження. – 1993. – №9. – С. 73; 7. Саєвич М. Етнолінгвістичний атлас Прибужжя // Полісся. Етнікос, традиції, культура. – Луцьк, 1997. – С. 65; 8. Попович М. Нарис історії і культури України. – К., 1998. – С. 332–333; 9. Загайкевич М., Пилипчук р., Федорчук О., Кашуба О. Українсько-польські мистецькі взаємини XIX століття. – Львів ; Київ, 1998. – С. 26; 10. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1991. – С. 94; 11. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX ст. – К., 1994. – С. 224–225; 12. Мацузато Кимитака. Польський фактор в Правобережній Україні з XIX по начало XX века // Ab Imperio. – 2000. – №1. – С. 97; 13. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 789а. – Спр. 330. – Арк. 1; 14. Киевлянин. – 1865. – №56; 15. Громачевский С. Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае, с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. – СПб., 1904. – С. 2; 16. Свод законов Российской империи, дополненный по продолжениям 1906, 1908 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 годов. – СПб., 1913. – Т. V–IX. – С. 780; 17. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. – К., 1967. – С. 239–240; 18. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 851. – Спр. 36. – Арк. 47; 19. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. – СПб., 1904. – С. XVII; 20. Держархів Житомирської області. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 863. – Арк. 21; Спр. 855. – Арк. 1–8; Спр. 861. – Арк. 12 та ін.; 21. Волянь. – 1900. – №195; 22. Каппелер Андреас. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. – 2001. – №5. – С. 13; 23. Шандра В. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К., 1999. – С. 125; 24. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник. – К.: ДНВП «Картографія», 2001. – С. 8, 10, 12; 25. Каліщук О.М. Рівень національної свідомості на Волині та Галичині на початку XX ст. // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – 2001. – №10. – С. 18; 26. Всеподданнейший отчет Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. – К., 1901. – С. 2–3.

Олександр Кожухар, Віталій Лисенко

Витоки та становлення концепції «Rzeczpospolita od morza do morza» у XIX ст.

Powstanie Polska od morza do morza.
Czekajcie na to pół wieku.
Chronić nas będzie zawsze Łaska Boża,
Więc cierp i módl się, człowieku.
Przepowiednia z Tęgororza¹⁸.

Після поділів Речіпосполитої в кінці XVIII ст. з політичної карти Європи зникла могутня імперія, що була оплотом католицизму в Східній Європі, «щитом» від Османської імперії. Для польського народу дані події стали національною трагедією, адже їх держава була поділена між Австрією, Пруссією та Росією.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Відродження власної незалежної держави – позачергове завдання, яке ставили перед собою представники польської національної еліти. В процесі реалізації даного завдання відбулося формування гегемоніальних концепцій пояснення необхідності відродження польської держави. Однією з них стала месіанська концепція держави, що омивалася б Балтійським та Чорними морями.

Концепція «Rzeczpospolita odmorzadomorza» включає в себе ряд складових, які, на нашу думку, потрібно пояснити, зокрема:

- аргументацію історичної необхідності відродження Польщі;
- національну ідею польського народу.

Пояснення історичної необхідності відродження Речіпосполитої, диктувалося подіями, що справили значний вплив на пояснення. На наш погляд, необхідно зупинитися на таких моментах: «польське питання» в політиці Наполеона Бонапарта, Листопадове 1830 р. та Січневе 1863 р. повстання в Царстві Польському та вирішення «польського питання» в імперії Габсбургів. Ці події, нашу думку, стали першопричинами формування аргументації польськими теоретиками необхідності відродження Польщі та загалом оформлення даної наукової візії.

Зокрема в пам'яті поляків залишалися події повстання під проводом Т. Костюшка 1794 р. , коли вперше народ піднявся на боротьбу проти загарбників, і незважаючи на його поразку, ці події стали прикладом для наступних поколінь. Не менш важливу роль у дану процесі відіграв Наполеон Бонапарт у 1807-1812 рр. На думку С. Ашкеназі, польське питання вміло використав Наполеон I у своїх військових планах. Створене ним Варшавське князівство ефективно слугувало розмінною монетою у дипломатичних переговорах з європейськими монархами. Французький імператор планував використати Князівство як свого союзника, польські землі мали стати плацдармом для наступу на Росію, а легіони - включити до складу своєї армії. Наполеонівські війни завершилися Віденським конгресом 1815 р. Одною з найважливіших цілей його учасників був політичний перерозподіл у Європі. Він торкнувся також польських земель. Хоча Річ Посполита не була відновлена, окремі її частини (Краківська республіка, Царство Польське) здобули урізані державні права⁹. Звичайно, це була поразка, однак ці події послугували для подальшого супротиву, прикладом того, що відродження Речіпосполитої цілком можливе. Адже кожна з держав, до якої входила частина польських земель, задля ослаблення інших підтримувала, хоч і не відкрито, боротьбу поляків за відновлення своєї державності.

Не менш важливими стали події Листопадового повстання 29 листопада 1830р. в Царстві Польському, що входило до Російської імперії. Його причинами стали жорстка реакційна політика російського самодержавства в регіоні, а приводом послугували чутки про відрядження польського війська на придушення Липневої революції 1830 р. у Франції. Кульмінаційним у повстанні стало рішення польського Сейму про детронізацію російського царя Миколи I, в якій зокрема зазначалося: « Найсвятіші та найурочистіші домовленості тоді є непорушними, коли щиро виконуються обидвома сторонами. Усьому світу відоме наше терпіння. Обіцяні під присягою двома володарями та зневажені свободи звільняють обидві сторони та польський народ від вірності. Сказані самим Миколою слова про те, що перший ж постріл з нашого боку завжди буде сигналом для загибелі Польщі не залишили нам надії на виправлення нанесених образ, не залишили нам нічого, окрім благородного горя. Таким чином, народ польський на сеймі зібраний, заявляє: він є незалежною нацією і має право віддати корону польську тому, кого вважатиме гідним її, на кого розраховувати буде, хто, приведений до присяги віри, твердо і без шкоди дотримуватиметься обіцяних присягою свобод»¹⁵. Звичайно, це був утопічний крок, і по-суті він де-факто ні до чого в тодішніх реаліях не призвів, однак де-юре польський народ відмовлявся від підданства російському царю, тобто колонія юридично відмовлялася від зверхності метрополії. Це підривало підвалини цілісності Російської імперії, і , по суті, слугувало лейтмотивом відродження Речіпосполитої.

Після придушення повстання у жовтні 1831 р. царизм вдався до жорстоких репресій проти учасників повстання, скасував конституцію Королівства і, одночасно, більшість ознак автономії польських земель: сейм, армію, елементи державності. Попри поразку, Листопадове повстання сприяло зростанню національної самосвідомості поляків, утвердженню ідеї національної державності, поширенню демократичних цінностей і настроїв, які проявились у прагненні до здійснення соціальних реформ та модернізації

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

польського суспільства. Європейська громадська думка з симпатією поставилась до боротьби поляків з російським деспотизмом, а «польське питання» від того часу ототожнювалось зі справою боротьби проти реакції й абсолютизму за свободу та демократію у Європі. Західно європейські країни прийняли чисельну польську еміграцію (так звану «Велику еміграцію») на чолі з А. Чарторийським³.

Політичні ідеї «Великої еміграції» та А. Чарторийського лягли в основу запропонованої в 1849 р. ідеї створення «Rzeczpospolitej od morza do morza» як надійного інструменту захисту Європу від російської експансії. Це пояснювалось зокрема тим, що в даний період по всій Європі пройшла т. зв. «весна народів» - хвиля революційних подій, які були придушені за допомогою російської армії. Ця концепція не мала на меті відродження незалежності Польщі, а лише розширення її території за рахунок польських та українських земель, що входили до складу Росії та їх приєднання до Пруссії. Це пояснювалось тим, що активну підтримку у вирішенні «польського питання» на зовнішній арені проводили Пруссія та Австрія за для ослаблення сусіда - Росії, а також їх більш ліберальною та поміркованою політикою відносно поляків. Однак згодом внаслідок жорсткої антипольської політики в Німецькій імперії (т. зв. політика гакатизму), що була характерною у д. п. XIX ст., концепція трансформувалася в більш радикальну, що ставила за мету відродження незалежної Речіпосполитої.

Після поразки Російської імперії у Кримській війні 1853-1856 рр. та початку буржуазних реформ в імперії 60-70-х рр. XIX. польська національна ідея отримала нове життя. Під впливом ліберальних реформ та часткової відміни реакційної політики в Царстві Польському визріли передумови до Січневого повстання 1863-1864 рр. Воно продемонструвало зміцнення патріотичних настроїв серед поляків, зростання національної свідомості ширших соціальних верств - ремісників, міщан, селян, котрі самими обставинами втягувалися до активного суспільно-політичного життя. Розв'язання селянського питання відкидало на другий план традиційні соціальні суперечності між селянами і шляхтою-землевласниками, створювало фундамент для національної консолідації. Аристократія і шляхта втрачали монополію на представництво національних інтересів, а розширення соціальної бази національного руху неодмінно вело до демократизації політичних програм. Важко переоцінити вплив повстання і посвяти багатьох його учасників справі національного визволення на формування суспільної свідомості сучасників. Повстанці і «польська справа» знайшли живий відгук і солідарність серед демократичних кіл європейської громадськості. Разом з тим, численні жертви і руйнування, яких зазнали поляки під час повстання і після його придушення, викликали певне розчарування у збройних методах боротьби, стимулювали пошук нових альтернатив відстоювання національної справи. Водночас повстання сприяло дальшому утвердженню в польській суспільно-політичній думці застарілого уявлення про неодмінну умову відродження Польщі в її «історичних кордонах», де литовцям, білорусам і українцям відводилася пасивна роль статистів. Міф «польських кресів» отримав чергове дієве підсилення³.

Січневе повстання загостило відносини між колонією та метрополією, прикладом цього слугує запровадження військового стану в Царстві Польському у 1864 р., що був відмінений лише після початку першої російської революції 1905-1907 рр., проведення насильницької асиміляції та русифікації краю (переведення польської мови на кирилицю, уніфікація адміністративної назви регіону в Привісельський край імперії, тобто повні відміна автономних прав польського народу та зневага до його історичного минулого), що в свою чергу вело до відвертих антагонізмів та конфронтації між імперією та підданими. Внаслідок даних процесів і відбулося поступове оформлення, хоч і не повноцінної, концепції «Rzeczpospolitej od morza do morza».

Якщо в Російській імперії проводилась жорстка реакційна політика стосовно поляків, то в Австрійській імперії склалася відмінна ситуація. Внаслідок подій, що відбулися в імперії у середині XIX ст. цісар Франц-Йозеф I був змушений йти на поступки, за для збереження цілісності імперії та часткового вирішення національного питання, керуючись принципом «розділяй та володарюй». В 1867 р. цісар проголосив дуалізм імперії, тобто імперія стала Австро-Угорською та розпочав ліберальні реформи в імперії, одночасно надавши автономні права польському народу.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Зашкільняк Л. зауважує, що краківські консерватори твердо стали на позиції співпраці з Габсбургами, формуючи програму відбудови Польщі під їхнім скіпетром. Взамін за співробітництво вони вимагали подальшого розширення прав поляків у Галичині. Ці вимоги були сформульовані у «Резолюції» галицького сейму 24 вересня 1868 р. Не задовільнивши усіх вимог, цісар Франц Йозеф I упродовж кількох років запроваджував у життя основні положення «Резолюції», які в сутності дозволили полякам здобути польську автономію в Галичині. У 1869 р. за розпорядженням віденського уряду було запроваджено польську мову як офіційну в адміністрації, судівництві і освіті. 1871 р. створено посаду «міністра до справ Галичини», яку посів польський аристократ. Тоді ж було колонізовано Краківський і Львівський університети. У руках поляків опинилися всі основні важелі управління в Галичині; вони швидко розбудовували систему освітніх, культурних і господарських організацій. У зв'язку з цим і польські демократи, які спочатку стояли в опозиції, поступово перейшли на лояльні позиції співробітництва з монархією. Польські консерватори і ліберали мали велику користь від такої співпраці. Намісники Галичини і маршалки сейму завжди призначалися з числа польських консерваторів. Вони ж обіймали високі посади прем'єрів і міністрів у центральних урядах Австро-Угорщини: прем'єр-міністрами Австро-Угорської імперії були А. Потоцький (1870-1871 рр.), К. Бадені (1895-1897 рр.), міністрами фінансів - Ю. Дунаєвський, Л. Білінський, В. Коритовський, В. Залеський, міністром закордонних справ - А. Голуховський (молодший), міністром освіти - С. Мадейський, Л. Цвіклінський³. Тобто, поляки частково отримали свої автономні права. Порівнюючи ці поступки з ситуацією, що відбувалася в Царстві Польському де діяв військовий стан, стає очевидним, що на підавстрійських польських землях склалися всі передумови створення плацдарму до відродження незалежності Польщі.

Таким чином, дані події справили вплив на становлення подальший розвиток ідеї «*Rzeczpospolita odmorza do morza*». Адже завдяки боротьбі польського народу або його співпраці з країнами-метрополіями формувалася ідея відродження незалежності та розширення Польщі. Незважаючи на відмінність підходів до «польського питання» від реакційного до поміркованого, ці події стали важливим чинником у формуванні даної теорії, що в кінці XIX ст. отримала свою наукову інтерпретацію.

Російський історик В. Соловйов підкреслював, що людство слід розглядати в цілому, як велику збірну сутність або соціальний організм, живі частини якого представляють різні нації. Органічна функція, яку виконує та чи інша нація – її істинна національна ідея. Разом з тим, людство слід розуміти, перш за все, як цілісний моральний організм. Виконання своєї соціальної функції кожною його органічною частиною – нацією – повинно спричинятись не матеріальною необхідністю, а моральним обов'язком⁷.

Польська національна ідея, сформувалася в синтезі ідеології сарматизму, тобто пояснення того, що польська національна еліта – шляхта є потомками стародавніх сарматів та ідей месіанізму та містицизму, тобто пояснення даної сентенції у руслі ортодоксального католицизму, адже потрібно пам'ятати, що Польща протягом багатьох століть була оплотом папської курії в Центрально-Східній Європі. Лейтмотивом до становлення національної ідеї стала теза з «Псалмодії польської» В. Кохановського: «І відродить Польща, і стане житницею Європи та християнства в світі. Запанує Господа порядок на землі»¹⁶, тобто звідси випливає, що польський народ є народом-месією, що повинен бути оплотом процвітання та спокою людства.

Аналізуючи польське месіанство можемо констатувати, що дане поняття обґрунтовує тезу про те, що поляки як нація, мають видатні риси особистості, які особливим чином виділяють їх серед народів світу. Вони можуть претендувати на встановлення власної гегемонії у світі, і має на меті обґрунтування першості Речіпосполитої у міжнародному житті та політиці¹¹. Отже, польський месіанізм – це політична течія, що з'явилася після поразки Листопадового повстання в Царстві Польському, яка обґрунтовувала необхідність відродження Речіпосполитої, її місце і роль у світовій політиці та була антитезою російському політичному месіанству¹.

Сучасне ж повноцінне, як нашу думку тлумачення даного поняття дав Й. Ейгенгард. Він вважає, що польське месіанство – це філософсько-політична концепція, що сформувалася у XIX ст. під впливом, зокрема Наполеонівських війн, і показує, богообраність поляків і їхнє призначення захищати християнську Європу. Воно зародилась у середовищі Великої еміграції й знайшла найповніший вияв у творчості А. Міцкевича¹³.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Так, традиції давніх Яґеллонів (формування політичної концепції сарматизму), польських повстанців і патріотів-емігрантів XIX ст. стали дороговказом для Ю. Пілсудського (формулювання концепції Прометеїзму), якому волею долі випало відіграти вирішальну роль у відродженні незалежної Польщі¹¹.

З огляду на три вище означені компоненти, польська національна ідея – це сформована під впливом історичних обставин ідея, яка пояснює винятковість польського народу, його культури, мови, а головне держави, що в даному контексті виступає як історична необхідність, без якої неможливе існування всіх інших держав.

Варто наголосити, що польська національна ідея є лише різновидом месіанської візії, адже аналогічні тези сповідують теоретиків іліазму або міленаризму, що покладають Божу волю на окремих народ, який виступає «героєм» чи «спасителем» людства від можливих майбутніх катастроф або панславізму, який тлумачить історичну необхідність єдності всіх слов'янських племен та ін. Тобто вважати дану позицію, як шовіністичну чи радикально налаштовану проти інших народів не доцільно, адже вона формувалася під впливом боротьби за відродження держави та захисту свого народу від асиміляційних заходів країн-метрополій.

Наукове бачення концепції «*Rzeczpospolita od morza do morza*» виклав Р. Дмовський у своїй праці «Думки сучасного поляка»¹².

На думку Р. Дмовського відродження польської ранньомодерної імперії, яка існувала в XVI – XVIII ст., що має стати єдиною силою та зможе контролювати безпеку в Східній Європі; стане форпостом стабільності та миру¹². Однак, варто зауважити, що дана сентенція є лише проявом месіанських візій, які на межі XIX – XX ст. сформувалися під впливом суспільно-політичних змін у світі набирали сили. Отже, дана концепція ставить на перший план історичну першість польського народу, який повинен стати оплотом стабільності, процвітання та носієм елітарної культури в Східній Європі.

Український історик Зелінський М. зауважує, що у своїх працях теоретик польського націоналізму Р. Дмовський щодо відродження великої та могутньої Польщі «від моря до моря», провідне місце надавав і східним територіям давньої Речі Посполитої з їх величезним людським та природним потенціалом⁴. Таким чином, територіальний проект Р. Дмовського, заснований на концепції історичного легітимізму і враховуючий фактор поступового зменшення етнічної присутності у східному напрямку, передбачав досягнення якомога більш сприятливих контурів кордонів для Польщі на сході. Оптимальним варіантом, на думку лідера ендеції, мала б стати межа, що проходить по лінії другого поділу Речі Посполитої – 1793 р. До складу новоствореної держави планувалося приєднати значну частину українських, білоруських і литовських етнічних територій, які отримали в польській політичній і історичній думці назву «східних кресів» або «забраних територій»⁴.

Таким чином, проаналізувавши джерела виникнення та становлення концепції «*Rzeczpospolita od morza do morza*» варто наголосити, що вона сформувалася під впливом історичних процесів, що справили значний вплив на польський народ, його ментальність та світогляд. Дана концепція включає в себе такі складові, як польська національна ідея, польський месіанізм та сарматизм.

Джерела та література:

1. Белей Л. Асиметрична симетрія: польові дослідження українсько-польських відносин. – К., 2014. – С. 45; 2. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. – К., 2008. – С. 765; 3. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С. 332; 4. Зелінський М. Проблема визначення східного кордону Польщі в «інкорпораційній» концепції Романа Дмовського // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXIX. – С. 220; 5. Машкевич М. Східна польська політика у XX – на початку XXI ст.: концепції та інтерпретації. – К., 2015. – С. 46; 6. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. – К., 2012. – С. 124; 7. Соловьев В. С. Русская идея. – М., 1992. – С. 185–204; 8. Чупрій Л. Історичні аспекти становлення концепту «Між'моря» в контексті українського державотворення // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 113. – С. 417; 9. Шкрібляк М. Формування ренесансного світогляду українців в умовах бездержавності та піднесення ідей «польського сарматизму» // Мандрівець. – 2014. – №4. – С. 72; 10. Askenazy S., Napoleon a Polska, Warszawa 1994. – S. 12; 11. Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec Litwy,

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Białorusii Ukrainy, 1918-1919. – Warszawa, 1969. – S. 33;12. Dmowski R. Myślinowoczesnego polaka. – Warszawa, 2007. – S. 47;13. Engelgard J. Koncepcje inkorporacyjne Romana Dmowskiego i ruch narodowo-demokratyczny w latach 1918-1921. - Warszawa, 2012 – S. 51-66; 14. Kieniewicz S. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1820–1870. – Warszawa, 1965. – S. 137;15. Kronika powstań polskich 1794-1944. - Warszawa, 1991. , S. 103;16. Kochowski W. Psalmi polska. - Lublin, 2003. – S. 54;17. Wapiński R. Roman Dmowski. – Lublin, 1989. – S. 92;18. Szpyrkówna M. Trzy prorocтва: O losach Polski, Zachodu i narodu żydowskiego. – Warszawa, 1939. – S. 32;

Віталій Тучинський

«За нашу і вашу свободу»: події польського національного повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні у спільному дослідженні українських та польських істориків

Польське національне повстання 1830-1831 років, що увійшло в історію як Листопадове, займає особливе місце в історії польського та українського народів. Готуючись до відзначення 200-літнього ювілею повстання варто зауважити про те, що багато проблем пов'язаних із підготовкою, перебігом бойових дій та наслідків знакової історичної події на території Правобережної України і досі залишаються поза увагою як польських так і українських дослідників.

Нашу увагу привернуло наукове видання, що вийшло друком на початку 2017 року[1]. Монографія продовжує традиції сучасної українсько-польської історіографії щодо спільного поглибленого вивчення складних та дискусійних сторінок історії обох народів. У колективній праці українських та польських вчених зроблено черговий вагомий крок у висвітленні подій антиросійського польського національного повстання на території Правобережної України 1830 -1831 рр.

Варто відзначити про те, що автори монографії репрезентують українські наукові установи та вищі навчальні заклади Києва, Львова, Вінниці, Умані та інших міст нашої держави, а також польські наукові інституції Варшави, Ченстохови, Кельц та Ольштина. Рецензоване видання є логічним продовженням спільних історичних досліджень, започаткованих колективною монографією «Польське національне повстання 1863-1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів», що побачила світ у 2014 році[2].

Нашу увагу привернуло широке використання вітчизняними та польськими авторами монографічної праці документальних та інших груп історичних джерел. Особливо варто відзначити використання мемуарних джерел, зокрема спогадів М. Чайковського[1, с. 53-71] та Р. Дмовського[1, с. 88-98], що були активними учасниками повстання. Зауважимо про те, що спогади Михайла Чайковського дозволяють простежити бойовий шлях загону під його командуванням з Волині і Поділля до Галичини, більше дізнатися про національний склад його учасників, ознайомитися із його оцінками військових та політичних лідерів Листопадового повстання, зрозуміти мотиви вчинків шляхтичів Правобережної України, котрі ризикуючи своїм життям та майном долучалися до активних форм та методів боротьби.

Рецензована праця має чітку структуру і побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається із передмови, вступу та трьох розділів. У вступній статті досліджуються історичні передумови та причини повстання на території Правобережної України. Її автор у підсумку зазначає, що польське повстання на території українських етнічних земель відбувалося у вкрай несприятливих для поляків обставинах, які були наслідком задоволеного антагонізму між польськими політичними і господарськими елітами та українським селянством, з огляду на неприхильність останніх до справи відновлення Речі Посполитої[1, с.25-26].

У першому розділі – «Ідеологія, історіографія та джерела історії Листопадового повстання» подано вичерпну характеристику джерельної бази, а також української польської та російської історіографії історії Листопадового повстання. Особливо змістовним у розділі є дослідження польського історика Н. Моравця, що характеризує головні надбання синодальної історіографії та проводить цікаві паралелі щодо оцінки нею причин

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

та наслідків Листопадового повстання 1830-1831 та Січневого повстання 1863-1864 років[1, с. 72-87].

Другий розділ – «Події польського повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні» є не лише найбільшим за обсягом, але і найцікавішим за викладеним фактичним матеріалом. Головне місце у ньому займає ґрунтовна характеристика події пов'язаних із легендарним походом на Волинь та Поділля загону під командуванням Юзефа Дверницького. Привертає увагу широке використання польськими авторами, зокрема Н.Каспарекомщоденника Ю.Дверницького[1, с.137-139], в якому детально описано бойові дії загону проти російських військ. Цікавою у цьому контексті видається наукова розвідка М.Трембовського про партизанський рейд загону Кароля Ружицького, що став за словами автора «кращим партизаном Листопадового повстання»[1, с. 144]. Слід також підкреслити, що на відміну від інших командирів, К.Ружицький зміг залучити до свого загону українських селян, в очах яких він виріс до рівня козацьких ватажків, оспіваних в українських народних піснях. У публікації І.Романюка подано цікаві узагальнюючі дані про участь польського населення Східного Поділля у повстанні 1830-1831 років[1, с.184-190].

Логічним продовженням монографії є третій розділ – «Правобережна Україна після Листопадового повстання» в якому охарактеризовано не лише долю багатьох його учасників, але політику російської влади спрямовану на зменшення ролі місцевої шляхти в економічному та політичному житті регіону Правобережної України. Масове позбавлення дворянства та конфіскація майна стали на думку авторів рецензованої праці початком «великого полювання на шляхту»[1, с. 213-214]. Однак, варто також відзначити і неочікувані для влади наслідки русифікації населення Правобережної України. Одним із них стала поява такого явища, як формування української ідентичності, чому сприяло відкриття у Києві університету Святого Володимира та створення Тимчасової комісії для дослідження давніх актів.

Представлені у збірнику документи, зокрема, особовий склад повстанців Липовецького повіту[1, с. 161-168] та реєстр польських родів Уманщини[1, 244-251], записаних в однодворці, дозволяють його читачам краще зрозуміти соціально-політичне та економічне становище польського населення Правобережної України періоду Листопадового повстання.

Неупереджений та зважений погляд відомих українських та польських істориків, що викладений у монографії, допоможе фахівцям та всім бажаючим об'єктивно оцінити події Листопадового 1830 -1831 рр. повстання на території Правобережної України. Однак, зауважимо про те, що одним виданням важко охопити весь спектр визначеної проблеми, а тому багато аспектів українсько-польських взаємин періоду повстання вимагають подальшого поглибленого вивчення. Актуальним завданням залишається ширше використання дослідниками вказаної проблеми актових та інших документальних джерел та джерел особового походження.

Джерела та література:

1. Польське національне повстання 1830-1831 рр. на правобережній Україні: від міфів до фактів. Колективна монографія/За ред. І.Кривошеї, Н.Моравця. – К., 2017. 263 с.
2. Польське національне повстання 1863-1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів. – К., 2014. 312 с.

Ірина Козинець

Внесок польської шляхти Волині в економічний розвиток регіону кінця XIX — початку XX ст.

Події, що розгортаються сьогодні в Україні сколихнули сучасну Європу. Зробивши свій цивілізаційний вибір у сторону європейської інтеграції, Україна стала об'єктом цинічної агресії з боку Російської Федерації. Пошук нових союзників у боротьбі із агресором і збереження старих, дружніх відносин із країнами-партнерами став головним завданням українського політикуму та прогресивної української інтелігенції. У цьому відношенні питання українсько-польських відносин набули неабиякої ваги.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

З моменту становлення незалежної Української держави відносини України та Польщі стали об'єктом дослідження величезної кількості науковців обох держав. Здається не має аспектів, яких не торкалась би думка істориків. Можливо, дана стаття не стане «відкриттям» у широкому його розумінні, однак вона є підтвердженням давніх, глибоких зв'язків українців і поляків. У статті зосереджується увага на питаннях економічного розвитку одного із регіонів України кінця XIX - поч. XX ст. — Волині і ролі польської шляхти у цьому процесі.

В соціально-економічному розвитку Волині вагоме місце завжди належало польській шляхетській верстві. Перебуваючи у меншості (частка польського населення серед жителів губернії складала 6,3% на 1912 р)¹, шляхта мала найбільші земельні володіння. Пояснення цьому криється в історичному минулому регіону. В часи литовського та польського володарювання у краї (1336 – 1795 рр.) тривав процес колонізації місцевої української аристократії. Однак, із 1795 р. відбувається наступ російської адміністрації на Правобережні землі з метою поширення російських впливів у шляхетському середовищі. Російські чиновники всіляко намагалися витіснити поляків та колонізованих українців із Правобережжя, частиною якого була Волинь. Незважаючи на значні кошти, вкладені російським урядом у цей процес, «русифікація» польського землеволодіння проходила дуже повільно. Перешкоджав цьому масовий опір поляків-землевласників². Протидіючи утвердженню російського впливу на Правобережжі, польська аристократія намагалася перешкодити росіянам у придбанні маєтків. Шляхом цільового укладання шлюбів, поляки намагалися зберегти свої впливові позиції в краї і примножити власне багатство, навіть, коли була потреба продати власні володіння, шляхта прагнула реалізувати їх своїм родичам або близьким людям.

Не вплинули на ситуацію і численні конфіскації 1831–1832 рр., що були викликані листопадним повстанням 1830–1831 рр., ні прагнення царського уряду економічно зламати поляків після січневого повстання 1863 року, в якому польська шляхта була головним організатором і учасником. На початок 90-х років XIX ст. відсоток польського землеволодіння на Волині становив 57,48%, тоді як російського – 42,52%³. У 1897 році із 12827 окремих приватновласницьких маєтків 1301 належав особам польського походження⁴. Завдяки вдалому опору, на початок Першої світової війни, польські землевласники змогли утримати у своїх руках близько половини своїх господарств, а чисельність поляків, що населяли Волинську губернію збільшилася у 2,5 рази⁵.

Серед великих землевласників Волині кінця XIX ст. – початку XX ст. потрібно назвати князя Романа Владиславовича Сангушко. На Волині він володів понад 65 тис. десятин землі у Заславському повіті (маєтки в м. Заслав, м. Білогородка, м.Славута)⁶, із яких 39137 десятин становили лісові угіддя, що у 1895 – 1896 рр. принесли князю 173254 крб. чистого прибутку⁷.

Своїм багатством і впливом серед польської магнатерії Волині виділялась родина Потоцьких. Основу земельної власності сім'ї складали маєтки Новоград-Волинського і Заславського повітів. На початку 90-х років XIX ст. земельна і промислова власність родини перейшла до рук останнього нащадка Волинської гілки династії Потоцьких – Йосипа Альфредовича Потоцького. Землеволодіння графа були розділені на 4 самостійні адміністративні одиниці: Шепетівський маєток (14212 дес.), Антонінський (12480 дес.), Смолдирівський (12327 дес.), Пліщівський (19255 дес.)⁸. Якщо в Антонінському маєтку були лише орні землі, то в Шепетівському, Смолдирівському і Пліщівському активно велось і лісове господарство.

Про розміри маєтків польських магнатів Волині і рівень їх господарювання можемо судити із фактів, наведених Даніелем Бовуа. У своїй праці «Битва за землю в Україні (1863-1914). Поляки в соціо-етнічних конфліктах» він наводить приклад господарств Правобережжя, що мали 50 і більше коней. Більшість із них належала представникам польської аристократії — Сангушкам, Потоцьким, Браницьким, Любомирським. На 1891 рік таких господарств нараховувалося 836, на 1905 рік їх стало 949, а в 1912 році – 1069. Автор наголошує, що кількість тяглової сили у маєтках постійно зростала. Окрім робочих коней на кінних заводах польських землевласників вирощували породистих скакунів, відомих у всій Європі, і їх кількість обраховували сотнями голів. Серед тяглової сили було також багато волів. Стільки тяглової сили не було в жодному регіоні Російської імперії — на чорнозем'ї північної зони Росії, яке йшло після губерній Правобережжя на 1912 рік

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

існувало всього 599 таких маєтків. Тобто, на Волині, Поділлі й Київщині напередодні світової війни тяглової сили було від двох до ста разів більше, ніж де-інде в імперії 9.

Зміни в економічному та політичному житті Російської імперії в другій половині XIX ст. вимагали від поміщиків польського походження нового заповзятливого підходу до господарювання. Маючи чималі кошти, поляки-землевласники перетворювали свої маєтки на великі капіталістичні господарства, що працювали виключно на ринок. Важливе місце в цій системі займало вирощування цукрових буряків. Буряки використовували для потреб харчової промисловості і як кормову базу тваринництва.

В Україні цукрове виробництво почало розвиватися ще у 20-х роках XIX ст. Реформа 1861 року дала певний простір для запровадження капіталістичного підприємництва у великих господарствах. Південно-Західний край окреслився як район зосередження цукрової промисловості, що набув всеросійського значення. В 1907 році у Волинській губернії нараховувалося 15 цукрових заводів. До найбагатших цукропромислових магнатів Волині належали поміщики польського походження. Найбільш успішно розвивалось цукрове виробництво на заводах родини Потоцьких і князя Сангушка. Разом з графинею Марією Потоцькою Роман Сангушко заснував два цукрових і один цукрорафінадний заводи у Клембівці, Кременчуці і Шепетівці. На початку XX ст. ці заводи виготовляли продукції на 331, 424 тис. та 1,6 млн. крб. Йому ж належало 45 торговельних закладів, де реалізовувалася продукція підприємств. Таким чином, у князя був господарський комплекс не тільки по виробництву сировини для підприємств, але й її переробці та збуту 10.

В кінці XIX ст. – на поч. XX ст. найбільшим цукровим магнатом Волині був Йосип Потоцький, який володів цукровими заводами в Клембівці, Шепетівці, Кременчуці, Корці. На заводах йшов процес нарощування виробничих потужностей, розширення виробництва, збільшення кількості найманих робітників, підвищення їх заробітної плати. В 1888 році на Шепетівському цукровому і рафінадному заводах працювало 319 робітників в період виробничого сезону, а вже в 1907 році тут працювало 1353 робітника¹¹. На заводі діяло 15 парових котлів, а сума виробництва становила 1.226.000 карбованців¹².

Середня заробітна плата робітників цукрових заводів різнилась в залежності від складності роботи і рівня кваліфікації робітника. Так, апаратники і машиністи одержували на місяць від 12 до 37 крб., майстри від 14 до 45 крб 13. При заводі функціонувала лікарня на 4 ліжка. Лікування робітників здійснювалось за рахунок власника. Завод розпочинав свою роботу десь 10 вересня і переробляв сировину до середини листопада¹⁴.

На Клембівському цукровому заводі у виробничому сезоні 1888 року працювало 260 робітників, а вже 1907 року – 626. Завод був оснащений паровими котлами і сума виробництва складала 757000 карбованців¹⁵. У виробничому процесі брали участь, як чоловіки, так і жінки. Жінки виконували різні допоміжні роботи: мили підлогу, зашивали мішки. Слід зазначити, що на підприємстві існувала певна система заохочень. За особливий трудовий внесок робітник міг отримати премію від 5 до 10 карбованців¹⁶. При заводі існувала своя лікарня на 4 – 5 ліжок. Лікування велось одним фельдшером. Лікар, який проживав у садибі Потоцьких у містечку Антоніни, приїздив лише у разі крайньої необхідності. Утримання лікарні обходилося цукрозаводчику 880 – 900 карбованців в рік¹⁷.

Вирощування буряку було справою прибутковою і кропіткою. Восени або взимку цукрозаводчики заключали із селянами договори про вирощування буряку і видавали їм аванс під майбутній урожай. Вироблену сировину господарі повинні були здати на цукрові заводи. Намагаючись зацікавити селян у вирощуванні буряку, заводи видавали їм насіння, забезпечували сіянками, видавали мінеральні добрива. Це сприяло введенню у господарствах передової системи землеробства. Бурякосіяння стимулювало найм робочої сили в господарства, оскільки буряк був більш трудомісткою культурою, ніж зернові. В таких господарствах велике значення мала праця жінок, що значно підвищувало роль жінки в господарському житті.

Для захисту інтересів селян, що постачали буряки на заводи, у Волинській губернії почали створюватися місцеві кредитні товариства посередницьких операцій, що допомагали в реалізації сировини. Таке рішення викликано тим, що довгий час постачання буряку здійснювалось через посередництво комісіонерів (євреїв), які піклувались тільки про особисті інтереси і левова частка прибутку плантатора осідала у їхніх власних кишнях. На кожній десятині посіяного буряку селянин втрачав 34 карбованці 40 коп., що

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

було досить значною сумою на той час. Ситуація змінилась після створення кредитних товариств, які взяли на себе обов'язки по збуту сировини. Результати такого посередництва проявилися одразу: селяни зберегли 25% власного доходу, а для заводів відносини із товариствами стали значно зручнішими, ніж із посередниками-комісіонерами, що переслідували виключно власні інтереси¹⁸.

Держава всіляко підтримувала цукрозаводчиків. В разі необхідності власники одержували пільгові кредити дворянського банку. Митна політика, яку проводив уряд була покликана захищати інтереси вітчизняного виробника. На кінець XIX ст. мито на ввезення цукру в імперію перевищило 40%. Цей захід майже припинив довіз цукру і посилив диктат місцевих промисловців. За офіційними даними на зламі двох століть ціни на внутрішньому ринку становили 424 – 451 коп. за пуд, в той час як його виробництво обходилося підприємцям лише в 140 – 220 коп. Таким чином, прибутки в галузі перевищували в 2-3 рази затрати¹⁹.

Український цукор експортувався у різні країни світу: Англію, Голландію, Францію, Бельгію, Німеччину, Італію, Іспанію, Австрію. Однак, виробляючи цукор, самі жителі України як і всієї Російської імперії споживали його найменше. Для багатьох він був дорогим — на поч. XX ст. цукор коштував 26 – 35 копійок за кілограм.

Наступною галуззю промислового виробництва Волині, де поляки-землевласники відігравали помітну роль, була паперова. За кількістю паперових фабрик на 1913 рік Волинська губернія займала перше місце в Південно-Західному краї. Значна частина паперового виробництва зосереджувалась у руках князя Сангушка. На поч. XIX ст. ним були засновані дві папірні в м. Славути, які 50-х роках були переобладнані папероробними машинами. Тут виготовляли переважно «цукровий» папір, тобто той у який запаковували цукор на заводах. У 80-90-х роках папірні перейшли на виробництво цигаркового паперу і увійшли до складу Дитятківського акціонерного товариства²⁰.

Дане товариство відіграло важливу роль у розвитку паперової промисловості Волині. Довгий час технічним адміністратором трьох фабрик – Дитятківської, Понінківської паперової та Миропільської картонної був талановитий підприємець Хряков. У 1893 р. він разом із фабрикантами Б. Б. Вепсе та К. А. Ротермудом об'єднав зусилля на ниві розвитку паперової галузі і створив Дитятківське товариство письмопаперових фабрик з основним капіталом 180000 крб. З 1893 р. Хряков обіймав посаду директора правління товариства і директора Дитятківської фабрики, оборот якої на середину 90-х років досяг 1,3 млн. крб. Одночасно він займався торгівлею папером. За короткий час товариство створило розгалужену мережу торгових точок. Склади і магазини для реалізації паперу були у Києві, Кременці, Катеринославі, Одесі, Севастополі, Москві, Ростові-на-Дону, Тифлісі та Баку²¹.

Ще одна фабрика паперу князя Р. Сангушка виникла в селі Комарівка недалеко від Славути на річці Горинь в другій половині XIX ст. Машинну продукцію вона почала випускати в кінці XIX – на початку XX ст. Фабрика входила в «Акційне товариство письмово-паперової фабрики в Кривині». На початку XX століття річний оборот фабрики досягав майже 100000 крб. У цей період тут виготовлявся цигарковий папір високої якості, який успішно конкурував з іншими подібними сортами²².

Паперову фабрику в селі Михля Заславського повіту також було засновано князем Романом Сангушко в 1845 р., але з часу існування підприємство знаходилося в оренді у купця третьої гільдії Шапіро. Тут було налагоджено виробництво письмового паперу, хоч поряд з цим виготовляли і інші сорти. Газета «Волынские губернские ведомости» зазначала, що в селі Михля фабрика Г. Шапіро переробляє деревну масу на особливій системі машин, які винайдені і виготовлені самим фабрикантом. В 1896 р. на фабриці працювало 10 робітників, а річний прибуток становив 20000 крб²³.

Середнє виробництво фабрик Південно-Західного району сягало близько 220000 крб. в рік і в цьому відношенні вони абсолютно не поступалися великим підприємствам Західної Європи²⁴.

Окрім названих галузей, польські поміщики відігравали помітну роль у винокурінні, борошномельній промисловості, металургійній справі. Магнаторія, впроваджувала передові методи роботи у землекористуванні, обробці металів, технічній переоснащеності. Продукція польських землевласників посіла провідну роль на внутрішніх ринках імперії та Європи, а польські землевласники стали локомотивом розвитку капіталістичних відносин Волинського регіону.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Джерела та література:

1. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям составлена Юго-Западным Отделением Российской Экспортной Палаты под общим наблюдением М. В. Довнар – Запольского, под ред. А. И. Ярошевича. Изд. I-е. – К., 1913. – С. 14; 2. Зміни в етнічній структурі населення та розвиток поземельних відносин у Волинській губернії другої половини XIX — початку XXст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ О.П.Шмид; Ін-т історії НАН України. - К., 2010, 16 с. - укр.; 3.Павлюк В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст. Дис.... канд. істор. наук. – 07. 00. 01. – Острог, 2000. – 164с. 4. Поляков И. Крупное землевладение на Волыни. - К., 1898 – С. 4-5; 5. Зміни в етнічній структурі населення та розвиток поземельних відносин у Волинській губернії другої половини XIX — початку XXст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ О.П.Шмид; Ін-т історії НАН України. - К., 2010, - С.13; 6. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – Житомир, 1913. - С. 81; 7. Поляков І. Вказ. праця. – К., 1898. - С. 8; 8. Поляков І. Вказ. праця. – К., 1898. - С. 8-10; 9. Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863 – 1914). Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – С. 256 – 257; 10. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) – К., 1999. – С.135; 11. Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4, арк. 90 – 92; 12. Весь Юго-Западный край. 1907. – К., 1907. – С. 640; 13. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. Ч.2. – К., 1962. – С.240; 14. ЦДІА України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4, арк. 90 – 92; 15. Весь Юго-Западный край. 1907. – К., 1907. – С. 640; 16. ЦДІА України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4, арк. 92 – 93; 17. ЦДІА України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4, арк. 95; 18. Обзор Волынской губернии за 1912 год. – Житомир, 1913. – С. 40 – 41; 19. Лазанська Т. Вказ. праця. – К., 1999. – С. 22; 20. Павлюк В. Вказ. праця. – Острог, 2000. – С. 11; 21. Лазанська Т. Вказ. праця. – К., 1999. – С. 124; 22. Нестеренко О. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в кон. XIX – нач. XX века. – М., 1954. – С. 137; 23. Поляков І. Вказ. праця. – К., 1898. – С. 8; 24. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С. 53.

Олена Стадник

Становище польського населення Поділля в кінці XIX ст.

Україна є поліетнічною державою, тому на сьогоднішній час важливим завданням є докладне та неупереджене вивчення історії народів, що проживали на її території. Наразі однією з найчисельніших у нашій державі є польська національна меншина. В Україні проживає 144,1 тис. поляків, що складає 0,3% всього населення[25]. Його спільна історія та тісні зв'язки з корінним населенням викликають посилений інтерес до вивчення минулого польської меншини.

Поділля – це регіон, де тісно перепліталися національні, економічні, політичні та культурні інтереси різних народів, і саме тут проживала найбільша кількість поляків, які відігравали помітну роль в соціально-економічному, суспільно-політичному та культурному житті краю. Тому необхідно досліджувати незаангажовану історію польського населення для зняття ідеологічних міфів, що часто породжували ворожнечу між українцями і поляками. XIX ст. є показовим у тому значенні, що поляки та українці опинилися у схожій ситуації – в умовах підпорядкування російському самодержавству, яке прагнуло нівелювати всі національні прояви, асимілювати та знищити обидва народи.

За II та III поділами Польщі Правобережна Україна відійшла до складу Російської імперії. На землях колишнього Подільського воєводства за адміністративно-територіальною реформою, проведеною у 1796 – 1804 рр. було утворено Подільську губернію. Вона обіймала загальну площу 42,1 тис. квадратних кілометрів і поділялася на 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький та Ямпільський. За даними першого загального перепису населення Росії, проведеного у 1897 р., тут проживало 3,02 млн. жителів, з яких 88% складали українці, решту становили євреї (12,2%), росіяни (3,3%), поляки (2,3%), молдавани (0,9%) та німці (0,1%) [21, с. 188 –

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

190]. Перше місце за кількістю етнічних поляків займав Проскурівський повіт, де вони становили 33%, друге місце займав Кам'янецький повіт – 18%, третє – Ушицький та Летичівський – по 17%, у Вінницькому і Ямпільському нараховувалося по 12%, у Могилівському – 11%, найменше поляків проживало у Гайсинському повіті (2%) [1, с. 122 – 124].

В загальному по Правобережжю польське населення складало 480 – 485 тис. осіб, що становило 9% всього населення [17, с. 44]. Однак, не зважаючи на очевидну меншість, воно зберігало риси замкнутої корпоративної общини та займало ключові позиції в економічному, політичному та культурному житті регіону. Зокрема, в другій половині XIX ст. майже 93% поміщиків і орендарів приватних маєтків були з числа польської шляхти. Становище польської меншини посилювалося і тим, що до 30-х – 40-х рр. XIX ст. тут діяли окремі положення Литовських статутів, Конституції Королівства Польського, а польська мова залишалася домінуючою у діловодстві, судочинстві та спілкуванні. Так, у Вінниці продовжували діяти польські судово-адміністративні установи – гродський суд, у якому розглядалися кримінальні справи, земський (цивільний) та старостинський посередницький суд. Привілейоване становище мали також польська освіта та римо-католицька церква. На Поділлі діяла римо-католицька дієцезія з консисторією у Кам'янці-Подільському, яка об'єднувала 101 костьол і 41 каплицю з 195725 парафіянами, а протягом 1810 – 1830 рр. було споруджено ще 25 костьолів [4, с. 16].

Після польського повстання 1830 – 1831 рр. царський уряд розпочав широкомасштабний наступ на дворянську автономію, кінцевою метою якого мала стати повна русифікація краю. Державна влада у містах передавалася поліцмейстеру (він же – городничий), якого призначали переважно з росіян [27, с. 167]. Протягом 30 – 50-х рр. XIX ст. проводилася політика декласації польської шляхти. Ті, хто мали підтвердження геральдичних комісій у російському дворянстві, були поділені на категорії спадкових і особистих дворян. На Поділлі поляків – спадкових дворян у містах нараховувалося 1748 осіб, у повітах – 9859, особистих – відповідно 1080 і 787 [20, с. 87].

Нова хвиля репресивної політики царизму розпочалася післясічневого повстання 1863 р. Майже всіх поляків було звільнено з державної служби, ці посади відтепер пропонувалися громадянам православного віросповідання [30, с. 82]. Польському дворянству було заборонено вибирати своїх представників до дворянських зборів, не дозволялося використання польської мови не тільки в діловодстві, а й у навчальних закладах та спілкуванні, було проведено конфіскації маєтків, ліквідовано більшу частину католицьких церков та монастирів, а 86 осіб депортовано [3, с. 41]. У найгіршому становищі опинилися ті, хто виступав на боці повсталих або ж надавав їм підтримку, їх було віддано до військово-польового суду. Серед відомих постатей Поділля це К. Підвисоцький, К. Костюшко та Н. Гаєвський [8, арк. 49]. Розпочалися і заходи по обмеженню польського великого і середнього землеволодіння – основи польського впливу на Правобережній Україні. В Подільській губернії польським поміщикам належало 9/10 земельної власності, об'єднаної в 5493 великих і середніх маєтків і 2,6 млн. кріпосних селян, їх питома вага складала 89% стосовно загальної кількості поміщиків. [23, с. 8].

Основні земельні угіддя належали магнатам – тим дворянам, які мали більше 2 тис. кріпаків. В губернії нараховувалося 10 магнатів, найбільш заможними з яких можна назвати А. Чарторийського, який мав 17,5 тис. кріпосних селян, М. Радзивілла, якому належало 12203 кріпосних, О. і В. Потоцькі – 11 тис. кріпаків [18, с. 140]. Найбільш чисельною була група середніх і дрібних поміщиків, у їх володінні знаходилося від 50 до 500 кріпосних селян. Серед них – А. Дружбіцький – 158 душ, І. Жеранський – 139 душ та ін. Магнатам і шляхті належали цілі міста і містечка – Сатанів, Городок, Ярмолинці, Меджибіж, Шаргород. Крім того, вони володіли цукроварнями, млинами, гуральнями і загалом контролювали 54% виробництва у приватному секторі [16, с. 32]. Наприклад, у власності поляків перебувало 4/5 усіх цукрових заводів краю [23, с. 8].

Однак після польського повстання 1863 р. Росія ввела обмежувальне законодавство щодо земельної власності польської шляхти. 15 березня 1863 р. було видано циркуляр про накладання секвестру на маєтки осіб, причетних до повстання. Право вирішувати питання, пов'язані з секвестром земельних угідь і майна, належало генерал-губернаторам, а польські маєтки на пільгових умовах і за низькими цінами уряд продавав російським поміщикам та чиновникам. 23 липня 1863 р. вийшов царський указ, яким передбачався

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

обов'язковий викуп українськими селянами наділів, які були у їх користуванні, але належали польським землевласникам. Той, хто бажав придбати землю, мав бути православним, отже, поляки-католики були позбавлені такої можливості. В січні 1864 р. було прийнято закон, за яким на польські маєтки та господарства накладалося обов'язковестягнення 10%-го податку від прибутку у грошовому еквіваленті. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор О. Безак 25 серпня 1866 р. повідомив про сумизборуподатку по губерніях. За цим показником Подільська губернія займала третє місце, він склав 371257 крб. 15 коп. [5, с. 262]. 5 березня 1864 р. було видано ще один закон, що стосувався земельної власності – закон про пільгове придбання особами російського походження казенних земель і приватних маєтків у Південно-Західному краї. Таким чином частина конфіскованих і секвестрованих земель польських поміщиків, які були причетними до повстання, перейшла до рук російських землевласників [24, с. 160 – 161]. 10 грудня 1865 р. законом «Про заборону купівлі нових земель особам польської національності» польським поміщикам 9-ти західних губерній, зокрема, Подільської, заборонялося купувати і продавати землі. Отримувати їх мали право винятково прямі спадкоємці. Для одержання свідоцтв на право купівлі землі, що видавався губернатором, покупець повинен був зазначити, що він не є підставною особою від поляків і євреїв. В результаті польські поміщики втратили близько половини своєї земельної власності у регіоні [15, с. 127].

У січні 1866 р. були створені комітети для перевірки прибутків і здійснення таксації польських маєтків. За допомогою таких заходів протягом десяти років після придушення повстання у польських землевласників було реквізовано 144 маєтки загальною площею 132050 дес. землі [19, с. 239 – 240]. На цьому репресії не припинились. В березні 1891 р. вийшов царський указ про заборону набувати земельну власність у межах Російської імперії іноземним підданим та тим, що мали її у Австрії та Пруссії, інакше їх маєтки підлягали конфіскації. В результаті аристократичні роди, щоб зберегти іноземне підданство, виставляли свої маєтки на продаж або мали набути статусу підданства Російської імперії. Так вчинили В. Грохольський, Ю. Потоцький, М. Замойський та ін. знатні роди Поділля.

Однак, не зважаючи на такі жорсткі заходи, витіснити польське землеволодіння з подільського регіону російським властям так і не вдалося. На 1896 р. в губернії у власності поляків перебувало 51,95% земель проти 48,05% російських та українських [28, с. 46]. Навпаки, більшість польських землевласників «...незважаючи на часткове винищення, переслідування, модернізувала свої господарства, подвоїла статки, підвищила культурний рівень». Це можна пояснити, по-перше, великими розмірами польського землеволодіння, а, по-друге, тим, що поляки-власники швидко пристосовувалися до умов капіталістичного розвитку і застосовували нові методи господарювання. Вони вирощували кращі сорти цукрового буряка, пшениці, вівса, розводили породисту худобу, займалися селекційною роботою. Серед таких господарств можна назвати насіннєве господарство К. Бушинського та М. Лонжинського, засноване у маєтку Немерче Могилівського повіту, «Баштаньовка» Ольгопільського повіту В. Єловицького, господарство братів Якубовських у Ямпільському повіті [22, с. 19 – 21].

Крім економічної та політичної розправи самодержавство здійснювало наступ на релігійні та культурні позиції польського населення. Насамперед царат прагнув обмежити діяльність римо-католицької церкви, яка була основою духовності поляків.

У Подільській губернії нараховувалося 262738 католиків, однак тільки в 6-ти римо-католицьких парафіях 100% становили етнічні поляки. В решті парафій велику питому вагу мали католики-українці (кожен четвертий), а 3 парафії, наприклад, Тульчинська, були повністю українськими [11, арк. 15 – 18]. Однак національність зазвичай визначали за вірою, тому усіх римо-католиків ототожнювали з поляками.

Ще в 30-х рр. XIX ст. на Поділлі було закрито 19 католицьких монастирів та видано спеціальне розпорядження про нагляд за католицькими священиками і про цензуру їх проповідей. Поліція мала одразу ж повідомляти про випадки крамоли [7, арк. 2]. На початку 40-х рр. Було здійснено секуляризацію нерухомості латинської церкви. Після 1863 р. Репресії проти церкви посилювалися.

В другій половині XIX ст. функціонування системи управління католицької церкви на Поділлі було поставлено під тотальний контроль з боку імперських державних структур, вона перебувала під пильним наглядом київського, подільського та волинського генерал-

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

губернатора. Тільки з йогодозволу могли засновуватися новікостьоли та каплиці, призначатися ксьондзи на посади у парафіях та викладачі до семінарій. У 1864 р. В губернії було закрито ряд католицькихмонастирів. Зокрема, перестав існуватикармелітський кляштор у Кам'янці-Подільському. Його костьол перебудували у православний кафедральний собор. Було ліквідовано також монастир візирок у Кам'янці, общини сестер милосердя в Городці та Теплику. Фактично на Правобережжі залишилося тільки 2 католицьких монастирі – Вінницький і Ходорківський. У 1866 р. було знищено Кам'янецьку єпархію. В царському указі від 5 червня 1866 р. зазначалося: «Визначаючи корисним Кам'янецьку римо-католицьку єпархію ліквідувати, звільняємо єпископа Фіалковського із посади начальника єпархії, наказуємо церкви, які належать до Кам'янецької римо-католицької єпархії, приєднати до відомства єпархії Луцько-Житомирської» [14, с. 108]. Все її нерухоме майно і капітал були передані у розпорядження державної скарбниці, туди ж повинні були надходити і церковні збори. Також у Кам'янці перестали існувати католицькі капітула і консисторія. Одночасно із закриттям католицької кафедри припинила роботу семінарія, де навчалося на той час 19 майбутніх католицьких священників.

Священикам не дозволяли здійснювати обряди поховання померлих католиків на місцевих православних кладовищах, часто заборонялося хрестити дітей за латинським обрядом та вступати у шлюб з католиками православним. Багато ксьондзів та ченців було скарано на горло чи заслано до Сибіру. Римо-католицькому духовенству заборонялося відкривати школи та навчати дітей польської мови. Так, наприклад, було закрито парафіяльні католицькі школи у маєтках О. Потоцького та Ч. Ярославського. Кількість католиків у Подільській губернії скоротилася з 214398 осіб у 1862 р. до 206849 у 1865 р. [6, арк. 144]. До1890 р. у Подільській губернії залишилися тільки Вінницький капуцинський монастир, 94 костьоли, 78 каплиць, 110 ксьондзів та 10 ченців [9, арк. 206].

Царизм рішуче боровся із розширенням сфери вжитку польської мови. Як надзвичайну подію розцінював він будь-які легальні чи таємні спроби організувати її вивчення. Так, коли властям стало відомо, що писар волосного управління Балтського повіту Бакшинський влаштував у себе вдома школу для вивчення польської мови, поліція відразу ж закрила її, а вчителя Грожибовського заарештувала [12, арк. 5]. 28 червня 1867 р. подільський губернатор підписав розпорядження повітовим справникам, мировим посередникам і поліцмейстерам про заборону вживання польської мови при оформленні розрахункових документів, зобов'язань, контрактів між польськими дворянами, з одного боку, і селянами, міщанами-християнами та євреями, з іншого, так як «відчувалося прагнення польських поміщиків привчати простий народ до польської грамоти» [10, арк. 17].

15 червня 1864 р. було видано таємний циркуляр про заборону друкувати і продавати польські букварі для викладання польської мови та встановити «таємний нагляд з метою попередження появи будь-де для продажу ви щезгаданих букварів та посібників» [26, арк. 1, 2]. Те саме спостерігалось і з польськими школами. 31 травня 1865 р. губернатор краю надіслав циркуляр, в якому кваліфікував школи, де викладання велось польською мовою або вони утримувалися поляками, як «оплот польської пропаганди». У цьому ж документі наголошувалося на необхідності їх закриття та повідомлялося, що у випадку допущення повітовими справниками існування польських навчальних закладів на своїй території їм загрожувало негайне усунення від виконання службових обов'язків. На місці польських шкіл, як правило, відкривалися школи з російською мовою навчання.

Особи польської національності, які відбували покарання за участь у повстанні, знаходилися під пильним поліцейським наглядом. Так, 19 травня 1882 р. віце-губернатор Поділля Глінка наказав повітовим справникам стежити за дворянином Т. Гдовським, колишнім політичним засланим, який прибув до губернії для вирішення своїх майнових справ [13, арк. 18].

У цих умовах польська національна меншина до кінця XIX ст. не створила жодної політичної партії, впливової громадської організації чи руху, яка б ставила за мету боротьбу проти насильницької русифікації та асиміляції, однак здійснювала пошук можливостей для збереження свого ідеологічного впливу. Її представники займалися нелегальним поширенням політичної, навчальної та художньої літератури, відкриттям таємних польських шкіл та просвітницькою діяльністю. Об'єднуючими факторами для польської громади стали також домінування польської мови у своєму середовищі та будинки відомих польських

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

родин, що були культурно-просвітницькими осередками. Наприклад, у 1870-х рр. таким осередком став дім відомого лікаря, письменника та краєзнавця Ю. Ролле [2, с.4].

Отже, факти засвідчують, що в кінці XIX ст. російський уряд проводив послідовну політику асиміляції поляків, викорінення їх національних традицій. Здійснювані самодержавством заходи передбачали знищення поляків як нації і були спрямовані на витіснення польського елемента з усіх сфер суспільного життя, на монопольне утвердження російського колоніального режиму на Поділлі.

Джерела та література:

1. Антонович В.Б. Польско-русские отношения в XVIII в. в современной польской призме // Киевская старина, 1882. - №4; 2. Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 333 с.; 3. Білобровець О. М. Діяльність польських благодійних організацій на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Матеріали IV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Житомир, 2011; 4. Білобровець О. М. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863 – 1914 рр.: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. – К, 2006. – 23 с. 5. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К, 1998. – 337 с. 6. ДАЖО. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 70. 7. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 4368. 8. ДАХО. – Ф. 228. – Спр. 3470; 9. Там само. – Спр. 4281; 10. Там само. – Спр. 4626; 11. Там само. – Спр. 8199; 12. Там само. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 1636; 13. Там само. – Спр. 5883. 14. Історія релігії в Україні (у 10-ти т.). – Т. 7. – К, 2002. 15. Козій О. І. Репресії російського уряду проти польської шляхти після повстання 1863 р. // Національні меншини Правобережної України. – Житомир, 1998. 16. Лісевич І. Т. У затінку двоголового орла (політика національних меншин на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.). – К, 1997. – 87 с.; 17. Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864 – 1917) // УІЖ. – 1997. - №2. 18. Марахов Г. Н. Соціально-політична боротьба на Україні в 20 – 40-е роки XIX в. – К, 1979. – 151 с.; 19. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К., 1967. – 260 с. 20. Обзор Подольской губернии за 1901 год. – Каменец-Подольский, 1902. – 112 с. 21. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1887. – СПб, 1904. – Вып. XXXII. – Подольская губерния. – С. 188 – 190. 22. Подольский хозяин, 1916. - №7 – 8. 23. Саченко С. Статистические очерки Подолии. Т- Каменец-Подольский, 1906. 24. Теплицький В. П. Реформа 1961 року і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті рр. XIX ст.). – К, 1959. – 308 с. 25. Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 грудня. 26. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 814. – Спр. 491. 27. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні. – К, 2005. – 616 с.; 28. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царату на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К, 1997. – 346 с.

Ігор Кушко, Мар'яна Кушко

Польський військовий діяч з Погребища – Ржевуський Адам Адамович

Погребищенська земля – стародавній наддніпрянський край. Вона знала багато видатних історичних постатей, серед них особливе місце займає родина графа Адама-Лаврентія Ржевуського. Один із відомих військових діячів є Адам Адамович Ржевуський. Він присвятив своє життя військовій службі. Адам відзначився у 1831 році під час придушення польського повстання, був нагороджений золотою шаблею, орденом і дослужився до чину генерал-ад'ютанта при царському дворі. Після другого польського повстання, у 1860 роках він став командувачем військами Київського військового округу, а після служби, купив Верхівнянський маєток, де й помер.

Головною метою даної статті є дослідити основні факти з життя генерала Ржевуського Адама Адамовича (1805 – 1888 рр.) та його вплив на розвиток погребищенського краю.

При дослідженні даної проблеми були використані публікації обласних періодичних видань, а також матеріали державного архіву Вінницької області.

Ржевуський Адам – військовий діяч, народився 5 січня 1805 р., був сином – Адама Вавжинця та Юстини Рдултовських¹. Студіював у Інженерній академії у Відні. Поступив на

У К Р А Ї Н Я - П О Л Ь Щ А

російську військову службу 14 липня 1821р. у званні юнкера в перший Український уланський полк. У листопаді того ж року отримав звання корнета, у квітні 1826 р. – поручика.

У 1826 – 1833 рр. був ад'ютантом генерала Я. Вітта (коханця його сестри Кароліни). У цей період одружився з Олександрою Лопухіною (1788 – 1852). Одружився з нею задля кар'єри. Він не зберігав їй вірність, і через кілька років вони роз'їхались². Ржевуський активно брав участь у російсько-турецькій війні, особливо відзначився під час облоги Брайтона (Румунія), брав участь у штурмі Базарджика і в боях під Варною (Болгарія), де отримав сильну контузію та вогнепальне поранення в ліву ногу вище коліна. Під час тієї кампанії був нагороджений орденами – св. Анни III ст³. 17 червня 1828 року до якого був пожалований бант, а в 8 листопада 1829 р. отримав орден св. Володимира IV ст.

У квітні 1829 р. отримав підвищення на штабс-ротмістра. Під час Листопадового повстання залишився вірний російському престолу. Прикомандирований до головнокомандувача російської армії графа І. Дибіча-Забалканського. Неодноразово успішно виконував його доручення, брав участь у битві під Грохувом 25 лютого 1831 р., яка була найкривавіша під час Польського повстання. Польські сили під командуванням Юзефа Хлопіцького заступили російській армії під командуванням фельдмаршала Дибіча шлях до Варшави та змусили їх відійти до кордону Польського Королівства⁴.

У квітні того ж року, відряджений головнокомандувачем для встановлення зв'язку з корпусом генерала Ф. Рудігера, пробрався через райони, захоплені повстанцями, та брав участь у бою під Боремлем. Потім як ротмістр у полку уланів лейб-гвардії йшов у авангарді армії генерала І. Паскевича, брав участь у штурмі Варшави, за що отримав орден св. Станіслава III ст. Крім того, під час придушення повстання був відзначений золотою шаблею з написом «за хоробрість» і орденом св. Анни II ст⁵.

6 грудня 1833 рр. був призначений флігель-ад'ютантом імператора Миколи I, а через три місяці переведений в Охтирський гусарський полк підполковником зі збереженням звання флігель-ад'ютанта, через рік отримав звання полковника і невдовзі став командиром Малоросійського кірасирського полку ім. принца Альберта Пруського. У 1835 р. був нагороджений орденом св. Володимира III ст., пруським орденом Червоного хреста III ст., й орденом св. Станіслава II ст⁶.

У 1835 – 1839 рр. був утягнутий у розгляд судового позову мешканців Дубна, які поскаржились про насильство, здійснене його полком 1835 р. Підлеглі Адама вимагали провіант або гроші, застосовуючи побої, внаслідок яких помер один чоловік. У зв'язку з цією справою Ржевуський 1838 р. подав прохання про тривалу відпустку, яка була задоволена. Здав полк і був відрахований 1839 р. зі збереженням звання флігель-ад'ютанта. У жовтні того ж року після закінчення розгляду скарги, Ржевуському «за допущені непростимі порушення» було призначено як покарання, з урахуванням його відмінної служби лише 3-денний домашній арешт⁷. Після повернення з відпустки Адам залишався при імператору. Того ж року був відряджений до Константинополя вітати султана Абдул-Меджида зі вступом на престол. У жовтні 1843 р. отримав звання генерал-майора з призначенням у свиту імператора, а 3 квітня 1849 року став генерал-ад'ютантом імператора. У лютому 1851 р. їздив із секретною місією до Мадрида й Лісабона, щодо відносин Росії з іспанськими і португальськими дворами.

Коли почалася Кримська війна був призначений воєнним губернатором четвертої Адміралтейської та Нарвської міських дільниць Петербурга. У квітні 1855 р. отримав звання генерал-лейтенанта. Невдовзі був відряджений у Крим де очолив Євпаторійський загін. Брав участь у кількох боях з англійцями та французами, в яких проявив себе як хоробрий і талановитий командувач⁸. У 1856 року був призначений командиром драгунської дивізії, а у червні того ж року шостої кавалерійської дивізії. Однак уже у вересні був звільнений з того посту і призначений у свиту імператора Олександра II. В наступні три роки командував третьою дивізією легкої кавалерії, яка квартирувалася між Курськом і Дніпром.

Своїм співвітчизникам допомагав робити кар'єру в столиці. У 1856 р. отримав для себе та братів від Олександра II підтвердження графського титулу. У 1857 р. на шляхетському сейму в Києві популяризував проект будівництва залізниці з Одеси до Києва й кордону з Галичиною. Однак поміщики без ентузіазму сприйняли заклик фінансувати цей проект⁹. У листопаді 1862 р. після смерті генерал-губернатора І. Васильчикова, Адам був тимчасово призначений командиром Київського військового округу. У травні 1863 р. керував

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

облавою проти волинських повстанців у районі Порицька. У ніч з 8 на 9 травня загін П. Кжижановського сплюндрував його садибу в Погребищі¹⁰. Улітку Ржевуський подав цареві записку, в якій критикував спосіб війни в Польщі та пропонував вислати для боротьби з повстанцями значно більші сили. Це викликало гостру критику з боку генерала Ф. Берга, який негативно відгукнувся про можливість призначення Адама командувачем кіннотою в Королівстві Польському. Натомість Берг обґрунтовував необхідність вислати Ржевуського до Варшави як офіцера для особливих доручень, щоб установити відносини з польською шляхтою. Однак Олександр II відкинув ту пропозицію, за що був призначений командиром резерву кавалерії. Адам Адамович на початку 1864 р. перевіряв тиліві формування в Новгородській, Тверській, Курській і Харківській губерніях¹¹.

Він також намагався полегшити долю родичів, ув'язнених за участь у повстанні. У 1865 р. звернувся до царя з проханням про 100 тис. руб. задатку в рахунок сум, належних йому за викуп селянських земель (посилався на матеріальні втрати, завдані йому повстанцями)¹². Урешті був звільнений від контрибуції, накладеної на польську земельну власність на територіях, анексованих після поділів Речі Посполитої Росією. У березні 1866 р. отримав звання генерала кавалерії, і по тому був призначений членом Олександрівського комітету про поранених. Через кілька років Ржевуський було зараховано до Війська Донського.

Після виходу у відставку осів у своїх українських володіннях. Був власником значних маєтностей. За умовами роздільного акту від 7 жовтня 1827 р. отримав з батьківського спадку Погребище, Розкопане й Адамівку Махнівського (з 1845 р. Бердичівського повіту). У 1859 р. набув Дзюньківський ключ того ж повіту у брата Ернеста, після 1865 р. – Верхівню та Борщагівку Сквирського повіту в племінниці Анни Мнішек (доньки Е. Ганської). Від третьої дружини отримав Гайворон Сквирського повіту. За головну садибу обрав собі Погребище, де неподалік від старого, спорудженого його дідом палацу збудував 1861 р. неоготичний палац для третьої дружини. Обидва палади були обставлені старовинними меблями та містили цінні художні колекції, зокрема одне з найцінніших на той час на Правобережній Україні зібрання картин¹³.

У 1866 р. Ржевуський з поміщицькою делегацією від Київської губернії вітав царя зі спасінням під час замаху Д. Каракозова. Незважаючи на таку довгу службу в російській армії, користувався симпатією в поміщицькому середовищі. 1864 р. будував новий костюлу Погребищій реставрував 1856 р. старий костюл у Борщагівці Сквирського повіту.

Опублікував статтю про необхідність реформи кавалерії та про підготовку для неї офіцерів («Военный сборник», 1862) і працю «1845 год на Кавказе», «Кавказский сборник», 1882 – 1883)¹⁴.

Помер «від параліча серця» 17 квітня 1888 року у Верхівні, похований 29 квітня в родинній усипальниці в Погребищенському костюлі.

Був одружений тричі. Удруге одружився 1853 р із Анною Дашковою (1830 – 1858), з якою мав доньку Катажину (1858 – 1941 рр.), авторку спогадів, публіцистку, повістярку, заміжню за Вільгельмом Радзівілом.

Третьою дружиною Ржевуського (від 1860) була Ядвіга Ячевська (1843 – 1889), донька Теодора, історична письменниця. Вона перебувала, головним чином, у Петербурзі, беручи участь у тамтешньому світському житті та виховуючи синів. Друкувалася в Кракові під псевдонімом LudwikPiotrLeliwa (ЛюдвікПьотрЛеліва) кілька праць, пройнятих католицьким духом, патріотизмом і захопленням шляхетськими традиціями, зокрема на родинних архівах монографію «Wielkarodzina w wielkim narodzie» (1879), популярні історичні монографії «Jan Sobieski i jegowiek» (т. I-IV, 1882 - 1885), «Mieczem i krzyżem» (т. I-II, 1880 – 1881) і «Credo» (1860), побутову повість «Mysli szlachcica polskiego» (1888).

Ржевуський мав з нею синів Станіслава, Адама, Вітольда, Леонса. Усі три сини отримали підтвердження графського титулу в Російській імперії 1885р. Крім того, він мав позашлюбного, визнаного родиною, сина Адама (1847 – 1932), який носив прізвище Жевуський і дослужився в Росії до звання генерала; був одружений двічі – з Ахматовою та Катериною Любарською-Флюкі. Його сином, від другого шлюбу, був відомий свого часу художник Александер Жевуський (1893-1983), який 1926 р. вступив до католицького чернечого ордену домініканців як брат Чеслав¹⁵.

Отже, де б не бував Ржевуський Адам Адамович, які б випробування не випадали на долю, його життєві шляхи проходять не тільки через Санкт-Петербург і Москву, все ж,

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

наприкінці життя він повертається на Україну, щоб саме тут дожити свій вік і спочити у її землі. У Польщі його постать виглядає дещо одіозною з тієї причини, що, ставши визначним військовим діячем він, залишився відданим іншій державі, якій присягнув на вірність ще його батько. Не пробачили йому і того, що він не підтримав, а, навпаки, виступив проти польського повстання 1830 року. В очах польських патріотів це виглядало як зрада Батьківщини. Він відзначився як військовий діяч, який майже все своє життя провів беручи участь у військових конфліктах, а також як і меценат розбудовував погребиченський край.

Юнкер— військовезвання у російській армії до1917року, проміжне за своїмправовим статусом міжзваннямиунтер-офіцерів й обер-офіцерів. Звання юнкер присвоювалось також тим військовослужбовцям, що проходили курс наук у військовихнавчальних закладах (юнкерских й військових училищах, школах) Російськоїімперії.

Корнёт (італ.Corno— ріг, бойова труба) – військове званняармій низки країн, переважно в кавалерії. Назва походить від посади сурмача при полководцеві, який за наказом воєначальника передавав сигналивійськампід час битви.

Поручик—молодше офіцерське військове звання в майже всіх Європейських державах, населення яких є носіями слов'янських мов (Росія до 1917, Болгарія до 1946).

Джерела та література:

1.Ржевурский, граф Адам Адамович: [Военачальник, придворный (1801 - 1888). Похоронен в г. Погребиче] // Русскийбиографическийсловарь. – Спб., 1913. – Т. 16. – С. 165 – 167; 2. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с; 3. ПолноеСобраниеЗаконовРоссийскойИмперии. Собраниепервое.Том XXXI. 1907. №24258а; 4. НаступлениеДибича к Варшаве [Електроний ресурс] // Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/sb_istoria_russkoy_armii/87.html; 5. Пузыревский А. К.. Польско-русскаявойна 1831 года. Изд. 2-е. Т. 1 – 2. – Спб., 1890; 6. Ржевурский, граф Адам Адамович: [Военачальник, придворный (1801 - 1888). Похоронен в г. Погребиче] // Русскийбиографическийсловарь. – Спб., 1913. – Т. 16. – С. 165 – 167; 7. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с; 8. Подільський Е. Великі вогні великої станції: (історія станції «Ржевуська») // Вінницька газета. – 2007. – 25 грудня. – С. 6; 9. ДАВО: ф. 865, оп. 1, спр. 32, арк. 14 – 23; 10. ДАВО: ф. 904, оп. 32, спр. 7, арк. 84; 11. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с; 12. ДАВО: ф. 904, оп. 9, спр. 14, арк. 15; 13. ДАВО: ф. 904, оп. 1, спр. 118, арк. 51; 14. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с; 15. Ржевурский, граф Адам Адамович: [Военачальник, придворный (1801 - 1888). Похоронен в г. Погребиче] // Русскийбиографическийсловарь. – Спб., 1913. – Т. 16. – С. 165 – 167.

Лариса Козельчук, Людмила Кравчук

Томаш Падура: сторінки життя і творчості

Внаслідок перебування України в складі Речі Посполитої на наших землях залишилося чимало польської шляхти. Її нащадки не могли не загорітися симпатіями до тої землі, на якій народилися, до того народу, з яким довелося жити. Україна посіла вагоме місце і в тематиці польських письменників, що народилися на теренах нашої держави. Відома так звана «Українська Школа» в польській літературі, яку в основному творять: Антін Мальчевський, Юзеф Богдан Залеський, Северин Гощинський, Маврицій Гославський, Ян Позняк, Павлін Свенціцький, Томаш Падура (завжди звав себе - Тимко) і ін. Деякі з них не тільки що брали українські теми для своїх творів, але й писали українською мовою, як ось Тимко Падура.

Метою статті є висвітлення основних віх життя і творчості Томаша Падури.

Походив Т. Падура з так званої ходачкової шляхти. Але далекі предки поета – вихідці із Закарпаття, які у 1640-х рр. прибули до Речі Посполитої, а з 1750-х рр. – мешкали на Брацлавщині. Поет родився в подружжі Яна Падури (? – 1823) й Анелі Пашковської. Князь Сангушко дав його батькові в пожиттєве користування невеликий маєток в селі Іллінцях

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Липовецького повіту Київської губернії (тепер – смт. Вінницької області). В цьому селі й прийшов на світ Тимко – 21 грудня 1801 р. (Там само народився поет Северин Гошинський, видатний поет «української школи», творчі та життєві шляхи якого неодноразово перехресуватимуться із його видатним земляком, зокрема, змалечку з ним Томаш Падура ходив до школи). В дитячих роках хлопець розмовляв більше українською мовою. Взагалі можна сказати, що виростав він в українській атмосфері. Українські звичаї, багата історична традиція з героїзмом козаків не могли не мати впливу на майбутнього поета.

Початкову освіту Томаш здобував у парафіяльній школі в Іллінцях, у 1814-1820 рр. продовжив навчання у Вінницькій гімназії разом з С. Гошинським.

У 1820-1825 рр. навчався у Кременецькому ліцеї. На відміну від Вінниці, в ліцеї не практикувалися тілесні кари для «студіозусів». Їм, правда, заборонялося пити горілку й палити тютюн, але вони користувалися значною свободою, брали участь у публічних розвагах. Прекрасна бібліотека та сильний викладацький склад уможливили формування різнобічних особистостей серед випускників. У закладі працювало студентське літературне товариство, до якого вступив Падура. Водночас із ним навчалися і були активними членами організації майбутні відомі літератори, які популяризували українську культуру (М. Гославський, З. Доленга-Ходаковський, Т. Заборовський, Ф. Ковальський, с. Осташевський, Т. Олізаровський). Писати почав Падура ще за студентських часів у Крем'янці. Більшим його літературним задумом було написати історію України віршем, але задум не був зреалізований, якщо не рахувати двох віршів-пісень – «Лірник» і «Козак», що мали ввійти до того циклу. Вірші «Лірник» та «Козак» вважаються найбільшим творчим здобутком поета того часу. «Лірник» (1824 р.) присвячений «тіні гетьмана задніпровського» І. Мазепи. Ставши народною піснею, вона поширилася серед шляхти й священства, популяризувала героя твору і речника ідей автора лірника Відорта (особа історична). Його журливі пісні воскрешали давнину і її людей. Це чи не перший у нашій поезії образ лірника:

Не журися, мій хазяю,
Не за датком я іду:
От так сяду, заспіваю,
Відспіваю та й піду.
Старі замки мене знають,
Я діл давніх учу вас;
В моїх піснях воскресают
Змерлі люде, змерлий час.
З цілих спадків поісущих
Зістав тільки язик наш,
В ньому з гробів до живущих
Несу діїв Отче-наш.
Де апостола запросят,
Благословен буде дім!
Де молитви заголосят,
Там спасіння блисне грім...
Скаже встати з мертвих часам
Всемогуща, пісні власть:
З кайдан, мире, твоїм спасам
В руки вільні меч подасть.
Відчиніте замку брами.
Нехай піснь в нім загуде!...
Пожурится співак з вами,
Пожурится та й піде:
На далеке бездороже,
Де пам'яток живе птах,
Де покоїт Запороже
Наших предків святий прах.
Благословен, над ким гуне
Херувимий його глас.
Хто за них той меч двигне.
В чії руки подасть з вас...

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

З шадків спасів від нищіння
Обмивають в гробах пліснь
Дії, віки, покоління,
Ліри, сльози, піснь.[7]

У тому ж 1825 р., гостюючи у старшого брата Юзефа в Житомирі, Т. Падуро встановив зв'язки з Польським патріотичним товариством і брав участь у переговорах про його співпрацю з російськими декабристами, серед яких був С. Муравйов-Апостол. Падуро отримав замовлення від членів Південного товариства С. Муравйова та М. Бестужева-Рюміна на «бойову пісню» українською мовою, й склав у Тетіїві 1825 р. вірш «Рухавка. Піснь козацька», у якому, апелюючи до історичної козацької слави, закликав земляків до визвольної боротьби проти царизму («рухавка» означає повстання).

Із вірша «Рухавка»
Гей, козаче, в божий час!
Вже спасіння мира дзвін,
Кому вільність мила з вас,
За ворогом навздогін!
Гей, козаче, на врага,
Гурра-га! Гурра-га!
По сих нивах бистрий кінь
Наших предків вільних ніс,
З ними гналась слави тінь,
З нами летить ратищ ліс!
Гей, козаче, на врага,
Гурра-га! Гурра-га!
Не лякався смерті, мук,
Хто спасіння давав вік;
Хто за вільність гине внук,
Той безсмертний чоловік!
Гей, козаче, на врага,
Гурра-га! Гурра-га! ...
Час відбити, діти, час
З плеча кнута, з ніг оков,
Час вже до нас кличуть, час
Дії, кості, сльози, кров!
Гей, козаче, на врага,
Гурра-га! Гурра-га! [2]

Дослідник творчості Т. Падури В. Гнатюк наводив спогади К. Михальчука, які підтверджують особисті зв'язки Падури з російськими декабристами. Історик Д. Дорошенко з уст відомого мовознавця розказує, що в п'ятдесятих роках XIX ст. К. Михальчук особисто познайомився з Т. Падурою, який розповів йому, що в 1825 р. на слов'янському з'їзді у Василькові він уперше висунув українське питання, зазначивши, що організатори з'їзду забули про один слов'янський народ. Коли всі здивовано зглянулися, Т. Падуро пояснив: «Та про господаря цієї хати, де ми зібралися, забули – про український народ». І от усі згодилися з Т. Падурою, і він заявив себе представником українського народу. К. Михальчук зокрема уточнює, що «на якійсь нараді їх (декабристів) у Василькові чи в Білій Церкві з'явився Т. Падуро й заговорив про Україну, вимагаючи в ім'я справедливості визнання прав на її автономію, що справило особливу сенсацію на цій нараді й нібито спонукало Рилєєва написати свою поему «Войнаровський» [5: 121].

1825 р. Т. Падуро переселяється у маєток фанатично закоханого в Схід графа Вацлава Жевуського у містечко Саврань Балтського повіту Подільської губернії (тепер – Одеська обл.), де граф В. Жевуський, щоб здобути прихильність та заручитися підтримкою козаків, організував у своєму савранському маєтку школу лірників, яку очолив Т. Падуро. Поет стає лірником, легко впізнаваним за козацьким вбранням та торбаном у руках.

У 1827 р. створив нову редакцію «Рухавки», в якій підсилив агітаційний акцент на спільній національно-визвольній боротьбі поляків та українців проти російських завойовників як чужого, змонголізованого народу. Під час листопадового повстання 1831 р. «Рухавка» стала бойовою піснею полку волинської кінноти К. Ружицького.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

1828 р. Тимко Падура, переодягнувшись в простий одяг з торбаном (як український лірник) вибрався на Лівобережжя й на Кубань підготовляти українське населення до повстання. Намагався він впоювати в українців віру в щасливе життя під польським білим орлом. Т. Падура здійснив подорож українськими землями уздовж Південного Бугу, а далі – до Дніпровського лиману та суходолом аж до Кубані, де знайшли притулок козаки після ліквідації Запорізької Січі. Падура був вбраний лірником і у мандрах пропагував козацько-полонофільські ідеї.

Під час однієї з мандрівок він відвідав Полтаву, де ймовірно зустрічався з неперевершеним І. Котляревським. Крім того, 1828 р. він зустрівся з чорноморськими козаками, які постали із залишків Задунайської Січі. Падура загадував, що він виступав перед козаками з читанням вірша «Чорноморець» і ті палко сприйняли його.

Із вірша «Чорноморець»:
Ех, не тут нам, но треба там
Спасіння шукати,
Де наші мов і кість, і кров –
Де була Січ-мати!

Вільних внуки, злучім руки,
А сила все зможе!..
І верне власть, і славу дасть
Вільне Запороже![3]

Взагалі в цей час він багато пише, знаходячи сліди запорожців навіть там, де ніхто не міг би припустити. Неординарним свідченням цього є його «Казка про отамана Єрмака» (список її випадково знайдено у Кракові в архіві князя Сангушка уже в 1990-і рр.). Автор пише, що сподвижниками завойовника Сибіру Єрмака були запорізькі козаки. Згодом наукові дослідження підтвердять художній здогад. У 2001 р. в журналі «Пам'ять століть» науковець Ю. Мицик опублікував повний текст «Казки про отамана Єрмака».

У глибокому переконанні про успіх своєї місії вернувся до Савраня на початку 1830-го року.

Близько 1830 р. родина Падури придбала невеличкий будинок у Махнівці. Там же мешкав старший брат поета – Юзеф Падура (1790-1868).

Однак, незабаром прийшлося прикро розчаруватися, бо під час польського повстання український народ зберіг повний спокій. Ржевуський зібрав лише один відділ з 240 людей, який був розбитий російським військом.

Невдача з повстанням відбилася негативно не психіці Тимка Падури. Він зробився замкненим в собі меланхоліком і перестав навіть писати. До сякої-такої рівноваги прийшов аж по кількох роках.

Після поразки Листопадового повстання 1830 – 1831 рр., Т. Падура втратив інтерес до громадської діяльності, його, як повстанського емісара, було вислано до с. Верховні, маєтку графа Вацлава Ганського. Після арешту у с. Ружині, Т. Падура понад рік провів у тюрмі у містечку Сквирі. Розчарування, поразка та ув'язнення не найкращим чином вплинули на емоційний стан Томаша, внаслідок чого у митця стали помітні прояви психологічного розладу, який, зрештою, як припускають дослідники, міг бути й самозахисною симуляцією. Саме це й врятувало його від заслання до Сибіру. Спершу звільнений під нагляд поліції, він проживав довгий час у рідних у селах Мшанці та Махнівці.

Як і в кожного неспокійного романтика була у Т. Падури своя нещаслива любовна історія, яка відбулась ще напередодні перед листопадним повстанням. Його кохана дівчина вийшла заміж за багатшого, залишивши тільки глибокий слід у його романтичних поезіях. Але доля надто жорстокою не була для правобережного лірника й розпорядилася також примхливо: коли його давня любов, Франціска Баранська, втратила чоловіка та залишилася вдовою, він використав цей шанс та у 1841 р. потайки з нею повінчався. Дружині він залишив гарний переспів народної пісні «Їхав козак за Дунай».

Ранні відомі твори Т. Падури, написані польською та українською мовами в 1824 – 1825 рр., поширювались у рукописних версіях, а першим твором Т. Падури, який побачив світ на газетних шпальтах, була дума «Золотая борода», присвячена В. Жевуському, яка була надрукована під ім'ям його брата Юзефа у «Варшавському щоденнику» в 1829 р. Перша збірка творів Т. Падури «Пеня Томаша Падури» була видана у Львові 1842 р. без

У К Р А Ї Н Я - П О Л Ї Щ Я

попереднього дозволу та нагляду автора. До збірки увійшли переважно українські вірші Т. Падури та кілька випадково приписаних йому творів. Цей факт змусив Т. Падуру розпочати підготовку оригінального видання власних творів, яке побачило світ через два роки, 1844 р., у Варшаві під назвою «Українки з нутрою Тимка Падури». Книжечка містить 12 віршів українською мовою із дослівним польським перекладом, здійсненим самим автором.

У свій час вірші Падури були дуже популярні, особливо в Галичині. Їх вміщувало в співаниках, читанках, антологіях. Деякі були взяті на ноти. О. Йосип Левицький вмістив одну пісню навіть у своїй граматиці української (руської) мови, написаній по-німецьки, 1834 року. Західноукраїнські письменники, як Шашкевич, Вагилевич, Могильницький, оцінювали Падуру дуже високо, натомість письменники-придніпрянці відмовляли його творам літературної вартості.

У 1848 р. Падура виграв у лотерею 15.000 злотих (інші припускають, що таким чином було завуальовано грошову дотацію від шляхти), і це дало йому змогу вибратися за кордон. Під час подорожі Т. Падура побував в Австрії, Німеччині, Чехії, Швейцарії та Італії, познайомився з Джузеппе Мадзіні – впливовим діячем національно-визвольного руху на Апеннінах, авторитетним політиком, талановитим письменником і філософом. Т. Падура був учасником славетного слов'янського з'їзду в Празі 1848 р., де познайомився з П. Шафариком, якому, як видатному археологу, була адресована «Словенка» [3: 118].

З подорожі 1848 р. вернувся не до Варшави, а в рідні сторони в Україну – до рідні, що проживала в містечку Махнівка. Помер Т. Падура 20 вересня 1871 р. у містечку Козятині, що на Поділлі, в маєтку свого друга М. Васютинського. Його поховано у с. Махнівці (нині – Козятинський район Вінницької обл.).

За життя Т. Падури було видано загалом небагато його творів, активно й широко функціонували вони швидше в усних переказах, ніж на шпальтах альманахів і газет. Як уже згадувалось, у 1842 р. у Львові з'явилася збірка «Пеня Томаша Падури», до якої увійшли твори, написані українською мовою, але латинським шрифтом, а також переклади А. Пенткевича, серед яких українки: «Кошовий», «Низовець» та «Запорожець» з їх перекладами на польську мову; думи: «Князь Роман Сангушко, Староста Вінницький і Житомирський», «Золотая борода», «Рухавка Козацька», «Піснь Відортова»; польськомовні поезії: «Гриб», «Шалений», «Вийняток зі спогадами Томаша Падури» та ін. У варшавському виданні 1844 р. «Українки з нутрою Тимка Падури», вміщено 15 українськомовних творів, написаних латиницею, з нотами. Крім українок, що були надруковані в першій збірці, видання поповнилося такими творами, як «Козак», «Лісовчик», «Січовий», «Чайка», «Дашкевич», «Гостина у Івоні», «Веслярі», «Гандзя із Самари», «Піснь Козацька», «Роман з Кошири». Збірник доповнений дописками та поясненнями польською мовою, у яких автор описує окремі події з української історії, які, на його думку, були особливо важливі.

У другій половині тридцятих років позаминулого століття поет написав «Бурлачки» («Пісняр ліра-лірник» та «Україна») і «Монголки» («Путь монголів»), які увійшли до посмертного видання «Письма Тимка Падури» з передмовою К. Вильди, що побачило світ у Львові у 1874 р. Крім творів друкованих у попередніх виданнях, до збірки також увійшли неопубліковані раніше українки «До земляків», «Лірник», «Реєстровий», «Чорноморець», «Бурлака»; думи: «Конашевич», «Мурашка», «Рожицький», «Сірко», «Тетеря», «Гордієнко», «Барабаша», «Мазепа», «Свірчовський». У ньому також було вперше надруковано так звані «Мандрівки» («Україна», «До Дніпра» та «Мандрівець») та окремим розділом «Різності», а саме друковані раніше «Пісні Сина Ель-Ааса Селіма Ресулада», та вперше – «Шапка», «Фатіма», «Романові Сангушко на Новий 1828 рік», «Гробниця Дороти кс. Сангушко», «Фантазія», «Спогади», «Піснь Альдони (з Валленрода)», «3 пісні Вайдельоти (з Валленрода)», «Преображеніє», «Фантазії», «Місто», «До Т***», «Аль-Буфара (балада з Валленрода)», «Візія, ліра-лірник», «До М***», «Слова до Йосипа Павла Шафарика», «Гетьманці». Першу публікацію побачили також написані у шістдесятих роках прозові історичні розвідки Т. Падури під назвою «Історичні нариси», серед яких «Козаки українські», «Богдан Хмельницький», «Іван Сірко» та «Іван Мазепа» [5: 13-14].

Сам Т. Падура свої твори поділяв на «українки» та «думи». Ця класифікація була і є досить умовною, оскільки не має чітких критеріїв ні щодо змісту, ні з погляду аналізу їх поетичних особливостей. Основною тематичною домінантою цих творів є історичне минуле. Можна вловити лише досить умовну різницю, коли предметом «українок» є більш загальні явища історичного минулого, як у поезіях «Лірник», «Січовий» чи «Козак», а

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

героями «дум» є особи з конкретними історичними іменами, наприклад, Конашевич, Рожинський, Сірко, Тетеря. Поет користується польською графікою, але загалом Т. Падуринська мова становиться вільною від помітних діалектизмів, на що, очевидно, вплинула його мандрівка просторами південно-східного Правобережжя та «соціальне замовлення» від козацько-селянського середовища, для якого він писав свої вірші. Що ж до української фонетики й морфології у його творах, то вони становлять дивне поєднання двох діалектних елементів української мови, південно-західної та південно-східної групи.

Україна у творчості Т. Падуринська постає перед читачем загадковим та екзотичним краєм, що споконвіку асоціювався зі свободою та волелюбністю, а образ українських краєвидів витриманий автором у романтично-сентиментальному настрої та наслідує традиції «Пісень Оссіана», яким притаманні були темні, похмурі тони, неспокійні явища природи – рвучкий вітер, чорні хмари, бурхливе море, туман тощо. Головним героєм більшості поезій Т. Падуринський є козак, воїн, байронічний романтичний бунтар, який є невід'ємною частиною землі, що його зростила. Образ цей у інтерпретації автора має деякі спільні характерні риси. Так, наприклад, у вірші «Низовець» (Кізи-Кермен, 1828), поет малює постать низовця – завзятого вояка, який хвалиться, що його боїться турок, і що він готовий напасти на Царгород. Козак з однойменної українки представлений молодим юнаком, який понад усе цінує волю і славу. Він несе помсту своїм ворогам: кров і вогонь.

Символи війни присутні як на землі, так і у воді. Але це війна за відновлення колишніх кордонів Речі Посполитої.

Однак, історичне минуле Т. Падуринського не завжди трактує об'єктивно, на що у нього були свої причини, адже «треба пам'ятати про роль, яку відігравали думи й пісні як фактор консолідації української національної спільноти; вони становили важливе джерело культурної компетенції, особливо стилізованого історичного знання, наводили привабливу модель сприймання минулого і одночасно були вагомим елементом місцевого обряду, що відрізняв від інших етносів чи націй», – вважає науковець К. Якубовська-Кравчик. Єдиним можливим виходом з надзвичайно складної ситуації, в якій опинилася Польща, Т. Падуринський вважав збройну боротьбу.

Важливе значення має оцінка творчості Т. Падуринського Т. Шевченком, яку він вмістив у двох своїх творах – «Прогулка с удовольствием и не без морали» (1856) і в «Щоденнику» (20 травня 1858). У повісті «Прогулка...» автор розповідає, що в одній єврейській корчмі він побачив книжку «Украинская поэзия И. Падуринского», яку він викупив за 5 злотих. А далі поет трохи зневажливо признається: «Поэзия Падуринского мне известна и переизвестна». Свою критику Т. Шевченко продовжив у «Щоденнику». До слів анонімної пісеньки він подав такий коментар: «Написання цієї простої пісні приписують самому Кармелюкові. Це образа славного лицаря. Це твір мізерного Падуринського».

Невтомний дослідник творчості Т. Падуринського В. Гнатюк пише: «Падуринський був найталановитішим з усіх поляків «української школи», що писали українською мовою. Його творчість мала деякий зв'язок з лірикою панських теорбаністів, та й він сам належав до савранського гуртка двадцятих років графа Жевуського. Однак його літературна спадщина з усіма своїми досить значними дефектами і його політичне credo не вкладалися у рамки співця нахлібника, як дехто собі це уявляв. Політично Т. Падуринський належав до прогресивної шляхетської інтелігенції, а на літературній ниві пішов далі простої стилізації народної пісні».

Дослідниця К. Якубовська-Кравчик зазначила, що: «вплив української культури, присутній із раннього дитинства, мав оформити життєві події та поетичну діяльність Т. Падуринського, учинити з нього *rag excellence* одержувача й співтворця двох зовсім відмінних традицій. І якщо дослідники відкрили й оцінили роль, яку культури сусідніх народів відіграли у формуванні найвидатніших польських поетів, то варто придивитися й до Томаша Падуринського, у випадку якого подібний вплив іноді бував ще сильнішим» [5: 114].

Нині з історичної перспективи, крім політичної та поетичної діяльності Томаша Падуринського, можна вбачати в ньому яскравого, непересічного виразника ідеології тої частини польського суспільства, що проживала в Україні і змогла відчувати крокуюче відродження українського народу, як в політичному та культурному сенсі мала сміливість оголосити свою прихильність до нього і в майбутньому польсько-українському союзі бачила розв'язання найбільшої проблеми сучасності – ослаблення Російської імперії та їхніх завойовницьких прагнень.

У К Р А Ї Н Я - П О Л Ь Щ Я

Саме тому Т. Падура, навіть зі своєю псевдоісторичною фантастикою, романтизмом та українським мрійництвом, залишається великим лірником, який хотів достукатись своїм співочим словом до сердець передусім українського громадянства, щоб разом із польським народом позбутись ярма царизму й будувати нові автономні храми – польський і український.

За оцінкою Б. Дідицького, Т. Падура в частині українських «думок» виявив добрий поетичний хист. І. Франко, акцентуючи намір поета «вхопити сими складаннями за душу українського селянина-кріпака та привернути його до почуття солідарності зі шляхтичем на ґрунті спільної туги за минувшиною», назагал відмовляв йому в поетичному таланті та достатньому для поетичної творчості знанні української мови. Разом з тим, відзначимо, що ще перед Т. Шевченком Т. Падура наближав віршові розміри до народних і, як відзначив сучасний автор В. Мельник, «Томаш Падура не належав до поетів першого ряду ... Але щире вболівання за свободу обох народів дозволило йому залишити свою неповторну сторінку в історії незалежності».

Джерела та література:

1. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця, 2001. – С. 474-476; 2. Лоза М. Тимко Падура // Свобода. – 1955. – 6 січня. – С. 4; 3. Мельник В. Лях із душею запорізькою // Альманах «Подільські джерела». – Вінниця, 2012. – Вип. 3. Річ Посполита: вінницький слід. – С. 114-120; 4. Мицик Ю. «Казка про отамана Єрмака» Тимка Падури // Пам'ять століть. – 2001. – №5. – С. 114-130; 5. Радишевський Р. Томаш Падурра – польсько-український поет // Волинь-Житомирщина. – 2012. – Вип. 23. – С. 5-17; 6. Українською музою натхненні. – К., 1971; 7. Українська література у портретах і довідках. Давня література – література XIX ст. – К., 2000.

Ірина Хоцянівська

Юліуш Словацький і Україна

Юліуш Словацький належить до тих найвизначніших представників слов'янських літератур, хто мав українські корені й писав про Україну. Він випереджав час в осмисленні непростих стосунків українців та поляків. Можливо, якби прислухалися до голосу поета, польський та український народ могли б уникнути багатьох непорозумінь. У своїх творах Ю. Словацький намагався довести, що має дві батьківщини – Україну та Польщу. Непохитною була його віра у відродження України – краю, який має своє багате культурне обличчя, а, отже, й право на самостійне існування. Дмитро Павличко небезпідставно порівнює його патріотизм із Шевченковим: «Український патріотизм Словацького може бути справедливо порівнюваний хіба що з патріотизмом Шевченка. Йдеться тут не стільки про схожість образів, метафор на тему воскресіння народного духу, а насамперед про релігійне, нездоланне переконання обох поетів у тому, що невмирущість нації походить із її страждань і непокорі» [8, 29].

Юліуш Словацький (1809 – 1849) народився у волинському містечку Кременці в родині Евзебіуша Словацького – професора риторики і польської літератури місцевого ліцею, письменника і перекладача з французької мови, відомого у літературних колах перекладом «Генріади» Вольтера (1803) – і доньки власника маєтків Кременецького ліцею Саломеї Янушевської. Закінчив юридичний факультет Віденського університету (1828). Служив у Варшаві в комісії фінансів.

Поетичний дебют (вірш «Українська дума») митця, що відбувся 1826 р., вказує на зацікавленість юного поета історією України, закоханість у природу і багатий фольклор. Українська історична тема про легендарні походи запорізьких козаків у Туреччину (поема «Змій», 1832), події Коліївщини («Срібний сон Саломеї», 1845) – домінантна у творчому доробку Словацького.

На повну силу поетичний талант поета проявився в 1831 – 1832 роках – часах польського повстання («Ода вольності», «Гімн», «Кулик», «Пісня литовського легіону»). Хворий на сухоти, Ю. Словацький не брав участі в повстанні. 1831 року він виїхав до Англії і на все життя залишився в еміграції.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

1848 р. смертельно хворий поет приїхав у Познань, щоб приєднатися до повстанців, та після розгрому повстання повернувся до Парижа, де й помер.

Творчість Ю. Словацького близька ідеям діячів польської «великої еміграції», джерелом мотивів, образів, ідей яких була польська й українська народнопоетична поезія. «Совінський видає українські і польські народні пісні з французьким перекладом, в якому вони перетворюються на сентиментальну музику, – пише він матері з Парижа 20 жовтня 1831 р. – Тутешнім жінкам безмірно подобається «Гриць», також пісні про Потоцького, але я вважаю, що Мама їх краще уклала. Якщо маєте якісь думки з музикою гарні, а маловідомі, то пришліть мені» [7, 346].

Знання в галузі українського фольклору Ю. Словацький почерпнув (крім збірок М. Цертелєва і М. Максимовича) з навколишнього життя України та домашнього середовища, зокрема від мами: «Не знаю чому, – пише він матері з Флоренції, – але постійно я думаю про вілію в префекта Ярковського, на якій я бував ще дитиною, потім спала мені на думку велика бабунина пекарня і челядь в ній, що колядувала, потім кременецький вертеп, якому, можливо, завдячую своїм шекспірівським запалом» [7, 414].

Влучну характеристику української народної пісні, що базується на кременецьких спостереженнях, вкладає Ю. Словацький в уста названої на честь матері героїні п'єси «Срібний сон Саломеї»; у другому розділі повісті «Король Лядави» (1832) подано своєрідний синтез міркувань Ю. Словацького про народне письменство, яке, «йдучи за духом часу, почало відшукувати ті звуки розпачу і суму, які були колись властивістю пісень українського народу, тих запорізьких козаків, що так прославилися війнами проти турків і воювали часом навіть з Польщею...

Поезія тих народів у нашому письменстві замінює місце пісень трубадурів і труверів, які славились у Франції, і мінезингерів у Німеччині; вони будуть покладені в основу літератури майбутнього» [1, 7].

У дусі українських історичних дум та пісень він трактує руйнування Запорізької Січі як прояв брутальної колоніальної політики царизму щодо України; прославляє мужність козаків при поході в Туреччину на човнах-чайках; непорушною є віра поета в незламність волелюбності українського народу, підкреслена народною сентенцією, що радше Дніпро висохне, ніж українець стане рабом («Пісня повернення» із четвертої пісні поеми «Чайки», «Пісні відпливаючих»).

За спостереженням Є. Рихлика, Україна в творчості Ю. Словацького найчастіше є або синонімом суму і туги, або невіддільною від епітетів «смутна», «невесела», «зажурена», як країна «смутих степів, порожніх полів», де «саме небо сумне, імлисте» [6, 32].

Вважаючи, що життя романтичного поета має бути романтичним, Ю. Словацький часто подорожує. «Я витворив собі тип, подібний до темних героїв повістей Байрона, а тому, плануючи подорожі, я завжди думав про них, як про поетичну пустелю, в яку я сам, як поетична і темна особа, буду кинутий» [7, 402].

Незабутнє враження справила на поета подорож на південь України, здійснена з його знайомим Зеноном Міхальським улітку 1827 р. до місць, пов'язаних з історичними подіями періоду Коліївщини і дій Барської конфедерації, – Тульчина, Софіївки (Умань), Одеси. У Тульчині «сад і палац захопили мене, – зазначає в «Щоденнику» поет. – Ми довго ходили по парку, аж доки не дочекалися місяця. Ще довго, стоячи на подвір'ї палацу, ми дивилися на цей великий будинок, на який місяць посилав свої ясні промені і, бачачи його спорожнілим і тихим, уявляли собі, що над ним висить прокляття Бога за зраду батьківщини, й мимоволі упала на думку народна дума, в якій проклинають Потоцького» [3, 62]. Ця подорож дала Ю. Словацькому матеріал для поеми «Беньовський», драми «Срібний сон Саломеї» та ін.

Сталося так, що майже половину життя (з березня 1831 р. до смерті – 3 квітня 1849 р.) Ю. Словацький провів у подорожах (Німеччина, Лондон, Париж, Швейцарія, Італія, Близький Схід). Та сподівання повернутися до Кременця, зустрітися з матір'ю не полишало його ніколи. «Майже два місяці я в Парижі і не отримую від Вас жодного листа, – пише матері 20 жовтня 1831 р. – В такі часи (час Листопадового повстання. – Авт.) можете собі уявити, який неспокій мене мучить стосовно Вас. До того ще здоров'я Мама з наближенням зими... Все це, все дуже мене лякає, – а я так далеко, – і не можу, як колись, полетіти до

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Кременця, вночі відкрити Вашу хвіртку, збудити Дідуня, на якусь мить побути злодієм, що вкрадається у дім, а вранці бути прийнятим Маминими сльозами. Що б я дав за таку мить! Здається мені, що бачу і ту Замкову Гору, освітлену місяцем, і чую мій поштовий дзвоник. А ми мали колись побачитися щасливими – і все це могло би бути...» [7, 344].

Живучи в Женеві, серед чудової швейцарської природи поет не перестає тужити за рідними місцями, де «квасоля наша сто раз краща, бо росте на вищих тиках і цвіте червоно» [7, 394].

Туга за батьківщиною така велика, що інколи він фізично чує її присутність, в напруженій уяві бачить «Кременець, килимки, що розквітають під маминими руками», і впродовж багатьох годин перебуває з рідними – в уяві. Та в житті все «не таке гарне, як це було в уяві, – й згодом залишаються в пам'яті два образи – один такий, який повинен бути сприйнятий очима; другий привабливіший, раніше створений уявою. Колись утвориться третій, найкращий, з уяви і сонного пригадування, та поєднає в собі все найкраще з цих трьох образів. Не розумію, як Байрон міг писати на місці» [7, 412].

Фантазія Ю. Словацького – невгамовно-безмежна, його віршові форми –філігранно відшліфовані, його мова – дивовижно гнучка і барвіста; його різносторонній художній доробок, зважаючи на короткий вік у трагічній самотності – подиву гідний. «Він то заводить нас на сліпучо-білі верховини Альп, де розквітає голубино-чисте кохання двох невинних істот (поема «В Швейцарії»); то вражає суворо-простою розповіддю араба, в якого чума відібрала по черзі всіх дітей і дружину («Батько зачумлених»); то вводить в атмосферу палких пристрастей і нещадних ревностів («Мазепа»), то переселяє в країну неймовірної фантастики і страшних злочинів («Баладина», «Лілля Венеда»); то мчить з нами при димному світлі факелів збирати поляків на всенародне повстання («Кулик»); то поринає в найглибші роздуми про долю народу й народів (вірші «Гробниця Агамемнона», «Рим», «Гімн», «Богородице діво», «На вершині піраміди»))» [5, 444] – в усі незважаючи на віддаленість в просторі і часі від України, навіть у таку поему, як «У Швейцарії», матеріалом для якої стала екскурсія в гори й романтичне його кохання до Марії Водзінської, Ю. Словацький вплітає кременецькі мотиви: околиці, життя, побут, що нагадують типи волинянок з околиць Кременця, вишневі сади, співи солов'їв та інші елементи кременецького пейзажу.

Вірний своєму творчому методу, Ю. Словацький створює образи шляхом синтезу різноманітного матеріалу, здобутого як безпосереднім життєвим досвідом, так і читанням літературних творів, ставлення до яких висловив сам Ю. Словацький у передмові до третього тому своїх творів: «Данте писав про пекло, Вольтер погоджувався з добою матеріалізму, Байрон, що в розпачі засумнівався у майбутньому, розпочав XIX ст.; ті троє представляли епохи, в які жили, дух віків викарбовано на їхньому світосприйманні (...) Понад всіма піднісся Шекспір, бо він не власне серце, не свої думки, а серця і думки людські, незалежно від пересудів епохи, малював і створював силою, до Божої подібною. На нижньому щаблі стоять поети лише обмежені вітчизняними рамками, як Гете, Кальдерон, Вальтер Скотт, стоять однак високо і міцно, бо їх основою є народи» [9, 187].

Отже, Юліуш Словацький належить до тих українських митців, які у надбаннях польського романтизму віднаходили суголосні елементи: визвольний пафос, тематику, героїчні образи, орієнтацію на національну історію, на осучаснення сфери поетичної теорії та практики, на використання української мови в серйозних, історичних жанрах.

Джерела та література:

1. Білоцерківський В. Король Лядови / В. Білоцерківський; [переклад з французької]. – Рукопис з особистого архіву автора.
2. Вервес Г. Юліуш Словацький і Україна: літ.-критич. нарис / Г. Вервес. – К.: Рад. письменник, 1959.
3. Повернення в минуле . Фрагменти щоденника Юліуша Словацького 1817 – 1832, 1836 – 1837 рр. / Упор. і автор передмови Сеніна Т.; перекладачі Охотська Л., Шульган А., Гаськевич О., Перескокова Н.; редактор Зуб О. – Тернопіль: Терно-граф, 2014.
4. Радишевський Р. П. Юліуш Словацький: Життя і творчість / Р. П. Радишевський // Класики зарубіжної літератури. – К.: Дніпро, 1985.
5. Рильський М. Полум'яний геній // Рильський М. Статті про літературу. – К., 1980.
6. Рихлик Є. Українські мотиви в поезії Юліуша Словацького / Є. Рихлик. – Ніжин, 1929.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

7. Словацький Ю. Зібрання творів: У 2 т. / Ю. Словацький; упоряд., вступ. ст., заг. ред. Р. Лубківського. – Львів: Світ, 2011. – Т. 1.: поезії, поеми, листи до матері, маловідомі переклади творів Ю. Словацького. – 2011.
8. Словацький Ю. Срібний міф України: Поезії. Поеми. Драми / Серія «Ad Fontes – До джерел». – Львів: Світ, 2005.
9. Хоцянівська І.В. Українські мотиви у творчості Юліуша Словацького // Історія української літератури (20-ті – 40-ві роки XIX століття): Підручник / За ред. проф. Г.Ф. Семенюка. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009.

Валерій Рекрут

Поляки у становленні кооперативного руху на Поділлі (друга половина XIX – початок XX ст.)

Час від часу в історії світової цивілізації відбуваються події, які вносять революційні зміни в систему соціально-економічного, культурно-освітнього та духовного життя громадян. Таким витвором людського розуму стала ідея спільного господарювання та справедливого розподілу результатів праці, опираючись на демократичні принципи управління і контролю. Цей глибоко змістовний всенаціональний філософський винахід отримав ёмку назву – «кооперація», що з латинської перекладається як «співробітництво» між людьми, установами й організаціями.

За формами і напрямками діяльності кооперативні об'єднання можуть утворюватися в різних сферах, включаючи в себе економічні, соціальні та духовні сектори людського життя. Враховуючи найбільш важливі напрямки життєдіяльності громадян, в сучасному середовищі прижилися і набули потужного розвитку три основних види кооперації: споживча, кредитна та сільськогосподарська, що утворювали ефективний симбіоз «трьох сестер».

Ініціатором утворення першого споживчого кооперативу в Україні виступила харківська громада на чолі з професорами і викладачами Харківського імператорського університету, які 6 жовтня 1866 р. затвердили статут товариства. Однак внаслідок відсутності належного досвіду ведення торгівлі, суперечок і надмірної «любові до дивідендів» окремих членів майно кооперативу на вимогу підступних кредиторів у 1872 р. було продане «з молотка». Однак Харківське товариство увійшло в історію й отримало статус піонера споживчої кооперації України [1, с. 51].

Оглядаючи стан суспільних відносин на Поділлі, варто зазначити, що на Поділлі також знайшлися ентузіасти, які взялися реалізувати ідею кооперативного співробітництва. Ними стали міщани (переважно євреї) м. Балти (нині Одеська обл.), які у 1869 р. відкрили споживче товариство «Вигода». Однак його доля не відрізнялася від участі харківчан. Балтські кооператори, потрапивши в залежність від приватних кредиторів, допустили подібні помилки і швидко згорнули свою діяльність, не залишивши за собою нічого, крім згадки [2, с. 49].

Водночас у сфері аграрного виробництва знайшли певне поширення обслуговуючі кооперативи, ініціаторами яких виступило Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (ПТСГ). Ідея створення вищезазваного об'єднання належала заможним полякам-поміщикам із Вінницького, Літинського, Проскурівського та ін. повітів, які в 1896 р. порушили клопотання перед Міністерством землеробства Російської імперії про дозвіл на скликання з'їзду подільських землевласників. Влада погодилася з ініціаторами й санкціонувала проведення відповідного зібрання, яке відбулося 28-31 серпня того ж року у Проскуріві. В роботі з'їзду брала участь 106 делегатів, з яких поляки-землевласники складали понад 80 %. Місцем осередку правління ПТСГ обрали м. Вінницю, де, власне, починаючи з 1898 р., розпочалася його продуктивна діяльність [3, с. 13]. Зрозуміло, що перші керівні посади займали виключно росіяни, але згодом ключову роль у діяльності товариства відігравали найбільш авторитетні господарські й громадські діячі-поляки: О. Тишкевич, А. Урбанський, Т. Грохольський, З. Грохольський, Е. Бонецький, л. Маньківський Ф. Любанський В. Зелінський, О. Руссановський, В. Вішневський та ін. [3, с. 19-20].

Слід зазначити, що створення кооперативних установ та організацій в сфері

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

кредитування мало кращі досягнення. Відомо, що ще у 1857 р. поміщик поляк К. Бржозовський, утворивши в с. Цибулеве Ольгопільського повіту так званий «селянський банк», спробував на засадах кооперування заробити певні кошти. Зрозуміло, що заклад не був кооперативом, як таким, але вже мав суттєві риси кооперативної установи [4, с. 13].

Перша кооперативна установа дрібного кредиту на Поділлі виникла в містечку Городок Кам'янець-Подільського повіту у 1874 р., засновником якого виступив тамтешній землевласник поляк М. Виноградський. Товариство взяло за зразок статут німецьких ощадно-позичкових товариств типу Шульце-Деліча. Станом до 1880 р. кооператив вже налічував 400 членів і володів солідним пайовим капіталом – 20000 крб. Однак, після смерті фундатора правонаступником став його син, який істотно погіршив фінансовий стан установи, між членами почалися чвари і товариство занепало [5, с. 59].

Згодом, 7 серпня 1880 р., на Вінниччині відкрило свою історію ще одне товариство дрібного кредиту. Ним став перший Вінницький ощадно-позичковий кооператив, заснований за ініціативою К. Падлевського при фінансовій підтримці місцевих поміщиків поляків графів Станіслава і Фадея Грохольських [6, с. 39]. Останній, за твердженням подільського губернатора, займався цією справою «тільки з метою філантропічною» і навіть примушував до участі в цій діяльності свого «скупого» родича згаданого вище пана К. Бржозовського. За висновками І. Фаренія, їхня робота в сфері кооперації не носила ніяких корисливих мотивів, а користувалася високою пошаною у шляхетному середовищі і тим сприяла формуванню прихильного ставлення до кооперації місцевого панства [7, с. 48]. Станом на 1. 01 1895 р. баланс товариства сягав 454.621 крб., що забезпечувало йому широку популярність серед населення краю. До 1896 р. товариство охоплювало позичальників у 191 селі, 60 хуторах, 14 містечках та 15 інших населених пунктах 4-х повітів Подільської губернії, Бердичівського і Липовецького повітів Київщини. Загалом, річний касовий обіг становив близько 3 млн. карбованців [8, арк. 10].

Крім того, К. Падлевський, С. Грохольський та інші поляки стали засновниками і головними спонсорами Вінницького благодійного товариства. Воно було утворене ще у 1893 р. для утримання бідних жінок міста Вінниці. Станом на 1904 р. товариство опікувалося 10 жінками похилого віку та 5 жінками-каліками, які не могли себе обходити. Всі вони мешкали в притулку, де діяла безкоштовна їдальня і для інших продавалися обіди вартістю 5 коп. До речі, К. Падлевський і його дружина Є. Падлевська були членами правління, а С. Грохольський за видатні заслуги перед біднотою був зарахований у пожиттєві члени правління цього товариства [9, с. 3].

Керівництво Вінницького ощадно-позичкового кооперативу протягом свого існування завжди намагались підтримувати рух до єднання та створення національних кооперативних центрів. Так, з метою об'єднання кредитних кооперативів Київської, Подільської і Волинської губерній ще у 1899 р. вінницькі кооператори підтримали ініціативу відомого діяча Х. Барановського про створення кооперативного спілки «Південно-Західного краю». На нараді у Вінниці представники ощадно-позичкових товариств із с. Дзенгелівки, Києва, Вінниці та Житомира порушили клопотання щодо реєстрації об'єднання. Але царський уряд із притаманною йому підозрілістю дозволив діяльність такої організації лише в 1907 р. за умови, що спілка має розміщатись не в Києві, а в Дзенгелівці на Уманщині [10, с. 31]. Згодом, у 1912 р., товариство виступило ініціатором створення Подільської спілки кредитних і ощадно-позичкових товариств, яку вдалось відкрити лише у 1915 р. Загалом, Вінницьке ощадно-позичкове товариство плідно працювало майже 50 років до знищення радянською владою кредитних установ товариського типу в часи примусової колективізації і одержавлення кооперативних установ.

Варто зазначити, що відчутні зрушення щодо розширення мережі кооперативів на селах відбулися після проведення певних організаційних заходів, які забезпечив один із фундаторів подільського кооперативного руху Йоахим Августинович Волошиновський (1870-1945) – поляк, дворянин, дрібний землевласник із с. Сербі (нині Гонтівка Чернівецького району). У 1906 р., він власним коштом почав видавати кооперативну газету «Світова Зірниця», на шпальтах якої друкувалися зразкові статuti та надавалися різні тематичні поради щодо діяльності споживчих, кредитних і сільськогосподарських товариств [11, с. 195].

Відомий подільський літератор В. Максимець, оцінюючи діяльність «Світової Зірниці», згодом писав так: «Це був перший інструктор по кооперації, організатор

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

кооперативних товариств, перша газета, що вчила любити газету, писати до неї, вміла знайти тісний зв'язок з читачем. Не одного, як і мене, зробила й українцем з «мужика» [12, арк. 1-2]

Крім видання кооперативного часопису Й. Волошиновський у 1907 р. зумів відкрити при ПТСГ «Відділ поліпшення дрібних господарств», а згодом, у 1908 р., започаткував Могилів-Подільське довідково-закупівельного бюро, через які став опікуватися проблемами кооперації на Поділлі. Організатор прийшов до висновку, що для покращення економіки розрізнених кооперативів потрібно провести об'єднання їх фінансових ресурсів і спільними зусиллями боротися проти одвічних конкурентів – приватних підприємців, у руках яких, фактично, опинилася торгівля у всіх населених пунктах краю. Тому Й. Волошиновський ініціював скликання Першого з'їзду представників кооперативів Поділля, який відбувся 14 січня 1908 р. у Вінниці [13, с. 106]. Саме там учасники окреслили головні пріоритети у розвитку подільської кооперації, які, у першу чергу, полягали у невідкладному поширенні мережі сільських кооперативних установ усіх галузей діяльності [13, с. 107-108].

Протягом 1908-1909 рр. Й. Волошиновський та його послідовники наполегливо працювали над втіленням у життя постанов кооперативного з'їзду. Так, власне, з'явилися перші об'єднання споживчих кооперативів, так звані «райони», які розпочали свою діяльність при залізничних станціях в м. Вороновиці (П. Северинчук), Пеньківці (Й. Волошиновський) та Яланці (І. Зборовський). Метою цих спілок стала за кошти товариств спільна закупівля товарів і доставка їх за заявками кооперативів [13, с. 112].

Таким чином, утворення в 1909 р. на Поділлі перших районних об'єднань споживчих товариств – Пеньківського, Яланецького та Вороновицького стало важливою подією у кооперативному будівництві Наддніпрянської України. На жаль, внаслідок допущених помилок в організації закупівельної справи вони потерпіли поразку. Разом з тим, це були «піонери» спілкової справи, котрі здійснили сміливий крок в справі об'єднання економічних зусиль окремих кооперативів. Згодом ці заходи призвели до створення регіональної мережі товариств гуртових закупівель, з часом трансформованих у потужні кооперативні організації губернії.

Варто зазначити, що у справі поширення кооперації в різних сферах суспільного життя на теренах краю важливе значення мала подвижницька праця окремих прихильників кооперативної ідеї з числа інтелігенції та заможних поляків. Крім названих вище діячів неабиякий внесок у розвиток кооперативного руху здійснили З. Грохольський, Е. Бонецький, А. Собанський та ін. Усвідомивши ідеологію Й. Волошиновського щодо максимального кооперування населення, окремі з них створили умови для виникнення унікальних за своїм явищем кооперативних об'єднань, які, використовуючи сучасну термінологію, можна назвати регіональними кластерами. Іншими словами, це була територія, де за рахунок координації діяльності мережі споживчих, кредитних та сільськогосподарських товариств і використання їхніх економічних ресурсів вдалося ефективно оптимізувати реальні здобутки від обробітку землі за участі праці й капіталу створити замкнутий цикл обслуговування населення. З технологічної точки зору процес виглядав так: селяни, які ставали членами споживчих, ощадно-позичкових і сільськогосподарських товариств, мали можливість отримувати кредитні ресурси для закупівлі необхідних матеріалів щодо забезпечення аграрного виробництва, зокрема вони набували реманент і механізми, посівний матеріал та інші необхідні ресурси. Виробникам також гарантувався збут сільськогосподарської продукції за справедливими цінами і за отримані кошти пропонувалося придбати якісні товари повсякденного попиту.

Першим, хто відгукнувся на ідеї Й. Волошиновського став Е. Бонецький – поляк із с. Кузьминці Гайсинського повіту, представник шляхетного роду Бонецьких – власників Кузьминець, Сокільця і Косанового (разом біля 2,5 тис. га землі). Сільськогосподарський гурток виник в 1906 р., а згодом, в 1907 р., розпочали свою діяльність ощадно-позичкове імені Бонецьких і споживче товариства [14, с. 24].

За підтримки ПТСГ і пана Е. Бонецького гурток організував в Кузьминцях Першу на Поділлі селянську сільськогосподарську виставку. Організатори потурбувались про відзначення переможців 66 нагородами, з них 26 перших, 18 других і 22 третіх та відмітили кращих господарів 68 похвальними листами [15, с. 7].

Водночас у селі успішно діяли ощадно-позичкове і споживче товариства. При цьому робота цих товариств перепліталась у взаємних економічних інтересах. Вільні кошти

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

споживчого товариства поміщались в ощадно-позичковий кооператив, тобто споживче товариство кредитувало свого ділового партнера. Ощадно-позичковий кооператив, у свою чергу, набув неабиякої популярності в окружних селах. Так, кількість членів станом на 1. 01. 1909 р. в товаристві налічувало 504 із 128 сіл і обслуговувались 28.914 дворів [15, с. 20].

Такою ж довірою і популярністю серед жителів Гайсинського повіту користувалось споживче товариство. Воно працювало беззбитково і обслуговувало населення Кузьминець, Щурівець, Сокільця, Косанової і ряд ближніх сіл Гайсинського повіту [16, с. 7].

Подібний кооперативний кластер існував в с. Сербх, діяльністю якого опікувався Й. Волошиновський. Тамтешні кооператори, завдячуючи турботам свого славетного земляка, також створили так званий економічний тріумвірат «трьох сестер» – започаткували в середовищі однієї сільської громади товариства в сфері споживчої (1907 р.), кредитної (1907 р.) та сільськогосподарської кооперації. Останнім у цій ідилії став сільськогосподарський гурток, який 22 лютого 1908 р. отримав дозвіл на відкриття діяльності. Головою правління одногосно був обраний Й. Волошиновський [16, с. 6].

Варто розглянути діяльність ще одного фундатора кооперативного руху – дворянина, поляка Іполита Чеславовича Зборовського (1875-1937). Протягом 1905-1916 рр. він активно займався розвитком кооперативного руху на Ольгопольщині, став ініціатором утворення 3-х видів кооперативів, заснував Яланецький «район», брав участь у роботі декількох з'їздів кооператорів Подільської губернії (1908, 1909, 1911, 1912, 1913), обирався делегатом Всеросійського зібрання представників кредитних товариств (Санкт-Петербург, 1912), Другого Всеросійського з'їзду кооперації (Київ, 1913), довгі роки очолював правління кооперативних установ Яланця, виступив організатором Бершадського товариства гуртових закупівель, працював на посаді члена правління Подільської губернської спілки кредитних та ощадно-позичкових товариств [17].

Підбиваючи підсумки розвитку кооперативного руху на Поділлі, варто зазначити, що станом на кінець 1909 р. на теренах краю діяло 309 споживчих товариств, 71 кооператив кредитних та ощадно-позичкових послуг та лише 12 установ сільськогосподарської кооперації [13, с. 386-429]. Такі показники кооперування населення були одними з найкращих серед губерній підросійської України.

Отже, на теренах Поділля в другій половині XIX – початку XX ст. популяризаторами кооперативної ідеї виступили поляки-землевласники, які брали безпосередню участь у розбудові системи кооперативних установ краю. За оцінками сучасників і дослідників історії кооперативного руху, діяльність Йоахима Волошиновського була визнана як фундаторська. Його заслужено вважають «Батьком подільської кооперації». Маємо всі підстави стверджувати, що Ф. Грохольський, К. Падлевський, З. Грохольський, Е. Бонецький, І. Зборовський та ще низка поляків відіграли важливу роль у становленні кооперативного руху на Поділлі. Вони справедливо входять до когорти подвижників подільської кооперації.

Джерела та література:

1. Історія споживчої кооперації України / М.В. Аліман, С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей, Я.А. Гончарук та ін. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1996. – С. 51; 2. Рекрут В.П. Заснування кооперативного руху на Поділлі / В.П. Рекрут // Матеріали науково-практичної конференції «Потребительская кооперация: история, современность, перспективы». – Харьков, 2006. – С. 49; 3. Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896-1918): Історичний нарис. / Вікторія, Колесник – Вінниця: Розвиток, 2007. – С. 13; 4. Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст. – Черкаси: Відлуння – Плюс, 2003. – С. 13; 5. Магась-Демидас Ю.І. Кооперативний рух у Подільській губернії. 1860-і – 1914 роки: монографія / Ю.І. Магась-Демидас, О.М. Федьков. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 59; 6. Список кооперативних установ Поділля на 1 січня 1918 р. / Споживчі, кредитові і сільсько-господарські / Кам'янець на Поділля, 1918 р. – с. 39; 7. Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття [Текст]: монографія / І.А. Фареній; науковий редактор член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт; Інститут історії України НАН України. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – С. 48; 8. Центральний державний історичний архів України в Києві (ЦДІАК України). – Ф-442, оп. 695, спр. 143, арк. 10 зв.; 9. Г. Винница // Киевское слово,

1904. – №. 5952; 10. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – Київ, 1925. – С. 31; 11. Колесник В. Йоахим Волошиновський – визначний український і польський громадський діяч першої половини ХХ ст. / В. Колесник // Подільська старовина. – Науковий збірник. – Вінниця, 2003. – С. 195; 12. Максимець В. [...] до Вінницької філії Всенародної Бібліотеки при Українській Академії Наук. Лист 25 січня 1928 р. Спогади про газету «Світова Зірниця» на Поділлі. Вінниця. Машинопис. F0, 2арк. // ІР НБУВ. – Ф. 290, од. зб. 3588, арк. 1-2; 13. Подолян В.В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897 – 1939 рр.) / В.В. Подолян, В.П. Рекрут – Вінниця, 2005. – С. 106; 14. Список кооперативних установ Поділля на 1 січня 1918 року. (Споживчі, кредитові і сільсько-господарські). Кам'янець на Поділлі. 1918р. – С. 24; 15. Світова Зірниця. 1908. №6. – С. 7; 16. Світова Зірниця, 1908. – №15. – С. 7; 17. За матеріалами монографії Рекрута В. «Іполит Зборовський (1875-1937). На перехресті двох епох» / Валерій, Рекрут. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2014. – 768 с.; іл.;

Ірина Леськів

Адам Чарторийський – фундатор повітової школи в Меджибожі на початку ХІХ ст.

Наприкінці царювання імператриці Катерини ІІ відбулися поділи Речі Посполитої, внаслідок яких значна територія Правобережної України опинилася у складі Російської імперії. Відразу ж після цього царський уряд почав впроваджувати великодержавну політику щодо нових підданих, які проживали на цих територіях. Було проведено адміністративно-територіальний поділ і розпочалось реформування освіти. Хоча у поширенні учення серед населення і формування самосвідомості підпорядкованого народу нова влада вбачала загрозу своєму пануванню, тому уряд Російської імперії усіляко перешкоджав розвитку системи освіти в окупованій Україні.

Після ліквідації Речі Посполитої представники польської шляхти не поспішали віддавати свою владу в регіоні. Наступний правитель Російської імперії – Павло І прихильно ставився до поляків, римо-католицької та греко-католицької церков. Він повернув багатьом шляхтичам їхні права, які почали відновлювати свій вплив на освіту [1]. Обставини перших років правління Олександра І також складались досить вдало для планів польських патріотів. На той час польська мова продовжувала займати провідне місце в шкільному діловодстві і у навчальному процесі, переважна більшість вчителів були представниками польської інтелігенції, на керівних посадах навчальних закладів теж були поляки [2].

У статті подані відомості про повітову школу, відкриту А. Чарторийським у 1819 році на території Меджибізького замку, міститься інформація про вчителів, рівень надання освіти та матеріальний стан даного навчального закладу.

Деякі відомості про освітні заклади Меджибожа можна знайти в працях дослідників кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Є. Й. Сіцінського, М. Я. Орловського, В. К. Гульдмана, у виданні «Oświata na dawnych kresach (1795 – 1832 r.)», а також в документах, що зберігаються в Державному архіві Хмельницької області. Частково цю тему досліджував Л. Гайдамашко у статті: «Освітні заклади Меджибізького району ХІХ – перш. пол. ХХ ст.» [3]. Цінним для краєзнавців є дослідження протоієрея Юрія Мицика та Інни Тарасенко, які на основі опрацьованих документів Центрального державного історичного архіву України у Києві, опублікували статтю «Рання історія Межибізького повітового училища (1818-1841)» [4].

Містечко Меджибіж протягом майже 300 років було у приватних польських руках і належало з 1540 по 1730 роки родині Сенявських, потім – Чарторийських. Останні власники володіли Подільськими маєтностями до 1830 року [5].

На початку ХІХ століття значний внесок у розвиток освітньої справи зробив Адам Єжи Чарторийський (1770-1861) – один із видатних європейських політиків, який піклувався про формування польської національної ідеї і її популяризації серед європейських держав, прагнучи поступового піднесення Польщі і полонізації західних губерній. На початку царювання Олександра І він мав особливий вплив на молодого правителя, був міністром закордонних справ Російської імперії [6].

Цар уважно стежив за розвитком освіти і за його згодою 21 січня 1803 року було створено Віленський навчальний округ, який в повному розумінні був польським. Сюди

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

входили Віленська, Гродненська, Вітебська, Могилевська, Мінська, Волинська, Київська, Подільська губернії. Куратором Віленського навчального округу призначено Адама Чарторийського. У 1803-1804 роках були створені навчальні округи, розроблено устави вищих, середніх і початкових закладів, створено цензурний устав [7]. В результаті встановлені такі типи загальноосвітніх навчальних закладів: початкові парафіяльні училища, повітові училища та гімназії. Офіційно закріплювався становий характер права здобуття освіти. Парафіяльні училища призначалися для дітей «нижчих станів» і навчали у них лише закону Божому, арифметиці та грамоті. Повітові училища призначалися для дітей «купців, ремісників та інших міських обивателів». У гімназіях навчалися діти дворян, чиновників, багатих купців. За змістом нова система освіти була спрямована на виховання «вірнопідданих» у проімперському стилі [8]. Шляхетська освіта була представлена навчальними закладами двох типів: духовними і світськими, які в свою чергу поділялися на державні і приватні.

Питання про фінансування освіти повинні були вирішити багаті землевласники, які мали виділити зі своїх коштів суми, завдяки яким існували б заклади гідні їх самим. Таким чином, на Волині, Поділлі та Київщині було відкрито більше ста польських шкіл. Сам Адам Чарторийський в 1819 році у своїх маєтках відкрив дві школи: у Меджибожі на Поділлі та у Клевани на Волині [9]. В польському виданні «*Oświata na dawnych kresach (1795 – 1832 r.)*» ця подія описана так: «Школа повітова у Меджибожі відкрита 10 жовтня 1819 року, заснована коштом князя Адама Чарторийського, власника містечка, котрий на потреби школи віддав замок гетьманів Сенявських. В дитинці його фундатор збудував інтернат для 150 учнів, які отримували за дуже малу плату цілком пристойне утримання. Князь забезпечив школу постійним доходом з землі і торгових складів, заклав бібліотеку і поклав початок скромному музеєві. Заклад налічував чотири класи і сім вчителів, окрім предметів, охоплених програмою, викладалося малювання, сільська архітектура та агрономія. Князь-куратор прагнув згодом перетворити цю школу на сільськогосподарську, метою її було навчати дітей селян і здібних службовців. Існувала вона 12 років, мала по 200 і 250 учнів» [10]. В повітову школу зараховували поляків й українців. Дітей навчали закону Божого, російської мови, математики, фізики, граматики, арифметики, географії, моральної науки, історії, літератури [4, с. 357].

Фундатор школи Адам Чарторийський клопотався про пристойну освіту вихованців навчального закладу, тому вчителями її були досить відомі у той час педагоги. Серед них Ковалевський Юліан – освітній діяч. Закінчив природниче відділення Віленського університету (1813), був викладачем фізики і математики. Займав посаду директора школи в Меджибожі. Ковалевський є автором праці «*Nauki wyłożone uczniom szkoły międzyboskiej*» («Предмети, що викладаються учням Меджибізької школи»). Під час інспектування навчального закладу А. Чарторийський залишився задоволений успіхами учнів і залишив директору подяку за високу професійність [11, с. 281].

Бартошевич Домінік – педагог, історик, лексикограф. У 1820 р. успішно закінчив студії у Віленському університеті, викладав польську і латинську мови, історію у Меджибожі та в Житомирі. У жовтні 1828 р. був переведений до Подільської гімназії (Вінниця) [11, с. 38]. Скімборович Теодор – доктор філософії, наглядач Немирівської та Меджибізької повітових шкіл. До того ж, його син Гіполіт Скімборович, журналіст, редактор, колекціонер, бібліограф, бібліотекар і видавець, навчався у згаданому закладі [11, с. 701-702]. Менглет Людвіг, учасник наполеонівських війн, викладав у Меджибізькій повітській школі німецьку мову, також знав французьку та італійську мови і до того ж прийняв російське громадянство. Французьку ж викладав француз, який не знав польської, тому призначалися учні старших класів з числа тих, хто добре знав французьку, щоб перекладати сказане вчителем учням і навпаки. Православні священики викладали Закон Божий. Лікарем був доктор медицини І. Кох, випускник Вінницької гімназії і Віленського університету, який практикував у Летичівському повіті, зокрема в Меджибожі [4, с. 357].

19 серпня 1827 року Микола І поширив нову систему освіти на всю імперію, і шляхта втратила останню можливість необмеженого кар'єрного зростання, що поклато край культурним амбіціям поляків. В січні 1831 р. Волинську та Подільську губернії було виведено зі складу Віленського навчального округу та включено до Харківського, а з 1832 р. – до Київського навчального округу. Такі зміни забезпечували більший контроль за

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

навчальними закладами та ослаблювали організаційний вплив на них польської аристократії [1].

На кінець остаточної крапки у відношеннях між царем і польською аристократією поставило повстання в Польщі 1830-1831 роках, в якому активну участь брав Адам Чарторийський. В результаті, в лютому 1831 р. школа в Меджибожі була зачинена через те, що царський уряд конфіскував у Адама Чарторийського всі маєтки в межах Російської імперії, а в Меджибожі запровадив військові поселення [10]. Крім того, в 1831 р. в містечку лютувала епідемія холери, що теж було причиною закриття навчальних закладів. В 1834 р. школа знову була відкрита, а з 1 січня 1836 р. перетворена на дворянське повітове училище [12].

Таким чином, на початку XIX століття Російська імперія була безсила проти настроїв польських громад. Через реформування освіти, обмеження використання національних мов, уряд намагався створити умови для виховання законослухняних громадян – «підросійських» поляків. Проте серед польського населення вирізнялася впливова інтелігенція, яка суттєво вплинула на розвиток культури і освіти українських земель, а політика Російської імперії привела до русифікації Правобережної України.

Джерела та література:

1. Боднар А. М. Зміни в системі освіти Подільян наприкінці XVIII – в середині XIX століття. – Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://visnyk-history.kpnu.edu.ua/article/view/54594>; 2. Зузяк Т. П. Розвиток освіти в Подільській губернії у кінці XVIII на початку XIX століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: [file:///Sitimn_2014_38_59\(1\).pdf](file:///Sitimn_2014_38_59(1).pdf); 3. Гайдамашко Л. Освітні заклади Меджибізького району. – Меджибіж, 1996. – С. 102-104; 4. о. Юрій Мицик, Тарасенко І. Рання історія Межибізького повітового училища (1818-1841). – Хмельницький: ІРД, 2015. – С. 356-359; 5. Гончар О. О. Сенявські і Чарторийські у Меджибожі. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 1. – С. 41-47; 6. Фицик Ігор. Правобережна шляхта в освітньому просторі Російської імперії (перша третина XIX ст.). – Київські історичні студії [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/39>; 7. Рудницька Наталія. Мовні та освітні маркери в процесах національної ідентифікації в XIX ст. (на прикладі польських та єврейських громад Правобережжя. – Intermarum: історія, політика, культура [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: intermarum.zu.edu.ua/article/download/90324/86038; 8. Розвиток освіти і науки в Україні у 19 ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://studopedia.org/7-10703.html>; 9. Ніколенко Ю. Д. Політика російського царизму в галузі освіти шляхетства Правобережної України в першій третині XIX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://shron.chtyvo.org.ua/Nikolenko_Yurii/Polityka_rosiiskoho_tsaryzmu_v_haluzi_osvity_shliakhetstva_Pravoberezhnoi_Ukrainy_v_pershii_tretyni_XIX_st.pdf; 10. Dr. Antoni J. (Rolle A.J.). Oświata na dawnych kresach (1795 – 1832 r.) // Przewodnik naukowy i literacki. – 1876. – С. 189; 11. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. – Вінниця, ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.; 12. Орловський М. Історичний опис містечка Меджибіж Летичівського повіту. – Хмельницький, 2009. – С. 10-11.

Володимир Перерва

Шляхта Правобережної України в церковних єпитиміях XIX ст.

Проблематика історії Церкви все частіше стає сюжетом наукових праць вітчизняних дослідників. Її актуальність є цілком закономірною як внаслідок маловивченості питань духовної історії, так і з огляду на те, що дослідження історії Церкви в умовах її невіддільності від державного механізму дає можливість глибше збагнути всю сукупність суспільно-державних відносин в тогочасних українських губерніях Російської імперії.

Сучасна історіографія все частіше звертає увагу не лише на традиційні для неї дослідження зовнішнього боку релігійної історії, але й на власне внутрішні аспекти церковного життя. Зокрема, в Україні з'являються праці по історії здійснення церковних таїнств, що вже частково межує з суто богословськими проблемами¹. При цьому нерідко

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

опускаються різноманітні аспекти історичного розвитку наслідків здійснення цих таїнств, котрі деколи мали помітно більший стосунок до громадського життя. Саме до таких належать церковні покарання (епитимії), котрі століттями практикувалися в церковному житті України і ще не знайшли гідного відображення в історіографії. Праці з церковного права, відповідаючи своєму призначенню, подають лише юридичні засади накладання епитимій і зазвичай не вдаються до історичної конкретики¹. Історично-церковні дослідження ігнорують це питання, оскільки епитимії мали суто індивідуальний характер і тому мінімально відобразилися на розвитку подій загальноцерковного значення². Тобто, побутування епитимій церковному житті України XIX ст. ще не були предметом детального історичного наукового розгляду. Оскільки ж церковні стягнення у XIX ст. накладалися згідно станової приналежності, то розглядати даний аспект церковного життя найдоцільніше саме у стосунку певних верств населення.

Відповідно, метою даної статті є вияснення причин накладення церковних покарань на представників шляхетського прошарку Правобережної України (на прикладі Київської митрополії) та різноманітних способів проходження ними епитимій.

Загалом церковне право визначає чіткий набір приводів церковних покарань. Згідно правила Василія Великого, навмисне вбивство тягнуло за собою покарання у вигляді відлучення від причастя на 20 років, ненавмисне вбивство або ж знищення плоду в утробі – на 10 літ, подружня зрада – на 15 років, блуд – на 7 років тощо³. Втім, подальша практика далеко не завжди дотримувалася даних правил, що стосується і церковного життя українських губерній Правобережної України XIX ст. Так, згідно указних настанов імператора Петра I були заборонені довготривалі церковні покарання.

Ці нові парадигми діяли і в XIX ст. Дворянство, захищене привілеями, нерідко каралося м'якше або ж не каралося зовсім. Крім того, привілейованим особам значно рідше призначали публічну епитимію. Хоча історичні документи знають і винятки з цього правила. Так, у 1846 році київська духовна консисторія призначила «частный образ покаяния» міщанину м. Василькову П. Кулиничу за подружню зраду з місцевою дворянкою Конферовською, котра нібито прижила з ним двох дітей. Самій же дворянці призначили семилітню епитимію. Поблажливість до міщанина пояснювалася тим, що його вину довести було важко і тому П. Кулиничу просто залишено «під підозрою»⁴. Тобто, в даному випадку дворянські привілеї не стали визначальним фактором.

Деколи не були особливо жорстокими і епитимії простолюдинів за злочини проти представників шляхти. Це стосувалося навіть вбивства. Так, у 1825 році селянин с. Шандри Богуславського повіту Київської губернії, Герасим О., перебуваючи у нетверезому стані, єдиним ударом кулака вбив місцевого шляхтича Федора Ловецького⁵. Проте оскільки між злочинцем та жертвою ніколи не було ворожнечі і вбивство Герасимом О. було скоєно у несвідомому стані, то вбивцю покарали порівняно м'яко. Винний мав передати родині вбитого своє майно, зазнати 30-ти ударів нагайкою і відбути дворічну епитимію (півроку у монастирі, а решту у рідній парафії). Порівняно з каторгою, яку часом призначали за свідоме вбивство це дійсно було порівняно м'яким покаранням. Герасим мав регулярно ходити до храму; щодня, крім неділі та великих свят класти в церкві 30 земних поклонів, але причащатися в епитимійні роки він міг лише у випадку смертельної небезпеки⁶. Священнослужителі мали спонукати вбивцю до розкаяння у вчиненому.

Досить м'яко за необережні вбивства карали й жінок-шляхтянок. У 1823 р. у с. Макіївці Васильківського повіту Київської губернії селянин Ф. Гайдаєнко посварився з сусідкою-шляхтянкою Явдохою Обідовською, почавши її «ругать разными неблагопристойными словами»⁷. Остання не залишилася в боргу, шпурнувши у невихованого сусіда коромислом і влучивши прямо в носа. Селянин ще 10 днів прожив, скаржачись на біль і помер. Діагноз лікаря був більш ніж нейтральним: «чахотка», проте Явдохою таки зайнявся кримінальний суд. Він не зміг довести, що Федір помер від удару коромислом, вирішивши «такую смерть его предать воле Божьей» і водночас попередити селянку, «дабы впредь на подобные поступки покушаться не осмеливалась»⁸. Про всяк випадок Явдоху Обідовську витримали у міській в'язниці м. Василькова за її ж власний рахунок. Після цього вона мала повернутися до с. Макіївки, висповідати священику свій гріх і духівник по мірі щирості її покаяння мав самостійно призначити епитимію.

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Каралися єпитимією і невдалі спроби самогубства, які християнство також розглядає як тяжкі гріхи. Так, у 1833 році у с. Храпачах Васильківського повіту Київської губернії 70-літнього шляхтича Болсуновського було несправедливо звинувачено у крадіжці коней, які він необачно придбав у циган. Шляхтичеві загрожував суд і в'язниця, а тому представник аристократії вирішив врятувати свою честь, перерізавши собі горло ножом. Місцевий економ доносив до повітового суду, що самогубець-невдаха «еще жив, но ничего не чувствует, а только харчит без всякой надежды остаться живым»¹⁰. Це під присягою підтвердили і місцеві мешканці¹¹. Життя Болсуновському врятував тупий ніж та майстерність лікаря. І не зважаючи на те, що ще три місяці тому шляхтич був уніатом, його відправили на єпитимію до православного священика.

Втім, вбивство чи самогубство були порівняно рідкісними приводами для призначення церковних покарань правобережній шляхті. Значно популярнішою причиною виступали різноманітні блудні гріхи. Якщо світським правом карався лише власне блуд, то канонічне законодавство призначало покарання навіть за його намір. У 1826 році шляхтянка з с. Житніх Гір Васильківського повіту Євдокія Б-ська була звинувачена у намірі блуду з місцевим шинкарем-євреєм Шапшою. При цьому вона вже встигла отримати гроші за свої суто жіночі «послуги» і тому ні на кого не скаржилася¹². Її чоловік підозрював, що гріховний намір уже було реалізовано, а тому зчинив у шинку бійку, під час якої вигукував різні антисемітські гасла. Але оскільки сам факт не було встановлено, то шинкар взагалі залишився без покарання, а шляхтянку таки відправили на покаєння.

Встановлені ж факти блудного осіб шляхетного стану могло бути причиною для покарання обох сторін. Так, лакей могутніх магнатів графів Браницьких Яків Лашевський з м. Ставищ Таращанського повіту Київської губернії в 1870 р. «завел любовные связи без всяких насилий и по добровольному согласию» з місцевою молододу жінкою Гликерією Б.¹³ Як водиться, односторонній обіцяв з нею одружитися, якщо вона буде себе гідно поводити. Проте, Гликерія «занималась непотребством» з рядом дворових слуг графа Браницького (у справі фігурує цілий список), а тому Яків підшукав собі іншу пару. Ображена Глікерія поскаржилася становому приставу. Після розбору справи обом було призначено 4-річну єпитимію «за блудную жизнь», а колишньому шляхтичу Якову Лашевському – ще й за «обольщение»¹⁴.

Деколи на блудні гріхи жінок штовхала неможливість завагітніти від рідного чоловіка. Так, шляхтянка Уляна Ч-ська з с. Шпендівки Васильківського повіту Київської губернії 16 років прожила в безплідному шлюбі з чоловіком Лукою. Їй вже було за 30 і коли одного разу у них ночував перехожий заробітчанин Іван Євтушенко, вирішила скористатися ситуацією. У подальшому подружню зраду було продубльовано, але вагітною Уляна так і не стала. Зате одного разу чоловік несподівано повернувся додому і І. Євтушенко опинився у в'язниці, оскільки вияснилося, що заробітчанин ночував у багатьох селах і оселях, де чинив грабунки. Уляну ж спочатку віддали на поруки односельчан, а потім відправили до священика, який мав призначити їй єпитимію¹⁵.

Якщо ж подружня зрада шляхтича чи шляхтянки мала не фрагментарний, а систематичний характер, то єпитимії могли бути й значно суворішими. Архівні справи з цього приводу містять чимало сюжетів для історичних мелодрам. Наприклад, шляхтич Гнат Черницький із с. Шкарівки Васильківського повіту Київської губернії торгував худобою, доставляючи її на продаж на ярмарки Пруссії. Проте залізниць тоді ще не було (1802 р.), а воли ніколи не поспішали до місця збуту. Його молода дружина Марина не могла змиритися з такою довгочасною відсутністю чоловіка і стала вчащати до шинку, де, як свідчить слідча справа, «упражнялась в пьянстве и буянстве». Ще гіршим було те, що Гнат Черницький, повертаючись з далекої Пруссії, не звертав ніякої уваги на Марину, а пізніше став ще й виганяти її. Зрештою, шляхтянка Марина Черницька познайомилася з якоюсь п. Молочковською, котра працювала в одному з шинків Білої Церкви і мала репутацію підозрілої особи. Молода шляхтянка стала по кілька тижнів жити в оселях різних чоловіків, зокрема, в економа свого ж власного чоловіка – Рафаїла Домницького. Про всю цю історію Гнат Черницький, маючи шляхетські привілеї, написав імператорові, попросивши дозволу на розторгнення шлюбу. Марину допитали, але її не врятувало навіть зізнання, що вона «к распутной жизни приступила через частые его, Черницкого, отлучки»¹⁶. Шлюб було розірвано і шляхтянку-зрадницю назавжди відправили в монастир.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Довгий час розторгнути шлюб з вини перелюбу і покарати грішників було досить важко, оскільки потрібні були свідчення очевидців, яких переважно не існувало. Лише відверто блудне життя однієї зі сторін могло бути підставою шлюбнорозлучного процесу, оскільки тут свідків знаходилося чимало. Причому в таких випадках справа деколи розглядалася не лише місцевою духовною консисторією чи архієреєм, але й вищими органами церковної влади. У 1888 р. Священний Синод розширив коло доказів перелюбу і поряд зі свідченнями очевидців тепер можна було використовувати й інші переконливі докази (речові і т. п.)¹⁷. Після цього розпоряджень церковної влади щодо розлучень з причини перелюбу стало в декілька разів більше. Але й після 1888 р. свідчення очевидців були головним доказом факту перелюбу і їх широко використовували при справочинстві – в тому числі і при накладанні церковних покарань. Так, у м. Білій Церкві дружина колезького асесора шляхтича Павла Сопочинського Надія через 4 роки подружнього життя «оскорбила святість брака прелюбодеянием, войдя в любовную связь со штабс-ротмистром 36-го Ахтырского драгунского полка Василием Золотаревым»¹⁸. Трапилося це у 1889 р. і Надія не приховувала свого захоплення бравим ротмістром від прислуги – четверо осіб виступили свідками в цій справі. Але з часом офіцер переїхав у Подільську губернію, а П. Сопочинський розлучився з Надією, яку засудили на «всегдашнее безбрачие». Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття така церковна кара була модерним замінником довічного заслання у монастир.

Зрідка траплялося, що шляхтичі-блудники уникали покарань, а їх жертви таки зазнавали призначення єпитимій. Подібна історія трапилася у м. Білій Церкві в 1829 р. Тут мешканка сусіднього села Острійок Васильківського повіту Київської губернії Февронія П. перебувала у прислузі в білоцерківської єврейки-вдови Фрейди Пісової. В її сусіда єврея Веймана служив шляхтич-утікач М. Іваницький, котрий одного разу під дією алкоголю згвалтував Февронію. Як доносив білоцерківський соцький Ф. Яценко, Февронія недбало ставилася до свого майбутнього материнства, народжувала сама, без допомоги людей і народила мертву дитину¹⁹.

Оскільки це було «запрограмовано» недбалим ставленням, то Февронію піддали єпитимії і за це, і за блудне співжиття зі шляхтичем. Перший рік публічної єпитимії вона мала відбутися в своїй парафії, а далі – в монастирі. Поряд з цим, місяцем тюремного ув'язнення було покарано і її господиню Фрейду, «дабы прочие евреи не имели христиан обоего пола ни под каким видом в услужении», оскільки це було заборонено відразу кількома царськими указами²⁰. Тобто, були покарано жертву згвалтування та її роботодавцю, а от шляхтич-утікач знову подався у мандри й залишився непокараним.

Значно мені терміни єпитимій призначали за дрібні злочини – зокрема, крадіжки. У даному випадку єпитимії виступали у якості додаткового покарання. Так, в 1856 р. на монастирську єпитимію було відправлено безпритульного підлітка шляхетського походження з м. Василькова Дмитра Здебського. Його було затримано місцевою поліцією за неодноразові крадіжки товару з торгових лавок²¹. Підліток ніколи не знав свого батька і поліція «по етапу» відпровадила його до Київської духовної консисторії. Звідти (оскільки там не було вартового приміщення) його знову перевезли до Василькова. Водночас духовною владою було прийнято відповідне рішення і незабаром підліток, що звик жити крадіжками, опинився у київському Миколаївському монастирі, де мав відбутися 10-місячну єпитимію, а потім поповнити ряди арештантських рот. Для того щоб юний єпитимієць мав чим харчуватися, монастиреві були відпущені казенні асигнування.

Духовенству, котре мало шляхетське походження, для отримання єпитимії достатньо було порівняно невеликої провини на кшталт пиятики. (Скажімо, селянські єпитимії з таких приводів були великою рідкістю. Тут правило «що дозволено Юпітеру, те не дозволено біку» діяло навпаки).

Характерним у цьому відношенні був випадок із білоцерківським священиком з Успенського храму «сином шляхетським» о. Романом Зубчевським, що трапився у 1807 р. Його неодноразово штрафували за пристрасть до алкоголю, відправляли на єпитимію до Києва у митрополичий дім з наміром «употребить в чёрные работы», але марно. Тоді митрополит Серапіон (Александровський) розпорядився «запретить ему косновение к епитрахили, благословение рукой, ношение рясы и определить к васильковскому Феодосиевскому собору на праздное дьячковское место», де він мав перебувати під пильним наглядом місцевого духовенства та виконувати певні єпитимійні настанови²².

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Проте мирська спокуса виявилася сильнішою від церковного покарання. Заборонений у служінні священик проник через вікно у один з васильківських храмів, де взяв з церковного престолу оправлене сріблом «Євангеліє» і поніс його до шинку... Васильківські міщани таки зуміли повернути священну книгу християн, відібравши її у шинкаря-єврея і відправили о. Романа Зубчевського до городничого. Після цього митрополит, який так довго і терпляче чекав, виніс рішення про позбавлення сану хворого на алкоголізм священика. Останнього чекала страхітлива для священнослужителя кара: у консисторії його постригли, поголили, відібрали ставленницьку грамоту і взяли підписку, що зобов'язувала не іменувати себе священиком²³. Його сина, Федора Зубчевського, «как бы сироту», зарахували до київської академії на державне утримання.

У плані накладання єпитимій на церковнослужителів духовна влада діяла більш оперативно. Розслідування провадилися швидше, ніж щодо священнослужителів і оскільки сану дячки та паламарі не мали, то їх просто виключали з духовного звання. Так, у 1826 р. на потреби губернського правління було відправлено дячка шляхетського походження Стефана Окуньського, котрий був помічений у крадіжці церковних грошей, а одного разу в нетверезому стані публічно назвав священика «не попом, а циганом і шельмою»²⁴.

Іншими видами церковних покарань для духовних осіб шляхетського походження було призначення прилюдних поклонів у повітовому соборі, переміщення на біднішу парафію тощо.

Траплялися й випадки накладання єпитимій на священиків унаслідок конфліктів з особами шляхетського стану. Священику Петру Мацієвичу з с. Ружична Таращанського повіту Київської губернії чимало шкодили рейди сусідських свиней по його городу. Шкідники-поросята належали сусідній шляхтянці Юзефі Вітвіцькій. І одного разу у священика відбувся з нею гострий конфлікт, про наслідки якого шляхтянка в 1826 році написала імператору Ніколаю І. «По причине непорядочной огорожи мой собственный кабан убрался в его, священника, огород», а батюшка, «выбежав в оный огород, начал гоняться за кабаном и убивать» – змальовувала царю Юзефа²⁵. Відповідно, шляхтянка вибігла з дому, подалася до місця пригоди і просила священика, «чтобы он простил был кабана, обещаясь при этом возместить всю škodu деньгами»²⁶.

Але духівник оглушив таки підсвинка дрючком і кинув його в канаву. Шляхтянці так було шкода непростеного кабана, що вона вчепилася священику у волосся. Той зумів якось вирватися, виламав лозину і ... не зовсім по-джентельменськи повівся з жінкою, про що та і сповістила російського царя. Імператора Ніколая І від розгляду цієї справи врятувало лише те, що скарга була написана не на гербовому, а звичайному папері. Втім, вона потрапила до рук митрополита і той розпорядився звільнити священика з парафії і оштрафувати 200 земними поклонами, які й склади церковну єпитимію для пастиря-«свиноненависника».

Тобто, призначення церковних покарань особам шляхетського стану мало ряд особливостей. З однієї сторони шляхтичі, на відміну від простолюду, так і залишалися непокараними за певні досить серйозні провини. Крім того, Церква щадила шляхетський гонор і надзвичайно рідко призначала дворянству публічну єпитимію. З іншого ж боку траплялося, що шляхту карали за ті гріхи, котрі рідко підлягали єпитимії у селян, міщан та інших непривілейованих особистостей. Це було прямим наслідком становості суспільства українських губерній Російської імперії.

Джерела та література:

1. Романова О. О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30-70-і рр. XVIII ст.) / О. Романова. – К., 2009. – 20 с.;
2. В. А. Цыпин. Церковное право / Цыпин В. А. – М. : Издательство МФТИ, 1994. – С. 393-404;
3. История Православной Церкви в XIX веке // [Авт.тексту Н. Рункевич]. - М, 1901. - Т. 2. Славянские Церкви. – 758 с.;
4. В. А. Цыпин. Указ. труд. – С. 396;
5. Перерва В. С. Православне Надросся у XIX столітті / В. С. Перерва. – Біла Церква, 2004. – С. 118-119;
6. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДІАУ в м. Києві). – Ф. 127. – Оп. 28. – Спр. 52. – Арк. 1-2;

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

7. Там само. – Ф. 127. – Оп. 84. – Спр. 9. – Арк. 1;
8. Там само. – Арк. 1; 9. Там само. – Арк. 1-6;
10. Там само. – Ф. 127. – Оп. 79. – Спр. 27. – Арк. 1;
11. Там само. – Арк. 26-27;
12. Там само. – Ф. 127. – Оп. 72 – Спр. 3 – Арк. 6- 8;
13. Там само. – Ф. 127. – Оп. 759. – Спр. 543. – Арк. 1;
14. Там само. – Арк. 2;
15. Там само. – Ф. 127. – Оп. 84. – Спр. 31. – Арк. 1-15;
16. Там само. – Оп. 49. – Спр. 68. – Арк. 1-21;
17. Руководство для сельских пастырей. – 1888 г. - №18. – С. 1-16;
18. ЦДІАУ в м. Києві. - Ф. 127.- Оп. 9 54. – Спр. 278. – Арк. 1-2;
19. Там само. – Оп. 67. – Спр. 17. – Арк. 1-14; 20. Там само. – Арк. 1;
21. Там само. – Ф. 127. - Оп. 896. – Спр. 116. – Арк. 1;
22. Там само. – Ф. 127. - Оп. 54. – Спр. 53. – Арк. 61;
23. Там само. – Арк. 77-78;
24. Там само. – Оп. 448. – Спр. 18. – Арк. 4-5;
25. Там само. – Ф. 127. - Оп. 493. – Спр. 50. – Арк. 1;
26. Там само. – Арк. 1.

Наталя Громакова

«Земельний патріотизм» як форма громадської активності поляків Правобережної України

Поразка Січневого повстання 1863-1864 рр. започаткувала новий етап у розвитку польського народу, що характеризувався посиленням наступом царизму на його національно-культурні і соціально-економічні права. Особливо це проявилось у Правобережній Україні, що перетворилася на арену запеклої боротьби російського імперського і польського націоналізмів упродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Дослідження імперських стратегій деполонізації українських теренів було започатковано у працях Д. Бовуа, Л. Горизонтова, А. Міллера, Б. Гудя, О. Буравського, Ю. Земського, Ю. Поліщука та ін. [1]. Аналіз сучасного наукового дискурсу дозволяє стверджувати, що у фокусі уваги науковців опинилося соціально-економічне становище польської спільноти, яке зазнало суттєвої трансформації у пореформений період. Суспільно-політична, соціально-економічна і національно-культурна модернізація імперського простору спричинили руйнацію традиційного «польського світу» Правобережної України, його адаптацію, часто надзвичайно болісну, до нових умов. За цих обставин однією із «стратегій виживання» став «земельний патріотизм» польських землевласників як фундаментальна засада збереження власної етносоціальної ідентичності, що зумовило її регіональну специфіку.

Асиміляційні зусилля органів імперської влади усіх рівнів були спрямовані на встановлення російської гегемонії в регіоні. Обмеження прав польської спільноти здійснювалося в кількох напрямках: соціально-економічному (полякам-католикам заборонялося купувати землю, обіймати державні посади, здобувати освіту в регіоні тощо), політичному (заборонялися створення земських установ і будь-яка громадська діяльність), національно-культурному (ліквідація польських освітніх осередків, заборона використання польської мови, обмеження прав римо-католицької церкви, зокрема й у благодійницькій діяльності) [2; 3; 4].

Слід підкреслити, що у зазначений період «польське питання» перетворилося на вагомий чинник внутрішньої політики Санкт-Петербурга. Стратегії розв'язання «польського питання» віддзеркалювали уявлення істеблішменту про імперський простір. Коли йшлося про «східні креси» (*Kresy Wschodnie*) колишньої Речі Посполитої, зокрема й про Правобережжя, імперська стратегія передбачала їх остаточну інтеграцію і нівелювання польських впливів у регіоні, що визнавався історичним ядром формування російської національної ідентичності й імперського державотворення. Реалізація стратегії передбачала консолідацію влади з російською громадськістю, чия націоналізація свідомості відбувалася у координатах пануючого імперського дискурсу.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Одним з найдієвіших механізмів ліквідації польського домінування у регіоні було нормативно-правове регулювання, що передбачало суттєві обмеження соціально-економічних прав польської спільноти. Закон від 27 грудня 1884 р. «Про встановлення правил щодо придбання у власність застави й орендування у дев'яти західних губерніях земельних маєтностей, поза містами і містечками розташованих» доповнював обмеження, запроваджені законами від 10 липня 1864 р. і 10 грудня 1865 р. Правила забороняли давати під заставу маєтки особам, яким законом від 10 грудня 1865 р. було заборонено придбання у дев'яти західних губерніях, у тому числі Київській, Подільській і Волинській, земельної власності [5].

Законом від 1 листопада 1886 р. генерал-губернаторам Західного краю надавалося «повне дискреційне право» видавати дозвіл на придбання землі на свій розсуд [6]. Вказані обмеження щодо польського землеволодіння у регіоні доповнювалися нормами Закону від 2 лютого 1891 р. «Про заборону особам польського походження пожиттєвого володіння земельною власністю у дев'яти Західних губерніях, на яких поширюється дія закону 10 грудня 1865 р.», що забороняв полякам передавати землю в довічне користування [7].

У звіті Київського, Подільського і Волинського Генерал-губернатора за 1912 р. проаналізовані зусилля уряду щодо «послаблення» польського землеволодіння у Південно-Західному краї і заохочення до переселення сюди російських поміщиків. Автор посиляється на низку нормативно-правових актів, що безпосередньо стосувалися польського землеволодіння у Правобережжі. Полякам заборонялося купувати поміщицькі маєтки, запроваджувалися обмеження на придбання землі особами, що переселялися із Привіслянського краю, нарешті, Іменним указом від 1 травня 1905 р. полякам дозволялося здійснювати операції із земельною власністю виключно із «особами польського походження» тощо [8].

Листування між Міністром внутрішніх справ В.К. Плеве та Київським, Подільським і Волинським Генерал-губернатором М.І. Драгомировим щодо переселення до регіону поляків з Привіслянського краю містить посилання на закон від 26 червня 1868 р., що забороняв вихідцям з 10 губерній Царства Польського переселення до Західних і Південно-Західних губерній імперії. З іншого боку, М.І. Драгомиров вважав за можливе закріпити за місцевими генерал-губернаторами право надавати відповідний дозвіл полякам, бажаним переселитися, в індивідуальному порядку [9].

Отже, можемо зробити висновок, що імперська адміністрація докладала чимало зусиль щодо обмеження польського землеволодіння як основи соціально-економічного домінування поляків у регіоні. Про результативність цієї діяльності свідчать доповідні записки місцевої адміністрації Миколі II. Їх автори зазначають, що упродовж ста років від приєднання регіону до імперії спроби влади «розполячити Західні губернії шляхом піднесення в них православ'я та російських елементів» не дали бажаних результатів [10].

Слід зазначити, що механізм запровадження земських установ на Правобережжі також свідчив про зусилля Санкт-Петербургу обмежити польський вплив у регіоні. Рішення уряду про введення земського самоврядування в регіоні з 1 травня 1904 р. згідно «Положення про управління земським господарством у губерніях Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Київській, Ковенській, Мінській, Могильовській та Подільській» від 2 квітня 1903 р., не надавало реальних важелів впливу місцевим земським установам, що перебували під пильним контролем адміністрації [11].

Процедура земських виборів проходила не за становими, а за національними куріями і передбачала поділ земських виборчих зібрань та з'їздів на російське і польське відділення: «до останнього зараховувалися тільки поляки, а до першого – представники інших національностей. Кожне відділення окремо обирало повітових та губернських земських гласних... з метою отримання переваги російських поміщиків та українських селян над поляками, при виборах до земств Правобережної України було суттєво знижено мінімальний ценз. В південно-західних губерніях до виборів було допущено православне духовенство» [12].

За цих обставин польська спільнота намагалася виробити відповідні «стратегії виживання», що дозволяли чинити опір постійному наступу влади на її соціально-економічні та національно-культурні права. В умовах поширення ідей позитивізму і розчарування тактикою конспіративно-змовницької діяльності, з одного боку, та відсутності будь-яких умов для легальної суспільно-політичної діяльності в Російській імперії, з іншого,

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

у польському середовищі виникають нові форми громадської активності. Однією з нових форм такої діяльності став «земельний патріотизм» польських дідачів. Згідно з уявленнями цієї соціальної групи, збереження маєтностей і традиційного способу життя виступало найвищим благом, проявом патріотизму, підсилювало «кресовий» міф про історичну легітимність польських претензій на українські терени. «Земельний патріотизм» польських землевласників ґрунтувався на традиційному уявленні про захист регіональних інтересів як прояв громадського служіння, виконання свого громадянського обов'язку. З іншого боку, «земельний патріотизм» став наслідком формування особливого типу ментальності, фундаментом якої виступали усвідомлення польської вищості в регіоні і становий солідаризм, тобто матеріальна та моральна підтримка своїх одноплемінників-землевласників, що опинилися у скрутній ситуації.

Формами практичної реалізації «земельного патріотизму» стали ініціативи у галузі сільського господарства, зокрема, участь у створенні Сільськогосподарського товариства 1874 року у Києві, що фактично залишалося єдиним легальним осередком громадської активності поляків-землевласників. На думку Д. Бовуа, діяльність товариства сприймалася як заміник давнього інституту шляхетських сеймиків, особливо в умовах відсутності крайових земських установ [13].

Втім, за своєю сутністю ця активність була лише «ерзацом громадського життя», що не могла компенсувати полякам втрати суспільних позицій в регіоні. Зусилля заможних землевласників в економічній царині сприймалися ними як різновид громадської діяльності, хоча здебільшого йшлося про захист їх майнових та корпоративних інтересів [14].

Саме захист особистих інтересів заможних дідачів спричинив, з одного боку, поширення в їхньому середовищі проявів сервілізму, публічних актів демонстрації лояльності до влади і різних форм співпраці з нею, а з іншого, – формування закритого простору родинно-приватної комунікації, що виступав центром збереження «польськості» і національної самоідентифікації.

На думку автора статті «Нагадування про забутий заповіт», розміщеної на шпальтах видання «Dziennik Kijowski», «моральним обов'язком» польських землевласників є збереження батьківської спадщини як основи власного національно-культурного розвитку [15]. Застосовуючи дихотомічну метафору – поділ на «громадян» та «заїзжих купців» – автор наголошує: «Не маємо права в ім'я особистого інтересу нехтувати загальними інтересами». Він засуджує ставлення до землі як до певного капіталу, для нього володіння маєтком – це «місія», виконання якої вимагає громадянський обов'язок. Апелюючи до національно-патріотичних почуттів своєї аудиторії автор закликає до «земельної солідарності», підкреслюючи, що «нація без землі є жменькою жебраків та вигнанців» [16].

Новою формою практичної реалізації «земельного патріотизму» кресових землевласників стало відстоювання їх інтересів членами Польського кола – думської фракції польських депутатів. Про гостроту дебатів навколо «земельного питання» між російськими монархістами і депутатами-поляками свідчить повідомлення про засідання Державної Думи від 19 квітня 1907 р. У ньому автор звинувачує лідерів російських націоналістів у спланованому наступі на права поляків через захист інтересів селянства. На думку автора, така діяльність монархістів може спричинитися до руйнації існуючого державного устрою [17].

Отже, можна з упевненістю стверджувати, що польськими дідачами Правобережжя збереження земельної власності розглядалося як громадянське призначення, що своїм корінням сягало шляхетських традицій втраченої Речі Посполитої. Оборона маєтностей в умовах зростаючої русифікації регіону визнавалася за найвищий патріотичний обов'язок, місію збереження культурно-цивілізаційної вищості. Зусилля влади щодо ліквідації польського домінування в регіоні наражалися на прихований опір, що проявлявся у різноманітних формах – від «земельної солідарності» до підкупу місцевої адміністрації, яка «закривала очі» на порушення діючого законодавства стосовно поляків.

Модернізація імперського суспільно-політичного простору і запровадження парламентських інституцій сприяло поширенню нових форм громадської діяльності серед польських землевласників. Питання захисту польського землеволодіння, як головної мети «земельного патріотизму», були перенесені у площину думських дебатів, набувши тим

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

самим суспільно-політичного резонансу і посиливши у поляків усвідомлення власного громадянського служіння.

Джерела та література:

1. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914). – М., 2011; Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). – М., 1999; Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М., 2008; Гудь Б.В. Загибель Аркадії: етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. – Л., 2006; Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир, 2004; Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2012; Земський Ю.С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX століття. – Хмельницький, 2011;
2. Штан Г.В. Польський національний рух в Російській імперії (1905-1914 рр.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02. – Харків, 2009. – С. 17;
3. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 289. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 165-168;
4. ЦДІАУК. – Ф. 285. – Оп. 1. – Спр. 228. – Арк. 68-72;
5. Щербак Н.О. До політики царизму щодо «Польського елементу» у Правобережній Україні в другій половині XIX століття // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 183;
6. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр. 497. – Арк. 13 зв.;
7. Щербак Н.О. До політики царизму щодо «Польського елементу» у Правобережній Україні... – С. 183;
8. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр. 497. – Арк. 13 зв.;
9. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 632. – Спр. 361. – Арк. 5;
10. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 846. – Спр. 463. – Арк. 5-7;
11. Огієнко О.В. Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904-1917 рр.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – К., 2010. – С. 10;
12. Там само. – С. 10-11;
13. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914). – С. 887;
14. Там само. – С. 889;
15. Adam B. O zapomnianym testamencie przypomnienie // «Dziennik Kijowski». – №52. – 04 (17).03.1907. – Арк. 3;
16. Там само;
17. Scevinus. Niebezpieczna gra // «Dziennik Kijowski». – №83. – 10 (23).04.1907. – Арк. 1;

Андрій Криськов

Економіко-правові обмеження землеволодіння поляків у губерніях Правобережної України (1863-1880-ті рр.)

У результаті Січневого повстання 1863 р. перше пореформене двадцятиліття у губерніях Правобережної України пройшло під знаком протистояння місцевого, переважно польського за походженням, дворянства та імперської влади, яка продовжувала взятий ще в першій половині століття курс на збільшення земельної власності поміщиків не польського походження, хоча й іншими методами. Повстання виступило каталізатором для запланованих дій уряду стосовно зменшення площі землеволодіння поляків у Правобережній Україні. Так, ще у 1862 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв подав Олександру II записку «Про засоби зросійщення Західного краю», в якій зазначав, що владі в регіоні потрібно «...підтримувати обережною рукою взаємну ворожнечу між селянами та

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

поміщиками; організувати обов'язковий викуп на умовах, прийнятних для селян і необтяжливих для державних фінансів».¹

Для цього була розроблена правова база, на якій варто детально зупинитися. Вже 30 липня 1863 р. було прийнято закон,² який пришвидшив проведення аграрної реформи, причому на користь місцевого селянства. Зобов'язаний стан селян скасовувався з 1 вересня 1863 р., що означало втрату місцевими поміщиками гарантованої робочої сили. Переведення селян регіону на обов'язковий викуп за державної фінансової підтримки мало політичний характер. До цього владу підштовхнуло незадоволення селян методами звільнення від кріпацтва, яке прагнули використати в своїх інтересах місцеві польські поміщики. У Правобережній Україні селянські заворушення розпочалися відразу після оголошення царського маніфесту і були надзвичайно запеклими.³ Використання за основу при наділенні селянства землею інвентарних правил 1847-1848 рр. дало змогу завдати сильного удару польському землеволодінню, особливо середньому і дрібному. Все ж зазначимо, що, радикально розвиваючи аграрну реформу в краї, більшість сановників переймалися не тим, як забезпечити селянам можливість стати власниками землі, а дбала про те, як відібрати її у поляків із зиском для себе.

30 січня 1864 р. було опубліковано імператорський указ, який регулював порядок відшкодування поміщикам Правобережної України за землі, якими наділялися селяни. Зазначалося, що до часу ліквідації наслідків Січневого повстання доцільно не видавати поміщикам 5,5% свідоцтва безперервного доходу, а сплачувати їм лише дивіденди.⁴ У січні 1864 р. запроваджено спеціальний податок – контрибуційний збір – у розмірі 10% від річного прибутку землевласників, причому його були зобов'язані сплачувати як католики, так і православні (навесні 1864 р. останніх було звільнено від його сплати).⁵ Прихованою метою цього заходу було доведення більшості польських маєтків до занепаду. Отримані кошти мали покрити витрати на придушення повстання, які становили 80 млн. руб., забезпечити утримання російських чиновників та проведення інших заходів, необхідні для проведення русифікації.⁶ Генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков стверджував, що саме високий податок – 10% – буде найефективнішим у справі розорення землевласників-поляків. Крім того, обрахуванням відсоткових зборів мали займатися спеціальні повітові комісії, до складу яких входили польські поміщики, що мало посприяти ліквідації їхнього корпоративізму.⁷ За висновками комісій, його загальна сума в трьох губерніях Правобережжя становила 1202654 руб. 54 коп.⁸ Хоча І. Рудченко,⁹ а за ним і Д. Бовуа¹⁰ вказують, що він не підірвав стійкості землеволодіння польських поміщиків, все ж за умов, коли поміщики регіону понесли видатки, пов'язані із підготовкою до повстання,¹¹ при повній відсутності у правобережних губерніях до 1872 р. установ іпотечного кредитування, цей податок вилучав із маєтків обігові кошти. Відсотковий збір був досить ефективним способом заставити польських дворян продати маєтки. Наприклад, поміщики Маньковські з 10 маєтків у Ямпільському повіті Подільської губернії сплатили у 1896 р. 9160,82 руб. відсоткового збору.¹² М. Свідерський, володіючи маєтком площею 557 дес. у с. Жищинці Проскурівського повіту Подільської губернії, сплачував наступні податки: державний поземельний податок – 64,61 руб., губернські повинності – 36,3 руб., на приватні повинності з дворянського маєтку – 19,11 руб., на духовенство – 31,86 руб., відсоткового збору з маєтку – 280,29 руб. Всього – 432,17 руб. Отже, відсотковий збір становив 64,9% від загальної суми податків. За нашими підрахунками у загальній структурі податків і зборів, які сплачували поміщики-поляки, він становив 60-65%.¹³ Як зазначалося у звіті шефа III відділення Шувалова за 1869 р. «чутно повсюдні скарги на руйнівний для більшості землевласників податок, який стягується у вигляді відсоткового збору».¹⁴ Станом на 1 січня 1891 р. недоїмки по сплаті відсоткового збору становили у Волинській губернії 159587 руб., у Київській - 37867 руб., у Подільській – 85182 руб.¹⁵ Контрибуційний збір було скасовано у 1897 р., хоча лояльні до режиму польські поміщики були звільнені від його сплати раніше.¹⁶

Також з метою доведення польських маєтків до економічного колапсу 23 березня 1864 р. було видано указ, в якому були перелічені заходи щодо заохочення переміщення до регіону з внутрішніх російських губерній осіб, які володіли достатнім капіталом для набуття земельної власності. Їм також надавалася державна позика для придбання маєтків у місцевих поміщиків-поляків. Одночасно міністр державних маєтностей зобов'язувався визначити для реалізації державні маєтки, а для бажаючих їх придбати утворювався особливий кредитний фонд.¹⁷ Отже, пільговий кредит для придбання державних і

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

приватних маєтків надавався лише особам не польської національності. Таким заходом уряд намагався підірвати економічну базу польської могутності у Правобережній Україні.

Вартий уваги в контексті досліджуваного питання і закон від третього жовтня 1864 р., яким було запроваджено особливу процедуру для встановлення розміру селянського земельного наділу, який підлягав обов'язковому викупу в губерніях Правобережної України. Він здійснювався на підставі «інвентарних правил» із віднесенням до наділу вакантних ділянок, які перебували у тимчасовому розпорядженні поміщика. Селяни отримали право протягом 9 років вирішувати, чи викуповувати певну частину інвентарних земель свого наділу.¹⁸ Отже, місцевим селянам було не лише зменшено викупні платежі, а й надано пільговий термін для прийняття рішення про викуп інвентарних земельних наділів, що автоматично обмежувало право поміщиків на розпорядження землею власністю. У квітні цього ж року Головний комітет доповнив ці правила наданням права повернення селянам мирської землі, якщо її площа зменшилася у порівнянні з інвентарною внаслідок наділення під час реформи. Передбачалося судове і третейське розв'язання суперечок між селянами і поміщиками з приводу земельної власності.¹⁹ Одночасно були опубліковані правила про вирішення суперечок стосовно селянських садів у поміщицьких лісах.²⁰ Отже, політика самодержавства у земельному питанні у Правобережній Україні базувалася на принципі підтримки лояльності до влади і багато в чому відповідала майновим інтересам місцевого селянства.

Наступні дії уряду ще більше ускладнили ситуацію для поміщиків-поляків. Законом від 10 грудня 1865 р.²¹ заборонялося набувати земельну власність в дев'яти західних губерніях імперії всіма способами, крім спадкування, особам польської та єврейської національностей. Власникам секвестрованих маєтків було надано дворічний термін для їх продажу або обміну у внутрішніх губерніях Російської імперії. Однак дія закону не була поширена на маєтки, які до моменту його видання були успадковані особами, не причетними до повстання 1863 р. У випадку порушення вимоги про термін продажу чи обміну передбачалася реалізація секвестрованих маєтків на торгах. За неможливості реалізувати маєтки на торгах, вони визнавалися державною власністю за оціночною ціною. Проте ця сума залишалася в казні, а колишнім власникам призначалася рентна плата у розмірі 5%.²² З іншого боку, другим указом цього ж дня уряд сприяв проникненню до Правобережної України російських та українських поміщиків, для яких були встановлені пільги при купівлі ними державних чи конфіскованих маєтків. Зокрема зазначалося, що у дев'ятих західних губерніях польські поміщики і міщани, становлячи меншість, «формують польський характер краю... і заважають іншому, не польському населенню, правильно розвиватися і користуватися... реформами... сила цього стану в корпоративній замкненості володіння нерухомістю, яка перешкоджає проникненню представників іншої національності і особливо російської».²³ Для полегшення умов продажу поляків-поміщиків звільняли від сплати державного мита при продажу маєтку. Показовим моментом було те, що цей закон не встановлював часових рамок на заборону набування земельної власності для поляків. Було лише зазначено: до часу опанування в цих губерніях російськими землевласниками економічних важелів. Варто зазначити, що можливі покупки маєтків у губерніях Правобережної України мали отримати довідку жандармського управління про благонадійність, а також довідку-характеристику від губернатора за місцем проживання.²⁴ Лише на основі цих документів можна було отримати дозвіл на купівлю земельної власності.

Отже, з липня 1863 р. влада запровадила потрійну політику експропріації польських земельних володінь: конфіскацію маєтків, позбавлення права придбання у приватну власність поміщицьких маєтків та запровадження податку від прибутку маєтностей. Тому, на думку уряду, необхідно було вдатися до заходу, «...який через усунення осіб польського походження від права отримувати заново маєтки в Західному краї... остаточно перешкодив би посиленню цього класу». Це «...хоча не узгоджується із загальними юридичними засадами, але цілком виправдовується вищими інтересами державного ладу, спокою і самозбереження».²⁵

Становище землевласників-поляків ускладнювалося й наявністю боргів, які з'явилися під час підготовки місцевим поміщицтвом до повстання 1863 р. Як вказував у своєму звіті за 1870 р. подільський цивільний губернатор, поміщики-поляки таємно проводили збір коштів для повстанців, багато з них позичили гроші у євреїв-лихварів, які після придушення

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

повстання почали вимагати повернення боргів або, керуючись законом 26 квітня 1862 р.,²⁶ вимагати передачі маєтків боржників у свою власність.²⁷ Не маючи коштів для повернення боргів, поміщики-поляки застосовували різні способи розрахунку з кредиторами. Найпоширенішими з них були такі: 1) здача маєтків у тривалу оренду від 12 до 36 років з укладанням формального контракту, в якому вказувалося про отримання власником всієї орендної платні відразу за весь термін оренди. Одночасно в контракті зазначалося, що орендар має право розпоряджатися майном маєтку на власний розсуд, а власник чи його спадкоємці не мають права втручатися в дії орендаря чи розривати контракт під загрозою сплати неустойки, розмір якої перевищував вартість маєтку; 2) передача маєтку кредитору через оформлення договору застави у повне розпорядження до сплати боргу; 3) довгострокові закладні, за якими маєтки за уявну позику віддаються в заставу та одночасну оренду кредитору. В закладній вказувалася сума боргу, яка значно перевищувала вартість маєтку, а в орендному контракті передбачалася величезна неустойка за його порушення. Таким чином, маєток залишався у володінні орендаря, бо повертати борг було не вигідно; 4) застава у комерційному банку під позику з передачею маєтку орендарю із зобов'язанням орендаря сплачувати з уявної оренди банку борг, а до казни – державні та земські збори.²⁸

Такі дії польських землевласників та євреїв-кредиторів були відомі місцевому керівництву, яке скаржилося на це генерал-губернатору. Небезпідставно цивільні губернатори критикували і способи ведення господарства орендарями, які «нібито поспішають не згаяти часу у прагненні до швидкого збагачення: вони стараються перетворити на рілля всі поля в орендованому маєтку, не залишаючи навіть під пар, вирубують ліси, не турбуються не лише про розведення домашніх тварин, але й переважно не утримують робочої худоби, використовуючи для власних потреб селянську; ... все це здійснюється ... не підсвідомо: у такому способі ведення справи вони вбачають засіб до якомога тривалішого користування маєтком, щоб відштовхнути всякого не з їхнього середовища від спроби орендувати маєток чи придбати його».²⁹ Так, у 1872 р. у Київській, Подільській та Волинській губерніях 914 євреїв орендували у 914 маєтках 516958 дес. землі, сплачуючи поміщикам 1509 тис. руб. і маючи прибутку 3600 тис. руб.³⁰ Отже, в результаті таких дій площа поміщицького землеволодіння зменшувалася де-факто, але де-юре поміщики-поляки й надалі залишалися власниками маєтків, оскільки право власності на землю не визнавалося за особами єврейської національності (крім короткочасного періоду дії закону від 26 квітня 1862 р.).

Дворянство, з одного боку, випускало землі, а з іншого, – відкуповувало 50-75% втрачених площ. Для Правобережної України це пояснювалося тим, що в землеволодіння змінювалася «національність», земля переходила від польських поміщиків до російських та українських. Ширше цей процес подано у таблиці 1.

Таблиця 1³¹: Масштаби набуття «російськими» поміщиками земельної власності у Правобережній Україні (1866-1881 рр.)

Роки	Кількість маєтків	Площа, дес.	Сума, тис. руб.
1866	69	48840	1242
1867-1868	718	455832	7808
1869	220	299903	10791
1870-1876	632	516725	17130
1876-1881	808	291700	10307

Отже, протягом 15 років лояльні до влади особи змогли придбати у польських поміщиків в регіоні 2447 маєтків загальною площею 1613 тис. дес.

Крім цього, відбувався пільговий продаж державних маєтків російській аристократії, в першу чергу - так званих «інструкційних» маєтків. Це маєтки, відібрані у поляків – учасників повстання 1863 р., які розпродавалися російським поміщикам, чиновникам і офіцерам відповідно до правил «Інструкції про порядок продажу казенних земель у Західних губерніях особам російського походження, які служать у цьому краї чи бажають там оселитися на постійне проживання» від 23 липня 1865 р.³² Справа ця перебувала на контролі в імператора, оскільки лише він, на підставі пункту 18 «Інструкції», затверджував право на володіння.³³ «Інструкційні» маєтки, до певної міри, виводилися із земельного ринку через те, що ні самі покупці, ні їхні нащадки не мали права їх передавати «через продаж, дарування чи в інший спосіб, а також у спадок, як через заповіт, так і за законом,

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

особам польського походження або євреям. Забороняється також віддавати ці маєтки в оренду, в управління чи в заставу особам польського походження або євреям».³⁴ Навіть продаж «особам російського походження» допускався лише у випадку погодження з генерал-губернатором та міністром державних маєтностей. Порушення цих умов передбачало «відібрання ділянок до казни без будь-якої винагороди».³⁵ На пільгових умовах у Київській губернії було продано 105 «інструкційних» маєтків загальною площею 50527 дес., в Подільській губернії – 73 маєтки загальною площею 25643 дес., у Волинській губернії – 177 маєтків загальною площею 67617 дес. Характерно, що середня ціна десятини землі у цих маєтках становила всього 18,9 руб., в той час, коли навіть за банківською заниженою оцінкою десятина землі подібної якості коштувала у Київській губернії 55,94 руб., в Подільській – 56,36 руб. і у Волинській – 18,36 руб. Тому загальна вартість цих 355 маєтків мала би становити 5513 тис. руб. Отже, держава для залучення непольського поміщицтва віддавала землі фактично за пів ціни, надаючи безвідсоткову розстрочку на термін від 20 до 37 років.³⁶ Стосовно цих маєтків Д. Бовуа наводить положення указу від 23 червня 1863 р. (він не друкувався), де встановлено мінімальну (300 дес.) і максимальну (1000 дес.) норму наділення з конфіскованих маєтків.³⁷ Однак І. Рудченко подає поділ цієї земельної власності на категорії за площею, звідки стає зрозуміло, що цієї норми закону не дотримувалися. Так, 195 власників отримали ділянки, що були меншими 300 дес., а 28 осіб придбали у власність ділянки, кожна з яких була за площею від 1 тис. до 5 тис. дес.³⁸ Власне й приписи «Інструкції» передбачали поділ маєтків на два розряди: 1) від 300 до 600 дес. і 2) від 600 до 1 тис. дес., а «у певних випадках – і понад цієї площі... особам, від впливу яких в краї можна очікувати істотну користь».³⁹ Поряд із цим, у 1864-1865 рр. державні землі (біля 30 тис. дес.) у Балтському повіті Подільської губернії були продані п'ятьом російським можновладцям за ціною від 9 до 15 руб. за десятину з розстрочкою платежів на 36 років та звільненням від їх сплати на перші 6 років.⁴⁰

Незважаючи на протекціонізм з боку держави, особи православного віросповідання у 1860-1870-ті рр. ще не змогли забезпечити собі у Правобережній Україні переваги у землеволодінні. Цьому перешкоджали різні фактори. Імперська влада наштовхнулася на величезний опір поляків-поміщиків, які вдавалися до фіктивних або фактичних оренд та застав нерухомого майна, продажу землі іноземцям і укладання довічних заповітів для запобігання конфіскації своєї власності. На Правобережжі з боку польських землевласників російським покупцям створювалися штучні перешкоди завдяки їх необізнаності щодо маєтностей, які продавалися. У губернських правліннях також було багато чиновників, які прагнули ускладнити купівлю маєтку.

Крім того, існували й об'єктивні чинники. М. Шульгін зазначав, що «ніде в Росії не було такого дивовижного черезсмужжя, таких різноманітних форм спільності й широкого розвитку сервітутного права».⁴¹ Особливою складністю поземельних відносин відзначались так звані колокаційні маєтки. Під час наділу селян землею в них було кілька, іноді десятки поміщиків, землі яких спліталися між собою у черезсмужжі. Селяни діставали від кожного з них надільні землі за викупними актами. Отже, виходило, що кожен наділ був у черезсмужжі не з одним, а з багатьма володіннями, а кожне з них, в свою чергу, перебувало у таких самих відносинах між собою. За даними 1887 р. схожих маєтків у Правобережній Україні нараховувалося 577, або 15% від загальної їхньої кількості.⁴² Отже, все це заважало втіленню планів імперської влади щодо опанування економічними важелями для домінування у всіх сферах суспільного життя Правобережної України.

Станове дворянське землеволодіння, являючи собою, так би мовити, привид минулої епохи, все ж користувалося, внаслідок внутріполітичних обставин підтримкою держави у вигляді субсидій та позик Державного банку. У 1866 р. для підтримки російського землеволодіння у Правобережній Україні було створене «Товариство покупців маєтків у Західних губерніях»,⁴³ основним завданням якого було сприяння покупцям-росіянам у набуванні земельної власності на території дев'яти західних губерній імперії шляхом надання позик під заставу маєтків, які куплялися. Крім того, на нашу думку, згадане «Товариство» мало за мету і створення певної корпоративної єдності за національною ознакою. Адже, відповідно до пунктів 66 і 67 Статуту «Товариства», всі його члени, а ними могли бути виключно особи російського походження, щорічно мали збиратися на загальні збори, а їхню діяльність контролювали місцеві, у Києві та Вільно, генерал-губернатори.⁴⁴

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Проте ця організація не проіснувала й року, бо в уряді не вистачало коштів на її фінансування.⁴⁵ Функції «Товариства» були передані створеному 1867 р. у Санкт-Петербурзі Товариству взаємного поземельного кредиту, яке здійснювало іпотечне кредитування поміщиків «російського походження». Кредитувало воно і лояльних поміщиків у Правобережній Україні: під заставу 24526 дес. кредит у ньому отримав Й. Потоцький.⁴⁶ Ця установа проіснувала до 1890 р., а після ліквідації її справи перейшли до компетенції Державного Дворянського земельного банку.⁴⁷

З боку польських землевласників боротьба за землю теж набувала «священного» характеру. У свідомості польського дворянства відбувалася заміна двох понять – Вітчизни та земельного спадку (Ojczyzna-ojcowizna).⁴⁸ Польська газета «Край», створена за участі крупних польських поміщиків, часто нагадувала читачам, що захист «польської землі» є обов'язком кожного і справою великого патріотичного значення.⁴⁹ Урядові кола імперії вимушені були визнати, що «поляки чітко тримаються землі».⁵⁰ Крім того, є дані, що у цей період польські поміщики Правобережної України купляли земельні угіддя у степовій частині України,⁵¹ намагаючись, таким чином, обійти обмежувальне законодавство. Зрештою, на початок ХХ ст. кількісні параметри землеволодіння не поляків стали переважаючими у регіоні.

Джерела та література:

1. Земський Ю. Селянська реформа 1861 р. в контексті протиріч національних інтересів у Правобережній Україні // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С.42; 2. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання друге (далі – ПЗЗРІ-II). – Т.38, від.І. – №39928; 3. Держархів Хмельницької області. – Ф.112. – Оп.2. – Спр.3260. – Арк.13в.-2, 7, 9, 15; 4. ПЗЗРІ-II. – Т.39, від.І. – №40544; 5. Селицкий И.А. Польская шляхта в социально-правовой системе Российской империи // Поляки в России: XVII – XX вв.: Материалы Международной научной конференции. – Краснодар, 2003. – С.122; 6. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). – Ф.442. – Оп.48. – Спр.328. – Арк.2, 7, 13, 26; 7. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.51. – Спр.385. – Арк.7; 8. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 2008. – С.33; 9. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактическое положение. – К., 1882. – С.132-133; 10. Бовуа Д. Назв. праця. – С.33; 11. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.50. – Спр.369. – Арк. 3-Ззв.; 12. Борисевич С.О. Дворянский рід Маньковських на Поділлі // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. – Хмельницький, 1999. – С.510; 13. Держархів Хмельницької області. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.1941. – Арк.2зв., 3зв., 8-9зв., 13-14зв., 17-19зв., 24зв., 26зв., 35зв., 36зв., 38зв., 43зв.; 14. «Россия под надзором»: отчёты III отделения. 1827-1869: Сб. документов. – М., 2006. – С.687; 15. Ежегодник Министерства финансов. – Вып. XXI. – СПб., 1894. – С.127; 16. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904. // Исторические записки. – Т.87. – М., 1971. – С.110; 17. ПЗЗРІ-II. – Т.39, від.І. – №40692; 18. ПЗЗРІ-II. – Т.39, від.І. – №41251; 19. ПЗЗРІ-II. – Т.40, від.І. – №41980; 20. ПЗЗРІ-II. – Т.40, від.І. – №41981; 21. ПЗЗРІ-II. – Т.40, від.ІІ. – №42759; Т.44, від. ІІ. – №47386; 22. ПЗЗРІ-II. – Т.40, від.ІІ. – №42760; 23. ПЗЗРІ-II. – Т.40, від.ІІ. – №42759; 24. Держархів Миколаївської області. – Ф.230. – Оп.1, т.5. – Спр.11873. – Арк.3, 4; 25. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.613. – Спр.81. – Арк.1зв.; 26. ПЗЗРІ-II. – Т.37, від.І. – №38214; 27. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.50. – Спр.369. – Арк.2зв.-3; 28. Рудченко И. Назв. праця. – С.121, 123-125; 29. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.50. – Спр.369. – Арк.3зв.-4; 30. Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1996. – №4. – С.129; 31. Рудченко И. Назв. праця. – С.96-98; 32. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец ХІХ – начало ХХ века). – М., 1969. – С.46-47; 33. ПЗЗРІ-II. – Доповнення до т.40. – №42328а. – С.13; 34. Там само. – С.14; 35. Там само. – С.14-15; 36. Рудченко И. Назв. праця. – С.99-100; 37. Бовуа Д. Назв. праця. – С.30; Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886 роки). – К., 2007. – С.207; 38. Рудченко Назв. праця. – С.100; 39. ПЗЗРІ-II. – Доповнення до т.40. – №42328а. – С.11-12; 40. Мамалыга А.И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период. 1861-1900.: Дис. ...канд. Ист. Наук: 07.00.02. – Днепропетровск, 1978. – С.76; 41. Шульгін М. Дворянське та селянське

землекористування в Росії та на Україні. – Харків, 1927. – С.52; 42. Там само. – С.52; 43. ПЗЗРІ-II. – Т.41, від. I. - №43547; 44. Там само. – С.1000-1001; 45. ПЗЗРІ-II. – Т.42, від. II. - №44590; 46. Держархів Житомирської області. – Ф.146. – Оп.1. – Спр.4796. – Арк.25; 47. Олешко П.С. Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після повстання 1863 р. // Науковий вісник Волинського державного університету. – Історичні науки. – Луцьк, 1999. - №5. – С.74; 48. Ніколаєнко О. Суспільно-політичне життя поляків на Поділлі у 70-90-ті рр. XIX ст. // Мандрівець. – 2006. - №3 (травень-червень). – С.15; 49. Бовуа Д. «Борьба за землю на Правобережной Украине с 1863 по 1914 год»: новая книга об украинско-польско-русских отношениях [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.izbornyk.org.ua/vzaimo/vz14.htm>; 50. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.613. – Спр.545. – Арк.38зв.; 51. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е годы XIX века. – Ростов-на-Дону, 1966. – С.22.

Юрій Земський

Боротьба із «польською національною проблемою» як чинник впровадження імперського націоналізму в політиці Російського царату середини XIX ст.

Проблема польсько-російських відносин в контексті імперської російської політики XIX ст. є доволі дослідженою цариною в історіографії. Проте, треба ще й враховувати, що цей конфлікт (зокрема на теренах Українського Правобережжя середини XIX ст.) став своєрідним ферментом для українського націотворчого процесу. Саме польсько-російське протистояння значною мірою сприяло активізації українських національних сил, а відтак його дослідження сприяє кращому розумінню особливостей суто українського національного поступу. Такий погляд на вказану проблему узгоджується також із сучасними методологічними підходами до вивчення націотворчих процесів західними вченими, котрі дійшли згоди в тому, що будь-який національний рух в умовах імперії спричинює постання (в якості реакції) інших національних рухів і є, водночас, найбільш серйозною загрозою для існування самої імперії, якщо вона не озброїться такими ж методами самозахисту¹.

Напередодні розв'язання Кримської війни (1853-1856 рр.), один із офіційних історіографів імперії Михайло Погодін писав, що «європейські народи зненавиділи Росію, бо вбачають у ній, у її могутності головну перепону на шляху їхнього розвитку...»². А вже наприкінці Кримської війни, коли її перспектива стала очевидною, і потрібно було «готувати» розбурхану самовпевненість російських патріотів до сприйняття ганебного мирного договору, М. Погодін аргументував навіть закономірність російської поразки згуртованою одностайністю сили громадської думки європейських держав: «Чесно, чи ні обходяться з нами наші вороги, але вони дійшли краю і розпочатої справи вже не здатні зупинити без успішного завершення, тому що тепер надто сильно зачеплено народне самолюбство. Якщо ми розіб'ємо, припустимо, їхні армії і спалимо їхні флоти (що все-таки і не легко, і невідомо), то вони змушені будуть спорядити нові армії і нові флоти, що б не сталося, а Людвіг Наполеон хоча б і в петлю полізе, бо на волосині повисла не лише його корона, але і життя»³.

Чи міг хоч хто в Російській імперії уявити, щоб самодержець, перед ким би то не було, мав тримати звіт? Натомість, в Європі (повідував російському суспільству М. Погодін) монархи були залежними від громадської думки, яка не завжди узгоджувалася з їхніми бажаннями. Однак, коли після Кримської катастрофи в Росії також «раптом» з'явилася «громадськість», яка заговорила «власною» мовою незгоджено із вірогідними традиціями (вимагаючи докорінних реформ в усіх сферах життя імперії), царат зі всією бюрократичною системою змушений був розпочати пошук нових механізмів реалізації своєї влади, оскільки європейський «дух часу» проник тоді і в Росію.

Коли російська освічена громадськість засобами публіцистики почала десакаралізувати «священність» самодержавства, коли суспільство жахнулося тих реалій життя, в яких звикло перебувати – в колах наближених до правлячого двору почало з'являтися та все більше утверджуватися розуміння прогресивної ваги процесу націоналізації свідомості простолюду. Самодержавство змушене було тимчасово «зневажити» династично-ієрархічні пріоритети у власній політиці і вдатися до пошуку засобів задовбрювання нижчих верств задля розбурхання почуттів патріотизму. Таку

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

потребу викликав щонайбільше спротив польської шляхти, яка згідно династичних традицій була опорою царя в його правлінні масами. Натомість, шляхта почала виявляти непокору самодержавству, а отже на неї вже не можна було покладатися, а відтак виникла необхідність шукати інших зв'язків між царем та народом, уникаючи посередництва шляхти. Саме це й обумовило застосування технології націоналізації свідомості мас, тобто поширення серед простолюду усвідомлення «єдності зі своїм» царем.

Разом зі зростаючою опозиційністю «польської нації», яка і сама себе так іменувала і, зрештою, була визнана як «нація» російською владою – пануюча династія Романових також почала активно та системно послуговуватися у своїй політиці методами націоналізації свідомості усіх своїх підданих. Зокрема, в українцях Правобережжя побачили тоді православний «руський люд». Іншими словами: владі стало зручно відмовитися толерувати місцевий панівний стан – польських поміщиків, а натомість – «викликати», «виховати», «пробудити» прихильність до самодержавства у простолюду – українського селянства.

Попри офіційний імперський інтерес застосувати націоналізацію як технологію, яка б «сліпо прив'язала» народ до самодержця, серед освіченої громадськості Російської імперії існувала ще й альтернативна демократична думка. Згідно неї вважалося, що простолюд треба навчити писемності, а водночас виховати у вчорашніх кріпаках самоповагу та гідність, що в сукупності мало забезпечити «пробудження» народу до свідомого політичного життя. Власне це обумовило б трансформацію простолюду із «безмовної народної маси» у громадян зі свідомістю власних громадських інтересів, а отже відбулася б громадянська націоналізація свідомості мас. Інакше кажучи, подібно західноєвропейським процесам було б закладено початок формуванню громадянського суспільства – нації. Звісно, що місію «виховання» народу повинна була здійснити освічена громадськість.

Одним із найдієвіших подвижників демократичної трансформації суспільної свідомості в Російській імперії став Олександр Герцен. Налагодивши у Лондоні видання «Колокола», він своїми викривальними публікаціями завоював серед широких верств російської громадськості звання «володаря думки». О. Герцен з величезним оптимізмом та з великою надією очікував на зміни, що мали неодмінно, на його переконання, відбутися найближчим часом у Росії. Показовим є його лист до Олександра II вже у березні 1855 р.: «Ваше царствування починається під дивовижно щасливим сузір'ям. На вас немає кривавих плям, у вас немає мук сумління. Звістку про смерть вашого батька вам принесли не вбивці його. Вам не потрібно було перейти через площу, залиту російською кров'ю, щоб сісти на трон; вам не потрібно було стратами сповіщати народу про Ваше сходження. Літописи Вашого дому вряд чи нададуть хоч один приклад такого чистого початку...»⁴.

Перші дії та рішення Олександра II викликали у О. Герцена сподівання на швидкі прогресивні зміни: «Я впевнений, що з Кримської війни Росія входить в нову епоху розвитку, що прощаючись із важкими шляхами свого жорстокого виховання, вона вступає тепер в широке русло повнолітнього життя»⁵. Публікації в «Колоколі» стали трибуною публічного викриття злочинів сановників, повсюдного барського сатрапства, чиновницької тупості чи зверхності, причому, як минулого, так і сучасного життя імперії. «Колокол» став найулюбленим часописом в Росії. Його читали люди свити імператора і гімназисти, люди різних партій та вболівань. В контору його видавництва поряд із протестами, вимогами, програмами соціалістів, лібералів та консерваторів, надсилали також і таємні документи державного діловодства. Повертаючись в Росію у друкованій продукції, ці матеріали спрагло читалися навіть в урядових колах, бо поінформованість О. Герцена завжди була попереду всіх. Насправді, О. Герцен за європейським зразком та досвідом прагнув створити в Росії потужну громадську думку, яка була б спроможною чинити тиск на уряд та оточення царя і в такий спосіб домагатися мирного (еволюційного) втілення реформаторських ідей в життя.

Федір Тютчев, відомий поет, який був ще й царедворцем, писав у 1857 р. одному із членів Державної ради, що Росія – це корабель, який сів на міліну і зрушитись з неї можуть допомогти лише хвилі народного життя, а О. Герцен, який турбує уряд, сильний не своїми соціальними «утопічними» вченнями, а тим, що його газета «Колокол» вільна від цензури і є єдиною ареною гласності. З цього Ф. Тютчев робив висновок про необхідність ліквідації у Росії цензури загалом⁶.

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Таким чином, не лише в середовищі російської громадськості, але й серед найближчих до царя вельмож з'явилося усвідомлення необхідності приймати ті зміни, які диктувалися вимогами часу – стихія суспільного невдоволення почала набувати ознак громадянської позиції та волі. Відмовляючись «всім миром» від обридлої системи задушливого деспотизму, суспільство, насправді, почало руйнувати її механізм і створювати, поки що лише в свідомості, у вольовому прагненні – паростки громадянського суспільства.

Однак, масовий та одностайний, як здавалося на початку, громадський рух в Російській імперії досить швидко зазнав розколу саме через проблеми національні. Постанова «польського питання», яке короткий час навіть було ферментом демократизації російського суспільства, обернулося в підсумку його «розв'язання» підставою для згорання лібералізму в політиці та промонархічними настроями в національно-російській «громадській думці». Власне, питання інтересів польської нації поставило проблему самовизначення російської нації, а під час «пошуку відповіді» на цю проблему самоідентифікації в російському суспільстві – «святість» кордонів Російської імперії виявилася, для переважної більшості росіян вагомішою, аніж демократизація суспільного життя. Таким чином, проімперський патріотизм був сильнішим за бажання досягти справжньої свободи кожного індивіда-громадянина та свободи народів, зібраних в імперію.

Зміни російських настроїв щодо «польського питання» відбувалися разом зі зростанням національних вимог поляків, а також супроводжувалися націоналізацією самих росіян. Тобто, одночасно зі спротивом польським національним вимогам у середовищі російської громадськості відбувалося «формування» ідей російської нації та російських національних інтересів. І навзаєм: події у Польщі розгорталися під прямим впливом того, що відбувалося в Росії. Пожвавлення всієї громадськості імперії, пропаганда демократизації, захоплене читання «Колокола», селянські очікування, студентські невдоволення та вимоги в університетах і т. п. спонукали до зростання сміливості та рішучості у настроях поляків. Приміром, у 1856 р. вимоги поляків були досить скромними і обмежувалися бажаннями реалізувати Статут 1832 р., який був оголошений, але не впроваджений Миколою I. За кілька років «відлиги» польський національний рух набув всенародного розмаху, «вилитись» (з літа 1860 р.) у вуличні демонстрації та протести, «маніфестаційні акції» в костелах, студентські заворушення тощо. Апогеєм формування політичних вимог поляків став так званий з'їзд в Городло у жовтні 1861 р., після якого вони вже не погоджувалися на менше, аніж відновлення своєї держави в кордонах 1772 р. (тобто включно із Українським Правобережжям, Литвою та Білоруссю). Саме до часу «Городельського проголошення» співчуття російської громадськості до поляків було майже повним та беззастережним. Лонгин Пантелєєв подав у своїх «Спогадах», наприклад, переказ, що на зустрічі чи то 1858, чи то 1859 Нового року відомий дещо пізніше апологет самодержавства та найзапекліший полонофоб Михайло Катков після різних промов «вискочив раптом на стілець і проголосив тост: «За розчленування Росії!», він був палким прихильником А. Міцкевича та, як і всі, вболівав тоді за Польщу»⁷.

Таке піднесення громадської активності зводило нанівець всі спроби монархії зупинити ці, вже почасті, не контрольовані процеси. А водночас, російська влада вимушена була зважати також на реакцію із-за кордону. Там громадська думка була дієвою, потужною силою впливу на офіційну політику своїх урядів, які, у свою чергу, ставили певні вимоги до уряду російського і останньому було не зовсім зручно їх ігнорувати. Адже втративши авторитет наддержави, Російська імперія змушена була поводитися тепер обережно, аби знову завоювати доступ до важелів впливу у міжнародній політиці. Тож, саме на зламі 50-х–60-х рр. вся Російська імперія опинилася «в обіймах» націоналістичних прагнень, однак їх було кілька типів і всі вони через різновекторність зіштовхнулися більшою чи меншою мірою у протистоянні.

Активізація та згуртування освіченої громадськості Російської імперії, інакше кажучи, потрапляння її в поле дії націотворчих процесів, а отже і націоналістичних настроїв, поза сумнівом було зумовлено синдромом переживань наслідків Кримської війни. Масове усвідомлення детермінованого зв'язку ганебної поразки у війні із архаїчно відсталими реаліями всіх сфер життя в імперії – спричинили емоційно-піднесену одностайність в бажанні змінити, реформувати, модернізувати політичну структуру, економіку, соціальні стосунки, сферу освіти, публіцистики, релігійно-церковного життя тощо. Практично все

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

потребувало реформ, і розуміння їх необхідності проникло навіть у сферу панівної еліти – в кабінети міністрів, серед сановників двору царя, не кажучи про кола інтелігенції, студентства чи просто політично активне дворянство. Спільний спротив сумно знайомому минулому – деспотичній системі правління Миколи I та спільне прагнення вивести Росію на шлях оновлення, стали чинниками об'єднання всього суспільства – тобто факторами націоналізації російської громадськості. Всі як один мали спільного ворога – ганебне минуле; так само всіх гуртувало прагнення змін, але бачення перспективи, звісно, було різним, а отже – цілком природно в середовищі російської громадськості з'явилося кілька типів націоналізму.

Відомо, що активна російська громадськість вже в 20-х рр., а особливо у 30-х та 40-х рр. жорстко поділялася, принаймні, на дві непримиренні течії – слов'янофілів та західників, тому, закономірно, вони вибудовували й тепер різні проекти трансформування Росії. Слов'янофіли (Олексій Хомяков, брати Іван та Петро Кіреєвські, брати Костянтин та Іван Аксакови, Олександр Кошелев, Юрій Самарін) містично вірили, що Росія здатна набутти сили та розквіту лише цілковито відмовившись від будь-яких запозичень з Європи, а водночас, відроджуючи давнину та вибудовуючи майбутнє на основі сільської общини. (Слов'янофіли за свій ідеал проголошували Московську державу зразка XVII ст., коли і бояри, і цар, на їх переконання, мало відрізнялися за своїми морально-культурними (ментальними) цінностями від російського селянина, а отже – всі верстви російського суспільства були світоглядно гомогенними, а відтак – питома російськими. Епоха XVIII ст., починаючи з Петра I зламала цю «ідилію»). Разом з тим, вони проголошували гасло підтримки національно-визвольних рухів слов'янських народів (особливо південних слов'ян), через що були в «немилості» самодержавства, яке трактувало подібні гасла не інакше як заклики до революції та замаху на «усталений порядок» – недоторкану геополітичну цілісність, збереженням якої опікувався «Священний союз» на чолі із російським імператором. Західники (Тимофій Грановський, Костянтин Кавелін, Борис Чичерін, Михайло Стасюлевич) навпаки, були схоластично переконані, що Росія, перебуваючи в одній культурно-цивілізаційній системі зі всією Європою, має неодмінно пройти той же шлях, яким слідує європейські країни.

Як слов'янофіли, так і західники були, поза сумнівом, суто російськими націоналістами. Перші відстоювали ідею месіанства Росії, яка «витворила» феномен сільської общини – форму співжиття людей, стосунки яких не зіпсовані приватно-власницькими конфліктами, а тому Росія власним взірцем суспільних відносин неодмінно «врятуватиме» світ від «сповзання в безодню» непримиренного соціального протистояння. Другі, в контексті гегеліанської теорії вірили, що російський народ, як будь-який інший «історичний народ», перебуває «у колесі поступальних неодмінних змін-перетворень», а отже обов'язково пройде той самий шлях розвитку, яким рухається вся Європа, але водночас вони підкреслювали виняткову роль держави в історії Росії; тож коли в Європі інструментом висхідного поступу є громадянське суспільство, в Росії цю роль виконує держава. Еволюційний розвиток має незаперечно привести Росію до конституційної монархії, але прискорювати, випереджувати час «зрілості» в цьому русі – небезпечно. Тож звідси слідувало, що Олександр II, як реформатор абсолютно задовольняв «стратегічні бачення» західників, тим більше, що в російській історичній традиції, як вони переконували, саме цар є втіленням державного принципу, а отже цар-реформатор є силою прогресу. Зрештою, як одні, так і інші стали взірцями утопічних ліберально-націоналістичних зусиль.

Отже, в Російській імперії, як бачимо наприкінці 50-х рр. чітко прослідковувалося щонайменше три різних напрями громадянської націоналізації (слов'янофільська, західницька та ліберально-демократична, репрезентована щонайбільше О. Герценом). Це була досить потужна громадська сила спротиву усталеним династично-ієрархічним принципам самодержавного правління. Однак, окрім трьох названих націоналізаційних проектів, які були сформовані власне росіянами, одночасно постали також ряд «не російських» типів націоналізації, щонайперше – польський та український. Всі вони (різні національні проекти) найгостріше зіткнулися в Українському Правобережжі, на яке кожна із названих сил мала своє особіне бачення. І саме появу польського та українського національних проектів успішно використав царат задля власного самозбереження.

Оголосивши війну польським претензіям на Українське Правобережжя, самодержавству вдалося по суті об'єднати та повести за собою всю «патріотичну

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

громадськість» Росії на боротьбу із «ворогами вітчизни-імперії». Таким чином, ліберально-демократичні сили (зокрема, репрезентовані О. Герценом), а також усі національні рухи (зокрема, польський та український) були оголошені ворожими Росії, такими, що «зраджують» її інтересам, а відтак в російській громадськості запанували настрої «офіційного» – імперського націоналізму. В громадській свідомості росіян було посіяно ідею, що поняття «вітчизна» та «імперія» є тотожними, а отже самодержець імперії став на чолі «російської нації» в боротьбі за «національні інтереси Росії». Тож російська громадськість націоналізувалася за імперським принципом, росіяни стали імперською нацією.

«Віднайдення» чисельних ворогів всередині імперії (російські «нігілісти», польські «заколотники», українофіли-«сепаратисти»), а також постання «реальної загрози» війни з боку англо-франко-австрійців, які виступили у квітні та червні 1863 р. з дипломатичними заявами на підтримку поляків⁸ дозволили самодержавству цілковито повернути собі авторитет єдиної та надійної консолідуючої сили, і саме до нього (до самодержавства) тепер тулилися із найвірнопідданішими почуттями майже всі, до того часу роздрібнені сили російської громадськості – західники, слов'янофіли, патріоти-«охоронителі». Всі вони виступили згуртованим табором «захисників кордонів вітчизни», винятково надійним символом яких тепер було звісно самодержавство. Найбільш дієвим засобом мобілізації російських патріотів стала публіцистика.

Найгаласливішим захисником «вітчизни» зарекомендував себе редактор газети «Московские ведомости» Михайло Катков, котрий перетворився у запеклого шовініста. Він став майстром державно-націоналістичної демагогії, люто чорнив усі сторони боротьби поляків та розпалював найтемнішу, найпримітивнішу інстинктивну злість в російському суспільстві до всіх як «реальних», так і ймовірних (власне, вигаданих) «ворогів».

Залякуючи загрозою розчленування вітчизни, М. Катков пропагував думку, що врятувати Росію може лише найжорстокіше придушення Польського повстання. Сучасник тих подій Борис Чичерін у своїх «Спогадах» писав про М. Каткова: «Ніхто не вмів так сваритися як він. Він робив це з великим успіхом, бо не соромився нічого. В ньому було повністю відсутнє будь-яке сумління, будь-які моральні почуття, і навіть будь-які пристойності. Люди, що себе поважають перед цим відступали. Неможливо було вести полеміку з Катковим, не забруднившись. Але на масу російської публіки, яка не звикла до пристойностей і не заглиблювалася в зміст друкованого слова, це діяло тим більше вразливо, що сама вулична лайка виступала в ім'я високих почуттів і потакала суспільним пристрастям»⁹. «Вихідною точкою Каткова, – писав його біограф С. Нев'єдєнський, – була думка про те, що із відновленням Польщі Росія втратила б значення великої європейської держави і знову стала б напівєвропейською–напівазіатською державою, якою вона була до Петра Великого. Між тим, значення великої європейської держави є для Росії питанням життя і смерті»¹⁰.

В пошуку ворогів, які загрожують імперії, М. Катков зайняв позицію, що їх число та «доведена небезпечність» буде прямо пропорційною ступеню консолідації патріотів вітчизни, тож він надзвичайно ретельно відстежував суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Росії та наколо неї саме на вказаний предмет. З його іменем можна пов'язати нищівну та безкомпромісну війну імперії із «раптом» виявленою «українською загрозою». Це була справжня полемічна «удача» Каткова – він зробив українофільство частиною «польської інтриги», і тим самим перевів його із розряду «шкідливих помилок» в число безпосередніх політичних небезпек. Відтак, як він і бажав, серед російської громадськості зростало напруження, яке обумовлювалося повсякчасним «зростанням числа ворогів». Вороги були звідусіль, а отже здолати їх міг лише згуртований навколо самодержця сильний, патріотично натхненний народ.

Образ «ворога», боротьба з яким має бути рішучою, безкомпромісною і навіть жорстокою, вправно та вміло змальовувався М. Катковим у його публіцистиці. Ворожим був цілий світ, що оточував Російську імперію, але персоніфікованим втіленням, самим осереддям ворожості впродовж 1863 р. виступала, звісно, Польща. Тож боротьба із ворожим оточенням, із персоніфікованим втіленням ворога мала бути лише переможною, вести її потрібно цілком впевнено та сміливо, з переконанням у «праведності» цієї боротьби – саме такі почуття прагнув викликати у своїх читачів «націоконструктор» М. Катков: «Залишати за Польщею яку б то не було політичну особливість – значило б

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

марно викликати в польській національності нездійсненні надії на відновлення Польського королівства і тим ставити її [польську націю – Ю.З.] у ворожі стосунки до Росії, робити її смертельним нашим ворогом і закладати в майбутньому можливість нових повстань, нових кровопролитів»¹¹. А отже – жодних політичних поступок Польщі не може бути, тільки повне, безапеляційне відстоювання власної позиції влаштовує Росію: «В питанні між Росією та Польщею немає потреби знати, якого способу мислення і яких політичних чи релігійних переконань той або інший польський патріот, що пропонує нам мир чи перемир'я. Демократ чи аристократ, революціонер чи консерватор, атеїст чи католик, розумний чи дурень, поміркований чи навіжений... тут мова йде не про польські основи та переконання. Це давня «зважена долею» суперечка поміж двома народностями. Необхідно, щоб одна із них [народностей – Ю.З.] відмовилася від політичної самостійності. Або Польща, або Росія – угоди бути не може... або Росія, або Польща – середини немає. Повинні ж ми нарешті зрозуміти, що немає ніякої людської можливості погодити російський патріотизм з польським. Найменша поступка на користь однієї є неминучою втратою для іншої... або поляк повинен відмовитися від усякої можливості польської держави, або руский має примиритися з думкою про припинення політичного існування Росії» – писав у лютнево-березневному 1863 р. числі «Русского вестника» М. Катков¹².

Ідейні переконання та практичні зусилля авторитетного публіциста знаходили досить широку підтримку в російському суспільстві. Вчорашні супротивники – західники та слов'янофіли – єдиним фронтом взялися «формуванню» загальноросійську, проімперську силу спротиву «ворогам». З метою такої всенародної консолідації М. Катков разом із М. Погодіним, І. Аксаковим і С. Соловйовим взялися організовувати написання Адрес (звернень) на ім'я царя від нібито різних громад та об'єднань Росії. У березні–квітні 1863 р. з'явилися Адреси від петербурзького дворянства та петербурзької міської громади, московського дворянства та московської міської думи, від старообрядців, від московського університету тощо¹³. Про досягнення мети патріотів зразка М. Каткова засвідчив в своєму щоденнику Олександр Нікітенко. Запис 9 квітня 1863 р.: «В неділю, на площі біля Зимового палацу була величезна маніфестація. Незліченний натовп народу зібрався перед балконом, що виходить до Адміралтейства, і підняв страшенне «ура», таке, що государ вийшов, нарешті, на балкон. Натовп зустрів його із надзвичайним захопленням. Народ просив показатися також царицю. Вона з'явилася на балконі – таке ж піднесення і радісні вигуки»¹⁴. Запис 19 квітня: «У Москві 17-го був невимовний народний ентузіазм. Народ витребував, щоб молебень був відправлений на площі проти вікон тих кімнат палацу, де народився государ. Народ впав на коліна і молився за Росію і государя з глибоким почуттям. Очевидці кажуть, що це було видовище чудове і зворушливе»¹⁵.

Цілком зрозумілим стає, за цих обставин, те, що увесь український національний рух був прирівняний до т. зв. «польської інтриги», а отже був звинувачений у сепаратизмі і отримав у липні 1863 р. Валуєвський циркуляр із заборонаю української мови.

Джерела та література:

1. Ливен Доминик. Империя, история и современный мировой порядок / Д. Ливен // *Ab imperio*. – 2005. – №1. – С. 75-116; Малинова О.Ю. Проблемы национальной идентичности и национальных прав в либеральной политической теории / О.Ю. Малинова // *Политическая наука*. – 2002. – №4. – С. 74-99; Суни Рональд. Диалектика империи: Россия и Советский Союз // *Новая имперская история постсоветского пространства. Сборник статей* / Под ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова, А.П. Каплуновского, М.Б. Могильнер, А.М. Семенова. – Казань: «Центр Исследования Национализма и Империи», 2004. – С. 163-196. 2. Погодин М. Взгляд на Российскую политику нынешнего столетия // *ІР НБУВ*, ф. І, спр. 6836, арк. 55 зв. 3. Там само, арк. 76-76 зв. 4. Герцен А. Письмо к Императору Александру второму // *Собрание сочинений*. В 30 т. / Ред. коллегия В.П. Волгин (глав. ред.) и др. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1957. – Т. XII. – С. 272; 5. Герцен А. Россия и Польша. Ответы статьям, напечатанным в «Przeglądzie Rzeczy Polskich» // Там само. – М., 1958. – Т. XIV. – С. 11; 6. О цензуре в России. Письмо Ф.И. Тютчева к одному из членов Государственного Совета // *Русский архив*. – 1873. – №4. – С. 627; 7. Пантелеев Л.Ф. Воспоминания / Под общ. ред. С.Н. Голубова, Н.К. Гудзия и др. – Государ-е издат-во художеств. литер-ры, 1958. – С. 171; 8. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 г. и Европейская дипломатия. – Ленинград: Издат. Ленингр. ун-та, 1957. –

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

С. 229, 288; 9. Чичерин Б.Н. Воспоминания. – М.: АСТ-Мн.: Харвест, 2001. – С. 201; 10. Неведенский С. Катков и его время. – СПб., 1888. – С. 182; 11. Катков М.Н. 1863 год. Собрание статей по Польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском вестнике и Современной летописи / М.Н. Катков. – М., 1887. – Выпуск первый. – С. 56; 12. Там само. – С. 85; 13. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 г... – С. 253; 14. Никитенко А.В. Дневник. В трех томах / А.В. Никитенко, [под. общ. редакц. Н.Л. Бродского, Ф.В. Гладкова и др.]. – Госуд-е изд-во художеств. литер-ры, 1955. – Т. 2: 1858–1865. – С. 324; 15. Там спмо. – С. 326.

Ярослав Цецик

Антипольська політика російської влади на Волині на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. в губерніях Правобережної України спостерігалось ускладнення міжетнічних і міжконфесійних взаємовідносин. У Волинській губернії поляки складали третю за чисельністю етнотупу. Після маніфесту Миколи II «Про свободу віросповідань» від 17 квітня 1905 р. кількість католиків на Волині почала зростати. Це відбувалось не лише за рахунок вихідців з етнічних польських земель, а й за рахунок тих осіб, які приймали римо-католицьку віру.

Владні структури докладали значних зусиль, що послабити позиції польської аристократії на Волині. Після утворення восени 1905 р. чорносотенного Союзу руського народу (СРН) дане політичне угруповання завдяки підтримці православним кліром та органами влади здобуло ключові позиції у краї. Окрім зміцнення своєї організаційної мережі та пропаганди ідеології організації, чорносотенці у контексті тогочасної внутрішньої імперської політики робили усе можливе, щоб дискредитувати представників інших етнотуп.

Окремим об'єктом їх зусиль у цьому напрямі були поляки, оскільки ті складали понад 70 % поміщиків Волині, володіли значною кількістю великих підприємств, а тому небезпідставно претендували на провідну роль у суспільно-політичному житті регіону. Вбачаючи саме в них головних конкурентів у боротьбі за домінування у суспільно-політичному житті краю, чорносотенці розпочали відверту антипольську кампанію. Одним із елементів її було не допустити обрання представників польської аристократії депутатами Державної думи. У своїх спогадах про ті події один із чільних діячів СРН імперії В. Шульгін, аналізуючи вибори до II Думи на Волині, відзначав, що російські поміщики, обговоривши ситуацію, що склалася напередодні виборів, постановили: «блок з поляками і євреями відкинути, а стосовно селян триматися твердо. Вимагати чотири місця». Переговори було доручено вести В. Шульгину. У результаті компромісу до II Думи від поміщиків Волині було обрано трьох росіян (всі члени СРН) і жодного поляка. Дієву участь у цих подіях брали архімандрит Почаївської Лаври Віталій (один з лідерів чорносотенців у краї) та архієпископ Житомирський і Волинський Антоній [1, с. 38-46].

Таким чином, російські поміщики, яких у краї було набагато менше, ніж поляків, за допомогою чорносотенного кліру не дали їм можливості провести жодного депутата. Натомість від Волині у Думу потрапили чорносотенці, і ті, що співпрацювали з ними.

У друкарні Почаївської Лаври на початку ХХ ст. було надруковано величезну кількість чорносотенної літератури, на сторінках якої не лише пропагувалася ідеологія організації, а й у руслі російської імперської політики безпідставно критикувалися ті етнотупи Волині, які зберігали свою національну самоіндентичність, належали до інших конфесій. Чорносотенцями особливо активно проводилася антипольська і юдофобська пропаганда. На сторінках пресового органу Почаївської Лаври, який одночасно був і рупором СРН у краї – «Почаївського листка» постійно друкувалися статті антипольського змісту. В одній із них підкреслювалось, що польські землевласники у Південно-Західному краї з «введенням земського положення від 14 березня 1911 року» потерпіли поразку на виборах до земств, Думи та членів Державної Ради, хоча докладали великих зусиль для домінування в громадських організаціях «в яких можна проявити свої національні й сепаратистські тенденції». Згідно з твердженням автора статті, поляки у промисловості, торгівлі й галузі «вільних професій» – адвокати, лікарі технічні працівники діяли «відособлено» від росіян. Так, адвокати й лікарі утворили свої окремі організації, «в середовищі яких не допускають

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

нікого з росіян». Завдяки цьому жоден поляк у Південно-Західному краї не дозволяв собі «звертатися за допомогою чи порадою до російського лікаря чи адвоката». Всі свої важливі питання вони вирішували у «Польському клубі і товаристві сільського господарства» [2, с. 8-9].

Державна Рада Російської імперії складалася з осіб, половина з яких призначалася імператором, а друга обиралася від духовенства, земських зборів, дворянських товариств, з'їзду землевласників Царства Польського та інших структур імперії [3, с. 360]. Щодо об'єднання багатих землевласників, то наприкінці вересня 1906 р. у Житомирі зібралося «120 волинських латифундистів (80 поляків і 40 росіян на чолі з князем Романом Сангушком) і після довгих дебатів погодилися назвати себе Союзом землевласників і землеробів. Невдовзі він налічував 4420 членів, але серед них виявилися розбіжності й незабаром частина членів вийшла з його складу. В 1911 р. прем'єр-міністр П.А. Столипін зажадав його розпуску [4, с. 283-284]. Основною причиною припинення діяльності цієї організації став той факт, що більшість її членів складали поляки.

Отже, чорносотенці звинувачували поляків у тому, що ті проявляли свої національні почуття, намагалися отримати домінуючий вплив у громадських організаціях та не допускали у своє середовище росіян. Надуманість цих звинувачень полягала у тому, що саме представники російської влади робили усе можливе, щоб не допустити польських поміщиків до участі в роботі цих структур.

З метою унеможливлення будь-яких антиросійських виступів з лютого 1862 р. дворяни Волинської губернії були позбавлені права з'їжджатися що три роки до Житомира для з'ясування своїх станових питань та вибору місцевих чиновників та урядовців. Після заборони дворянського зібрання у краї продовжували діяти інші станові інституції – губернські та повітові предводителі дворянства, дворянське зібрання та дворянські повітові опіки. Предводителі дворянства були наділені більшими правами та повноваженнями, активніше залучалися до державної діяльності. Але було змінено процедуру їхнього призначення. Замість виборності вона стала бюрократичною та призначуваною. Головною гарантією перебування на посадах стало російське походження претендентів. Заборона на проведення дворянських зібрань діяла на Правобережній Україні до 1905 р., коли імперський уряд дозволив їх відновити. Але Волинське дворянське зібрання так і не поновило свою діяльність [5, с. 14-15].

Отже, після польського повстання на Волині польське дворянство було позбавлено можливості брати участь у виборах керівників станових організацій. Їх призначали органи влади, й головною умовою призначення було російське походження претендентів на ці посади.

Традиційним звинуваченням поляків чорносотенцями стало те, що поляки буцімто сприяли розоренню селян, й намагалися їх споювати. З цього приводу відзначалося, що деякі польські вельможі майже постійно проживали за кордоном, а їхніми маєтками керували управителі. Так, у Новоград-Волинському повіті у м. Романів знаходився багатий маєток польського графа Стецького, який постійно проживав за кордоном. Управитель маєтку продав будівельну деревину іноземній компанії за 600 тис. руб., а її реальна ціна була 1,2 млн. руб. Після цього власник іноземної компанії Гартнер купував одне дерево по 5 руб., а перепродував його за кордон по 60 руб., натомість місцеві селяни були змушені в нього купувати будівельний дуб по 80 руб. У Старій Чорторії того ж повіту поміщик Пушинський віддав свій маєток в оренду єврею, який знущався з православних селян. З цього робився висновок, що «польські пани ненавидять російських селян», натомість люблять палаци, оранжереї та гончих собак, і висувалася пропозиція всі польські маєтки, в яких були лісові масиви «треба взяти під опіку» [6, с. 13-14].

В іншій статті увага загострювалася на тому, що польський граф Чацький, який «наплотив пивних лавок, споював православний народ і живе сам як сир у маслі», вирішив звернутися до Риму за індульгенцією. За це він заплатив Римському папі понад 2 тис. руб., і за таку плату «Намісник Христа» вислав йому індульгенцію, якою прощено щасливому пану всі його колишні й майбутні гріхи». Далі відзначалося, що коли у римо-католицькій церкві не існувало індульгенцій, то «де ж цьому докази, якщо у католицькій церкві має місце аморальне й богопротивне вчення про спасіння» не за свої чесноти, а завдяки «надважливим» справам святих, і тим хто придбає індульгенцію надавалося прощення від гріхів [7, с. 9-10].

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Таким чином, чорносотенці висували звинувачення польським аристократам, що ті продавали за заниженими цінами деревину іноземним компаніям, у результаті чого місцеві селяни зазнавали значних збитків, а іноземці отримували надприбутки. Звинувачення графа Чацького в придбанні індульгенції є абсолютно надуманим. Адже з періоду Реформації римо-католицька церква взагалі не займалася торгівлею індульгенціями. При цьому дивує «обізнаність» автора статті навіть про її вартість, що є ще одним беззаперечним доказом неправдивості поданої інформації.

Тема «неістинності» римо-католицької віри була однією з головних у тогочасній чорносотенній пресі. Намагаючись довести, що лише РПЦ дотримується правдивих християнських обрядів, на початку ХХ ст. було опубліковано велику кількість «викривальних» статей, в яких автори «доводили» відхилення від канонів саме католицької церкви. В одній із публікацій з цього циклу у «Почаївському листку» наголошувалося, що «Римо-католицьку віру не можна вважати істинною вірою, тому що в ній Божественне вчення частково спотворене, частково замінено вченням людським». І далі відзначалося, що католицьке духовенство не давало своїм мирянам повного причастя, а саме: «не дає крові Христової і не дозволяє причащати дітей», та аналізувався ряд інших відмінностей в церковних обрядах. Наприкінці радилося католикам уважно «прочитати Євангеліє, хоча б польською мовою», з бажанням «знайти істину». Автор статті переконував, що тоді в них «очі відкриються й вони побачать, як протирічить вчення католицької церкви вченню Спасителя нашого й вченню св. Апостолів» [8, с. 4-5].

Тема ненависті поляків до росіян і всього російського постійно порушувалася чорносотенцями. Окрема увага приділялася ситуації, у Східній Галичині. З цього приводу наголошувалося, що у Галичині почастишали прояви ненависті поляків і українців, яких чорносотенці називали «мазепинцями», до росіян, що, на їхню думку, було одним із знарядь полонізації. Незважаючи на те, що «багато російських галичан» були «прибічниками культурної і національної єдності всіх російських племен» в українських гімназіях краю було скасовано російський правопис і замість нього введено «якийсь новоутворений польсько-русинський». У Східній Галичині було понад 7 «так званих українських гімназій», в яких молодь виховували в «яскраво мазепинському дусі й дикій ненависті до Росії й всього російського». Далі відзначалося, що прихильникам зближення з Росією дуже важко навчатися у польських і українських гімназіях Галичини [9, с. 7-8].

Отже, за підтримки російської влади на Волині чорносотенці проводили активну антипольську кампанію, яка значно посилилася на початку ХХ ст. У своїй пропагандистській діяльності вони часто видумували «факти». Це робилося свідомо, щоб зобразити поляків, ворогами російської влади. Така діяльність великою мірою сприяла ускладненню міжетнічних і міжконфесійних взаємовідносин у краї.

Джерела та література:

1. Шульгин В. Годы – дни – 1920 / Виталий Шульгин. – М. : Новости, 1990. – 832 с.; 2. Поляки в Юго-Запад. крае // Почаевский листок. – 1913. – №15. – 10 марта. – С. 8-9.; Ольденбург С. С. Царствование Императора Николая II / С. С. Ольденбург. – М. : Терра, 1992. – 640 с.; 4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа. – К. : Критика, 1994. – 344 с.; 5. Казначесва Л. М. Волинське дворянське зібрання (1796 – 1917): функції, структура участь у системі органів влади : автореф. ... дис. ... кандидата іст. ... наук / Людмила Миколаївна Казначесва. – К. : І-т історії України НАН України, 2008. – 20 с.; 6. Кто виновник земельного разорения // Почаевский листок. – 1912. – №58-59. – 3 августа. – С. 8-9; 7. Ещё о «панском шляхе» // Почаевский листок. – 1913. – №2. – 15 января. – С. 9-10; 8. Истина православия и ложь католицизма по Евангелию // Почаевский листок. – 1914. – №3. – 22 января. – С. 4-5; 9. Полонизация и «мазепинство» в Галиции // Почаевский листок. – 1912. – №5. – 25 февраля. – С. 7-8.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Вероніка Візнюк

Культурно-освітня діяльність польських меценатів, літераторів, громадських діячів А.Є. Чарторийського, К. Сенкевича та Г. Блотницького на Поділлі і за кордоном у XIX ст.

У 1793 році за другим поділом Польщі Правобережна Україна увійшла до складу Російської імперії. Російська влада з однієї сторони намагалася утвердити своє панівне становище, руйнувала все українське. З другого боку польська шляхта активізувала свою діяльність з метою відновлення польського впливу на цих землях. Польські магнати присягали на вірність російським правителям, зберігаючи за собою маєтки і намагаючись утримати свою владу. Формування нових владних структур відбувалося в умовах збереження за польським шляхетством значного впливу в усіх сферах суспільно-політичного життя.

Про життя поляків на території Поділля і Південно-Східної Волині у XIX – на початку XX століття писали польські і російські джерела, характеристику яких подав у своїх працях Л.В. Баженов; про українсько-польські стосунки після другого поділу Польщі писав О.П. Григоренко; про боротьбу поляків за впливи на Поділлі у 1793-1830-х роках – А.Г. Філінюк; палацово-паркові ансамблі XVIII-XIX ст. на теренах Хмельниччини як шедеври європейського зодчества досліджували О. М. Пажимський і Б. О. Пажимський.

Понад 500 біографічних статей про поляків, що відзначилися своєю участю в політичному, громадському і культурному житті Польщі і Поділля містить біографічний словник В. Колесник «Відомі поляки в історії Вінниччини», в якому використані дані з фундаментальних видань: «Polski słownik biograficzny», польських універсальних ілюстрованих енциклопедій, архівні документи, монографії, мемуари, краєзнавчі праці. В словнику подається матеріал про один з найвпливовіших польських родів – князів Чарторийських, колишніх власників містечка Меджибожа.

Відомим представником цієї родини польських власників на Поділлі був Адам Єжи Чарторийський (Чарториский) (1770-1861) – державний, політичний і освітній діяч, поет, мемуарист, меценат. Володів Ковіньсько-Вольським ключем з Пулавами на Люблінщині, Закровецьким і Синявським у Галичині, Меджибізьким і Гранівським на Поділлі, Столпецьким у Мінській губернії. Отримав чудову домашню освіту, подорожував по Німеччині, Франції, Англії та Шотландії. Навчався в Единбурзі, цікавився політичним устроєм та економічною системою країни.

Містечко Меджибіж було головною садибою під час візитів на Поділля. Після входу Правобережжя до складу Російської імперії деякий час служив при дворі Катерини II, Олександра I, увійшов до найближчого оточення монарха. Був членом Комісії щодо училищ при Міністерстві народної освіти, попечителем Віленського навчального округу, до якого входило 8 західних губерній Російської імперії, відігравав важливу роль у розвитку Віленського університету. У 1810 році залишив Петербург і присвятив себе освітнім справам. У Меджибізькому замку відкрив повітову школу у 1819 році (за деякими джерелами у 1814 році), вона проіснувала до конфіскації фортеці російською владою. Фундував у Гранові новий костюл, у Чарторії (присілку Слободища) – церкву св. великомученика Димитрія (1826 рік). На його кошти у 1812 році була зведена мурована дзвіниця для Меджибізького парафіяльного костюлу, у Гранові Чарторийським були збудовані дві церкви – св. Миколая та Успіння Пресвятої Богородиці [2, с. 822].

У 1823 році вимушений був залишити посаду попечителя округу. Був одним з керівників польського повстання, а після його розгрому виїхав до Парижа. Усі його маєтки були конфісковані. З 1833 року жив у Парижі, його палац під назвою Готель Лямбер був центром діяльності консервативного табору польської еміграції. Тут збирався цвіт польської інтелігенції, готель був осередком польської культури і освіти. Чарторийський мріяв про відродження польської держави, намагався схилити на бік Польщі європейські уряди, надавав матеріальну допомогу і протекцію польським емігрантам. Був одним з творців Польської бібліотеки в Парижі, головою Історично-літературного товариства та керівником інших інституцій започаткованих в еміграції. В Адамі Чарторийському бачили майбутнього короля Польщі. До кінця життя боровся за відродження незалежної Польщі, був захисником визвольних суспільних рухів у Європі, під час Кримської війни – організатором і патроном польських військових формувань [2, с. 824].

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Відомий як автор елегійної поеми «Польський бард», залишив спогади, опубліковані разом з листуванням з Олександром І «Мемуари князя Адама Чарториського й листування з імператором Олександром І». Написав велику кількість промов, перекладав на польську Софокла і Горація. Був нагороджений хрестом *Virtuti Military*, кавалером ордена Білого Орла та св. Анни.

Близьким до Адама Єжи Чарторийського був Кароль Сенкевич (1793-1860) – бібліотекар, історик, літератор, публіцист. Закінчив базиліанську школу в Умані, потім повітову школу у Вінниці, в 1810-12 рр. навчався у Волинській гімназії в Кременці. Протягом 3-х років був особистим секретарем візитатора шкіл Волинської, Подільської, Київської губерній Ф. Плятера, жив в Кременці. У його помешканні відбувалися літературні вечори, сам він писав вірші і робив поетичні переклади. Згодом заснував неофіційний Кременецький письменницький клуб і був його головою.

У 1816 році розпочав навчання у Віленському університеті, завдяки підтримці Чарторийського. В 1817-19 рр. подорожував по Швейцарії, Італії і Німеччині разом із своїми вихованцями, синами сестри Адама – Софії, допомагав сину К. Чарторийського Адаму у вивченні філософії та історії в Женевській академії. Сам вивчав математику, французьку і англійську мови.

З 1819 року упорядковував бібліотечно-рукописні зібрання Чарторийських у Пулавах і Синяві. Того ж року за завданням Адама Чарторийського здійснив наукову подорож, під час якої знайомився з роботою великих бібліотек в Німеччині, Швейцарії, Італії, Франції, Великій Британії, опрацьовував польські рукописи, збирав інформацію про великі аукціони і букіністів, купував літературу для пулавських зібрань. Після повернення отримав посаду секретаря Чарторийського і бібліотекаря. З пулавських зібрань створив найважливішу того часу на польських землях історичну й літературну Пулавську бібліотеку Чарторийських, започаткував її наукову діяльність. Опрацьовував ґрунтовний каталог більшої частини фонду, розповсюджував інформацію про зібрання та робив їх доступними для вчених. У 1828 році відкрив Пулавську друкарню, в якій з часом видав працю «Відомості про сучасну Грецію», переклад драми В. Гюго «Hernani» (спільно з братом Яном та Г. Блотницьким) [2, с. 681].

Сенкевич виношував проект зведення Адама Чарторийського на трон Королівства Польського. В кінці 30-х років XIX ст. керував політичною канцелярією Чарторийського і був його політичним секретарем, супроводжував його в поїздках, опрацьовував проекти, меморіали та інші документи. Вів активну роботу у Літературному товаристві як секретар історичного відділу. Започаткував при відділі бібліотеку, опрацьовував книги і рукописи, які передавалися туди. Копіював документи, що стосувалися Польщі у французьких, англійських архівах.

У 1837 році висунув проект створення польської бібліотеки, яка стала б центром історичних досліджень та головним осередком культурного життя еміграції. Був обраний секретарем і скарбником, піклувався про збільшення фондів бібліотеки, укладання каталогів, відкриття читального залу. Збиралися кошти на закупівлю будівлі для бібліотеки, але за 2 роки було зібрано лише п'яту частину необхідних коштів. А. Чарторийський, як голова Бібліотечної ради, вирішив прийняти проект В. Замойського, який дав свої кошти на цю справу, після чого Сенкевич залишив роботу в бібліотеці, вийшов з Літературно-історичного товариства і присвятив себе виключно видавничо-науковій діяльності. Цікавився історією Польщі та слов'янського світу, писав підручник з історії Польщі для Польської школи на Батіньолі у Парижі [2, с. 682].

В близькому оточенні Адама Чарторийського був літератор, педагог, громадський діяч Гіполіт Блотницький (1792-1886). Навчався у Вінницькій школі, Волинській гімназії (не закінчив), в 1814 році вступив до Віленського університету, після закінчення якого отримав ступінь кандидата філософії. Займався літературною діяльністю – писав вірші в псевдокласичному стилі, сатиричні твори, робив переклади з англійської на польську. З 1821 року був пов'язаний з Чарторийським, був ним призначений чиновником канцелярії кураторії. Відряджений до Петербурга для вивчення російської мови, доставив туди листи різним особам на захист Віленського університету. Після відставки Чарторийського з посади куратора, готував акти для передачі справ його наступнику М. Новосільцеву. Залишився при ньому разом з К. Сенкевичем і був особистим секретарем і людиною близькою до родини. Був вихователем синів Адама Єжи – Вітольда та Владислава, а згодом його онука Августа [2, с. 52].

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Разом з Чарторійським був учасником польського повстання. Формував піший Литовсько-Руський легіон, в якому мав звання поручика, потім капітана, був нагороджений золотим хрестом *Virtuti Militari*. Після поразки повстання разом з Чарторійським виїхав до Кракова, потім емігрував до Франції. Російським урядом був оголошений вигнанцем із заборонаю в'їзду в межі імперії. Жив у Парижі, активно працював в Готелі Лямбер, який був центром діяльності консервативного табору польської еміграції, також основним осередком польської культури та освіти. Був співтворцем таємного Союзу національної єдності і його статуту. Належав до рішучих прихильників ідеї сильної монархії на чолі з А.Є. Чарторійським. Опікувався роботою Літературного товариства; за його задумом кн. А. Чарторійською було засноване Товариство благодійності польських дам для допомоги хворим, опіки над вдовами і сиротами емігрантів, людьми похилого віку, в якому отримав посаду заступника секретаря. У 1849 став директором Підготовчої польської школи в Парижі. В родинному архіві Чарторійських зберігаються кореспонденція Блотницького, його особисті нотатки [2, с. 53].

На території Правобережної України польське населення становило досить значну кількість, що мало великий вплив на становлення культури і освіти на Поділлі і Волині. Польські власники будували оборонні споруди, палаци, храми, відкривали школи, вносили значний вклад у розвиток літератури і мистецтва. Князь Адам Чарторійський був одним з кращих представників польської знаті, він згуртував навколо себе талановитих, освічених людей, які допомагали йому втілювати в життя проекти в галузі культури і освіти. Після поразки польського повстання 1830-1831 рр. боротьба за відновлення польської державності перемістилася за кордон. В еміграції продовжувалась робота польських товариств, шкільних закладів, тривала політична діяльність з метою повернення Польщі в кордонах до розділів.

Джерела та література:

1. Козельський Я. Роман Афтаназі і його «Матеріали до історії резиденцій». Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції 23-25 травня 1996 / Я. Козельський. – Житомир: Поліграфкнига, 1996. – С. 60-61; 2. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с; 3. Пажимський О. Садибні ансамблі подільської Волині / О. Пажимський. – Самчики-Хмельницький, 1997. – 215 с; 4. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.) / Інститут історії України НАН України та ін. – Хмельницький: Поділля, 1999. – 600 с; 5. Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней / Л. Горизонтов, В. Дьяков и др. – М.: «Наука», 1993. – 528 с; 6. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / П.-Р. Магочій; відп. ред. В. Падяк. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2012. – 794 с; 7. Маєток. Науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника «Самчики» / редактор Б. Пажимський. – Самчики, 2011. – 180 с; 8. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матер. міжнар. наук. конф. – Хмельницький: Поділля, 1999. – 600 с.

Вікторія Волошенко

Евристичний потенціал досліджень художнього оформлення творів друку (на прикладі популярних видань Наддніпрянської України зламу ХІХ-ХХ ст.)

Важливим елементом друкованих творів є їх художнє оздоблення, яке, будучи водночас історичним фактом і соціальним явищем, результатом виробництва і розвитку зображувальної історичної традиції, частиною книжкової культури, мистецтва та дизайну, є джерелом синтетичного характеру, що поєднує ознаки кількох джерельних типів – власне речових і зображувальних, може досліджуватися як пам'ятка і духовної, і матеріальної культури, з урахуванням джерелознавчих і мистецтвознавчих аспектів. Залежно від дослідницьких завдань таке джерело здатне продукувати інформацію про своє існування у культурі, закладені в ньому естетичні і світоглядні ідеї, відображення реалій минулого, пов'язаних з його створенням і функціонуванням.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Виявлення евристичного потенціалу художнього оформлення творів друку уможливорює використання методів історичного та історико-книжкового джерелознавства [1]. Застосування прийомів джерелознавчої критики створює можливості для встановлення атрибуції, походження, авторства, структури, змісту, соціальних і культурно-історичних обставин створення джерел, пов'язаних з проблемами мистецького оздоблення друкованих творів; актуалізації історико-біографічного, ідейно-філософського, соціологічного аспектів їх аналізу тощо. Специфіка використання загальних джерелознавчих прийомів у дослідженні зображувальних джерел проявляється на рівні прочитання й інтерпретації візуального тексту, розгляду його як частини реалізованої через образи дійсності, як соціального явища, що містить не тільки конкретний матеріал зображення, але і його підтекст, ідейні і художньо-естетичні основи образів. Історико-книжкове джерелознавче дослідження має в арсеналі спеціальні методи історичного вивчення проблем художнього оформлення книги як частини матеріальної культури, з увагою до аналізу змін у техніці книжкового виробництва, способах оформлення, друку абощо.

Мистецтвознавчий підхід дає можливість проаналізувати естетичні та концептуальні компоненти художньої інформації, використані зображувальні засоби та ін.

Спеціалісти з «історії образів», «візуальної історії» наголошують потребу вивчення царини експертної оцінки, історії смаку, формування й увічнення мистецьких канонів (соціальних чи культурних критеріїв); застосування методів «інтерпретаційного відновлення», «інтуїтивного доступу до "художньої особистості"», підходів візуальної герменевтики тощо [2]. Власний інформативний потенціал має застосування іконографічного методу [3].

Для соціальних істориків серед фактів, які відображуються в історико-книжкових джерелах, інтерес представляє дослідження впливу художнього оформлення (та супутніх його створенню суспільних явищ і процесів) на процеси поширення книги, зростання або падіння інтересу до неї. Книжкове декорування та контекст його створення дозволяють у деяких випадках краще, ніж через інші джерела, пізнати конкретику історії читачів різних епох; усвідомлення особливостей ставлення до книги і читання; соціальної і культурної взаємодії по лінії: автор тексту – видавець – художник – посередник з поширення – споживач.

У статті зроблено спробу розглянути інформаційні можливості проблематики, пов'язаної з мистецьким обрамленням творів друку, на прикладі питання художнього оформлення популярних видань, поширюваних у Наддніпрянській Україні на зламі XIX–XX ст. Синонімами «популярних» творів друку, у контексті цієї роботи, розглядаються поняття «масової» і «народної» літератури (у т.ч. різні види «народних» видань: і комерційні – переважно лубочні, і створені з просвітницькими цілями в інтелектуальних колах – «інтелігентські», «просвітницькі»). У зв'язку з багатоаспектністю теми у центрі розгляду – факти, які відображують контекст та способи оформлення цього типу видань, підстави їх створення, уявлення інтелектуалів про селянське ставлення до книг та власне про те, якою мала бути популярна книга.

Зміни в художньому оформленні популярних видань у своїй речовій іпостасі знаходились у тісній взаємодії з виробничою діяльністю – вимогами друкарського ринку, урізноманітненням способів виготовлення друкованих творів тощо. У XIX ст. шрифт стали відливати не в ручних формах, а машиною. На зламі століть вже використовували наборні машини: впровадження стереотипу надало значну економію в складанні і зберіганні шрифту, а значить і здешевило видання. Стереотип став незамінним у ротативному друці. З кінця XIX ст. спочатку у великих містах – Києві, Харкові, Одесі, а потім і у менших губернських та повітових центрах, стали відкривати друкарні з ротаційними машинами на паровій чи електричній силі. Змінилася техніка виготовлення ілюстрацій. Замість різновидів дорогої гравюри на міді, виготовлення якої забирало багато часу і давало мало відбитків, впроваджувалася літографія, а згодом – швидкі фотомеханічні (цинкографія) і електролітичні (гальванопластика) засоби виготовлення кліше для ілюстрацій [4].

Ці нові техніки застосовувались навіть у випуску найдешевших лубочних видань, і то не тільки брошур, але й «картин» (зображень з короткими текстами, важливих для поширення друкованого слова серед малописьменних та анальфаветів). До 1880 рр. у центральних російських губерніях існував цілий промисел з розфарбовування

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

надрукованих на дешевому сірому папері лубочних картин. Яскраві малюнки, які освічена публіка вважала зразком несмаку, селянські дівчата розписували на дому, широкими мазками у дві-три фарби. Тільки у двох волостях Московської губ. у 1879 р. за рік розфарбували біля 3 мільйонів лубочних картин. З 1880-х рр., під впливом поширення техніки хромолітографії, вигляд лубочних картин змінюється – у них з'являються нові сюжети, яскраві фарби, більш правильний малюнок, виконаний навченими у «рисувальних школах» художниками [5]. На думку просвітниці Олександри Калмикової, впровадження нових технічних засобів сприяло своєрідній «народній видавничій революції» – зростанню видавництва і поширення серед «народу» газет, ілюстрованих щотижневиків, навчальної та науково-популярної літератури, які відвоювали частину ринку у лубочних видань. Деякі лубочні видавці переорієнтовували напрям друкарської справи, суміщаючи видавництво лубочної і просвітницької літератури [6].

Широке поширення лубочних брошур і картин змусило народницьку інтелігенцію (переконану у шкідливості нав'язання «народу» власних уподобань та необхідності спускатись до «народних» потреб) частково орієнтуватись на перевірені лубочниками параметри масових видань – дешевизну, невеликий обсяг, наявність ілюстрацій, щоправда, «просвітницькі» видання мали бути грамотними і охайними. Сучасні дослідники В.В. Ващенко, О.І. Журба, Е.О. Чернов розглядають комерціалізацію як стимул розвитку мистецтва книги та видавничої культури, з піклуванням видавців і друкарів про читача: у підборі зручних форматів, грамотній редакторській та коректорській підготовці [7]. Утім, ситуація з масовим видавництвом у ХІХ ст. не підтверджує універсальності цієї версії – орієнтація на комерційний успіх або «запити і смаки народу» подекуди ставала на заваді розвитку мистецтва книжкового оформлення. Видавці це явище пояснювали необхідністю здешевлення книги для масового споживача, а тому запрошували художників-самоуків, недостатньо дбали про шрифти, рисунок, розташування літер, пропорції друкованого поля тощо.

За спостереженням Олександра Лотоцького і Дмитра Антоновича, «естети стародруків» на початку ХХ ст. констатували загальне зниження мистецької цінності сучасних ним друкованих видань (не тільки «народних») на противагу «стильний і розкішний старій графіці». Серед таких критиків був і Михайло Грушевський, якого обурювала «нова гражданка, по московських взірцях» (з подекуди невідповідними розмірами берегів, «негарно» розташованими у рядках нечитабельними літерами тощо) [8].

У бібліологічній критиці 1920-х рр. також побутувало уявлення про вкрай низький рівень розвитку книжкового оздоблення на зламі ХІХ-ХХ ст. як у Галичині, так і у Наддніпрянській Україні. Український мистецтвознавець Володимир Січинський появу нового розуміння книжкової графіки у Східній Галичині пов'язував лише із діяльністю Павла Ковжуна та його послідовників, вважав це відповіддю на «запити широких кіл читачів» [9]. У 1926 р. Федір Ернст писав про щезання на Наддніпрянщині «мистецтва книги як такого» у другій половині ХІХ ст. Орієнтацію видавців на «запити» споживачів він оцінював в негативному сенсі: саме споживачі пристосовували до своїх потреб не тільки зміст книг, а й їх зовнішній вигляд, «потребуючи» видань дешевих, без шрифтів та форзаців, організації сторінки, з «малюночками» - поясненнями до тексту та заманливими обкладинками. Таким «основним споживачем української книги» він називає не «народ», а, згідно тодішньої ідеології, «міщанство». Чи стосувались його висновки специфічно українського виду популярної книги – «метеликів», при цьому не зрозуміло [10]. У 1930 р. Антін Козаченко описує саме вигляд «метеликів», як винайденої українськими інтелектуалами спеціальної форми науково-популярного, масового видання: це були «чепурні видання, в кольоровій обкладинці, друковані великим, чітким шрифтом». Він же відзначає, що після революції 1905 р. розширення кола соціального призначення української легальної книжки призводить до зміни виду та вигляду популярних книг. Він визнає відсутність «розкішних, дорогих видань», але стверджує, що більшість мала «пристойний, гарний, хоч і простий вигляд» [11].

Одним з чинників зменшення естетичних вимог до оформлення друкованих видань у ХІХ ст. стало поширення ідей позитивізму та естетичного нігілізму, яке спровокувало широкі мистецькі дискусії про розмежування «високого» мистецтва і «низького» ужиткового, презирливо охрещеного «ремісницьким». Встановлення кордону між мистецтвом і ремісництвом своєю чергою сприяло відмежуванню масової культури від високого

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

мистецтва та зниженню рівня мистецьких вимог для виробів, розрахованих на масових споживачів [12]. На погляд Ф. Ернста, на початку ХХ ст. рух до відродження художньої книги, помітний у Німеччині, Англії і Франції, в Україні тільки зароджувався, «гарні видання» губилися у тонах «макулатури», не існувало жодного видавництва, яке б послідовно «уважно, любовно дбало б про книгу». Серед позитивних тенденцій у «спробах піднести книгу» були намагання підвищити рівень фахової підготовки спеціалістів, покращити друкарську техніку, вплинути на смаки, пропонуючи зразки старої та новітньої графіки. У Києві у 1903 р. уперше в імперії було відкрито спеціалізовану «Художньо-ремісничу навчальну майстерню друкарської справи», з 1909 р. почав виходити художній журнал, чималою мірою присвячений питанням художнього друку («Искусство, живопись, графика, художественная печать», видання В.С. Кульженка) [13].

На творчих пошуках у сфері художнього оздоблення книги несприятливо позначилося і тривале панування реалізму. Художники здебільшого не були граверами, з їх малюнків кліше різали чи травили не завжди вправні гравери-копіювальники. Працюючи в реалістичній манері, ілюстратори не враховували вимог стилю й графічності у книжковій декорації. Навіть коли в ілюструванні книжок брали участь кращі майстри, такі, як Ілля Рєпін, Володимир Маковський чи Микола Пимоненко, їх ілюстрації характеризувала відсутність графічного стилю [14]. Вдалі експерименти з вироблення власної індивідуальної техніки ілюстрування були здійснені Георгієм Нарбутом, який звернув увагу на складнощі репродукування малюнків фото-механічним способом, для подолання технічних недоліків звертався за порадами до професійних друкарів [15]. Але ці набутки тоді залишались індивідуальним надбанням. Михайло Грушевський, якому в ілюструванні його популярних видань («Ілюстрована історія України», «Культурно-національний рух на Україні в ХУІ-ХУІІ віці», «Наша політика») допомагав досвідчений художник-графік Василь Кричевський, у 1911 р. жалівся на «технічні перешкоди», які не дали можливості випробувати всі відбитки малюнків, підготовані для ілюстрованої історії України, деякі з них «вийшли не дуже добре» [16].

З іншого боку, саме В. Кричевський і «пристрасно закоханий у красу старого книжкового друку» М. Грушевський, здійснили перегляд ціннісного виміру естетики книг, відшукуючи зразки їх оформлення в українській книжковій історичній традиції. Їх співпраця заклала підвалини для нової течії в оформленні української книги, зробивши мистецтво українських стародруків джерелом модерної української графіки. М. Грушевський був ініціатором і ідеологом цієї роботи, надаючи відповідний науково-історичний матеріал, а В. Кричевський втілював ці мрії, створивши нові композиції книжкової декорації. Художник допомагав у підборі ілюстрацій зі старих українських видань, реставрував давні малюнки, творив нові композиції на основі старих взірців. Започаткований новий рух українського книжкового мистецтва був продовжений за часів революції. У заснованій у 1917 р. Українській академії мистецтв у трьох майстернях (В. Кричевського, М. Бойчука і Г. Нарбута) з семи митців значною мірою займались книжковою графікою, працюючи над багатьма її елементами – ілюстраціями, обкладинками, титулами, заставками, кінцівками, книжковими марками, знаками тощо [17].

Традиції художнього оформлення українських популярних книг розвивались і у ХІХ ст., особливо активно – у царині книжкових ілюстрацій. До найкращих ілюстраторів цього часу зараховують онука засновника Харківського університету, художника-баталіста Миколу Каразіна – автора десятків тисяч малюнків-ілюстрацій. Щоправда, більшу частину часу він присвячував ілюструванню російських офіційних історичних видань [18]. Але звертався і до української тематики: ілюстрував видання Тараса Шевченка, а у 1901 р. – белетризований популярний виклад української історії «На Украине» Олександри Єфименко. До закладання української школи книжкових ілюстраторів також долучилися художники Опанас Сластіон, Іван Їжакевич, Амвросій Ждаха та ін.

Творчий шлях одеського художника А. Ждахи яскраво демонструє вагу ідейного впливу оточення на творчість митця. Він мав творчі стосунки з Михайлом Комарем (Комаровим), Петром Ніщинським, Євгеном Чикаленком, Михайлом Кропивницьким, Миколою Лисенком, діячами Одеської громади, «Братерства Тарасівців» та ін. Визначну роль у зверненні А. Ждахи до творчості Кобзаря зіграло його знайомство з Віктором Ковальовим, який у 1844-1845 рр. жив на одній квартирі разом з Т. Шевченком, допомагав йому у виданні альбому «Живописна Україна». Окрім оформлення шевченкових творів, у

У К Р А Ї Н Я - П О Л Ї Щ Я

доробку А. Ждахи є ілюстрації до українського Євангелія, «Слова про Ігорів похід», творів Івана Липи, Григорія Квітки-Основ'яненка, Євгена Гребінки. На початку ХХ ст., співпрацюючи з кращими українськими видавництвами популярної літератури («Благодійним товариством видання дешевих і загальнокорисних книг для народу» і видавництвом «Час»), ілюстрував брошуру М. Комаря «Оповідання про Антона Головатого та про початок чорноморського козацького війська», друге видання «Чорної Ради» Пантелеймона Куліша і белетристичну брошуру Зої Левицької «При битій дорозі» – переробку твору польського історика Францішека Равіти-Гавронського [19].

Факти, дотичні проблеми художнього оформлення популярних видань на зламі ХІХ-ХХ ст., містять відомості і про зміст тиражованих ілюстраторами образів. Панування етнографізму і реалізму в традиції ілюстрування українських видань, а також їх недосконале наслідування у лубочній продукції на «малоросійську» тематику, призвело до створення і поширення типізованих візуальних зображень України і українського. Українські інтелектуали критикували «малоросійське» оформлення книжкових обкладинок із зображеннями краєвидів з «тополями, хатками, гаями, садками», «здебільшого неграмотно намальованими і погано репродукованими» [20]. Подібний спосіб візуалізації української історії російським професором Петром Коваленським викликав невдоволення Дмитра Дорошенка: з 35 ілюстрацій до брошури сім були присвячені зображенню дніпровських порогів, ще сім – «малоросійським пейзажам» [21]. Ф. Ернст в'їдливо описував тематичну обмеженість сюжетів ілюстрацій до української книги: «Переплітаючись з хвостатим написом, сидить кобзар, журиться дівчина, скачуть козаки, стирчать тополя, біліє хата та сяє місяць над водою. Усе, що вабить серце, треба вилити на обгортку. Довідалися, що українські вишивки та килими відрізняються від орнаментики інших народів – і з того часу вишивка рішуче переїхала від свого природнього призначення на книжкову обгортку і вперто тримається на ній аж до наших днів» [22]. «Типи Малоросії» між тим були такі популярні, що зайняли вагоме місце і в ілюструванні українського життя на популярних на початку ХХ ст. відкритих листах (поштівках) – відверто постановочних, ідилічних і лубочних, як за способом розфарбування, так і за змістом. Подібним чином стилізували поштівки з ілюстраціями відомих літературних творів – ілюстровані видання були дорогі, вигідніше було купити дешеве видання і серію поштівок [23]. Серію «малоросійських» видів для поштівок в стилі модерн створив Г. Нарбут, який, крім того, встиг поекспериментувати також з ілюстративним рядом російських лубочних картинок на мілітарну тематику [24].

Нові критерії змісту ілюстрацій українських історичних популярних видань на початку ХХ ст. привнесли українські інтелектуали - популяризатори української історії та культури. Дискусії щодо оформлення науково-популярних історичних видань супроводжували вихід у світ у 1907 р. «Історії України-Русі» Миколи Аркаса – другої «найкориснішої» книжки після «Кобзаря» (Є. Чикаленко), «першої книжки нашої історії, написаної для широкої публіки» (О. Лотоцький). Популяризації української історії прислужилися не тільки принади викладу, але й оформлення. Рецензенти відзначали небувалу кількість і якість ілюстрацій, але водночас висловлювали критичні зауваження щодо їх підбору, підкреслюючи засилля деталей в «обрусительному стилі» і пропонуючи прикрасити друге видання ілюстраціями, які б надали історії українського колориту, виявили «визвольний дух нашої історії». У процесі підготовки другого видання книги проявились всі труднощі добору відповідного ілюстративного матеріалу – готових збірників українських історичних ілюстрацій не існувало, тому доводилось передивлятися фонди музеїв, приватні добірки, збираючи матеріал по крихтах. Значну допомогу у цій справі виказали редактор Василь Доманицький, а також Василь Пачовський, В'ячеслав Липинський, Сергій Шелухін і Гнат Хоткевич. Не менш проблематичним був і пошук досвідченого художника-ілюстратора. Розглядалися кандидатури Ю. Маковського, О. Сластіона, С.Васильківського, Й. Куриласа, Ю. Панькевича. Зрештою була налагоджена співпраця з ілюстратором львівської «Просвіти» Теофілом Липинським [25].

Злива критики відобразила неусталені суспільні вимоги до оформлення книжок і зрештою підштовхнула до подальших пошуків у цій царині. М. Грушевський, один з головних критиків книжки М. Аркаса, при випуску своєї ілюстрованої історії України віддавав перевагу «не скомпонованим сучасними малярами», а «автентичним» ілюстраціям – знімкам зі старих портретів, малюнків, гравюр тощо, які давали «загальний образ часу, епохи» [26].

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Використання методів історичного та історико-книжкового джерелознавства розширює можливості розкриття потенціалу фактів, пов'язаних з мистецьким обрамленням друкованих творів. Запропонований огляд питання художнього оформлення популярних видань, поширюваних у Наддніпрянщині на зламі XIX-XX ст., лише окреслює один з можливих напрямів пошуків, натякаючи на існування цілого комплексу перетворень технічного, ідейного, світоглядного характеру, що сприяли зростанню масової друкованої продукції й удосконаленню її естетичних характеристик.

Джерела та література:

1. Історичне джерелознавство: підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / Я.С. Калакура [та ін.]. – К., 2002. – 488 с.; Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: навчально-методичний посібник. – Х., 2004. – 163 с.; История книги: Учебник для вузов / Под ред. А.А. Говорова и Т.Г. Куприяновой. – М., 1998. – 346 с.; Андреева О.В. История книжного дела в изобразительных, аудиовизуальных и вещественных источниках: Учебное пособие / Московский государственный университет печати. – М., 2008. – 172 с.; Мигонь К. Наука о книге: очерк проблематики / Пер. с польск. О.Р. Медведева. – М, 1991. – 198 с. 2. Гаскелл А. Візуальна історія // Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка; пер. з англ. – 2-ге вид., випр. – К., 2010. – С. 221-255. 3. Ковалевська О. Зображення кризь віки: іконографія козацької старшини XVII –XVIII ст. В 2-х ч. – К., 2014. – Ч.1. Монографія. – 314 с. 4. Тищенко Г. Триста п'ятдесят літ тому і тепер (1574-1924) // Бібліологічні вісті. – К., 1924. – Січень-Березень. – С.9-11. 5. Полвека для книги (1866-1916). – М., 1916. – С. 166, 186. 6. Там само. – С. 200-201. 7. Ващенко В.В., Журба О.И., Чернов Э.А. Книжка как фактор исторического процесса // Історіографічні і джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі: [міжвуз. зб. наук. праць]. – Д., 2012. – С. 11,13. 8. Антонович Д., Лотоцький О. Українська книга // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська. – К., 1993. – С. 128. 9. Січинський В. Книжкова графіка Павла Ковжуна // Бібліологічні вісті. – К., 1927. – №4(17). – С. 78-80. 10. Ернст Ф. Георгій Нарбут та нова українська книга // Бібліологічні вісті. – К., 1926. – №3(12). – С.5-7. 11. Козаченко А. Минуле книги на Україні. – Х. - К., 1930. – С. 52, 76-78. 12. Антонович Д., Лотоцький О. Вказ. праця. – С. 129, 141. 13. Ернст Ф. Вказ. праця. – С.6. 14. Антонович Д., Лотоцький О. Вказ. праця. – С. 142. 15. Ернст Ф. Вказ. праця. – С.9. 16. Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. – Друга тисяча. – К.-Л., 1911. – С. II. 17. Антонович Д. Українська гравюра // Українська культура. Вказ. праця. – С.377-380. 18. Антонович Д., Лотоцький О. Вказ. праця. – С. 142. 19. Дмитрієнко М.Ф., Грузін Д.В. Ждаха Амвросій Андрійович // Енциклопедія історії України: у 10 т./ редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К., 2005. –Т.3. – С.143; Забочень М. Ілюстратор народних пісень Амвросій Ждаха // Народна творчість та етнографія. – 1963. – №1. – С. 101; Ісаєвич Я. Українське книговидавництво: витоки, розвиток, проблеми. – Л., 2002. – С. 402. 20. Антонович Д., Лотоцький О. Вказ. праця. – С. 142. 21. Д-ко Д. Проф. П.И. Коваленский. История Малороссии. Спб, 1912 // Украинская Жизнь. – 1912. – №12. – С.62. 22. Ернст Ф. Вказ. праця. – С.7. 23. Пустынникова И. Картинки из народа. 100 лет назад Украину охватила открыточная лихорадка // Режим электронного доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/3624626-kartynky-uz-naroda-100-let-nazad-ukraynu-okhvatyla-otkrytochnaia-lykhoradka>. – Назва з екрану. – Дата звертання: 27. 02. 2017. 24. Славенсон В. Война и лубок // Вестник Европы. – 1915. – июль. – С. 110-111. 25. «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906-1909 роки / Упорядкування, вступ та коментарі І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 7-35, 191- 198. 26. Грушевський М. Вказ. праця. – С. I.

Ірина Валігура

Польські видання XVII ст. з фондів Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва як джерело книжкових інтересів подолян початку XX ст.

У фонді відділу РіЦ Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва зберігаються польські стародруки XVII ст., які були надруковані польською мовою, а також латиною на території

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Речі Посполитої. Це 21 видання, що представлені 13 одиницями збереження, з яких 3 конволюти.

Найстарішим польським друком колекції є прижиттєве видання італійського священика, єзуїта, історика і географа, автора політичних і релігійних творів епохи Контрреформації Джованні Ботеро (1540–1617) «*Relatyj powszechnych*» (Краків, 1613). Праця містить докладний географічний опис тогочасного світу, через що в сучасників складалося враження, що автор особисто відвідав місця, про які розповідав. Насправді ж він мандрував лише Італією, Францією та Іспанією, а вичерпну інформацію про інші країни мав завдяки службовому становищу та звітам, які надходили до Риму з єзуїтських місій. Варто зазначити, що в першій частині видання, на сторінках 146-147, подається опис Поділля [1]. Від моменту першої публікації у 1596 р. його праця мала надзвичайний успіх, і дуже швидко з'явилися її переклади всіма основними європейськими мовами. Польський за досить драматичних обставин взяв на себе бернардинець Павел Ленчицький (1572–1642). Під час походу Лжедмитрія I на Москву він разом з польським посольством потрапив в ув'язнення на так званому Посольському дворі. Перебуваючи в полоні, він здійснив переклад твору, причому зосередився лише на передачі тексту оригіналу, не додавши жодних приміток або коментарів.

Вперше польськомовне видання вийшло друком у Кракові 1609 р., а друге – у 1613 р., обидва – в друкарні Миколая Лоба. Ця праця значно вплинула на існуючий на той час польський еталон викладу географічних знань та відіграла істотну роль у розвитку польської географічної літератури.

Наявний примірник має дерев'яну палітурку, яка обтягнута шкірою темного кольору з тисненням, корінець з бинтами та рештками металевих застібок. Текстова частина оздоблена дереворитами, заставками, ініціалами. Друкарські рамки – типові для пізнього Ренесансу і раннього бароко. Видання складається з п'яти частин, кожна з яких має окремий титул та пагінацію сторінок. На жаль, бракує титульного аркуша та початкових сторінок першої частини книги. Фіксуються власницькі написи Й. Г. Гузарського та Франциска Кловіцького на форзаці (датований 1744 р.), а також польськомовні маргіналії однієї особи по всьому тексту примірника.

Наступна за часом виходу книга має відношення до польської правничої літератури XVII ст. Після Люблінської унії 1569 р. на наших теренах набули чинності коронні сеймові конституції, що поширювалися переважно у вигляді друкованих збірок сеймових ухвал за певні проміжки часу. В практичному вжитку такі збірки називалися «конституціями коронними». Більшою популярністю користувалися коментовані видання цих конституцій, відомі в Україні за іменами упорядників [2]. Один із таких статутів упорядкував правник Теодор Завадзький (Завацький) під повною назвою «*Compendium, to jest krotke zebranie wszystkich praw i konstytucji koronnych*» (Краків, 1614), що вийшов з друкарні Симона Кемпінського і належав у XIX ст. польській аристократці Розалії Собанській. Про це свідчить екслібрис її Василівської бібліотеки, що згодом увійшла до складу родового зібрання Собанських в Ободівці Ольгопільського повіту Подільської губернії [3]. Примірник містить також власницький книжковий знак відомого львівського бібліофіла Гвалберта Павліковського (1793–1852), одного з перших польських колекціонерів екслібрисів. Книжковий блок реставрувався попередніми власниками, він теж має втрати (відсутні титульний аркуш, передмова, перші вісім сторінок першого розділу). Екслібрис Собанської міститься на дев'ятій сторінці, ймовірно, втрати сторінок відбулися ще раніше.

Безперечний книгознавчий інтерес становлять два видання польського коронного права, що вийшли друком з процвітаючої краківської типографії сімейства Піотрковчик. Друкарню заснували у 1570 р., але найбільш продуктивною вона була під керівництвом Анджея Піотрковчика (1581–1645). У 1609 р. він отримав звання королівського типографа від Сигізмунда III, що давало йому привілей на друк законодавчих документів. Видання друкарні відзначалися високою поліграфічною технікою виконання, гарно оформленими титульними аркушами, ксилографіями, різноманітністю шрифтів. У 1673 р. за заповітом типографія відійшла до Ягеллонського університету [4].

Примірник «*Constitutie y przywileie seymowe zá pánowánia krola Stephana*» (Краків, [1616]) опрацьований у напівшкіряну палітурку, на корінці якої міститься топографічний ярлик ободівської бібліотеки Собанських. Вихідні відомості на титулі відсутні, нумерація книжкового блоку починається з 155-ї сторінки. Наступні сторінки

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

наявного блоку – розрізнені, підібрані з різних видань. Імовірно, у власника існував якісь принцип відбору потрібного матеріалу. З огляду на те, що на корінці примірника під тисненою назвою «Praw Polskich» є позначка «2», можна припустити, що існував ще перший том. Майстерність друкарів додала книзі привабливого естетичного вигляду: досконало виконані рамкова гравюра із зображенням краєвиду Кракова, численні орнаментні малюнки ініціалів, заставки, кінцівки. Використовувався папір кольору слонової кістки з водяними знаками.

Поля наявного примірника рясніють маргіналіями, окремі рядки підкреслені, що свідчить про активне користування книгою.

Видання «Constitutie Statuta y przywileie, na walnych seymiech Koronnych od roku panskiego 1550 az do roku 1625 uchwalone» (Краків, 1625) на титулі вміщує запис власника Станіслава Чудзинського про те, що він придбав книгу за 30 флоринів. Слід зазначити, що середня вартість книги в середині XVII ст. становила близько 10 флоринів [5]. Ще один невідомий власник залишив на титульному аркуші монографічний екслібрис з ініціалами «НМ» та тиснення на шкіряній палітурці «Н. М. / R. WK.». Назва книги виконана чорною та червоною фарбами, в середнику вміщено розкішний дереворит герба Речі Посполитої, текст прикрашають вишукані ініціали та різноманітні декоративні прикраси. Обріз книжкового блоку пофарбований у червоний колір.

У видавничій діяльності Анджея Піотрковчика значне місце посідали твори одного з найяскравіших представників польської літератури епохи Відродження, фактичного творця літературної польської мови, поета і драматурга Яна Кохановського (1530–1584). Відомо, що Піотрковчик друкував твори митця впродовж 1611–1641 рр. Кілька таких видань зберігається у фондах РіЦ. Їх попереднім власником був польський аристократ, володар маєтку в П'ятничанах Генрик Ґрохольський. Колекція творів поета увійшла до складу конволюта, що містить чотири окремі видання – «Psałterz Dawidów» (1641), «Jan Kochanowski» (1639), «Fraszki» (1639), «Fragmenta, abo Pozostałe pisma» (1639). Між алігатами та в кінці конволюта приплетені аркуші з рукописними віршованими текстами. Тексти у складних типографських рамках, з використанням ініціалів, заставок та кінцівок. На титулі 2-го алігату зазначено, що твори друковані з дозволу панів Кохановських та вказані вихідні дані «W Drukarniey Andrzeia Piotrkow». Це пояснюється тим, що справжнє прізвище батька видавця – Бучек (?–1620), народився він у м. Піотркув, а коли переїхав до Кракова і започаткував друкарню, то взяв прізвище від географічної назви місця свого народження.

У зібранні Г. Ґрохольського були також дві прижиттєві праці Шимона Старовольського (1588–1656) – нащадка негербових руських бояр, письменника, публіциста, історика, наставника, католицького священика. Ерудита Старовольського, який у XVII ст. зумів укласти енциклопедію письменників включно з польськими та опублікувати її у Франкфурті та Венеції. Поляки визнають його родоначальником польської бібліографії [6, т. 31, с. 444–445]. Старовольський був плідним письменником, залишив більш ніж 70 творів різноманітної тематики, написаних переважно латиною. Чималу кількість його праць видав краківський друкар Криштоф Шедель, чия сімейна друкарня проіснувала до 1707 р.

На зберіганні маємо видану ним у 1642 р. книгу «Vita et miracula serui dei Vincentii Kadlubkonis». Це життєопис Вінцентія Кадлубека (115?–1223), який на замовлення Казимира II Справедливого написав велику «Хроніку Поляків», що висвітлювала історію Польщі до 1202 р. [6, т. 13-а, с. 876–877]. Текст видання надрукований зручним для читання шрифтом на досить якісному папері з водяними знаками. Палітурка зі світлої шкіри прикрашена христоматом «IHS» у променистому ореолі із зображенням Розп'яття на верхній кришці. У такому ж ореолі міститься зображення Діви Марії з Ісусом і лілією у середнику нижньої кришки.

Інший прижиттєвий друк Ш. Старовольського «Monumenta Sarmatorum» (Краків, 1655) включає в себе зібрання епітафій з могильних надгробків більш ніж з 200 польських цвинтарів у 119 містах і є цінним джерелом польської історіографії. Для зручного користування книгою автор подає географічний та іменний покажчики. Для краєзнавців видання цікаве тим, що вміщує інформацію з поховань подільського регіону: Бар (с. 787), Кам'янець-Подільський (с. 497), Нестерварка (с. 502), Хмільник (с. 316).

Наступний за часом виходу примірник – польськомовна Біблія, друкована в Амстердамі у 1660 р. Книга позначена геральдичним екслібрисом «Кораб» (один із

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

найдавніших шляхетських польських гербів, який вперше згадується у 1120 р.) та сюжетно-геральдичним екслібрисом «Ex Bibliotheca Lulincensi» Едварда Якубовського, володаря родової бібліотеки в Люлинцях. Хоча титульний аркуш Біблії втрачений, але рукописні відомості про це видання містяться на окремому аркуші. У ньому зазначено, що це друге видання Гданської Біблії (перше видання 1632 р.).

Гданська Біблія – це перероблена версія відомої Брестської Біблії для польських протестантів. Вона ще відома під назвою «Biblia Paliurus». Ім'я Павла Паліуруса (моравця) як видавця і перекладача разом з іменами Даніеля Міколаєвського, Яна Фарновського, Томаша Венгеського згадуються у пояснювальному рукописному тексті примірника. Про Павла Паліура відомо, що він народився в Моравії у 1569 р., навчався у Німеччині, Чехії та Швейцарії. Володів грецькою, латиною, чеською і, звісно, польською мовами. До Польщі прибув у 1593 р., тривалий час очолював школу братів у Лобженіц, служив вікарієм, а наприкінці свого життя переїхав до Острога, де і помер 27 листопада 1632 р.

До досліджуваної колекції можна віднести також два прижиттєві видання Л. Барановича «Żywoty świętych» (1670) та «Lutnia Apollinowa» (1671), що побачили світ на українських теренах польською мовою. Вони були виконані в Києво-Печерській друкарні. Лазар Баранович (1593?–1694) – ректор Києво-Могилянської академії, архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський, просвітитель, один з найвідоміших вітчизняних письменників і проповідників другої половини XVII ст. Основу його літературної творчості становлять поетичні збірки, які включають духовні і світські вірші та висловлюють громадсько-політичні погляди автора. Тексти писав церковнослов'янською і польською мовами [6, т. 17, с. 250-251].

Видання складені у конволют. Титул твору «Żywoty świętych» відсутній, початкові сторінки реставрувалися, на 8-й сторінці вміщено дереворит із сюжетним зображенням народження Ісуса. Наприкінці – алфавітний перелік святих, яким присвячено вірші, окремо подається вірш про друкарські помилки та їхній перелік. Титул «Lutnia Apollinowa» та тексти обох книг оздоблені орнаментованими рамками та виливними прикрасами – заставками, кінцівками.

Малоформатна книга Йоахима Пасторія де Гіртенберга (1611–1681) «Florus Polonicus» була видана гдансько-франкфуртським видавцем Симоном Бехенштейном у 1679 р. У творчому спадку Йоахима Пасторія понад 120 праць, переважно з філософії та педагогіки і кілька праць з історії Польщі. Хронологічно першою з них була згадувана праця, яка спочатку була видана у Лейдені в 1641 р. [7, т. 11, с. 332]. У 1679 р. автор опублікував її у значно розширеному вигляді, з іменним покажчиком та з додатком допущених друкарських помилок. На с. 658 нашого примірника є рукописна інформація про купівлю книги Томашем Андрієм Раєвським у Люблині 1750 р. за п'ять злотих.

Наступний польський латиномовний стародрук «Annalium Poloniae» (Краків, 1688) вийшов за життя автора Веспасіяна Коховського (1633–1700) – державного та військового діяча, поета, письменника, історика. У книзі подається історія Польщі періоду від 1648 р. до королювання Яна III Собеського. Примірник надрукований у типографії Миколая Олександра Шеделея, оздоблений чудовими орнаментованими та сюжетними ініціалами, заставками. Попередні власники на титулі залишили екслібриси: «Biblioteka Wilanowska» (родова бібліотека Потоцьких) та «Księgozbiór Antoniego Sobanskiego w Chomenkach».

Згідно з власницьким підписом Софії Потоцької на титулі, з родової бібліотеки Потоцьких у Тульчині походить книга «Geometria practica» (Познань, 1692). Автором праці є польський вчений Адальберт Тилковський (1629–1695). Він належав до ордена єзуїтів, був викладачем математики, філософії та богослов'я в єзуїтських колегіях різних міст, а в останні роки життя – ректором Віленської семінарії [7, т. 14, с. 652]. У друкарні єзуїтської колегії у Познані була надрукована книга.

Видавничу продукцію друкарні Миколая Олександра Шеделея ілюструє книга польського економіста, письменника, поета Якуба Казімежа Гаура (1632–1709) «Skład, abo skarbiec znakomitych sekretów o ekonomiej ziemiańskiej» (Краків, 1693). Гаур отримав освіту в Краківській академії, деякий час перебував на посаді економа в кількох заможних землевласників, згодом – на службі в канцелярії королівського секретаря Станіслава Скаржевського. У 1660-х рр. відвідав Англію, Італію, Німеччину та Нідерланди. Нотатки, зроблені під час подорожей та ретельно вивчений досвід польських латифундистів, використав у своїй праці. У березні 1676 р. від короля Яна III Собеського, який високо

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

цінував праці економіста, отримав привілей та авторські права на книгу, а згодом – посаду королівського секретаря та баронський титул [7, т. 6, с. 546]. Книга ще за життя автора користувалася великим попитом та видавалася тричі, у XVIII ст. різні видавці друкували її ще дев'ять разів (останнє видання було здійснене в Бердичеві у 1790 р.). Текст (формат 2°, 523 с.) поділений на 30 трактатів, в яких йдеться про сільськогосподарські роботи (вирощування зернових, садівництво, тваринництво, бджільництво, лісове господарство, мисливство, рибальство, обробка ґрунтів тощо). Тут подавався опис усіх видів птахів, рептилій, міфічних тварин та розповідалося про поведінку левів, тигрів, слонів, верблюдів. Окремі трактати описували різні звичаї та курйозні випадки, містили поради щодо організації та управління маєтком, будівництва, медицини, геометрії, астрономії, астрології, ведення бухгалтерської звітності. Увесь текст проілюстровано великою кількістю дереворитів, які теж несуть цінну інформацію. Наприклад, у 12-му трактаті описується корчма та вміщено гравюру, що зображує музикантів та музичні інструменти XVII ст. З інших сюжетних гравюр маємо уявлення про одяг, меблі, будинки, предмети побуту і сільськогосподарського знаряддя поляків. Є гравюри з релігійної тематики, зображення гербів міст та ін. Протягом століття книга заслужено вважалася господарською енциклопедією для польської шляхти. Примірник надрукований на папері з водяними знаками, має пошкоджену напівшкіряну палітурку, відсутній титул та аркуші з присвятами, попередній власник намагався реставрувати книжковий блок.

Фондове зібрання польських стародруків хоча і не чисельне за кількістю, але загалом дає уявлення про видавничу продукцію XVII ст. на території Речі Посполитої і є цікавим для істориків, краєзнавців та всіх шанувальників книги.

Джерела та література:

1.Стемпень Б. Джованні Ботеро і його «Універсальні реляції»: роль і значення праці для розуміння повсякденного життя давніх суспільств / Б. Стемпень // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. : Книгознавство, бібліотекознавство та інформ. технол. – Львів, 2014. – Вип. 8. – С. 9-19; 2. Яковенко Н. Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н. Яковенко. – Київ, 2002. – С. 84-85; 3. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : біогр. слов. / В. Колесник. – Вінниця, 2007. – С. 715; 4. Функе Ф. Книговедение / Ф. Функе. – Москва, 1982. – С. 113; 5. Кароєва Т. Юридична література у приватних книжкових зібраннях поляків Поділля поч. XX ст. / Т. Кароєва // Вісн. Книж. палати. – 2013. – №2. – С. 32; 6. Энциклопедический словарь : [в 82 т. + 4 доп.] / изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – Санкт-Петербург, 1890–1907; 7. Orgelbrand S. Encyklopedja powszechna z ilustracjami i mapami / Samuel Orgelbrand. – Warszawa : Wydaw. S. Orgelbranda Synów, 1898–1912.

Анатолій Войнаровський, Василь Черняк

Юзеф Котоні: забутий подільський поет та композитор

Активний розвиток краєзнавчого руху в останні роки сприяє поверненню із забуття багатьох постатей, пов'язаних з Україною, зокрема з Поділлям. В історії нашого краю досі поза увагою дослідників залишаються багато представників польської меншини, які у XIX ст. впливали на розвиток польської літератури, мистецтва, музики. Серед забутих залишається і ім'я польського поета і композитора Юзефа Котоні, життя якого було тісно пов'язане з Поділлям.

Спеціальних розвідок, присвячених Ю. Котоні, виявити не вдалося. Декілька стрічок у відомому словнику Альберта Совінського [1, s.200], короткі відомості у спогадах З. Мілковського [2, s.42-46; 3, s.198-200], А. Грози [4, s.61-63] та Ф. Краузе [5, s.132-134] дають змогу створити короткий біографічний портрет незаслужено забутого поета та музиканта.

Рід Котоні, ймовірно, походив з Італії. Відомо, що брати Єжи та Константин Котоні за послуги, надані Речі Посполитій, отримали шляхетство на сеймі 1676 року [6, s.329]. У 1695 році товариш панцирний Стефан Котоні був призначений чесником летицівським [7, s.388]. Можливо, саме він став засновником подільської гілки роду.

Юзеф Котоні (Józef Kotoni) народився у 1804 році [1, s.200] (за іншими даними – у 1810 році [8, s.477]) на Поділлі (ймовірно, поблизу міста Бар). Батько Юзефа був вчителем

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

музики [5, s.132]. Сім'я, очевидно, не мала великих статків, які б давали змогу відправити юнака на навчання, тому, як пише у своїх споминах А. Гроза, освіту Юзеф здобував самостійно [4, s.61]. Вже з дитячих років мав хист до музики, і швидко перевершив у цій царині свого батька, віртуозно володіючи фортепіано [5, s.132]. Так як і він, почав давати дітям із заможних шляхетських родин Поділля, Волині і Київщини уроки музики, швидко здобувши великий авторитет. Одним із учнів Котоні був Якуб Чечель, власник Самчиків [5, s.133]. У 1854 році він створив у своєму маєтку музичну школу, у якій мали навчатися хлопчики у віці 10-17 років гри на духових та смичкових інструментах. Тут також існував оркестр під керівництвом скрипаля Брауна [9, s.429]. Фридерик Краузе, також маловідомий польський поет та перекладач з Поділля, який познайомився з Котоні у 1837 році, пише про знайомство Котоні із Северином Гошинським. За його словами, воно відбулося у домі заможного обивателя Залеського, де Гошинський працював у канцелярії, а Котоні давав уроки музики дітям власника [5, s.133]. Можливо, знайомство з автором «Канівського замку» відбулося 1826 року в селі Ліщинівка Уманського повіту, де Гошинський гостював у свого уманського однокласника Яна Креховецького [10, с.124], а Котоні у цьому ж селі працював вчителем музики [2, s.44]. Як стверджує Ф. Краузе, разом вони провели кілька років [5, s.132], хоча це твердження видається малоймовірним, так як Гошинський у 20-х рр. XIX ст. вів напівмандрівне життя і довго на одному місці не затримувався [10, с.124].

Відомий польський поет, драматург і видавець, Александер Гроза (1807-1875), представник «української школи» в польській літературі, познайомився з Котоні у свого родича Ігнаці Копчинського, у якого той довгий час перебував [4, s.61], очевидно, також даючи уроки музики. Саме А. Гроза заохотив його до поетичної творчості. Вже у 1837 році у віленському альманасі «Biruta» Котоні дебютував як поет. Тут було вміщено його поезію «Pożegnanie» («Прощання») [11, s.360-362]. Наступного року у іншому віленському альманасі, «Rusalka», який почав видавати А. Гроза, було надруковано поезію Котоні «Do L. J.» та уривки з поеми «Podróżny» («Подорожній»): власне «Podróżny» та «Opowiadanie starca» («Оповідь старця») [12, s.67-69, 163-195]. Публікація здобула схвальні відгуки. Так, Ю. Крашевський у головному друкованому органі Королівства Польського, яким був «Tygodnik Peterburcki» («Тижневик Петербурзький»), помістив рецензію на перший випуск «Русалки», де писав, що серед поетичних творів, вміщених у альманасі, варті уваги лише «Подорожній» Юзефа Котоні та «Каштелян» Міхала Єзерського [13, s.203]. Крім того, відомий польський поет, засновник «української школи» в польській літературі, Богдан Залеський у листі до Адама Міцкевича від 29 червня 1838 року писав: «...Отримав з краю багато альманахів і [збірок] поезії. Молоді наші послідовники молодці... Поміж поетами найталановитіші: Котоні, Єзерський, Краузе, Гроза, Сакович, самі українці...» [14, s.347]. Про поему «Подорожній» уже в наш час писав відомий дослідник української тематики у польській літературі Р. Кирчів. Називаючи Юзефа Котоні маловідомим поетом, він відзначає, що «поема написана на основі спостережень українського села. Тут особливо вражає реалістично накреслена картина голоду 1833 року. Пан-філантроп годує своїх підлеглих хлібом з соломи і брагою, а корчмар здирає з них останню кожушину» [15, с.122]. Устами старого діда, який розповідає про Запоріжжя, автор поеми підкреслює, що козаки своїм життям і кров'ю боронили Річ Посполиту від нападів турецько-татарських орд [15, с.122]. У третьому випуску «Русалки» (1840 рік) були вміщені фрагменти з поеми Котоні «Dymitr Wiśniowiecki» («Дмитро Вишневецький») [16, s.98-106]. Цей твір також дістав схвальну критику. Так, той же «Тижневик Петербурзький» називав Котоні талановитим поетом і пророкував йому блискуче майбутнє [17, s.247]. У іншому номері тижневика поему називають чудовою і жалкують з приводу того, що опубліковано лише незначну її частину [18, s.173]. Александер Гроза згадував про поетичні твори Котоні: «...повно у них було граматичних помилок, але вірші були чудовими, думка вільна, почуття живі» [4, s.61]. Чому Котоні, незважаючи на прихильну критику, після поеми «Дмитро Вишневецький» перестав друкуватися – невідомо. Ф. Краузе, який мешкав неподалік від села Вовковинці та в останні роки життя Котоні спілкувався з ним, писав, що останній часто з пам'яті читав йому нові поетичні твори, які були набагато кращими, ніж ті, що побачили світ у віленських альманахах [5, s.133]. А. Гроза зауважував схильність Котоні до написання сарказмів, пояснюючи цю схильність душевними переживаннями. Також він згадує, що Котоні мав кілька недописаних поем та народну драму в п'яти актах [4, s.61].

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Окрім поетичного таланту, Котоні мав талант музичний. Він не лише віртуозно грав на фортепіано, а й був композитором та музичним педагогом. Відомо, що Котоні створив багато мазурок та полонезів. Дослідник польського полонезу М. Жуковський ставить його в один ряд з відомими польськими авторами цього музичного жанру – Юзефом Ельснером, Юзефом Дамсе, Антоні Коціпінським, Томашем Нідецьким та іншими [19, s.33]. Крім того, Котоні був автором думок, які відзначалися зворушливістю та були сповнені національного духу [3, s.200]. Ф. Краузе також відзначав, що тематика його творів була, як правило, українською [5, s.133]. Автор огляду про музичне життя Поділля першої половини XIX ст. зауважував, що велика кількість дрібних музичних творів, написаних Котоні, були чутливі та меланхолійні, рідко веселі [20, s.83]. Зигмунт Мілковський, який познайомився з Котоні в Одесі під час свого навчання у ліцеї, згадував його мазурку «Dalej, bracia, dalej w koło!», на якій, за словами письменника, виросло ціле покоління молодих людей [2, s.43; 3, s.198]. А. Гроза так згадував про його виконавське мистецтво: «Слухав пізніше відомих митців, але жоден з них не справив на мене такого враження, як Котоні тихого літнього вечора перед публікою, що складалася з декількох людей» [4, s.62]. Думки та шумки, а можливо й інші музичні твори, Котоні надіслав до Парижа, який був музичною столицею Європи, і де вони були схвально прийняті музичними авторитетами [4, s.62]. У своїй праці «Словник польських давніх і сучасних музикантів...», виданій польською мовою у Парижі у 1874 році, А. Совінський у невеликій статті про Котоні пише, що він причетний до написання «Jeszcze Polska nie zginęła» [1, s.200]. Так як автором слів цього твору, більш відомого як «Мазурка Домбровського» і який нині є державним гімном Польщі, є Юзеф Вибіцький, то Котоні, можливо, мав відношення до написання музики майбутнього польського гімну. Його напрацювання міг врахувати Совінський при написанні фортепіанної партитури для цього твору, яка була опублікована у 1829 році як «Pieśń narodowa Polaków» («Національна пісня поляків») [21].

Ю. Котоні згадується і у контексті конспіраційних заходів польських патріотичних організацій на Україні в 40-х рр. XIX ст. Згідно з інструкцією Міхала Чайковського («Notatka dla iadącego na Ruś»), яка вручалася емісарам, що їхали на Україну для підривної діяльності проти царського режиму, з метою встановлення контактів вказувалися прізвища найбільш надійних осіб, особливо письменників, враховуючи їх великий вплив на формування громадської думки. Поряд з А. Грозою, М. Єзерським, А. Шашкевичем вказувалося і прізвище Котоні [22, s.384-385].

Про останні роки життя Котоні відомо небагато. У першій половині 40-х рр. XIX ст. він дає уроки музики в Одесі. Зароблених коштів вистачило на придбання будинку та невеликої земельної ділянки у селі Вовковинці Летичівського повіту. Одеський період життя негативно позначився на його здоров'ї, тому сільським господарством практично не займався. Згадуваний вище Якуб Чечель подарував йому кілька вуликів [5, s.133]. Серед місцевого населення користувався великим авторитетом. Згуртував навколо себе поціновувачів освіти, організував школу, передплачував кілька газет та журналів. Навчав безкоштовно музики родичів та сусідів. Допомігав місцевим землевласникам з вирішенням судових справ, які тривали роками. В кінці життя практично був прикутий до ліжка [5, s.133]. Одружений не був. Точна дата смерті невідома. Сталося це після 1857 року [8, s.477]. Доля архіву поета та композитора також залишається невідомою.

Таким чином, Юзефа Котоні по праву можна зарахувати до плеяди представників «української школи» у польській літературі. Його поетична та музична творчість повинна стати предметом вивчення літературознавців, музикознавців та краєзнавців.

Джерела та література:

1. Sowiński Albert. Słownik muzyków polskich dawnych i nowoczesnych. – Paryż: Nakładem autora, 1874.
2. Jeż T.T. Ze wspomnień odeskich. – Warszawa, 1893. – 55 s.
3. Jeż T.T. (Miłkowski Zygmunt). Od kolebki przez życie: Wspomnienia / Do druku przygotował A. Lewak. – Tom I. – Kraków, 1936. – 474 s.
4. Groza Aleksander. Mozaika kontraktowa: Pamiętnik z roku 1851. – Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1857. – 256 s.
5. Krauze Fryderyk. Okolica nad Zhairem i Rowem // Biblioteka Warszawska: Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi. – 1872. – T.2. – S.125-134.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

6. Niesiecki K. Herbarz polski / Wyd. J. N. Bobrowicz. – Tom V. – Lipsk, 1840.
7. Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – Tom XI. – Warszawa, 1907.
8. Zbiór poetów polskich XIX w. – Tom 2. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1959.
9. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Wyd. drugie przejrane i uzupełnione. – T. 5: Województwo wołyńskie. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1994. – 698 s.
10. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний довідник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.
11. Biruta / Wydawca Józef Krzeczowski. – Część pierwsza. – Wilno, 1837.
12. Rusalka / Wydana przez Aleksandra Grozę. – Część I. – Wilno, 1838.
13. Kraszewski J. J. Krytyka // Tygodnik Peterburcki: Gazeta urzędowa Królestwa Polskiego. – 1838. – №36. – S.201-203.
14. Listy Bohdana Zaleskiego do Adama Mickiewicza // Kłosy. – 1886. – №1092.
15. Кирчів Р.Ф. Україніка в польських альманахах доби романтизму. – К.: Видавництво «Наукова думка», 1965. – 132 с.
16. Rusalka / Wydana przez Aleksandra Karola Grozę. – Część III. – Wilno, 1840.
17. Tygodnik Peterburcki: Gazeta urzędowa Królestwa Polskiego. – 1840. – №47.
18. Tygodnik Peterburcki: Gazeta urzędowa Królestwa Polskiego. – 1841. – №31.
19. Żukowski O.M. O polonezie. – Lwów: Drukiem Zygmunta Golloba, 1899. – 37 s.
20. Melomański Telephon. Listy z Tulczyna // Ruch Muzyczny. – 1859. – №10.
21. Rybak E. Mazurek Dąbrowskiego [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.awans.net/strony/historia/rybak/rybak2.html>
22. Стеблій Ф. До генези української незалежності в 40-х рр. XIX ст. (Михайло Свідзінський у пошуках визволення України) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Випуск другий (1995-1997 рр.). – Львів, 1999. – С.390-407.

Анатолій Сумішевський

Потоцькі в історії Теплика

Потоцькі єдині з власників Теплика, про яких нам, тепличанам, щось трохи відомо. Про їх попередників інформації дуже мало, не дивлячись на те, що перша згадка про містечко досить рання. Вона відноситься до кінця XV століття, коли сімейство Кішок отримало привілеї від Олександра Ягелончика, великого князя литовського, а з 12 грудня 1501 року короля польського. Ще одна згадка стосується розділу братами Кішками в 1582 році своїх володінь і переходом Теплика у власність київського магната Костянтина Костянтиновича Острожського. Слідуюча про те, що в 1645 році Теплик переходить Жабокрицьким. Потім в історії Теплика виникає біла пляма бо історичних документів настільки мало, що ми навіть не знаємо коли його власником стає Марцин Калиновський, що дуже важливо, бо в 1652 році Теплик вже власність Калиновських, а після загибелі батька з сином в Батогській битві відбувається нова зміна у володінні містечком. Так як після загибелі в 1652 році Марцина і Самуїла Калиновських прямих спадкоємців не залишилось і Теплик стає власністю Станіслава «Ревери» Потоцького, який був чоловіком Зоф'ї Калиновської, сестри Марцина Калиновського. З історії Умані відомо, що кілька разів Станіслав Ревера намагався захопити місто, яке утримували козаки, але Іван Богун зумів його захистити: «В 1654 році Умань обступили війська під командуванням Станіслава «Ревери» Потоцького та Стефана Чернецького, замок зумів захистити Іван Богун; нове і старе місто були спалені. 20 січня 1655 року другий раз місто було взято в облогу Потоцьким разом з татарським військом, раптом І. Богун захистив місто»[1]

З 1648 по 1667 рік – місто було в складі козацько-гетьманської держави (полкове місто, важлива фортеця). В ці роки боротьбу за місто не полишає Станіслав «Ревера» Потоцький.[2] Ці часи для нього не кращі. Замок і місто відбудував Станіслав Владислав Потоцький.[3] Упадок міста продовжується до 1726 року коли бездітний Станіслав Владислав передає свої землі небожу Францішеку Салези Потоцькому[4], сину Юзефа Феліціяна Потоцького, та батьку Станіслава Щенсн Потоцького. [5]

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

З історії Умані також відомо, що після смерті Станіслава Щенсни Потоцького Теплик стає власністю Софії Вітт-Потоцької. Після її смерті власником Теплика стає Станіслав Септима Потоцький.

З вищеперерахованих представників роду тепличан більше всього цікавить син Щенсни Потоцького Станіслав Септима, польський варіант імені – Станіслав Септим Потоцький. Історикам Станіслав Септима Потоцький відомий перш за все як близький товариш російських імператорів Олександра I та Миколи I, а ще як учасник всіх наполеонівських війн, генерал-майор та державний діяч, портрет якого знаходиться у військовій галереї Ермітажу. Станіслав Септима Потоцький (1782 – 1831) був сьомою дитиною Станіслава Щенсни Потоцького, генерала коронної артилерії, російського воєводи, та Жозефіни Мнішек.

В квітні 1793 року в шестирічному віці був записаний на військову службу в Конний лейб-гвардійський полк. У 1796 році виключений зі списків за малоліттям. Знову прийнятий 14 травня 1803 року поручиком в лейб-кирасирський Її Величності полк, 1804 року переведений в лейб-гвардійський Кінний полк.

При поділі родової спадщини Станіславу дістався Теплик на Україні і Мендзижець в Польському Королівстві – статки, менші від тих, які отримали його брати і сестри, все ж компенсувались посадою звенигородського старости з 7 тисячами кріпацьких «душ», з правом власності на понад 40 років. Пізніше, завдяки грамотному управлінню його статки неймовірно зросли.

У 1805 році Станіслав Септима брав участь в Аустерлицькому битві на посаді ад'ютанта Цесаревича Костянтина Павловича. У 1807 році бився при р. Пасарзі, Гейльсберзі, Фрідланді. У 1809 році знаходився на театрі військових дій з турками в Молдавії. 2 грудня 1810 року йому присвоєно звання флігель-ад'ютанта, 15 вересня 1811 року – полковника л.-гв. Преображенського полку.

На початку 1812 року полк, у складі 1-ої бригади гвардійської піхотної дивізії входив в 5-й резервний (гвардійський) корпус 1-ої Західної армії. Брав участь у Бородинській битві. У 1813 році воював під Калишем, Люценом, Лейпцігом. 8 жовтня 1813 року нагороджений орденом Св. Георгія 4-го кл.

15 вересня 1813 року йому був присвоєний чин генерал-майора. У 1814 році служив при Імператорові Олександрі I і знаходився у битвах при Брієнн-ле-Шато, Арсисі і при взятті Парижу.

1 липня 1817 року йому був дарований чин генерал-ад'ютанта, 6 вересня 1822 року вийшов у відставку за домашніми обставинами з носінням мундиру. У 1828 році отримав чин таємного радника і призначений обер-церемоніймейстером Найвищого Двору. Був одружений з 1813 року на вдові Катерині Ксаверівні Сангушко (1781–1820), уродженій графині Браницької, сестрі Е. К. Воронцової і В. К. Браницького. Але життя Катерини Ксаверівни виявилось коротким: захворівши, вона померла у Варшаві в 1820 році. Залишила чоловікові двох дочок, двоє синів померли ще в дитинстві. Катерина (1814–1854). Олександра (1818–1897), с 1839 года жінка Августа Потоцького.[6] Станіслав Септима Потоцький помер передчасно у своєму сільському домі під Петербургом, залишаючи доньці 16 тисяч «спадкових (в сумі близько 10 мільйонів капіталу) душ» і бібліотеку, яку Олександра в 1852–1855 роках перевезла до Віланова.[7]

Дізнавшись про його смерть, Імператор Микола I написав кн. Паскевичу: «Втратив я також бідного ген. Потоцького, якого любив і поважав, як друга, але цей (помер) не від холери, а від каменю в печінці».[8]

Для тепличан його особа важлива ще й тому, що граф був щедрим меценатом – засновником в Теплику костелу і монастиря, в якому безкоштовно лікувалися селяни, та знайшли притулок діти, які по тій, чи інших причинах залишилися сиротами. Краєзнавцям добре відомі Єпархіальні новини за 1873 рік, які повідомляють про те, що «...з давніх часів в центрі Теплика знаходилась дерев'яна каплиця, яку на початку XIX століття розібрали із-за ветхості. В 1822 році в північній частині містечка було розпочато будівництво нової каплиці, яке закінчилось в 1824 році».[9] В тому ж році каплиця була освячена та названа на честь святого Станіслава – краківського єпископа, вбитого польським королем Болеславом II та признаного польською церквою святим мучеником.

З появою монастиря та костелу пов'язана значна неточність. Польський щорічник за 1912 рік повідомляє, що в 1825 році дружина графа Станіслава Катерина Браницька

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

заснувала в Теплику монастир сестер милосердя, шпиталь та притулок для дітей-сиріт, яких утримували в монастирі до тих пір, «...поки можна було». Однак, історичні факти свідчать про те, що в 1825 році Катерина Браніцька просто не могла заснувати наш костел. З різних джерел стає відомо, що графиня померла чи то в 1819, чи в 1820 році. Виходить, що засновником костелу, шпиталю, та притулку для дітей сиріт був все ж її чоловік – граф Станіслав.

Враховуючи хронологічні помилки ми все ж приходимо до висновку, що польський щорічник є дивним документом, який дає нам невелику, але важливу уяву про існування монастиря. Після знайомства з документом і його інформацією про заснування в його стінах шпиталю та притулку для дітей зовсім несподіваною для нас повстає новина про те, що з 1842 року доброчинність Потоцьких була, як і в інших католицьких монастирях, дуже обмежена. З цього часу сестри «надіються тільки на Провидіння», а кількість монахинь в монастирі стає значно меншою: «В 1846 році ми застали в Теплику наступних сестер: 1. Францішку Левандовську, років 51, покликана 32, професія 31; 2. Салези Кошманів (?) років 66, покликана 32, професія 31; 3. Маріану Кукшинів (?), років 77, покликана 51, професія 46; 4. Вінсенту Копчинську, років 41, покликана 27, професія 22; 5. Гонорату Жданович, років 44, покликана 24, професія 21.

В 1857 році сестри Кукшинів вже немає, але замість неї згадується Агнешка Пеньковська. В 1861 році вже не знаходимо сестри Кошманів, але є Клементина Яструв. Певне, що така кількість персон залишалась аж до скасування монастиря в 1865 р.), яке сталося одночасно з Городком».[10] Чинилися скорочення штату на кількість сиріт, які знайшли притулок в стінах монастиря – невідомо.

Причина скорочення штату монастиря, тобто кількості монахинь, зрозуміла для нас. Теплик після другого розділу Польщі відійшов до складу Російської імперії, офіційна релігія якої було православ'я. На приєднаній до Росії території розпочинається русифікація місцевого населення. Про цетег у своїх спогадах згадує дружина останнього власника Теплика Малгожата Потоцька. Крім того, на просторах колишньої Речі Посполитої один за одним відбуваються визвольні антиросійські повстання 1830-го та 1863–1864 років. Зрозуміло, що значна частина католицьких костелів та монастирів, як осередків опору після розгрому повстань була закрита саме по цій причині. Така сама доля очікувала і Теплик. Монастир був закритий, сестри шаритки відіслані до Польщі. Разом з цим припинив своє існування і притулок для дітей.

Вже значно пізніше, лише завдяки авторитету близької до імператорського двору графині Олександри теплицький костел, як власність Потоцьких зміг продовжити існування далі саме як культова споруда сім'ї. В той час, за свідченням графині Малгожати, кількість прихожан католиків значно зменшилась.

З фотографії малюнка випускника уманського зоологічного училища Зенона Журавського стає зрозуміло, що в 1889 році завдяки піклуванню графині Олександри був закінчений ремонт монастиря.

Далі історія костелу не досить ясна. Відомо лише, що після ремонту монастиря та костелу, вже після смерті графині Олександри сталася дуже сильна пожежа, яка його повністю знищила. Відбудовував костел вже на початку 20 століття племінник Августової – граф Костянтин. Ця відбудова зовсім змінила вигляд колишнього монастиря. Тепер костел постає перед нами в класичному стилі. Він має головну будівлю з літургійним залом з обох боків до якого були прибудовані пристрої. З лівої сторони граф розташував контору теплицько-ситковецької ординації, а з другої кімнати для ксьондза, «...який з Тернівки, парафії Теплика, розташований на відстані 29 верст, кожну другу неділю приїздив для проведення служби. Алтар в костелі був різним, з чорного дерева, походив з стародавньої Печерської каплиці, яка буда збудована на новому місці в 1906 році в псевдороманському стилі графом».[11]

Після революційний період був не найкращий в історії костелу. В радянські часи в його стінах діяли різні установи. Відоме-невідоме теплицьке джерело свідчить, що з 1924 року «приймаючи до уваги, що каплиця знаходиться в будинку монастиря займаному Теплицьким райвиконкомом Президія подільського Губвиконкому затверджує римокатолицьку «часовню» в м. Теплик закрити і передати приміщення, займане каплицею, райвиконкому для культурно-освітніх потреб. На той час влада вимагала мати у кожному

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

селі і містіприміщення для пересувних кіноустановок та клубів для культурно-освітніх потреб.

Приміщення монастиря в різні часи використовувалися підрозміщення в них райвиконкому, клубу, фінвідділу, відділудержстраху, загсу, фільмотеки. В 1992 році, після постанови про повернення культових споруд віруючим, костел та залишки приміщень монастиря передано релігійній громаді парафії Святого Станіслава, Єпископа Римсько-католицької церкви у користування. На даний час в костеліведуться реставраційні роботи та проходять недільні богослужіння».[12]

Значний слід в історії Тепличчини залишила дочка графа Станіслава Септими Потоцького – Олександра. «Олександра Потоцька ще відома як Олександрина. Народилась в 1818 році в Петербурзі, померла в 1992 році у Вілянові (Польща). Була єдиною дитиною подружжя тайного радника і великого охмістра імператорського російського двору Станіслава Потоцького та Катажини Браніцької. Рано втратила батьків (батько помер в 1831 році), виховувалась у тітки – Софії Августової Потоцької поперемінно: в Білій Церкві, Петербурзі, Кшесовіцях. Формально молода панна Потоцька залишалась під опікою царя Миколи I. Біля 1836 року вона стала дамою імператорського двору. Там познайомилась з майбутнім чоловіком. Після дозволу Миколи Ів 1840 році вийшла заміж за троюрідного брата Августа Потоцького з Вілянува».[13]

Більшу частину свого життя подружжя мешкало у Вілянувському палаці, але це не заважало їй займатися справами теплицьких маєтностей. З Єпархальних відомостей ми знаємо, що в 1847 році на кошти графині була збудована дзвіниця Свято-Покровської церкви в Теплику. З історії села Соболівка відомо, що графиня збудувала цукровий завод, костел та житлові будинки для робітників. Завдяки заводу через село пройшла залізна дорога, яку в оповіданні «Чудо в Соболівці» описав єврейський класик Шолом Алейхем. В кінці свого життя графиня вирішила віддати теплицькі маєтності племіннику Константину Юзефу Потоцькому (1846–1909), онуку графа Ярослава, рідного брата Станіслава Септими Потоцького.

В своїх спогадах дружина його сина Францішека Малгожатат Францішкова згадує цю подію ось як: «Її (Олександри) трохи боялись, тому, що вона була сувора не тільки до себе, але й з іншими і надзвичайно авторитарна. Мій свекор був самим близьким кровним родичем з боку її батька. Любила його дуже, і хотіла для нього зробити все, але тільки після того, як він виконає якусь з її вимог, а так як характер свекра був схожий на характер тітки, то це викликало між ними достатньо гострі суперечки. Тому мій свекор не дуже прислухався до її порад, і не завжди виконував вимоги тітки.

До спадщини, отриманої панною Августовою від батька Станіслава і діда Щенни Потоцького належав Теплицький маєток в Гайсинському повіті, який граничив з Ситківцями. Ситківці ж дістались Венчиславу, дяді мого свекра, старшому брату його батька Константина. Венчислав був старим холостяком, багато подорожував, маєтком не займався і завжди був в боргах. Так в кінці кінців стало, що сестра його тітки пані Августина взяла на себе управління Ситківцями, виплачуючи пану Венчиславу ренту, а з часом вговорила пана Венчислава об'єднати обидва маєтка для мого свекра. Отримавши дозвіл від імператора, довела справу до кінця, таким чином після смерті своєї тітки (Олександри) в 1892 році свекор став теплицько-ситковецьким ординатором».[14]

Господарем граф Костянтин був гарним, але, як відомо, кожна справа потребує господарського контролю, а так як граф мешкав в Печері, то справами Теплицько-ситковецької ординації займалися його управителі, тобто керівники. Управляючими по черзі були пан Ставінський, і останній – пан Орліковський, дуже великий любитель погуляти на чужі гроші. У колишні часи, коли у нього були відомі зв'язки, цей пан з цілим своїм двором і частиною працівників контори, зазвичай у весняний час, займали апартаменти в київських готелях і тижнями там розважалися. Для їх жінок це був справжній карнавал».[15]

В 1906 році біля теплицького млина відбулася стрілянина, яка дуже сильно налякала графського управителя. Боячись за своє життя пан Орліковський тікає з Теплика, що змусило графа Костянтина віддати управління (адміністрування) теплицько-ситковецькою ординацією своєму сину Францішеку, який приступив до справ влітку 1908 року. З цього часу і до смерті графа Костянтина в 1909 році молоді поселилися в Теплику, який залишив дуже гарні спогади у подружжя. Смерть батька змусила Францішека переїхати до Печери, хоча Теплик сім'я зовсім не полишала. Потрібно зауважити, що адміністратором граф

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Францішек був чудовим. Спогади Марії Малгожати Потоцької дають нам чудову можливість взнати яким було перебування графської сім'ї в Теплику.

Особливо теплі спогади стосуються «палацика», тобто панського будинку: «Будинок дерев'яний, на високому фундаменті, був просторим і зручним, хоча і не гарним, в стилі нешвейцарської російської дачі. В свій час його збудував управляючий і кровний Августи Потоцької – пан Фелікс Чацький. Зі спогадів жителів Теплика достовірно відомо, що зруйнували панський будинок бандити під час чергового набігу в роки Громадянської війни 1918–1922 років. «З усією природженою енергією і жаром Франьо віддавався адміністративній роботі, що з часом дало позитивні результати. У помічниках у нього було два дуже хороших агронома – керівників в двох головних ключах – Бджільній і Соболевці. Інші фільварки були в оренді, деякі – у цукрового заводу. Наш гарної якості соболевський ячмінь регулярно замовлявся для пивоварів великою німецькою фірмою GieskeRabecke настільки довіряючій нашій адміністрації, що разом з мішками присилала і свої пломби, не перевіряючи товар, як завжди робив їх урядник. Це було приводом для роздумів багатьох наших панів. Спершу начальником правління Франьо призначив пана Видзгу, якого незабаром змінив мудрий і милий, трохи нервовий і дуже образливий пан Андрич, з яким Франьо працював успішно, і з яким у нього було гарне взаєморозуміння. Пан Андрич залишався аж до кінця, тобто, до революції 1917 року. Навіть врятував нам трохи речей з будинку, відправляючи їх у Вінницю, в так званий «народний музей», який створили учительство і інтелігенція для порятунку від грабежів».[16] Діяльність графа Францішека, людини відповідальної і не байдужої не була не замічена і тогочасною пресою. Так в 1912 №1 варшавський часопис «Wieś i Dwór» («Село і двір») на 16–19 сторінках опублікував фоторепортаж, який дає уяву про стан справ в ординації. Даний матеріал буз знайдений в Інтернеті львівським професором Олексою Піддубняком. До нас нас надійшов з далекої весни 1912 року. Репортаж про першумеханізовану ранку на полях Тепличчини, а точніше – села Малої Мочулки. Тоді на замовлення власників Теплицько-Ситковецької ординації варшавська фірма «Альфред Гродський» надіслала трактори і плуги разом зобслуговуючим персоналом на чолі з інженером Тадеушем Івашкевичем.

Польові дослідження нової техніки були перенесені на лани Великої Мочулки. Виконувались доктором механіки Яном Краузе і описані ним в науковій праці: Krauze J. Techniczne badanie pługaparowego fabryki. Ventzki w Grudziądzu // Przegląd Techniczny, 1913, tom 51, nr 20, s. 280-282; nr 22, s. 299-301; nr 23, s. 317-324; nr 24, s. 332-336.[17] «Зокрема, автор зазначає що: «Дослідження проводилися з 30 липня по 8 серпня (1912 року) в маєтку графа Францішека Потоцького, Велика Мочулка (ключ Теплицько-Ситковецький), в губ. Подільській, в повіті Гайсинському. Поле, на якому відбувалися ці проби, знаходилось на відстані 1 км від фільфарку і являло собою рівний простір з невеликим нахилом (від 3 до 5/00) в східному напрямку» (с. 299).

Наприкінці статті доктор Краузе задує учасників експериментів: «Зі свої сторони відчуваю необхідність в висловленні широкій подяки пану інженеру Тадеушу Івашкевичу за вагому технічну і організаційну допомогу, без якої проведення експерименту не вдалося б, врешті над інженером Герману Вехрову і пану інженеру Блажейовському за велику технічну допомогу при проведенні дослідів».[18, с. 336] Зауважимо, що автор цього дослідження д-р Ян Краузе (1882–1969) у 1924/25 – 1925–1926 рр. був ректором Гірничої Академії в Кракові.

Подія, описана в часописі «Wieś i Dwór», старанно зафіксована на світлинах, що стали окрасою нарису. Крім того, інж. Тадеуш Івашкевич, як аматор фотосправи, зачудований красою Поділля, не оминув нагодизняти надзвичайно цінні для історії нашого краю світлини з краєвидів с. Малої Мочулки. З них постає в усій красі церква св. Апостола Євангеліста Іоанна Богослова, побудована у 1764 р. і зруйнована перед війною в часи совейського оліхоттє, чарівні куточки села. Не менш цікаві світлини, виконані й іншими аматорами. Подаю в перекладі з польської мови цей нарис і пропоную краєзнавцям, особливо, юним, так само старанно фіксувати події, що відбуваються в нашій Україні, його красу, розповіді старших людей, все, що стосується такої динамічної історії Тепличчини. На жаль, прізвища автора нарису, журналіста з Умані, який приховався під криптонімом К.Л., встановити поки що не вдалося. Але цели шепитання часу. Проф. Олекса Піддубняк».[19]

Потрібно також зауважити, що на відміну від своїх предків граф Костянтин, і його син Францішек державні посади в Російській імперії не займали, займались лише своїми маєтками і політикою. Більше всього їх цікавила громадська діяльність. Наприклад, разом з

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Феліксом Конечним граф Францішек створив журналжурнал «Czas» в стилі політичних кореспонденцій. В 1918 році разом з сім'єю виїхав до Польщі. До листопада 1918 року працював в Центральному Обивательському Комітеті в Україні, створеному для захисту поляків. По поверненню в Польщу осів в Кракові. Співпрацював з «Часом». Наслідуючи покликання, добре послужив Польському Публіцистичному агентству. Публікувався в його бюлетенях – в «Католицькому огляді» і «Годині». Належав до прибічників правого націоналістичного крила в політиці. Після травневого замаху, не відразу, в грудні 1927 року, оголосив про співпрацю з політичними організаціями – «Безпартійним Блоком Співпраці» і «Союзом». У листопаді 1927 року став шефом Духовного Департаменту в Міністерстві Релігійних справ і Публічного Освячення.

У 1930 році відтворив уряд для переговорів з Автокефальною Православною Церквою в Польщі. Прагнув до союзу Церкви, раніше усього православного духовенства, з народом. Створив відділ православної теології у Варшавському університеті, був ініціатором трансляції православного богослужіння по Польському радіо (розробив проект декрету рівноправ'я релігій на Польському радіо). Був нагороджений багатьма нагородами, зокрема, Папським Хрестом за заслуги перед католицькою церквою.[20]

Слід сказати, що результати діяльності Тепличчини – це, перш за все, спогади вдячних тепличан, для яких Потоцькі були зразком відповідальності, чесності, порядності, не байдужості та якості. На жаль, сьогодні слідів діяльності Потоцьких в Теплику дуже мало. Крім костелу та будинку графського управляючого та монастирських лікарняних будівель Тепличчина не може похвалитись великою кількістю пам'ятників архітектури, що дійшли до нашого часу. Час не пожалів ні «палацика» в Теплику, ні панських палаців в селах району, навіть польського цвинтару, про який нагадують лише окремі надгробні плити. В роки радянської влади більша їх частина була або знищена, або занедбана, як і зруйнований разом з цукровим заводом костел в селі Соболівці, Чудові по міцності будівлі, пам'ятники архітектури індустріальної епохи знищили вже за роки незалежної України. Закриття і знищення цукрового заводу привело до великої сільської трагедії. Більше чотирьох тисяч робітників заводу змушені були кидати свої оселі і виїжджати поза очі в пошуках роботи, що привело до вимирання життя в колись більше ніж десятитисячному заможному селі. Така сама доля спіткала і цукровий завод в селі Удич. Його закрили вже після революції Гідності. Вже немає залізної дороги, що вела до заводу, а скоро не стане і самих його будівель. Кілька років вже не працює збудована колись гуральня Потоцьких, яку вони здавали в оренду пану Немекші. Те саме може статись із будинком Потоцьких в Теплику, відомим під назвою «Червона лікарня». До революції 1917 року в цьому будинку мешкали тільки управляючі Потоцьких. Графська сім'я мешкала за мужицьким ставком в тепер неіснуючому «плацику», в районі середньої школи №2. На щастя, завдяки публікації польського журналу «Село і двір» за 1912 рік, ми маємо унікальне фото сім'ї управляючого графа Потоцького – пана Андрича, зроблене на терасі будинку управляючого. Крім вищеназваних, сьогодні ще існують частково діючі господарські будівлі Потоцьких, такі як олійня в селі Кивачівка, чи водяний млин в селі Степанівка.

Припущені старшими поколіннями помилки мусять нас їх виправляти, тому основна проблема краєзнавців району сьогодні – збереження пам'ятників культури, що за відсутністю коштів є великою проблемою. Це стосується закінчення реставрації тепличного костелу, в якому планується відновити будинок сімейного типу для дітей-сиріт, відбудови костелу в Соболівці, збереження панського будинку в Теплику.

Джерела та література:

1. [http://cyclowiki.org/wiki/ Умань](http://cyclowiki.org/wiki/Умань); 2. [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Станіслав_Ревера_Потоцький](https://uk.wikipedia.org/wiki/Станіслав_Ревера_Потоцький); 3. [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Станіслав_Владислав_Потоцький](https://uk.wikipedia.org/wiki/Станіслав_Владислав_Потоцький); 4. [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Францішек_Салезій_Потоцький](https://uk.wikipedia.org/wiki/Францішек_Салезій_Потоцький); 5. [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Станіслав_Щенний_Потоцький](https://uk.wikipedia.org/wiki/Станіслав_Щенний_Потоцький); 6. [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Потоцкий,_Станислав_Станиславович](https://ru.wikipedia.org/wiki/Потоцкий,_Станислав_Станиславович); 7. http://www.wilanow-palac.pl/stanislaw_septym_potocki_dygnitarz_i_kolekcjoner_petersburski.html 8. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/103615/%D0%9F%D0%BE%D1%82%D0%BE%D1%86%D0%BA%D0%B8%D0%B9; 9. Подольскія Епархіальныя ведомости. 1 августа №15. 1873 года. – с.542–543; 10. Rochnikio bydwóch gromadzeń... s. 229. Kraków 1912; 11. Maria Małgorzata z Radziwiłłów Franciszkowa POTOCKAŻ moichwspomnień. Krakow-Teplik. WydawnictwoLTWul. Sawickiej 9,

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

DzekanówLeśny 05–092 Łomianki 2010;12.Сайт Теплицької районної адміністрації; 13. http://www.wilanow-palac.pl/hrabina_augustowa.html; 14. Maria Małgorzataz Radziwiłów Franciszkowa POTOCKAZ moichwspomień. Krakow-Teplik.WydawnictwoLTWul. Sawickiej 9, Dzekanów Leśny 05–092 Łomianki 2010;15. Maria Małgorzataz Radziwiłów Franciszkowa POTOCKAZ moichwspomień. Krakow-Teplik. Wydawnictwo LTWul. Sawickiej 9, DzekanówLeśny 05–092 Łomianki 2010;16. Там само; 17. Krauze J. Techniczne badanie pługa parowego fabryki fl. Ventzki w Grudziądzu // Przegląd Techniczny, 1913, tom 51, nr 20, s. 280–282; nr 22, s. 299–301; nr 23, s. 317–324; nr 24, s. 332–336; 18. Часопис Wieś iDwór. 1912 р., №1, – с. 16–19; 20.http://xn---8sbnmhdhd5a2a5a.xn--p1ai/index/polskij_sled_poslednego_vladelca_teplika_francisheka_salezija_potockogo/0-67.

Василь Маринич

Східне Поділля у спогадах Гелени Кутиловської

У 2003 році у Варшаві вийшла в світ книга дочки останнього власника с. Куманівці Літинського повіту Подільської губернії (нині Хмільницького району Вінницької області) Гелени Кутиловської з Кумановецьких «Спогади про Поділля 1898-1919». Авторка описує роки свого дитинства і юності проведені у цих мальовничих куточках. «Моєю головною розрадою в ті часи були улюблені Куманівці. Чи були вони гарні? Для мене найкращі: кожна стежина, кожне дерево були мені відомі і дуже близькі. Село лежало частково на рівнині, частково на семи пагорбах. Вдалині видно білі або забарвлені в небесний колір хатинки в оточенні зелені вишневих садів та квітів. За Куманівцями текла Ікавка, яка впадала в Буг; у центрі села, зупинений греблею, широко розлігся рукотворний ставок. Село було дуже великим, широко розкидане, налічувало вісім сотень сімей. Близько половини його населення були поляками, католиками, ймовірно, вихідці з польських теренів, на що вказують прізвища: Бахновські, Карпінські, Беньовські, Завіські, Франковські, Голковські та інші. Другу частину населення становили українці – православні.»¹

Багато сторінок цієї цікавої і неординарної книги спогадів приділено опису родини: дідусь, бабуся, тато, мама, брати. Гелена відмічає, що їх рід походить від половецьких куманів, які оселилися на наших теренах ще в давні княжі часи. Під тиском монголо-татар переїхали спочатку в Угорщину, а потім до двору польської королеви Ядвіги. Після Кревської унії знову повертаються назад до рідних місць і в 1539 році Теодор Кумановецький отримує підтвердження права власності на Куманівці від польського короля Сигізмунда I. «Батьки створили в Куманівцях атмосферу доброти, вміли ладити з людьми з різних верств суспільства. Атмосфера нашого будинку, наповнена сімейними традиціями, високим патріотизмом, повагою до людей праці, абсолютною чесністю що до себе та інших, відчувалась в усьому. Ми росли в цій атмосфері.»

Порушувати заведені правила суворо заборонялося. «Ми були виховані батьками в суворій дисципліні. Незважаючи на достаток, що нас оточував, мусили з дитинства виконувати найрізноманітніші обов'язки. До прислуги нам не дозволяли звертатися грубо. Я пам'ятаю один епізод. Служив у нас кучером Іван Мазур. Він працював ще в бабусі з дідусем, а після одруження батьків пішов до них. Після двадцяти п'яти років роботи він дістав так звану курячу сліпоту і не міг уже працювати кучером. Мій батько доручив йому замість того турботу про всіх цугових коней у стайні, про загальний порядок, упряж тощо. Одного разу я вбігла на стайню і хотіла взяти Каштанку, коня, приготовленого мені для верхової їзди. Іван, звичайно, мені цього не дозволив. Обурена, показала йому язика і дулю. Коли про те дізнався батько, узяв мене за руку, привів на господарський двір, покликав усіх трьох кучерів і наказав мені вибачитись перед старим Іваном та поцілувати йому руку».

Батьки авторки були піонерами соціальної роботи в сільській місцевості. «Моя мама організувала медичну допомогу для всього села. Була на постійному утриманні батьків медсестра-акушерка. У разі важкої хвороби, привозила лікарів з міста Старої Синяви. Якщо пацієнт був у важкому матеріальному становищі, то за нього платили батьки. Кожен день зранку мама надавала поради і допомогу в спеціально обладнаному приміщенні в садибі, до чого і мене почала приучати, як тільки мені виповнилося дванадцять років. Мої батьки створили свого роду дитячий притулок для дітей-напівсиріт та сиріт, дітей бідних селян і

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

батраків. У старовинному особняку, в який батьки не переїхали після смерті діда, виділено дві кімнати як дитячі.»

Гелена все дитинство тісно спілкувалася із українськими селянськими дітьми. «Сільські діти часто пасли коней у нічному, палили багаття, а восени пекли картоплю, яка, скажу я вам, була дуже смачною. Щоправда, покрита попелом, але він надав їй особливого смаку». «Із семи років я навчилася читати і писати. Пишаючись своєю майстерністю, запропонувала своїм сільським товаришам по забавах, а там було три дівчинки і два хлопчики, що я їх навчу. Бажаючи погодитися. Приходили до нас, а іноді я йшла до них. Так ми ще більше заприятелювали, вдало поєднуючи науку і забави. Іноді влаштовували собі жанрові вистави театральних сцен, тому що переодягання викликало у нас велике задоволення. Мама схвалювала ці контакти, а якогось року, на мою радість, на Різдво влаштували спеціальну різдвяну ялинку – запросили сільських дітей, а також купили подарунки для них».

Багато уваги в книзі приділено опису звичаїв і традицій, що існували у ті часи у садибах, і пов'язаних з ними свят й урочистостей, таких як Різдво Хрестове, Новий рік, Водохреща, Пасха, Великдень тощо, одночасно розповідаючи і про католицькі і про православні святкування. «На Водохрещу у православних був звичай святити воду у криницях. На той день у Куманівцях випадало храмове свято. Процесія, очолювана священиком, із хоругвами і статуями святих, які несли на плечах, направлялась до криниці. Потім всі йшли на ставок, і там проходили головні урочистості – відбувалося освячення зроблених з льоду хрестів. Потім розпочиналися забави. По селу йшли ряжені, постійно жартували і співали місцевих пісеньок – яких я, на жаль, не пам'ятаю. Серед ряжених були ведмідь, весь майстерно покритий соломною, дуже тісно сплетеною в коси; коза – хлопчик ніс велику палицю, що закінчувалася головою козла, зробленою з дерева, яка клацала писком; чорт із рогами і хвостом та смерть – хлопчина в білому простирадлі, з черепом із картону і косою в руці. Ввечері довго було чути спів. Український народ за своєю природою досить веселий і любить пісні на різні теми і мелодії – від сентиментальних дум до веселих і жвавих пісень». Авторка наводить приклади рецептів найбільш вживаних у ці святкові дні страв, різних супів, рибних та м'ясних делікатесів, куті, бабок і мазурків. «Мазурки були обов'язковим делікатесом пасхального столу, зокрема, мазурки королівські, циганські, хлібні, ангельські, кілька видів шоколадних – з мигдалем і волоськими горіхами, фінікові, помаранчеві, цитрусові, бакалійні, водні. Окрім баб і мазурків, великодній стіл був заставлений м'ясом. Подавали два види шинки: перший – маринована і тільки копчена, другий – засолена і варена. Рулет зі свинини, смажене поросся з красивою рум'яною скоринкою і хріном у пащі. Запечена чвертка телятини, декілька видів ковбас і сальтисонів, індички, цесарки. Звичайно, у великій кількості були приготовлені круті яйця і красиві писанки для оздобы.»

Внутрішній протест викликає у молоді пані давній звичай, коли наречений і наречена приходили до двору, щоб запросити поміщика на весілля. Молодята приходили самі, лише з друзями з і музикантами. Після привітання та запрошення на весілля молоді падали на коліна і схиляли голову, обов'язково мали доторкнутись підлоги. Швидко вставали, цілували батькам руки і знову падали, оскільки етикет вимагав повторити поклони тричі. Все це носило для неї присмак часів кріпацтва. І вже із зовсім іншими нотками вона описує вбрання молодят. «Наречена була одягнена в спідницю з барвистими квітами, внизу обшиту широким пасмом з чорного оксамиту, в сорочку з тонкого полотна, красиво вигиптовану орнаментом спереду і на рукавах від плеча до ліктя. Волосся сплетено в коси, покриті вінком із квітів, з якого спадали кольорові стрічки. Шию прикрашають коралі. На ногах чобітки з холявами, іноді червоного кольору. Наречений не мав якогось особливого одягу, крім сорочки, вишитої червоним і чорним узором.»

Цілий розділ пані Гелена присвячує своїйлюбимій забаві – полюванні на зайців, лисиць, болотяних качок, рябчиків, перепелів, дрохв. «Пригадую, я дуже любила осінь і зиму. Був то час полювань, який разом з їздою на конях викликав у мене найбільше захоплення. Батько на восьмому році мого життя, відчуваючи в мені зятятого мисливця, повідав мені основи мисливських знань. Вчив поводитися зі зброєю, навчав – що було найважчим – як відрізняти голоси тварин, пояснював їхні звички, а також наставляв, куди і як ставити гончака. Довелося навчитися цькуванню, розрізняти голос кожної собаки, а по голосу – якого гонять звіра. Разом з тим була велика різниця в цькуванні гончими, залежно

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

від того, переслідували зайця, лисицю, кабана чи оленя. Все це зачаровувало і захоплювало мене. Непогано стріляла, але набагато більше задоволення давало мені пізнання природи. Цікавило мене життя тварин: їхні звички, реакція на людей і собак, їхній оборонний інстинкт, що дозволяв заплутати сліди. Вміли часто ввести мисливця в незручне становище, що особливо затримувало полювання з гончими.»

Авторка детально описує, як проходив будний день у маєтку, обов'язки прислуги, дає робітникам влучні характеристики. «Завжди викликали у мене захоплення так звані лакейчики, два брати – Семен і Стасик, красиві хлопці, веселі, вмілі. Як чудово вони натирали підлогу – завжди босоніж, щітка без пасів. Це була справжня акробатика. Незважаючи на спортивність, кмітливість, я не могла досягти таких навичок. Обое дуже спритні, тямущі, послужливі.» Детально характеризує тогочасні види транспорту: повозки, карети, барабани, ландо, «пательні», сани, балагульський запряг. Із захопленням розповідає про хід весняних і осінніх польових робіт, про появу нової сільськогосподарської техніки. «До впровадження сівалок, зерно на фільварку сіяли вручну. Йшли селяни, через плече у них були перекинуті торбини і рівненько, немов по команді, висівали насіння правою рукою. Хто того не бачив, той насправді не зрозуміє красу ритмічного розкидання». «Могла годинами дивитися на вервечку косарів, які рівномірно просувалися, ніби по команді, трохи згорбившись над косою. Чути було шелест зжатої соломи, що падала додолу рівненько укладеною. А звук заточування коси? Кожна видавала свій тон, і всі зливалися в одне гармонійне ціле. А косарі йшли, десять, п'ятнадцять, один за одним, спітнілі і, здавалося, незворушні. За ними йшли жінки і в'язали снопи. Вони не могли зупинитися, навіть на мить випрямитись, тому що втратять свій ритм. Тільки в полудень сідають на відпочинок, полуднають, іноді співають. По перерві знову приступають до роботи.»

Багато уваги в книзі приділено тогочасній освіті, відпочинку на канікулах, балагульським забавам і всьому тому до чого так прагне молода людина у вільний час.

Та все це завершується у 1914 році. Спочатку І світова війна, яка хоч і повільно, та наближалась до Куманівець, біженцями та каліками. Вона стала початком кінця її безтурботного, ще дитячого життя. «Людей забирали на риття окопів, забирали вози й відправляли в район Проскурова. Селяни тікали і повставали проти цього, а влада карала. У серпні 1917 року з ініціативи Тимчасового уряду відбувся невдалий російський військовий наступ. Вони були ще далі відкинуті від кордонів Австрії, фронт зламався, розпочався безладний відступ армії та масове дезертирство. Дезертири збиралися в небезпечні банди». Остаточно все зруйнували революційні потрясіння. З великими труднощами Гелена, майже самотужки, кружними шляхами переїжджає у Польщу, де розпочинає життя з чистої сторінки.

Гелена (Лета) Кумановська незабаром, після приїзду у Польщу, одружується із Романом Кутиловським. Бавлячи онуків, вона, замість казок, розповідає їм про своє далеке дитинство. Незадовго до смерті вона передала ці спогади племінниці Марії Теофілі Здровєвській, яка і видала їх у 2003 р.

Ця книга – це величезне джерело знань із історії, культури, побуту, звичаїв населення Східного Поділля. Та найголовніше в ній – це увінчання великої дружби двох братніх слов'янських народів – поляків і українців, які компактно проживали на наших теренах. Паненка, полячка, католичка не дозволяє собі жодного принизливого слова по відношенню до бідних селян, українців, православних. І ті відповідають їй взаємністю. «Мій любий Андрійко», «вірний друг і добрий працівник» – саме так звертається Гелена до свого конюха. «Моя мила панночка» – у відповідь звертається до неї Андрій.

Джерела та література:

1. Тут і далі Кутиловська Гелена. Спогади про Поділля. //переклад Василя Маринича// – В., 2016

**Полабо-слов'янська проблематика у науковому добробку польських славістів
другої половини XIX – середини XX ст. вихідців з України**

Історична доля полабсько-прибалтійських слов'ян, що заселяли у VI-XII ст. землі між Ельбою і Одером, вздовж узбережжя Балтійського моря, уже давно привертає увагу дослідників. Проте в історичній науці і понині ведуться дискусії щодо часу заселення ними цих територій, рівня соціально-економічного розвитку, характеру етнічних спільнот та політичних утворень, причин занепаду.

Значний вклад у вивчення історії полабсько-прибалтійських слов'ян у другій половині XIX – середині XX ст. внесли польські славісти - вихідці з України, добробок яких і стане предметом розгляду у даному повідомленні.

Одним з найбільш вагомих досягнень польської полабістики другої половини XIX ст. були праці уродженця села Ляхівці (нині смт. Білогір'я Хмельницької області) Вільгельма Богуславського (1825-1901). Закінчивши юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету, він у 1858 р. відвідав Лужиці, де зустрівся з визначними діячами серболужицького національного відродження Яном Арноштом Смолером і Михайлом Горніком та зав'язав з ними дружні відносини. Повернувшись до Петербургу В.Богуславський за активної підтримки Я.А.Смолера, котрий перебував у столиці Російської імперії від червня 1859 р. по квітень 1860 р., пише фундаментальний (на 350 с. – М.Р.) «Нарис історії серболужицького народу», який опублікував у 1861 р.¹ Це була перша польська історія лужицьких сербів, що охоплювала основні віхи історичного розвитку Лужиць від VII ст. до середини XIX ст., доби сучасної авторові цього твору. Для Богуславського серби-лужичани це волелюбний народ, «який вісім століть провів у стійкому опорі проти систематичного онімечення... і звичайно ж заслуговує на детальне пізнання його минулого, тим більше, що заспівав пісню відродження власне тоді, коли його зарахували до вимерлих».² Робота була глибоко удокументована і принесла авторові широке визнання в наукових колах. Пізніше вона стала основою для спільної з М.Горніком узагальнюючої праці «Історія сербського народу», виданої в Будишині у 1884 р. За вагомих внесок у сорабістику у 1885 р. В.Богуславський став почесним членом «Матиці сербської»³.

Однак головною роботою дослідника цілком слушно вважається не вище охарактеризована книга, а праця подана на конкурс оголошений Познанським Товариством друзів наук у 1877 р. на тему: «Погляд на історію північно-західних слов'ян між Ельбою і кордонами давньої Польщі»⁴. Слід зауважити, що хоча робота В.Богуславського не була позбавлена значних недоліків, її поява стала переконливим свідченням зростання наукового інтересу польських медієвістів до полабських слов'ян, а окремі висновки історика, без сумніву, заслуговують на увагу і сьогодні. То ж не дивно, що серед п'яти представлених робіт Товариство друзів наук визнало переможцем конкурсу 4-х томну працю В.Богуславського «Історія північно-західних слов'ян», яка вийшла друком у Познані у 1887-1900 р.⁵

Відповідно до окреслених Познанським Товариством завдань, автор вибудував структуру свого дослідження, котре складається з чотирьох книг. У I книзі «Північно-західні слов'яни у I-VI ст. н.е.» міститься інформація про племена, котрі заселяли територію на північ від Альп і Дунаю, здійснено спробу проаналізувати західні межі розселення слов'ян, а також висвітлюється етнополітична історія стародавньої Німеччини у розглядуваний період.

II книга присвячена суспільному устрою Полаб'я у добу раннього середньовіччя. Тут Богуславський аналізує господарське життя полабсько-прибалтійських слов'ян, їх гроди і ранні міські центри, політичний устрій, дає характеристики основних соціальних верств суспільства, розглядає стан військової справи та релігійне життя північно-західних слов'ян. Автор дотримувався думки, що слов'яни не були пізніми прибульцями в Німеччину, а її автохтонним населенням аж до Рейну і відрізнялись високим рівнем суспільного розвитку.

У III книзі В.Богуславський ґрунтовно проаналізував протиборство полабських слов'ян німецькому феодальному «натиску на Схід» у X-XII ст., а також їх відносини з іншими сусідніми державами – Польщею, Чехією і Данією включно до втрати полабами незалежності у другій половині XII ст.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

IV том монографії В.Богуславського присвячений політичній історії Полаб'я другої половини XII – початку XIV ст., політиці онімечення полабсько-прибалтійських слов'ян, що проводилася в епоху розвинутого середньовіччя німецькими імператорами, маркграфами, герцогами, рицарями і церквою і привела до майже повної їх денаціоналізації.

Аналіз наукової спадщини В.Богуславського дає підстави назвати його одним з піонерів польської полабістики. Його заслуга полягала насамперед у тому, що він порушував і намагався висвітлювати наукові проблеми, які в той час були ще не дослідженими, а відтак привертати увагу вчених, даючи поштовх для творчих пошуків. На жаль, будучи дилетантом у сфері археології і мовознавства, він допустився низки хибних висновків щодо території розселення слов'янських племен у Німеччині і часу заселення ними Полаб'я, посунувши слов'янські поселення аж до Рейну, послуговуючись сумнівними свідченнями писемних джерел і ще більш сумнівними етимологіями, за що був підданий архісуворій критиці відомим польським славістом Олександром Брюкнером, котрий проаналізувавши два перші томи монографії В.Богуславського не побачив у цій «кропіткій і невтомній праці інших заслуг окрім зібрання матеріалу»⁶.

Сам Олександр Брюкнер (29 січня 1856 р., м. Бережани Тернопільської області – 24 травня 1939 р., Берлін) – знаний польський філолог-славіст та історик культури, багаторічний професор Берлінського університету, член низки наукових академій і товариств, у тому числі НТШ, також долучився до розробки полабо-слов'янської проблематики. У величезній науковій спадщині О.Брюкнера, що нараховує понад півтори тисячі найменувань є й роботи у яких висвітлюються деякі питання духовної культури та мови полабсько-прибалтійських слов'ян. Так, у своїй узагальнюючій праці «Слов'янська міфологія», опублікованій у Кракові у 1918 р., він присвятив окремий розділ язичництву слов'янських племен між Ельбою і Одером, у котрому піддав різкій критиці погляди видатного чеського славіста Любора Нідерле. Слід зазначити, що О.Брюкнер не піддавав сумніву основну концепцію Л.Нідерле, який приписував «демонології» головне значення у релігії слов'ян, однак полемізував з його висновками на «теологічні» теми, докоряючи йому у відсутності підготовки у сфері етимології, підкреслюючи, що «автор не є філологом, і вся філологічна сторона предмету йому не дається, у результаті чого він змушений покладатися виключно на чужі судження, уникаючи власних...»⁷ Докір – типовий для О.Брюкнера, котрий переоцінював значення етимологічного методу в дослідженні міфології. На жаль, О.Брюкнер обмежився лише критичним розглядом полабослов'янської міфології, хоча й сприймав її у загальнослов'янському контексті.

Перу О.Брюкнера належить і наукова розвідка присвячена полабській мові, видрукувана у «Філологічних працях» за 1930 р.⁸, у котрій він розповідає про історію створення перших словників полабської мови зі слів останніх її носіїв на території Нижньої Саксонії у XVII-XVIII ст., дає оцінку зібранню пам'яток полабської мови, виданому П.Ростом у 1907 р., а також граматиці полабської мови Т.Лер-Сплавінського, опублікованій у Львові у 1929 р.

Наприкінці XIX – у першій третині XX ст. до вивчення державного устрою полабсько-прибалтійських слов'ян звертався уродженець м.Ходорів Львівської області, засновник історико-юридичної школи польської історіографії, багаторічний професор Львівського університету Освальд Бальцер (1858-1933)⁹. Підсумковою роботою вченого у цій царині є його праця «Про формування держав ранніх західних слов'ян», що вийшла в світ у 30-х роках XX ст.¹⁰. Перші ознаки державності у полабсько-прибалтійських слов'ян відносяться, на думку О.Бальцера, до кінця VIII ст. Він вважав, що ободрити мали державу вже наприкінці VIII – на початку XI ст., тобто з першими повідомленнями про них у писемних джерелах, що, на його погляд, не виключало можливої незалежності деяких племен, які перебували на ободритській території, і навіть того, що вся ця територія управлялася не одним, а кількома князями¹¹. Що ж до лютичів, то вони, як вважав О.Бальцер, також мали сформовану державу з першого моменту своєї появи в історії – наприкінці VIII ст. Це була, як зазначав автор, держава держав, тому що зберігалась певна кількість племінних князів під верховенством одного з них названого у джерелах *rex regum*¹². О.Бальцер здійснив спробу проаналізувати еволюцію державного устрою у помор'ян X-XII ст. Слушно зазначаючи, що хоча перші свідчення про політичні об'єднання на Помор'ї припадають уже на другу половину X ст. Проте, найбільш чітко ознаки державності у помор'ян виступають, на його думку, лише з початку XII ст., коли з'являється інформація в джерелах про

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

верховного князя, що управляє низкою племінних князівств на території Західного Помор'я¹³.

Скрупульозно та аналітично вчений висвітлює роль зовнішнього фактора у державотворчих процесах на Полаб'ї. З самого початку, наголошував О.Бальцер, процес формування державності у полабських слов'ян перебував у залежності не лише від внутрішніх факторів, але й зазнавав на собі могутнього впливу факторів зовнішніх, загрози німецької агресії чи боротьби з нею, що заставляла слов'янські племена між Ельбою і Одером консолідуватись, утворювати більш крупні політичні організми¹⁴. Дослідник приділив також значну увагу проблемі племінного сепаратизму у полабсько-поморських слов'ян, повноваженням князівської влади, дружинному устрою, системі данин, ролі віча і жрецтва у суспільно-політичному житті полабів IX-XII ст.

Однак, головну увагу у своїй роботі О.Бальцер, безумовно, зацентрував на проблемі успадкування князівського трону. Будучи прихильником так званої «родової теорії» абсолютної спадковості п'ястівської держави він намагався поширити її на усіх західних слов'ян, у тому числі полабсько-прибалтійських¹⁵. За що справедливо був підданий критиці Я.Адамусом¹⁶, Ю.Бардахом¹⁷ та іншими польськими вченими¹⁸.

Вагомим доробком польської історіографії середини ХХ ст. на ниві вивчення слов'янських племен між Ельбою і Одером стали наукові студії уродженця с.Біще Бережанського району Тернопільської області, професора Познанського і Ягеллонського університетів Юзефа Відаєвича (1889-1954), котрий опублікував у 40-і роки ХХ ст. низку досліджень з полабо-слов'янської проблематики, а саме: «Німці проти слов'ян полабських» (Познань, 1946); «Дослідження свідчень про слов'ян Ібрагіма ібн Якуба» (Краків, 1946); «Західні слов'яни і німці у середні віки» (Катовіце, 1946); «Велети» (Катовіце, 1946); «Серби полабські» (Краків, 1948)¹⁹. До найцінніших у цій серії, очевидно, належить перша з перерахованих праць, у якій Ю.Відаєвич детально охарактеризував найраніші свідчення джерел про заселення слов'янами території Полаб'я, відносини полабських слов'ян з Франкською державою Каролінгів, основні етапи «німецького «Дранг нах Остен» на територію слов'янських племен між Ельбою і Одером у Х-XII ст., хід християнізації полабів, а також причини їх поразки у боротьбі проти зовнішньої експансії.

Проведений аналіз показує, що пройшовши за порівняно короткий час важкий шлях розвитку, полабістика, у становленні якої важливу роль відіграли вихідці з України, у середині ХХ ст. займає важливе місце у польській славистиці. До заслуг її слід віднести створення узагальнюючої картини розвитку і занепаду у період раннього середньовіччя полабсько-прибалтійських слов'ян, обробку практично всіх базових джерел, що мають відношення до розглядуваної проблематики, виявлення маси фактичних даних, критичний аналіз спеціальної літератури багатьма мовами, вироблення низки реалістичних концепцій, що не втратили свого значення і понині.

Джерела та література:

1. Boguslawski W. Rys dziejów serbo-łużyckich. – Petersburg, 1861. – 316 s; 2. Ibid. – S.VIII; 3. Strzelczyk J. Wilihelm Boguslawski i jego dzieło // Boguslawski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej. – T.IV. – Poznań, 2005. – S.507; 4. Ibid. – S.509; 5. Boguslawski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. – Poznań, 1887. – T.1. – 288 s; T.2. – 1889. – 997 s; T.3. – 1892. – 689 s; T.4. – 1900. – 758 s; 6. Brückner A. (Rec.:) Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. przez W.Boguslawskiego. Dzieło uwieńczone na konkursie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. – T.1. – Poznań, 1887. – 288 s; T.II. – 1889. – 997 s. // Kwartalnik Historyczny. – 1891. – R.V. – S.168-172; 7. Brückner A. Mitologia słowiańska. – Kraków, 1918. – S.5; 8. Brückner A. O narzeczu „polabskisem» słów kilka // Prace filologiczne. – 1930. – T.14. – S.544-562; 8. Brückner A. O narzeczu „polabskisem» słów kilka // Prace filologiczne. – 1930. – T.14. – S.544-562; 9. Dąbkowski P. Oswald Balzer. Życie i działa (1858-1933). – Lwów, 1934; Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / Red. J.Maternicki. – Rzeszów, 2007; 10. Balzer O. O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny Zachodniej. // Pisma pośmiertne Oswalda Balzera. – Lwów, 1937. – T.III. – S.7-226; 11. Ibid. – S.54; 12. Ibid. – S.57-58; 13. Ibid. – S.61; 14. Ibid. – S.66; 15. Ibid. – S.134-159; 16. Adamus J. Polska teoria rodowa. – Łódź, 1958. – S.201; 17. Bardach J. Historia państwa i prawa polskiego. – Warszawa, 1957. – S.39-40; 18. Czerniecka-Haberko A. Oswald Balzer w historiografii polskiej // Історичний архів. – 2014. – Вип.12. – С. 196; 19. Widajewicz J. Niemcy

У К Р А Ї Н А - П О Л Ъ Ц А

wobec Słowian Polabskich. – Poznań, 1946; Idem. Studia nad relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba. – – Kraków , 1946; Idem, Słowianie zachodni a Niemcy w wiekach srednich. – Katowice, 1946; Idem. Weleci. – Katowice, 1946; Idem. Serbowie nadlabscy. – – Kraków , 1948.

ВИБОРЮВАННЯ ТА ОБСТОЮВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

Вікторія Любчак

Польська людність Вінниці між лютим і жовтнем 1917 р.

1917 рік – рік зламу епох в історії Вінниці. Він провів чітку межу «до» та «після» себе. Саме на переході від традиційної патріархальної ери до новітньої доби змін та потрясінь, у часи поєднання «старого» та «нового» якнайяскравіше вимальовується справжнє обличчя міста, виявляється глибинний характер його мешканців та закладаються підвалини наступного розвитку.

Точних даних про кількість народонаселення на 1917 рік немає. Виходячи з динаміки перепису, який у 1897 році зафіксував 28 995 мешканців, та даних Подільського губернського статистичного комітету, що нарахував населення Вінниці у 1909 році – 46 705, а у 1913 – 60 000 осіб, можна було б припустити, що ця цифра на момент революції до 80 тисяч жителів. «За приблизними підрахунками» управа все ж зафіксувала на середину 1917 року цифру 80 тисяч осіб [1, арк. 46].

За національним складом місто було колоритно-строкатим. Більшість населення складали українці та росіяни, яких під час переписів не розділяли, відносячи до «православного віросповідання», багато було євреїв (за даними перепису 1897 року – 36%) близько 10% вважали себе поляками [2, с. 278]. Також мешкали і лютерани-німці, і мусульмани-татари, і росіяни-старообрядці. Всі національні групи складали окремі, доволі замкнені, громади, які слабо спілкувались поміж собою.

Поляки переважно жили у просторих будинках із садами у західній частині міста, заможні українці й росіяни – у південно-західному передмісті «Садки», на заможнянських «Липках» та Старому Місті. Кількість домовласників великих будинків була невеликою – до 1000 осіб, інші винаймали у них квартири та кімнати, або мешкали у невеличких хатках на околицях [3, с. 28].

Католики, які групувалися навколо костьолу, де правив службу здібний оратор – ксьондз Ян Левинський [4, с. 71], вважали Вінницю одним з міст споконвічних «кресів». Щодо свого становища в місті, то вони висували певні претензії. «Поляки брали участь у муніципальному господарстві лише як члени міської ради, натомість важливі міські пости займали росіяни або українці». Втім визнавалося, що «це зовсім не означало, що польська ініціатива та праця не відігравали значної ролі в господарському й суспільному житті» [5, с. 94]. Також «у межах тогочасних звичаїв у російському шкільництві особливого полякожерства ми не відчували».

Польське населення дійсно дало багато представників місцевої еліти та інтелігенції. Граф Здіслав Грохольський, родинна садиба якого знаходилася у П'ятничанах, володів 12 маєтками, підковним, обозним та цегельним заводами, поромними переправами, мав великі земельні угіддя, 5 млинів. Громадською діяльністю відзначилися присяжний повірений Любомир Длуголенський і редактор журналу «Подольський хазяїн» Валерій Свідерський. Не менше половини промисловості міста було в польських руках [3, с. 32].

Коли 3 березня 1917 року місто отримало повідомлення Державної думи про зречення царя, керівники найбільших підприємств та представники земства вирішили взяти владу в свої руки. Надвечір цього дня у Білій залі міської Думи розпочалося організаційне засідання тимчасової ради громадських організацій, на яке прийшло близько 50 впливових у Вінниці осіб. Ініціаторами зібрання були голова повітового військово-промислового комітету граф З. Грохольський, діяч земського руху Й. Лозино-Лозинський, адвокат Л. Длуголенський, голова Подільської спілки споживчих кредитів та позико-ощадних товариств Д. Маркович. Було створено виконавчий комітет Ради громадських організацій. Головою президії виконкому обрано З. Грохольського [6, с. 120].

Весна 1917 року вирувала свободою. Аполітичність, яка ще кілька тижнів тому вважалася нормою буття для переважної більшості вінничан, залишилася лише у згадках про «старий режим», що століттями тримався традицією, покорою й мовчанням. Люди долали суцільну апатію, громадський ентузіазм шукав втілення і знаходив його.

Основним засобом самореалізації політично активних громадян навесні 1917 року стали нескінченні мітинги та інші масові акції. Майже щотижня відбувались у Вінниці

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

різноманітні урочисті ходи та святкові заходи. Будинки з нагоди цього прикрашалися червоними прапорами і транспарантами, революційних ораторів, що б вони не говорили з імпровізованих трибун, зустрічали бурхливими оплесками і проводжали оваціями, колони демонстрантів закидали квітами. Заборонені раніше національні прапори використовувалися як символи свободи та відродження етнічної самосвідомості, сотні голосів співали гімни.

А ось опис польського свята 23 квітня (в пам'ять конституції 3 травня 1791 року): «З ранішнього ранку в місті царює незвичне пошвавлення... На 11 годину ранку все польське товариство і взагалі, все населення Вінниці на вулиці. Починаючи від Вознесенської церкви, видніються мальовничі групи учасників ходи з національними прапорами, які на тлі моря голів являють величне видовище... попереду йдуть скаути, за ними почесна варта несе величезний національний польський прапор». «*Niech żyje wolna, zjednoczona Polska! Niech żyje braterstwo wolnych narodów świata!*» - сповіщали сотні транспарантів. Лунали гімни і крики «viva!», оратори обмінювалися вітаннями [7]. Зворушливу промову виголосив Дмитро Маркович (лідер місцевих українців – авт.), у тому ж дусі відповідав йому Здіслав Грохольський. Але багатовікова національна і соціальна недовіра, яка гніздилася на рівні підсвідомості ще з часів унії та козацьких повстань, поступово виходила назовні. Як тільки граф розпочав говорити про братерство і рівність, присутні побачили «кілька твердих, неприємних поглядів, направлених на нас (поляків – авт.) з боку українців». Коли ж представник селянства вітав Грохольського за його промову, відчувалося, що в думках та на серці у нього зовсім інші слова. Присутня на мітингу Ярошинська (громадська діячка, письменниця – авт.) ще подумала: «Коли поллється кров?» [3, с. 65]. Надвечір «відзначилися» уже поляки, аплодуючи актору, який поставив у міському театрі сценку з образливими для єврейського населення гаслами [8]. За кілька місяців ця прихована ненависть переросте у збройне протистояння і кривавий терор. Але поки що подих свободи пересильював собою зловісне передчуття громадянської війни.

Провідениками польського руху були адвокат А. Станевич, інженер В. Свідерський, Л. Длуголенський, З. Грохольський, який обійняв посаду польського комісара Подільської землі. Адвокат Ф. Цюнглинський очолював Польський Демократичний Союз на Україні. Одним із основних напрямів роботи польського руху стало налагодження мережі національних шкіл у губернії, чим займалося просвітницьке товариство «*Macierz Szkolna na Podolu*», відроджене 10 березня за ініціативи польської громадської діячки Летти Ярошинської. Завдяки сприянню цього товариства до червня 1917 року у місті та повіті було засновано понад 300 народних шкіл та 3 польськомовних гімназій, розгорнулася видавнича діяльність, відкрито культурну установу – Польський Дім, де на імпровізованій сцені грала трупа акторів під орудою Шуркевича. Тут діяв Університет Для Всіх імені Ромуальда Траугутта, у якому викладачі читали цикли лекцій з природи, польської історії та літератури [3, с. 77].

Граф З. Грохольський ініціював створення польської торгової школи зі спільним навчанням. Приміщення їй надала державна жіноча гімназія. Директором став Кнотте, інспектором Важанський, одним з вчителів був Лукашевич. Школа, поставлена на високому рівні, функціонувала до кінця 1919 року. Її викладачі на початку 1920 року були розстріляні чекістами [5, 106].

Під головуванням гарнізонного ад'ютанта підпоручика Козакевича діяв союз військових-поляків, який сприяв початку формування на базі П'ятничанської садиби Грохольського польського легіону [5, с. 103].

Виникли «Об'єднання власників-поляків Подільської Землі» з кооперативним об'єднанням *Polkorodol* і «Зв'язок поляків – аграрних працівників» з Бюро посередництва роботи, що займалося влаштуванням на роботу громадян польської національності, які з тих або інших причин опинилися без засобів існування у Вінниці [9, с. 16].

27 серпня 1917 року відбулись демократичні вибори до місцевої Думи. До її складу від поляків було обрано – І.С. Олтаржевського, В.М. Свідерського, Л.А. Длуголенського, А.М. Станевича [10].

На кінець жовтня 1917 року соціально-економічне і політичне становище у Вінниці залишалося складним. У місті утворилося двовладдя: Дума, яка підтримувала заходи Центральної Ради, щодо стабілізації ситуації в Україні, і Рада робітничих і солдатських депутатів, у якій гору брали прибічники крайніх протиправних дій. На ґрунті загального

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

невдоволення демагогічні обіцянки більшовиків дати масам «мир, хліб і землю» завойовували все більше прибічників. Подальші суспільні катаклізми перервали мирне життя у місті й усе з ним пов'язане.

Джерела та література:

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф.Д. 255. – Оп. 1. – Спр. 97.
2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – XXXII. – Подольская губерния. – СПб, 1904.
3. Логінов О. В., Семенко Л. І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. – Вінниця, 2009. – 272 с.
4. Шипович І., Лисий А. Вінницький капуцинський монастир. – Вінниця, 1996. – 150 с.
5. Лазовський Я. Фрагменти спогадів про Вінницю // Вінницький край. – 2006. – №2.
6. Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 2007. – 304 с.
7. Свободный голос. – 1917. – 26 апреля.
8. Винницкий листок. – 1917. – №8 (май).
9. Tygodnik Rolniczy i Przemyslowy. – 1917. – №21.
10. Костецкий В. Новая городская Дума // Свободный голос. – 1917. – 31 августа.

Ольга Білобровець

Польське питання у російській ліберальній і польській суспільній думці (1914 – березень 1917 р.)

Перша світова війна змінила свідомість людей і сприяла реалізації нових ідей для утвердження більш справедливого світового устрою і створення нової карти Європи. У Російській імперії, серед інших, активну політичну, воєнну, суспільну діяльність проводили поляки. Їх прагнення до відновлення незалежності оформилися у «польську справу», вирішенням якої займалися різні політичні сили у всіх частинах розділеної наприкінці XVIII ст. Речі Посполитої. Утворення незалежної польської держави після закінчення війни, подолання партійних та особистих конфліктів, ідеологічних розбіжностей та поглядів є успішним втіленням національних прагнень і мотивом для дослідження процесу розвитку і вирішення «польської справи». Використання кризових моментів в історії для вирішення національних і суспільних завдань є актуальним з огляду на нестабільність і постійні міждержавні конфлікти в сучасний період.

Вирішення польського питання напередодні і під час Першої світової війни та відродження польської державності досліджували науковці радянської доби та сучасні історики. Зокрема, Гросфельд Л. [1], Левандовський Я. [2], Паєвський Я. [3], Гуменюк А. [4], Морушко О. [5] та ін. Завданням даного дослідження є з'ясування постановки, вирішення і сприйняття польського питання в російському ліберальному середовищі та польській суспільній думці в Україні, відображений у пресі періоду Першої світової війни.

Польська суспільна думка в Україні під час Першої світової війни була співзвучна загальним політичним настроям поляків як в Російській імперії, так і в інших державах, що розділили Польщу. Виразниками ставлення поляків до вирішення польського питання були головні політичні сили і їх друковані органи, громадські діячі, науковці, публіцисти. Своєрідним віддзеркаленням стратегічних завдань і тактичних дій польських і російських політичних сил і суспільних груп щодо поляків стала преса.

З кінця XIX ст. польське питання, головним чином, представлялося польськими партіями національно-демократичного табору і правими партіями соціалістичного табору. Найбільш активно в Російській імперії це питання намагалася вирішити партія Народових демократів (ендеків) на чолі з Романом Дмовським. Буржуазно-демократична революція 1905-1907 рр. дала можливість підняти їм це питання і шукати потенційних союзників, якими зокрема, в Росії стала партія конституційних демократів (кадетів) і уряд.

Після поразки революції Дмовський розпочав просування вирішення польського питання на міжнародному рівні. Він вважав, що російсько-німецькі протиріччя приведуть до взаємного конфлікту, в якому інтереси поляків мають бути на російському боці. Наприкінці вересня 1912 р. у Львові відбувся з'їзд польських національно-демократичних організацій, на якому була схвалена концепція об'єднання усіх поляків і відновлення незалежності з

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

орієнтацією на Антанту. Напередодні війни в Галичині була створена організація «Рада Народова», яка об'єднувала політичні сили, орієнтовані на Росію [6, арк. 15]. Однак, в залежності від ситуації, зокрема після революційної кризи і реакції влади, революційного піднесення і початку Першої світової війни, і ендеки і кадети змінювали своє ставлення до польського питання.

Актуальність польської справи зросла і загострилася з початком Першої світової війни. Тут можна виділити два підперіоди: перший – від початку війни до падіння царської влади і жовтневого перевороту в 1917 р. в Росії, другий – до кінця війни [3, с. 256].

Російська держава на початок війни ще не мала власної програми вирішення польського питання. Воно стало предметом суперечки держав, які володіли розділеними польськими територіями – Росією, Польщею, Австро-Угорщиною. Стратегічні і тактичні завдання війни викликали необхідність вироблення нової програми вирішення польського питання кожною стороною. Традиційно консервативні кола Росії підтримували офіційний антипольський курс держави, але в суспільстві назрівала необхідність зміни цієї політики в бік надання певних поступок полякам у вигляді автономії або ж незалежності [7].

Початок Першої світової війни не підтвердив розхожих оцінок російського суспільства щодо поляків, які були б готові в будь-яку хвилину до чергового повстанського вибуху, незалежно від обставин і шансів на успіх цієї збройної боротьби [2, с. 17-23]. Навпаки, поляки всіх трьох розділених частин Польщі підтримали уряди своїх країн у війні. Патріотичний ентузіазм охопив польське населення Російської імперії у підтримці російської влади у війні. На шпальтах всіх російських газет з'явилася інформація про маніфестації поляків на підтримку Росії у війні [8, с. 2]. Проводились молебні у костелах за швидку спільну перемогу. Багато поляків добровольцями записувались до лав царської армії [9, с. 3]. Ще більшого піднесення додала відозва Верховного Головнокомандуючого, Великого князя Миколи Миколайовича «До поляків», в якій зазначалась, що «розірваний польський народ має об'єднатися, щоб бути вільним у своїй мові, вірі й самоуправлінні» [10].

Про це свідчить і заява низки польських політичних партій національно-демократичного напрямку – Національно-демократичної партії, Польської прогресивної партії, Партії реальної політики та Польського прогресивного об'єднання, яку вони підписали у Варшаві під зверненням до Верховного Головнокомандуючого зі словами вдячності, вірою в спільну перемогу і надією на здійснення даних польському народу обіцянок [11, с. 2].

Польський історик, професор Львівського університету, член Ліги Народової, прихильник ендеції Адам Шельонговський у 1915 р. писав, що «Росія традиційно проводила свою політику визволення слов'ян в Середній Європі і таким чином сама ставила польське питання на порядок денний, що є два моменти, які скерують Росію і Польщу на нову дорогу життя. Перший – це відхід від політики трьохзаборовості, другий – обіцянка щодо об'єднання всіх поляків» [12, с. 97].

Заявлену політику влади щодо вирішення польського питання шляхом надання їм автономії підтримали і кадети. На своєму Установчому з'їзді у 1905 р. партія конституційних демократів затвердила Програму діяльності, в якій національне питання вирішувалось шляхом надання народам, які проживали у Російській імперії прав на культурне самовизначення. Кадети вважали найбільш готовими до самостійного національного життя поляків і фінів. Тому для Царства Польського програмою передбачалось надання автономії і створення сейму, що мав обиратися на основі загальнодержавного представництва. Головною умовою для Царства Польського залишалась єдність земель та участь її представників у центральному органі на однакових засадах з іншими частинами імперії. Визначення кордонів Царства Польського мало відповідати етнографічному принципу.

Така позиція відповідала програмним положенням і ендеків. Проте, чітка проросійська позиція, висловлена ендеками, в залежності від ситуації змінювала політичних партнерів у цьому питанні – кадетів та уряд. Виходячи із практичних міркувань, у Державній думі третього скликання фракція «Польське коло» на чолі з Дмовським схилялася у своїй депутатській діяльності у вирішенні багатьох питань на позицію уряду, ігноруючи думські фракції і партії і викликаючи стримане до себе відношення кадетів [13].

Затягування війни зробило польське питання в Російській імперії внутрішньополітичним і активно обговорюваним в суспільстві і Раді міністрів. Об'єднання

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

польських земель не викликало ніяких особливих розбіжностей. Натомість визначення характеру автономії та часу оприлюднення акту щодо устрою Польщі у майбутньому викликало значні суперечки і затягнулося аж до лютневої революції 1917 року. Царський уряд для вирішення цього питання скликав наради у жовтні-листопаді 1914 р., зимою-весною 1915 р., а в червні 1915 р. було створено російсько-польську комісію. На цих засіданнях розглядалася низка проектів, але жоден з них не був прийнятий [14].

Висвітлення діяльності цих нарад і комісій, дискусії щодо вирішення польського питання розгорнулися на сторінках центральної і місцевої російської та польської преси. На початок війни в Україні польська преса була представлена суспільно-політичними виданнями «Dziennik Kijowski», «Kłosy Ukraińskie», «Nasz świat» у Києві, «Dziennik Odeski», пізніше «Tygodnik Odeski» в Одесі [15, с. 439]. Найбільш популярним виданням у Києві залишався «Dziennik Kijowski», що знаходився під впливом ендеції. У червні 1914 р. пішли з редакції Йоахім Бартошевич, Вільгельм Куліковський і Станіслав Зелінський, а головним редактором залишився Едвард Пашковський, співробітник варшавського «Głosu» через розкол серед діячів ендеції на Україні щодо ставлення до Росії. Представники лівого крила ендеції були прихильниками більш активних дій проти влади і зайняли передові позиції у «Dziennik Kijowski» та виступили з гаслом: «довіряємо ендеції, не віримо Росії». Проте вимога автономії Польщі з подальшою боротьбою за незалежність залишалась спільною для всіх народових демократів [16, арк. 364].

У «Dzienniku Kijowskim» впродовж війни було багато передруків з інших газет, що висвітлювали важливі питання польського життя, і за якими часто велась дискусія. Навесні 1915 р. в російській пресі питання «польської справи» піднімалися все частіше. Відомий публіцист «Нового времени» Олександр Столипін (брат прем'єр-міністра Росії Петра Столипіна) писав про російсько-німецькі стосунки, заявляючи, що германізм загрожує всьому слов'янству і тому єдність поляків і росіян є неминучою. У редакційній статті «Dziennika Kijowskiego» схвалювалась така позиція і висловлювалось припущення, що в російській пресі формувався напрям, який зменшував розділення поляків і росіян. «До яких наслідків це приведе не знаємо і пророцтва тут є передчасними, але наша публіцистика зобов'язана старанно і чесно записувати голоси російської оцінки, залишивши узагальнення і висновки майбутньому» [17, с. 1].

Позиція російськи лібералів і кадетів щодо вирішення польської справи уважно відслідковувалася польськими політиками і публіцистами і часто викликала гостру реакцію. Зокрема, на сторінки преси вилилось і активно обговорювалось питання польсько-єврейських відносин. Антисемітизм поляків викликав незадоволення російських лібералів, натомість поляки звинувачували їх у підтримці «єврейської справи», тобто надання їм прав і автономії. На початку травня 1915 р. «Dziennik Kijowski» у редакційній статті за підписом «Л. Р.» подав реакцію польського суспільства на інтерв'ю відомого російського письменника Леоніда Андрєєва, який був виразником ідей російських лібералів і прихильником кадетів. Андрєєв, як і багато інших прогресивних російських громадян «з ранньої молодості вважав, що Польща повинна бути вільна» [18, с. 1].

Однак, він закидав полякам, що вони вважають російських прогресистів «людьми з гарними намірами, але не здатними нічого зробити» [18, с. 1]. Він вважав, що своїм відношенням до євреїв поляки викопують прірву між собою і російською інтелігенцією. Зі статті стало зрозуміло, що прогресивна російська інтелігенція, маючи перед собою «польську справу» і «жидівську справу», свідомо підтримує другу, занедбавши першу» [18, с. 1].

Польський автор статті підсумував, що в дійсності, у зв'язку з «аномалією польсько-єврейських стосунків» у польській справі необхідною є інтервенція не тільки уряду, але і російського суспільства. Визвольна доктрина, об яку ліберали ламали списи, фактично закінчується там, де починається польська справа. Не розуміння сутнісних польсько-єврейських стосунків він називав дивним. «Нікому не прийшло в голову, що власна територія не може бути місцем напливу жидів з усієї імперії, краєм, в якому тільки жид має право займатися ремеслами і торгівлею, жодна людська сила не може змусити цього народу до добровільного знищення своїх природних прав на користь чужинця» [18, с. 1].

За кілька днів тема польсько-єврейських стосунків у трактуванні російських лібералів була продовжена на сторінках «Dziennika Kijowskiego». У редакційній статті давалася відповідь на матеріал одного з найкращих російських публіцистів ліберального табору

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Артура Слівінського, який написав про відношення кадетів до польської справи у радикально-прогресивній газеті «Виднокруг», виступаючи проти антисемітизму поляків. Як заперечення у статті «Dziennika Kijowskiego» зазначалося, що «для деяких прихильників ліберального табору польська справа не має поважного значення. Дарма рішучі антисемітські польські газети намагалися довести, що після початку війни єврейське питання втратило гостроту, дарма відомі польські радикали показують справжній стан речей, дарма самі польські євреї, які належать до наших прогресивних таборів намагаються заспокоїти петроградських прогресистів. Пригаснувши на хвилю, вони вибухають з новою силою і знову величезна потвора антисемітизму кидає понуру тінь на всю Польщу» [19, с. 2]. Влітку 1915 р. ситуація на фронті змінилася і німецькі війська зайняли Царство Польське з Варшавою. З метою збереження лояльності поляків у червні 1915 р. була створена російсько-польська комісія з вирішення польського питання. Польська преса в один голос вітала створення цієї комісії: «польське суспільство з великими надіями сприйняло відозву Верховного головнокомандуючого і розуміло, що для здійснення закладених у ній положень необхідна участь поляків». У варшавській газеті «Kurjer poranny» наголошувалось, що «склад комісії виключно із громадських діячів російської і польської суспільної думки є величезним кроком вперед у справі об'єднання суспільства і уряду» [20, с. 3].

На засіданні розглядалися проекти щодо вирішення польського питання, але жоден з них не був прийнятий. Хоч розбіжність у поглядах була значною, все ж вдалося виробити окремі спільні рішення, а саме: видання актів місцевої влади російською і польською мовами, збереження усіх навчальних закладів з російською мовою навчання, встановлення меж об'єднаної Польщі за етнографічним принципом, скасування обмеження діяльності католицької церкви і духовенства.

Окупація Царства Польського і Варшави й надання німцями полякам права на використання польської мови в школах, університеті, запровадження самоуправління загострило відносини між російськими ліберальними колами і польським суспільством, що знайшло своє відображення у пресі. Наступного року у другу річницю проголошення відозви «До поляків» Верховним головнокомандуючим з'явилося багато матеріалів, що додали напруги у суспільстві і російсько-польських відносинах.

«Dziennik Kijowski» з кожним роком війни ставав все більш критичнішим до позиції російської влади у польському питанні. Головний редактор «Dziennika Kijowskiego» Е. Пашковський у передовій статті під назвою «Постійне непорозуміння» влітку 1916 р. писав: «З певного часу вся російська преса присвячена проблемам розв'язання польської справи, відповідно до партійних напрямків й ідеологічно-практичних забарвлень відкриває у цьому дзеркалі своє втомлене обличчя, карикатурно звужуючись, або ж розширюючись не там, де треба» [21, с. 1].

Він пропонував розглянути, що об'єднує і що розділяє поляків і росіян, і де закопано зерно непорозуміння. При цьому зауважував, що і надалі польський народ трактується як населення, а Польща етнографічна, навіть об'єднана як «Царство Польське», що є витвором російського державного будівництва» [21, с. 1].

Як підсумок, Пашковський зазначив, що «в російській громадській думці залишається міцною ідея російської державності. Коли хто виступає проти неї, той є «германофілом» або ж пропагандистом «ягелонської ідеї» або якимось страшилом з ідеєю: «Польща від моря до моря». Саме тут криється причина російсько-польських розбіжностей. Бо якби ми з цим згодились, то виникла б низка питань і окремих справ польського населення і «польське питання» перестало б існувати» [21, с. 1].

Відзначила другу річницю відозви своїм матеріалом серед інших і газета ліберального спрямування «Киевская мысль». У ній простежується історія вирішення польського питання після прийняття відозви Великого князя. «Гасла, висунуті відозвою давали можливість розв'язати загальну формулу в тому чи іншому масштабі і опрацювати конкретну програму. Але так не здавалося цілому відомству і керівнику внутрішньої політики Миколі Маклакову, який польську справу вимірював власною мірою. Про роботу над проектом автономії не було чути. Вже 09.02. 1916 р. прем'єр-міністр Борис Штюрмер змушений був підтвердити у Державній думі, що уряду не вдається конкретно окреслити питання» [21, с. 1].

Кадети пропонували своє вирішення польського питання і послідовно виступали за надання полякам автономії та чітко заявляли про неприйняття незалежності. П. Мілюков

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

категорично висловив ці положення на засіданні партії 07.12.1914 р. Шлях для надання автономії Польщі згідно з програмою кадетів полягав у прийнятті цього рішення російськими законодавчими органами. У листопаді 1916 р. на засіданні Московського ЦК партії були прийняті тези з польського питання, в яких зазначалось, що визнання незалежності Польщі є несвоєчасним і буде означати послаблення військової сили Росії [22, с. 265].

У 1916 р. була організована поїздка думської делегації до європейських союзників Росії у війні. Політичним обличчям делегації був і Мілюков. Під час офіційних і приватних переговорів в Англії піднімалось питання майбутнього устрою Європи, зокрема і польське питання. У розмові з сером Едуардом Греєм дійшли згоди, що вирішення польського питання – це внутрішня компетенція Росії, і що позиції про автономію в Англії і кадетів співпадають. Однак, Мілюков висловився категорично проти незалежності поляків, вважаючи її несвоєчасною. І в цьому також знайшов підтримку англійської сторони [23, с. 328].

Ця позиція була висловлена на сторінках кадетської газети «Речь». У серпні 1916 р. з'явилася велика стаття відомого російського публіциста Володимира Бурцева, присвячена вирішенню польського питання під заголовком «Для поляків можлива лише одна орієнтація – російська». Він ставив завдання для російського суспільства переконати поляків у тому, що на захист своїх прав вони можуть сподіватися не із сторони Відня, і не з Берліна.

«Польщі необхідні реформи і ніхто в цьому не сумнівається, - але зауважує, - щоб не стало занадто пізно». Він висловив сподівання, що «у спільній щирій праці поляків і всіх прогресивних сил Росії знаходиться швидке і найкраще розв'язання польського питання» [24, с. 1]. Трохи згодом вийшла ще одна стаття Бурцева в газеті «Утро России» із заголовком: «Єдина дорога для поляків» під девізом: «Не Надвіслянські губернії» і не «Польща незалежна», а «Польща автономна». У ній він пише, що «не розуміють настроїв очікування розв'язання польської справи тільки ті, хто не розуміє трагізму, який переживає польський народ. Частина нашого суспільства стоїть на єдино можливій основі розв'язання – надання широкої і чесної автономії полякам. Інша, реакційна частина діє на шкоду і Польщі, і Росії» [24, с. 1].

Він висловився проти прагнення поляків до незалежності. Стаття закінчувалася редакційним коментарем «Dziennika Kijowskiego»: «Говорячи собі з такою впевненістю про неможливість надання самостійності, пан Бурцев взагалі не розуміє ні польського питання, ні поляків» [25, с. 2].

Починаючи з осені 1916 року у польській пресі все чіткіше починає звучати слово «самостійність». Визнання права поляків на незалежність буде записано лише у відозві Тимчасового уряду до поляків 17 березня 1917 р., в якій проголошувалось, що «створення незалежної польської держави з усіх земель, де переважає польське населення є гарантією міцного миру в оновленій Європі». Цей документ підписав і лідер конституційних демократів Мілюков.

Таким чином, шлях вирішення польського питання, яке на початку Першої світової війни вступило в свою останню фазу, співпадав у російського ліберального і польського національно-демократичного табору, представлених російською конституційно-демократичною партією (кадетами) і партією народо-демократів (ендеками). Загальний патріотичний підйом і підтримка російської влади усіх груп населення в Російській імперії, відозва Верховного головнокомандуючого, великого князя Романова «До поляків» об'єднували ліберальні кола росіян і поляків. Це виражалось у прагненні одержання поляками автономії. Однак, в ході перших двох років війни жодних конкретних результативних кроків у цьому напрямку російським урядом не було зроблено, зокрема і через спротив владної верхівки російського суспільства та правих партій у Державній раді і Думі.

Натомість активна діяльність польських політичних партій, зокрема Народових демократів і політика поступок полякам у наданні їм культурно-національних прав з боку німців на окупованих територіях привела до розуміння необхідності боротьби за незалежність, що викликало несприйняття цієї ідеї у ліберальної російської демократії і критику цієї позиції поляками. Це знайшло своє відображення у публіцистиці та на сторінках партійної російської та польської преси, зокрема київського тижневика «Dziennik Kijowski». Гостроти ситуації надали єврейсько-польські відносини і ставлення до них

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

російських лібералів. Зближення позицій кадетів і ендеків, а також визнання російською владою права на відновлення польської державності відбулося вже після зречення царем влади та лютневої буржуазної революції.

Джерела та література:

1. Grosfeld L. *Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej* / L. Grosfeld. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962. – 390 s.; 2. Lewandowski Jan. *Budowa państwa polskiego przed listopadem 1918 r.* - s. 17-23 / *Niepodległość Polski w 1918 r. a procesy państwotwórcze w Europie środkowo-wschodniej* / red. Z. Mańkowskiego. - Lublin, 1996. – 203 s.; 3. Pajewski J. *Odbudowa Państwa Polskiego 1914-1918/* - Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – 353 s.; 4. Гуменюк А.О. Польські національно-політичні сили під час Першої світової війни (1914-1918 рр.) // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 травня 2011 р. / Ред. кол.: К.К. Васильєв, В.М. Власенко, А.В. Гончаренко та ін.; за заг. ред. С.І. Дегтярьова. - Суми : СумДУ, 2011. - Ч.1. - С. 65-66; 5. Морушко О.О. Польське питання напередодні Першої світової війни: документознавчий аспект // Вісник Національного університету "Львівська політехніка" . – 2012 . – N724: Держава та армія . – С. 89-93; 6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 5. – Спр. 17. – Арк. 15; 7. Клейменова Н.А. *Польский вопрос во внешней политике России в годы Первой Мировой войны (1914 – октябрь 1917 гг.).* - Москва, 1996. – 21 с. *Докладніше див.:* <http://cheloveknauka.com/v/408386/a?#?page=23>. Переглянуто 04.10.2016.; 8. *Жизнь Волыни.* – Житомир. – 1914. – 04 августа. – С. 2; 9. *Жизнь Волыни.* – Житомир. – 1914. – 02 августа. – С. 2; 10. Розанов В. *Война 1914 года и русское возрождение.* - Петроград: Тип. А. С. Суворина, 1915. – 234 с. *Докладніше див.* http://dugward.ru/library/rozanov/rozanov_voyna_1914.html (04.10.2016); 11. *Жизнь Волыни.* – Житомир. – 1914. – 13 августа. – С. 2; 12. Szelaḡowski A. *Niemcy, Austrya i Kweya polska.* – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1915. – 97 s.; 13. Щербін Л. *Польське питання в політиці конституційно-демократичної партії (1905-1917 рр.)* // XVIII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД», Переяслав-Хмельницький, 2013. *Докладніше див.* <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1486>; 14. Воробчук О. *Польське питання в російській та польській публіцистиці під час Першої світової війни (1914-1916)* // *Історична панорама.* - Чернівці: Рута, 2004. – С. 117–123; 15. Ślisz A. *Prasa polska w dobie wojny i rewolucji 1915-1919.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1968. – 439 s.; 16. ЦДІАК України. Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2441. – Арк. 364; 17. *Dziennik Kijowski.* – Kijów. – 1915. – nr. 117. – s. 1. 18. *Dziennik Kijowski.* – Kijów. – 1915. – nr. 119. – s. 1.; 19. *Dziennik Kijowski.* – Kijów. – 1915. – nr. 123. – s. 2.; 20. *Жизнь Волыни.* – Житомир. – 1915. – 22 июля. – С. 3; 21. *Dziennik Kijowski.* – Kijów. – 1916. – nr. 211. – s. 1.; 22. Валентин Шелохаев В. *Разработка кадетами национального вопроса в годы Первой мировой войны* // *Первая мировая война. Пролог XX в.* – Москва: Наука, 1999. – 355-365; 23. Милюков П. *Воспоминания.* – Москва: Политиздат, 1991. – 328 с.; 24. *Dziennik Kijowski.* – Kijów. – 1916. – nr. 214. – s. 1.; 25. *Dziennik Kijowski.* – Kijów. – 1916. – nr. 243. – s. 2. 25.

Віктор Адамський

Польська громада і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету

Заснування на західних теренах держави українського університету в 1918 р. стало вагомим віхою в культурно-освітньому житті краю. До реалізації цього проекту великих зусиль доклали як представники численних державних структур, різних рівнів місцевого самоврядування, так і непересічні особистості з когорти місцевої інтелігенції, котрі в міру своїх сил та можливостей творчо працювали над розвитком культурно-освітньої царини регіону. Той факт, що усі вони належали до різних національностей, як правило, загальній справі не шкодив, а навпаки йшов на користь.

Загалом історично склалося так, що внаслідок складних етнонаціональних процесів з часів вкорінення на Поділлі Речі Посполитої, тут сформувалися досить стійкі національні

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

групи. Природно, що основною з них були українці (у 1913 р. їх питома вага становила 79,3%). Другими за чисельністю виявилися євреї (13,4%). Далі розмістилися росіяни (8,7%) та поляки (2,4%)¹. Однак в самому Кам'янці-Подільському польське населення, очевидно, займало дещо вагомішу нішу. Принаймні за підрахунками О. М. Завальнюка 16,5% городян у цей же час належали до римокатоликів².

Дані цифри ілюструють до певної міри лише кількісний склад національних спільнот краю, що само по собі є надто важливим. Але не тільки цим показником визначався вплив національних громад на соціально-економічні та політичні процеси, що відбувалися в регіоні. Попри очевидну меншість польського населення стосовно українців, саме воно аж до початку XX ст. зберігало панівні позиції в суспільно-значимих сферах діяльності, істотно впливало на перебіг подій, зокрема й тих, що мали місце в культурно-освітній галузі³.

З падінням російського самодержавства, що спричинило значний поштовх до активізації національно-визвольних рухів в імперії, це проявилось особливо яскраво. Поляки, котрі мешкали на Поділлі, всебічно підтримали прагнення українців до свободи та власної державності⁴. Щобільше, їхні представники, розуміючи роль вищої освіти для становлення національних інституцій, стояли біля витоків багатьох знакових освітніх проектів.

В українській історіографії означена проблематика знайшла своє певне відображення здебільшого в узагальнюючих працях, що висвітлюють регіональний сегмент освітнього поступу в добу Української революції 1917 – 1920 рр.⁵ У контексті наявних наукових доробків слід окремішно виділити спеціальну розвідку О. М. Завальнюка, в якій предметне поле дослідження досить близько кореспондується з нашим повідомленням⁶.

Метою даного повідомлення є з'ясування ролі відомих представників польської громади м. Кам'янця-Подільського в справі заснування в адміністративному центрі Поділля державного українського університету. При цьому, з огляду на об'єктивні чинники, автор планує зосередити свою увагу лише на декількох, але вкрай принципових моментах, що мали місце в процесі реалізації проекту і які до сьогодні не знайшли свого відображення в науковій літературі.

Перше, на чому необхідно наголосити, з'ясовуючи витoki народження ідеї щодо можливого відкриття у місті над Смотричем вищої школи, так це на діяльну участь у цьому родини Шульмінських. Саме Олімпіаді Михайлівні, за її власним зізнанням, вперше вдалося публічно сформулювати дану пропозицію⁷. Але вироблення досить чіткої стратегії з практичної матеріалізації задуманого, очевидно, належить передусім Олександрові Павловичу. З огляду на величність проекту, що передбачав не лише прийняття відповідального політичного рішення на рівні держави, а й вирішення низки інших принципових питань, що зачіпали сферу фінансів, матеріальних ресурсів тощо у нього від самого початку не було жодних ілюзій на предмет того, хто саме мав підняти це питання перед центральними владними структурами. З-поміж регіональних управлінських органів та громадських організацій, які могли б підтримати проект і авторитетно репрезентувати його у столиці, вибір був зроблений на користь міської думи⁸. Пояснюючи це рішення, Олімпіада Михайлівна свого часу зауважувала, що міське самоврядування тоді займало найбільш міцні позиції в краї – „воно весь час існувало, а під час війни виконувало всі функції – господарські, правні, адміністративні, взагалі тримало все життя міста в своїх руках”⁹.

Однак, дозволимо припустити, що не тільки названі чинники вплинули на рішення Шульмінських. Був цілий ряд інших факторів, які в даній ситуації не можна не брати до уваги. По-перше, на відміну від губерніального чи повітового земств, де гласні представляли інтереси регіонів від яких обиралися, питання збудування вищої школи викликало б, щонайменше, багато питань. Річ у тім, що кожен повіт мав чимало своїх невирішених проблем із унормуванням навчання у початкових та середніх школах, не говорячи про забезпечення й інших ділянок самоврядної діяльності. За такого стану виділення коштів на реалізацію університетського проекту могло сприйнятись більшістю неактуальним. Натомість Кам'янець-Подільський у цьому відношенні, бодай теоретично, повинен був бути більш консолідованим та передбачуваним, адже університет відкривався власне у місті, що відкривало перед ним додаткові можливості з розвитку багатьох інших сфер культурно-освітнього буття. По-друге, в міській думі О. Пащенко очолювала українську фракцію, а О. Шульмінський – польську, що також було надзвичайно важливо¹⁰. По-третє, самовіддана праця подружжя Шульмінських впродовж багатьох років на користь

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

муніципальних справ не залишилась непоміченою, вона принесла останнім велику повагу серед городян та заслужений авторитет. Принаймні, як зазначав В. К. Приходько, „в останні часи кам'янчани навіть не уявляли собі Кам'янця без члена управи Олександра Павловича»¹¹, що також у справі ініціювання освітнього проекту мало відіграти не останню роль.

4 січня 1918 р. на засіданні Кам'янець-Подільської міської думи під час обговорення болючих питань щодо забезпечення життєдіяльності громади та перспектив її розвитку О. П. Шульмінський запропонував звернутися до Центральної Ради з пропозицією перенести частину університету св. Володимира до губернiального центру Подiлля. Попри певний скептицизм декого з присутніх, дума одноголосно проголосувала за внесену трьома фракціями (українською, польською та соціалістичного блоку) постанову¹².

Крім того, оперативно була сформована делегація до уряду, яка мала передати відповідне клопотання. До її складу увійшли представники єврейської (С. Сістер) та польської (І. Нацкевич) фракцій, до якої приєднався просвітянський активіст К. Солуха. Однак, що характерно, подання, яке уповноважені представники передали в Генеральне секретарство народної освіти було офіційно підписане лише І. Нацкевичем¹³. Він же доповідав на засіданні міської думи 15 січня 1918 р. про результати відрядження до столиці, причому небезуспішно, позаяк цього ж дня самоврядний орган утворив університетську комісію, до складу якої увійшло три представники польської громади – О. П. Шульмінський, П. М. Бучинський та О. Прусевич¹⁴.

На черговому етапі реалізації університетського проекту, який розпочався після повернення Центральної Ради до Києва, польська громадськість проявила надзвичайну чутливість до власне українських освітніх потреб. Річ у тім, що відтепер йшлося про заснування вищої школи на Подiллі на суто національних засадах. Така постановка питання влаштовувала далеко не усі національні спільноти. Однак польська фракція міської думи завжди була у повному порозумінні з колегами із української курії¹⁵. Це підтверджується і тим фактом, що саме поляк за національністю професор П. М. Бучинський очолив університетську комісію¹⁶, яка продовж півроку провела велетенську за обсягом різноманітну роботу, що увінчалася святом відкриття навчального закладу 22 жовтня 1918 р.

Таким чином, представники польської громади м. Кам'янця-Подільського безпосередньо стояли біля витоків ідеї створення на західних теренах держави вищої школи. Також вони доклали чимало організаційних та інтелектуальних зусиль, аби ця ідея втілилася у життя. Беручи активну участь у різних органах та спеціально створених комісіях місцеві поляки не стояли осторонь процесу українського культурно-освітнього відродження, а наповнювали його власною працею, будучи твердо упевненим, що він задовольнятиме й їхні національно-культурні потреби.

Джерела та література:

1. Григор'єв Н. Подiлля: Географічно-історичний нарис / Н. Григор'єв. – Кам'янець-Подiльський : Оіюм, 2003. – С. 20; 2. Завальнюк О. М. Єврейська громада і Кам'янець-Подiльський державний український університет (1918–1920 рр.) / О. М. Завальнюк. – Наукові праці Кам'янець-Подiльського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подiльський : Оіюм, 2001. – Т. 5. – С. 338; 3. Баженов Л. В. Польське населення Подiлля й Південно-східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців ХІХ–ХХ ст. / Л. В. Баженов. – Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (м. Хмельницький, 23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький : Подiлля, 1999. – С. 31; 4. Лозовий В. С. Поляки на Подiллі в період Української революції 1917–1920 рр. / В. С. Лозовий. – Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (м. Хмельницький, 23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький : Подiлля, 1999. – С. 264; 5. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подiльський національний університет імені Івана Огієнка (1918–2009 рр.): Історичний нарис / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подiльський : Аксіома, 2009. – 388 с.; Сохацька Є. І. Подружжя Шульмінських в історії Кам'яначчини / Є. І. Сохацька // Кам'яначчина в контексті історії Подiлля. Науковий збірник / ред. колегія: Баженов Л. В. (відпов. ред.), Борисевич С. О., Винокур І. С. та ін. – Кам'янець-Подiльський : Центр

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, 1998. – Т. 2. – С. 54 – 55; 6. Завальнюк О. М. Польська громада Кам'янця-Подільського і місцевий державний український університет (1918–1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (м. Хмельницький, 23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 283 – 289; 7. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 81; 8. Адамський В. р. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету: історико-правові процеси за доби Центральної Ради / В. р. Адамський, В. М. Сурник // Педагогічний дискурс: Збірник наукових праць. – Хмельницький : ХГПА, 2009. – Вип. 6. – С. 7; 9. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету / О. Пащенко // Наша культура (Варшава). – 1936. – Кн. 5. – С. 335; 10. Там само; 11. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади / В. Приходько. – Нью-Йорк-Мюнхен : Видавництво „Криниця», 1967. – Частина перша. – С. 146 – 147; 12. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2006. – С. 126; 13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 353. – Арк. 1а зв.; 14. Пащенко О. Як зародився Державний Український Університет у м. Кам'янці на Поділлі / О. Пащенко // Свято Поділля (видання Подільського українського товариства „Просвіта»). – 1918. – 22 жовтня; 15. Центральний державний архів м. Києва. – Ф. Р – 936. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 10; 16. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р – 582. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 1.

Наталія Мельник

Польська спільнота Поділля у 1917-1918 рр.

Питання українсько-польських взаємин перебуває в центрі уваги сучасних вчених Польщі й України. Це пояснюється стратегічним партнерством двох країн і їх ключовим становищем у Центрально-Східній Європі. Однією із сторінок відносин українців і поляків є історія польської громади на Поділлі у 1917-1918 рр. Окремі аспекти зазначеного питання вивчали Б. Гудь [2], с. Калитко [4], В. Колесник [5], В. Лозовий [6-7], М. Потапенко [9-11], В. Рекрут [13] та інші дослідники.

Мета статті – висвітлити головні аспекти життя польської спільноти на Поділлі у 1917-1918 рр.

Повалення самодержавства в Росії у лютому 1917 р. відкрило можливості для розвитку національних рухів. Відбулася своєрідна «націоналізація» революційних процесів, тобто одночасний розвиток різних національних рухів, зокрема, українського та польського [9, с. 244]. Все це відбувалося в умовах поліетнічного складу населення українських губерній, зокрема, Поділля. Станом на 1918 р. поляки були четвертою за чисельністю національною спільнотою Подільської губернії. Їх чисельність становила 99 737 осіб (2, 39% населення губернії). Чисельність міського населення польської спільноти Поділля налічувала 21 581 особу (4, 9 %), сільського – 78 156 осіб (2, 09 %). Значні польські громади проживали у Проскурівському (21 603 особи) і Вінницькому повітах (19 326 осіб) [3, с. 4-7].

Після Лютневої революції активізувалося політичне життя польської громади. У квітні 1917 р. у Вінниці виникло регіональне представництво Польського демократичного союзу на Русі. Згодом ця організація трансформувалася у Польську демократичну централь на Україні (ПДЦ на Україні). Серед її керівництва в Подільській губернії були С. Стемповський, А. Станевич, В. Свідерський, Л. Клінґер, А. Холоневський та К. Левандовський. У Вінниці створено міську раду ПДЦ на Україні. Із липня 1917 р. у Вінниці під редакцією В. Свідерського виходила газета «Życie polskie». 28 вересня 1917 р. у Вінниці відбувся Польський демократичний губернський з'їзд [10, с. 93-95]. Загалом, влітку 1917 р. на Поділлі діяло 23 польських громадських організацій [14, с. 187].

Однією з сфер інтересів польського руху стала освіта. Л. Ярошинська 15 травня 1917 р. заснувала «Польську шкільну матицю на Поділлі». Завдяки ній в краї було засновано 500 польських шкіл, в яких навчалося 40 тис. дітей [17, с. 148]. Загалом, у 1917/1918 н. р. на Поділлі діяло 546 польських початкових шкіл (35832 учнів), 7 середніх

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

(гімназії, реальні та ремісничі школи) (827 учнів). Відзначимо, що була розбудована цілісна мережа польської освіти (початкова, середня і вища ланка). У містах з численною польською спільнотою утворювалися народні університети. Зокрема, у Вінниці 15 жовтня 1917 р. засновано Польський народний університет ім. Р.Траугутта [9, с. 248-249].

Особливо високими темпи польського шкільного будівництва вони були на Поділлі. У краї в добу Центральної Ради виникло найбільше польських початкових шкіл (546 проти 507 у Волинській та 194 у Київській губерніях), у яких навчалося 45, 5% усього польського учнівства Наддніпрянщини [9, с. 249].

На думку М. Потапенка, тоді «шкільне будівництво ... сприймалося польською спільнотою не лише у вузькому освітньому контексті, але й мало виражену національно-політичну конотацію – прагнення розширення меж польської присутності у регіоні за рахунок селянського елементу для подолання сталого суспільного стереотипу сприйняття польського населення українських губерній як «нації панів». Від успішності вирішення цього завдання залежав результат полеміки польського громадсько-політичного представництва з революційними владами у справі гарантування національно-культурних, політичних та економічних прав поляків у Наддніпрянщині» [9, с. 250].

Найголовнішим фінансовим джерелом розбудови мережі польських шкіл були внески представників польської громадськості. Зокрема, весною 1917 р. було запроваджено польський національний податок. Приміщення для польських шкіл зазвичай надавалися поміщиками та підприємцями. Окрім цього, З. Грохольський ініціював відкриття у Вінниці польської гімназії й виділив на це 27, 3 тис. крб. Також він подарував товариству «Macierz polska» друкарню [9, с. 253-254].

Також польські школи отримували посильну методичну допомогу від місцевих діячів освіти. Так, член правління «Macierzy polskiej» Подільської губернії проф. В. Варжанський розробив навчальну програму для початкових шкіл, а проф. Г. Улашин упорядкував граматику польської мови [9, с. 254-255].

Значну увагу польська громадськість приділяла забезпеченню навчальних закладів педагогічним персоналом. Частково кадрове питання в освіті вирішувалося за рахунок відповідних фахівців – біженців із Царства Польського та Галичини, а також військовополонених австрійської армії. Крім того, здійснювалася робота щодо підготовки освітянських працівників серед місцевого польського населення. Влітку 1917 р. з цією метою організовувалися короткотермінові учительські курси, зокрема, у Вінниці та Летичеві [9, с. 255].

У той час польська громада підтримала процес створення національних польських збройних підрозділів в складі Російської армії, хоча цей процес загальмувався у зв'язку з її загальною дезорганізацією. Особливою активністю в створенні польських збройних одиниць відзначалася Польська демократично-незалежницька група на Україні, утворена 10 листопада 1917 р. [10, с. 98]. Не всі польські діячі підтримували створення польської армії на Україні. С. Стемповський, вважав, «що роль польських відділів *de facto* звелася б до охорони маєтків і боїв із селянами, що сприяло б поглибленню ненависті українців до попольського народу» [10, с. 97]. Власне так і сталося. На той час ситуація на Поділлі була нестабільною внаслідок руйнувань і погромів, здійснених солдатами-дезертирами Російської армії. Наростання аграрного руху відбувалося поступово і мало об'єктивні передумови. Під впливом солдатів-дезертирів руйнівний солдатсько-селянський рух поширився у вересні 1917 р. в повітах губернії. Наприклад, у с. Голеніщев Летичівського повіту солдати і селяни пограбували маєток землевласниці М. Маньковської [6, с. 219]. Посилився процес захоплення селянами маєтків також після III універсалу Центральної Ради, який скасовував право власності на поміщицькі землі. Польські діячі, які переважно підтримували український визвольний рух, критикували зазначений документ. Загалом, на весну 1918 р. на Волині, Поділлі і Київщині було знищено бл. 60% маєтків. Серед польських власників цей показник сягнув 85% [2, с. 92, 159].

Влада та поміщики намагалися придушити селянський рух насамперед збройною силою. Репресивні акції у формі карних експедицій розпочалися у 1917 р. Так, 17 квітня 1917 р. Подільський губернський комісар Тимчасового уряду повідомив, що вказівкою головнокомандувача Південно-Західного фронту у Летичівський повіт відряджена сотня козаків, зокрема для відновлення права власності у маєтках Скибневського [4, с. 259].

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

З осені 1917 р. до карних експедицій проти селян польські поміщики почали залучати підрозділи польських легіонерів, як називали польські збройні формування, виокремлені з російської армії та поповнені з польських приватних охоронних загонів і об'єднані в III корпус. Наприкінці лютого 1918 р. більшість цих польських підрозділів зосередилися в Подільській губернії, були розквартировані переважно у маєтках землевласників, зокрема Ф. Ярошинського в с. Дзвониha, Щербатової у Немирові Брацлавського повіту, Грохольських у П'ятничанах біля Вінниці [4, с. 260]. Надалі, у Брацлавському, Вінницькому, Літинському, Ольгопільському повітах навесні 1918 р. між легіонерами і селянами відбулися справжні бої. Лише за посередництва представника австрійських військ військові дії було припинено. У травні-червні 1918 р. польські підрозділи були роззброєні австро-угорськими військами [4, с. 260-261].

Одночасно польські поміщики зверталися за допомогою до австро-угорських військ, які спільно з німецькою армією як союзники Центральної Ради після Брест-Литовського миру перебували на території України. Звернення до австро-угорських підрозділів з боку поміщиків почастішали після їхніх невдалих спроб повернутися до своїх маєтків, які супроводжувались вбивствами окремих землевласників. Так, на початку березня 1918 р. у с. Бузиковата Балтського повіту селяни розстріляли поміщика М. Ільницького, не бажаючи повертати йому майно. Ледве врятувався з сусідньої економії поміщик Косовський [4, с. 261]. Деякі польські поміщики зі Старокостянтиновського і Кременецького повітів Волинської та Проскурівського і Летичівського повітів Подільської губернії у квітні 1918 р. надіслали меморандум командуванню 2-ї австро-угорської армії, австрійському наміснику Галичини графу Гуйну та польським депутатам парламенту Ціслейтанрії з проханням допомогти відновити поміщицьке землеволодіння та розпустити земельні комітети. 1 травня 1918 р. австро-угорський представник у Варшаві повідомив міністру закордонних справ своєї країни: «Поляки, що прибувають з України (граф Грохольський та інші) описують відчайдушне становище місцевих польських поміщиків. Між ними і озброєними українськими селянами ведеться справжня війна; українські органи влади стають на бік останніх. Обробіток землі неможливий, і врожай пропаде, якщо не будуть здійснені негайні заходи... Потрібно було б надати швидку і рішучу допомогу. Необхідно: 1) негайне обеззброєння селян, 2) перехід адміністративних функцій до австро-угорської або німецької армії та 3) усунення українських установ і запровадженого ними нового ладу, особливо ж відновлення приватної власності. На думку графа Грохольського порядок міг би легко бути відновлений, якщо б у кожному повіті діяло приблизно 1000 солдат зімкнутими колонами (з кулеметами). Так як на правобережжі Дніпра 36 повітів, то для цього достатньо було б 36 тис. осіб» [4, с. 261-262].

Австрійські правлячі кола насамперед дбали про власні інтереси. Монархія Габсбургів знаходилася на межі продовольчої кризи. В умовах домінування Німеччини в справі економічної експлуатації України, вони вдалися до засобів, що суперечили попереднім домовленостям. Підрозділи Австро-Угорщини діяли жорсткими методами, щоби не залишитися з порожніми руками символічно здійснювали реквізиції. До речі, фельдмаршал Е. Бем-Ермоллі 12 березня 1918 р. наказав австро-угорським військам сприяти поверненню майна поміщикам. Допомагаючи поміщикам відновлювати їх власність, австро-угорські офіцери накладали на непокірних різноманітні контрибуції та реквізиції, що поступово перетворилися на звичайний грабунок, коли у селян відбирали продовольство і худобу [4, с. 262].

Польські поміщики підтримали консервативну опозицію Центральній Раді. Так з'їзд хліборобів-власників 29 квітня 1918 р., що обрав гетьманом П. Скоропадського був організований Слікою хліборобів-власників та Радою земель (її очолював С. Горватт – діяч Партії національної праці на Русі [10, с. 101]).

Дії поміщиків вилилися в справжню аграрну реакцію на селі. Відновлення дореволюційного поміщицького землеволодіння здійснювалося силовими методами і супроводжувалося накладенням на селян контрибуцій за зруйноване або захоплене майно власників. Так, за зруйнований панський маєток жителі с. Яланець сплатили 300 тис. крб., с. Лісничі – 150 тис., с. Рогізька – 50 тис. [13, с. 295]. Такі дії ще більше загострили аграрне питання і викликали антипольські настрої в серед тих селян, в населених пунктах проживання яких був маєток польського землевласника [7, с. 265]. Часто протести селян набували радикальних форм. 26 червня селяни в с. Погурцях Літинського повіту спалили

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

будівлі поміщика Білобжицького, якого було вбито [16, арк. 119; 8, с. 163]. За відомостями Ямпільського повітового начальника Державної варти 24 серпня 1918 р. 200 повстанців «біля Березівки, вбили їхавших з Джурина управляючого маєтками Джуринського цукрового заводу Гродзинського і помічника його Жедицького» [1, с. 172].

Разом з тим, в культурно-освітній сфері польська громада мала сприятливі умов для розвитку. 2 липня 1918 р. уряд ухвалив постанову про асигнування 112 050 крб. на організацію 3-х місячних курсів для вчителів польських шкіл у Вінниці, Києві, Житомирі [15, с. 144]. Відомі випадки співпраці представників польської та української спільнот в освітніх справах. Так, українці і поляки Кам'янця-Подільського, зокрема О. Шульмінський, Т. Заленський, П. Бачинський, плідно співпрацювали у справі заснування Українського університету, відкритого 22 жовтня 1918 р. В університеті було засновано кафедру польської історії та літератури. Восени 1918 р. польська громада Кам'янця-Подільського мала 2 польські гімназії [7, с. 265].

З початком протигетьманського повстання становище польської громади погіршилося. Після проголошення Польської держави 11 листопада 1918 р. і початку повстання Директорії УНР, частина польських поміщиків Поділля залишила губернію і виїхала до II Речіпосполитої. Зокрема, польський комісар Подільської землі З. Грохольський у листопаді 1918 р. вивіз свою родину з Вінниці до Варшави [5, с. 45]. Загалом, у грудні 1918 р. у Вінниці ПДЦ на Україні та представники деяких інших партій оприлюднили декларацію щодо підтримки державницьких прагнень українців і визнання Директорії УНР [11, с. 111]. Але у відносинах польських діячів і української влади часом виникали конфліктні моменти. Так, один із військових командирів Директорії – полковник Ковенко заарештував у Вінниці деяких польських громадсько-політичних діячів. Очільник відділення юстиції при Директорії УНР В. Приходько вважав, що «була це добре вирахована провокація. Звернувши увагу в бік поляків, відвернути її від большевиків, яких у Вінниці було безперечно дуже багато і які очікували «свого часу»... Тимчасом, серед поляків по містах Правобережжя було немало впливової інтелігенції – лікарів, адвокатів, – і створити серед них ворожий настрій проти української влади, – випробуваний більшовицький спосіб». В. Приходько наказав звільнити заарештованих [12, с. 367-368].

З приходом до влади Директорії УНР було відновлено закон про національно-культурну автономію (1918 р.), але поляки не отримали права утворити відповідне національне міністерство. Це аргументувалося тим, що спочатку необхідно налагодити відносини з новоствореною польською державою і домовитись про гарантії прав українців у Польщі [7, с. 265].

Таким чином, з Лютневою революцією 1917 р. в Подільській губернії активізувалося громадсько-політичне і культурно-освітнє життя польської спільноти. Відстоюючи інтереси своєї спільноти, польські діячі підтримували й український рух. Ускладнювало відносини українців і поляків аграрне питання, яке створювало підґрунтя для міжконфліктних ситуацій.

Джерела та література:

1. Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов в 3–х томах, 4 книгах. – К., 1967. – Т. 1, кн. 1. – 856 с.
2. Гудь Б. Українці-Поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ ст. – Л., 2000. – 192 с.
3. Календарь. Справочна книжка на 1919 рік. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 120 с.
4. Калитко С. Л. Карні експедиції на Поділлі в 1917 р. – навесні 1918 р. та участь в них австро-угорської армії // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця, 2015. – С. 257-266.
5. Колесник В. З. Грохольський (1881-1968) – останній діди́ч П'ятничан // Альманах Подільські джерела: Річ Посполита: вінницький слід. – Вінниця, 2012. – №3. – С. 41-46.
6. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Монографія. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 480 с.
7. Лозовий В. С. Поляки на Поділлі в період української революції 1917-1920 рр. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999. – С. 264-267.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

8. Маринич В. Наш край в 1918-1920 роках // Перша Хмільницька наукова історико-краєзнавча конференція. Матеріали конференції. 23 вересня 2015 р., м. Хмільник Вінницької області. – Вінниця, 2015. – С. 162-165.
9. Потапенко М. В. Польська Національна освіта у Наддніпрянській Україні в добу Центральної ради (березень 1917 - квітень 1918 рр.) // Література та культура Полісся : Збірник наукових праць. - Ніжин, 2009. - Вип. 56. - С. 243-258.
10. Потапенко М. В. Польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // УІЖ. – 2010. – №6. – С. 93-95.
11. Потапенко М. Польський політикум в Українській Державі (квітень-грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – К., 2013. – Вип. 9. – С. 101-112.
12. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця, 2011. – 416 с.
13. Рекрут В. Іполит Зборовський (1873-1937). На перехресті епох. – Вінниця, 2014. – 768 с.
14. Скальський В. Політичне життя польської громади під час української революції (березень 1917-квітень 1918 рр.) // Український історичний збірник. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 185-202.
15. Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах / Упоряд. р. Пиріг (керівник) та ін. – К., 2015. – Т. 2. – 442 с.
16. ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 47.
17. Marii z Grocholskich Hieronimowej Sobanskiej Wspominki nikle. – Warshawa, 2002. – 245 s.

Ольга Слесаренко

Історичні передумови створення центральної комісії національних меншин в Україні: досвід національно-визвольних змагань

Правове становище національних меншин у більшовицькій УСРР кардинально відрізнялося від законодавчо гарантованого УНР, що було зумовлено політичною суттю двох систем, які певний час паралельно існували. Якщо Конституція УНР 1918 року проголошувала прагнення створити демократичне суспільство із повноцінним забезпеченням культурних прав усіх етнічних спільнот України, то Конституція УСРР 1919 року розглядала новостворену державу як організацію диктатури пролетаріату і бідного селянства, де ставилася мета поєднання «української пролетарської державності з інтернаціональними завданнями світової пролетарської революції і будівництвом соціалізму». За таких умов окремі заходи, які вживала радянська влада під час свого першого короткочасного перебування на території України (наприклад, утворення Народного секретарства міжнаціональних справ), окремі дослідники схильні розглядати, як відповідь на дії Української Центральної Ради з правового регулювання статусу етнічних меншин [1, с. 64].

Важливим кроком у формуванні національної політики Центральної Ради стало проведення Українського Національного Конгресу, який ухвалив резолюцію: «Єдиною відповідною формою державного устрою для Росії Конгрес визнає федеративну демократичну республіку, а одним з головних принципів автономії – повну гарантію прав національних меншостей, що живуть на Україні». Відповідна позиція набула розвитку в Універсалах Української Центральної Ради. У Першому Універсалі Рада проголошувала: «В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя. Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад і спокій в нашім краю і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономної України». Прагнення Української Центральної Ради налагодити взаємини з етноспільнотами було засвідчено у її Другому Універсалі. Кооптування до Української Центральної Ради депутатів, які відстоювали інтереси різних національностей було важливим фактором її примирення з владою у Петрограді. Загальний принцип поповнення, полягав у тому, що в

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

новій Раді делегатам меншин мало належати приблизно 25% – пропорційно їх кількості [2, с. 67].

Однак делегатам від етноспільнот не сподобалася така пропозиція, тому вони розпочали наполягати на збільшенні кількості місць. Урешті зупинилися на 30%. Незабаром комісія у справах розширення складу Української Центральної Ради за рахунок делегатів від нацменшин прийняла рішення, що усі неукраїнські партії й громадські об'єднання уводитимуть до Української Центральної Ради 202 членів та 51 кандидата. При цьому Раді робітничих депутатів відводилося 30 місць, Раді військових депутатів – 20, російським соціалістам-революціонерам – 20, російським меншовикам – 20, Раді об'єднаних громадських організацій – 10, кадетам – 10, народним соціалістам – 4 місця, євреям – 50, полякам – 20, молдованам – 4, німцям – 3, грекам, чехам, білорусам, менонітам і болгарам – по 1 місцю. Три найбільші національні групи – росіяни, євреї та поляки одержали загалом 22,5% місць, молдовани, німці і татари – ще 2,5%. Отож, до складу Української Центральної Ради входило 25% представників від нацменшин. Ще 5% відведених місць вони не спромоглися зайняти внаслідок внутрішніх непогоджень та брак дисципліни. Слід зазначити, що кільком німцям вдалося зайняти важливі посади в українському уряді [2, с. 68].

24 січня 1918 року Українська Центральна Рада ухвалила закон про національно-персональну автономію, котрим було передбачено організацію усіх розпорешених по території УНР народів в інституційній формі – Національного Союзу. Влада останнього мала поширюватися на усіх його членів, незалежно від місця проживання. Закон передбачав автоматичне застосування своїх положень до росіян, євреїв та поляків. Натомість білоруси, чехи, молдавани, німці, татари, греки та болгары могли скористатись його можливостями у разі подання до Генерального Суду петиції, підписаної не менше як 10 тисячами громадян УНР. Відповідно до Закону про національно-персональну автономію передбачалось складання «національних кадастрів» – іменних членів кожного Національного Союзу. Вищим представницьким органом об'єднання мали стати Національні Збори, а виконавчим органом – Національна Рада, відповідальна перед Національними Зборами відповідної етнічної групи. У Законі від 24 січня наголошувалось, що всі органи Національного Союзу є повноправними державними органами УНР, вони фінансуються з бюджету УНР, а будь-які суперечки, котрі виникають між ними та місцевими самоврядуванням, мали вирішуватися адміністративним судом [3, с. 274-276]. Дію закону було перервано за часів гетьманату Скоропадського, проте після відновлення УНР наприкінці 1918 року Директорія поновила дію закону «Про національно-персональну автономію».

Найактивніше його можливостями скористалося українське єврейство. За короткий час і за вкрай несприятливих умов Міністерство єврейських справ, підтримуване Директорією, заклало правові основи вільного національного розвитку єврейської меншини в Україні і зробило перші кроки щодо їх втілення в життя. Одним з пріоритетних напрямів його роботи була відбудова місцевих органів самоврядування. Першорядне значення для перебігу цього процесу мав затверджений Директорією 17 квітня 1919 р. «Закон про нагальне управління», що являв собою статут органів місцевого єврейського самоврядування. Предметом особливої уваги міністерства була національна освіта. На пропозицію А. Ревуцького уряд видав закон, згідно з яким всі єврейські школи переходили під юрисдикцію Міністерства єврейських справ, і виділив дев'яту частину загальних коштів, що призначалися для освіти, на користь єврейських шкіл та інших навчальних закладів. Завдяки цьому міністерство мало можливість надавати школам підтримку, фінансувати ремонт зруйнованих шкільних приміщень, надавати дотації дитячим садкам та сирітським притулкам тощо [4, с. 90].

Більшовики, що у 1919 році розпочали окупацію України намагались створити альтернативну систему органів спеціалізованих на роботі серед етнічних меншин. В першій половині 1919 р. на зайнятих ними територіях України з'явилась низка окремих національних комісаріатів місцевого значення. Зокрема, при Харківському і Київському ГВК були створені комісаріати єврейських та польських справ. У їх віданні перебували насамперед питання національної освіти та соціального забезпечення.

Як і уряд Директорії, радянське керівництво вирізняло своєю увагою єврейську національну меншину – одну з найчисленніших і найпомітніших в суспільно-політичному

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

житті України. Суть цієї позиції була такою: в зв'язку із зростанням антисемітизму захист радянської влади для євреїв це захист самих себе від фізичного винищення. Втілювати державну політику в сфері національного будівництва практично розпочав Комісаріат з питань єврейської національної культури, який очолив член комуністичної партії – І. Хургін. У його першому наказі, який з'явився у лютому 1919 року, розкривалася схема організації комісаріату, однак перебравши важелі управління над щойно розформованим Міністерством з єврейських справ, йому не вдалося налагодити роботу комісаріату. Проте надії комісаріату на перехід влади у єврейських органах самоуправління до єврейських рад робітничих депутатів не виправдалися. Весною 1919 року політбюро ЦК КП(б)У відмовило у юридичному оформленні єврейського комісаріату [1, с. 64-65]. Як побачимо далі, подібна доля спіткала і проекти утворення українського комісаріату національних справ за аналогією до РСФРР.

Порівняно активна участь представників польської меншини в революційних подіях на боці радянської влади обумовлювала їх переконання у своєму праві добиватися задоволення власних національних інтересів. Помітним був їх потяг до виокремлення своїх національних справ і вирішення через власні установи. Свідченням цьому стала енергійна розбудова у великих містах України місцевих комісаріатів у польських справах. В Харкові такий комісаріат був створений після окупації більшовиками в січні 1919 р. він мав низку відділів – соціального забезпечення, культосвітній, еміграційно-статистичний. Наприкінці лютого в Харкові був створений Республіканський комісаріат у польських справах, який поряд з іншим розгорнув активну освітню діяльність. На освітню програму Комісаріату вже на початку його діяльності український уряд асигнував близько 200 тис. карбованців. Місцеві польські комісаріати були також створені в Києві (березень 1919 року), Катеринославі (травень 1919 року). В квітні при Комісаріаті в справах національностей в Одесі організувався польський секретаріат з культосвітньою, в справах полонених та біженців і соціальної допомоги секціями. Процес розбудови місцевих польських комісаріатів та подібних інституцій був перерваний в червні 1919 року за вказівкою з Москви. Тоді Наркомнац РСФРР ухвалив ліквідувати польські комісаріати, обґрунтовуючи своє рішення тим, що їх діяльність або вичерпалася, або дублює діяльність інших установ. Після ліквідації комісаріатів основна робота серед польського населення зосередилася головним чином у місцевих партійних організаціях – польських бюро при губкомах КП(б)У [4, с. 107-108].

Таким чином, гарантування Центральною Радою та Директорією національним меншинам України автономних прав та залучення їх до участі у державному будівництві примусило більшовиків взяти до уваги зазначену позицію української влади. Тому під час формування діалогу з етноспільнотами представники режиму, вдаючись до гнучкої національної політики, намагалися завуалювати жорсткий класовий підхід до вирішення проблем у їх середовищі, що яскраво ілюструє діяльність Центральної комісії національних меншин упродовж 1924 – 1934 рр.

Джерела та література:

1. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917 – 2000): Монографія / Л. Рябошапко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 484 с.; 2. Васильчук В. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. Васильчук. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2004. – 341 с.; 3. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. – Т.1. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1954. – 512 с.; 4. Національні меншини України: політико-правовий аспект / М. Панчук (керівник), В. Войналович, О. Галенко, М. Генік, Т. Горбань, О. Жерноклеєв, О. Калакура, В. Котигоренко, Ю. Левенець, Н. Макаренко, О. Рафальський, В. Устименко, Б. Чирко. – К., ІПіЕНД, 2000. – 356 с.

Ольга Коваль

Краєзнавчі об'єднання поділля у 20-х рр. ХХ ст.

Початок ХХ ст. для краєзнавства є етапом зародженням наукових основ комплексного вивчення природи Поділля, відбувається організація окремих кафедр географії, виходять на новий рівень комплексні експедиційні дослідження, важливою стає

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

практична спрямованість комплексних природничих досліджень. Усе це знаходить місце у діяльності вчених щодо краєзнавчих студій Поділля. Відомості про їхню діяльність знайшли відображення у працях М.А.Задорожного, М.Ю. Костриці, В.Д. Отамановського [1].

Значний науковий доробок у вивченні регіону був створений членами Подільського церковного історико-археологічного товариства, заснованого у 1865 р. Його очолював краєзнавець і науковець, протоієрей Ю.Й. Сіцинський [2]. Товариство налічувало 6 почесних, 84 дійсних, 46 членів-претендентів на звання дійсних, всього – 136 осіб [3]. Результати діяльності науковців публікувалися у «Трудах», де були вміщені історико-статистичні та етнографічні дані, доречно наведені уривки документів, легенд, що стали цікавими для широкого загалу. Одним із головних завдань Товариства стала розробка та видання історичних матеріалів і, таким чином, посилення джерельної бази описів. У своїй видавничій праці Товариство спиралося на друкарню Свято-Троїцького братства, яку в 1915 р., зв'язку з бойовими діями, було евакуйовано до м. Вінниця, де і вийшов останній друкований звіт Подільського церковного історико-археологічного товариства у 1916 р. з великими труднощами. Це був останній том краєзнавчих праць подільських істориків-ентузіастів. Підводячи підсумки, редколегія вмістила в ньому зведений каталог і розпис змісту. За час існування Товариства було видано дванадцять випусків «Трудів» [4].

За період існування Товариства була видана низка монографічних досліджень, статей на сторінках періодики, серія друкованих звітів про діяльність Товариства, створений Музей старожитностей, дві бібліотеки – єпархіальна з духовно етичними виданнями і комітетська з історичною літературою, а також – архів. Але найголовнішим надбанням подільських церковних істориків, краєзнавців стали 12 випусків «Трудов...», що представили історію, етнографію, топонімію, церковну статистику та хроніку, бібліографію того часу. Їй досі вони залишаються джерелом вивчення історії, теорії та методології дореволюційного подільського краєзнавства, базою фактів для написання вже третього варіанта історії міст і сіл краю в нових історичних умовах [5].

Краєзнавчий рух на Поділлі тісно пов'язаний з діяльністю «Товариства подільських природодослідників», яке утворилося у вересні 1911 р. в Кам'янець-Подільському, засновником якого став професор Бучинський Петро Миколайович. Товариство об'єднало видатних дослідників В.Д. Ласкарьова, А.І. Набоких, відомого ботаніка і дендролога С.С. Маковецького та ін. [6]. Товариство діяло на підставі Статуту, його роботу скеровувала Рада. 1912 р. До складу входило 38 членів-засновників, 172 дійсних члени, 3 члени-співробітники, всього – 213 ос. [7]. Важливим елементом роботи став обмін з 73 закладами і товариствами своїми виданнями. На засіданнях подільськими природодослідниками були обговорені наукові доповіді і повідомлення, з метою вивчення флори і фауни краю організовувалися екскурсії, відбувався збір природничо-історичних предметів. Результати досліджень та розвідок були опубліковані у «Записках», яких вийшло 3 томи.

Станом на 1 січня 1913 р. бібліотека Товариства отримала від 68 установ Росії 1000 книг з питань природознавства. Завідувач бібліотеки О.А. Прусевич у I та II томах «Записок» опублікував бібліографію природознавчої літератури. Зокрема, у II томі, у розділах «Метеорологія, кліматологія і гідрографія», «Хімія», «Мінералогія», «Фізична географія», дав опис 478 книг.

Спільними зусиллями з Товариством подільських лікарів у 1912р. була створена лекційна комісія, очолювана П.М. Бучинським, до складу якої входили 19 природодослідників і 8 лікарів, результатом чого стало читання безкоштовних лекцій, які мали неабиякий успіх.

За часів діяльності товариства під час обговорення на спеціальному засіданні у 1912 р. було запропоновано створити природничо-історичний музей. Пропозицію природодослідників 11 липня розглянули земські збори і вирішили: «Організувати природничо-історичний музей при губернській управі...», що складався з трьох відділів – демографічного, культурно-історичного, природничо-історичного, що були відкриті 1912 р. [8].

Особливою популярним став культурно-історичний відділ, який протягом 1914 р. відвідало понад 2 тис. осіб. У музеї були представлені археологічні предмети, досягненнями чоботарського, гончарного, ткацького, килимового, вишивального та інших ремесел, актові книги та ювелірні вироби [9].

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Про значимість Товариства серед подільської інтелігенції, учнів навчальних закладів і гімназистів свідчить той факт, що на початку 1913 р. його чисельність сягала 213 членів. Товариством організовувалось проведення науково-дослідних експедицій, результати яких висвітлювалися в «Записках товариства», а також публічних безкоштовних лекціях. З якими регулярно виступали у Пушкінському Народному домі його члени Голова подільських природодослідників П. М. Бучинський опублікував чимало праць, які сприяли науковому вивченню Поділля [10].

У 20-х р. XX ст. основні наукові дослідження здійснювалися науково-дослідними кафедрами, які організовувалися з метою популяризації регіональних досліджень. До числа таких наукових осередків віднесено науково-дослідну кафедру «Історії та економіки Поділля» при Інституті народної освіти у Кам'янець-Подільському у 1922 р. за ініціативи Є.Д. Сташевського. Першим завідувачим став професор В.П. Клименко. Кафедра складалася з секцій культури та економіки. До складу першої входили підсекції археології, лінгвістики. Літератури і мистецтва, в другій – геології, біології і зоології. Результати науково-дослідної роботи у вигляді доповідей заслуховувались і обговорювались на засіданнях кафедри. Упродовж 1926 р. були заслухані доповіді В.О. Гериновича «Принципи районування», «Завдання і принципи краєзнавчої роботи», «Підсумки дослідження подільських сіл», Н. Т. Гаморака «Водний режим рослин», О.М. Кожухіва «Зимові птахи Поділля» та ін. За короткий період роботи кафедра зробила вагомий внесок у дослідження історії, географії, тваринного і рослинного світу Поділля [11].

У 1923-1935 рр. кафедра проводила роботу у двох основних напрямках: науковому та науково-популярному. У 1923-1924 р. її члени опублікували ряд статей в наукових збірниках., серед них розвідки В.О. Гериновича «Географія ССРР», «Географія України», «Оповідання з антропології» [12].

У 1926 р. через нарікання з боку влади кафедру було реорганізовано на «кафедру природи, сільського господарства і культури Поділля», завідувачем якої став О.В. Красівський, а діяльність науково-дослідної роботи здійснювалася у шести підсекціях. У 1929 р. вийшов перший том «Записок Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри», в якому були представлені статті природничого, математичного та гуманітарного профілю [13].

Науковістю відзначалася робота підсекції прикладної зоології на чолі з В.П. Храневичом. Наслідком його роботи стала ґрунтовна стаття «Матеріали до орнітофауни західних округ України», присвячена вивченню птахів Кам'янець-Подільського та Проскурівського округів. У 20-х р. XX ст. В.П. Храневич активно займається вивченням тваринного світу Поділля. Його дослідження тваринного світу втілилися у ґрунтовних монографіях, що були видані в серії «Енциклопедія Поділлязнавства» спільно з Кабінетом виучування Поділля. Упродовж 1925-1926 р. було видано чотири монографії В.П. Храневича: «Ссавці Поділля» (1925), «Птахи Поділля» (1926), «Минуле фавни Поділля» (1925-1926), «Нарис фавни Поділля». У другій половині 20-х р. XX ст. В.П. Храневич досліджував передусім світ комах Поділля. В «Наукових записках сільськогосподарського інституту» опубліковані його статті з цієї тематики.

Відомий подільський геолог О.В. Красівський, що очолював секцію прикладної геології та ґрунтознавства, досліджував рудні і нерудні корисні копалини, четвертинні відклади гідрогеологію, займався геологічною зйомкою. Досліднику належить відкриття давніх осадових відкладів у районі Українського кристалічного щита. У 1921 р. вчений відкриває і описує Побузькі графітові родовища в околицях Хоцеватого і Завалля. У 1924 р. виходить праця О.В. Красівського присвячена вивченню ґрунтоутворюючих відкладів Поділля. У 1928 р. опублікована стаття «Дністрянське кристалічне поле», в якій підсумував результати кристалічних порід Придністер'я. О.В. Красівський дослідив і описав понад 120 виходів кристалічних порід у 20 населених пунктах Середнього Придністер'я [14].

Важливе місце в роботі кафедри займали метеорологічні спостереження. О.М. Теранов, В.К. Бернацький опублікували розвідку «Матеріали до кліматичної характеристики району Кам'янецької метеостанції», де було проаналізовано річний хід основних метеорологічних елементів регіону.

Сільськогосподарська необхідність освоєння природних ресурсів зумовила зростання природничих досліджень Подільського регіону. На початку XX ст. м. Кам'янець-Подільський стає науковим центром, на теренах якої функціонує чимало науково-дослідних організацій

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

та наукових товариств. Науково-дослідна кафедра при Інституті народної освіти згуртувала вчених та науковців, що працювали в досліджуваний період. Результатом їхньої роботи стали публікації природознавчих праць, вивчено та досліджено природні умови Поділля, відбулося зміцнення джерельної бази, удосконалення методики дослідження, повернення в науковий обіг творчої спадщини.

Відомим дослідницьким осередком 1920-х рр. був «Кабінет виучування Поділля», створений на початку 1924 р. при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки України ВУАН. Очолював філію один з організаторів науково-краєзнавчої роботи В.Д.Отамановський. До складу входило понад 30 краєзнавців, у тому числі такі відомі, як Ю.С.Александрович, Г.В.Брілінг, О.О.Савостіанов, В.П.Храневич, М.І.Безбородько та інші вчені. Кабінет виконував роль координаційного центру всього народознавчого руху в регіоні. Результатом роботи Кабінету стало заснування Вінницького округового краєзнавчого товариства, Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН, було створено Комісію для вивчення Вінниці та її околиць, Тульчинського краєзнавчого товариства, в також великі краєзнавчі осередки в містечках Вінниччини [15].

З Кабінетом виучування Поділля співпрацювало понад 50 наукових установ Західної Європи, Америки та Близького Сходу, 180 установ УСРР та інших радянських республік, українознавчі центри Галичини, Закарпаття, Кубані, Канади та США [16].

Основним завданням Кабінету було вперше в історії вивчення краю та опис цілого Поділля за 4 напрямками: вивчення пам'яток старовини, мистецтва і природи, бібліографічний, науково-освітній та методичний. В.Д.Отамановським для надання практичної допомоги місцевим краєзнавчим осередкам було розроблено і поширено масовим тиражем типовий статут округового (районного) краєзнавчого товариства, орієнтований план роботи та рекомендований покажчик літератури про Поділля. Наукові дослідження членів з 1924 р. по 1929 р., всі краєзнавчі та організаційно-методичні матеріали до них були надруковані у випуску наукових праць у «Енциклопедії Поділлязнавства» та періодичному додатку «Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі».

Важливий науковий доробок і актуальність досліджень у контексті розвитку тодішньої і теперішньої науки, становлять монографічні праці співробітників Філії та Кабінету. З-поміж таких досліджень методологічне значення має програмна розвідка В.Д.Отамановського «Краєзнавство на Поділлі, найближчі завдання та потреби й роль у краєзнавчій праці Кабінету виучування Поділля», яка висвітлює його погляди щодо ролі краєзнавства у комплексному вирішенні проблем народознавства [17].

Діяльність Кабінету та його організаційний досвід отримали високу оцінку наукової громадськості. Влітку 1929 р. Президія ВУАН ухвалила рішення про перетворення його в державну установу з виділенням асигнування на 1929-1930 р. Разом з тим, В.Д.Отамановському було запропоновано розробити інструктивно-методичні матеріали щодо перетворення Вінницького досвіду в надбання всеукраїнського краєзнавчого руху і створення аналогічних кабінетів у ряді інших регіонів республіки.

У 1929 р. через масові репресії вчених В.Д.Отамановського було заарештовано, результатом чого стало знищення наукових шкіл, а згодом і всієї сітки місцевих краєзнавчих дослідницьких установ та організацій [18].

Отже, вплив краєзнавчих товариств та організацій регіону Поділля в досліджуваний період був досить суттєвим. Ними була створена ціла мережа дослідницьких центрів на базі закладів освіти, бібліотек, музеїв, що сприяло впорядкуванню літописів істародруків, систематизації наукової літератури про Поділля. Наукові краєзнавчі розробки та розвідки, проведені В.Д.Отамановським, Ю.Й.Сіцинським, В.П.Храневичем, О.В.Гериновичем та іншими дослідниками, становлять окрему нішу у вивченні досліджуваного регіону. Їхній науковий доробок став основою для подальшого дослідження історії та природи регіону, організації наукових товариств та установ Поділля. Перспективою подальших досліджень має стати вивчення архівних джерел та аналіз діяльності вчених-краєзнавців, які дозволять продовжити дослідження аж до сьогодення.

Джерела та література:

1. Держархів Хмельницької області, ф. 582, оп. 2, спр. 26, арк. 10; Алещенко М. І. Діяльність Петра Миколайовича Бучинського в Кам'янці-Подільському (1911–1927 рр.) / М.І.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Алещенко, В. Г. Романюк, М. Д. Попович // Духовні витоки Поділля: творці історії краю: матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Хмельницький, 1994. – Ч. I. – С. 37; Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 лютого 1926 року. – Вінниця, 1926. – Вип. 6. – Ч. I. – С. I-II; Краєзнавство. – 1928. – № 10. – С. 93; Назаренко Є. З слідчої справи Юхима Сіцінського // Кам'янецьчина в контексті історії вивчення Поділля. – Т. I. – С. 116-117; Винокур І., Корнілов В. Визначний літописець Поділля (Ю. Й. Сіцінський) // Репресоване краєзнавство. – С. 93-101.; Отамановський В. Д. Краєзнавство на Поділлі. – С. 9; 2. Просвітницький з'їзд // Нова рада (м. Київ), 1917. – № 146. – С. 7; 3. Сірополко С. Освітня політика в Україні за часів директорії / С. Сірополко // Збірник пам'яті Симона Петлюри. – К.: Фенікс, 1992. – С. 166; 4. Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 лютого 1926 року. – Вінниця, 1926. – Вип. 6. – Ч. I. – С. I-II; Краєзнавство. – 1928. – № 10. – С. 93; 5. Труды. – Каменец-Подольск: Типогр. Под. губ. правл., 1916. – Вып. XII. – С. 34–38; 6. Держархів Хмельницької області, ф. 582, оп. 2, спр. 26, арк. 10; Алещенко М. І. Діяльність Петра Миколайовича Бучинського в Кам'янці-Подільському (1911–1927 рр.) / М. І. Алещенко, В. Г. Романюк, М. Д. Попович // Духовні витоки Поділля: творці історії краю: матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Хмельницький, 1994. – Ч. I. – С. 37; 7. Там само; 8. Баженов Л. В. Alma Mater подільського краєзнавства: Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX- початку XX століття / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. – 416 с.; 9. Александрович Г. Культурно-исторический отдел музея Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 4. – С. 11–18.; 10. Отамановський В. Д. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінету виучування Поділля. – Вінниця, 1926. – 265 с.; 11. Баженов Л. В. Alma Mater подільського краєзнавства: Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX- початку XX століття / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. – 416 с.; 12. Баєр М. М. Науково-дослідна кафедра природи. Сільського господарства й культури Поділля при Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті / М. М. Баєр // Записки Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. – 1927. – Книга 4. – с. 146-164.; 13. Костриця М. Ю. Подільська наукова географічно-краєзнавча школа: діяльність і постаті (кінець XIX- 30-ті роки XX століття) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного інституту. Сер. Географія. – Вінниця, 2005. – № 1. – с. 148-155.; 14. Баєр М. М. Науково-дослідна кафедра природи. Сільського господарства й культури Поділля при Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті / М. М. Баєр // Записки Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. – 1927. – Книга 4. – с. 146-164.; 15. Задорожний М. А. діяльність «Товариства подільських природослідників» у Кам'янці-Подільському (1911-1916 рр.) // Тези доповідей обласної наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1982. – С. 15-16; 16. Назаренко Є. З слідчої справи Юхима Сіцінського // Кам'янецьчина в контексті історії вивчення Поділля. – Т. I. – с. 116-117; Винокур І., Корнілов В. Визначний літописець Поділля (Ю. Й. Сіцінський) // Репресоване краєзнавство. – С. 93-101; 17. Отамановський В. Д. Краєзнавство на Поділлі. – С. 9; 18. Костриця М. Ю. Подільська наукова географічно-краєзнавча школа: діяльність і постаті (кінець XIX- 30-ті роки XX століття) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного інституту. Сер. Географія. – Вінниця, 2005. – № 1. – с. 148-155.

Анатолій Лисий, о. Кшиштоф Базіковський Польський шпигун в сутані (хресна дорога о. Чеслава)

На Поділлі під час громадянської війни влада змінювалася десятки разів. І якщо представники тої чи іншої влади були лояльні або нейтральні до Церкви, то кожний наступ більшовиків супроводжувався дикими розправами з інтелігенцією та духівництвом. Гинули серед інших і служителі Римсько-Католицької Церкви. У сусідніх з Гніванською парафією були замордовані Болеслав Лісичський, Семен Бабарський, Теофіл Шептицький, Сіріл Буяльський, Зігмунт Крижановський, Калікст Бутунч, Казімір Мазур, Михайло Дзендзик [1, с. 133]. Прихід червоних приносив ксьондзам обшуки, арешти, допити, свавілля «слідчих», вироки революційних трибуналів, конфіскацію церковного й особистого майна тощо. Щоразу зі вступом революційних військ у римсько-католицьких душпастирів справлялося враження, як це передано у споминах одного з них, що «страшна чернь заливає вулиці, будівлі і приватні оселі», їм здавалося, що, як предки в давнину, вони

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

потрапили в полон до татарської орди, котра накинула їм ярмо на шию й позбавила сподівань на ліпшу долю [2, s.134,140]

Взагалі історія комуністичної партії і радянської держави – це, крім усього іншого, історія невтомного переслідування релігії. І перш за все – християнства. Справу Нерона, який кидав перших християнських мучеників на поїдання хижакам, через 1900 років продовжили войовничі атеїсти, катуючи, розстрілюючи та відправляючи священослужителів на повільну смерть до сибірських концтаборів.

Весною 1920 року вся територія Кам'янецької єпархії була звільнена від більшовиків частинами польської та української армій. У парафії почали повертатися священники і відновлювати релігійне життя.

Але політична ситуація знову змінилася. Під тиском кінноти Будьонного поляки в червні 1920 року почали відходити на захід. Ця історична подія виявилася трагічною для католиків України. Повернення більшовиків та встановлення радянської влади несло катастрофічні наслідки для Церкви – кров та страждання віруючих і священників, знищення храмів і руйнацію організаційних церковних структур. І багато талановитих і прозорливих душпастирів добре розуміли, що очікує і їх, і прихожан в умовах комуністичної диктатури. І далеко не всі католицькі священники залишилися на території України. То є правдою, що в багатьох з них не вистачило мужності добровільно залишитися в логіві звіра, але навряд навіть можна подумати про будь-яке засудження настоятелів, які виїхали до Польщі. Кожному з них загрожувала смерть. І тим значнішим видається справжній подвиг тих душпастирів, які мужньо залишилися з власними парафіянами, з віруючими і захищали справу Господа.

Одним з таких героїв був Федорович Чеслав Антонович, походженням з селян Слободи-Носковецької, що на Жмеринщині. Народився 20 грудня 1891 року. Світську освіту отримав у Кам'янецькій класичній гімназії. 20 листопада 1910 року розпочав заняття у Луцько-Житомирській римсько-католицькій духовній семінарії. По її закінченню, 2 липня 1914 року, його було послано до римсько-католицької духовної академії у Петрограді. Рукоположено в священники 15 червня 1915 року єпископом Чепляком у Петрограді.

Згодом ніс службу законовчителем шкіл міста Біла Церква, потім вікарієм у Проскуріві (сучасний Хмельницький). Звідси 27 лютого 1919 року направлений на навчання до католицького університету у Любліні (Польща) [3, арк 174]. По його закінченню отримав призначення спочатку до костьолу с. Скаржинці Бердичівської округи, а пізніше (з лютого 1924 р.) Браїлівського костьолу і опікувався також храмами в Гнівані та Літині [4, арк. 7].

Як духовному наставнику Чеславу довелося відчувати всю складність радянської дійсності, в якій опинилися його парафіяни. До цього в період, коли люди особливо потерпали від війни і розрухи й гостро потребували духовних послуг, парафії довго залишалися без наставника. Частина подільських католиків, особливо родини поміщиків, підприємців та інтелігенція, стали жертвами червоного терору або встигли виїхати за кордон. Відтепер римо-католицька громада складалася переважно з малописьменних і незаможних людей, які здобували шматок хліба тяжкою фізичною працею. Прагнучи повернутися до мирного способу життя, вони піднімали з руїн підприємства і залізницю, трудилися на землі та гранітних кар'єрах, в ремісничих майстернях, торгували на місцевих ринках. Однак далеко не всім вдавалося безболісно налагодити свій побут і подолати душевну смуту. Внаслідок війни багато родин залишилися роз'єднаними, втратили годувальників; у містечках панували злидні, хвороби, самотність, безробіття. Ніхто не мав спокою, бо радянська влада продовжувала затято боротися зі своїми справжніми й уявними ворогами та зводити рахунки з усіма, хто в роки війни чинив опір більшовикам. На тлі політичних і економічних негараздів поширювалися аморальні явища, коли люди втрачали відчуття гріха, переставали шанувати одне одного, забували про власну честь, сором і добре ім'я.

Ксьондз Федорович, ознайомившись із станом справ у парафіях, зібрався до копіткої роботи. Необхідно було згуртувати розпорошену громаду, налагодити духовний зв'язок з віруючими. Невдовзі він уже добре знав усіх своїх парафіян, особливо тих, хто приходив на богослужіння, підтримував храми, цікавився життям громади. Як настоятель він бував іноді вдома в цих людей, виконуючи треби. Проте близьких чи дружніх стосунків ксьондз волів ні з ким зі світських осіб не підтримувати.

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Ще в лютому 1925 року Вінницький окружний комітет КП(б)У отримав з Москви циркуляр такого змісту:

«Звертаємо Вашу увагу на необхідність використати в антиклерикальній агітації низку нових фактів, що дискредитують католицьке духовенство. В першу чергу необхідно висвітлювати шпигунську діяльність католицького кліру, його роль як агентів польського уряду та польського генштабу.

Звертаємо Вашу увагу на необхідність вести антиклерикальну агітацію постійно і систематично, і з цією метою старанно збирати всі факти, які дискредитують ксьондзів. Про відомі факти контрреволюційності ксьондзів повідомляти в місцеві органи ДПУ» [5, арк. 83].

І, безумовно, повідомляли. Невідомий сексот (секретний сотрудник) ДПУ доносив, що «виступаючи 2 серпня 1924 року у Вінницькому костьолі Федорович натякав на те, що радянська влада пригнічує релігію всупереч закону про відокремлення церкви від держави» [6, арк. 60]. Інший Іуда дописував, що «14 вересня 1924 року ксьондз у Гніванському костьолі говорив про утиски релігії радянською владою. Причому маскував свою думку стражданнями одного святого IV століття» [6, арк. 61].

Каральні органи швидко знайшли й привід для арешту о. Федоровича. 6 серпня 1925 року до храму в Браїлові зайшов місцевий міліціонер Уткін Митрофан й не зняв кашкета. Тоді настоятель, не витримавши цієї наруги, зірвав форменного картуза й закинув його на дах сусідньої будівлі. 5 вересня ксьондза як «соціально-небезпечного» було заарештовано й розпочалось слідство, яке тягнулося до 17 грудня 1925 року. Підслідного тримали у Вінницькій в'язниці [6, арк. 1-77].

Цього дня помічник уповноваженого секретно-оперативного відділу Вінницького округового відділу ДПУ Харченко постановив: «у відношенні громадянина Федоровича Чеслава Антоновича як елемента соціально-небезпечного, розкладницькі діючого на оточуючих громадян порушити клопотання перед Особливою нарадою ДПУ УСРР про застосування до нього заслання в одну з північних губерній СРСР» [6, арк. 60]. І тільки 18 вересня 1926 року Особлива нарада при колегії ОДПУ постановила: «Федоровича Чеслава Антоновича заключить в концлагерь сроком на три года. Дело сдать в архив» [6, арк. 66].

Невдовзі після оголошення вироку о. Чеслава було вивезено спокутувати «вину» до концтабору на Соловецьких островах (СЛОН – Соловецкий лагерь особого назначения) – найбільший й найстрашніший концтабір Радянського Союзу 1920-х років. Значний відсоток серед в'язнів становили вихідці з України. Сюди комуністична влада відправляла діячів Української Народної Республіки, вояків повстанських загонів, духівництво, представників старої інтелігенції, партійних і державних діячів та ін. Особливо «українізація» Соловків розгорталася в середині 1930-х років [7]. Тут було на честь 20-ої річниці жовтневого перевороту розстріляно серед 1620 осіб і десятки священників римо-католицького обряду [8, с. 191-194].

Попри це, в Україні на ксьондза Федоровича було відкрито ще одну кримінальну справу [9]. Душпастиря було звинувачено у шпигунській, а також диверсійній діяльності. У жовтні 1928 року о. Чеслава було етаповано з концтабору й привезено до Вінниці. Почалися тривалі й виснажливі допити до лютого 1929 року.

Місцеві поплічники Дзержинського сколотили міфічну шпигунську організацію, яку нібито очолював гніванський настоятель, навіть в той час коли був на каторзі (?!). У цій справі проходило 6 осіб. Це були:

Федорович Чеслав Антонович, 1891 року народження, мешканець містечка Браїлів, поляк, письменний, ксьондз, судимий за ст. 73, 119 КК УСРР.

Лась Болеслав Владиславович, 1905 року народження, мешканець с. Гнівань Тиврівського району, поляк, письменний, працював шевцем.

Марцонь Казимир Іванович, 1911 року народження, мешканець села Браїлів Жмеринського району, поляк, письменний, органіст костьолу.

Сварчевський Сигізмунд Олександрович, 1909 року народження, мешканець с. Гнівань Тиврівського району, поляк, працював столяром.

Яворський Сабін Іванович, 1906 року народження, мешканець с. Витава Тиврівського району, поляк, письменний.

Яницький Петро Феліксівич, 1908 року народження, мешканець с. Гнівань, поляк, письменний, член ВЛКСМ.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Їх звинуватили в тому, «що у 1925-1926 роках в Гнівані при костьолі організували ружанські релігійні гуртки, які в дійсності займались антирадянською та шпигунською діяльністю. Головним завданням цього гуртка було виховання польської молоді в патріотичному дусі, збирання шпигунських відомостей на користь Польщі та перекидання цієї молоді до Польщі для служіння «польській справі». Організатором цього гуртка «Жива Ружа» був ксьондз Федорович, а керівниками – Яворський і Сварчевський. Вони мали намір відправити всю місцеву польську молодь до Польщі, попередньо зібравши зброю та відомості шпигунського характеру» [9, арк. 21-67].

Цю справу чекісти організували після того, як на кордоні в червні 1927 року біля Підволочиська прикордонники затримали Сварчевського і Лася, які в ті важкі часи перебивались контрабандою. У Сварчевського в поясному ремені знайшли схований срібний польський герб, «який він хотів у пориві патріотизму перевезти до Польщі». У Лася виявили револьвер.

Цього було досить, щоб за півтора року допитів вибити потрібні покази шпигунської та антирадянської діяльності заарештованих. Залякані односельці Гарагуля Б. Я., Шимко р. І. посвідчили, що члени «Живої Ружи» збирали й складували зброю в Гніванському костьолі.

Слідчі проїгнорували слова пароха про те, що «у 1925 році в Гнівані мною, як настоятелем костьолу, були відновлені гуртки «Живої Ружи», які існували ще до революції. Це група з 15 осіб, єдина мета котрих – молитися кожний день. У всьому світі такі гуртки існують більш як 600 років, а в Росії – 200. Гуртки ці збираються один раз на місяць (в першу неділю місяця) для обміну табличками, на яких надруковано молитви для кожного учасника гуртка. Якщо я при цьому вів бесіду, то тільки аполітичну. В Гнівані таких гуртків було п'ять: 1 – старенькі жінки; 2 – дівчата 16-20 років; 3 – діти 9-13 років; 4 – парубки 16-20 років; 5 – хлопчики 9-13 років» [9, арк. 165].

За вироком Вінницького обласного суду 15 лютого 1929 року за ст. 54-6, 54-11 КК УСРР було засуджено до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна Федоровича Ч. А., Лася Б. В., Сварчевського С. О.; до 10 років позбавлення волі та поразкою в правах на 5 років засуджено Яворського С. І., Яницького П. Ф.; до 5 років позбавлення волі та поразкою в правах на 5 років засуджено Марцюня К. І. (на момент арешту не мав 16 років – від авт.) [9, арк. 187-190].

Вирок щодо Федоровича Ч. А. було відкладено. Його перевезли до політизолятора в Ярославль і в 1932 році, з іншими 25 ксьондзами, обміняли на польських політв'язнів-комуністів. Проте 7 років каторги й поневірянь далися взнаки. О. Чеслав помер у вересні 1939 року на терені Луцької дієцезії [10, s. 35].

Як не дивно, фігурантів цієї міфічної шпигунської організації згідно Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17.04.1991 року не реабілітували. Ті, хто переглядав цю справу до серпневого путчу ГКЧП 1991 року, прийшли до висновку, що «их виновность в совершении преступных действий доказана материалами дела. Осуждены они обоснованно и реабилитации не подлежат» [9, арк. 193]. Чи не варто сучасним працівникам СБУ повернутися до цієї давньої справи?

Джерела та література:

1. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис. – Житомир, 2000. – 314 с.
2. Skalski T., ks. Terror i cierpienie: kościół katolicki na Ukrainie, 1900-1932. Wspomnienia. – Lublin-Rzym-Lwow, 1995 – 325 s.
3. Державний архів Житомирської області. – Ф. 959. – Оп. 13. – Спр. 932.
4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф.Р. 197. – Оп. 3. – Спр. 11.
5. ДАВіО. – Ф. П. 78. – Оп. 10. – Спр. 5.
6. Архів УСБУ у Вінницькій області. Основний фонд. – Спр. 8776.
7. Юрій Шаповал. Соловецька трагедія – непомічена річниця (<http://www.dt.ua/3000/3150/34604/>)
8. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: У 3-х т. – К., 1997. – Т. 1.
9. Архів УСБУ у Вінницькій області. Основний фонд. – Спр. 8362.
10. Album kapłanów diecezji łucko-żytomirskiej i kamienieckiej. Zebrał i ułożył Jerzy Filipowicz. – Lublin, 1995. – 45 s.

Вплив радянсько-польських відносин у 20-х роках ХХ ст. на становище поляків на Поділлі

Характер радянсько-польських відносин у зазначений визначала пам'ять про невдачу для більшовиків польсько-радянську війну 1920р. та умови Ризького миру 1921 р. за якими вони «втратили» Західні українські землі. Відтак будь-які стосунки з «панською Польщею» розглядалися радянською владою як вимушені та тимчасові до початку «світової революції». Вороже сприйняття сусідньої держави переносилося на етнічних поляків, які проживали в Україні та Білорусії. Це робило їх в очах радянських спецслужб прямими або потенційними агентами ворожих розвідок. Разом з тим в них бачили чинник революційного впливу на Польщу.

Вповні такий дуалізм проявився в політиці радянської влади щодо поляків, які мешкали в прикордонній Подільській губернії. Тут вони були другою за чисельністю етнічною меншиною (понад 70 тисяч) та становили 23 % від усіх поляків, які проживали в Україні [1].

Окремі аспекти більшовицької політики щодо польської меншини досліджують Л. Місінкевич [2], В. Нестеренко [3], А. Суровий [4], Н. Тітова [5] та інші. Проте ще відсутні комплексні роботи з даної проблеми. З огляду на важливість теми та її недостатнє вивчення зупинимося на найбільш рельєфних сторінках даної проблеми.

В 1921-1922 рр. Поділля було ареною масового антирадянського повстанського руху. Не бажаючи визнавати, що його причиною була політика більшовиків, Подільське губвідділення державного політичного управління (ДПУ) наголошувало на його закордонному характері. Особливо наголошувалося, що для ведення шпигунської та підривної діяльності польські розвідоргани активно використовують антирадянські елементи, які проживали по всій території губернії, зокрема в прикордонній смузі, насамперед етнічних поляків, які мали «яскраво виражену специфічно-шовіністичну барву. Як доказ підривної діяльності наводилася справа шпигунської організації «Городок» у Проскурівській окрузі, за якою в 1923р. було арештовано 106 осіб, з яких постановою надзвичайної сесії губсуду 25 осіб засудили до розстрілу, 56 - до позбавлення волі на різні терміни, а решту 25 відпустили ще до передачі справи до губсуду. Як ще одне підтвердження тези про закордонне джерело повстанського руху Подільський губком наводив перехід 1 липня 1923 р. кордону біля с. Сидорове загоном Гальчевського чисельністю 20 осіб. Чекісти вважали, що це стало можливим лише за підтримки Польського генштабу і контррозвідки задля підняття повстання [7]. І навіть в жовтні 1928р. секретний відділ об'єднаного державного політичного управління СРСР у доповіді для вищого партійно-радянського керівництва «Антирадянський рух на селі» наголошував, що «петлюрівщина» діє за підтримки польського уряду [8].

Зазначимо, що недовіра до поляків позначилася навіть на їхній кількості серед членів Подільської губернської організації компартії. Так, станом на 1 січня 1923р. їхня частка серед членів і кандидатів у члени КП(б)У була 3,9%, тоді як серед подолян - 4,8%. Для порівняння - частка євреїв-партійців становила 16,8%, а євреїв серед подолян лише 9,9%. Ще більша невідповідність була в представництві росіян – становлячи лише 3,6% населення в губорганізації їх було 39,6%. Характерно, що ще більше ніж поляки при прийомі в компартію дискримінувалися українці. Складаючи 84% населення краю серед партійців їх було лише 40,2% [9].

Ще одним прикладом дискримінації поляків було поступове зменшення шкіл з польською мовою навчання. Якщо в 1923–1924 навчальному році на Поділлі таких шкіл було 5,3%, то через два роки зменшилася до 3,5 % [10]. Зменшення відсотка польських шкіл зумовлювалося запеклою боротьбою в 1924–1926 рр. довкола проблеми українців-католиків. Частина з них, хоч сама погано знала польську мову, за рекомендацією ксьондзів наполягала на своєму праві навчати дітей у польських школах. Натомість частина радикально налаштованих партійних і радянських керівників заперечувала право вибору й наполягала на їхньому навчанні в українських школах і закритті польських [11].

Зауважимо, що поряд з дискримінацією більшовики прагнули залучити поляків, як і інші етнічні меншини, на бік радянської влади. Вони вимагали від органів влади на Поділлі враховувати багатоетнічний склад мешканців краю при формуванні структури органів

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

влади та в їхній практичній діяльності. Саме тому рішенням президії ВУЦВК в травні 1921 р. при відділах управління губвиконкомів були створені підвідділи по роботі з національними меншинами – як місцеві органи відділу національних меншин при НКВС. Попри всю важливість цього органу, положення про відділ було затверджене лише 25 жовтня 1922 р. Воно передбачало створення в Подільській губернії єврейського та польського підвідділів [12]. В листопаді ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про штати національних меншостей», якою затвердило штатний розпис національних секцій при губкомах і окркомх. На Поділлі передбачалося створити польську та єврейську секції [13]. Перша інформація про їхню діяльність з'явилася в доповіді Подільського губкому про роботу за грудень 1921 р. Він повідомляв ЦК КП(б)У, що польвідділ, через хворобу керівника, працював мляво. Він готував відкриття клубу, яке відбулося в січні 1922 р., коли активізувалася його робота. Зазначимо, що через невизначеність того, який орган на місцях має відповідати за роботу серед національних меншин, на Поділлі одночасно існували як відділення нацменшин, так і автономні єврейські та польські відділи та секції при повітвиконкомх і відділах освіти [14]. До 15 березня 1922 р. єврейські та польські секції повіткомів КП(б)У вже діяли у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Жмеринці, Проскуріві та Могилів-Подільському [15].

Запровадження в 1923 р. політики українізації потребувало підняття роботи з національними меншинами на якісно вищий рівень. Як зазначали О. Рубльов і Л. Якубова, політбюро ЦК КП(б)У 19 березня 1924 р. визначило, що найкращим варіантом було утворити при ВУЦВК центральну комісію у справах національних меншин, яка мала замінити відділ нацмену НКВС. Вже 29 квітня 1924 р. президія ВУЦВК прийняла постанову про її створення [16]. 27 листопада 1924 р. РНК УСРР ухвалив створити губернські комісії в справах національностей та затвердив їхні штати. Для Подільської губернії передбачалося включити до її складу від євреїв та поляків по 2 члени [17].

На практиці дане рішення почало реалізовуватися задовго до його офіційного ухвалення. Зокрема, мала президія Подільського губвиконкому ще 16 вересня 1924 р. створила губкомісію в справах нацменшин. Її головою призначили члена президії ГВК Чакова, членів комісії затвердили від єврейської, польської та молдавської національних меншин. Одночасно рекомендували окрвиконкомх створити округові комісії під головуванням члена президії ОВК та двох представників від більшості національних меншин. В районах керівництво роботою відповідної комісії покладалося на члена райвиконкому, відповідального за культурно-освітню роботу. Крім того, щойно створеній губкомісії доручили терміново розробити план своєї роботи. Звернімо увагу, що для здешевлення накладних витрат технічне обслуговування комісії нацмену поклали на апарати ГВК, ОВК і РВК [18]. На одному з перших своїх засідань 29 грудня 1924 р. комісія запропонувала окружкомх тих місцевостей, де нацменшини складали значну кількість мешканців, виділити члена президії з нацменшин, який обслуговував би їх рідною мовою [19]. Це зумовлювалося потребою переконати нацменшини, що радянська влада чуйно ставиться до потреб усіх громадян. Разом з тим практична робота швидко показала необхідність урахування специфіки роботи в містечках, де більшість чи значну частину мешканців становили етнічні євреї та поляки. Це було тим паче необхідно, оскільки, як слушно зауважила Л. Гуцало, при проведенні районування 1923 р. інтереси нацменшин проігнорували²⁰. Виправити допущену помилку покликана була постанова РНК УСРР «Про виділення національних районів та сілрад» від 29 серпня 1924 р., якою знижувалися норми для виділення національних рад з 1000 до 500, а для районів – з 25000 до 10000 осіб. Остаточні вони були затверджені постановою IV сесії ВУЦВК VIII скликання 19 лютого 1925 р. [21]. Зниження норми для низового районування «можна трактувати з одного боку як пільгу для нацменшин, а з іншого – як засіб більш швидкого «приборкування» етнічних груп [22].

Зазначимо, що Подільська губкомісія нацмену оперативно розробила власний план районування етнічних меншин, затвердила його на засіданні 23 грудня 1924 р. і передала до ВУЦВК. План передбачав створення польських сілрад у Кам'янецькій окрузі: в Дем'янівці та Мушкотинці Дунаєвецького р-ну, Старій Губі Смотрицького р-ну; Рачинцях Миньковецького р-ну; Зіньківцях Довжинецького району²³. 23 вересня 1925 р. ВУЦВК затвердив список національних сілрад, але процес їхнього створення продовжувався аж до кінця непу. Зокрема, в 1926-1927 рр. кількість польських сілрад, за підрахунками

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Т. Єременко, досягла 3224, а за уточненими даними Л. Місінкевича – 34, з яких 20 – у Проскурівській окрузі [25].

Суттєвою перешкодою на шляху радянізації польської меншини, на думку більшовиків, було те, що поляки традиційно відзначалися відданістю костелу, шанували священиків і прислухалися до їхньої думки. Щоб залякати їх було проведено примусове вилучення церковних цінностей. Наприклад, у Кам'янці-Подільському 19 квітня 1922 р. при їхньому вилученні з кафедрального римо-католицького собору червоні кіннотники розігнали натовп, що зібрався на захист святині. А тим часом у храмі влаштували «ретельний обшук із зриванням підлоги, поваленням стін і печей, в результаті чого було забрано навіть рушники, килимки і фіранки»²⁶. Було «арештовано 7 призвідників», звинувачених у «побитті членів комісії камінням при вилученні цінностей»²⁷. Крім того, в квітні-травні 1922 р. були заарештовані священик Ф. Борщевський у с. Янівка Новоушицького повіту, ксьондзи В. Двожецький, А. Недзельський, Р. Шишка, В. Шиманський у Кам'янці-Подільському, Ф. Любчинський у Гайсині, Я. Левинський у Вінниці, Я. Ладиго в Сатанові. Щоб остаточно залякати не лише духовенство, а й вірян, восени 1922 р. більшість заарештованих засудили до розстрілу. Вирішивши, що мети досягнуто, на прохання польських дипломатів і вірних костелу розстріл замінили ув'язненням, а засуджених невдовзі амністували [28].

Не маючи змоги відкрито виступити проти антирелігійної політики радянської влади, в червні 1924 р. католики розгорнули масове паломництво. Зокрема, в м. Городок Проскурівської округи на свято Св. Антонія 13 червня прибуло кілька тисяч людей і багато ксьондзів з різних місць. Ще масовішим було паломництво 27-29 липня в м. Браїлів. Туди з Бердичева прийшла 10-тисячна процесія, майже половину з якої складала молодь. Загалом біля костела зібралося понад 25000 осіб, 22 ксьондзи та єпископ. Паломники були з Поділля, Волині, Київщини та з Підволочиська (тоді був у складі Польщі). Як доповідали агенти ДПУ, ксьондзи в проповідях агітували проти радвлади та комуністів, а також звертали увагу на щасливе життя в «обетованній землі» – Польщі». На думку ЦК КП(б)У, «робота ця проводиться за певними директивами з-за кордону [29].

Тому в березні 1923 р. повітками КП(б)У розгорнули підготовчу роботу з проведення антирелігійної кампанії серед польського населення. Мобілізованим полякам-комуністам прочитали інструктивні доповіді³⁰. В перший день Пасхи агітатори проводили антирелігійні бесіди по селах, як-от у с. Черче на Кам'янецьчині. В звітах агітатори вказували на те, що селяни задали багато питань і по закінченню зборів були налаштовані антирелігійно [31]. Кидається у вічі надмірний оптимізм автора документу. Він сприйняв святковий настрій селян і їхнє привітне ставлення до гостей як прояв результативності своєї роботи. Однак про справжні настрої селян-католиків свідчить звіт комісії НКВС і ЦК національних меншин, яка восени 1925 р. працювала на Поділлі і доповіла про підсумки роботи на засіданні Польбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1926 р. У звіті наголошувалося, що стан польроботи характеризується збереженням величезного впливу ксьондзів, діяльність яких носить явно виражений політичний характер, збереженням значною мірою національно-релігійної єдності польського села та прихованою тягою частини польнаселення до Польщі [32].

Добре розуміючи роль ксьондзів, радянська влада постійно намагалася їх дискредитувати різноманітними звинуваченнями, а саме: незаконне зберігання зброї, контрабанда, шпигунство, опір владі при виселенні з будинку тощо. За ці «злочини» їх заарештовували, тримали деякий час у в'язниці та згодом відпускали, щоб через певний час усе повторити. Мета таких дій – змусити зректися віри та скласти сан священика або хоч схилити до співпраці з ДПУ³³. Окремі отці під тиском давали згоду на співпрацю, але сану не зрікалися. Нікого не ввів у оману вміщений 22 березня 1925 р. в газеті «Червоний кордон» відкритий лист ксьондза Казимира Нановського до папського нунція у Варшаві із вихвалянням політики радянської влади, засудженням поведінки ксьондзів і пропозицією створити самостійний католицький єпископат в Україні [34].

Тому ДПУ продовжувало наполегливо шукати відступників. І знайшло. 3 січня 1927 р. зрікся сану вікарний ксьондз Проскурівського костелу Євген Перкович. Зрадника активно використовували для проведення антирелігійної роботи. Впродовж 1927 р. він «57 разів виступив у 52-х населених пунктах, а в 1928 р. – понад 60 разів» [35]. Проте Перкович виявився єдиним ксьондзом-відступником на території України [36].

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

Наступним «досягненням» ДПУ стала організація підписання «Декларації римсько-католицького духовенства Поділля». Для цього ксьондзів Сігізмунда Квасневського, Казимира Нановського, Станіслава Ганського та Альберта Кобця по кілька місяців піддавали «обробці» у в'язниці, аж поки ті не згодилися поставити підпис під декларацією в обмін на своє звільнення. Апостольський адміністратор Кам'янецької дієцезії Ян Свідерський теж її підписав – за умови звільнення душпасторів [37]. А от настоятель Вінницького костюлу, найавторитетніший на Поділлі прелат Ян Левинський відмовився підписувати дану декларацію [38].

Характерно, що ще до публікації в січні 1928 р. декларації в пресі на адресу польбюро окрпарткомів надійшов інструктивний лист і тези для агітаторів від агітаційно-пропагандистського відділу ВКП(б) з цього приводу. В них чітко ставилася мета: «подальший підрив впливу католицького духовенства на польські трудящі маси та зміцнення на них впливу комуністичної партії і радянської влади». Увага партійно-радянського активу зверталася на те, що він «не повинен мати ілюзій відносно того, що група ксьондзів, яка підписала декларацію, відмовилась в ній від контрреволюційної роботи, від зв'язку з буржуазною Польщею і стала на шлях лояльності щодо Радвлади, чинить вповні широко і перестає бути нашим ворогом.» Відтак наголошувалося, що декларацію необхідно розглядати «як маневр, як новий спосіб пристосування до умов, які змінилися» [39].

Однак усі старання влади виявилися марними. Як і раніше, місцеві підрозділи ДПУ зазначали: «На настрої поляків до цього часу має вплив католицьке духовенство, яке поширюється не лише на заможну частину села, а також на середняцтво та бідноту [...] Вчиняючи вплив на польське населення, духовенство всіляко розвиває патріотизм до Польської Республіки та вороже ставлення до Радвлади та її заходів. В основному польське населення продовжує тяжіти до Польщі»⁴⁰. Це проявляється, зокрема, в тому, що під час святкування релігійних свят, зазначалося в іншому звіті, «навколо костела носили різного роду хоронгви і цім числі польський національний герб з написом «Віта Крев Польске» всі транспарентанти були одягнені в національний польсько-краківський одяг».

Таким чином, аналіз радянсько-польських відносин та реалізації політики більшовицької влади щодо поляків на Поділлі неспростовно засвідчує їхній взаємозв'язок та свідчить про антинародний, ксенофобський її характер.

Джерела та література:

1. Місінкевич Л. Національні сільські ради на Поділлі в 1920–1930-х рр. ХХ ст. // Краєзнавство. - 1999. - №1-4. - С. 33; 2. Там само; 3. Нестеренко В. А. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) / В. А. Нестеренко // Pamiętnik Kijowski. – Kijow, 2004. – Т. VII: Polacy na Podolu. - S. 173-180; 4. Суровий А. Ф. Розвиток освіти національних меншин на Поділлі в 1920-х роках // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2011. - Вип. 4: - С. 406-410; 5. Тітова Н. В. До проблеми «українців-католиків» на Поділлі у 1920-1930-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2008. – Вип. 35 – С 66-86; Її ж. - Польське та українське населення Поділля 1920-1930-х років: Проблеми міжнаціонального співіснування // Укр. іст. збірник. - К., 2008. - Вип. II. - С. 223-229; 6. Держархів Вінницької області. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.492. – Арк.5-6; 7. Там само. - Арк.3,7; Спр.40.- Арк.10; 8. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 2. 1923-1929 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова – М., 2000. – С.814; 9. Держархів Вінницької області. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.3. – Арк.66; 10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2251. - Арк.66; 11. Держархів Вінницької області. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.31. – Арк.13; 12. Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. - Харьков, 1927. - С. 24; Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). - К., 1995- С. 15; 13. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні. – С. 23; 14. ЦДАГО України. - ф.1 - Оп.20. - Спр.1528. - Арк.118; 15. Там само. - Спр.1175, - Ак.7, 24; Спр. 1510. - Арк. 403; 16. Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід - К., 2014. - С.102; 17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі - ЦДАВО України). - Ф.2. - Оп.3. - Спр.346. - Арк.27-28; 18.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Держархів Вінницької області. - Ф.925. - Оп.1. - Спр.413. - Арк. 1; Спр.139 - Арк.101; 19. Там само. - Спр.413. - Арк. 5; 20. Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки XX ст.). - Житомир, 2009. - С.55; 21. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8–11 января 1927 года. Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы - Харьков, 1927. - С. 28; Михненко А. М. Адміністративно-територіальні реформи на території УСРР у 1920–1930-ті роки / Енциклопедія державного управління: у 8 т. – Т. 3: Історія державного управління - К.: НАДУ, 2011. - С.19; 22. Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування... - С.57; 23. Держархів Вінницької області. - Ф.925. - Оп.1. - Спр.413. - Арк.9; 24. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX століття. - К., 1994. - С.15; 25. Місінкевич Л. Національні сільські ради на Поділлі в 1920–1930-х рр. XX ст. - С. 35-36; 26. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / Василь Верига - К., 1996. - С.49; 27. Держархів Вінницької області. - Ф.925. - Оп.1. - Спр.886. - Арк. 1; 28. Там само; Біографії римо-католицьких священиків, репресованих радянською владою // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ - 2003. - №2. - С. 406, 408, 410, 416, 433; 29. ЦДАГО України. - ф.1 - Оп.20. - Спр.1798. - Арк.74-74зв.; Держархів Вінницької області. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.41. - Арк. 67; 30. Держархів Хмельницької області. - Ф.3. - Оп.1. - Спр.10. - Арк.1; 31. Там само. - Спр.10. - Арк.1; 32. Там само. - Спр.130. - Арк.7-8; 33. Біографії римо-католицьких священиків... - С.376, 382, 400, 406; 1151; 34. Ковалець Н. С. Євген Перкович: силует римо-католицького священика на тлі державного атеїзму // Укр. іст. журн. - 1996. - №6 - С.105; 35. Там само. - С.106-107; 36. Біографії римо-католицьких священиків... - С.418; 37. Там само. - С.382-383, 396, 415, 422; Рубльова Н. Невідома ділянка антирелігійного фронту: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1998. - №1/2. - С. 441; 38. Біографії римо-католицьких священиків... - С.409; 39. Держархів Хмельницької області. - Ф.301. - Оп.1. - Спр.129. - Арк.13-18; 40. Там само. - Спр. 152. - Арк. 47; 41. Там само. - Спр. 130. - Арк. 47.

Микола Ґеник

Політична оцінка Варшавського договору 1920 р. у процесі українсько-польського примирення

Українсько-польське примирення становило основний зміст двосторонніх відносин після II світової війни. Важливе місце у цьому процесі займало подолання історичних міфів та негативних стереотипів минулого. Оцінка Варшавського договору 1920 р. займала одну з ключових проблем українсько-польських відносин, стосуючись питання регіональної системи безпеки, форм взаємовідносин двох держав та лінії кордону. Варшавський договір 1920 р. справив значний резонанс у міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи, будучи спробою конструювання інноваційної системи регіональної безпеки народів між Росією і Німеччиною. Окремі статті договору піддавалися критиці з українського і польського боків, однак актуальною залишалася ключова ідея – співпраця Польщі і України для гарантування безпеки Балто-Чорноморської дуги. На біфуркаційних етапах історичного процесу виникало питання про взаємовідносини Польщі і України, зразок яких вбачалося у Варшавському договорі. Метою статті є розкрити суперечливість оцінок Варшавського договору у процесі українсько-польського примирення.

Початок II світової війни актуалізував проблему переформатування польсько-українських стосунків. Український політикум поділився на пропольську (проальянтську) і пронімецьку орієнтацію. Помірковану позицію намагався представляти президент УНР Андрій Лівіцький, балансуючи між проальянтським і пронімецьким табором та проповідуючи орієнтацію на власні сили. Висловлювання президента УНР дають підстави виділити зміни в його ставленні до українсько-польських відносин. Прояснюючи проблему актуальності Варшавського договору та польсько-українського кордону, 1 лютого 1940 р. у телеграмі до президії Конгресу українців Америки, яку підписали А.Лівіцький і В.Сальський, декларувалося, що в уряді УНР «немає договорів з чужими державами, як також зобов'язань щодо воюючих». Уряд УНР «не вірить тим, хто ігнорував українську проблему і хотів би тепер її використати у власних інтересах»¹.

Обережна критика Польщі та різкіша оцінка Варшавської угоди були дані у промові

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Миколи Лівіцького (майбутнього президента УНР в екзилі) з приводу 22-ї річниці Брестського договору. Можна припускати, що А.Лівіцький, будучи сигнатором Варшавської угоди і не бажаючи занадто ангажуватися у делікатну для нього справу її денонсації, доручив виголосити цю декларацію неофіційній особі – своєму синові. Промова М.Лівіцького була побудована на контроверсії умов Брестського і Варшавського договорів та констатувала: «Берестейський договір перекреслено було Версальським, що теж лежить тепер мертвим. Варшавський договір перекреслив Рижський, а тепер ще більше перекреслило його життя і події, перекреслила нерозумна політика Варшави і кров тих невинних українських жертв, що недавно згинули в Галичині і на Волині»².

Частина польської політичної думки вбачала поразку концепції Варшавського договору причиною нестабільності в Європі. Піддавши аналізу міжнародну ситуацію міжвоєнного двадцятиліття, Клаудіуш Грабик (під псевдонімом С.Твардзіц) прийшов до висновку, що причиною польської поразки 1939 р. були не військові прорахунки, а Версальська система, яка приречила Європу на нові конфлікти. У цьому зіткненні Польща мусіла програти, однак вона мала шанс змінити цей уклад у 1920 р. шляхом союзу з С.Петлюрою. Підписання Ризького договору з Радянською Росією К.Грабик вважав однією з найбільших польських помилок, які лежали в основі її поразки у Другій світовій війні. Відсутність української держави залишала Польщу наодинці з Росією і Німеччиною, протистояти яким вона не мала можливості. Вихід К.Грабик вбачав у підтримці ідеї української державності, яка залишалася актуальною у міжвоєнний і ще більш – у післявоєнний період. «Навіть найбільша у наших можливостях потуга польської держави в її версальських і ризьких границях, а на заході навіть у теперішніх потсдамських границях не є в стані протиставитися потузі російсько-німецькій, якщо Росія і Німеччина є нашими безпосередніми сусідами. Цю правду в атомовій епосі видно ще більше, ніж в роках 1920-1939». Твердження К.Грабика зустріли неприхильну оцінку польського політикуму, який був неготовим до ґрунтовної переоцінки своєї позиції у справі української державності³.

У післявоєнний період значну проблему в польсько-українських та внутріукраїнських відносинах в еміграції становило питання чинності Варшавського договору 1920 р., який зафіксував кордон по Збручі. Фактично Ризький договір у питанні кордонів став наступником Варшавської угоди 1920 р. Основною умовою участі в консолідаційній акції західно-українські представники, зокрема УНДО та ОУН, вимагали засудження та денонсації Варшавської угоди саме президентом УНР А.Лівіцьким як одним із її сигнаторів. Польська сторона досить болісно реагувала на ці тенденції. Зокрема, К.Грабик, порівнюючи результати пронимецької і пропольської орієнтації українців, стверджував, що Німеччина їх зрадила у період найбільшої могутності, а Польща - у період найбільшої загрози. Він висловлював надію, що українське суспільство «не допустить демонстрації, яка була б суперечна з українським інтересом», оскільки мала б важкі наслідки для польсько-українських відносин та для майбутнього Центрально-Східної Європи. Такий крок «Москва могла б визнати за свій потужний політичний тріумф»⁴.

Незважаючи на польські застереження, президент А.Лівіцький 16 липня 1948 р. в Аугсбурзі на першій сесії УНРади змушений був визнати, що «негативні наслідки Варшавської угоди полягали насамперед в тому, що вона сприяла розбиттю наших національних сил і викликала полеміку, яка не затихла до останнього часу». Згадавши, що договір не був ратифікований жодною зі сторін і після зірвання його Польщею був уневажнений українською стороною, А.Лівіцький резюмував: «Варшавська угода є документом минулого часу, вигаслим протягом року по його підписанню, не зобов'язуючим і нині не існуючим»⁵.

Це питання стало одним з першочергових предметів обговорення президента А.Лівіцького з представником польського уряду Єжи Понікевським 20 серпня 1948 р. Польський дипломат зазначив, що «дезавуалювання Варшавської угоди на інаугураційному засіданні Ради не могло пройти поза увагою польського суспільства і цей факт, не входячи в мериторичну оцінку самої угоди, - мусить бути сприйнятий польським суспільством як ознака кристалізації української позиції, з чого польська сторона мусить зробити висновки». В обширній відповіді А.Лівіцький пояснив обставини денонсації та ствердив, що «основний акцент його промови був покладений на необхідність нав'язання сусідських стосунків, при чому мав тут на думці передусім Польщу»⁶.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Проблема Варшавського договору актуалізувалася в 1955 р. 3 нагоди 35-ліття польсько-радянської війни і київського походу паризька «Kultura» провела анкету серед своїх читачів, запропонувавши їм два запитання:

1. Чи вважаєте, що київський похід і його політична ціль були обґрунтовані і чому?
2. Які висновки робите із своєї оцінки того історичного епізоду?

До редакції надійшло 18 відповідей, які проаналізував син колишнього міністра в уряді УНР Станіслава Стемповського – Єжи Стемповський (під псевдонімом Павел Гостовец). Суттю анкети, таким чином, стало питання про досяжність і бажаність для Польщі української незалежності. Противники походу писали, що він не міг дати Україні незалежності. Польсько-українські відносини на тому етапі були переобтяжені пам'яттю про вікові суспільні, релігійні і політичні конфлікти та недавньою боротьбою за Львів і поява польських військ за Збручем не могла викликати у населення ентузіазму і змобілізувати його на боротьбу за свою свободу. Українські самостійницький рух найбільш розвинений був у Східній Галичині і був спрямований проти поляків, що ускладнювало можливості співпраці. Деякі критики польсько-української співпраці 1920 р. вважали, що незалежність України вела у перспективі до втрати Польщею Східної Галичини.

Глибші мотиви поразки київського походу бачили ті респонденти, які писали, що він міг мати успіх за умови тривалого базування на польській громадській думці, а не як одноразова військова акція. Радикальний противник київського походу стверджував, що «ми не повинні ні тепер, ні у майбутньому тратити час на будову української держави».

Є.Стемповський відзначав, що навіть противники походу демонструють велике зацікавлення українськими справами. Один із респондентів зазначав, що тепер є мало поляків, які б сумнівалися у здатності українців збудувати власну державу. «Зник нарешті тип поляка, який сумнівався у існуванні українського народу (...). Українці вибиваються щораз більше як окрема самостійна сила і їхня жертвовність у боротьбі за свободу мусить будити подив і повагу».

Прихильники київського походу висували аргументи, що він дав можливість Польщі вести війну поза своїми кордонами, використати український націоналізм для цілей польської політики і, висунувши гасла самовизначення народів царської Росії на противагу комуністичними лозунгам, захистити польську незалежність і укласти вигідний мирний договір. У своїх коментарях Є.Стемповський вважав причиною поразки київського походу його незрозумілість для польського суспільства та відсутність підтримки. «Геніальність» заходу і його недоступність для пересічних умів (...) була б його ахіллесовою п'ятою і першою причиною неunikненої поразки». Одночасно київський похід був відображенням переходу від ягеллонської до п'ястовської Польщі, що мало вираз не тільки у територіальних змінах, але також в суспільних і економічних процесах.

Є.Стемповський не наводив імен респондентів та докладної статистики прихильників і противників підтримки української незалежності. Однак на основі тексту його опрацювання можна припускати, що ідея української незалежності підтримувалася близько 50% респондентів⁷.

Ставлення до концепції Варшавського договору і підтримка української державності виявлялася також у захисті пам'яті визначних діячів українського визвольного руху, зокрема С.Петлюри. 28 лютого 1958 р. французьке телебачення передало п'єсу, яка відтворювала події процесу С.Шварцбарда – вбивці С.Петлюри. П'єса була апологією і апофеозом підступного вбивства керівника боротьби за самостійність українського народу. З цієї нагоди «Kultura» надрукувала спеціальну заяву. У ній зазначалося, що існують світові кола, зацікавлені у компрометації українського самостійницького руху. Вбивство С.Петлюри у 1926 р. було викликане побоюваннями актуалізації української визвольної боротьби. У період, коли появляються щілини в радянському блоці, етапами яких є польський «жовтень», угорське повстання, процес Гаріха, настрої у Київському та Харківському університетах – намагаються вбити легенду Отамана. Заявивши, що «справа свободи України є нашою справою», редакція «Kultury» висловила свій протест з приводу трансляції французьким телебаченням такої передачі. На знак пошани до Головного Отамана С.Петлюри редакція «Kultury» 1 квітня 1958 р. поклала вінок на його могилу на кладовищі Монпарнас. Заява і демонстрація «Kultury» були помічені українською пресою і високо оцінені⁸.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Підтримку виступу «Kultury» на захист С.Петлюри висловила паризька «Syrena», яка опублікувала передову статтю польського учасника українських визвольних змагань Єжи Нєзбжицького (Ришарда Враги) «В обороні кличів і національних символів». Автор проаналізував складні перипетії польсько-українського союзу 1920 р. Зокрема він стверджував, що С.Петлюра був вождем братнього народу і військовим союзником Польщі у період, коли молода польська держава під проводом Ю.Пілсудського розпочала превентивну війну з більшовизмом, що загрожував усій Європі. Українські союзники у значній мірі спричинилися до польської перемоги та відкинення більшовиків від Варшави. «Не вільно нам забувати, що це не вони покинули нас у тих трагічних днях осені 1920 року, коли, зрезигнувавши з первісного пляну допомоги українцям і білорусам в їх боротьбі за незалежність ми задовольнилися польською незалежністю. Історична Немезида тяжко нас за це покарала: через двадцять п'ять років після того розпочався цикл наших катастроф, коли то з черги наші союзники почали покидати нас у нашій боротьбі з большевизмом, покидати так само, як це ми зробили з українцями...» Автор, який у період української визвольної боротьби 1920 р. був в Україні відкидав звинувачення С.Петлюри у погромах. Співпадіння періодів визвольної боротьби молодої Української Республіки та найбільшого здичавіння і революційної анархії на території Росії не можуть, на думку Р.Враги, кидати тінь на пам'ять С.Петлюри та на весь український рух. С.Петлюра не міг у тих умовах повністю контролювати ситуацію і не несе відповідальності за погроми вчинені в умовах безвладдя і анархії. Р.Врага стверджував, що С.Петлюра є кличем не тільки українським, але й польським. «Він – символ спільної українсько-польської боротьби за волю обох народів, за волю цілої Європи»⁹.

Значну увагу польська еміграція надавала збереженню позитивного образу українського визвольного руху і, зокрема, одного з його керівників – С.Петлюри. В 1979 р. в «Kulturze» була вміщена стаття Юзефа Лободовського «Фальшива легенда», в якій він пояснював мотиви вбивства С.Петлюри не помстою за єврейські погроми, а боязню Москви щодо відновлення польсько-українського союзу після перевороту Ю.Пілсудського. Ю.Лободовський стверджував, що створення С.Петлюри образу різуну «іде докладно по лінії імперіялістичних інтересів Москви». Заплямування С.Петлюри було одночасно ударом проти всього українського національного руху. «Ідеться про те, щоб українські визвольні змагання зробити огидними, про поставлення під знак запитання права цього народу на самостійне життя». Український журналіст І.Дубенко висловлював подяку Ю.Лободовському за підтримку, зазначав її актуальність внаслідок залежності долі Польщі у значній мірі від долі України. «Над обома цими народами зависла московська смертельна загроза»¹⁰.

Професор Вацлав Єнджеєвич високо оцінював значення угоди Пілсудський-Петлюра. «Від часів Унії 1658 р., яка була найвищим досягненням політичної думки Польщі і України, документи, які підписувалися 262 р. пізніше, нав'язували до великої традиції Речіпосполитої і як такі залишаються в історії Польщі і України»¹¹.

Негативно до оцінки польсько-української співпраці підходила еміграція гетьманської орієнтації. У рецензії на книгу С.Мікуліча, публіцист гетьманської «Батьківщини» погоджувався із оцінкою даною автором договору Пілсудський-Петлюра як «документу, найделікатніше кажучи, такого, що легковажив в своїх формальних браках, напевно зумисних, українську сторону. Загально беручи, найбільш відповідно було б назвати повищий документ, котрий, так сказати, «легалізував» київську виправу, договором про протекторат»¹².

Владислав Желенський в «Zeszytach Historycznych» (№49) опублікував статтю «В соту річницю народження Петлюри». У ній він заявляв про важливість і символічність співставлення імен Пілсудського і Петлюри. «Віддзеркалюється у ньому не тільки свідчення минулого, коли на перебір боротьби, взаємній неуступливості, впертості, ненависті, раптом відкритою стала карта порозуміння, компромісу і перемир'я. В цьому є рівнож клич і програма на майбутнє – клич про згоду і порозуміння між двома сусідніми вільними державами». З нагоди ювілею на могилу С.Петлюри було покладено вінки від редакції «Kultury» та Польсько-Українського товариства¹³.

Український публіцист А.Білінський негативно оцінював польсько-українську угоду 1920 р., кваліфікуючи її як реалізацію Ю.Пілсудським ягеллонської ідеї та спробу перетворення України у протекторат. Глава польської держави, «використовуючи

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

безнадійне становище українців, виміг на Петлюрі зречення Західної України в користь Польщі, даючи йому військову допомогу проти росіян..., але тільки до Дніпра. Пілсудський собі думав, що така Україна від Збруча по Дніпро мусить попасти в залежність від Польщі і в той спосіб буде здійснена «ягайлонська ідея», себто ідея імперіяльної Польщі»¹⁴.

У 70-ту річницю польсько-українського союзу Пілсудського і Петлюри 4-5 травня 1990 р. відбулася зустріч парламентаріїв обох країн у Яблонній біля Варшави. До учасників конференції надіслав листа Є.Гедройць, вимагаючи від обох сторін остаточного визнання існуючих кордонів, відкинення поляками федералістичних намірів та прийняття тези про незалежність України як основоположного інтересу Польщі¹⁵. Редактор паризької «Kulury» та чільний представник прихильників міжнаціонального примирення Єжи Гедройць вважав, що ініціатива у процесі порозуміння повинна належати полякам як народові, що зробив багато помилок протягом історії. До таких помилок він відносив невдачу союзу Пілсудський-Петлюра, який був «піонерською справою», але не був підтриманий польським суспільством¹⁶.

Українсько-польські відносини протягом ХХ ст. не розвивалися у рамках Варшавського договору, коливаючись між конфліктами і примиренням. Однак основна думка і концепція Варшавського договору – тобто необхідність співпраці народів Балто-Чорноморського регіону для гарантування безпеки Центрально-Східної Європи – залишається актуальною навіть через століття після його підписання.

Джерела та література:

1. Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (AUJ). – Lepki Bohdan. – Sygn. D-XV-7. – Npgn. Телеграма, вислана з Рима до Нью-Йорка // Бюлетень Пресового Бюро при Уряді Української Народної Республіки. – [Рим], 1940. – Травень. – С. 5; 2. AUJ. – Lepki Bohdan. – Sygn. D-XV-7. – Npgn. Промова п. Миколи Лівицького, виголошена в 1940 р з приводу 22-ої річниці заключення Берестейського Миру // Бюлетень Пресового Бюро при Уряді Української Народної Республіки. – [Рим], 1940. – Травень. – С. 23. AUJ. – Lepki Bohdan. – Sygn. D-XV-7. – Npgn. Rede des Herrn Mykola Liwytzkij, gehalten im Februar 1940 in der Versammlung einer ukrainischen Kolonie anlässlich des 22 Jahrestages vom Abschluss des Friedens vom Brest. – S. 1 – 7; 3. Les archives de l'Institut Litteraire a Paris (AILP).- Les coupures de presse (CP).- 1953.- Vol.1. Творимірський П. Нема Польщі без вільної України. Польський політик доказує, що Польща в 1939 році впала тільки тому, що перешкодила будові вільної України // Народна Воля (Скрентон).- Ч.6.- 5.02.1953.- С.3; 4. Hrabuk K. Idea Symona Petlury // Kronika.- Frankfurt, 1948.- №21.- 23 maja.- S.3; 5. Промова Президента УНР Достойного Андрія Лівицького // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі.- Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993.- С.143; 6. Archives of Polish Underground Movement Study Trust in London (APUMSTL) (Studium Polski Podziemnej).- Pełczyński T.W.- Sygn.13/61.- Sprawy ukraińskie.- S.1; 7. Hostowiec P. Wyprawa kijowska. Wyniki ankiety // Kultura.- 1955.- №12 (98).- S. 3-10. AILP.- CP.- 1956.- Vol.1. (-ий). Від Польщі Ягайлонів до Польщі Пястів // Український Самостійник.- №4 (314).- 22 I 1956.- С.6. Genyk M. Stosunki polsko-ukraińskie w myśli politycznej Jerzego Stempowskiego // Stereotypy narodowościowe na pograniczu.- Rzeszów, 2002.- S. 99–113; 8. AILP.- CP.-1958.- Vol.1. Реакція польської преси на антипетлюрівську передачу французької телевізії // Українські вісті.- №32 (1210).- 27.04.1958. Польський журнал в обороні Отамана С.Петлюри // Шлях Перемоги (Мюнхен).- №17 (218).- 27.04.1958. Польський журнал в обороні От. С.Петлюри // Українець (Париж).- №15-16.- 13.04.1958. Протести // Українське Слово (Париж).- №856-857.- 6-13.04.1958.- С. 2. AILP.-CP.-1958.- Vol.2. Оринський Л.О. Поляки боронять пам'ять Гол.От. С.Петлюри // Свобода.- 29.05.1958. Отаман Петлюра // Вісник / The Herald. Суспільно-політичний місячник.- №5 (115).- V.1958. Польський журнал в обороні Гол.Отамана Симона Петлюри // Гомін України (Торонто).- №19 (468).- 3.05.1958; 9. AILP.-CP.-1958.- Vol.2. Оринський Л.О. Поляки боронять пам'ять Гол.От. С.Петлюри // Свобода.- 29.05.1958. Генік М.А. Концепція прометеїзму у політичній думці Єжи Нєзбжицького / Ришарда Враги // Гілея.- Вип. 39.- 2010.- С. 420-427; 10. AILP.- CP.- 1979.- Vol. 2. Дубенко І. Великодушний жест в обороні Петлюри // Шлях Перемоги.- 2 XII 1979.- С.2; 11. Archiwum Akt Nowych (AAN).- Komitet ds. Radia i Telewizji. – Sygn. 26.- K. 53. 50-lecie współpracy polsko-ukraińskiej. Wolna Europa, 23 VII 1970 r.; 12. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej.- Warszawa: Książka i Wiedza, 1971.- S. 95. AILP.- CP.- 1972.- Vol.1. Савка Я. Прометеїзм у політиці II

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Річипосполитої // Батьківщина.- Ч. 3 (1271).- 12 II 1972. [rec.:] Lewandowski J. Krajowe ukrainica // Kultura.- 1973.- №1-2 (304-305).- S. 112-121; 13. AILP.- CP.- 1979.- Vol. 2. Михальчук В. Ваговита пригадка (3 приводу сотої річниці уродин Симона Петлюри) // Українське Слово.- 2 XII 1979; 14. AILP.- CP.- 1973.- Vol.1. Білінський А. Дещо про польсько-українські стосунки // Українське Життя (Чикаго).- №3 (646).- 11 II 1973; 15. AILP.- CP.- 1992.- Vol. 3.- K. 428. Romanowski A. Przeciw fatalizmowi. Polska i Ukraina: przeszlosc i perspektywy // Tygodnik Powszechny.- Nr 28.- 12.07.1992.- S.4; 16. Інтерв'ю з Єжи Гедройцем, Мазон-Ляфіт, 18 IX 1999. AILP.- CP.- 1995.- Vol.3.- P. 516-517. Прядко В. Єжи Гедройц: «Ініціатива повинна належати Польщі»... // Універсам.- Львів; Київ; Варшава; Нью-Йорк, 1995.- №7-8.- С. 36-37. AILP.- CP.- 1995.- Vol.2.- P. 341-342. Прядко В. Самітник з Maisons-Laffitte // Наше Слово.- Варшава.- №31 (1984).- 6 VIII 1995.- С. 1, 2, 8. 17. Гудь Б., Голубко В. Варшавський договір 1920 р. в громадській opinii галицьких українців / Богдан Гудь, Віктор Голубко // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.- №15-16.- Warszawa, 2003.- S. 96-105. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. / Богдан Гудь, Віктор Голубко.- Львів: Видавництво «Українські технології», 1997.- 67 с. Hauser P. Federacyjna wizja Rzeczypospolitej w poglądach Józefa Piłsudskiego i próba jej urzeczywistnienia w latach 1918-1921 / Przemysław Hauser // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa / Redakcja naukowa Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer, Emilian Wiszka. – Toruń, 1997. – S. 10-41. Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918-1920 / Під редакцією Тадеуша Кшонстка. – Варшава: Vipart, 2010. – 523 с. Стопчак М.В. Українсько-польська військово-політична угода 1920 р. в оцінці української історіографії / М.В.Стопчак // Ucrainica Polonica (Київ; Житомир). – 2004. – Т.1. – С. 400-410.

Олег Мельничук

Становище польських військовополонених на території радянських республік у 1919-1922 рр.

Проблема становища польських військовополонених на території РСФРР БСРР та УСРР в 1919-1922 рр. є однією із малодосліджених та суперечливих в контексті радянсько-польських відносин того часу. Окремих її аспектів торкалися дослідники, вивчаючи події польсько-радянської війни 1919-1920 рр.¹ Частково відомості про військовополонених можна почерпнути із документальних публікацій². Суттєвий науковий доробок у розробку означеної теми здійснили співробітники Інституту слов'янознавства Російської Академії наук, підготувивши до друку спеціальний збірник документів та матеріалів³. До збірника включено матеріали, що знаходяться нині в центральних архівних установах Російської Федерації: Російському державному архіві соціально-політичної історії, Державному архіві Російської Федерації, Російському державному військовому архіві. Опубліковані документи проливають світло на становище польських військовополонених, що утримувалися на території радянської України в 1919-1922 рр.

Достатньо непростим є питання про чисельність польських полонених на території радянської держави. За неповними даними, що були у розпорядженні командування Червоної армії, всього за 1919-1920 рр. в полон було взято від 26 до 34 тис. польських солдат і офіцерів (включаючи перебіжчиків – О.М.). В той же час за офіційними даними польської сторони за період з 1 листопада 1918 р. по 31 грудня 1920 р. в конфліктах із Німеччиною, Литвою та радянськими республіками пропали без вісті 51 351 солдатів та офіцерів. З них повернулися на батьківщину із Німеччини близько 2 тис., з Литви – 3 тис.⁴.

Польські історики, що досліджували дану проблему стверджують, що до 12 жовтня 1921 р. (укладення попереднього миру) із радянського полону повернулося близько 27 тис. осіб, однак, не менше 20 тис. польських полонених продовжували залишатися в радянській державі. Складнощі в підрахуванні чисельності полонених були пов'язані і з тим, що нерідко із польськими військовослужбовцями в полон попадали солдати армії УНР, представники білогвардійських угруповань, що діяли на боці польських військ. Інколи вони виокремлювалися із середовища польських військовополонених, однак не завжди. Крім того, у радянському полоні була значна частина особового складу 5-ї дивізії польських стрільців, сформованої в районі Сибіру із поляків – полонених Першої світової війни. Одні із

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

них були взяті в полон у боях, інші в січні 1920 р. добровільно здалися в полон у районі Красноярська. Загальна кількість таких полонених становила від 34 до 42 тис. осіб⁵.

Ставлення до польських військовополонених з боку радянської держави визначалося, передусім, більшовицькою ідеєю світової революції, основною метою якої було прагнення переконати рядовий склад польських полонених у дружніх стосунках та намагання залучити їх на свій бік для здійснення майбутніх революційних перетворень у самій Польщі. Підтвердженням цьому є наказ Голови Реввійськради (РВР) Республіки Л. Троцького від 10 травня 1920 р. про «великодушне ставлення до полонених»⁶. Опрацювання ж документальних матеріалів дає нам підстави стверджувати, що відношення до польських військовополонених на фронтах не було однозначним: в одних випадках їх зустрічали по-дружньому і навіть влаштовували мітинги, в інших випадках – взяття в полон супроводжувалися вбивствами, знущаннями та пограбуваннями. Так, наприклад, Ю. Мархлевський в записці про діяльність Польревкому описав випадок, зафіксований 18 серпня 1920 р. біля с. Полоничі, коли босі та обірвані червоноармійці супроводжували добре одягнутих та взутих польських полонених, не вдаючись до грабежів⁷. В той же час, командир 3-го кінного корпусу Г. Гай повідомляв, що під час Свенцяньської операції (21.07.1920 р.) озлоблені червоноармійці, незважаючи на зауваження комполітскладу, взагалі не брали полонених. А в серпні біля с. Шидлово червоноармійська піхота безпощадно розправлялася із поляками⁸.

Таємним наказом Арміям Західного фронту від 4 червня 1920 р. за підписом командарма М. Тухачевського визначався порядок супроводу польських полонених. В ньому йшлося про те, що полонених і перебіжчиків слід доставляти в розвідвідділ дивізії для опитування, а звідти в особливий відділ для допиту та реєстрації. Згодом полонених відправляли в штаб армії, зокрема, у відділ розвідки та особливий відділ для наступної відправки в концентраційний табір. Прийомом та направленням полонених та перебіжчиків займалася комісія при РВР армії, що складалася із представників Центрполонбіжу та відділу примусових робіт НКВС. Через етапні пункти полонених супроводжували в концтабори. Частину полонених використовували в робочих командах армійських частин⁹.

За даними Польбюро на лютий 1921 р. в 37 концентраційних таборах утримувалося більше 30 тис. полонених, що, однак, складало лише половину їх загальної кількості. Справами полонених опікувалося військове відомство, особливий відділ ВНК, Центревак, Головне управління громадських робіт і повинностей НКВС, польський відділ ПУР, а з 2 лютого 1921 р. – особливий уповноважений в справах полонених польської армії. Значну увагу польським полоненим приділяло Польське бюро ЦК РКП(б). Відношення органів радянської влади до полонених визначалося політичними і військовими міркуваннями. Військовий конфлікт із Польщею трактувався як класовий, в який солдати із трудящих верств населення були втягнуті шляхом обману чи примусу, тому після політичної «обробки» вони неодмінно мали стати симпатиками радянської влади. Такі настрої настійно пропагували польські комуністи, що займали відповідальні посади в радянській адміністрації і прагнули до революційної перебудови своєї батьківщини. Натомість польські офіцери вважалися націоналістами та контрреволюціонерами й ізолювалися від рядового складу.

Полонених утримували в таборах, влаштованих в казармах, монастирських приміщеннях та інших будовах. Певна частка полонених утримувалася в тюрмах. Режим в таборах для полонених був таким як і в таборах примусових робіт НКВС. Охорона не завжди була строгою, допускалися відлучки з табору з відома адміністрації. Полонені об'єднувалися в різного роду комісії за родом діяльності (контрольно-господарчі, санітарно-гігієнічні, культурно-просвітницькі) і навіть комуністичні «ячейки»¹⁰.

Адміністрації деяких таборів ставилася до полонених вороже, нерідко встановлюючи додаткові обмеження. Так, в заяві Особливого уповноваженого у справах військовополонених польської армії при НКВС Е. Жебровського від 20 березня 1921 р. йшлося про неможливість проведення ідеологічної роботи у Вятському концтаборі через грубе відношення адміністрації, яке нерідко виражалося у побоях¹¹. Нерідко винні притягувалися до відповідальності. Зокрема, комендант Кінешемського табору примусових робіт у своєму листі до Головного управління від 7 грудня 1920 р. повідомляв про арешт та віддання до суду за побиття полонених наглядача Шарова¹².

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Приміщення таборів, в яких перебували полонені, в більшості випадків не були пристосовані для тривалого проживання. Камери чи бараки були переповнені, не завжди вистачало ліжок чи нар, частково були відсутні опалення, освітлення, вентиляція. Частина полонених не мали відповідного одягу та взуття, хоча наказом Реввійськради від 15 вересня 1920 р. передбачалося забезпечення полонених продовольством нарівні із червоноармійськими частинами. Так, за наказом Центральної колегії при полонених і біженцях від 1 січня 1920 р. денна норма на одного полоненого складала: 40 гр. хліба, 80 гр. крупи, 130 гр. м'яса, 120 гр. овочів, 400 гр. картоплі, 20 гр. жирів тощо. Продукти, що поставлялися, нерідко були неналежної якості і відпускалися нижче від встановлених норм. В той же час, для полонених, що працювали на важких роботах поза табором, передбачався навіть додатковий пайок. Колишні полонені на допитах у Польщі свідчили про недостатній рівень харчування, однак пояснювали це не ворожістю, а загальним економічним станом Радянської Росії¹³.

Медично-санітарне обслуговування полонених проводилося військово-санітарним відомством нарівні із червоноармійцями. В таборах створювалися медпункти, так звані окологки, окрім цього лікування хворих здійснювалося в лікарнях та госпіталях. Важкі умови полону нерідко приводили до масових захворювань полонених. За неповними даними в 1920-1921 рр. померло біля 2 тис. важкохворих¹⁴. Представники польської сторони оперували значно більшими цифрами. Так, член польської делегації у змішаній комісії з репатріації К. Гнітовт відзначав, що взимку та влітку 1920 р. лише в Красноярську померло 3 тис. військовополонених. А в звіті польської делегації від 11 липня 1921 р. повідомлялося, що «взимку минулого року число померлих від різних хвороб склало біля 35% жертв¹⁵».

Працю полонених використовували на фабриках, заводах, залізницях, шахтах, у сільському господарстві. Вони заготовляли дрова, розвантажували вугілля, прибирали міські вулиці. Нерідко працюючі об'єднувалися у трудові дружини, робітничі полки та бригади. За виконувану роботу передбачалася незначна плата та збільшений продовольчий пайок¹⁶.

Значну увагу в таборах для полонених приділяли культурно-освітній та політико-виховній роботі. Її організація покладалася на політруків, політінструкторів, уповноважених. З метою ліквідації неписьменності серед полонених були організовані культурно-освітні заклади: в 12 таборах функціонували школи грамоти; в 6 – політшколи; в 11 – клуби; в 5 – бібліотеки; в 4 – театральні групи. В табори доставлялися газети і журнали, було організовано читання лекцій з історії, політекономії та конституції¹⁷. На фінансування означених установ рішенням Президії ВЦВК від 25 червня 1920 р. було виділено 3 млн. рублів¹⁸.

Ідеологічна робота в таборах проводилася під керівництвом комуністів, об'єднаних в «ячейки». На влаштованих у таборах мітингах полонені приймали резолюції, в яких виражали протест проти війни, вимагали, щоб польські солдати не підпорядковувалися наказам своїх командирів, закликали до революційної солідарності. Нерідко проводилося вербування полонених в польські червоні частини. Так, наказом Південно-західного фронту від 31 липня 1920 р. із військовополонених, що знаходилися в Харківському та Чугуївському концтаборах, мали бути сформовані робітничі полки¹⁹, а в наказі Західного фронту йшлося про формування I Польської червоної армії²⁰. Загалом за даними Польбюро ЦК РКП(б) лише із середини вересня 1920 р. до 1 лютого 1921 р. в такі частини вступили 186 полонених²¹.

24 лютого 1921 р. було підписано російсько-українсько-польську угоду про репатріацію, в якій визначалися умови обміну полоненими за принципом «всіх на всіх». В результаті цієї угоди в Польщу повернулися 35 тис. колишніх військовополонених. Значна частина (5-8 %) добровільно залишилася в радянській країні²². У звіті Польбюро ЦК РКП(б) повідомлялося, що на 1 листопада 1921 р. в Радянській Росії відмовилися від репатріації біля 2 тис. полонених, а на 1 березня 1922 р. – майже 3 тис. осіб²³.

Отже, відношення радянської влади до польських військовополонених визначалося класовим принципом, бажанням залучити їх на свій бік та використовувати в майбутньому для революційних перетворень у Польщі. Умови побуту полонених не завжди були задовільними, однак причинами цього були не дискримінаційні заходи, а господарча розруха, незадовільні дії, а іноді навіть зловживання місцевої адміністрації.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Джерела та література:

1. Михутина І.В. Польско-советская война. 1919-1920. – М., 1994; Райский И.С. Польско-советская война 1919-1920 годов и судьба военнопленных, интернированных и беженцев. – М., 1999 та ін.; 2. Документы внешней политики СССР. Т.III. – М., 1959; Т.IV. – М., 1960; Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т.III. – М., 1965; Т.IV. – М., 1966; 3. Польские военнопленные в РСФСР, БССР, УССР (1919-1922 годы). Документы и материалы / Составитель И.И. Костюшко. – М., 2004. – 403 с. ; 4. Там само. – С.4; 5. Там само. – С.6; 6. Там само. – С.20; 7. Там само. – С.4; 8. Там само. – С.6; 9. Там само. – С.21-22; 10. Там само. – С.314; 11. Там само. – С.296-297; 12. Там само. – С.173; 13. Там само. – С.192; 14. Там само. – С.119; 15. Там само. – С.343-344; 16. Там само. – С.10; 17. Там само. – С.11; 18. Там само. – С.29; 19. Там само. – С.38; 20. Там само. – С.46; 21. Там само. – С.375; 22. Там само. – С.343; 23. Там само. – С.381.

Наталія Кузьмінець

Більшовицький наступ на римо-католицьку церкву в Україні у 1920-х рр.

Історія діяльності Римо-католицької церкви в Україні належить до тих питань, які не втрачають своєї актуальності. Можливість доступу до раніше закритих архівних джерел відкриває перед сучасними дослідниками нові аспекти діяльності цієї конфесії. Сьогодні з'являються дослідження, які поглиблюють наші знання про історію розвитку римо-католицизму в Україні, розкривають особливості державно-церковних відносин, характеризують міжконфесійні зв'язки, досліджують вплив етнічних чинників на розвиток конфесійного життя. Значна увага приділяється істориками питанню функціонування римо-католицької церкви у складних суспільно-політичних умовах 20-х рр. ХХ ст. Дослідивши загальні механізми взаємовідносин Католицької церкви та радянської держави, історики все більше почали акцентувати увагу на складних процесах переслідувань віруючих [1].

Утвердження радянської влади супроводжувалося безкомпромісним наступом на позиції релігії з метою її цілковитого витіснення із суспільного життя. Радянські і партійні органи займали щодо релігій ворожу позицію. Згідно з Конституцією СРСР 1924 р. служителі релігійних культів позбавлялися навіть права голосу. Римо-католицька церква не стала винятком. Для регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні створено цілий механізм антирелігійної пропаганди. У 1922 році при агітаційно-пропагандистському відділі при ЦК РКП (б) була створена антирелігійна комісія. Це був таємний орган, який у 1922-1929 роках визначав і координував всю антирелігійну політику радянського уряду. В Україні Всеукраїнська антирелігійна комісія почала діяти 4 липня 1922 року [2, с.120].

Приводом для атаки на церкву, в тому числі на католицьку, став голод 1921-1923 рр. В урядових колах розпочалась кампанія звинувачень духовенства, яке створило Всеросійський церковний комітет допомоги голодуючим, у підступності його намірів. У конфлікт з владою з приводу конфіскації церковних цінностей активно вступило керівництво католицької церкви.

Ще 3 січня 1922 року архієпископ Я. Цепляк направив духовенству циркуляр, у якому зобов'язав зберігати церковне майно і священні предмети культу у власності костелів. 24 лютого 1922 р. він направив у відділ Петроградської ради протест, у якому вказував, що вимоги влади про укладення договорів на користування костельним майном суперечать канонічному праву Католицької церкви [3, с. 420]. Відмовившись від підписання майнових угод, католики вже в березні 1922 р. опинилися перед загрозою закриття храмів. Зіткнувшись з принциповою позицією Я. Цепляка, Петроградгубвиконком звернувся з вказівками до Наркомату внутрішніх справ, щоб у взаєминах з Католицькою церквою уникати «будь-яких дипломатичних ускладнень з Польщею» [4, с. 20]. Змушена рахуватися з міжнародними обставинами, радянська влада у внутрішній політиці дотримувалася курсу на викорінення релігії й підризу основ церковного життя. 21 квітня заввідділом «ліквідаційного» відділу Нарком'юсту П. Красіков дав розпорядження порушити кримінальну справу проти архієпископа Я. Цепляка. Роздратування П. Красікова викликало звернення Я. Цепляка до Президії ВЦВК від 22 червня 1922 року про недопустимість застосування до Католицької церкви Постанови про вилучення церковних цінностей.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

Впродовж 1922 р. кримінальна справа на Я. Цепляка та інших католицьких священників поповнювалася новими матеріалами. Судові засідання тривали з 21 по 26 березня 1923 р. За типовими звинуваченнями у «контрреволюційній змові і організації опору радянській владі» постановою Ревтрибуналу архієпископ Я. Цепляк був засуджений до смертної кари. Але це викликало обурення в інших країнах. В результаті дипломатичного демаршу смертний вирок архієпископу Я. Цепляку було замінене 10-літнім ув'язненням [5, с. 510].

Процес над католицьким архієпископом мав продемонструвати силу нової влади. Тому переслідування духовенства мали переважно політичний характер. Невдовзі після закінчення процесу була оприлюднена нова Інструкція, яка під загрозою закриття вимагала від усіх релігійних громад пройти реєстрацію у тримісячний термін. Одночасно громади повинні були подати в органи влади списки своїх членів і підтвердити, що культові споруди знаходяться в їхньому тимчасовому користуванні [6]. Ієрархи Католицької церкви змушені були підкоритися. Відповідно до статистичних даних за період 1918-1923 рр. кількість католицьких віруючих скоротилася на 251 333 особи – з 515643 до 264310; водночас кількість священників зменшилась більш як наполовину – з 232 до 102 осіб [7, с. 84].

Запровадження реєстрації релігійних громад було зустрінuto римо-католицьким духовенством з великим занепокоєнням. Воно оцінило нововведення, як втручання влади в релігійне життя. Влада пригрозила передати костьоли православним громадам. Так, на початку 1923 року у Подільській губернії із 71 римо-католицького храму 66 передано в оренду релігійним громадам [8, арк.. 144]. У разі відмови від укладення договорів в орендне користування, часто костели закривалися, а пастві заборонялися релігійні збори. Католицьке духовенство намагалось всіляко чинити опір цим вимогам, наполягаючи на тому, що храми – це власність католицької церкви, оскільки побудовані на кошти парафіян та благодійників з Європи. Договори оренди мали уніфікований характер. Згідно цього документу, члени громади отримували у безкоштовне користування костели з речами культового характеру, зобов'язувалися берегти та використовувати відповідно до його призначення, беручи на себе всю відповідальність за цілісність та збереження майна. Члени громад повинні були зі своїх коштів сплачувати поточні витрати на утримання храмів, вести інвентарний облік церковного майна та коштів, включно з благодійними пожертвами. Членами громади могли бути лише особи не молодше 18 років, які не входили до іншої громади і належали до даного культу [2, с. 121]. В храмах заборонялося проведення політичних зібрань, розповсюдження книг, брошур ворожих радянській владі, проведення богослужінь з метою дискредитації влади більшовиків, проголошення проповідей ворожих радянській владі тощо.

Виконуючи пастирські обов'язки, ксьондзи несподівано наштотхнулися на ще одну проблему у відносинах з новою владою. Згідно з радянським законодавством, церковні обряди вінчання, хрещення, поховання втратили юридичну силу і в очах держави набрали суто приватного характеру. Цю законодавчу норму скасовано лише 1927 року, проте протягом 5 років влада активно переслідувала духовенство.

Нова влада активно розробляла спеціальний план заходів для розриву з римо-католицькою церквою, що вимагало вербування ксьондзів, укорінення в католицьке середовище ідей про відмежування від Ватикану, створення в СРСР самостійної католицької церкви, розколоті костьол, внести розбрат між кліром і паствою. Так, радянській владі вдалося завербувати житомирського ксьондза Федуловича, що написав листа Папі римському, де визнавав роль католицького духовенства в антирадянській діяльності, яку нав'язує Польща. До звернення приєдналась маса віруючих. Саме ж духовенство негативно віднеслося до звернення Федуловича і намагалось скомпрометувати його в очах віруючих, який покінчив життя самогубством [9, с. 107]. Частина ксьондзів зреклася церковного сану і релігії. За даними НКВС УСРР станом на 1 травня 1927 року у республіці налічувалося 128 ксьондзів, з них – у Бердичівській окрузі – 9, Білоцерківській – 4, Вінницькій – 9, Дніпропетровській – 2, Зіновіївській – 1, Кам'янець-Подільській – 9, Київській – 7, Коростенській – 3, Криворізькій і Луганській по 1, Мелітопольській – 3, Миколаївській – 10, Могилівській – 7, Ніжинській – 1, Одеській – 19, Олександрівській – 1, Проскурівській – 14, Тульчинській – 5, Уманській – 2, Харківській – 1, Херсонській – 7, Шевченківській – 1, Шепетівській – 10. Взагалі не було римо-католицьких священників в Артемівському, Глухівському, Запорізькому, Конотопському, Кременчуцькому, Лубенському, Полтавському, Прилуцькому, Сумському і Чернігівському

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

кругах. В 1925-1926 роках під різним приводом здійснено серію арештів серед римо-католицького духовенства для того, щоб спонукати до таємної співпраці з ДПУ. В результаті завербовано 21 ксьондза [10, арк..2]. Єдиному на всю Сталінську округу ксьондзові було заборонено здійснювати релігійні обряди як чужоземцю. Католиків Лівобережжя обслуговували лише 3 душпастирі – з Ніжина, Луганська і Харкова. Помітно скоротилася кількість ксьондзів Житомирської та Кам'янець-Подільської дієцезій: якщо в 1926 р. їх тут нараховувалося 110, то вже через рік – тільки 81. Найменших втрат зазнало за вказаний період тільки німецьке католицьке духовенство півдня України [11, с. 320].

У 1928 р. арешти римо-католицьких священників тривали. За грати потрапили ксьондзи Ф. Будзинський (Мархлевський польський національний район), Б. Савицький (містечко Тиврів на Поділлі), А. Трачинський (містечко Мирополь на Волині), Ф. Троцький (с. Городок Проскурівської округи), Й. Фурх (Одеса). Хвилю репресій дещо загальмував невдалий для радянського обвинувачення судовий розгляд справи прелата Т. Скальського, що відбувся у січні 1928 р. у Москві. Від смертного вироку апостольського адміністратора Житомирської дієцезії врятувала тверда позиція Посольства Польщі в СРСР в особі його керівника С. Патека, який вжив увесь дипломатичний хист, аби зняти з підсудного обвинувачення у шпигунстві на користь інших держав. Як наслідок – замість тривалого й гучного судового процесу відбулося лише коротке засідання за зачиненими дверима і у вкрай вузькому колі учасників. Вирок також був м'якший, ніж передбачалося – 10 років позбавлення волі за «антирадянську і контрреволюційну діяльність» [12].

Репресивний механізм виявив власне невдоволення і роздратування від тимчасової невдачі у серії антикатолицьких публікацій, що з'явилися у пресі в лютому-березні 1928 р. Як і в попередні роки, це були «голоси» католицьких громад та окремих священнослужителів, які каялися у власних «гріхах» і таврували своїх колег. У подальшій боротьбі з римо-католицькою церквою відіграла опублікована газетою «Известия ЦИК» 31 січня 1929 року стаття державного обвинувача на процесі Т. Скальського р. Катаняна «Крест и маузер», спрямована проти католицького духовенства.

У 1929 р. було завдано вирішального удару держави щодо римо-католицької церкви. На шляху карально-репресивних органів було прибрано останні перешкоди. Тільки в Україні арештів зазнали того року понад 20 ксьондзів. Серед останніх опинилося і кілька німецьких католицьких патерів, що свідчить про скасування владою негласного табу на крайні заходи щодо представників духовенства даної національності. Переслідування не оминули й ієрархів римо-католицької церкви. Впродовж 1929 р. двічі заарештовували єпископа О. Фрізона та ксьондза К. Наскреньського та ін. Тим часом наслідки репресій давалися взнаки. Так, на всю Вінницьку округу з численною католицькою паствою у 1929 р. залишалося 7 ксьондзів, кожний з яких обслуговував по 2-3 парафії: Я. Левинський – Вінницю і район; В. Шиманський – Тиврів, Красне, Вороновицю; А. Скальський – Браїлів, Гнівань, Межирів; Й. Березовський – Пиків, Янів, Й. Сваричевський – Вахнівку, Іллінці, Липовець [13, с. 71].

Не всі ксьондзи погоджувалися безкінечно тягнути ярмо труднощів, що звалилися на них за радянської влади. Частина з них контрабандними шляхами подалася до сусідньої Польщі. І лише один – настоятель Озаринецького костюлу Могилів-Подільської округи М. Каровець вирішив емігрувати з УСРР легально і у грудні 1929 р. він виїхав за кордон.

Отже, політика радянської влади щодо римо-католицької церкви становила важливу і специфічну частину загальної системи державно-церковних відносин і мала відверто атеїстичний і антагоністичний характер. Метою цієї політики була повна ліквідація діяльності РКЦ в Україні. Для цієї мети застосовувалась розгалужена і багатофункціональна система антирелігійного державного апарату з великим набором засобів впливу на римо-католицьку церкву – від економічного, адміністративного і морально-психологічного тиску до переслідувань політичного характеру. Ставлення держави до РКЦ мало не тільки атеїстичну спрямованість, але й відверто антипольське забарвлення, що знайшло відображення у виборі тактики антикатолицької боротьби та методів впливу на клір і паству цієї церкви. Перехід до масових відвертих гонінь і ліквідації легальних форм життя цієї конфесії стався не відразу, а лише з утвердженням позицій більшовицького режиму всередині країни та обранням ним лінії конфронтації на міжнародній арені.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

Джерела та література:

1. Рубльова Н.С. Невідома ділянка «антирелігійного фронту» боротьба владних структур УСРР проти Римо-католицької церкви, 1920-ті роки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. - №1/2. – С. 228-240; Стронський Г. Приречена на мовчання. Римо-католицька церква в Україні в 20-30-і рр. // Людина і світ. – К., 1994. – №3/4. – С. 17-20; Рубльова Н.С. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917-1937 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. - №2/4. – С. 311-330; 2. Третькова О.А. Становище римо-католицької церкви півдня УСРР в міжвоєнні роки // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер. : Історичні науки. - 2013. - Вип. 3.35. - С. 117-122; 3. Історія релігій в Україні: у 10 т./редкол.: А. Колодний (голова). – К., 1996-1999. – Т.3. – 1999. –560 с. ; 4. Бистрицька Е.В. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в 1920-1930-х рр. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство. – Вип. 3. – Острог, 2010. С. 17-33; 5. Книга памяти. Мартиролог Католической церкви в СССР. – М., 2000. - 832 с.; 6. Известия ВЦИК. – 1923. – 27 апреля; 7. Дориа П. Документы Ватикана об отношениях между Святым престолом и Россией (1917-1919)// Россия и Ватикан в конце XIX – первой трети XX века. – М., 2003. – С. 46-95; 8. ЦДАГО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр. 2191. – Арк. 144-145; 9. Шитюк М.М. Римо-католицька церква в Україні в першій половині XX століття// Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер. : Історичні науки. - 2013. - Вип. 3/4. - С. 104-112; 10. ЦДАГО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр. 399. – Арк. 1-2; 11. Рубльова Н.С. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917-1937 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. - №2/4. – С. 311-330; 12. Вісті ВУЦВК. – 1928. – 19 січня. - №16; 25 січня. - №21; 27 січня. - №68; 13. Тітова Н. До проблеми «українців-католиків» на Поділлі у 1920-1930-х рр. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2008. – Вип. 35. – С. 66-86.

Николай Мезга

Исследования по истории польско-советской войны 1919–1920 гг. как инструмент идейно-политической борьбы между Польшей и Советским государством

Польско-советская война 1919–1920 гг. явилась событием, которое во многом предопределило развитие советско-польских отношений на весь межвоенный период. Вокруг него шли острые идейно-политические дискуссии. В них активно включалась историческая наука Советского государства и Польши, превращаясь в инструмент противостояния двух стран на международной арене. В интерпретации историками событий той войны оба государства искали аргументы в пользу проводившейся ими политики в отношении друг друга на протяжении 1920–1930-х гг.

Уже в условиях польско-советской войны участники конфликта считали очень важным найти аргументы, в том числе и исторические, оправдывающие проводимую ими политику в условиях возникновения названного конфликта. Каждая из противоборствующих сторон стремилась возложить вину за его возникновение на противоположную сторону. Советская историография отстаивала тезис об исключительно миролюбивой политике РСФСР по отношению к Польше в конце 1918 – начале 1919 г. К. Радек в этой связи указывал на то, что Москва сразу же после провозглашения независимости Польши предложила польскому правительству мирные переговоры [1, с. 2]. Ю. Мархлевский отмечал, что Советская Россия не желала войны и со своей стороны делала все возможное, чтобы сохранить дружеские отношения с Польшей [2, с. 5–6, 7]. Но при этом советские авторы не учитывали того, что мирные предложения советского правительства по сути преследовали в качестве главной цели выигрыш во времени.

Советской политике, направленной на сохранение мира, противопоставлялась советскими историками агрессивной политике Польши. По мнению В.И. Пичеты Польша не отреагировала позитивно на дружественные шаги Москвы, поскольку польское правительство не могло смириться с существованием Советской Республики [3, с. 160]. В.П. Друнин указывал, что польское государство с момента своего восстановления в 1918 г. заняло враждебную позицию по отношению к Советскому государству, всячески стремилось обострить советско-польские отношения, вмешивалось во внутренние дела

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

РСФСР, оттягивало решение вопроса об установлении дипломатических отношений [4, с. 182].

Советские историки при изучении причин польско-советской войны 1919–1920 годов особый акцент делали на польскую территориальную экспансию в сторону Литвы, Беларуси и Украины, связывая это, прежде всего, со стремлением восстановить на этих землях господство польских помещиков. К. Радек еще во время войны писал по этому поводу: «Исходным пунктом политики польского правительства в отношении к России является желание вырвать из рук крестьян, которых освободила русская революция, земли и возратить их крупным польским помещикам» [1, с. 6]. В 1930-е годы в советской историографии сохраняется положение об экономической составляющей польских планов на востоке как причине войны, стремлении польских помещиков возратить свои имения на территории Беларуси и Украины, а польской буржуазии получить источники сырья. Это и обуславливало желание польских правящих кругов подчинить территории, принадлежавшие Речи Посполитой до разделов. П.В. Суслов писал в этой связи об интересах «польских помещиков владевших в этих районах до революции $\frac{3}{4}$ всех крупных имений» [5, с. 19].

С середины 1920-х годов, наряду с классовым аспектом, советская историография при определении причин территориальной экспансии Польши оправданно начинает большее внимание уделять проблеме польско-русской борьбы за господство в Восточной Европе. Такой подход представляется более обоснованным, чем сведение сути польско-советского конфликта исключительно к классовым аспектам. Н. Е. Какурин и В. А. Мельников в своей работе на первый план ставят стремление Ю. Пилсудского ослабить Россию, советскую, или несоветскую, которая стояла на пути создания могущественной Польши. Для этого следовало оторвать от России ее западные окраины и образовать с ними федерацию, в которой военным гегемоном являлась бы Польша. А уже далее авторы указывали на классовую ненависть правящих кругов Польши к советскому государству, как фактор, способствовавший возникновению войны. Они считали, что непосредственно к началу военных действий Польшу подтолкнуло продвижение Красной Армии на территорию Беларуси и Литвы, в котором она увидела угрозу для реализации своих захватнических планов [6, с. 6–8]. Тезис о великодержавной политике Польши как одной из основных причин, приведших к войне, более отчетливо звучал в советской историографии в 30-е годы XX в. Я. Иоффе обосновывал тезис о планах «польской буржуазии» создать «великую Польшу от моря до моря» с включением в ее состав «Литвы, Белоруссии и всей Правобережной Украины» [7, с. 146, 152].

Таким образом, советская историография, определяя причины польско-советской войны 1919–1920 годов, стремилась прежде всего доказать вину Польши в возникновении этого конфликта. В связи с этим картина получалась достаточно односторонней, с акцентом на классовую ненависть польских правящих кругов к Советскому государству, что обуславливало агрессивность польской политики. В тоже время всячески подчеркивался миролюбивый характер политики Советской России.

Польская историография межвоенного периода, рассматривая причины возникновения польско-советской войны, не отрицала стремления Польши установить контроль над «восточными кресам». Ее задача заключалась в том, чтобы обосновать и оправдать эти планы. Для этого, во-первых, использовались аргументы этнического характера. Так, с. Кутшеба в одной из своих работ утверждал, что на Виленщине, в Западной Беларуси поляки имели явное большинство среди населения, и Польша должна была выступить в их защиту против наступавших большевиков [8, с. 162]. Я. Чекановский считал, что этническая граница между поляками и белорусами четко не определилась. По его мнению, польскими по характеру являются даже такие расположенные далеко на востоке уезды, как Борисовский, Сенненский [9, с. 29–30].

Еще один аргумент, который приводят польские исследователи для обоснования продвижения на белорусские, литовские и украинские земли, – тезис об освободительной и цивилизаторской миссии Польши. К. Олендский, например, говорит в своих работах о стремлении Польши принести на «восточные кресы» политические и гражданские свободы, избавить их население от голода. Преимущество выбора соседей в пользу объединения с Польшей, по его мнению, заключается в том, что «лучше идти с

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

просвещенным Западом, чем варварским востоком, который ... с идеей коммунизма учинил смесь крови, позора и угнетения» [10, s. 10, 8].

В польской историографии была достаточно распространена концепция, согласно которой одной из причин возникновения польско-советской войны стала необходимость создания «великой Польши». С. Грабский писал в этой связи, что в силу своего географического положения Польша может считаться независимой только тогда, когда будет действительно великой державой, то есть силой, с которой для каждого соседа полезно быть в хороших отношениях [11, s. 6]. Это означало стремление Польши выйти за свои этнические границы и, следовательно, неизбежный конфликт с соседями. А. Пшибыльский отмечал, что Польша не могла равнодушно относиться к судьбе территорий к востоку от Буга, Россию необходимо было отбросить как можно дальше на восток, чтобы обеспечить безопасность Польши [12, с. 100].

В польской историографии широкую поддержку получил тезис о том, что к войне привело и стремление Советской России на штыках Красной Армии принести революцию в Польшу и другие страны. Польские авторы отмечали, угрозу для их страны пропаганды «анархических идей», Польша стремилась от этой угрозы отгородиться, что вызвало военный конфликт [13, s. 208]. В 1930-е годы С. Ельский утверждал в своих исследованиях, что создание советской республики Литвы и Беларуси имело целью для советского правительства «реализовать коммунистическую программу на подчиненных ему землях» [14, s. 40]. В издании «Юзеф Пилсудский. Создатель независимого польского государства» в этой связи отмечалось: «В начале 1919 г. наступающая Красная Армия имела своей целью разжигание пожара на Западе, прежде всего в Германии. Дорога туда лежала через Польшу, которую руководство Красной Армии рассчитывало разгромить одним ударом» [15, s. 292]. На необходимость предотвратить угрозу «всеобщей революции», которую несли продвигающиеся на запад советские войска, как причину начала Польшей военных действий на территории Беларуси, указывал и В. Липиньский. Он отмечал, что угроза для Польши появилась в связи с тем, что вслед за отходящими немецкими войсками в сторону Польши продвигалась Красная Армия с идеей всеобщей революции. Это продвижение встретило отпор поляков, так как они привыкли считать, что из России всегда осуществляется поход, чтобы принести Польшу угнетение [16, s. 136, 146]. Т. Кутшеба по поводу наступления советских войск в начале 1919 г. констатировал: «Приближалась к Польше российская революция во главе с Красной Армией». В такой ситуации Пилсудский пришел к выводу, что «Польша должна готовить свои силы для борьбы с революционной Россией» [17, s. 18–21].

В польской историографии в 1930-е годы появляется положение, согласно которому Советская Россия рассматривалась как политическая преемница по отношению к России царской. В 1930 г. А. Пшибыльский писал в этой связи, что политика Советской России осталась политикой агрессивной и империалистической «с той только разницей, что бывший царский империализм превратился в революционный империализм, который предусматривал поднятие революции на территориях, отпавших от России, как способ их снова присоединить». По его мнению, «продвижение советских войск на запад слишком угрожало Польше как с точки зрения ее настоящего положения, так и будущих границ, чтобы не вызвать с ее стороны противодействия» [12, с. 78]. Историк Т. Тесляль в своих монографиях отмечал, что политика Советской России после 1917 г. была тесно связана с политикой царской России. Большевики, прикрывавшие свою экспансию идеями мировой революции, обвинялись автором в макиавеллизме [18, s. 6].

Таким образом, польская историография доказывала необходимость для Польши подчинения ряда белорусских, украинских, литовских территорий Польше, на которые она имела «права». Основная причина войны виделась в стремлении Советской России установить свою власть на этих территориях. Тем самым применение военной силы Польшей в борьбе за «восточные кресы» подавалось как необходимость, опирающаяся на «законность» польских претензий. Напротив, Советская Россия, введя Красную Армию на земли бывшей Речи Посполитой, по мнению польских авторов, выступила в роли агрессора и, следовательно, виновника войны.

При изучении военно-политической борьбы, которая развернулась в 1919–1920 годах между Советской Россией и Польшей, советские историки межвоенного времени активно исследовали попытки мирного урегулирования конфликта. Они всячески

ИСТОРИЧЕСКОЕ СОЦИАЛИЗМ

обосновывали тезис о готовности РСФСР в ходе польско-советской войны пойти на мир с Польшей на выгодных для последней условиях. Этот тезис был сформулирован В. И. Лениным. Анализируя попытку мирных переговоров с Польшей весной 1920 г., он доказывал, что Советская Россия не хотела продолжения войны, и ради достижения мира советское правительство шло на большие уступки Польше и готово было согласиться на границу по той линии, по которой проходила линия фронта осенью 1919 г. [19, с. 181], так как, по словам В. И. Ленина, «решение вопроса о Белоруссии мы предполагали не силой оружия, а исключительно только путем развития борьбы внутри Польши» [20, с. 319–320].

Близкие к ленинским положения звучаны в исследованиях К. Радека. Он отмечал, что советская сторона, стремясь к достижению мирного урегулирования с Польшей, в конце 1919 – начале 1920 г., готова была ради этого пойти на большие территориальные уступки. Объясняя причины этой готовности, К. Радек писал: «Это мы делали потому, что знали, что в Польше нарастает революция рабочих, что в Польше, возможно, через полгода или год рабочие возьмут власть, освободят крестьян Литвы и Белоруссии» [1, с. 17].

Ю. Мархлевский указывал мотивы, которыми руководствовалось советское правительство, предлагая большие территориальные уступки Польше: «Всевозможные линии границ в более близком будущем потеряют значимость, ведь революционный переворот во всей Европе, а, соответственно, и в Польше, является только вопросом времени». Присоединение к Польше белорусских территорий Ю. Мархлевский рассматривал как фактор, который должен поспособствовать революции, потому что господство польских помещиков приведет к революционизации белорусского крестьянства [2, с. 13]. П. Сулов для доказательства искреннего стремления Советской России к миру приводит партийные документы, в которых в качестве наиболее важной задачи на 1920 г. определялось хозяйственное восстановление, а армии Западного и Юго-Западного фронтов весной 1920 г. не были подготовлены к отражению польского наступления [5, с. 40, 54]. На наш взгляд, советское правительство действительно весной 1920 г. стремилось к достижению мира с Польшей, но это был тактический ход, чтобы выиграть время в ожидании мировой революции.

В польской историографии Т. Кутшеба, обращая внимание на попытки достичь урегулирования польско-советского конфликта еще летом-осенью 1919 г., справедливо отмечал, что эпизод с Мархлевским был для Пилсудского только средством дать большевикам возможность разбить Деникина. Но при этом начальник государства не соглашался на заключение мира с Россией [17, с. 29, 32]. При изучении советских мирных предложений конца 1919 – начала 1920 г. польские историки не считали, что в тот момент советские власти действительно стремились к миру с Польшей. С. Кутшеба признавал, что инициатива мирных переговоров в то время исходила от советской стороны. Но Советская Россия не была настроена на достижение мира. Она надеялась удовлетворить свои интересы посредством военных действий, о чем свидетельствовала подготовка наступления на Двине. Поход Пилсудского на Киев без должной аргументации подается как польский ответ на угрозу советского наступления [8, с. 171–172]. Близкую точку зрения высказывал А. Пшибыльский. Он ставил под сомнение искренность советских мирных предложений, так как одновременно на польский фронт перебрасывались крупные силы Красной Армии [12, с. 146–147]. Авторы работы «Освобожденная Польша» видят цель большевиков в начале 1920 г. в том, чтобы через переговоры с Польшей создать важный международный прецедент для переговоров с другими странами, что означало фактическое признание советского правительства. В случае отказа Польши от переговоров большевики рассчитывали развернуть пропагандистскую кампанию по разоблачению ее «империалистической политики». Советские предложения, по мнению польских исследователей, были неприемлемы для Польши и с военной точки зрения. Перемирие по всему фронту, которого добивались большевики весной 1920 г., они могли использовать для перегруппировки войск и подготовки к военным действиям [21, с. 95–96, 97]. Ряд польских авторов отстаивали тезис, согласно которому «большевики использовали переговоры в начале 1920 г. только для того, чтобы выиграть время и укрепиться». Пилсудский просто их опередил, «осуществляя свой план освобождения Украины от большевистской неволи» [15, с. 294].

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

В историографии межвоенной Польши присутствовало положение, согласно которому Советская Россия в конце 1919 – начале 1920 г. предлагала начать переговоры на выгодных для Польши условиях. Е. Чекановский в этой связи отмечал, что Россия соглашалась на границу по Березине [9, s. 65]. На выгодный для Польши характер советских мирных предложений обращали внимание и другие польские исследователи, но, указывали, что Пилсудский увидел в этом попытку только выиграть время, чтобы лучше подготовить армию для продолжения войны [22, s. 148].

Т. Кутшеба главную роль в срыве попыток мирного урегулирования польско-советского конфликта зимой-весной 1920 г. оправданно отводил Пилсудскому. По его мнению, Пилсудский, принимая решение об отношении к советским мирным предложениям, в тот момент исходил из ряда факторов. Советская Россия «не была разбита и могла нам давать то, что хотела, а в определенный момент могла сорвать переговоры и действовать силой». Кроме того, Пилсудский не верил в искренность России при решении вопроса мира и войны. Он опасался, что после победы над контрреволюцией внутри страны большевики выставят Польше тяжелые условия мира [17, s. 62, 226]. По мнению Т. Кутшебы, Польша принадлежала к коалиции победителей, подписала Версальский мир и не хотела начинать сепаратно переговоры с Россией [17, s. 63, 64–65]. По мнению А. Верного, попытки мирного урегулирования закончились неудачей, так как в Польше в этот момент победила федералистская концепция политики в отношении Беларуси и Украины. Главной целью для Пилсудского стало создание независимого украинского государства, что привело к походу на Киев [22, s. 111]. По сути, польская историография стремилась доказать нежелание советского правительства достичь реального мирного урегулирования и тем самым старалась оправдать поход Пилсудского на Киев как превентивную меру.

Польские историки всячески стремились доказать, что политика их страны на оккупированных территориях «восточных кресов» была благоприятной для проживающего там населения. В частности, с. Кутшеба ссылаясь на то, что польские власти на оккупированной территории Беларуси и Украины позволяли свободное пользование белорусским и украинским языком, в том числе и при обращении во властные структуры, хотя признавал, что язык власти был польский [8, s. 163]. С. Ельский утверждал, что польская администрация на белорусских землях содействовала развитию белорусского школьничества, и значительная часть белорусского населения поддержала «польскую власть и рассчитывала на решение судьбы Беларуси в тесном союзе с Польшей» [14, s. 42]. Положение польской историографии о соответствии политики Польши на оккупированных территориях на востоке интересам местного населения в свете широко известных фактов, характеризующий эту политику, не выглядит убедительным [23].

Исследуя польско-советскую войну 1919–1920 гг. как советская, так и польская историография фактически решали не столько научную, сколько политическую задачу. Они стремились в максимально негативном свете представить политику противника и оправдать курс своего государства во время войны. Правящие круги Советской России и Польши в положениях историографии войны 1919–1920 годов искали аргументы, чтобы возложить вину за сохранение напряженности в отношениях между двумя государствами в последующие годы на противоположную сторону. Тем самым историческая наука становилась инструментом межгосударственной борьбы на международной арене и превращалась в историческую идеологию. Она не стремилась к установлению истины, а решала политические задачи с помощью специально подобранных фактов.

Источники и литература:

1. Радек, К. Война польских белогвардейцев против Советской России / К. Радек. – М.: Госиздат, 1920. – 24 с.; 2. Мархлевский, Ю. Война и мир между буржуазной Польшей и пролетарской Россией / Ю. Мархлевский. – М.: Госуд. издат., 1921. – 43 с.; 3. Пічэта, У. Польска-савецкія адносіны і Рыскі мір / У. Пічэта // Польша. – 1928. – №4. – С. 146–166.; 4. Друнин, В. П. Польша, Россия и СССР. Исторические очерки / В. П. Друнин. – М. – Л.: Госуд. издат., 1928. – 219 с.; 5. Суслов, П. В. Политическое обеспечение советско-польской кампании 1920 года / П. В. Суслов. – М. – Л.: Гос. издат. Отдел воен. лит., 1930. – 174 с.; 6. Какурин, Н.Е. Война с белополяками 1920 г. / Н.Е. Какурин, В.А. Мельников. – М.: Государственное военное издательство, 1925. – 520 с.; 7. Иоффе, Я. Организация

интервенции и блокады советской республики 1918–1920. Очерк / Я. Иоффе. – М. – Л.: Гос. издат. Отдел воен. лит., 1930. – 167 с.; 8. Kutrzeba, S. Polska odrodzona 1914–1921 / S. Kutrzeba. – Kraków: Gebethner i Wolff, 1921. – 230 s.; 9. Czekanowski, J. Wschodnie zagadnienia graniczne Polski i stosunki etniczno-społeczne / J. Czekanowski. – Łwów: Druk. «Słowa polskiego», 1921. – 144 s.; 10. Olędzki, K. Kresy wschodnie a Polska / K. Olędzki. – Warszawa: Druk. Z. Świętońskiego, 1919. – 16 s.; 11. Grabski, S. Z zagadnień polityki narodowo-państwowej / S. Grabski. – Warszawa: Perzyński, Niklewicz i s-ka, 1925. – 134 s.; 12. Пшибыльский, А. Войны польского империализма 1918–1921 / А. Пшибыльский. – М.: Государственное военное издание, 1931. – 255 с.; 13. Wskzreczenie Państwa Polskiego. Szkic historyczny: w 2 t. – Kraków: Krakowska Supolka Wydawnicza, 1920. – Т. 1. 1914–1918. – 240 s.; 14. Elski, S. Sprawa białoruska. Zarys historyczno-polityczny / S. Elski. – Warszawa: b. w., 1931. – 105 s.; 15. Józef Piłsudski. Tworca niepodległego państwa Polskiego. Zarys życia i działalności. Opracował Henryk Cepnik. – Warszawa: Instytut propagandy państwowo-tworczej, 1934. – 372 s.; 16. Lipiński, W. Wielki Marszałek (1867–1835) / W. Lipiński – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1936. – 225 s.; 17. Kutrzeba, T. Wyprawa kijwska / T. Kutrzeba. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1937. – 395 s.; 18. Czubiński, A. Walka Józefa Piłsudskiego o nowy kształt polityczny Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1921 / A. Czubiński. – Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2002. – 444 s.; 19. Ленин, В. И. Доклад на I Съезде трудовых казаков. 1 марта 1920 года / В. И. Ленин // Полн. собр. соч.: в 55 т. – М.: Издат. полит. литерат., 1981. – Т. 40. – С. 166–187; 20. Ленин, В. И. Речь на съезде рабочих и служащих кожевенного производства. 2 октября 1920 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч.: в 55 т. – М.: Издат. полит. литерат., 1981. – Т. 41. – С. 318–331; 21. Polska wyzwolona. 1918–1933. – Warszawa: Wyd. Karola Merperta, 1933. – 245 s.; 22. Wskreszenie Państwa Polskiego. Szkic historyczny: w 2 t. – Kraków: Krakowska Supolka Wydawnicza, 1925. – Т. 2. 1918–1923. – 300 s.; 23. Мязга, М. М. Питанне беларускай дзяржаўнасці ў палітыцы Польшчы ў час польска-савецкай вайны 1919–1920 гадоў / М.М. Мязга // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны : зб. навук. арт. / Рэд. калегія Р. Р. Лазько (галоўны рэдактар) [і інш.]. – Гомель: УА «ГДУ імя Ф. Скарыны», 2013. – Вып. 2. – С. 59–66.

Елена Дубровка

Проблема Восточной Галиции в польско-английских отношениях на Генуэзской конференции 1922 г.

Ведение конструктивного диалога и выстраивание взаимовыгодного сотрудничества между странами, без сомнения, возможно лишь на основе взаимопонимания участников, обоюдной готовности признавать существующие, или существовавшие в прошлом, сложности двусторонних отношений и совместно работать над их преодолением или недопущением в будущем.

Политические события в Украине дня сегодняшнего в полной мере актуализируют обращение к анализу процесса национально-государственного строительства, который в условиях острой социально-политической борьбы шёл в украинских землях в начале XX века. Активное участие в этой борьбе принимали тогда и соседние государства, в том числе, польское, которое, как известно, с конца Первой мировой войны и в первые послевоенные годы находилось на этапе государственно-территориального оформления. В то же время события, происходившие в украинских землях, привлекали неустанное внимание западноевропейских держав, в частности, лидера победившей в войне Антанты – Великобритании, выстраивавшей свою восточноевропейскую политику в условиях складывания новой, по сравнению с довоенной, расстановки сил на международной арене. В этих обстоятельствах любые территориальные вопросы приобретали не только локальное, но и региональное и даже международное значение.

Объектом исторического исследования в предлагаемой статье является проблема статуса Восточной Галиции в польско-английских отношениях на Генуэзской конференции 1922 г.

Как известно в итоге решений Парижской мирной конференции 1919-1920 гг. государственная принадлежность Восточной Галиции, региона, включавшего территории современных Львовской, Ивано-Франковской и части Тернопольской областей Украины, не

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

была определена. По условиям Сен-Жерменского договора Австрия отказалась в пользу союзных держав от всех прав на Восточную Галицию¹. Очевидно, что получение признания Восточной Галиции за Польшей было для дипломатии последней одним из внешнеполитических приоритетов. Ещё в своём выступлении 29 января 1919 г. польский делегат на мирной конференции Роман Дмовский заявил о необходимости включения территорий до реки Ушицы (приток Днестра) в состав Польши². Однако, формально суверенитет Польши над этой территорией признан не был. Польские войска были уполномочены лишь на оккупацию её территории, срок которой не был установлен. Тогда же в ходе Парижской мирной конференции противником передачи Восточной Галиции Польше выступила Великобритания. Английский премьер-министр Дэвид Ллойд Джордж обвинял Польшу в стремлении захватить нефтеносные районы и пренебрежении этнографическим принципом³. Такое положение поднимало в польско-английских отношениях проблему Восточной Галиции.

К весне 1922 г. вследствие подписания Рижского мирного договора между Польшей с одной стороны, советской Россией и Украиной с другой, а также присоединения Виленичины к Польше фактически оформились восточные границы польского государства. Польское министерство иностранных дел стало реализовывать активную политику в направлении поиска международного признания польского суверенитета над фактически занятыми территориями, в частности над Восточной Галицией. Эта политика актуализировала в польско-английских отношениях восточногалицийскую проблему. Форумом для её постановки могла стать приближавшаяся международная конференция в Генуе, бывшая во многом детищем Д. Ллойда Джорджа и нацеленная на разработку вопроса об отношениях европейских государств с Советской Россией.

Ещё в феврале 1922 г. британское ведомство иностранных дел (Форин офис) сообщило польским представителям в Лондоне, что Генуэзская конференция могла стать «хорошим случаем для признания Рижского мира»⁴. Это позволило бы избежать отдельного рассмотрения вопроса о Восточной Галиции, так как он, по сути, оговорен в тексте Рижского договора. К этому времени в британском ведомстве иностранных дел утверждалось мнение о необходимости оставить Восточную Галицию в составе Польши при условии предоставления ей автономии⁵. Определённое потепление наблюдалось и со стороны Д. Ллойда Джорджа: в беседе с румынским премьером Таке Ионеску он заявил о готовности передать Восточную Галицию Польше «на определённых условиях»⁶. Вместе с тем британское ведомство иностранных дел признавало, что ответственность за гарантию территориальных постановлений этого договора Великобритания на себя не возьмёт⁷. Эта же позиция Форин офис проявилась в тексте меморандума по проблеме договоров с Россией. В нём указывалось, что во внешнеполитические интересы Великобритании вполне вписывалось признание Рижского мирного договора 1921 г. Оно позволяло сделать шаг к определению международного статуса Восточной Галиции, так как предполагало передачу её Польше⁸. При этом в Форин офис польским представителям сообщали, что в Генуе лучше избегать постановки вопроса о Восточной Галиции как отдельного, и указывали, что предложить поднятие этого вопроса может английский премьер, чьи планы Форин офис до конца не известны⁹. В таких обстоятельствах 20 февраля в комиссии польского сейма по иностранным делам прозвучали требования добиваться, чтобы «рижский договор был признан государствами, принимающими участие в конференции»¹⁰, так как это означало бы международное признание фактических восточных границ Польши, включавших в её территорию Восточную Галицию. Комиссия в то же время выступила против постановки отдельного вопроса о Восточной Галиции на конференции, а при решении его в форме, противоречащей польским интересам, решила добиваться от Франции, Чехословакии, Румынии и прибалтийских государств согласия на срыв конференции¹¹.

В ходе конференции в Генуе английский премьер по вопросу о статусе Восточной Галиции указал на отсутствие иных альтернатив, кроме передачи её Польше¹². В качестве приемлемого он предлагал «ирландский вариант»: признание польского суверенитета над этим регионом с сохранением за последним права на местное самоуправление. «У них /в Восточной Галиции – Авт./ даже может быть польский флаг, с какой-нибудь дополнительной эмблемой... как в британских доминионах». Идея независимости Галиции оценивалась как плохая, так как «уже слишком много маленьких государств в Европе»¹³.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Однако позиция советской стороны, нашедшая своё отражение в письме заместителя председателя советской делегации Георгия Чичерина председателю подкомиссии Первой комиссии Карло Шанцеру от 30 апреля, давала англичанам повод сомневаться в готовности советского правительства смириться с существующими восточными границами Польши. В этом письме факт польского присутствия в Восточной Галиции был представлен как пример «военной оккупации чужих территорий и насильственного попирания прав национальных меньшинств», который повлечёт в будущем «восстания и кровопролитные военные операции»¹⁴.

Следующий этап обращения Генуэзской конференции к вопросу статуса Восточной Галиции – период между передачей советской делегации Меморандума Союзных государств, содержащего условия, предъявленные Советской России по основным обсуждаемым вопросам, и получением ответа на него (с 3 по 11 мая). В течении него, а именно, 5 мая в беседе с польским министром иностранных дел, британский премьер указывал, что признание за Польшей Восточной Галиции создаст источник проблем в будущем. Советская Россия может воспользоваться этим вопросом в качестве предлога для вторжения в Польшу¹⁵, тем самым ставя под сомнение целесообразность такого решения.

Проблемы малых государств и спорных регионов рассматривались на совещании 10 мая. На нём Дэвид Ллойд Джордж добился постановления о рассмотрении проблемы статуса Восточной Галиции на заседании подкомиссии Первой (политической) комиссии¹⁶. Такое решение было явной угрозой интересам Польши. Вопрос о статусе Восточной Галиции мог стать разменной монетой в руках английской делегации, заинтересованной в успехе переговоров западных держав с РСФСР и налаживании с ней экономических отношений. Однако получение ответа советской делегации на Меморандум Союзных государств стало поворотным пунктом для хода конференции. Английская делегация оценила ответ РСФСР как «очень плохой», дающий мало возможностей для поиска компромисса¹⁷. В таких обстоятельствах глава английской делегации, пытаясь скрыть фактический срыв конференции и придать ей значение первого этапа урегулирования в Восточной Европе. Он предложил заключение временного пакта, который мог бы проложить мост к последующему налаживанию отношений с Советской Россией. Это предложение снимало необходимость сиюминутного обсуждения вопроса о статусе Восточной Галиции. Поэтому уже на заседании 16 мая Дэвид Ллойд Джордж согласился не реализовывать ранее упомянутое постановление от 10 мая, принятое по его инициативе¹⁸, то есть не обсуждать этот вопрос. Это решение ликвидировало для Польши угрозу пересмотра в Генуе фактического положения Восточной Галиции, но вместе с тем не давало Польше признания Великобританией её суверенитета над этой украинской территорией.

Таким образом, притязания Польши на украинские восточногалицийские территории после Первой мировой войны вывели на повестку дня польско-английских отношений проблему статуса Восточной Галиции. Обращение к ней в ходе Генуэзской конференции 1922 г. показало, что в польско-английских отношениях оценка этой проблемы обеими сторонами была неравнозначной. Для Польши признание её суверенитета над восточногалицийской украинской территорией со стороны Великобритании было важной внешнеполитической задачей, решение которой должно было способствовать упрочению внутри- и внешнеполитического положения польского государства. Для Великобритании вопрос о статусе Восточной Галиции был своеобразным предметом политического торга: в канун Генуэзской конференции, заинтересованная в польской поддержке, она прогнозировала его благоприятное для Польши решение; в ходе конференции поставила его на повестку дня, исходя из перспективы переговоров с РСФСР; по факту отсрочки дальнейших переговоров с советской стороной сняла восточногалицийский вопрос, чтобы в дальнейшем при необходимости воспользоваться правом на участие в определении статуса Восточной Галиции в собственных политических интересах.

Источники и литература:

1. A history of the Peace conference of Paris : in 6 vol. / ed. by H.W.V. Temperley. – London, 1921. – Vol. 5: Economic reconstruction and protection of minorities. – P. 173–304; 2. Sprawy Polskie na Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały : w 3 t. /

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

red. K.R. Bierzanek – Warszawa, 1965. – Т. 1. – S. 45–56; 3. Там же. – S. 128–130, Papers relating to the foreign relation of the United States. 1919. The Paris peace conference : in 13 vol. / Department of state. – Washington, 1943. – Vol. 4. – P. 408–412; 4. Archiwum act nowych w Warszawie (далее - AAN). – Zespół 463. – Sygn. 59. – S. 92–115; 5. Documents on British Foreign Policy. 1919–1939. 1st Ser. [1919–1925] / ed. by R. Butler [etc.]. – London, 1981. – Vol. 23. – P. 268–271, 280–281; 6. AAN. – Zespół 322. – Sygn. 34. – S. 2; 7. AAN. – Zespół 463. – Sygn. 59. – S. 92–115; 8. Documents on British Foreign Policy. 1919–1939. 1st Ser. [1919–1925] / ed. by R. Butler [etc.]. – London, 1974. – Vol. 19. – P. 288–296; 9. AAN. – Zespół 463. – Sygn. 59. – S. 117–136; 10. К общей мирной конференции. Польша готовится // Известия. – 22 февраля 1922 г. – №42 (1431). – С. 1; 11. Там же – С. 1; 12. Documents on British Foreign Policy. 1919–1939. 1st Ser. [1919–1925] / ed. by R. Butler [etc.]. – London, 1974. – Vol. 19. – P. 565–571; 13. Genoa conference. Notes of conversations. S.G. Series – 371 p. [Electronic resource] – Mode of access: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/SearchUI/Details?uri=C4210062>. – Date of access: 14.03.2013. – P.89, 128–132; 14. Документы внешней политики СССР: в 21 т. / Ком. по изданию дипломатических документов при МИД СССР. – М.: Гос. изд. полит. лит., 1957–1977. – Т. 5. – 1961. – С.281; 15. Documents on British Foreign Policy. 1919–1939. 1st Ser. [1919–1925] / ed. by R. Butler [etc.]. – London, 1974. – Vol. 19. – P. 741–747; 16. Там же. – P. 801, 803; 17. Genoa conference. Notes of conversations. S.G. Series – 371 p. [Electronic resource] – Mode of access: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/SearchUI/Details?uri=C4210062>. – Date of access: 14.03.2013. – P. 247; 18. Documents on British Foreign Policy 1st Ser. / Ed. by E.L. Woodward & R. Butler. – London: Her Majesty's stationary office, 1974. – Vol. 19. – P. 938.

Олександр Кравчук

Т.Г. Масарик про польську державність у праці «Слов'яни після війни» (1922 р.)

Актуальним завданням вітчизняної історичної науки є дослідження державотворчих процесів слов'янських народів між двома світовими війнами, врахування досвіду відносин між новоутвореними країнами, зокрема Чехословаччиною і Польщею. У цьому контексті викликає інтерес сприйняття польської державності президентом ЧСР Т.Г. Масариком.

Мета статті – висвітлити погляди Т.Г. Масарика на польську державність, висловлені у праці «Слов'яни після війни» (1922 р.).

Т.Г. Масарик завжди цікавився польським питанням. В юнацькі роки він симпатизував польському повстанню 1863-1864 рр., а згодом, як науковець і політик, виступав прихильником чесько-польського культурного співробітництва [1, с. 59]. Водночас, Масарик критикував шляхетсько-клерикальні настрої польської еліти, які вважав непрогресивними та недемократичними [1, с. 64]. Під час Великої війни 1914-1918 рр. Масарик, очолюючи визвольний рух чехів і словаків, підтримував ідею звільнення інших слов'янських народів та утворення ними власних держав, зокрема, відновлення польської держави. Без цього він не уявляв свободи Чехії та Словаччини. Необхідність взаємозалежності державної самостійності західних слов'ян Масарик вбачав у загрозах пангерманізму. У Москві, виступаючи з промовою в одному з польських товариств, 17 вересня 1917 р. він наголошував на важливості чесько-польських взаємин: «Ми чехословаки і поляки змушені до якнайтіснішого захисного союзу не тільки з причини географічного положення, але і з наказу історії. Це впливає з безоглядної національної ворожнечі Німеччини» [1, с. 65].

Після утворення ЧСР політика щодо Польщі перейшла в практичну площину міжнародних відносин. З початком державного існування Польщі і Чехословаччини відносини між ними ускладнював військовий конфлікт за Тешинську Сілезію на початку 1919 р. Загалом, обидві держави мали власні пріоритети. Об'єктивно їхні стосунки ускладнювалися й тим, що і Польща і ЧСР претендували на провідну роль у Центральній та Східній Європі [3, с. 67]. У зв'язку з цим, ідея Масарика про тісний політичний союз двох держав не стала реальністю. Провідні діячі ЧСР і Польщі були взаємно критичними щодо сусідньої держави та її політики. Зокрема, Масарик не підтримував концепцію повернення до кордонів польської держави «від моря до моря». 5 червня 1919 р. він писав: «Відновлення історичної Польщі – є відновлення всіх помилок старої Польщі і зародок занепаду» [5, с. 151-152]. Варшава вбачала в Чехословаччині головну перепону для

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

досягнення Польщею провідного становища у Центрально-Східній Європі і статусу великої держави [2, с. 150].

Водночас, як президент, ЧСР Т. Г. Масарик обмірковував шляхи покращення відносин з Польщею. Одним із творів, де комплексно висловлено ставлення Масарика для польської держави була розлога стаття «Слов'яни після війни» (1922 р.), підготовлена для першого номера британського часопису «The Slavonic Review», редактором якого був р. В. Сетон-Уотсон. У статті розглядалися зміни становища слов'ян внаслідок війни, стосунки між ними та ставлення до неслов'янських націй [7, с. 390].

Т.Г. Масарик констатував, що найбільші кардинальні зміни Велика війна принесла саме слов'янським народам. До цих змін він відносив розпад імперій і утворення нових слов'янських держав, зокрема, Польщі, хоч і вказав на незавершеність процесу формування її східних кордонів у зв'язку з невирішеністю на той час Антантою питання державної приналежності української Східної Галичини. Відновлену Польщу Масарик вважав малою державою, однією з 14-ти в регіоні Центрально-Східної Європи [6, с. 283-284]. До цієї категорії Масарик зараховував держави з населенням менше 20 млн. осіб. На той час ще не були відомі результати перепису населення Польщі 1921 р., тож Масарик оперував даними чеського вченого Л. Нідерле про загальну чисельність поляків у 1900 р. (17, 5 млн. осіб) [6, с. 296]. Самі ж дані перепису Польщі показали іншу чисельність її населення – понад 27 млн. осіб. До цієї кількості входили поляки, українці, білоруси, євреї та ін. [4, с. 51].

Далі в статті розглядалися головні внутрішні та зовнішньополітичні завдання окремих слов'янських держав, зокрема, Польщі. Великою зміною у внутрішньому ладі цієї країни, як і в Чехословаччині, на думку політика, було запровадження республіканської форми держави [6, с. 283].

Серед важливих завдань Польщі Масарик виділяв політичну і адміністративну уніфікацію, обумовлену необхідністю подолання наслідків поділу країни на три частини прусською, російською і австрійськими державами [6, с. 288].

Другим важливим завданням Польщі президент ЧСР назвав розв'язання проблеми національних меншин. При цьому, він тільки констатував, що «Польща має значні меншини чужих народів» і не аналізував національного складу країни. У статті лише відзначено загальний конфесійний поділ її населення на католиків (60 %) і не католиків – православних, протестантів, юдеїв, тобто українців, росіян, німців, євреїв (40 %) [6, с. 288].

Президент ЧСР констатував, що певне ускладнення з меншинами в Польщі полягає також в тому, що «питання України, Литви та Білорусії ще не усталені і не розв'язані» [6, с. 288].

Торкався Масарик питань розвитку народного господарства Польщі. Він відзначав втрати, спричинені руйнуваннями внаслідок війни, аграрний характер економіки держави: «Країна є насамперед хліборобська, промисловість зосереджена в кількох місцях, а головню на заході». За прогнозами Масарика, що польська промисловість буде прагнути здобути ринки збуту на сході, в Росії, що було характерно для польських земель в складі Російської імперії ще до світової війни. Відзначено наявність в Польщі багатих покладів вугілля та вихід країни до моря.

Утворення самостійних держав, стверджував Масарик, не посилює політичного панславізму. Він вважав, що Росія в силу свого занепаду не може претендувати на лідерство серед слов'янських країн. Крім того, констатувалося, що «внутрішнє становище Польщі виключає принципово панславистську політику» [6, с. 295]. Масарик вважав, що кожна слов'янська держава здобула свої окремі слов'янські завдання, зокрема, Польщі – врегулювати свої відносини з росіянами та українцями. Очевидно, президент ЧСР вважав, що економічний чинник не буде визначальним у відносинах між слов'янськими країнами. На його думку, ЧСР може до Польщі «вивозити свої промислові вироби, але те саме можуть робити німці та інші. При купівлі і продажу не вирішують спорідненість мови та нації» [6, с. 294].

У сфері культури Масарик виступав за зближення всіх слов'ян із західними націями.

Торкаючись міжнародного становища Польщі, політик наголошував на особливій важливості врегулювання її відносин з Німеччиною, Росією і Україною», маючи на увазі УСРР, формально незалежну до утворення СРСР у грудні 1922 р. Впорядкування відносин з росіянами та українцями президент ЧСР назвав тяжкою проблемою [6, с. 295].

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

Також президент ЧСР відзначив складнощі врегулювання відносин Польщі з Німеччиною. Більшість німецьких авторів, зауважив Масарик, виступають за те, що «німці мають колонізувати схід (або південний схід)», що «стосується насамперед поляків і чехів» [6, s. 288].

Т. Г. Масарик був переконаний, що «Війна і повоєнні відносини спрямовують всі нації в Європі до домовленості, до взаємності і до єдності» [6, s. 297]. Усвідомлюючи, що процес об'єднання всіх держав Європи буде нелегким завданням, тому додавав, що існуючі ускладнення повинні подолати розумні політики та нації. «Сполучені держави Європи вимагають обмірковування і зусилля. Важкі відносини, яких Європа натерпілася, виникли не через нові держави, але через вину старих держав, так званих «імперіалістичних» [7, s. 390]. У силу різних причин реальна європейська історія ХХ ст. розвивалася інакше, ніж очікував Масарик. Проте і Польща, і Чехія враховуючи уроки історії, після падіння соціалістичної системи долучилися до процесів європейської інтеграції, стали членами ЄС. У цьому великому союзі-федерації сьогодні створений дієвий механізм для забезпечення суверенітету малої країни.

Джерела та література:

1. Бочковський О. І. Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретація) / О. І. Бочковський – Подєбради: «Legiografie», 1930. – 244 с.
2. Мельтюхов М. И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. / М. И. Мельтюхов – М.: «Вече», 2001. – 464 с.
3. Павлюк О. Українсько-чехословацька конфедерація? (3 історії взаємин УНР і ЧСР у 1917-1921 рр.) / О. Павлюк // Київська старовина. – 1999. – №1(325). – С. 65-77.
4. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Д. Ротшильд – К.: Мегатайп, 2001. – 495 с.
5. Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš 1918-1937. Editoři D. Hájková-V. Quagliatová-R. Vašek. – Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2013. – 484 s.
6. Masaryk T. G. Cesta demokracie II. Projevy – články – rozhovory. 1921 – 1923. / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T. G. Masaryka, 2007. – 574 s.
7. Opat J. Průvodce životem a dílem T. G. Masaryka. Česká otázka včera a dnes / J. Opat – Praha, Ústav T.G.Masaryka, 2003. – 536 s.

Роман Андрущак

Вінницький ксьондз Я. Левинський та його переслідування радянською владою

В період комуністичної диктатури релігія та церква були під тотальним контролем радянських спецслужб. Головною опорою Римо-католицької церкви було її духовенство. Більшовики розробили складну політичну лінію, яка передбачала планомірне знищення римо-католицького кліру через систему послідовних кроків, на зразок реквізиції костельного майна, дискредитації та арештів. Ксьондз Я. Левинський є яскравим представником того духовенства, що активно чинило опір радянській владі на Поділлі, а короткий біографічний огляд його життя дає змогу простежити справжню сутність радянської антикатолицької політики.

Варто зазначити, що життя та діяльність Я. Левинського вже висвітлювалась в роботах вітчизняних науковців. Так, відомий дослідник історії Римо-католицької церкви А. Лисий в статті «Одісея ксьондза Левинського» досліджував тернистий життєвий шлях ксьондза за різних владних режимів: царського, радянського та польського [1]. Н. Рубльова, характеризуючи політику радянської влади щодо Римо-католицької церкви в 20-30-х рр. ХХ ст., також відзначила внесок Я. Левинського в підтриманні функціональної спроможності даної конфесії в часи більшовицького наступу на релігію та церкву.

Метою означеної статті є висвітлення життя та діяльності вінницького ксьондза Я. Левинського в умовах більшовицької політики цілеспрямованої атеїзації суспільства.

Левинський Ян Іполітович народився 28 травня 1871 р. у м. Кам'янець-Подільському. Середню освіту здобув у класичній гімназії, а у 1888-1893 рр. навчався в духовній семінарії Луцько-Житомирської дієцезії Римо-католицької церкви. Після її закінчення був висвячений

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

та спрямований спочатку в м. Луцьк, а в 1902 р. у м. Вінницю Подільської губернії, де близько 10 років викладав Закон Божий в середніх навчальних закладах. В 1905 р. на ксьондза було заведено слідчу справу через його участь в похороні робітника, що в підсумку закінчився масовою демонстрацією проти царату. Крім цього, Я. Левинського звинувачували в керівництві мережею таємних польських шкіл та гуртками терціарів. Вже тоді владні органи сприйняли ксьондза як такого, що прагнув на основі релігійної боротьби з православ'ям, здійснити відновлення Польщі [2].

У жовтні 1913 р., незважаючи на протидію місцевої влади, ксьондз Я. Левинський очолив Вінницьку римо-католицьку парафію та згодом очолив Вінницький деканат. Безперечно ксьондз, користувався великим авторитетом серед місцевого населення. Як член вінницького польського клубу, Я. Левинський був причетний до організації в місті «Римсько-католицького благодійного товариства», яке лише певний час існувало на офіційних засадах, та нелегального гуртка імені Конарського, який за ініціативи самого ксьондза припинив свою діяльність перед початком Першої світової війни [3].

В роки революції настоятель костьолу Пресвятої Діви Марії Ангельської приймав у себе лідерів національно-визвольної боротьби інших народів. Відомо, що Ю. Пілсудський разом з С. Петлюрою у м. Вінниці відвідали Божу Службу в костьолі, та безпосередньо розмовляли з ксьондзом [4].

18 травня 1920 р. ксьондз Левинський вирушив до Польщі, щоб відвідати рідних та через розгортання радянсько-польської війни повернувся лише 8 грудня, після укладення мирної угоди.

3 червня 1922 р. настоятель Вінницького костьолу опинився на лаві підсудних за приховання костельних цінностей. Його було засуджено до 4-ох місяців важких робіт, які замінили на штраф розміром 300 радянських карбованців [5]. З цього часу за ксьондзом вівся спеціальний нагляд, який координувало ДПУ УСРР. В 1924, 1926 та 1929 рр. Левинського затримували і допитували чекісти [6].⁶

В 1927 р. ДПУ організувало «Лист ініціативної групи римо-католицького духовенства Поділля» на адресу ВУЦВК. В умовах фізичного та психологічного тиску, ксьондзів примусили поставити свої підписи під вітальним листом, присвяченому 10-річчю Жовтневої революції⁷. Я. Левинський категорично відмовився поставити свій підпис під цією «декларацією ксьондзів». Він висловився про Є. Перковича та інших священиків, що пішли на співпрацю з радянською владою, як про «приречених на імена Юди з боку католицького населення» [7]. Також, владі не подобалось, що Я. Левинський разом з іншими подільськими священиками негативно висловлювались про радянські польські школи, називаючи їх такими, що виховували «червоних дияволів та грішників» [9].

В ході переслідування радянською владою римо-католицьких священиків, багато з них емігрували до Польщі. В 1929 р. на Вінничині свою душпастирську роботу продовжили здійснювали лише 7 священиків, в тому числі і Я. Левинський [10].

В січні 1929 р. контррозвідувальний відділ ДПУ УСРР дав вказівки Вінницькому окрвідділу ДПУ в трьохмісячний термін зібрати компрометуючий матеріал на ксьондза, зокрема увага зверталась на його зв'язки з польським консульством.: «Слабка розробка кс. Левинського не дала можливості зібрати на нього достатньо матеріалів, тому цей пробіл потрібно заповнити інтенсивною розробкою Левинського на протязі наданого вам терміну». Більшовики вважали Я. Левинського найнебезпечнішим ксьондзом Вінницької округи, а тому планували якомога швидше заарештувати [11].

Весь можливий «компромат» на Левинського збирався різними способами, в тому числі через здійснення допитів членів римо-католицької релігійної громади. Так, в ході допиту Дудковської Сабіни, більшовики «з'ясували», що вона, під керівництвом ксьондза систематично займалась антирадянською діяльністю, оскільки викладала польським дітям катехізис, вчила молитись та готувала до першої сповіді і причастя. Крім цього, вона й підтвердила те, що отримала від Я. Левинського три пари польського взуття, яке за його вказівкою роздала нужденним [12].

В основному, ксьондз звинувачувався у тому, що з 1920 по 1930 рр. він був членом контрреволюційної та шпигунської організації «Крессовий союз», що ставила за мету скинути радянську владу в Україні. Також його звинувачували в контрреволюційній роботі серед польського населення та передані в Польщу відомостей про соціально-економічне становище України [13].

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

18 січня 1930 р. в помешканні Я. Левинського було здійснено обшук, а самого ксьондза звинувачено в приналежності до підпільної контрреволюційної групи ксьондзів. По «Справі ксьондзів» 27 червня 1930 р. надзвичайною сесією Верховного суду УСРР Я. Левинський за ст. 54-11, 54-3, 54-4, 54-5, 54-6, 54-10 КК УСРР був засуджений до розстрілу, проте, враховуючи його поважний вік та «зізнання в своїй злочинній діяльності» вирок замінили ув'язненням строком на 10 років [14].

За сприяння уряду Речі Посполитої Я. Левинського вдалося включити до переліку осіб, що підлягали поверненню до Польщі в рамках радянсько-польської угоди про обмін політичними в'язнями та повернути 18 січня 1931 р. до Польщі. Він активно продовжив служити церкві, очоливши з 1931 по 1934 р. парафію в м. Турійськ під Ковелем. В 1934 р. він переїхав у м. Сарни, де в 1939 р. очолив парафію та став деканом. В 1944 р. допомагав відбудовувати костьол, а в червні 1945 р. остаточно виїхав до Польщі в м. Лодзь, де й помер 27 травня 1952 р. [15]

Таким чином, приклад ксьондза Я. Левинського є типовим для 20-30-х рр. ХХ ст. Через приналежність до Римо-католицької церкви священник автоматично вважався польським шпигуном та контрреволюціонером. Не зважаючи на всю складність тих реалій, ксьондзу вдалося уникнути трагічної долі, у порівнянні з окремими священниками. Репресивна машина яка запрацювала на повну з 1930-х рр. зламала не одне життя та пролила не мало крові.

Джерела та література:

1. Лисий А. Одісея ксьондза Левинського / А. Лисий // Історія релігії в Україні: науковий щорічник. – Л.: «Логос», 2010. Книга І. – С. 529-535; 2. Біографії римо-католицьких священників // Влада і костьол в радянській Україні, 1917-1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Зб. док. і мат. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – №2 (21). – С. 407; 3. Діяльність польських гуртків та зібрань 1913 Вінниці // Історія Вінниці (інформаційний сайт) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vinpoisk.com/world-war-1/d-yaln-st-polskikh-gurtk-v-ta-z-bran-1913-v-nnits>; 4. Сторчовий В. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті - 90 роки ХХ ст.: іст.-релігієзнав. дослідж. / В. М. Сторчовий, В. А. Нестеренко; Центр дослідж. історії Поділля Ін-ту історії України НАН України при Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ті. – Коломия : ВІК, 2001. – С.10; 5. Повідомлення львівського часопису «Gazeta Kościelna» про події у Кам'янецькій дієцезії 1 січня 1923 р. // Влада і костьол в радянській Україні, 1917-1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Зб. док. і мат. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – №2 (21). – С.72-73; 6. Біографії римо-католицьких священників // Влада і костьол в радянській Україні, 1917-1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Зб. док. і мат. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – №2 (21). – С. 408; 7. Рубльова Н. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20-30-ті роки ХХ ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. С. Рубльова; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. - К., 1999. – С. 131; 8. Там само. – С. 130; 9. Державний архів Вінницької області. – Ф. П-1. – Оп.1. – Спр. 1674. – Арк.14; 10. Рубльова Н. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20-30-ті роки ХХ ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. С. Рубльова; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. - К., 1999. – С. 166; 11. Вказівки КРБ ДПУ УСРР Вінницькому окрвдділу ДПУ про збір компрометуючого матеріалу стосовно ксьондза Я. Левинського. Січень 1929 р. // Влада і костьол в радянській Україні, 1917-1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Зб. док. і мат. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – №2 (21). – С.196; 12. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р-6023. – Оп.4. – Спр. 23288. – Арк. 6; 13. Державний архів Вінницької області. - Ф. Р-6023. – Оп. 4. – Спр.14570. – Арк. 35; 14. Там само. – Арк. 36; 15. Біографії Римо-католицьких священників // Влада і костьол в радянській Україні, 1917-1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Зб. док. і мат. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – №2 (21). – С. 409.

Роль львівського гарнізону в освітньому житті міста (1921-1939 рр.)

Львів за часів існування польської держави у міжвоєнний період був одним із найбільших культурних, освітніх, економічних та спортивних центрів. Значною мірою це було зумовлене тим, що у місті розміщувався один з найбільших військових гарнізонів тогочасної держави до складу якого входили підрозділи піхоти (командування 5-ї дивізії та її полки – 19-й, 26-й та 40-й), кавалерії – 14-й полк уланів, артилерії – 5-й полк легкої артилерії та 6-й полк важкої артилерії, 6-й дивізіон протиповітряної артилерії, 6-й авіаційний полк, 6-й танковий батальйон, 6-й дивізіон жандармерії, медичні підрозділи – 6-й медичний батальйон 6-й окружний військовий шпиталь, підрозділи правосуддя – військові окружні суд, прокуратура та в'язниця, а також різноманітні підрозділи забезпечення – склади, майстерні і т. ін. У місті також функціонував Корпус кадетів №1 – один із трьох подібних закладів освіти Другої Речі Посполитої, що значно підвищувало престиж міста.

Військовики гарнізону брали активну участь у різноманітних сферах життя Львова, однією з яких була освіта населення. Одним із найболючіших питань, яке перешкоджало здійсненню процесу підготовки у підрозділах Львівського гарнізону, була широко поширена неписьменність призовників. Одну із причин цього явища становив високий відсоток неграмотності населення. Відповідно до статистичних даних, загальний відсоток неписьменних віком 20-24 роки (тобто призовного віку) у міжвоєнній Польщі становив у 1921 році 23,7%. У 1931 він скоротився до 16,9 %. Найвищий відсоток неграмотності утримувався у східних регіонах держави, так званих «Східних кресах». У 1931 році лідерами серед воєводств за цим показником були Поліське (48,4% неписьменних), Волинське (47,8 %). Близько третини населення було неписьменним у Новоградському (34,9%), Станиславівському (36,6%), Тернопільському (29,8 %) воєводствах. У Львівському воєводстві цей показник становив 23,1 %, що прирівнювалося до середнього в країні [11, S. 28].

Іншою причиною високого рівня неписьменності військовиків могло бути трактування представників національних меншин, які не вміли читати та писати польською як неписьменних. Таких до лав війська почали призивати з 1924 року, з набуттям чинності закону «Про загальний обов'язок військової служби». Зауважимо, що раніше на військову службу призивалися лише особи польської національності [16].

Яскравим прикладом загальнопоширеної неписьменності у військових лавах може служити 5 дивізія піхоти, полки якої розміщувались у Львові. Більшість військовослужбовців, які проходили службу у її полках, походили з Галичини. У 1920-х роках минулого століття в певних ротах дивізії 70-80% військовослужбовців були неписьменними, що, своєю чергою, створювало величезні клопоти у здійсненні їх військової підготовки.

Виправити такий стан були покликані початкові солдатські школи, які створювалися та діяли при львівських полках та окремих військових частинах. Нормативно-правовою базою для здійснення навчання у таких школах була низка документів, а саме: закон «Про примусове навчання у Польському Війську» (прийнятий сеймом 21 липня 1919 року), наказ Міністра військових справ «Розширення обов'язків освітньо-культурної служби на увесь офіцерський склад» (від 22 лютого 1921 року), Інструкція «Про організацію примусового навчання військовослужбовців на підставі закону сейму від 21 липня 1919 року «Про примусове навчання у Польському Війську» (опрацьована та затверджена у Генеральному штабі польського війська у 1922 році) та ін.

До предметів програми примусового навчання військовослужбовців входили: польська мова (380 год.), арифметика та геометрія (290 год.), історія Польщі (165 год.), географія Польщі та загальна географія (75 год.), природа (40 год.), наука про сучасну Польщу (50 год.). Курс примусового навчання був розподілений на чотири частини, по 250 навчальних годин кожна. Навчання на першій та другій частинах курсу проводилось у ротах, на третій та четвертій – на батальйонному рівні [5, S. 29]. Протягом першої частини навчання планувалося проводити заняття з читання і писання протягом 120 годин, на арифметику та геометрію (прості рахункові операції) припадало 90 годин, протягом ще 40 годин проводилися виховні бесіди, переважно на тематику історії Польщі та обов'язків військовослужбовців. Друга частина навчання була подібною – 110 годин польської мови,

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

90 годин арифметики та геометрії, 50 годин виховних бесід на тематику історії польських військових традицій. У третій частині часу польській мові та арифметиці відводилось менше – 75 та 60 відповідно. Військовослужбовці повинні були присвятити 75 навчальних годин вивченню географії Польщі та 40 годин природознавству. В останній, четвертій частині навчання, передбачалося 75-ти годинне вивчення мови, 50-ти годинне вивчення арифметики та геометрії, 75 годин відводилось на історію Польщі та 50 годин на лекції про сучасну Польщу [19, S. 107–108].

Виховні бесіди, на які припадала значна частина бюджету початкової школи, мали на меті не лише надання певних знань, але й здійснення цілеспрямованого виховного впливу, в тому числі на осіб непольської національності, з метою виховання потрібних польській державі «громадян-військовиків». Це був пропагандистсько-ідеологічний аспект військової служби, який давав потрібні результати полонізації та асиміляції призовників. Для прикладу, командир 19 полку піхоти у 1928 році, надаючи характеристику військовослужбовцям з числа нацменшин, так описав виховний вплив на українців: «Русини з Малопольщі у більшості випадків мають низьке національне та політичне усвідомлення... Щодо ставлення до держави, на початках мають слабку свідомість, однак, за допомогою загальних бесід та освітньої роботи швидко ознайомлюються зі своїми громадянськими правами, а обов'язки стосовно держави усвідомлюють з великим бажанням... До військової служби на початках відносяться з недовірою, однак швидко стають добрими військовиками...» [17, S. 39-41]. Це ще раз підтверджує цілеспрямованість впливу такої роботи на свідомість українців з метою їх асиміляції, зпольщення і втрати самої ідентифікації.

За загальний перебіг навчання відповідали командири батальйонів, навчання ж проводили молодші офіцери (а пізніше, і цивільні вчителі) по 2 години щоденно [5, S. 30]. Заняття у солдатській школі тривали протягом перших п'яти місяців навчального року – з листопада до березня – по 10 годин щотижня, а з квітня до жовтня – по 2-3 години. Під час літніх польових виходів та маневрів кількість навчальних годин зменшувалась до однієї на тиждень [7, S. 50].

Примусове навчання тривало до успішного закінчення навчання у солдатській школі або ж протягом цілого терміну служби. Перехід на наступний рівень навчання відбувався після складання відповідного екзамену. У разі негативного результату слухач залишався на тому ж рівні ще на один термін. Після закінчення початкової солдатської школи військовослужбовцю видавався диплом, який засвідчував відповідність закінчення першого, другого або ж третього класу загальної школи [19, S. 108].

Для функціонування початкових солдатських шкіл у підрозділах Львівського гарнізону на початку 1920-х років була характерна масовість. Для прикладу, навесні 1922 року школи 5 дивізії піхоти відвідувала більшість військовослужбовців: з 1100 рядових 40-го полку піхоти навчалось 770 солдат, 19-го полку – 682 військовиків [7, S. 50]. У 5-у полку легкої артилерії у 1920-х роках курси примусового навчання неписьменних закінчувало близько 200 осіб щороку [21, S. 10], а протягом 1925-1928 навчальних років початкову освіту отримали 542 особи, з яких повністю неписьменними були 274, а напівписьменними 268 військовослужбовців [4, S. 21]. У 1927 році курс першого рівня початкової школи 40-го полку піхоти закінчило 96 військовослужбовців, у 1929 році курс першого рівня – 73 особи, другого рівня – 83 особи [18, S. 14]. Динаміка діяльності з ліквідації неписьменності у військових частинах Львова у період з 1922-23 н.р. по 1928-29 н.р. наведена у таблиці 1 [14, S. 65, 15, S. 41-42].

Загалом у період з 1922-23 навчального року по 1930-31 навчальний рік у Львівському гарнізоні функціонувало 144 початкових солдатських школи у яких навчалось 315 навчальних груп повністю неписьменних військовослужбовців та 158 навчальних груп напівписьменних військовослужбовців. Успішно закінчили курс першого рівня (тобто навчилися читати, писати, говорити польською та рахувати) 5479 призовників, другого рівня – 2700 напівписьменних військовослужбовців, що загалом склало 8179 осіб, що здобули початкову освіту у лавах війська [6, S. 4]. В загальному відсоток осіб, які успішно закінчували навчання був доволі високий. У Львівському гарнізоні у 1927-28 н. р. з усіх військовослужбовців, які були допущені до екзамену, позитивні оцінки отримало 87 %, що є свідченням високої ефективності самих шкіл [12, S. 46].

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Таблиця 1: Інформація щодо примусового навчання військовослужбовців у Львівському гарнізоні у 1922-23 – 1928-29 н.р.

Навчальний рік	Кількість шкіл	Навчальних груп		Керівників (вчителів): офіцерів/сержантів/ цивільних	Навчальних класів (світлиць)	Годин навчання	Годин виховних бесід «Про Польщу»	Успішно закінчило навчання	
		I рівня навчання	II рівня навчання					Неписьменних	напіписьменних
1922-23	14	25	14	32 офіцерів	брак даних	2358	792	491	206
1923-24	16	32	13	40 офіцерів	20	3240	846	739	231
1924-25	19	36	26	80 офіцерів	18	3252	1267	370	196
1925-26	19	46	41	37: 34/3/0	22	4482	1034	414	446
1926-27	21	41	16	50: 43/7/0	27	2926	1300	416	397
1927-28	16	40	10	49: 32/11/6	29	3520	942	622	208
1928-29	11	19	9	27: 1/2/24	брак даних	брак даних	брак даних	навчалося 623	навчалосся 326
1929-30	13	47		42	брак даних	3480	633	1181	

У 1931 році Міністерство військових справ видало нову інструкцію з провадження культурно-освітньої роботи у війську яка, з-поміж іншого, регулювала процес примусового навчання військовослужбовців. Однією з основних відмінностей стало перенесення навчання на зимовий період – відтепер навчання тривало від жовтня до березня. Одночасно скасовувалася 4 частина курсу. Перша частина навчання містила 75 занять польської мови, друга та третя – по 45. Навчанню рахувати та геометрії відводилося по 40 занять у кожній частині навчання. З усіма військовослужбовцями проводилися виховні лекції (польськ. – «rogadanki wychowawcze») «Про державу» (20 год.), «Про війну та національне військо» (10 год.), «Про права та обов'язки військовослужбовця» (15 год.) [3, S. 6, 14]. Відтепер значно більше уваги приділялося вихованню військовиків. Окрім виховних лекцій та навчання у початкових школах були впроваджені інші форми культурно-освітньої роботи: користування бібліотеками та читання, загальна та професійна допідготовка, культурна діяльність. До останньої належали: організація свят та урочистих подій, діяльність «Будинків солдата» та світлиць, сержантські клуби, солдатські театри, хори та музичні групи, кінематограф, радіо, екскурсії. Ще однією вимогою документу було надання призовникам практичних знань, які могли б знадобитися їм у цивільному житті: як формувати бюджет, як отримати кредит, як користуватися залізницею, поштою, кооперативом, як звернутись до суду, старости, влади гміни, як написати автобіографію, звернення тощо [3, S.1-2, 14]. Це було надто важливим, з огляду соціального походження багатьох призваних до війська осіб. Доволі влучно, на нашу думку, вплив війська на призовників, особливо з числа сільського населення, охарактеризував польський професор Г. Новік: «Для багатьох молодих солдатів непольського походження зустріч з армією була «цивілізаційним стрибком». Деякі з них вчилися ходити в чоботах, вперше піднімалися по сходах, бо до цього знали тільки драбину» [1].

Починаючи з 1928 року, розуміючи важливість навчання осіб, які вже втратили обов'язок відвідувати школу, дедалі активніше у цей процес ангажувалися, в тому числі і фінансово, міська влада, представники міської шкільної освіти, суспільні організації, зокрема товариство Польського білого хреста. У березні 1928 року магістрат міста виділив

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Львівському гарнізону першу субвенцію у розмірі 2000 злотих на примусове навчання. Для забезпечення навчальних потреб у 1928-29 н.р. була виділена субвенція розміром 10000 злотих [15, S. 40]. Однак, таких коштів було недостатньо на покриття оплати цивільних викладачів та забезпечення інших потреб початкових шкіл у військових частинах. До фінансування навчання у війську долучаються інші громадські організації, найактивніше – Польський білий хрест. У 1930-31 навчальному році кошти на навчання у початкових солдатських школах гарнізону надійшли з трьох організацій: 8000 злотих було виділено з бюджету міста, управління окружного Польського білого хреста призначило на ці цілі квоту у 3912 злотих, ще 1541 злотий надійшов з бюджету освітнього реферату Львівського гарнізону. Отже, школи мали у своєму розпорядженні 13459 злотих, які витрачалися на покриття оплати праці цивільних вчителів, закупівлю книжок та шкільного приладдя. Було організовано функціонування 13 початкових солдатських шкіл, загальне керівництво якими здійснював офіцер – освітній референт гарнізону. Загалом усіх слухачів-солдатів у цьому навчальному році було 1491, з яких більшість залишалася повністю неписьменною: 1100 навчалася на курсі першого рівня, ще 297 – другого рівня та 94 військовика опановували науку на курсі третього рівня. Успішно закінчили навчання 1311 учнів, однак рівень знань 93 військовиків був визнаний комісією за недостатній. Учителями у цих школах були 29 працівників львівських державних шкіл та 3 військових учителя, які, очевидно, були офіцерами. Частина занять проводилась на базі львівських шкіл, зокрема школа ім. Ленартовича виокремила для навчання солдат 4 класи, школа на Сигнівці (тепер – місцевість Залізничного району Львова) – 1 [6, S. 4].

У перші роки організації примусового навчання гостро дався взнаки брак відповідно підготовлених офіцерських кадрів. Велика кількість учителів була звільнена з війська під час повоєнної демобілізації. Водночас, не кожен офіцер мав необхідну підготовку для проведення освітньої діяльності. Фахова підготовка офіцерів здійснювалась на відповідних курсах, проведення яких регулювалося наказом Міністра військових справ «Про постійнодіючі освітні курси для усіх молодших офіцерів». Курси повинні були організовуватись при Командуваннях округів корпусів та тривати протягом 3-х місяців. Навчання складалося з двох частин: полоністичного курсу (початкового) та методично-практичного (освітнього). Штат курсів складався з чотирьох осіб: керівника курсу, його заступника (які одночасно були викладачами), штабного сержанта та капрала, які були відряджені із військових частин округу корпусу [2].

Однак у дійсності ситуація з навчанням офіцерських кадрів на початку 20-х років ХХ століття у Львові була складною. Фінансовий стан збройних сил, потреби організації життєдіяльності у повоєнному гарнізоні унеможливлювали належну освітню роботу з офіцерами. Як наслідок, перший методично-практичний курс для молодших офіцерів розпочався лише у квітні 1924 року. До Львова були відряджені офіцери з усіх підлеглих військових частин округу корпусу, які після навчання повинні були виконувати обов'язки так званих «освітніх офіцерів» (або ж «освітніх керівників») у своїх військових частинах. Як зазначає польський історик А. Останек, у 1924-25 роках у Львові було проведено 9 подібних курсів на яких здійснено підготовку 152 офіцерів із підрозділів VI округу корпусу та 68 із II округу корпусу. Велику частину з них становили офіцери львівських військових підрозділів: 32 були військовослужбовцями 5-ї дивізії піхоти (19 полк піхоти – 8 офіцерів, 26 полк піхоти – 7, 40 полк піхоти – 9, 5 полк польової артилерії – 8); 4 – 14-го полку уланів язловецьких, 5 – 6-го полку важкої артилерії, 5 – 6-го дивізіону кінної артилерії, 2 – 6-го обозного дивізіону, 1 – 6-го автомобільного дивізіону, 4 – 6-го санітарного батальйону, 1 – військової карної в'язниці Львова, 2 – окружного господарського закладу (загалом – 56 офіцерів) [13, S. 146-148].

Окрім навчання у початкових школах Львівського гарнізону доволі часто організовувались курси професійного вдосконалення. Їхніми слухачами, як правило, були військовослужбовці другого року служби. У полках 5 дивізії піхоти, з огляду на те, що більшість призовників походила з сільської місцевості, найчастіше проводились курси з сільського господарства, вирощування різноманітних сільськогосподарських культур, садівництва, бджільництва. Учасникам курсів виділялися спеціальні дослідні поля, сільськогосподарська техніка, фахова література. Також проводились ремісничі курси – столярство, слюсарство, друкарство. Свідectво, отримане на таких курсах, після звільнення зі збройних сил давало можливість скласти екзамен на підмайстра [7, S. 51].

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Важливою формою культурно-освітньої діяльності у гарнізоні було читання під яким розумілося надання широкого доступу військовослужбовцям до різноманітної літератури. У польській армії 20-30 років минулого століття була створена та успішно функціонувала система військової бібліотечної справи. Вона являла собою ієрархічну структуру, що складалася із трьох груп військових бібліотек. До першої групи належали: Центральна військова бібліотека у Варшаві; бібліотеки центральних інституцій та органів влади Міністерства військових справ. Другу групу становили дев'ять бібліотек округів корпусів (функцію окружної бібліотеки у Варшаві виконувала Центральна військова бібліотека), які функціонували при відповідних командуваннях та підпорядковувались Центральній військовій бібліотеці. До складу третьої групи військових бібліотек входили бібліотеки професійної підготовки – такі, що функціонували при полках та інших окремих військових частинах. Сюди ж відносилися бібліотеки Товариства військових знань. Окрім перерахованих вище, існували різноманітні «освітні» бібліотеки – солдатські та сержантські полкові бібліотеки, бібліотеки військових шкіл, підрозділів Корпусу охорони прикордоння і т. ін. [8, S. 127]. Усі ці бібліотеки мали службове підпорядкування. Директор Центральної військової бібліотеки здійснював фаховий контроль бібліотек округів корпусів, бібліотеки Вищої військової школи та бібліотеки Вищої школи інтендатури. Так само полкові бібліотеки у мериторичних питаннях підпорядковувались керівникам бібліотеки округу корпусу [10, S. 10-11].

Бібліотека Командування округу корпусу №VI у Львові була сформована у лютому 1920 року. До 1925 року містилася при Спілці офіцерів за адресою вул. Фредра, 1, а у перших місяцях 1925 року була передислокована до королівського арсеналу на вулиці Подвале, 13 (тепер – вул. Підвальна), де займала 5 приміщень на 2 поверсі [20, S. 4]. До них виходили зала для наукової роботи, читальна зала періодичних видань та службові приміщення. Початково, бібліотека була сформована з австрійських книжкових фондів, які у 1919 році були зосереджені у бібліотечному відділі архівів Командування генерального округу «Львів». Більшість цих видань становила художня література німецькою мовою, до решти відносились австрійські директиви та інструкції. Джерелом поповнення фондів бібліотеки були дарунки та обов'язкові примірники видань, що присилалися Центральною військовою бібліотекою та Військовим науково-видавничим інститутом із Варшави. Ще одним істотним джерелом збільшення фондів була постійна закупівля друкованих видань. Кошти на ці потреби надходили із Міністерства військових справ, Товариства військових знань та добровільних внесків офіцерів, які користувалися бібліотекою. У 1926 році фонд бібліотеки нараховував 16 000 томів, з них 4/5 – військового характеру, 1/5 – загальнонаукового. Близько половини фонду бібліотеки становила література написана польською мовою, 38% – німецькою, 9% – французькою, 3% – іншими мовами. 52% фондів було набуто шляхом закупівлі, на дарунки припадало 12 %, обов'язкові примірники – 9 %, до «австрійської спадщини» належало 27% фондів [9, S. 64-65].

Окрім бібліотеки округу корпусу у Львові існувала гарнізонна районна бібліотека. Вона була сформована у 1922 році та розміщувалась на першому поверсі будинку Коменди плацу (польськ. – «Komenda placu») за адресою вул. Валова, 16. У розпорядженні бібліотеки знаходились два фонди – художній та популярно-науковий. Перший був призначений для офіцерів, їх родин та осіб рядового складу. Популярно-науковий фонд, здебільшого, був призначений для використання офіцерами – «керівниками освіти» військових частин. Ця бібліотека була самодостатньою у плані фінансування – воно здійснювалось з власного фонду, який наповнювався завдяки щомісячним внескам її читачів. У 1928 році сума такого внеску становила: для офіцерів – 50 грошів, сержантів – 35, осіб рядового складу – 5. Окрім того, офіцери та цивільні службовці сплачували початковий одноразовий внесок у сумі 1 злотового, особи рядового складу від такої оплати звільнялися. Важливим джерелом доходів функціонування бібліотеки були надходження із продажу видань гарнізонного освітнього реферату та гарнізонного кінотеатру [15, S. 43-44].

З впровадженням в життя 31 січня 1922 року «Правил військових бібліотек» створення полкових бібліотек стало обов'язком командувачів округів корпусів. Полкові офіцерські бібліотеки повинні були забезпечувати потреби передусім офіцерського корпусу. Вони мали містити книги та періодику науково-військового та загальнонаукового змісту, а також художню літературу. Організовував роботу такої бібліотекою офіцер з числа тих, хто проходив службу у полку, згідно призначення командира полку та його помічник-

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

сержант. Здебільшого такі функції виконував «освітній керівник» військової частини [8, S. 142].

У нарисах історії Львівських полків містяться фрагментарні відомості щодо створення полкових бібліотек. Однією з найперших організованих була бібліотека 6 полку важкої артилерії. Фахову літературу бібліотеки закупували за рахунок коштів офіцерського фонду, а художня література поповнювалась завдяки дарункам самих військовиків, цивільного населення та різноманітних інституцій міста [18, S. 13]. Полкові бібліотеки існували у 1923 році у 40 полку піхоти, 26 полку піхоти. Наприкінці 1930-х років 5 полк польової артилерії диспонував бібліотекою, яка нараховувала бл. 10 тис. найменувань, з яких майже одна третя належала до фахової літератури [21, S. 11].

Отже, військові частини Львова значною мірою доклалися до боротьби з неписьменністю населення, яка, у 20-30 роки минулого століття у Східній Галичині та усій Західній Україні була масовим явищем. Тисячі військовиків опанували під час служби в армії елементарні початкові знання, а сама «початкова солдатська школа» стала істотним доповненням до системи шкільної освіти. Подекуди військо ставало чи не єдиним місцем для громадянина, де він міг отримати бодай якусь освіту та свідоцтво державного зразка. Окрім цього, у військових частинах особи, призвані в армію, проходили підготовку до подальшого суспільного життя, отримуючи важливі соціальні та професійні навички. У гарнізоні проводились різноманітні, як гуманітарні, так і практичні курси, які були покликані підвищити фаховий рівень військовослужбовців, дати їм певну цивільну спеціальність.

Перепоною щодо реалізації навчання у військових частинах гарнізону нерідко, особливо на початку 1920-х років, були неналежне фінансування, господарчі проблеми військових частин, відсутність кваліфікованих викладачів та організаційного досвіду командирської ланки. Водночас, школи примусового навчання були тісно пов'язані з політикою проведення полонізації та асиміляції представників національних меншин, служили знаряддям «патріотичного» виховання, переконань у необхідності служінню польській державі, виховання так званих «громадян-військовиків».

Львів, будучи центром військового життя «східнокресових» воєводств, був не лише найбільшим гарнізоном, де здійснювалося навчання, але й місцем постійного підвищення фахового рівня як командних офіцерів, так і «керівників освіти» підрозділів, які здійснювали навчання призовників. У місті була створена та активно розвивалася мережа військових бібліотек, до складу якої входили окружна та гарнізонна військові бібліотеки, полкові офіцерські бібліотеки та підручні «освітні» бібліотеки сержантського та рядового складу.

Джерела та література:

1. З честю виконали свій обов'язок. Наше слово. №40. 4 жовтня 2009 року. URL: <http://www.nasze-slowo.pl/3-честю-виконали-свій-обовязок> (дата звернення 14.03.2017);
2. Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych nr 6 z 1922 r. poz. 98;
3. Instrukcja o pracy oświatowo-kulturalnej i wychowawczej w wojsku. Warszawa. 1931. 36 s.;
4. Jednodniówka ku uczczeniu dziesięciolecia 5 Pułku Artylerji Polowej. Lwów, 1928. 32 s.;
5. Jędrzejewicz J. Rozwój pracy oświatowo-kulturalnej w wojsku polskiem. Oświata pozaszkolna, 1923, z. 1. S. 27-32.;
6. Koniec roku szkolnego w lwowskich żołnierskich szkołach początkowych. Gazeta Lwowska, 3 lipca 1931 r. Nr 150. S.4.;
7. Kospath-Pawłowski E., Matusak P., Odziemkowski J., Paniecki T., Radziwiłłowicz D., Rawski T. 5 Dywizja Piechoty w dziejach oręża polskiego. Pruszków, Ajaks. 1997. 212 s.;
8. Kozaczyńska B. Centralistyczna organizacja sieci biblioteki w Wojsku Polskim (1919-1936). Rocznik biblioteki narodowej XLV. Biblioteka Narodowa. Warszawa, 2014. S. 127-149.;
9. Kozłowski A. Biblioteka wojskowa. Publiczne biblioteki lwowskie. Zarys dziejów pod redakcją Ludwika Biernackiego. Lwów, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 1926. S. 63-67.;
10. Łodyński M. Polskie bibliotekarstwo wojskowe jako odrębna gałąź ogólnego bibliotekarstwa. Warszawa, Drukarnia Ministerstwa Spraw Wojskowych. 1926. 15 s.;
11. Mały Rocznik Statystyczny 1939, 424 s.;
12. Odziemkowski J. Armia i społeczeństwo w II Rzeczypospolitej. Warszawa, Bellona. 1996. 206 s.;
13. Ostanek A. VI Lwowski Okręg Korpusu w dziejach wojskowości polskiej w latach 1921-1939. Warszawa, Neriton. 2013. 480 s.;
14. Praca oświatowo-wychowawcza w Garnizonie Lwowskim. Oświata Polska. Organ wydziału wykonawczego zjednoczenia polskich towarzystw oświatowych. Warszawa, 1930. №1. S. 64-66;
15. Przez oświatę do potęgi państwa polskiego! W 10-lecie wskrzeszenia państwa polskiego i dla upamiętnienia I. Okręgowej wystawy szkolnej we Lwowie w roku 1928. Lwów, Nakładem Referatu

Оświatowego garnizonu Lwów. 1928. 52 s.; 16. Ustawa z dnia 24 maja 1924 roku O Powszechnym obowiązku służby wojskowej. Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej nr 61 z 1924 r. poz. 609; 17. Wojciechowski J. S. 19. Pułk Piechoty «Odsieczy Lwowa» w latach 1919-1939. Pruszków, Ajaks. 2015. 139 s.; 18. Wojciechowski J. S. 40 Pułk Piechoty «Dzieci Lwowskich». Pruszków, Ajaks. 2007. 52 s.; 19. Wyszczelski L. Oświata, propaganda, kultura w Wojsku Polskim w latach 1918-1945. Warszawa, Neriton. 2004. 318 s.; 20. Z życia biblioteki wojskowej DOK Nr. VI. Polska zbrojna. 9 kwietnia 1925r. nr 99. S. 4; 21. Zarzycki P. 5 Lwowski Pułk Artylerii Lekkiej. Pruszków, Ajaks, 1996, 44 s.

Олена Гуменюк

Українські студентські осередки в міжвоєнній Польщі

Українська молодь в Польщі була представлена як колишніми військовими Армії Української Народної Республіки, інтернованими в таборах, так чисто академічною частиною (випускники середніх шкіл та гімназій, студенти, молоді науковці), тобто тими, хто не брав участь ні в Першій світовій війні, ні в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. В першій половині 1920-х років переважну більшість серед молоді становили колишні військові, проте, вже наприкінці 1920-х років на початку 1930-х років основну масу молодих емігрантів представляли люди, не задіяні в військових та революційних подіях першої чверті XX століття, які були вимушені залишити Батьківщину з огляду на політичні умови та позбавлені можливості здобувати вищу освіту вдома¹.

Військові Армії УНР, інтерновані в польських таборах стали важливим підґрунтям для студентських організацій як в Польщі, так і в інших країнах Європи. Так, уже взимку 1920–1921 рр. по таборах для інтернованих військ українських і по місцях оселення української цивільної еміграції повстають українські студентські громади². Наприкінці 1921 р. кількість членів українських студентських громад у польських таборах становила понад 1 тис. чоловік³. Головне завдання «таборових» студентських громад на початку 1920-х років полягало у всебічній допомозі бажаючим вступити до вищих навчальних закладів. Заради виконання цієї місії студентські громади активно співпрацювали як з українськими урядовими органами на еміграції, так і з польською владою⁴.

Організаційне становлення українського студентського руху в Польщі відбувалось на початку 1920-х років. Важливими кроками в цьому напрямі стали з'їзди представників студентських громад у 1921–1922 рр. (всього проведено п'ять з'їздів). Саме тоді були розроблені та затверджені механізми вступу всіх бажаючих інтернованих військових до вищих навчальних закладів⁵.

На початку 1922 р. щораз більшого впливу набувають українські студентські громади Варшави і Кракова, які уже пройшли стадію організаційного становлення. Учасники з'їзду постановили, що подальша діяльність цих громад повинна зазнати якісних змін, а саме: перейти від т.зв. «етапового» характеру, місця тимчасового перебування для студентів, що виїжджають до інших країн, до забезпечення повноцінного функціонування всіх сфер організації на принципах академізму⁶. Координуючу роботу виконував Союзу українських студентів-емігрантів у Польщі.

Найбільшими осередками, де навчались українці були Варшава, Краків, Познань. Саме в цих містах повстали багатофункціональні українські студентські громади (УСГ) з численними секціями та окремими гуртками, а уже наприкінці 1920-х років корпорації. Завдання УСГ – допомога своїм членам (матеріальна, юридична, у навчанні тощо), широка культурно-просвітня діяльність. Головний їх принцип діяльності – аполітичність. Крім того, декларувалось неутручання у справи польського студентства та не допускалася членами УСГ підтримка жодної політичної сили.

Варшава протягом міжвоєнного періоду була важливим центром для української студентської молоді. Тому Українська студентська громада у польській столиці, заснована 15 березня 1921 р., стала однією із центральних організацій української молоді не лише в Польщі, але і в Європі⁷.

При варшавській УСГ діяли численні гуртки: медичний, правничий, математичний, природничий, агрономічний, лісників, артистично-малювальний, економістів, гурток

У К Р А Ї Н Я - П О Л Ї Щ Я

студенток, хор, драматичний гурток⁸ тощо. Протягом нетривалого часу наприкінці 1920-х – початку 1930-х виходив офіційний орган Громади – «Студентський голос»⁹.

Часто влаштовувались вечори, присвячені пам'ятним датам в історії України та з нагоди свят (Щедрий Вечір, андріївські вечорниці, відзначення річниць Громади), на які запрошували гостей, в основному із студентського загалу Варшави¹⁰.

Студентське життя Варшави не було монолітним. Аполітична УСГ за декілька років існування перестала влаштовувати частину своїх членів. І 1928 р. дійшло до того, що частина діячів Громади (М. Ливицький, Ю. Косач, Є. Чехович) заснували Об'єднання українських націоналістів-державників, яке стало предтечею українських корпорацій у Варшаві. До серйозного розколу в лавах українських студентів польської столиці не дійшло¹¹. УСГ і надалі залишалась однією із центральних організацій українського студентства в Європі аж до ліквідації у 1939 р.

Краків протягом міжвоєнного періоду також стає центром українського молодіжного життя. Тут українські студенти гуртувались навколо так званої Громади ще починаючи з 1919 р. Протягом 1923 – 1924 рр., коли більш гостро постає питання про українські високі школи у Львові, частина студентів зневірившись в позитивному вирішенні цієї проблеми, вписується на навчання до польських вищих навчальних закладів, зокрема, і до краківських. Зі значним збільшенням кількості українських студентів на польських вишах, виникає потреба заснування української студентської організації.

29 жовтня 1924 р. на зборах студенти, в основному Ягеллонського університету, офіційно заснували Українську студентську громаду (1924 р. вдалося затвердити статут організації, яка діяла ще від 1919 р.). Завдання новоутвореної УСГ полягали в наступному: організувати українських студентів в Кракові, забезпечувати матеріальну допомогу членам товариства, заступати їх інтереси перед владою університету, презентувати українське студентство в Кракові перед українським громадянством та своїми і іноземними студентськими організаціями тощо¹². Тобто Громада виконувала функції загальностудентської організації, де одну з головних ролей відігравала допомога своїм членам (матеріальна, юридична, освітня), а також велике значення мала культурно-освітня робота. Кожного тижня відбувались збори членів УСГ, де вирішувались питання діяльності організації, зачитувались реферати, обговорювались питання соціально-економічного та культурного розвитку України.

Коли у 1925 р. до Ягеллонського університету на навчання приїхало 100 студентів із західноукраїнських земель, настав новий період у роботі УСГ. На 1925 р. у складі Громади нараховувалось 375 членів¹³. На основі культурно-освітнього відділу утворено 10 секцій: математично-природнича, географічна, технічна, історична, соціологічна, господарсько-кооперативна, студенток, пластова, спортивна, літературна¹⁴. В подальшому кількість секцій зростає до 13 (наприкінці 1920-х років)¹⁵. Така структурна перебудова УСГ і сприяла активізації роботи її членів, оскільки об'єднувала людей за інтересами.

Та незважаючи на інтенсифікацію діяльності та чисельне зростання членів УСГ, не вдалось уникнути розколу і в лавах цієї організації. Наприкінці 1920-х років, так само як і в Варшаві, частина членів УСГ була незадоволена аполітичністю Громади. Так, у другій половині 1920-х років у Кракові з'являються перші українські студентські корпорації «Сян», «Пролом», «Чорноморе»¹⁶. Разом з тим, не відбувалось масового виходу студентства із лав УСГ. Увійшовши до складу корпорацій чи інших організацій, більшість не полишало членства в Громаді. Просто тепер бажаючи долучитись до політичної сфери, отримали змогу це зробити в новоутворених організаціях, не пориваючи зв'язки із УСГ. Громада в Кракові проіснувала до початку Другої світової війни.

Познань стала ще одним центром українського молодіжного руху у міжвоєнний період. Серед нашого студентства найбільше тут було вихідців із західноукраїнських земель, однак і представників Наддніпрянщини також вистачало. Не дивлячись на це, конфліктів в студентському середовищі не було.

1921 р. українські студенти Познанського університету заснували Українську студентську громаду. Більшість членів Громади становили студенти-медики, оскільки саме на медичному факультеті навчалось найбільше українців. Серед членів УСГ в Познані було чимало відомих в подальшому діячів. Так, у списках УСГ за 1926 р. значиться ім'я Юрія Липи¹⁷.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Кількість членів УСГ протягом міжвоєнного періоду коливалась в межах 60 – 80 чоловік. За даними на 1927/28 академічний рік УСГ в Познані об'єднувала 60 чоловік¹⁸, а на 1928/29 академічний рік уже – 72 члени¹⁹. А форми діяльності були подібні до варшавської та краківської громад. Крім допомогової функції, велике значення надавалось культурно-освітній сфері. Особлива увага приділялась святкуванню національних та релігійних свят, роковин, важливих подій в історії України, організовували лекції, вечори для членів Громади та гостей²⁰.

У Познані у другій половині 1920-х років набуває більшої популярності корпораційний рух, постає 1927 р. корпорація українських студентів «Чорноморе». Поява корпорацій не призвела до занепаду УСГ в Познані. Члени УСГ входили також до складу корпорацій. А Громада продовжувала надавати матеріальну, юридичну та освітню допомогу та проводити культурно-освітні акції до початку Другої світової війни.

Друга половина 1920-х років стала часом посилення ідеологічних течій в молодіжному середовищі. Особливо помітно це було на прикладі студентських корпорацій. Якщо українські студентські громади виконували роль об'єднуючого фактора в студентському середовищі та надавали всебічну допомогу своїм членам. Натомість, з появою у другій половині 1920-х років корпорацій український студентський рух набуває ідеологічного забарвлення. Корпорації виникли на протигагу аполітичним студентським громадам, як вияв націоналістичних прагнень української молоді. Хоча поштовх їх появи надав загальноєвропейський студентський корпорантський рух, проте українські корпорації не стали копією польських чи німецьких організацій, а створили власну самобутню субкультуру.

Корпорації – ідеологічні студентські товариства з обмеженою кількістю членів для плекання патріотизму, відваги й дисципліни у своїх членів. На першому місці було патріотичне виховання молоді та особлива увага приділялась ідеологічній складовій. Так, в статуті познанської корпорації «Чорноморе» зазначалось: «корпорація є організацією виховною на засадах карності і ієрархії, братерства і товариського такту, а zarazом є організацією ідеологічною, бо прийняла одну ідеологію, її uznala за свою і на її принципах виховуємо своїх членів²¹». У фокусі корпорацій перебували студенти, яким відводилась роль рушійної сили нації: «через оздоровлення і оживлення відносин серед нас самих як Корпорацій, через духовний вплив на місцеві низові організації маємо впливати на кращий розвій і осягнення нашого студентства²²» – говорилося у відозві управи корпорації «Чорноморе» в Гданську. Кожна корпорація мала власні барви у одязі та гасло.

Корпорації діяли легально, хоча частина зборів проходила таємно. Щотижня проводились віча (збори), де вирішувались поточні справи, зачитувались і обговорювались реферати. Особлива увага приділялась відзначенню національних і релігійних свят і організації вечорів²³. Протягом року відбувались окрім віч корпорації, також збори лицарів, управи, новиків, влаштовувались урочисті прогулянки, святкові збори, спортивні змагання.

У другій половині 1920-х років у Варшаві (1928 р.), Кракові (1928 р.), Познані (1927 р.) і Львові (1928 р.) були утворені корпорації «Чорноморе», що увійшли до Союзу українських студентських братніх корпорацій «Чорноморе» (травень 1928 р.), під керівництвом гданської організація²⁴.

Крім «Чорноморе» великий вплив серед українського студентства мали корпорації «Запороже», що так само як і «Чорноморе» утворили братній союз²⁵. Структура, принципи роботи, ідеологічна складова всіх українських студентських корпорацій були схожі. Головне їх завдання полягало у вихованні фізично здорового, ідеологічно свідомого українця-патріота, готового у будь-який момент стати до боротьби за власну державу. Більшість українських студентських корпорацій діяли до початку Другої світової війни.

Українські корпорації були невід'ємною складовою європейського студентського руху з характерним українськими національними рисами. Їх діяльність як ідеологічних організацій, засвідчило нерозривний зв'язок студентства з іншими українськими групами за кордоном. Вони стали основою для українського націоналістичного руху у ХХ ст.

Українські студентські громади в найбільших академічних центрах міжвоєнної Польщі: Варшаві, Кракові та Познані виконували роль загально студентських аполітичних організацій. Окрім надання своїм членам юридичної та матеріальної допомоги, вони ставили собі за мету об'єднання студентства на ґрунті культурно-освітньої роботи, збереженні національних традицій, популяризації інформації про Україну та її народ серед

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

якомога ширшого кола іноземців через власні видання, участь у міжнародних студентських конференціях та спортивних змаганнях, відзначення національних свят та пам'ятних дат за участі іноземних гостей, тощо.

Джерела та література:

1. Гуменюк О. Джерела формування та характерні особливості української студентської міжвоєнної еміграції в Польщі // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної українки. – К., 2013. – Вип. 2. – С. 88–90;
2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 399. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 9;
3. Гуменюк О. Шлях емігранта: від воїна до студента // Наше слово. – №7. – Варшава, 14 лютого 2016 р. – С. 9;
4. Gumeniuk O. Kulturalno-oświatowa działalność w obozach internowanych w Polsce w kontekście ukraińskiej studenckiej emigracji // Historia i Polityka. – №11. – Toruń, 2014. – S. 122–123;
5. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України). – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 517. – Арк. 136;
6. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 517. – Арк. 137;
7. Звіт з діяльності Української Студентської Громади у Варшаві за академічний рік 1926–1927 // Студентський вісник. – Прага, 1927. – Ч. 10/12. – С. 38;
8. Gumeniuk O. Działalność kulturalno-oświatowa studentów ukraińskich w Polsce w latach 1920–1939 // Przestrzeń kulturowa słowian. – Tom II. – Lublin, 2013. – S. 201;
9. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920 – 1939. – Toruń 2004, – S. 210–211;
10. З життя українського студентства // Студентський вісник. – Прага, 1926. – Ч. 2. – С. 26;
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3571. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 138;
12. Гуменюк О. Підґрунтя організованого студентства в Польщі // Наше слово. – №23. – Варшава, 5 червня 2016. – С. 9;
13. Бажанський М. Товариство Українська студентська громада // Альманах українського студентського життя в Кракові. – Краків, 1931 – С. 60–61;
14. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 651. – Арк. 26;
15. З життя українського студентства. // Студентський вісник. – Ч. 3. – Прага, 1928. – С. 24–25;
16. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 651. – Арк. 29;
17. Pilch A. Studenci Krakowa w Drugiej Rzeczypospolitej. – Kraków, 2004. – S. 146–147;
18. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 651. – Арк. 49;
19. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 651. – Арк. 69;
20. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 651. – Арк. 71;
21. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 651. – Арк. 69;
22. ЦДАВО України. – Ф. 3980. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 15;
23. ЦДАВО України. – Ф. 3980. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 5;
24. Wiszka E. „Dancigierzy» – działalność ukraińskich organizacji studenckich na Politechnice Gdańskiej w latach 1922–1933 // Rocznik Gdański. – Tom LX, zeszyt 1, 2000. – S. 66;
25. Wiszka E. „Dancigierzy» – działalność ukraińskich organizacji studenckich na Politechnice Gdańskiej w latach 1922–1933 // Rocznik Gdański. – Tom LX, zeszyt 1, 2000. – S. 67;
26. Гуменюк О. Студентські корпорації в контексті міжнародної діяльності української міжвоєнної еміграції в Європі // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 22. – К., НАН України. Інститут історії України, 2013. – С. 71.

Юрій Крамар

Польськомовне шкільництво на Волині у міжвоєнну добу: асиміляційні впливи

Приєднання території Західної Волині до складу Польщі спричинило докорінну реорганізацію системи шкільної освіти на цих землях. За рівнем освіченості населення Волинського воєводства було одним із найвідсталіших у державі. За даними перепису 1921 р. в регіоні налічувалося 75% населення, яке не мало навіть початкової освіти. В

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

селах частка неписьменних була удвічі більшою, ніж у містах. Труднощі у розбудові державної освітньої мережі в регіоні полягали й у тому, що серед місцевого населення переважали неполяки. Так, у Волинському воєводстві домінуючу більшість мешканців становили українці (майже 1 млн. осіб або 70 відсотків жителів), котрі з пересторогою ставилися до нової влади, вважаючи її окупаційною і тимчасовою. Поляків на Волині у 1921 р. проживало всього 240 тис. осіб¹.

Шкільництво у міжвоєнний період стало важливою складовою частиною асиміляційної політики польського уряду у східних воєводствах держави. На переконання польських урядовців, відповідним чином спрямована освітня політика сприятиме швидкій асиміляції непольського населення, яке буде здійснюватись шляхом «природного впливу польської культури»². На практиці цей вплив означав втілення в життя тих засад, які ґрунтувалися на переконанні, що єдиною офіційною мовою є лише польська мова, єдиною державною школою – лише школа з польською мовою викладання.

Виходячи з цього, у 1920–1930-х рр. уряд приділяв пріоритетну роль розбудові польського шкільництва на Волині. Всистемі навчальних закладів Волинського воєводства міжвоєнну добу виразно домінували польськомовні школи. Так у 1927/28 н.р. із 1185 початкових шкіл, які діяли на території Волині – 723 були з польською мовою викладання. Ще 417 шкіл мали статус двомовних (утраквістичних)³. Загалом в понад 90% початкових шкіл Волинського шкільного округу навчання проводилось переважно польською мовою.

Аналогічною була ситуація й в сфері середнього шкільництва. Станом на 1931 р. з 23 середніх навчальних закладів Волині – в 15 навчання відбувалось виключно польською мовою (з них 8 – державних і 6 приватних шкіл для єврейських дітей)⁴. Решта сім гімназій з непольською мовою викладання були приватними навчальними закладами (3 – українських, 2 – російських і 2 єврейських школи).

Недивлячись на те, що переважна більшість польськомовних шкіл на Волині перебували на повному фінансовому утриманні держави (оренда приміщень, забезпечення шкільним приладдям, виплата зарплатні учителям) і їхня кількість неухильно зростала, поза шкільною освітою залишалось навіть чимало поляків (в середині 1930-х рр. таких на Волині налічувалось бл. 3 тисяч)⁵. Переважно це діти, котрі проживали у віддалених волинських селах, де відсоток польського населення був низьким і де не існувало державних початкових шкіл. В таких випадках роль фундатора польськомовних шкіл (найчастіше приватних) брали на себе польські громадсько-культурні організації. Їх чисельність і потуга на Волині не була достатньою аби повністю забезпечити фінансування польських навчальних закладів. Тому частину витрат на організацію польськомовних приватних початкових шкіл брала на себе держава та органи місцевого самоврядування, які виділяли дотації на культурно-освітні товариства. А ті, в свою чергу, засновували і утримували (переважно в сільській місцевості) польські школи. Одним із таких товариств, яке мало розгалужену мережу своїх осередків у воєводстві й опікувалось польським шкільництвом на Волині була Польська шкільна матиця (далі - ПШМ).

Від початку своєї діяльності ПШМ опікувалася розвитком польськомовного шкільництва на Волині, засновуючи початкові й середні школи, заклади професійно-технічної освіти, надаючи допомогу в організації інтернатів і притулків для учнівської молоді. Розбудова початкових шкіл ПШМ на території Волинського воєводства відбувалася доволі швидкими темпами. Якщо у 1931/32 н.р. на Волині налічувалось 16 початкових шкіл ПМШ, то вже у 1936/37 н.р. – 56. Станом на січень 1938 р. у воєводстві діяло 66 початкових шкіл ПШМ, найбільше в Луцькому, Ковельському та Володимирському повітах⁶.

Середнє шкільництво на Волині у міжвоєнний період, як і початкове, мало виразно польський характер. З 5 536 учнів, котрі у 1931/32 н.р. навчались у середніх навчальних закладах Волині – 3 960 здобували освіту польською мовою⁷. Слід однак зазначити, що серед учнів середніх шкіл поляки не домінували. Найбільшу частку учнів цього типу навчальних закладів (за рахунок існування розгалуженої мережі приватних шкіл) складали євреї – 2133 (на Волині у міжвоєнний період існувало 6 приватних гімназій для єврейської молоді з польською мовою викладання). Втім, поляки виразно домінували серед учнів державних середніх шкіл. З 1713 учнів польської національності – 1567 навчались в державних гімназіях⁸. До числа кращих середніх шкіл Волині з польською мовою

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

викладання у міжвоєнний період належали Луцька державна *гімназія ім. Т. Костюшко* та Луцька приватна *гімназія ім. Гуго Коллонтая*.

Важливе місце в структурі польських середніх навчальних закладів міжвоєнної Волині займав *Кременецький ліцей*. У розбудові нової системи освіти на західноволинських землях цьому навчальному закладу відводилася особлива роль. Йшлося не лише про відродження освітніх традицій Волинського ліцею XIX ст., закритого свого часу російською владою, а й про важливу ідеологічну й культурну роль, яку мав виконувати цей навчальний заклад у справі розповсюдження польських культурних впливів на Волині.

Кременецький ліцей відновив свою діяльність на підставі наказу Начальника держави Ю. Пілсудського від 27 травня 1920 р.⁹ Особливістю цього навчального закладу було те, що він був виділений в окрему адміністративну одиницю (11 шкільний округ) в системі освітніх установ Польщі. Очолював його куратор (візитатор Ліцею), що підпорядковувався безпосередньо Міністру віросповідань і народної освіти¹⁰. Першим куратором Кременецького ліцею став Марек Пекарський. Цю посаду він обіймав з 1922 по 1926 р. В наступні роки кураторами ліцею працювали Юліуш Понятовський (1927–1934 рр.) та Стефан Чарноцький (1936–1939 рр.).

Кременецький ліцей мав багатогалузеву структуру, яка включала навчально-виховні заклади різних рівнів, починаючи від дошкільних установ і закінчуючи навчальним закладом вищого рівня – педагогіумом. Кадрове забезпечення викладацького складу Кременецького ліцею віддзеркалювало політику Польської держави щодо новоприєднаних територій. У 1931/32 н. р. тут працювало 58 учителів, серед яких виразно домінували поляки¹¹. Керівництво Ліцею намагалося залучати до викладацької діяльності педагогів найвищої кваліфікації, в т. ч. з академічних середовищ Варшави, Львова, Кракова.

Щодо учнівського складу, то статистичні дані, наведені у щорічних звітах Кременецького ліцею про його роботу свідчать, що в навчальних закладах Ліцею щороку здобувало освіту пересічно 900 учнів (поляків, українців, росіян, німців, чехів, білорусів, євреїв, румун)¹². В перші роки роботи Ліцею тут навчалися переважно вихідці з польського середовища (біженці-поляки з Радянської України, колишні вояки польської армії, діти військових осадників). Водночас відсоток українців – учнів Ліцею був мінімальним. Так з 919 учнів, які навчалися в Кременецькому ліцеї у 1928/29 н. р. поляків налічувалося 731 (або 80 %), а українців – лише 71 (8 %) ¹³.

Зауважимо, що з огляду на господарську специфіку регіону важливим напрямом освітньої діяльності Кременецького ліцею було здійснення професійного навчання. До мережі навчальних закладів Ліцею входили наступні професійно-технічні школи нижчого та середнього типу: державна середня сільськогосподарська школа у с. Білокриниця, середня торгова школа у Кременці, нижча садівнича школа та школа гайових (лісників) у с. Сураж, нижча садівнича школа в с. Лідихів, нижча ремісничо-промислова школа у с. Смига, Дубенського повіту, середня господарсько-реміснична школа у с. Вишнівець¹⁴. В цих освітніх установах учні знайомилися з основами сільськогосподарських і технічних наук, багато уваги приділялося вивченню фахових предметів.

У структурі Кременецького ліцею існували також спеціалізовані навчальні заклади – т. зв. народні університети. Їх слухачами була сільська молодь, переважно польської та української національності віком від 18 до 26 років. Народним університетам (їх було три на Волині) відводилася важлива ідеологічна роль у формуванні лояльного ставлення місцевих українців до польської держави¹⁵.

Успішне функціонування Кременецького ліцею та його структурних підрозділів забезпечувалося значним економічним потенціалом закладу. Господарство ліцею складалося з лісових володінь, земельних угідь та промислових підприємств. Ліцей перебував на повному самофінансуванні.

Наявність власних коштів та їх ефективне використання забезпечило можливість Кременецькому ліцею фінансувати не лише власні науково-освітні проекти, а й діяльність багатьох польських освітніх і культурних інституцій на території Волинського воєводства. У 1927–1930 рр. загальний розмір цієї допомоги склав 270 тис. зл., з них 46 тис. зл. було виділено на розвиток різних форм позашкільної роботи Волинського кураторіуму, 6 тис. зл. – на будівництво та ремонт римо-католицьких храмів, 10 тис. зл. – на будівництво початкових шкіл. 9 тис. зл. фінансової допомоги від Ліцею отримала Польська шкільна Матица, 20 тис. зл. – Волинський союз сільської молоді, 5 тис. зл. – учительська семінарія

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

ПШМ в Луцьку, 3 тис. зл. – польський театр у Луцьку. Важливою статтею видатків ліцею були стипендії для незаможних і здібних учнів. Для цих цілей Ліцей виділив 67 тис. зл.¹⁶.

Успішна фінансова діяльність Ліцею давала йому змогу створювати наукові підрозділи, які не передбачали державного фінансування. Це, зокрема, бібліотека Кременецького ліцею (у 1933 р. налічувала 8 917 томів книг, з яких 45 – стародруки та рукописи¹⁷, музей Кременецької землі ім. д-ра Віллібальда Бессера¹⁸, Волинський науково-дослідний інститут¹⁹.

Таким чином, Кременецький ліцей був важливим осередком громадського, освітнього, наукового, культурного життя міжвоєнної Волині. Він відіграв помітну роль у розвитку освіти та науки на західноволинських землях. Поряд з цим в діяльності цього навчального закладу в 1920–1930-х рр. чітко відслідковується його політико-ідеологічна функція – прилучення місцевої молоді до традицій польської освіти, мови та культури, її поступова інтеграція до польського культурного простору.

У системі навчальних закладів Волинського шкільного округу важливе місце посідали *професійно-технічні школи*. Потреби подолання цивілізаційної відсталості краю, гостра нестача кваліфікованої робочої сили, модернізаційна перебудова окремих секторів економіки волинського регіону вимагали фахово підготовлених кадрів. Для забезпечення краю кваліфікованими працівниками різних профілів створювались професійні навчальні заклади. З урахуванням специфіки та потреб волинського регіону вони мали певну спеціалізацію. Найбільш поширеними на Волині були промислово-ремісничі, торгівельні та сільськогосподарські школи.

Станом на 1929 р. на території Волинського воєводства діяло 19 промислово-технічних, торгових, а також кілька рільничих шкіл²⁰. До кінця міжвоєнного двадцятиліття чисельність професійних навчальних закладів на Волині зростає до 35, з них 22 школи займались підготовкою промислово-технічних кадрів, 6 – готували фахівців торгівельної і банківської сфери, 5 шкіл мали сільськогосподарську спеціалізацію, у двох навчальних закладах молодь могла здобувати навички ведення домашнього господарства²¹. За структурою професійне шкільництво поділялось на фахові школи нижчого рівня, гімназії (ліцеї) та професійні курси.

За формою власності професійні школи були державними та приватними. Ряд навчальних закладів фінансувались органами місцевого самоврядування. Упродовж міжвоєнного періоду професійно-технічну підготовку волинської молоді забезпечували такі державні навчальні заклади: державна школа (згодом ліцей) землемірів та дорожніх техніків у Ковелі, будівельно-реміснича (мулярська), а також столярська школи у Кременці, механічна гімназія у Ковелі й жіноча кравецька гімназія у Луцьку²². Станом на 1937/38 н.р. в них здобувало професійну освіту 504 учні. Навчання в цих школах зазвичай тривало три роки. У школах вивчали як загальноосвітні, так і фахові дисципліни. Навчання усіх предметів в державних школах проводилося польською мовою.

Серед приватних професійно-технічних навчальних закладів найбільшою популярністю користувалися: механічна гімназія у Володимирі (167 учнів), механічні школи у Здолбунові (137 учнів) та Сарнах (122 учні), кравецька жіноча гімназія у Рівному (166 учнів), а також приватні кравецькі школи у Ковелі (158 учнів), Рівному (136 учнів) та Сарнах (130 учнів)²³. З основами банківської справи, діловодства, торгівлі молодь знайомилася у фахових торгових (комерційних) школах найбільших міст воєводства – Луцька, Рівного, Ковеля та Дубно. У 1937/38 н.р. у цих школах загалом навчалось бл. 1000 учнів, переважно поляків.

Більшість приватних професійно-технічних шкіл перебували на утриманні товариств, професійних союзів, а також приватних осіб. Найбільшу допомогу в організації та фінансуванні закладів професійної освіти надавали громадсько-культурні організації, як то: Товариство розповсюдження професійної і рільничої праці серед євреїв, Товариство підтримки професійної освіти на Волині, Союз жінок громадської праці, Товариство Провидіння Божого, гуртки Сільських господиень, Товариство польських купців, Товариство учителів середніх і вищих шкіл, ПШМ, єврейське батьківське товариство «Освіта» тощо²⁴.

В структурі професійної освіти важливе місце *посідали сільськогосподарські навчальні заклади*. Волинь була аграрним регіоном, де провідну роль відігравало сільське господарство. Тому одним із актуальних завдань, які ставила перед собою воєводська адміністрація у справі піднесення волинського шкільництва стало розповсюдження фахової

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

освіти серед селян. Ця роль покладалась на навчальні заклади, які мали готувати фахівців сільськогосподарських спеціальностей.

Одним з перших таких освітніх закладів сільськогосподарського профілю стала державна рільнича школа, відкрита за сприяння воєводської адміністрація у жовтні 1924 р. у с. Тростянець, Луцького району²⁵. Окрім Тростянця, на території Волинського воєводства державні сільськогосподарські навчальні заклади діяли у Шубкові, Рівненського повіту (державна рільничо-хмелярська школа), Доротичах, Сарненського повіту (державна школа рільничого навчання ім. проф. Юзефа Мікуловського-Поморського), Адамівці, Ковельського повіту (державна рільнича школа), Гориньгороді, Рівненського повіту (державна школа підготовки сільських господарів). Загалом у 1938 р. в 5 державних рільничих школах на Волині навчалось 187 учнів²⁶. Для майже 2 мільйонного населення (переважно сільського) краю ці показники були вкрай низькими.

Зауважимо, що відкриття державних непольських фахових шкіл на Волині влада не допускала. У міжвоєнний період на території Волинського воєводства діяло лише кілька єврейських приватних професійних навчальних закладів. Шкіл з українською мовою навчання (державних чи приватних) у міжвоєнний період на Волині не існувало.

Важлива роль в системі польської освіти у 20–30-х рр. приділялась *позашкільному навчанню*. Насамперед воно було спрямоване на задоволення освітніх потреб сільського населення Волині. Відсоток неграмотних серед дорослих мешканців волинського села залишався доволі високим. Окрім того, влада вважала, що долучення до системи польської освіти якнайширших верств місцевого населення сприятиме «вихованню свідомих, відповідальних і активних громадян держави», проінфікованих духом польського патріотизму²⁷. Основними формами позашкільної освіти на західноволинських землях у міжвоєнний період були: вечірні курси та початкові школи для дорослих, пересувні бібліотеки, світлиці – як культурно-освітні осередки при початкових школах, народні хори, недільні університети.

Найрозповсюдженішою формою освіти для дорослого населення села були вечірні курси. У 1936 р. курси діяли у 759 місцевостях Волинського воєводства, а їх слухачами були 22 432 особи²⁸. Переважну більшість слухачів вечірніх курсів складали українські селяни. Так з 8542 осіб, які закінчили курси у 1929/30 н.р. 6018 були православного віросповідання і 2193 – римо-католиками²⁹.

Вечірні курси для дорослих проводились учителями початкових шкіл. Зазвичай заняття відбувались в зимову пору року, коли селяни були менш прив'язані до своїх господарств. Навчання тривало п'ять місяців: з 1 листопада до 1 квітня. Весь курс п'ятимісячного навчання був розрахований на 18 тижнів і складався з 162 лекційних годин³⁰. На курсах викладались як загально-освітні предмети, так і фахові дисципліни – рільництво, городництво, домашнє господарство. Важливе місце відводилось урокам громадянського виховання.

Тижневе навантаження (9 год.) для слухачів вечірніх курсів розподілялось наступним чином: польська мова і література – 2 год., математика – 2 год., господарство – 3 год., громадянська освіта – 2 год. До програми навчання курсів, які діяли в селах з переважно українським населенням додавалося й вивчення української мови обсягом 2 год. на тиждень³¹.

У тих повітах воєводства, де вечірні курси користувалися найбільшою популярністю серед місцевих мешканців (Кременецький, Дубенський, Ковельський, Володимирський, Здолбунівський) у 1929 р. інструктори позашкільної освіти Волинського кураторіуму розпочали створювати *світлиці* – освітньо-культурні осередки, які мали скласти конкуренцію українським «Просвітам»³². Їх розбудова проходила швидкими темпами. Якщо у 1933 р. Волинським кураторіумом було зареєстровано 445 світлиць³³, то у 1938 р. їх кількість зросла до 777³⁴. В світлицях, які зазвичай розташовувались в приміщеннях початкових шкіл, влаштовувались читальні, проводились освітні зібрання, лекції, товариські зустрічі, ставились вистави аматорських театрів, відбувались заняття народних хорів. Тут же діяли пункти пересувних бібліотек (у 1937 р. їх на Волині нараховувалось 1309)³⁵.

Окрім вечірніх курсів та світлиць важливою формою позашкільної освіти на Волині були *початкові школи для дорослих*. Ці школи розпочали свою діяльність у 1927/28 н.р. при військових гарнізонах Володимира, Рівного й Дубно. Їх слухачами були, головним чином, діючі підofiцери армії, котрі не мали повної початкової освіти і бажали отримати свідоцтва про закінчення семи класів початкової школи. Однак в цих школах навчались не

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

лише військові. Так, наприклад, у 1929/30 н.р. до підфіцерських шкіл, які діяли при державних початкових школах у Володимирі, Луцьку та Ковелі записалися працівники залізниці, а також кілька робітників промислових спеціальностей³⁶.

У 1930/31 н.р. на Волині існувало сім початкових шкіл для дорослих, а їх слухачами було бл. 700 осіб³⁷. Зазвичай такі школи перебували на самофінансуванні. Оплату праці вчителів здійснювали самі слухачі навчальних закладів або ж органи місцевого самоврядування. Курс навчання у школах для дорослих складався з двох рівнів і тривав упродовж двох навчальних років.

Нарешті ще однією нетиповою формою освіти для сільської молоді на Волині у 1920–1930-х рр. стали т.зв. *недільні університети*. Станом на 1935 р. їх на території воєводства діяло 13: 2 – у Горохівському повіті, 3 – в Костопільському, 4 – в Ковельському, 2 – в Кременецькому, 2 – в Луцькому і 1 університет для міської молоді у Рівному³⁸. Загалом в них навчалось 455 слухачів, г.ч. поляків та українців. Навчальна програма включала такі предмети як історія, громадянське виховання, охорона здоров'я, рільництво. Недільні університети діяли під опікою Кураторіуму, а їх роботою керували окружні інструктори позашкільної освіти.

Т.ч. упродовж міжвоєнного періоду на Волині була створена доволі розгалужена мережа початкових, середніх, професійно-технічних та позашкільних польськомовних навчальних закладів. Їх основна мета полягала не лише в тому, щоб максимально охопити місцевих мешканців (передовсім поляків) системою шкільної освіти. Не менш важливою в їх діяльності була й ідеологічна складова – громадянське виховання молоді, пропаганда ідеї «польсько-українського співжиття» на Волині, долучення якнайширших верств населення до здобутків польської культури, літератури, мистецтва.

Джерела та література:

1. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1926. – Т. XXIII. – С. 62; 2. Bartoszewicz J. Znaczenie polityczne kresów wschodnich dla Polski. – Warszawa, 1924. – С. 32; 3. Держархів Волинської області (Далі - ДАВО). – Ф. 46. – Оп. 8. – Спр. 1556. – Арк. 5 зв.; 4. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 2. – Спр. 209. – Арк. 29; 5. Polska Macierz Szkolna na Wołyniu. – Równe, 1938. – С. 24; 6. Там само. – С. 26–28; 7. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 2. – Спр. 209. – Арк. 29; 8. Там само. – Арк. 29 зв.; 9. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym. – Warszawa, 2005. – С. 62; 10. Держархів Тернопільської області (Далі - ДАТО). – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 4; 11. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 3 зв.; 12. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1 зв.; 13. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 2 зв.; 14. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 2; 15. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 12 зв.; 16. Mędrzecki W. Inteligencja polska... – С. 248; 17. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 14; 18. Оболончик Н., Шваб А. Організаційно-структурні засади діяльності Кременецького ліцею в 1920-1930 рр. // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2001. – №10. – С. 22; 19. Оболончик Н. Волинський науковий інститут при кременецькому ліцеї (1938-1940 рр.) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 2002. – Вип. 7. – С. 85–88; 20. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 3356. – Арк. 31–31 зв.; 21. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 6. – Спр. 229. – Арк. 95 зв.–96 зв.; 22. Там само. – Арк. 95 зв.; 23. Там само. – Арк. 95 зв. – 96 зв.; 24. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 38–38 зв.; 25. Добровичська В. Професійне шкільництво Західної Волині (1921–1939) // Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». – Рівне, 2008. – Вип. 14. – С. 125; 26. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 6. – Спр. 229. – Арк. 95 зв. – 96 зв.; 27. Organizacja oświaty pozaszkolnej w okręgu szk. Wołyńskim w latach 1929/30 i 1930/31 (dodatek do Dziennika Urzędowego Kuratorjum O.S.W. za listopad r.1931) – Łuck , 1931. – С. 14–15; 28. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 6. – Спр. 229. – Арк. 100; 29. Organizacja oświaty pozaszkolnej... – С. 9; 30. Organizacja oświaty pozaszkolnej w okręgu szk. Wołyńskim w latach 1931/32 i 1932/33 (dodatek do Dziennika Urzędowego Kuratorjum O.S.W. za październik r.1933) – Łuck, 1933 – С. 32; 31. Там само; 32. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 3356. – Арк. 334; 33. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 51 зв.; 34. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 6. – Спр. 229. – Арк. 100; 35. Там само; 36. Organizacja oświaty pozaszkolnej w okręgu szk. Wołyńskim w latach 1929/30 i 1930/31... – С. 17; 37. Там само. – С. 18; 38. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 5. – Спр. 72. – Арк. 67 зв.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Сергій Гладишук

Участь громадських діячів Західної Волині у польсько-українських конференціях 1920 р.

Впродовж 1918–1919 рр. тривала польсько-українська війна внаслідок якої західні повіті колишньої Волинської губернії Російської імперії були зайняті підрозділами Війська Польського. Весною 1919 р. на означених теренах розпочалося формування польської цивільної адміністрації у вигляді Управління повітів Волині, а згодом Волинського округу, які були підзвітні спочатку Цивільному управлінню східних земель, а згодом із початку 1920 р. – Цивільному управлінню земель Волині і Подільського фронту.

Першочергово, впродовж 1919 р., незважаючи на зайняття Західної Волині Військом Польським, державна приналежність регіону залишалася невизначеною. Начальник держави Ю. Пілсудський, якому була підзвітна адміністрація на теренах так званих «східних кресів» планував приєднати означені території шляхом плебісциту, як акту добровільного волевиявлення місцевого населення. На означені цілі надавалися значні фінансові ресурси та була спрямована діяльність польських громадських організацій, які діяли на східному порубіжжі Другої Речі Посполитої. Найдієвішою із них було товариство «Кресова сторожа», що розпочало свою діяльність в регіоні на початку 1919 р. Його завдання полягало у формуванні позитивного образу Польщі серед населення Західної Волині та спробі налагодити співпрацю із представниками інших національностей, в першу чергу, із українцями.

Діяльність «Кресової сторожі» гальмувала місцева локальна адміністрація Західної Волині, яка складалася в переважній основі із польських землевласників. Останні намагалися зберегти своє панівне становище в регіоні та протидіяли будь-яким поступкам ініційованим «Кресовою сторожою».

Проти проведення плебісциту на порубіжних теренах Другої Речі Посполитої виступали країни Антанти. На підтвердження варто навести спогади Ю. Пілсудського про розмову із італійським послом, що відбулася наприкінці 1919 р.: «У розмові зі мною італійський посол радив не проводити плебісциту без попереднього узгодження із Антантою. В протилежному випадку він передбачав загострення відносин із країнами Заходу. Видається, що посол висловлював не думку Італії, а напевно, був підсланий представниками Англії, котрі не хотіли відверто висловлювати свою позицію» [1, к. 54]. Варто відзначити, що в листопаді 1919 р. Начальник держави зустрівся із представниками Сейму Другої Речі Посполитої та висловив намір провести плебісцит на територіях Цивільного управління східних земель. Країни Заходу виступали проти подібних дій, зважаючи на постанови Версальського трактату, який наголошував, що «жоден плебісцит не може бути проведений під час військової окупації зацікавленою стороною» [1, к. 55]. Зважаючи на подібну поставу країн Антанти та внутрішньої опозиції в Польщі, питання плебісциту відкладалося на невизначений термін, а згодом і зникло із порядку денного, після початку польсько-українських переговорів, що завершилися підписанням договору весною 1920 р., згідно якого територія Західної Волині визнавалася частиною Польщі.

Після визнання українською стороною прав Польщі на територію Західної Волині розпочинаються польсько-українські конференції стосовно подальшого співжиття у складі Другої Речі Посполитої. Активну участь в подібних зустрічах та з'їздах взяли громадські діячі Західної Волині. Найпоказовішими були польсько-українська конференція у Варшаві, що відбулася у червні 1920 р. та з'їзд громадських діячів Волині усіх національностей, що відбувся наприкінці 1920 р. у Луцьку. Варто розглянути їх детальніше.

Польсько-українська конференція відбулася 9 червня 1920 р. у Варшаві. Від української сторони прибуло 16 делегатів із Холмщини, Підляшшя, Західного Полісся та Західної Волині. Остання була представлена Ковельським, Луцьким та Володимирським повітами на чолі із М. Луцкевичем, який разом із громадським діячем Холмщини А. Васиньчуком, очолювали українську делегацію. Із польської сторони участь в зустрічі взяли представники 5 політичних клубів у складі 185 послів. Усім учасникам конференції було роздано двомовний текст меморіалу, що повинен був стати підставою до дискусії. На думку польського дослідника М. Шуміла саме А. Васиньчук був основним автором тексту, що розглядав питання національно-територіальної автономії для земель із переважачою часткою українського населення [2, s. 107]. Однак, не варто недооцінювати впливу, на формування постулатів меморіалу, українських діячів Західної Волині і, в першу чергу,

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

кооператора та громадського діяча М. Луцкевича. Документ не містив положень про Східну Галичину, оскільки її правовий статус ще не був юридично врегульований.

У вступі до меморіалу зазначалося, що «внаслідок політичних обставин частина українського населення опинилася в кордонах Польщі і за подібного розвитку подій вважає за доцільне лояльно співпрацювати над створенням належного громадського життя в кордонах Речі Посполитої» [3, s. 129]. Після цього перераховувалися загальні умови польсько-української співпраці на засадах рівноправ'я та взаємоповаги: «Українське населення на рівні із польським повинне користуватися усіма громадянськими правами, як то свобода слова, друку, зібрань, тощо. Попередні заходи місцевої влади, спрямовані на гальмування українського руху і підтримку москвофільських тенденцій, мають бути негайно зупинені. Уряд повинен амністувати осіб, котрі брали участь в польсько-українській війні. Необхідно скасувати військово-окупаційні органи влади на територіях із українським населенням. Варто врегулювати справу вільного вибору державної приналежності» [4, s. 5]. Зважаючи на означену позицію представників українського руху можна стверджувати, що адміністрація Другої Речі Посполитої на теренах Західної Волині розглядалася, як примусово встановлена і неефективна. Волинський округ Цивільного управління земель Волині і Подільського фронту необхідно було ліквідувати, а нову адміністративну одиницю урівняти в правах із центральними та західними воєводствами держави.

Стосовно адміністративної політики планувалося: «Усі території із переважною більшістю українського населення об'єднати в одну адміністративну одиницю, а саме: Волинський округ – в кордонах визначених польсько-українським договором від квітня 1920 р.; Холмський округ – Грубешівський, Томашівський, Холмський та Замойський повіти, що наразі входять до складу Люблінського воєводства; Південне Полісся – Більський, Володавський і Константинівський повіти Люблінського воєводства; Північне Полісся – Брестський, Кобринський та Пружанський повіти Цивільного управління східних земель та Більський повіт Білостоцького округу; Західне Полісся – Пінський повіт колишньої Мінської губернії. Необхідно остаточно ліквідувати існуючі кордони між українськими землями та іншими територіями Речі Посполитої. [...] Варто організувати самоуправління на загальнодержавних засадах. Українська мова в управлінському апараті, судівництві та самоврядуванні визнається за регіональну і, стосовно до центральної влади, за рівноправну із польською. Державні посади повинні бути доступні для усього населення, незалежно від національності та віровизнання. [...] Для забезпечення інтересів українського соціуму до міністерства внутрішніх справ, міністерства визнань, освіти та публічних робіт будуть залучені радники української національності» [3, s. 130]. Фактично, згідно положень документу, території із переважною більшістю українського населення повинні були отримати автономний статус у складі Другої Речі Посполитої. Передбачалося рівноправ'я українців та поляків у системі управлінського апарату та створення окремої української адміністративної одиниці.

Значна увага в меморіалі приділялася шкільництву. Передбачалося впровадження обов'язкового шкільного примусу, що було дуже важливим для українського населення Західної Волині, значна частина якого продовжувала залишатися неписемною. Освітні потреби українців планувалося реалізовувати у школах різних типів із усіма правами, що були передбачені для польських державних шкіл. Мовою викладання повинна була стати українська проте польська мала б статус обов'язкового предмета. Автори документу наполягали на відкритті осінню 1920 р., на державні кошти, мережі українських національних шкіл, гімназій та вчительських семінарів у Володимирі, Ковелі, Луцьку, Бресті та Холмі. Задля подолання москвофільських впливів російські школи необхідно було переформатувати на українські. Розглядалося питання про організацію, найближчим часом, курсів польської мови для українських вчителів та створення окремої української шкільної адміністрації [4, s. 5].

Означену польсько-українську конференцію розпочав керівник політичного клубу селянської партії ПСЛ «Визволене» Б. Столярський. Він наголосив на важливості цієї зустрічі та висловив своє задоволення стосовно першочергової спроби налагодження міжнаціонального діалогу. Під час дискусії над текстом меморіалу посол І. Дашинський погодився із запропонованими українцями постулатами та запевнив, що польські соціалісти будуть всіляко підтримувати реалізацію запропонованого документу. Лише посол Я. Домбський із ПСЛ «Пяст» мав певні зауваження до територіального окреслення майбутньої

У К Р А Ї Н Я - П О Л Ї Щ Я

автономної адміністративної одиниці. Учасники конференції погодилися із тим, що українське питання варто поставити на порядок денний засідання Сейму. Українці, натомість, засвідчили, що «навмисне заклали у текст меморіалу помірковані сподівання, обмежуючи їх лише найважливішими національними потребами» [4, с. 4].

Польсько-українська зустріч була перервана із приводу політичної кризи у Другій Речі Посполитій, спричиненої відставкою уряду Л. Скульського. Делегати прийняли рішення скликати найближчим часом чергову конференцію, а також створити спеціальну парламентську комісію в польсько-українських справах у складі: Я. Домбського, З. Дрешера та І. Космовської. Означені діячі польського політикуму зобов'язувалися підтримувати контакти із українськими громадськими діячами та вносити клопотання про розгляд положень меморіалу у Сеймі. Після конференції відбувся бенкет на якому свої промови виголосили Т. Голувко, І. Космовська та М. Луцкевич [5, к. 132]. Урядова криза, що тривала понад 2 тижні, а також невдалий хід військової кампанії негативно позначилися на результатах означеної зустрічі. Український меморіал не дістав належного обговорення та підтримки серед політичних кіл Другої Речі Посполитої.

Загалом меморіал передбачав національно-територіальну автономію для українського населення із власною адміністративною одиницею. На частково відокремленому регіоні планувалося запровадити двомовне управління та автономне українське шкільництво. Натомість, документ не передбачав власного крайового парламенту та законодавства, обмежуючись лише радниками при окремих міністерствах. Означені постулати задовольняли культурно-освітні потреби населення, а також легітимізували українців у якості повноправних громадян Польської держави. Зважаючи на це, можна стверджувати, що за успішного розвитку військової кампанії літа 1920 р. меморіал був би підтриманий центром і лівицею польського політику на чолі із польськими соціалістами. Проблемою, однак, могло стати територіальне окреслення кордону для автономної адміністративної одиниці, що включало б Холмщину та Підляшшя із навколишніми землями. Польська сторона, в особі посла Я. Домбського, ще на початку конференції критично висловилися із цього приводу.

За посередництва української інтелігенції Західної Волині 12 і 13 грудня 1920 р. у Луцьку було організовано з'їзд громадських діячів усіх національностей регіону. Метою зустрічі була спроба започаткувати співпрацю між населенням і польською адміністрацією. В з'їзді взяли участь представники усіх політичних чинників регіону, котрі висловилися за польсько-українське порозуміння. Після спільної дискусії були ухвалені політичні, економічні та освітні внески, що виголосили В. Хоїнський, М. Косач та М. Луцкевич із Ковельського повіту, с. Капусцінський та А. Залевський із Луцького [6, к. 9].

Зважаючи на російську загрозу громадські діячі Західної Волині погоджувалися на тісну співпрацю під гаслом «вільні з вільними, рівні з рівними» задля національного, економічного та культурного розвитку усього населення регіону. З'їзд звернувся до польського та українського урядів із проханням й надалі підтримувати між собою мирні відносини, незважаючи на складні політичні проблеми. Українські представники домагалися права на вільне використання української мови в адміністрації, самоврядуванні, судівництві, шкільництві та прирівнянні її до польської. Окрім цього, планувалося скасувати кордон між Західною Волиню та теренами Другої Речі Посполитої. Управлінський апарат регіону планувалося замінити на адміністративну систему, що вже функціонувала в інших воєводствах держави. Актуальним залишалося питання щодо запровадження самоврядування на теренах регіону. Державні посади мали бути доступні для усього населення Західної Волині, без огляду на національність та віросповідання. При визначенні кандидатів для адміністративної праці необхідно було враховувати думку, перш за все, українського соціуму, як найчисельнішого [7, с. 2].

У справах церкви українські громадські діячі домагалися цілковитого звільнення з-під російського впливу і заснування, натомість, православної митрополії у Польщі, що була б незалежною від Москви. Окрім цього, делегати вимагали від Уряду Другої Речі Посполитої видання розпорядження про заборону волинському православному духовенству проводити русифікаційну діяльність, як через школу, так і через церкву. Викладання релігії у школах, проповіді у церквах, ведення церковно-урядових книг не повинні були провадитися на російській мові, як на не місцевій. Розглядалися питання про майбутню діяльність

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

церковних братств, що повинні були функціонувати на тих самих засадах, що і товариства та громадські організації [348, к. 11].

В культурно-освітній сфері декларувалася тісна співпраця у справі «знищення до щенту на Волині всіх наслідків російської культури і державності» [7, с. 3]. Планувалося запровадити обов'язкове державне шкільництво для усього місцевого населення. Мова навчання у початкових школах повинна була залежати від національного складу учнів певної місцевості. У школах із українською мовою навчання, польська мала б статут обов'язкового предмету. В інших початкових навчальних закладах необхідно було б вивчати українську. З'їзд стояв на позиції створення спільної шкільної адміністрації, що складалася б із двох референтів – одного поляка для польських шкіл і одного українця для шкіл українських. Разом з тим, стимулювалася організація позашкільної освіти шляхом заснування молодіжних гуртків [5, к. 12].

Економічні внески закликали населення Західної Волині, незважаючи на конфесійну приналежність та національність, засновувати спільні господарчі спілки, кооперативи, а також відновлювати діяльність попередніх об'єднань. Заохочувалася підготовка відповідних кадрів через організацію фахових шкіл та курсів. Після цього були ухвалені додаткові зауваги до центральної адміністрації стосовно проблеми відбудови регіону, легалізації кооперативів та інших українських громадських організацій, розвиток яких гальмувався попередніми розпорядженнями Генерального комісара східних земель і Головного комісара земель Волині та Подільського фронту.

Наприкінці своєї роботи з'їзд одноголосно схвалив текст телеграм до Начальника держави, керівника Уряду та міністра освіти. Окрім цього, було створено Виконавчий комітет, який перебирав на себе зобов'язання втілювати у життя ухвали зустрічі. До новоствореного органу увійшло 7 членів: 3 українці, 2 поляки, 1 чех та 1 німець. На цьому з'їзді було завершено, а делегати «удалися до своїх місцевостей, куди вони, разом з собою, повезли нові надії і нові переконання [...] щодо широкого поля праці на ймення світлої будучини» [7, с. 4].

По завершенні з'їзду була сформована комісія, що згодом прибула до Варшави, де представила перед урядом і Сеймом, результати домовленостей [5, к. 13]. До комісії увійшли: І. Власовський – представник від українців, Ю. Вельк – представник від чехів та С. Капусцінський – від поляків. У столиці Польщі, за відсутності прем'єр-міністра В. Вітоса, делегація була прийнята міністром внутрішніх справ Л. Скульським та міністром освіти М. Ратаєм. Окрім цього були проведені переговори із представниками Сейму та окремими варшавськими часописами.

Міністр внутрішніх справ позитивно оцінив ухвали з'їзду громадських діячів Волині усіх національностей, відзначивши, що вони сприяють польсько-українській співпраці. Окрім цього, урядовця цікавило відношення волинських діячів до українського руху в Східній Галичині. Відповідь на поставлене питання озвучив І. Власовський, котрий відзначив, що «український рух на Волині розвивається цілковито самостійно і зовсім не підлягає впливу зі Східної Галичини. Це пояснюється різницею тих обставин, в яких знаходиться Волинь і Східна Галичина» [8, с. 4]. Разом із тим, І. Власовський сподівався, що польсько-українські відносини на теренах Західної Волині матимуть кращі перспективи ніж у сусідньому регіоні. Статус Східної Галичини потребував юридичного оформлення та визнання. Західна Волинь, згідно домовленостей між Українською Народною Республікою та Другою Річчю Посполитою із середини 1920 р. підпорядковувалася центральному уряду. За таких умов домовлятися громадським діячам регіону доводилося лише про статус земель у складі Польщі, а не юридичну державну приналежність, що вже була визначеною без їх участі.

Усі внески «волинської делегації» міністр внутрішніх справ визнав цілком задовільними і такими, що відповідають інтересам держави. Дискусія розгорнулася стосовно призначення двох референтів до справ шкільництва, однак і тут було відзначено можливість, за необхідності, призначення українського представника. Насамкінець Л. Скульський запевнив делегацію, що «український народ вскорі буде мати свій український університет, який відкриє польська держава» [8, с. 5].

У середовищі Сеймових представників делегація віднайшла часткове порозуміння і отримала запевнення, що окремі представники польського політикуму будуть підтримувати ухвали з'їзду та всіляко сприяти польсько-українському порозумінню. На завершення

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

громадські діячі Західної Волині відвідали редакції столичних видань, де пояснили причину свого візиту до Варшави. Після цього, делегати повернулися на терени Західної Волині будучи впевненими, що «польський уряд не буде ставити ніякої перешкоди праці в тим напрямку, а навпаки, піде на зустріч спільним висилкам волинського громадянства й уділить своєї допомоги та підтримання» [8, с. 5].

Загалом, польські громадські діячі підтвердили право українського населення домагатися вільного національного і культурного розвитку в Другій Речі Посполитій. Натомість українці відзначили свою лояльність Польській державі, визнали себе за її громадян і заобов'язалися співпрацювати із польським населенням [5, к. 13].

Отож, означені конференції могли стати вагомим кроком у справі налагодження мирного діалогу між українським та польським населенням на теренах Західної Волині. Українці сподівалися на зміну постави адміністративного апарату стосовно українського руху, національного шкільництва, української інтелігенції та місцевого самоврядування. Проте, ситуація в польсько-українських стосунках, в силу різних обставин, докорінним чином не змінилася, хоча момент для цього був досить вдалий.

Джерела та література:

1. Instytut Józefa Piłsudskiego w Łondynie. Zesp. 709/1 (Józef Piłsudski), sygn. 3 (Korespondencja Marszałka), 108 k. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pilsudski.org.uk/archiwa/teczka.php?nonav=0&nrr=709&n>. 2. Szumiło M. Ukraińskie koncepcje autonomii terytorialnej w ramach Drugiej Rzeczypospolitej / Mirosław Szumiło // Rocznik Lubelski. – Lublin: Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Lublinie, 2011. – S. 106–121. 3. Szumiło M. Antoni Wasyńczuk 1883–1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk / Mirosław Szumiło. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. – 147 s. 4. Przymierze. – №13. – 7 listopada 1920 r. – S. 4–7. 5. Centralne Archiwum Wojskowe. Zespół I.301.8. Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego. Sygn. I.301.8.307. Raporty Straży Kresowej z powiatów: kowelskiego, łuckiego, oszmiańskiego, rówieńskiego i nowogrodzkiego. 11. 12. 1919 – 01. 04. 1920 rr., 309 k. 6. Archiwum Akt Nowych. Towarzystwo Straży Kresowej. Sygn. 251. Wydział organizacyjny. Naczelna Rada Ludowa Ziemi Wołyńskiej, 1919–1921., 72 k. 7. Наш голос. – 1920 р. – Ч. 12. – 19 грудня. – С. 2. 8. Наш голос. – 1921 р. – Ч. 18. – 27 лютого. – С. 4.

Віктор Доценко

Опір римо-католицького духовенства та віруючих більшовицькій атеїстичній політиці у 1920-30-ті рр.

Проблеми взаємовідносин римо-католицької церкви, віруючих та держави в 1920-х – 1930-х рр. знайшла своє певне відображення в українській та польській історіографії, низці документальних збірників. Серед робіт, що привернули увагу дослідників необхідно виділити роботи Л.Л. Місінкевича, М.П. Жолоба, М.А. Журби та інших.

Метою статті є спроба відстежити стосунки між віруючими римо-католиками, в основному представленими в Україні польською громадою Правобережної України, та компартійними органами, а також з'ясувати ступінь опору з боку віруючих атеїстичним кампаніям організованим більшовиками.

Встановлення радянської влади в Україні супроводжувалось послідовним наступом компартійним органів на свободу совісті і віросповідань. Між більшовиками та віруючими різних християнських церков та конфесій склалися складні стосунки, які досить часто переростали у соціальні конфлікти. Упродовж 1920-х рр. компартійні органи реалізовували політику поступової соціально-політичної і економічної дискримінації віруючих різних конфесій. Влада у стосунках з віруючими та церковним кліром застосовувала різноманітні пропагандистські кампанії, проводила акції з вилучення церковних цінностей, старовинних релігійних текстів, одночасно відбувалось перепрофілювання культових споруд, переслідувались священники. Так, у 1923 р. почав виходити журнал «Безбожник», на сторінках якого найбрутальнішим чином висвітлювалися релігійні догмати, церковні свята і обряди, у спотвореному вигляді подавалось духовенство[1].

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Особливо складні стосунки склалися між представниками атеїстичної влади та віруючими поляками-католиками Правобережної України. Завершення радянської-польської війни 1921 р. підписанням Ризького мирного договору, залишило по собі невирішеність територіального питання. Влада вимушена була рахуватися з існуванням на Волині та Поділлі більш ніж трьохсоттисячної польської громади, яка досить негативно ставилась до нової влади. Так, польські селяни, відчувши на собі методи «військового комунізму» та прояви диктатури пролетаріату, справедливо вважали меншим злом відновлення «буржуазно-поміщицької» влади. Це підтверджують результати проведеного Всеукраїнською КНС у 1921 р. обстеження польських сіл Новоград-Волинського, Полонського, Заславського та Староконстянтинівського повітів Волинської губернії. «Поміщицькі прихвостні, - говорилося у звіті, - чекають повернення поміщиків із Польщі»[2]. Обстеження показало також високий рівень релігійності польського селянства.

Для боротьби з релігійністю польської меншин влада використовувала два основні методи. А саме: заходи адміністративного тиску і засоби антирелігійної пропаганди. Методи антирелігійної пропаганди, яку проводили співробітники партійно-каральних органів нової влади серед віруючих католиків України були різними. Атеїстичну агітацію на Правобережжі, особливо в прикордонних районах із Польщею, більшовики вели вкрай обачливо. Передусім це стосувалося питання про закриття римо-католицьких храмів, що могло бути розтлумачене як національне переслідування і яким обов'язково скористалися б керівники польського уряду з метою настроїти українських поляків проти радянської влади[3].

Щодо римо-католицької церкви та її віруючих влада застосовувала метод правового регламентування діяльності костелів та молитовних будинків. Місцеві органи влади постійно перевіряли священників та прихожан щодо дотримання радянського законодавства, періодично закривались релігійні споруди та недільні школи. Створювались перепони при офіційній реєстрації общин. Періодично рішенням місцевих адміністративно-владних органів, за порушення законодавства, закривались місцеві костели, їх майно вилучалось, а споруди перепрофілювались. У 1926 р. Черняхівський РВК передав місцевим освітнім установам відібрані приміщення місцевого костелу та Нейборкського молитовного будинку[4].

Серед польської молоді безкоштовно розповсюджувався польськомовний журнал «Войовничий безвірник». У ньому друкувались атеїстичні статті, наукові розвідки, а також велась пропаганда направлена проти Другої Речі Посполитої.

Крім того влада всіляко сприяла створенню та діяльності осередків атеїстичних культурно-пропагандистських організацій, проведенні антирелігійних вечорів у клубах та хатах читальнях і т.д. Рішення про організацію антиклерикальних кампаній приймалося керівництвом окружних партійних органів та доводилося до відома місцевого активу. Зокрема, 1 серпня 1928 р. Гурівський осередок організації «Безбожник» прийняв рішення про проведення пропагандистських кампаній серед польського населення та нищення осередків релігійного життя місцевої католицької громади[5].

На Волині і Поділлі створюється мережа польських робітничих та селянських клубів, хат-читалень та шкіл. ЦК КП(б)У розглядав роботу клубів як обов'язкову агітаційно-пропагандистську роботу для всіх національних відділів агітації і пропаганди. Клуби мали стати «центрами, що направляють всю роботу політичну і культурно-просвітницьку в напрямку комуністичного будівництва та пролетаризації національних меншин». Польська секція Одеського губкому в грудні 1920 р. на базі дореволюційного «Польського Дому» відкрила Польський робітничий клуб ім. Людовика Вишинського. При клубі діяла бібліотека та польська робітничая школа [6].

У середині 1920-х рр. влада посилює наступ на римо-католиків. У 1925 р. створюється добровільне товариство – Всеукраїнська рада спілки безвірників (з 1929 р. реорганізована в Спілку Войовничих безвірників). Товариство мало вести активну роботу проти всіх релігійних громад республіки незалежно від їх віросповідання, проводячи усну та друковану антирелігійну пропаганду, здійснювати атеїзацію освіти, науки, культури та побуту. У товаристві для атеїстичної роботи серед віруючих поляків було створено відповідна польська секція.

У польських сілрадах Волині під патронатом товариства створювались гуртки природознавства та техніки. У 1927 р. науково-атеїстичні гуртки діяли в польських селах та

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

підприємствах Мархлеського, Романівського, Новоград-Волинського та Володарського районів [7].

Культ войовничого атеїзму набув апогею під час суцільної колективізації, коли небажання національного селянства вступати до колгоспу оцінювалось як наслідок ворожих дій релігійних організацій. Насадження безбожництва, нищення культових споруд і пам'яток стало частиною репресивної політики влади, позаяк арешти священників і «показові процеси» над ними мали створити атмосферу страху і покори. Польська газета «Серп» дійшла до того, що назвала Великдень «куркульсько-фашистським празником», а саме святкування оцінила як «наступ куркулів» і дії «фашистської агентури». В іншій польській газеті «Голос молоді» було відкрито рубрику «Боротьба з релігією – боротьба за соціалізм», друкуючи рекомендації щодо проведення активістами громадських організацій анти великодньої кампанії [8].

Атеїстичні заходи більшовиків викликали серед польської громади значну протидію, яка виражалась у бойкоті різноманітних недільників та суботників, пропуску антирелігійних вечорів, відмові вступати до атеїстичних добровільних товариств. Прокурор УРСР Г. Железнодорожський 5 травня 1937 р. доповідав ЦК КП(б)У про «волинки», що постійно виникали на релігійному ґрунті у 1936-1937 рр. в усіх областях республіки і не минали безслідно для їх учасників. «В зиму 1936р. та 1937 р. проведено значну роботу по всіх областях УРСР по викриттю та покаранню контрреволюційних елементів серед церковників», - доповідав прокурор. «Є підстави гадати, що релігійна пропаганда провадиться якимось єдиним центром», - стверджував головний охоронець законності в республіці, радячи ЦК «посилити антирелігійну роботу всіх наших органів»[9].

Невдалою була спроба створити атеїстичний гурток при Миколаївському польському клубі. Місцеві польські робітники бойкотували лекції про виникнення життя на землі та доповіді про походження релігії прочитані упродовж жовтня 1925 – липня 1926 р. місцевим професором Сапожниковим[10].

Формою релігійного життя та опору атеїстичній пропаганді більшовиків у 1920-х рр. була діяльність релігійних гуртків, шкіл та підпільних духовних семінарій. У Києві при костелі св. Олександра в 1924-1929 рр. діяла організована прелатами Т. Скальським та К. Наскренцьким конспіративна римо-католицька духовна семінарія. Викладали в ній самі ксьондзи-організатори, а також кілька священників, які приїздили з провінції. Двох випускників – Й. Ковальського та А. Рибалтовського – 4 грудня 1928 р. було висвячено у сан, і вони приступили до душпастирської діяльності у парафіях України, яка, проте, тривала всього кілька місяців, оскільки у травні 1929 р. обидва вони опинилися за ґратами. Тоді ж до слідчого ізолятора ГПУ потрапила й решта (троє) підпільних семінаристів, які ще не скінчили курсу наук і не дістали духовного освячення [11].

У польських селах Волині та Поділля упродовж 1920-х рр. діяли релігійні громадські організації «ружинців» і «терціярів». Знаходячись до середини 1920-х рр. під офіційною забороною, відсторонені від участі у легальному громадському житті, вони мали значну підтримку серед польських селян. Гуртки «ружинців» і «терціярів» діяли практично в усіх селах, де проживали поляки. Так, в с. Гречани Проскурівського району у 1925 р. налічувалось 20 таких гуртків, в с. Зеленому Війтовецького району – 30. Учасники гуртків вивчали польську мову, допомагали маломісним польським селянським господарствам, вели національно-патріотичне виховання молоді. В середовищі гуртківців критикувалися радянські видання, велася кампанія проти офіційних часописів. Не дивлячи на переслідування активних учасників релігійних громадських організацій у кінці 1920-х – на початку 1930-х рр., вони продовжували існувати і у другій половині 1930-х рр.[12].

У першій третині 1930-х рр. влада застерігала від хибного уявлення, що вже начебто немає потреби проводити антирелігійну роботу, насправді не можна було послабляти пильність. Клерикали удосконалили методи пропаганди, застосовували різноманітні допоміжні організаційні форми роботи з населенням, намагалися наступати на ідеологічному фронті, зміцнювати ідеологічну підготовку активу. Разом з тим, представники релігійних громад намагалися пристосуватися, мобілізуючи маси, і при цьому прикривалися лояльністю до радянської влади [13]. Так, у польських селах Городокського району Вінницької області в серпні 1936 р. діяло 46 гуртків, кожен кількістю 10-15 осіб[14].

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Журнал «Безвірник» у серпні 1935 р. повідомляв про пасивність у роботі безвірницьких осередків та активізацію польських клерикальних елементів, поновленні роботи костелів у польських селах Житомирщини, Вінниччини та Одещини[15].

Не дивлячись на жорстку антирелігійну пропаганду, закриття культових споруд, арешти священників релігійне життя українських римо-католиків продовжувалось. Це був свого роду спротив карально-репресивній політиці режиму, боротьба польського населення за збереження своєї національно-культурної та конфесійної ідентичності. Так, після арешту в липні 1929 р. апостольського адміністратора Житомирської дієцезії К. Наскренцького його обов'язки став виконувати настоятель костьолу м. Житомира С. Яхневич. Він на початку 1930-х рр. особисто обслуговував 7 парафій. Так само поміж священників було розподілено інші католицькі громади, які залишились без пастирів [16].

Незважаючи на повсюдне закриття культових споруд, здійснення масових репресій проти римо-католицького духовенства і майже цілковиту ліквідацію легальних форм діяльності українські римо-католики упродовж 1920-х – 1930-х рр. продовжували сповідувати християнську віру та дотримуватись духовних традицій та обрядів. Польські селяни Волині та Поділля залишались у лоні римо-католицької церкви, яка для них стала основою для збереження національної ідентичності у роки радянського тоталітарного режиму в Україні.

Джерела та література:

1. Місінкевич Л.Л. Опір духовенства та віруючих більшовицькій політиці: ствердження державного атеїзму в 20-30-х рр. XX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). – 2005. – Вип.31. – С.63; 2. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. XX ст.). – К., 2002. – С.115; 3. Городецький О.В. Національна політика радянської держави щодо польського населення Півдня України (1921-1929 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2007. – С.103. 4. ДАЖО. – Ф.р.308. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.1; 5. Державний архів Житомирської області. – Ф.п.42. – Оп.1. – Спр.420. – Арк. 31; 6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.342. – Арк.10; 7. ДАЖО. – Ф.п.42. – Оп.1. – Спр.412. – Арк.32; 8. Мотричук Р.Г. Антирелігійна діяльність більшовиків серед етноменшин України в 1920-ті рр. // Антикризисний розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації. Матеріали V Міжнародної наукової конференції, (Київ-Буча, квітень 2015). – К.: Міленіум, 2015. – С.96; 9. Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії римо-католицької церкви (кінець 1917 -1937 рр.) // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2000. – Вип. 2/4 (13/15). – С.328; 10. Котляр Ю. Польське населення Півдня України в добу нової економічної політики (1921-1929 рр.) // Поляки на Півдні України: історія та сьогодення. Т.1. – Київ-Миколаїв, 2008. – С.295; 11. Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії римо-католицької церкви (кінець 1917 -1937 рр.) // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2000. – Вип. 2/4 (13/15). – С. 322; 12. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. XX ст.). – К, 2002. – С.114; 13. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 5309. – Арк. 4; 14. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. XX ст.). – К., 2002. – С.114; 15. Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000 р.). – Львів, 2001. – С.180; 16. Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії римо-католицької церкви (кінець 1917 -1937 рр.) // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2000. – Вип. 2/4 (13/15). – С. 325.

Тетяна Пірус, Катерина Пірус

Репресії проти поляків у 30-х роках XX ст. у селі Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області

У 30-х роках XX ст. у селі Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області здійснювалися репресії серед селян, робітників, службовців. До нашого часу немає точних даних про точну кількість репресованих. У 2001 році в 1-му томі «Вінницького мартиролога» широке коло громадян вперше могло знайти відомості про рахнян (корінних та тих, хто приїхав сюди працювати і жити), які зазнали репресій у 1937-1938 роках [1, с. 52, 64, 68, 111].

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Останніми роками видані унікальні книги «Реабілітовані історією: Вінницька область», у яких можна віднайти інформацію про репресованих жителів села Рахнів-Лісові [2]. Коротку інформацію про реабілітованих рахнівчан, зокрема, Байдака Матвія Григоровича, Барановського Франца Івановича, Бартка Євстафія Павловича, Білявського Миколу Антоновича, Біляєва Євгена Терентійовича подано у другому томі «Реабілітовані історією: Вінницька область» [3, с. 113, 129, 136, 200]. У третьому томі цього ж видання знаходимо дані про Ковалю Павла Євтихійовича, Костишина Мартина Маркеловича, Кребса Вітольда Станіславовича, Куцця Михайла Дорофійовича, Лиманського Тихона Даниловича, Мазура Федора Гнатовича, Майстренка Павла Макаровича, Михальського Леоніда Вікторовича, Молодецького Олександра Яковича, Мухіна Павла Васильовича [4, сс. 185, 304, 344, 570, 578, 719, 738, 770].

Для багатьох жителів Рахнів-Лісових тридцять років минулого ХХ століття були позначені жорстокими репресіями з боку радянської влади. Літні жителі села розповідали про 1937-1938 роки як такі, коли «забирали вночі, невинних, і ніколи вже люди не повернулись» [5].

Серед прізвищ репресованих рахнівчан, які зустрічаються в особових справах (знаходяться у Державному архіві Вінницької області) знаходимо прізвища польського походження. За даними Юхима Сіцінського, на кінець ХІХ ст. у Рахнах-Лісових проживало католиків – 23 чоловіки та 24 жінки [6, с.869]. Ймовірно, що їх нащадки зазнали репресій у 30-х роках ХХ ст.

У селі польські родини жили поруч із родинами українців. Їх діти разом ходили до школи, гралися на вулиці, товаришували. Дорослі працювали разом в установах, відзначали важливі родинні події, свята і вирішували спільні проблеми [7].

У другій половині 1937 року в селі почалися арешти. Репресій зазнавали і корінні рахнівчани, і вихідці з інших районів Вінниччини. Уродженець села Мовчани Жмеринського району Барановський Франц Іванович, 1898 р.н., поляк, який проживав у Рахнах-Лісових і працював рахівником, був звинувачений за ст. 54-10 КК УРСР в антирадянській агітації, спрямованій на підлив і дискредитацію існуючого ладу. За постановою судової трійки УНКВС Вінницької області 9 вересня 1937 року його було засуджено на 10 років виправно-трудових таборів. Реабілітований 16 лютого 1990 р. [8, с.64].

Уродженця села Рахнів-Лісових Бартка Стаха (Євстахія) Павловича, 1895 р.н., батька чотирьох дітей (14, 13, 12 і 2 років), поляка, комбайнера, заарештували 28 листопада 1937 року та відвезли до Брацлава. Допити відбувались у Брацлавській в'язниці. Стах Бартко служив у петлюрівській армії, брав участь в антиколгоспних волинках у 1930 р. До колгоспу Бартко Є.П. вступив лише у 1935 р. Його маєтковий стан на час арешту – 0,61 га землі та хата на сім'ю із шести осіб.

Бартка Стаха звинуватили за статтею 54-10 КК УРСР. Йому інкримінували систематичну контрреволюційну роботу, спрямовану на підлив заходів партії та радянської влади, а також шпигунську діяльність на користь Польщі. За три місяці до арешту Бартко Є.П. отримав паспорт, у якому було зазначено, що він українець. На допиті Євстафій спростував цей запис, підтвердивши, що це є невірним. Під час допиту, Бартко у контрреволюційній діяльності, спрямованій проти існуючого ладу, винним себе не визнав [9, арк. 6,8].

За короткий період (від арешту 28 листопада 1937 р. до винесення вироку про розстріл 18 грудня 1937 р.) не минуло й місяця. За рішенням Нарк. ВС і Прокур. СРСР Бартко Євстафій Павлович був розстріляний 9 січня 1938 р. Лише через багато років його старша дочка наважилася звернутись із проханням про перегляд справи батька. Бартко Ніна Стахівна отримала довідку від 27 листопада 1989 року про реабілітацію свого батька, через 52 роки після винесення вироку про його страту [10, арк. 25].

У червні 1928 року в Рахнах-Лісових відбулось весілля Кузи Йосипа Павловича та Василик Марії Кирилівни. Наречена була рідною сестрою Параски Кирилівни Свистун (дів. Василик). А наречений проживав у Рахнах лише декілька років, бо залишився у цих краях після війни з поляками у 1920 р. Спочатку він наймитував у сусідньому селі, а потім перейшов жити і працювати у Рахнів-Лісові. Тут познайомився з Марією. Молоде подружжя прожило деякий час у селі. Згодом чоловік поїхав до тодішньої української столиці – Харкова. Після народження доньки Марія поїхала до чоловіка. Йосип (Юзек) працював у міліції – вуличним регулювальником, а Марія – офіціанткою в їдальні. Рідні сестри (Параска

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

і Марія) підтримували між собою зв'язок: зустрічались, коли Марія приїздила у рідне село із сім'єю з Харкова, листувались. Щоправда, до Харкова писав листи чоловік Параски – Михайло Свистун, бо дружина його була неграмотною.

У Державному архіві Вінницької області у справі репресованого Свистуна М.М. міститься коротка довідка з Харківської області. Саме з неї можна дізнатись про відповіді Кузи Й.П. щодо родичів та знайомих дружини, які проживали в Рахнах Лісових, та про винесений йому вирок: «Постановлением Тройки УНКВД по Харьковской области от 14 января 1938 г., подвергнут высшей мере наказания Куза Йосиф Павлович, 1900 г.р., уроженецхут. Станиславчик, ныне Волынской области, укр., гражданин СССР, б/п, грамотн., до арестаработал в органах милиции Харькова.

Куза факт вербовки в контрреволюционной организации граждан села Рахны:... Байдак Иван, Бартко Стах и Мазур Федор, а также Свистуна Михаила не подтвердил... он показал, что Свистун М.М. является его родственником по жене, что он Куза об антисоветской деятельности с стороны Свистуна ничего не знает» [11, арк.59]. Після арешту чоловіка, так і не отримавши ніяких звісток від нього, у 1941 році (перед війною) Куза Марія Кирилівна повернулася у рідне село з маленькою донькою.

Ймовірно, що Куза Й.П. був заарештований у другій половині 1937 р. Одночасно з його долею вирішувалась і доля рахнянина Бартка Стаха у Брацлавській в'язниці Вінницької області. Обидва не визнавали безпідставних звинувачень. Обидва були розстріляні у січні 1938 року: дев'ятого – Бартко Є.П., а чотирнадцятого – Куза Й.П.

А через 6 місяців, після розстрілу у Харкові Кузи Й.П., до Свистуна Михайла Матвійовича у Рахнах-Лісових прийшли з арештом. Це сталося 12 липня 1938 р. На той час його сім'я складалась із п'яти осіб, з яких троє були діти – сини Андрій та Микола, і донька Надія. Свистуна М. М. звинувачували у тому, що він був агентом польської розвідки, за завданням якої проводив шпигунську діяльність [12, арк. 8]. Головною провиною його був «зв'язок» із Кузою Й.П., поляком, який його «завербував». Коли заарештували Михайла і посадили до в'язниці у Брацлаві, то Параска пішки дісталась туди, «до крові збивши стегна», і отримала побачення з чоловіком [13].

У справі звинуваченого зазначено, що у 1935 р. Свистун М.М. вийшов із колгоспу та почав працювати столяром, також згадана служба в армії Петлюри у 1919 році. Під час допитів під тиском слідчого Михайло Свистун визнав себе винним. Постановою трійки по Вінницькій області №19 від 6 вересня 1938 року йому винесено вирок про розстріл. Останні дні свого життя Михайло провів у Вінницькій тюрмі. 26 вересня 1938 року вирок було виконано. Арешт чоловіка став трагедією не лише для нього. Його рідні та близькі потрапили до категорії людей, яких в офіційних документах називали «члени сім'ї ворога народу». Вони зазнали поневірянь, горя, докладали багато зусиль, щоб отримати освіту.

Сім'ї Свистуна і Бартка планували вислати з Рахнів-Лісових на Донбас, але невідомо хто заступився за жінок і дітей, і вони залишились у рідному селі у своїх домівках.

У вересні 1956 року Параска Кирилівна Свистун подала заяву, в якій було прохання «...сообщить судьбу моего мужа Свистуна Михаила Матвеевича» [14, арк. 26]. Майже через 2 роки (після багатьох перевірок у різних установах) на її ім'я надійшла довідка від 1 липня 1958 року про реабілітацію Свистуна М. М. посмертно. Про цей факт свідчить коротка інформація у четвертій книзі «Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область» [15, с. 590].

У 1937-1938 рр. Вінницьким обласним управлінням НКВС було знищено близько 10 тисяч заарештованих мешканців села та області. «Вінницька справа» стала відомою під час німецької окупації травні-липні 1943 року, коли місцева влада на підставі заяв випадкових свідків організувала розкопування місць, де були зариті трупи. У 66 могилах були і мешканці з сіл Шаргородського району. З 675-ти ідентифікованих осіб 94 виявились мешканцями Шаргородського району. У книзі М.Купчишина та А.Мичака «Шаргородщина: сторінки історії» подано їхній поіменний список. Автори зазначають, що жителі понад 30 населених пунктів району не змогли прибути до Вінниці для впізнання своїх родичів і серед них із Рахнів-Лісових [16, с. 137-139].

Та були й інші причини, через які не встановлено імена жертв. Лише незадовго до смерті Параска Свистун розповіла своїй невістці Галині (дружині сина Миколи) про таємницю, яку зберігала десятиліттями [17]. Багато років цю таємницю зберігала і Галина Свистун. Зі слів Г.Свистун: «У 1943 році до неї (Параски) прийшла дружина репресованого

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Бартка – Марцеля разом із рахнянкою, яка жила у с. СокілецьНемирівського району. Вона розповіла жінкам, що німці дозволили подивитись розкопані могили, де були розстріляні репресовані, і тим, хто прийшов і впізнав своїх рідних, дозволили забрати додому, щоб поховати. Обидві дружини наступного дня вирушили раненько на Вінницю. Йшли «навпрошки», через Красне, Тиврів. Прийшли у Вінницю і побачили відкриті «кагати з трупами», які були присипані чимось білим. Парасці здалось, що присипані білою глиною... Параска Свистун впізнала свого чоловіка Михайла по чорній сатиновій сорочці: по вишивці на стоячому комірці і на маніжці, бо вона сама йому вишивала... Не призналась нікому... Повернулись додому. Не забрала Параска свого чоловіка...» [18, с. 197].

Мабуть були вагомі причини, які змусили дружину і матір трьох дітей прийняти таке непросте рішення і повернутись разом із Марцелею в село. Ймовірно, що завдяки цьому родини Параски Свистун та МарцеліБарткоуникли нових переслідувань після повернення радянської влади.

У 30-х роках ХХ ст. у Рахнах-Лісових унаслідок жорстоких репресій стали жертвами багато людей – селян, робітників, службовців – поляків та українців. Трагічні події назавжди закарбувались у народній пам'яті. Мученицька доля земляків, несправедливо вбитих, спонукає нас повернути їм їхні добрі імена.

Джерела та література:

1. Вінницький мартиролог. Книга пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20-50-ті рр. ХХ ст.). – Т.1. – Вінниця: Велес, 2001. – 398 с.
2. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область/ Редакція тому: І.С.Гамрецький (голова), В.П.Лациба, С.С.Нешик та ін. – Упорядники: В.П.Лациба (керівник), В.І.Білоконь, К.Д.Бухін, В.Ю.Васильєв, К.В.Завальнюк, С.Л.Калитко, П.М.Кравченко, І.Г.Паламар, Р.Ю.Подкур, О.К.Струкевич. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.
3. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область/ Редакція тому: Л.М.Спірідонова (голова), В.П.Лациба, С.С.Нешик та ін. – Упорядники: В.П.Лациба (керівник), В.І.Білоконь, К.Д.Бухін, В.Ю.Васильєв, В.В.Вижга, К.В.Завальнюк, С.Л.Калитко, П.М.Кравченко, І.П.Мельничук, І.Г.Паламар, В.І.Петренко, Р.Ю.Подкур, О.К.Струкевич. – Кн. 2. - Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 848 с.
4. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область/ Редакція тому: Л.М.Спірідонова (голова), В.П.Лациба, С.С.Нешик та ін. – Упорядники: В.П.Лациба (керівник), В.І.Білоконь, К.Д.Бухін, В.Ю.Васильєв, В.В.Вижга, М.В.Вижга, К.В.Завальнюк, С.Л.Калитко, П.М.Кравченко, І.П.Мельничук, В.І.Петренко, Р.Ю.Подкур, О.К.Струкевич. – Кн. 3. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. – 784 с.
5. Запис автора 1 травня 2000 року від Піруса Петра Андрійовича 1931 р. н., жителя села Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області.
6. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII+996 с. – (Бібліотека української краєзнавчої класики).
7. Запис автора 2 травня 2017 року від Піруса Миколи Андрійовича 1940 р. н., уродженця села Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області, жителя м. Ізмаїл Одеської області.
8. Вінницький мартиролог. Книга пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20-50-ті рр. ХХ ст.). – Т.1. – Вінниця: Велес, 2001. – 398 с.
9. Державний архів Вінницької області (Далі – ДАВО). – Ф. Р-6023. – Оп. 4. – Спр. 22916. – Арк.6, 8.
10. Там само, арк. 25.
11. ДАВО. – Ф. Р-6023. – Оп. 4. – Спр. 7754. – Арк. 59.
12. Там само, арк. 8.
13. Запис автора 9 липня 2011 року від Свистун (дів. Черевата) Галини Станіславівни 1938 р. н., уродженки села Юліямпіль Шаргородського району Вінницької області, жительки м. Хмільник Вінницької області.
14. ДАВО. – Ф. Р-6023. – Оп. 4. – Спр. 7754. – Арк. 26.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

15. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область/ Редакція тому: Л.М.Спірідонова (голова), В.П.Лациба, С.С.Нешик та ін. – Упорядники: В.П.Лациба (керівник), В.І.Білоконь, К.Д.Бухін, В.Ю.Васильєв, В.В.Вижга, К.В.Завальнюк, С.Л.Калитко, П.М.Кравченко, І.П.Мельничук, І.Г.Паламар, В.І.Петренко, Р.Ю.Подкур, О.К.Струкевич. – Кн. 4. – Вінниця: ФОП «Каштелянов О.І.», 2012. – 776 с.
16. Купчишин М., Мичак А.Шаргородщина: сторінки історії / Купчишин М., Мичак А. – Київ, 2002. – 320 с.
17. Запис автора 9 липня 2011 року від Свистун (дів. Черевата) Галини Станіславівни 1938 р. н., уродженки села ЮліямпільШаргородського району Вінницької області, жительки м. Хмільник Вінницької області.
18. Тетяна Пірус. Справи сільські...: репресії 30-х рр. у селі Рахни-Лісові Шаргородського району //Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область./Обл. ред. колегія: : І.Д.Івасюк(голова), В.П.Лациба, Н.П.Солейкота ін. – Упорядники: В.П. Лациба (керівник), В.І. Білоконь, К.Д.Бухін, В.Ю.Васильєв, В.В.Вижга, М.В. Вижга, К.В.Завальнюк, С.Л.Калитко, П.М.Кравченко, І.П.Мельничук, І.Г.Паламар, В.І.Петренко, Р.Ю.Подкур, О.К.Струкевич. – Кн. 5. – Київ: Центр ДЗК, 2015. – 640 с.

Інна Ніколіна, Володимир Очеретяний **Становище польської загальноосвітньої школи на початку 1930-х рр.**

Мета даної статті полягає у тому, щоб, спираючись на доробок попередників, джерельну базу дослідити вплив етнонаціональної політики партії більшовиків та українського радянського уряду на функціонування польської загальноосвітньої школи на початку 30-х рр. XX ст.

Серед історіографічних надбань з даної пробли слід відзначити праці Даниленко В.М.[1], Яремчука В.Д.[2], Чирка Б.В.[3].

Згідно з даними Всесоюзного шкільного перепису (15 грудня 1927 р.), з обстежених 17092 шкіл першого концентру польськими були 300 шкіл. [2, с. 13-14]. Одночасно збільшилася в 1927 р. порівняно з 1926 р., кількість учнів у них з 5600 до 18670. При цьому зріст спостерігався як в першому, так і другому концентрах [4, с. 31-33].

За п'ятирічним планом розвитку освіти в УСРР у 1926-1930 рр. передбачалось створити таку кількість шкіл, щоб забезпечити 100% охоплення дітей шкільного віку початковою освітою. Згідно з планом потрібно було відкрити 33 семирічних шкіл для поляків [5, с. 73]. На прикладі польської національності прослідкуємо нереальність поставленої мети. Так, в доповіді Президії Раднацмену ЦВК СРСР IV-го скликання по вирішенню цього питання в УСРР зазначалося, що у 1924-25 н. р. в Україні функціонувало 255 польських шкіл (з них 12 семирічок) [6, с. 109]. У 1925-26 рр. польських шкіл першого концентру з чотирирічним курсом навчання діяло 175, шкіл другого концентру з семирічним курсом навчання нараховувалося 17 [7, с. 24; 8, с. 11]. У 1929-30 н.р., відповідно, 354 і 27 [7, с. 24]. Тобто ще однією значною вадою польської мережі трудшкіл була недостатня кількість семирічок.

У 1929-30 н. р. мережа шкіл для національних меншин розширилася, що знайшло свій відбиток у функціонуванні 381 – польських шкіл [2, с. 17]. На початку 1930-31 н. р. в польських школах перебувало 42,4% дітей польської національності [3, с. 67].

У 1932-33 н. р. спостерігалася нестача мережі польських національних шкіл, особливо другого концентру. Так, позитивно оцінюючи показники збільшення кількості учнів, не можна не відмітити загострення проблеми навчання дітей рідною мовою в школах II концентру. Суть її полягала в тому, що на початку 30-х рр. XX ст. діти національних меншин шкільного віку були забезпечені більш-менш лише початковою школою. Щодо розширення мережі шкіл II концентру, то існувала на той час загальнопоширена думка про те, що потрібно перш за все ліквідувати неписьменність на рідній мові. Тому II концентр, за цією теорією, на той час був не потрібний дітям неукраїнського походження. Як вихід з даної проблеми було подальше навчання дітей у школах з українською викладавкою мовою.

Наприклад, 4-річних польських шкіл було 339, а 7-річних лише 85, функціонувала лише одна 10-річка [8, с. 55]. Отже, зростання мережі національних шкіл й контингенту учнів у них йшло за рахунок 4-річок.

В 1932 р. Колегія НКО в постанові «Про виконання резолюції ЦК К(б)У в справі культослугування нацменшостей від 31 серпня 1931 р.» констатувала, що в царині

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

національно-культурного будівництва серед нацменшостей УСРР їх рідною мовою були значні досягнення: «проведено ряд заходів щодо політехнізації школи ... Забезпечено охоплення загальним обов'язковим навчанням дітей нацменшостей забезпечено на 98%» [9, с. 5].

Таким чином, розв'язання національного питання в Україні набуло широкого резонансу в суспільному житті, сприяло забезпеченню рівності всіх національностей, вільного розвитку їхніх мов і культур. Однак в наступні роки, в міру утвердження в СРСР тоталітарно-репресивного режиму, державна політика щодо національних меншин різко змінюється. Однією з головних причин було ускладнення міжнародної ситуації, погіршення відносин СРСР з Німеччиною та Польщею і відповідне посилення в цих державах антирадянської пропагандистської кампанії, що зумовило, зокрема, особливу упередженість радянських владних структур до німецького та польського населення [10, с. 95]. Так, в резолюції листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У констатувалося ослаблення роботи серед національних меншин, особливо серед польської та німецької національностей, «що призвело до засмічення колгоспів, шкіл, клубів, інститутів та ін. польськими та німецькими фашистськими елементами, що, деякі з них навіть пролізли і до партії» [11, с. 271]. Тому ставилося завдання встановити суворий контроль над національно-культурним життям нацменшостей. Контроль проводився, насамперед, насильницькими, силовими методами. Не враховувалися національні відмінності, використовувався соціально-класовий підхід.

Проте відмітимо, що на початку 30-х років XX ст. увага до освітніх проблем нацменшин продовжувала зростати. Зокрема, розглянувши 1 квітня 1933 р. питання про забезпечення культурних потреб національних меншостей в Україні в справі шкільного навчання, Колегія НКО констатувала, що поруч зі значним кількісним розширенням мережі шкіл, в Україні мали місце певні націоналістичні перекозчення, що полягали у фактично примусовій українізації частини учнів, рідна мова яких не була українською [12, с. 1]. Для запобігання примусу у визначенні мови навчання учнів НКО 22 березня 1933 р. видав директиву про перепис учнів нульової, першої та другої груп загальноосвітніх шкіл міст та селищ з характерним мішаним населенням. Перепис мав виявити та встановити на 1933-34 н. р. таку мережу шкіл, яка забезпечувала б національні потреби [12, с. 2]. Одночасно заборонялась примусова українізація, підтверджувалось право навчатися рідною мовою, вимагалось негайне виправлення допущених перекозчень [12, с. 2].

Як наслідок, протягом 1933 р, за даними В. Затонського, паралельно збільшилася кількість учнів у школах національних меншин: у польських, зокрема, на 28% [13, с. 36-37].

В наступні роки спостерігалось скорочення мережі загальноосвітніх закладів національних меншин. Своєрідним фіналом скорочення стала постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 7 липня 1938 р., ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педінституту та особливих національних відділень і класів у школах, технікумах та вузах УСРР». «Практика насадження національних шкіл, – зазначалося у постанові, – завдала величезну шкоду справі правильного навчання і виховання, відгороджувала дітей від радянського життя, позбавляла їх можливості надалі набувати освіту в технікумах [.] вищих навчальних закладах» [13, с. 113]. Складником цього документу був «План реорганізації особливих національних початкових, неповних середніх та середніх шкіл УСРР». Подальше функціонування цих шкіл визнавалось «недоцільним і шкідливим». З огляду на це 888 шкіл, в яких навчалося 94764 учнів переводились на навчання українською або російською мовами. З них 122 школи об'єднувались з українськими або російськими, решта трансформувалися у російські та українські школи. Зауважимо, що на час прийняття цієї постанови в Україні діяли 18101 шкіл з українською мовою та 1505 шкіл з російською мовою навчання, серед них 1187 національних шкіл, а також частина змішаних. Після цих реорганізацій в Україні залишилось близько 400 національних шкіл, однак культурно-освітніх потреб національних меншостей забезпечити вони не могли [13, с. 108].

Отже, починаючи з 1932-33 рр., в галузі національної політики відбувалися негативні зміни, зумовлені посиленням тоталітарного сталінського режиму, в результаті яких відбувалося поступове згорання роботи по задоволенню культурних інтересів національних меншин.

Джерела та література:

1. Даниленко В.М. Згорання «українізації» й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті радянської України в 30-і рр. / В. Даниленко // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України, – К., 1996. – Вип. 2. – С. 96-116; 2. Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

сучасність. / В. Яремчук. – К.: ІСДО, 1993. – 100 с.; 3. Чирко Б.В. Під пресом імперської ідеології: Початок формування національної школи та її денаціоналізація в умовах тоталітарного режиму (1920–30-і роки) / Б. Чирко // Відродження. – 1993. – №1. – С. 67-69; 4. Авдієнко М.О. Народня освіта на Україні. / М. Авдієнко – Харків: ЦСУ, 1927. – 102 с.; 5. Калакура О.Я., Белашова К.О. Пішаки у політичній грі: До питання національно-територіального районування України в 20-30-х роках / О. Калакура, К. Белашова // Відродження. – 1994. – №7. – С. 72-74.; 6. Діяльність Народнього Комісаріату Освіти УСРР за 1924-1925 рік. – Х.: ДВУ, 1926. – 162 с.; 7. Скрипник М.О. Перебудовними шляхами: Проблеми культурного будівництва національностей України / М. Скрипник // Ком. освіта. – 1931. – №7-8. – С. 16-33.; 8. Барун Р.К. Мережа й контингенти політехнічних шкіл України в 1933-34 навч. р. / р. Барун // Комуніст. освіта. – 1934. – №1. – С. 50-66; 9. Про виконання резолюції ЦК КП(б)У в справі культослужбовування нацменшостей // Бюлетень НКО УСРР. – 1932. – №16. – С. 5; 10. Чирко Б.В. Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів України в 20-30-х рр. / Б. Чирко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1-2. – С. 95-111; 11. Постишев П.П. Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні: Резолюція об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С.В. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 року / П. Постишев // Черв. шлях. – 1933. – №8-9. – С. 261-272; 12. Про забезпечення культурних потреб національних меншостей на Україні в справі шкільного навчання та лікнепу // Бюлетень НКО УСРР. – 1933. – №16. – С. 1-2; 13. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. Васильчук. – Київ. лінгвіст. ун-т. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.

Ольга Зубко

Муровано-куриловчанин Федір Сумневич: з Волині на Волинь через Чехословаччину (1917-1929 рр.)

Федір Олександрович Сумневич – голова Української селянської спілки в ЧСР в 1923-1929 роках та асистент кафедри економіки та правознавства Українського вищого (високого) педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі в 1.08.1926 - 31.10.1929 роках – другий із когорти подолян – «увпівств».

Його особова справа, як викладача, дуже лаконічна (всього три аркуші – О. З.): *«Народився у 1885 році у містечку Курилівці Муровані волосного центру Ушицького повіту Подільської губернії (нині – селище міського типу Муровані Курилівці Вінницької області – О. З.). Навчався в духовному училищі села Привороття Ушицького повіту, (нині – село Подільське Кам'янець-Подільського району – О. З.), а згодом в Подільській духовній семінарії в Кам'янці - Подільському. В 1911 році закінчив юридичний факультет Варшавського університету. 1914-1917 роки – воював у чині прапорщика. (На жаль, не вказано, в якій саме частині та на якому саме фронті - О. З.). 20 липня 1917 року призначений повітовим комісаром Рівненської повітової громадської ради. 6 грудня 1917 року – головою Рівненського повіту. На цій посаді перебував до початку грудня 1918 року. 3 грудня 1918 року був призначений губернським комісаром Волині (відповідною постановою Директорії). На посаді губернського комісара Волині перебував до 8 липня 1920 року, коли був переведений у чин армійського прифронтового цивільного комісара при армії УНР. З 31 жовтня 1920 року – начальник Подільської губернії. 20 листопада 1920 року переїхав назад на Волинь. (Це пояснюється тим, що вже 16 листопада 1920 року більшовики захопили Кам'янець-Подільський, унаслідок чого всі українські установи змушені були евакуюватися – О. З.). В Чехословаччині з 1921 року. З 1923 року – голова Української селянської спілки в ЧСР» [1].*

Волинь стала для Сумневича рідною в повному сенсі цього слова саме з 1917 року, коли у Рівному було створено першу повітову «Просвіту». Федір Олександрович увійшов до першої ради цього товариства, підписавши в тому ж 1917 році статут «Просвіти», опрацьований на кількох спільних зібраннях організації. (В середині жовтня 1917 року статут Рівненської «Просвіти» був затверджений окружним судом). Згідно статуту, товариство охоплювало всі сфери культурного, просвітянського життя, шкільну та позашкільну освіту. А за грошової (особистої) допомоги Сумневича та за особисті кошти інших просвітян було закуплено близько 1000 книжок, що започаткувало утворення бібліотеки товариства [2].

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Так, наприклад, в «Журналі Рівненського волосного земського зібрання» VI надзвичайної сесії від 12 вересня 1917 року щодо шкільної освіти Сумневичем зазначається, що *«...что расходъ на курсы для учителей былъ сдѣлан не по личному почину Земской Управы, но согласно постановленія Уѣзднаго Общественнаго Совѣта. Курсы были созданы для широкаго повѣшенія національнаго вопроса, знакомства съ исторіей України, географіей, богатствомъ и глубиною родного языка и съ новыми направленіями въ свободной школѣ: они продолжались 18 дней»* [3].

Хоч Федір Олександрович і зазначив у «curriculum vitae» те, що в ЧСР він перебуває з 1921 року, є відомості, що в тому ж 1921-му він опікується проблемами українських політичних емігрантів, очоливши з червня 1921 року філію Центрального бюро біженців в Тернополі [4]. Як бачимо, саме поразка національно-демократичної революції та, вочевидь, певні об'єктивні й суб'єктивні причини змушували українців перебиратися на територію Волині, котра за Ризьким мирним договором 18 березня 1921 року була передана Польській Республіці, більше відомій як Друга Річ Посполита (1918-1939 рр.). Міркуємо також, що Волинське воєводство була «обране» українськими вигнанцями ще й з розуміння того, що край був прикордонним та православним, а, отже, рідним, своїм, українським. Тернопільська філія допомагала у працевлаштуванні біженців, організації матеріальної допомоги, сприяла налагодженню контактів із місцевою владою. Цікаво, що Сумневич, як голова, насамперед, сприяв штатним і позаштатним українським службовцям та іншим посіпаками, переважно кваліфікованим і освіченим, тоді як, наприклад, Львівська філія ЦББ працювала виключно з некваліфікованими безробітними - вихідцями з Наддніпрянщини.

Про 1922 рік в житті Сумневича пише Симон Наріжний в своїй відомій праці «Українська еміграція». Наріжний відзначає, що у такій організації як Бюро Волинської кооперації «значні заслуги також мали такі емігранти як М. Скидан, М. Рутковський, Ф. Сумневич, Жиглевич і багато інших» [5].

Український вищий (високий) педагогічний інституту ім. М. Драгоманова в Празі був відкритий 7 липня 1923 року, однак, як вже було зазначено, Федір Олександрович Сумневич став асистентом вузу лише в 1926 році. В 1923-му він очолив Українську селянську спілку в Празі. Та контактувати з УВПІ йому довелося ще в 1923-1924 роках. Справа крилася у «вимороченому увпівському професорстві» Михайла Грушевського. Сталося так, що у штат в 1922-1923 роках Михайла Грушевського запросило одночасно дві українські еміграційні високі школи: Українська Господарська академія в Подебрадах, де планувався виклад курсу соціології, та УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі. Щодо останнього вузу, то потрібно сказати, що відразу при його заснуванні постало питання про одну із центральних кафедр – кафедру історії України. У першій розширеній програмі було концептуально визначено, що тут мали викладатися такі курси: історія України, історія Східної Галичини, історія козаччини, українська історіографія, українська археологія, історична географія України, український історичний епос, методика історії. Тому спершу очолити кафедру історії України УВПІ було запропоновано професору Маркіяну Терлецькому. Та Терлецький праг очолювати кафедру всесвітньої історії, отже питання знімалося. Згодом дебатовалося щодо двох кандидатур: Михайла Грушевського та Василя Біднова. Перемогла кандидатура Грушевського, хоча в загальній ухвалі протоколу засідання Професорської Ради зазначалося: «З огляду на те, що невідомо чи проф. Грушевський погодиться зайняти катедру історії України при тих фінансових умовах, що існують в Інституті, Професорська Рада висловлює побажання в приватний спосіб запитати проф. Грушевського про його згоду на зайняття катедри історії України. Побажання прийнято відкритим голосуванням. З 20 членів Ради голосували: за побажання – 15; проти – 4; утрималось – 1» [6]. Михайла Сергійовича запитали і він дав згоду працювати в УВПІ. В той же час він дав згоду працювати й в УГА. А крім того листувався з радянським боком з питання свого повернення в Україну. До усього, керівництву Вчительського інституту професор Грушевський висунув умову щодо значно більшої оплати своєї праці (3500 чеських крон при умові, що платня ректора вузу становила всього 1800 крон). Та дирекція УВПІ погодилася навіть з цією вимогою, закривши очі на «грушевський егоцентризм». Щоб виплачувати Світилу української історичної науки затребувану заробітну платню, ректору УВПІ Леоніду Білецькому довелося заручитися підтримкою саме Федора Сумневича, як голови Української селянської спілки в ЧСР. У жовтні 1923 року Прага інформує Михайла Сергійовича, що крім викладів у Вчительському інституті, його «запрошує до викладів на

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

кооперативних курсах Селянська Спілка» [7]. Крім того, в листопаді Леонід Білецький окремими листом ставить до відома професора Грушевського про оплату: 1500 чеських крон в УВПІ ім. М. Драгоманова і 1500 чеських крон за виклади на кооперативних курсах. Чергову спробу переконати Грушевського приїхати до Праги Білецький здійснює в грудні 1923-го, письмово повідомивши Михайла Сергійовича, що «виклади соціології в УГА переносяться на значно пізніший термін». (Ректора УГА І. Шовгенова просто обурило вимога оплати праці з боку Грушевського в розмірі 3500 крон). Врешті справа «вимороченого професорства» закінчилася тим, що 29 грудня 1923 року Грушевський повідомив, що не зможе приїхати і після Нового 1924 року, а Російське телеграфне агентство (РОСТА) на початку січня 1924-го подало замітку такого змісту: «РОСТА сообщает, что бывший председатель Центральной Рады профессор Грушевский обратился к ВУЦИКу с ходатайством о разрешении ему вернуться в Советскую Россию для участия в культурной работе....» [8].

В 1924 році Федір Олександрович Сумневич розпочинає підготовчі роботи з відкриття на базі УСС автотракторних курсів: йде активне листування з майбутніми викладачами курсів щодо оптимальних та належних умов їх праці та вироблення правил прийому й навчання студентів. А головне, вирішується питання з орендою техніки. За свідченнями беларуських студентів - «увпівств», автотракторні курси мали шалену популярність як серед беларусів, так, зрозуміло, серед українців. Крім того, неодмінним атрибутом автотракторних курсів виступала якісна шкіряна куртка, яка в тогочасних умовах виступала не тільки символом заможності, (мінімальний розмір заробітної платні українського емігранта в ЧСР становив 1000 чехословацьких крон, при співвідношенні курсу американського долара до чехословацької кроки в 1923-1933 роках 1: 2,96 [9]; тобто при фінансовому мінімумі в 29 доларів 60 центів – 0.3.), але й своєрідним символом успішності. Пік роботи курсів припав на 1925 рік, проте згодом, при скороченні фінансування (Російської допомогової акції), курси припинили свою діяльність.

Тоді як з 1 серпня 1926 року Федора Олександровича було прийнято на посаду асистента кафедри економіки та правознавства УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі. Цікаво, що асистент Сумневич – адвокат за фахом, нарівні з доцентом Іваном Кабачковим читав здебільшого економічні навчальні курси («Історію кооперації» та «Основи кооперації») студентам усіх трьох факультетів.

В 1928 році «Російська допомогова акція» в ЧСР була цілком припинена. В цілому, це був перший рік світової економічної кризи і перший рік нового етапу в житті української празької міжвоєнної еміграції. Позаду залишались період невиправданих сподівань на швидке повернення додому та період «зміновіхівства». Попереду бовваніли невизначеність та закриття чехословацького ринку праці. За таких умов асистент Сумневич приймає рішення припинити викладацьку діяльність у Вчительському інституті та повернутися назад на Волинь. Поки що подальша доля муровано-куриловчанина Федора Олександровича Сумневича після 1929 року невідома. Але пошуки тривають.

Джерела та література:

1.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 3972. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 1-3; 2.Гапон Л. О. Рівненська «Просвіта» в міжвоєнний період / Л. О. Гапон // Актуальні питання культурології : альманах / М-во освіти і науки України, Рівнен. держ. гуманітарний ун-т, каф. культурології. – Рівне, 2012. – С. 105-108; 3.Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.) – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 4; 4.Давидюк Р., Жив'юк А. Рівненська повітова «Просвіта» : десятиріччя під знаком УНР /Р. Давидюк, А. Жив'юк//Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім.Лесі Українки. Серія «Історичні науки». – Луцьк, СЛУ ім. Лесі Українки, 2016. - №3. – С. 39; 5.Наріжний С. Українська еміграція. Прага, 1942. — 372 с. + 232 с. іл. — (Студії Музею Визвольної Боротьби України. Том І) - С. 318; 6.ЦДАВОВУ. – Ф. 3972. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 23-23зв; 7.Зубко О. М. Грушевський і українські високі школи в Чехословаччині (1920-1924 рр.) /О.Зубко // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет» / «Слов'ян. ун-т». – К. 2001-№11 /Редкол.: Ю. М. Алексєєв (голов. ред.) та ін. – 2001. – С. 44-55; 8.Ульяновський В. Чому не було створено «празьку історичну школу професора Грушевського»? /В.Ульяновський // Електронний ресурс. – Режим доступу: shron.chtyvo.org.ua; 9.Зубко О. Є. Створення та

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933 рр.) // Дисертація кандидата історичних наук: 09.00.12 /Зубко О. Є.; КНУТШ. — Київ, 2010. — С. 86.

Володимир Рубан

Зовнішньополітичний «польський фактор» у настроях селянства Поділля у 1930-х рр.

Настрої населення найкраще проявляються в умовах політичної чи соціально-економічної кризи. У «спокійні» історичні періоди людина обмежена традиційними, усталеними соціальними, політичними, економічними та іншими зв'язками, що певною мірою забезпечують стабільність її існування. Окремі не задоволені потреби компенсувалися саме почуттям стабільності і можливої перспективи їх вирішення.

У кризових умовах руйнуються всі усталені зв'язки, загострюється емоційне сприймання дій державного керівництва, місцевої влади і загалом оточуючого соціального середовища. Адже у цей момент різко зростала розбіжність між потребами, особистісними очікуваннями і реальними можливостями їх реалізації, умовами життя та діяльності. Криза змушує людину шукати вихід із наявного становища для власного виживання та своєї родини.

Такою кризою на початку 1930-х рр. стали наслідки соціально-економічної перебудови, ініційованої вищим партійно-радянським керівництвом СРСР. Насильницька колективізація, форсована індустріалізація, намагання за короткі терміни «переробити» традиційний «дрібнобуржуазний», «приватновласницький» світогляд селянина призвели до поступового руйнування ціннісних орієнтацій.

Селяни почали шукати вихід із цієї ситуації. Масовий збройний опір вже був неможливий, адже більшість активних селян була вже вислана. На Поділлі базувалися частини Червоної армії. Хоча вони були сформовані за територіально-міліційним принципом, але складали вагомий вплив. Також розгалужені апарати Вінницького обласного відділу ДПУ тримали під контролем населення регіону. Маневрені підрозділи прикордонників, частини військ ДПУ, курсантів міліційних шкіл ДПУ використовувалися при найменшому прояві збройного опору. Тому селяни сподівалися на зміну соціально-економічної і політичної ситуації через зовнішнє втручання.

Найближчою державою-сусідом, на яку сподівалися подільські селяни, була Польща. Польське населення на Поділлі станом на 1915 р. складало 2,3% із понад 4 млн. загальної кількості людності регіону¹. Польська громада проживала, здебільшого, компактною масою, основним заняттям було сільське господарство. Але в умовах колективізації польське населення категорично відмовлялося вступати до колективних господарств. За даними О.Калакури у поляків був найнижчий показник колективізації серед усіх національних груп, включаючи українців, причому в товариствах спільного обробітку землі та машинно-тракторних товариствах із поміж поляків найбільший відсоток становили заможні селяни – 9,4%².

Також радянська пропаганда починаючи із початку 1920-х рр. завжди інтерпретувала Польщу як ідеологічного і військового супротивника. Тому важливим для розуміння селянського світогляду наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. стало пов'язування зовнішньополітичних подій із повсякденною ситуацією. Загроза війни із «міжнародним імперіалізмом», реальні дипломатичні і військові конфлікти, різноманітні ультиматуми західних держав СРСР пов'язувалися селянами із можливим падінням більшовицької/радянської влади або принаймні із полегшенням адміністративного тиску. Прагматичний селянський розум не розумів як у період загрози війни чи військового конфлікту спонукати власний народ до спротиву владі через її безглузді соціально-економічні рішення? Адже найменше порушення взаємодії «фронту і тилу» призведе до неминучої поразки більшовиків.

Для селян Поділля у досліджуваний період найбільш характерними були наступні «зовнішньополітичні» настрої:

– «прихід поляків». Співробітники органів державної безпеки та партійно-радянські працівники інтерпретували поширення даного типу настроїв як вагомий вплив польської національної меншини. У доповідних записках місцеві органи ДПУ часто поряд із назвою

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

населеного пункту додавали: «Переважання польського населення»³. Селяни сподівалися, що прихід польських військ надасть можливість повернути усупільнене майно, покарати представників сільради і колгоспу за розкрадене і знищене майно. Селянка с. Броневка Волочиського району навесні 1932 р. пригрозила: «Почекайте , вже починається війна, скоро прийдуть поляки, наша праця і майно, яке ви розграбували не пройдуть вам даром»⁴.

Деякі селяни пов'язували прихід військ Польщі у союзі із діючими політичними діячами УНР, зокрема часто згадувалася постать одного із співзасновників Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) Дмитра Левицького. Вірогідно, ця постать згадувалася у газетах як ворог «Радянської України». Так, селянин с. Устя Джулинського району Трохим Мединський поширював інформацію серед односельців про прихід «Левицького із 100 000 армією і селянам необхідно його підтримати». Його підтримував селянин с. Липецьке Чечельницького району Степан Петришин. Він у квітні 1928 р. погрожував, що невдовзі «буде купатися у комнезамівській крові»: «Хай тільки прийде Левицький на Україну, тоді ми вам покажемо»⁵;

– «очікування війни». Інформації про зовнішньополітичні чи військові конфлікти, погрози урядів інших держав керівництву СРСР, що подавалися більшовицькими пропагандистами чи прочитані у газетах, селянами інтерпретувалися як можливий «передвоєнний стан». Так, у жовтні 1928 р. селянин с. Тарасівка Тульчинського району Захар Древяга під час проведення «Тижня оборони», де пропагандисти акцентували населення на «імперіалістичній загрозі» країн-сусідів, зробив висновок про близькість війни і закликав «селян у випадку війни бити комуністів і жидів, переконував, що у після розгрому радянської влади селянам буде краще жити, чим тепер»⁶.

«Війна» як можливість знищення радянського ладу була постійним трендом у селянських настроях 1920-х – 1930-х рр.⁷ Селянин с. Вербки М'ястківського району Іван Кройтер, поширюючи чутки про швидкий початок війни, наголошував співрозмовникам, що це шанс «позбавитися радянської влади, що нас грабує»⁸.

Такі настрої часто визначали подальшу поведінку, зокрема щодо проведення сільськогосподарських робіт. Середняк Кирило Задорожний із с. Баглак Волочиського району у квітні 1932 р., почувши про захоплення Японією Маньчжурії, заявив: «Посівний матеріал не треба збирати, всерівно скоро війна буде, до нас прийдуть поляки і японці, життя почнеться знову, а колгоспників ми провчимо як будувати колективи». Його підтримав односелець Микита Чуб, який заявив активісту: «Хіба ви не відчуваєте, що цим посівним матеріалом не скористаєтеся? Бо до весни вас самих не буде, скоро війна. Тому можете самі годувати армію і робітників, а селяни вже і без того голодують». Інший селянин Сергій Гуцал заявив, що причиною його відмови від вступу до колгоспу стала економічна невідгідність роботи у колективі і очікувана війна: «Радянська влада падає, зростає невдоволення селянства і це все врахували капіталісти і почнуть весною війну із СРСР у якій програє радянська влада». Причиною програшу, на його думку, стануть відсутність хліба, техніки, підтримки радянської влади селянством. Прихід іноземних військ надасть можливість поквитатися із сільським активом за грабунки селянських господарств. Покаранні будуть також колгоспники, які вчасно не вийдуть із колгоспу»⁹.

Окремі селяни, очевидно, поєднали минулі зовнішньополітичні події, чутки із прикордоння держав-сусідів і зробили висновок про існування антибільшовицької коаліції. У с. Чернява поляк Д. Крупницький розповів співрозмовникам про існування «союзу Японії, Польщі і Румунії», які «двинуть свої війська на Радянський Союз». У прикордонному с. Голохвасті полька Юстина Вінклер на тлі подій у Маньчжурії заявила сусідці: «Скоро почнеться війна. Японія вже веде переговори із Польщею і Румунією проте, щоб спільно весною виступити проти СРСР. Коли вони виступлять – за ними піде весь народ, адже селянство невдоволене Радянською владою. Тепер ми переконалися, що таке Радянська влада. Петлюра робив добре, він ніс селянам свободу і право [...]»¹⁰.

У даному висловлюванні цікаві декілька моментів. По-перше, прогнозувати створення антибільшовицької коаліції Ю. Вінклер могла лише на підставі аналізу зовнішньополітичних конфліктів, прочитаних у газетах або почутих від місцевих пропагандистів. Очевидно, що проживаючи у прикордонному із Польщею селі і знаючи про антикомуністичну спрямованість польського уряду до СРСР, селянка зробила висновок про участь цієї держави у коаліції. По-друге, вона підтвердила масову антирадянську спрямованість населення прикордоння УСРР. По-третє, за народ вона вважала селянство і, на її думку,

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

саме невдоволення цієї категорії населення радянською владою відіграє основну роль у зміні режиму. По-четверте, Ю.Вінклер акцентувала увагу на понятті «свобода» і «право» за часів С.Петлюри. Для нас важливий момент встановлення зрозумілого правового поля, де захищалися права власності і демократичні свободи, були чітко визначенні обов'язки громадянина.

Ще одним поширеним типом реакції на «очікування війни» стали релігійні вірування у падіння «влади антихриста». Віруючі селяни часто були впевнені в обумовленості падіння радянської влади. Так селянин с.Заливайки Волочиського району Юзек Білінський у розмовах наголошував: «В Біблії написано, що у 1932 р. впаде Радянська влада і все йде до того. Якщо Японія почне війну, то ми зробимо все необхідне для боротьби із Радянською владою. Наші наміри – це Польща, бо при Радянській владі життя нам немає. У селян забрали хліб, худобу, змушують нас голодувати, ведуть населення до злиднів»¹¹.

Аналізуючи цілий ряд подібних висловлювань, слід зазначити, що подільські селяни, інтерпретуючи могли почерпнути інформацію із газет і виступів пропагандистів, використовуючи власний аналіз подій громадянської війни в Радянській Росії загалом орієнтувалися у геополітичних амбіціях західних країн і Японії.

Зважаючи на антирадянську спрямованість уряду Польщі, подільські селяни сподівалися, що військовий конфлікт призведе до падіння більшовицької влади, зміни політичної ситуації і, як наслідок, припинення комуністичних соціально-економічних експериментів. Однак, їх сподівання про розпад СРСР у 1930-х рр. не здійснилися.

Але такі настрої польської громади не залишилися у подальшому поза увагою ДПУ УСРР. Поляки стали «політично неблагонадійною» етнічною групою. Саме у контексті «політичної неблагонадійності» проводилися етнічна чистка Поділля. Дослідниця історії Поділля Н.Тітова зазначила, що масові репресивні заходи повинні були убезпечити радянське запілля на випадок ймовірної агресії «фашистської Польщі». Значну кількість репресованих осіб по «українській» і «польській» лініях у 1937–1938 рр. на Поділлі дослідниця пояснювала репресивною ксенофобською ментальністю (у даному разі україно-та полонофобською) Й. Сталіна¹².

Джерела та література:

1. Сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923. – С.94; Воловик В. П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – початку XX століття. // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. Випуск 2. – Вінниця. – 2000. – С.57; 2. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Я. Калакура; НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К.: Знання України, 2007. – С.189; 3. Держархів Вінницької обл. – Ф.П-136. – Оп.3. – Спр. 6. – Арк.2; 4. Там само. – Ф.П-136. – Оп.3. – Спр. 6. – Арк.4; 5. Там само. – Ф.П-33. – Оп.1. – Спр.706. – Арк.76; 6. Там само. – Ф.П-33. – Оп.1. – Спр.706. – Арк.76–77; 7. Там само. – Ф.П-136. – Оп.3. – Спр. 8. – Арк. 3–10; 8. Там само. – Ф.П-33. – Оп.1. – Спр.706. – Арк.76; 9. Там само. – Ф.П-136. – Оп.3. – Спр. 6. – Арк.2–3; 10. Там само. – Ф.П-136. – Оп.3. – Спр. 6. – Арк.4; 11. Там само. – Ф.П-136. – Оп.3. – Спр. 6. – Арк.2; 12. Тітова Н. «Санація» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки// 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. –№1(28). – С. 220 –252; Її ж. Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34. – С. 79 –115.

Світлана Кучеренко

Видавнича діяльність Юрія Липи у міжвоєнній Польщі

Юрій Іванович Липа відомий широкому загалу як український письменник і публіцист, менше як лікар і перекладач, та майже недосліджений як видавець. Якщо одеські видання батька і сина Лип описувалися у публікаціях краєзнавців Т. Максим'юка¹ і Г. Зленка², то видання польського періоду – стали предметом дослідження вперше.

Еміграція поділила біографію Ю. Липи на дві частини. Дитячі роки його пройшли на Полтавщині у містечку Старі Санжари (1900-1909), юнацькі – на Одещині (1909-1919), де він закінчив гімназію і вступив до університету. Близько двох років тривали у вимушені

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

мандри Юрія разом з батьком-міністром УНР, які закінчилися в польському Тарнові (1919-1920). Колишній студент-правник, змінивши напрям освіти, вивчав медицину в Познаньському університеті (1922 – 1928), по закінченні якого оселився у столичному місті Варшаві (1929 – 1943).

У 1932 р. д-р Липа отримав польське громадянство, але не зрікся українства, був активним учасником українських громадських і творчих організацій: літературних груп «Сонцевіт» (Тарнів, 1921) і «Танк» (Варшава, 1929), студентської корпорації «Чорноморе» (1925-1933, Данціг, Познань, Варшава), Українського Економічного Бюро (1933–1934, Варшава), Українського Допомогового комітету (1939–1940, Варшава). Українського Чорноморського інституту (1940–1944, Варшава).

Останній рік життя д-р Липа жив з родиною на Західній Україні. З кінця 1943 р. лікарював у Яворові, опікувався підпільним шпиталем. З наближенням радянсько-німецького фронту відмовився від другої еміграції і був розстріляний енкаведистами в серпні 1944 р.

Творча спадщина Юрія Липи налічує наразі 362 наявні твори, серед них три збірки поезій «Світлість» (1925), «Суворість» (1931), «Вірую» (1938), збірка літературознавчих есеїв «Бій за українську літературу» (1935), три томи новел «Нотатник» (1936–1937), історичний роман «Московія» (1930–1931), більш відомий як «Козаки в Московії» (1934, 1942), публіцистичні статті «Українська доба» (1936), «Українська раса» (1936, 1941), «Українська жінка» (1938), «Панування, труд і лад» (1940), публіцистичний нарис «Київ, вічне місто» (1938), публіцистичні праці «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940, 1942), «Розподіл Росії» (1941), підручники з медицини «Фітотерапія» (1936), «Ліки під ногами» (1943) тощо.

Короткі біографічні відомості свідчать про складний життєвий шлях і багату творчу спадщину митця-мислителя. Одним з напрямків його різнобічної діяльності була видавнича, яка почалася в Одесі у 1917 р., коли батько і син Липи створили сімейне видавництво «Народній стяг» (1917-1918), а згодом продовжилася у Каліші (1924–1926), Варшаві (1935–1936) і Львові (1935–1936).

Діяльність одеського «Народнього стягу» було згорнуто у зв'язку з виїздом обох Лип з Одеси. Іван Липа, призначений міністром культів і віросповідань в уряді Директорії, попрямував до Києва в останній день 1918 р. На початку 1919 р. Одесу покинув Юрій. До того часу побачили світ 20 видань (див. Додаток).

Ідея відновити видавництво на еміграції очевидно належала Липі-сину. Батько помер у Винниках 13 листопада 1923 р. Юрій зайнявся підготовкою до видання його рукописів і перевиданням творів, також мав намір надрукувати спогади друзів і життєпис Івана Липи. В листі до М. Донцової від 31 січня 1924 р. Юрій писав, що в Каліші друкує збірничок пропам'ятний в 500 примірників³. Отже, першим виданням відновленого «Народнього стягу» стала книга Ю. Липи «Світильник неугасимий», присвячена батькові, що вийшла друком 21 березня 1924 р. в таборівій друкарні Каліша «Чорномор» з видавничим знаком.

Наступного року Ю. Липа зміг надрукувати 100 примірників своєї першої поетичної збірки «Світлість» (1925) в тій же друкарні. А ще через рік там вийшла друком книжка спогадів І. Гаврилюка (1926). Ці три каліські видання слід вважати продовженням одеських, умовно це №№21, 22, 23 (див. Додаток).

Потім діяльність видавництва припинилася. Однією з причин, очевидно, була дедалі активніша співпраця Ю. Липи з львівським «Літературно-науковим вісником» (40 публікацій за 1922-1928 рр.). Він друкувався у «Студентському віснику» (Прага), «Студентському голосі» та «Шляхом незалежності» (Варшава), «Календарі «Дніпра», «Обріях», «Дзвонах», «Новому часі» (Львів) тощо. Брав активну участь у виданнях студентських корпорацій «Чорноморе», як автор публікацій до однойменного журналу (Данціг, Варшава, Львів, 1925-1929), як ініціатор та автор більшості статей «Українського студентського календаря на 1933 рік» (Варшава, 1932), як автор і упорядник I і II «Речників економічного бюро» (Варшава, 1933, 1934).

Друга поетична збірка Ю. Липи «Суворість» (1931) за участі М. Мухина була надрукована в Празі без позначення місця, видавництва і року⁴. Лев Биковський помилково її вважав виданням «Народнього стягу».

Подальше існування видавництва пов'язане з Варшавою і Львовом. Першою по черговому відновленню стала брошура «З історії вільних будівничих» (1933), яка має число

У К Р А Ї Н Я - П О Л Ь Щ А

24 (що підтверджує умовну нумерацію трьох книжок з Каліша). У наступних двох роках Ю. Липі вдалося перевидати власний історичний роман про часи Б. Хмельницького «Козаки в Московії» (1934) і збірку літературознавчих есеїв «Бій за українську літературу» (1935) (див. Додаток).

У листі до Д. Донцова від 27 червня 1935 р. Ю. Липа писав: «...До Львова все збираюся... але поки є хоч найменший заробіток – не виїду. А з тих грошей думаю видати хоч невеличку книжку, тим разом Батькову». У листі від 12 листопада 1935 р. читаємо: «...Одночасно вкладаю до листа – мале оголошення про батькові книжки (минуло саме 12 літ з дня його упокоєння). Ці три книжки, що видав, не мають іншого призначення (оскільки їх продасться) як будова надгробка для Тата. Вдячний був би, коли б це оголошення вмістили»⁵. Очевидно йдеться про видання 1935 р.: його «Бій за українську літературу» та батькові «Оповіді про смерть, війну і любов» й «Тринадцять притч».

У Львові в 1936 р. вийшли друком два томи новел Ю. Липи «Нотатник», дві брошури «Українська доба» і «Українська раса» і перше число «Бюлетеня видавництва «Народній стяг» за 1936 рік» (див. Додаток). Пізніших видань поки що не виявлено. Останній, третій том «Нотатника» (1937 р.)⁶ і «Призначення України» (1938 р.)⁷ надрукувала Ю. Липі «Хортиця», а поетичну збірку «Вірую» (1938 р.)⁸ – «Мета».

Головою Надзірної Ради видавничого кооперативу «Хортиця» був давній друг Івана Липи В. Дорошенко. «Хортиця» викупила залишки накладів останніх книжок «Народнього стягу». Про це писалося в ювілейній статті з нагоди 10-ліття її заснування: «Крім своїх видань кооператива мала спочатку в комісовій продажі, відтак докупила на власність низку книжок Ю. Липи, виданих ним власним коштом («Нотатник» т. I і II, «Бій за українську літературу» та книжки його покійного батька Ів. Липи «Оповіді про смерть», «13 притч»... Все це вартісні речі і читані»⁹.

Отже, в 1936 р. «Народній стяг», штат якого, очевидно, складався лише з одного співробітника і кількох добровільних помічників, припинив свою діяльність майже по 20 роках існування, надрукувавши понад 30 видань, перелік яких (можливо неповний і неточний) подано нижче.

Видання «Народнього стягу»

Одеса, 1917-1918

1. 3 присяги гетьмана Мазепи: листівка. – Одеса: Народній стяг, 1917;
2. Липа Ю. Носить свої ознаки / Юрій Липа – Одеса: Народній стяг, 1917. – 4 с.;
3. Липа Ю. Королівство Київське по проекту Бісмарка / Юрій Липа – Одеса: Народній стяг, 1917. – 12 с.;
4. Липа Ю. Гетьман Іван Мазепа / Юрій Л. – Одеса: Народній стяг, 1917. – 32 с.;
5. Липа І. Казки про волю. Кн. I: Гомін по діброві / Іван Липа – Одеса: Народній стяг, 1917. – 32 с.;
6. Липа І. Кн. II: Чайка небога / Іван Липа – Одеса: Народній стяг, 1917. – 30 с.;
7. Липа І. Кн. III: Юрасів сад / Іван Липа – Одеса: Народній стяг, 1917. – 22 с.;
8. Липа Ю. Союз визволення України / Юрій Липа – Одеса: Народній стяг, 1917. – 30 с.;
- 9-12. 3 життя полонених. Пам'ятник полоненим. Трупа полонених. Волинська школа: листівки. – Одеса: Народній стяг, 1917;
13. Липа І. Казки про волю. Кн. IV: Хапко і Давець. Кн. V: Дідова правда / Іван Липа – Одеса: Народній стяг, 1917. – 31 с.;
- 14* Календарик на 1918 рік (* – умовні номери безномерних видань);
- 15* Побідний марш («Дарма од нас світло ховали...»): картка з нотами. – Одеса, 1917;
- 16* Руданський С. Вибрані сатиричні приказки / Степан Руданський – Одеса: Народній стяг, 1917;
- 17* Гаврилук І. Контрасти: драма на 1 дію / Ілько Гаврилук – Одеса: Народній стяг, 1917;
- 18* Гаврилук І. Малюнок життя: драма на 1 дію / Ілько Гаврилук – Одеса: Народній стяг, 1917;
- 19* Скоропис-Йолтуховський О. Табори полонених українців / перекл. з франц. Ю. Липи, 1916 р. – Одеса: Народній стяг, 1918. – 24с.;
20. Липа І. Лада прекрасна / Іван Липа – Одеса: Народній стяг, 1919 – 15 с.

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Каліш, 1924-1926

21* Світильник неугасимий: Пам'яті Івана Липи / упоряд. Юрій Липа. – Одеса, Львів, [Каліш]: [Народній стяг], 1924. – 56 с.

22* Липа Ю. Світлість: збірка віршів / Юрій Липа – Каліш: Народній стяг, 1925. – 44 с.

23* Гаврилюк І. Незабутній. Пам'яті Івана Липи / Ілько Гаврилюк – Одеса, [Каліш]: [Народній стяг], 1926. – 39 с.

Варшава, 1933-1935

24. Юрій Липа Ю. З історії вільних будівничих / Юрій Липа – Одеса, Варшава: Народній стяг, 1933. – 20 с.

25*. Євген Чехович Україна в числах. – [Варшава: Народній стяг], 1933.

26* Липа Ю. Козаки в Московії. Роман з історії XVII ст. / Юрій Липа – [Варшава]: Народній стяг, 1934. – 240 с.

27* Липа Ю. Бій за українську літературу. – [Варшава]: Народній стяг, 1935. – 151 с.

Львів, 1935-1936

28* (1) Липа І. Оповіді про смерть, війну і любов. Львів: Народній стяг, 1935. – 87 с. (початкова нумерація очевидно пояснюється першістю друку у Львові.

29* Липа І. Тринадцять притч / Іван Липа – Львів: Народній стяг, 1935. – 47 с.

30* Липа Ю. Нотатник 1: новели / Юрій Липа – Львів: Народній стяг, 1936. – 144 с.

31* Липа Ю. Нотатник 2: новели / Юрій Липа – Львів: Народній стяг, 1936. – 114 с.

32* Липа Ю. Українська доба / Юрій Липа – Б. м. : Народній стяг, 1936 – 24 с.

33* Липа Ю. Українська раса / Юрій Липа – Львів: Народній стяг, 1936. – 13 с.

34* Бюлетень видавництва «Народній стяг» за 1936 рік.

Джерела та література:

1. Максим'юк Т. І. І батько, і син... Видавництво «Народній стяг» // Максим'юк Т. І. З українці Причорномор'я. – Одеса: Маяк, 2008. – С. 105–108. 2. Зленко Г. Народній стяг // Чорноморська комуна – Одеса, 1991 – 18 липня (№136) – С.3. 3. Лист Ю. Липи до М. Донцової від 31. І. 1924 // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ). – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 57. 4. Мухин М. Яснозбройний Юрій // Київ. – Філадельфія, 1953. – Кн. І. – С. 45. 5. Листування Ю. Липи з Д. Донцовим // Українські проблеми. – 1995. – №3/4. – С. 149–150. 6. Липа Ю. Нотатник 3: новели – Львів: Хортиця, 1937 – 159с. 7. Липа Ю. Призначення України. – Львів: Хортиця, 1938. – 305 с.; 8. Липа Ю. Вірую: вибрані вірші - Львів: [Мета], 1938.- 67 с.; 9. А. В. 10-ліття видавничої кооперації «Хортиця» у Львові // Діло. – Львів, 1939. – 1 травня.

Анатолій Войнаровський, Інна Мазур

Поляки Поділля в умовах комуністичних експериментів 1920-х рр.

Польська спільнота Поділля має унікальну історію, 1920-і роки є особливим періодом, коли здійснювалися трагічні експерименти, що стосувалися і аспектів національного буття.

В умовах розбудови незалежних, правових, демократичних держав все більшої гостроти набуває проблема державної етнополітики. Значну цінність у формуванні толерантних етнічних суспільних відносин має історичний досвід. Саме звернення до практики вирішення проблем міжнаціональних відносин надзвичайно актуально, оскільки глибокий науковий аналіз минулого потрібний для здійснення виваженої державної політики з урахуванням інтересів усіх його суб'єктів та задоволення вимог національних меншин.

Останнім часом особливий інтерес вітчизняних та зарубіжних істориків викликає дослідження становлення та функціонування командно-адміністративної системи в СРСР, яка була зацікавлена у знищенні, утаємниченні або фальсифікації документів, що суперечили офіційному трактуванню історії та могли породжувати серед громадського загалу сумніви у непогрішимості методів соціалістичного будівництва. У цьому контексті актуальним є вивчення ступеня дослідження проблеми реалізації національної політики на теренах Поділля.

Увага до історії національних меншин як УРСР, так і окремих регіонів є актуальною темою. Використання політики коренізації задля створення позитивного іміджу

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

комуністичного режиму, декларативність заходів влади, своєрідний аналог «ленінського танго» НЕП в економічній політиці доводили у своєму дослідженні О.Калакура та К. Белашова[1]. Загальний політичний курс національної політики в адміністративній та освітній сфері на теренах УСРР висвітлено у праці І.Міронової[2]. Особливості діяльності громадських організацій національних меншин на теренах Радянської України у 1920-х роках висвітлює М. Журба[3]. Карально-репресивні заходи більшовицької влади на Поділлі спрямовані проти польського католицького духовенства висвітлює А. Лисий[4]. Організацію освітніх закладів національних меншин краю, динаміку їх розбудови та ліквідації у 1930 – х рр. висвітлює А. Войнаровський[5]. Розбудову більшовицьким керівництвом освітніх та культурних установ у 1920 – рр. досліджував Б.Чирко[6].

Важливим аспектом дослідження особливостей становища польської громади Поділля є статус прикордонної території, підготовка керівництва СРСР до війни, а тому підвищена увага до польської спільноти. Доцільно висвітлити реальні цілі більшовицьких керівників, використання подвійних стандартів, розбіжність між гаслами і реаліями. В контексті вивчення цієї проблеми використано значний масив матеріалів партійних архівів Польських бюро губернського комітету, окружних комітетів, агітаційно-пропагандистських відділів та інших структур.

Характерною рисою історії Поділля є співіснування представників різних етнічних та конфесійних спільнот. Тривалий історичний період край був територією фронтиру, що зумовлювало конфлікти, активні міграційні процеси, потребу постійної колонізації. Таким чином, етнічно регіон мав унікальну мозаїку та в різні етапи поступу це проявлялось по – різному, від мирного співіснування до конфліктів. Досить часто титульний етнос держави до складу якої входив край здійснював обмеження прав інших національностей та усіяло пригнічував їх. Такого характеру була політика поляків в часи Речі Посполитої, росіян в часи Російської імперії. Вперше питання про рівність національностей та скасування етнічної дискримінації та його практичне застосування було здійснено Українською Центральною Радою. 9 січня 1918 року був ухвалений закон про національно-персональну автономію, за яким представники всіх національностей які мешкали на території УНР наділялися рівними правами[7, С.14]. Втім відстояти державність УНР в роки громадянської війни не вдалося, перемогу здобувають комуністи.

Національне питання стає одним з наріжних у державному будівництві радянського ладу. На початку 20 – х років в більшовицькій партії розгортаються гострі дискусії між інтернаціоналістами, які по своїй сутності були продовжувачами великодержавної політики Російської імперії та з іншого боку націонал-комуністами, котрі наполягали на створенні належних умов для розвитку всіх народів країни[8, С.73].

«Теорія боротьби двох культур» виникла в Україні на початку 1920-х років як протидія прихильників російського великодержавного шовінізму українському державотворчому процесу, що активізувався за умов проголошення політики українізації. Її автором був тогочасний другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь, який «обґрунтував» неповноцінність, нижчість української культури як культури сільської, патріархальної у порівнянні з російською передовою, з якою Лебідь ототожнював всю міську культуру [9]. Московськими прихильниками поглядів Д. Лебеда насамперед були В. Ваганян [10,С.164] та Ю. Ларін [6, С. 215]. Перший обстоював положення про «інтернаціональну культуру національною мовою» (розуміючи під «інтернаціональною» культуру російську), а другий виступав проти «євреезації» та «українізації» зрусифікованих євреїв та українців.

Ці хибні погляди не лише мусувалися у писаннях подібних «культурників», а й лунали з найвищих політичних трибун. Наприклад, А. Єнукідзе з трибуни союзного ЦВК прямо заперечував самостійний шлях розвитку української культури, наголошуючи, що «українська культура повинна зростати з російської» [2, С. 89].

Запеклий опонент Д. Лебеда М. Хвильовий, в інтерпретації якого «теорія боротьби двох культур» із сфери внутрішніх проблем українського життя переносилась у площину культурних взаємин України та Росії, твердив, що «Соціальні процеси, що їх викликано непом, логічно ведуть до конфлікту двох культур. Українське суспільство, зміцнівши, не помириться зі своїм, фактично, коли не юридично, декларованим гегемоном – російським конкурентом» [10, С. 591].

Інший захисник самобутнього розвитку української культури О. Шумський, критикуючи М. Хвильового за те, що ним «віджилилася теорія боротьби двох культур з гегемонією

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

української культури», спробував дати об'єктивну оцінку поглядам письменника і тим обставинам, в яких розвивалась українська культура [10, С.165]. Це призвело до засудження його більшовицьким керівництвом як українського прихильника «боротьби двох культур», а погляди О. Шумського, як і погляди М. Хвильового, були проголошені ухилами.

Одним з тих, хто послідовно боровся із «хвильовізмом» і «шумськізмом» був М. Скрипник. Слід зазначити, що погляди М. Скрипника на дану проблему сформувалися в боротьбі як з Д. Лебедем, Ю. Ларіним й іншими провідниками ідей російського шовінізму, так і з М. Хвильовим, О. Шумським та їхніми послідовниками. М. Скрипник був одним із небагатьох більшовицьких лідерів на Україні, який беззастережно повірив в демагогічні ленінські твердження, що стосувалися національної політики, і прагнув проводити їх у життя. Найбільше його приваблювали гасла про «право націй на самовизначення аж до повного відокремлення в окрему державу» та про «повну рівність усіх народів в єдиному Союзі».

Коли поставало питання про виживання більшовиків і закріпленні їх при владі після виснажливої для країни війни, комуністи змушені були йти на поступки. Таким було «ленінське танго» в сфері економіки, нова економічна політика. Відповідно на такі ж поступки влада змушена була піти і розв'язанні національного питання, новий курс отримав назву «коренізація». 1 серпня 1923 року було прийнято Декрет ВУЦВК і РНК УРСР «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов та сприяння розвитку української мови» [7, С.17]. Першочергова увага зверталася на отримання освіти національною мовою.

На території краю, задля успішної реалізації цієї політики була створена комісія національних меншин при Подільському Губвиконкомі. Впродовж 1923 – 1924 року було зібрано детальну інформацію демографічно-статистичного характеру з рекомендаціями і довідками, щодо розбудови шкіл, пунктів лікнепу для національних меншин. Так за даними комісії на теренах краю мешкало євреїв - 7,4%; поляків - 3,3 %; росіян – 1,8 %, молдован - 0,5 %. Загалом перелік містив найменування 41 національності, найчисельнішими були українці – 86,8% [11; С.24].

Партійними органами було проведено ретельний класовий зріз польської спільноти Поділля: 80 % - селяни; 10 % - інтелігенція; 3 % робітники; 7 % міщани. У додатку зазначалось, що більшість польських селян, а отже всієї громади є носіями реакційних настроїв. Тобто уже у 1923 р. влада визначала поляка як представника «нації - ворога» [13, С.48].

За переписом 1926 р. в шести округах колишньої Подільської губернії проживало 192 408 поляків, відкривалися навчальні заклади, в яких викладання здійснювалося польською мовою. На початку 1924 р. працювало 95 польських шкіл, а в 1933 р. — 222 школи [5; С.46].

В 1933 р. діяли польські педтехнікум у Проскуріві (тепер Хмельницький), агротехнікум у Полонному, польський відділ при Проскурівському технікумі механізації сільського господарства [5; С.47].

Звісно ж варто розкрити якісну сутність та характерні особливості освітнього процесу першого радянського десятиріччя. В шкільних програмах чимало уваги приділялось комуністичній пропаганді, в гуманітарному циклі дисциплін були наявні потужні фільтри, що вилучали з програми класово шкідливі елементи. Потужна увага приділялась пропаганді атеїзму, що викликало невдоволення в переважній більшості глибоко віруючих поляків, чехів, німців. Заходи спрямовані проти віри спонукали громади до домашньої освіти. З іншого боку варто підкреслити і позитивні здобутки, для населення постала можливість безкоштовно отримати освіту, студенти технікумів і курсів отримували додаткові стипендії, що було вельми важливим в умовах голодних 20 – х років та піднімало престиж освіти.

Таким чином, політика комуністів в галузі освіти мала свої позитивні і негативні аспекти, прагматично була направлена на умиротворення антирадянських настроїв, які були притаманні як українцям так і національним групам радянської країни [15, Арк. 96].

Втім простежується одна важлива складова політики по відношенню до польської спільноти. Відбувається збір анкетних даних де фіксуються такі відомості – прізвище, ім'я по батькові, дата народження, рік вступу до лав комуністичної партії, чи була анкетована особа членом інших політичних партій, професію: цивільну та військову спеціальність, службу в арміях (царській, білогвардійській, РККА, інших іноземних збройних силах), займану номенклатурну посаду [16, Арк.207-244]. Накопичення таких даних у 1930 – х буде

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

підставою для здійснення репресій, адже у багатьох анкетах вказувалася служба у військах які вважалися ворожими по відношенню до більшовицького режиму.

Цікавим за змістовним наповненням є лист від ЦК КП (б) У до польського бюро Вінницького окружного комітету під грифом «Цілком таємно» [17, Арк.63-64]. Процитую окремі положення щодо діяльності бюро: «Звертаємо увагу товаришів щодо необхідності використання в антиклерикальній агітації низки фактів які би дискредитували польське католицьке духовенство. В першу чергу необхідно висвітлювати шпигунську діяльність католицького кліру, його роль як агентури польського уряду та польського генерального штабу. Задля ілюстрації варто використати лист ксьондза Федукевича до римського папи, опублікований в газеті «Правда» за № 262 від 18 жовтня 1924 р. і в газеті «Серп» за № 35 від 28 .XI. 1924. Звертаємо також Вашу увагу на матеріали про уповноваженого польської делегації в Ленінграді ксьондзові Уссусі.

Варто розлого використовувати в агітації факт публічного зречення від духовного сану ксьондза Хщоновича, що мав місце у Вітебську.

Звертаємо Вашу увагу на максимальну дискредитацію Польського католицького кліру в громадській думці публікуючи ці матеріали у місцевих газетах «Млот», «Серп», «Гвезда Млодзєжі» та в усній агітації.»

У даному ж документі наголошувалось на фіксуванні можливих фактів контрреволюційної діяльності ксьондзів та негайного інформування місцевих партійних органів та ДПУ[18, Арк14].

Однак, було і застереження не допускати масових репресій по відношенню до католицького духовенства, бути максимально коректними проводячи атеїстичну пропаганду, аби не зумовити масові невдоволення серед польської громади.

Звіт польського бюро Подільського губернського комітету КП (б) У характеризував стан настроїв поляків:

- НЕП посилює націоналістичні тенденції;
- Польська громада перебуває осторонь від суспільного життя;
- Арешти класових ворогів з числа поляків сприймаються як переслідування за національною ознакою;
- Окремі партійні керманічі негативно ставляться до створення польських шкіл[19; 20].

Відповідно вищим партійним керівництвом УСРР перед польським бюро Подільського губернського комітету КП (б) У було поставлено завдання:

- 1) Здійснювати заходи по розшаруванню польської громади, порушувати їх єдність;
- 2) Спрямовувати зусилля на створення колективних сільських господарств підконтрольних місцевим партійним осередкам;
- 3) Заохочувати перехід польської інтелігенції на бік партії

Конкретизувалися завдання перед партійними комітетами на місцях:

- 1) Вивчення соціального складу поляків;
- 2) Боротьба проти антирадянського і куркульського впливу на пролетаріат;
- 3) Посилення антирелігійної пропаганди і боротьби з католицьким духовенством;
- 4) Поділля – прикордонний регіон, тому особливо посилена робота серед поляків;
- 5) Посилена пропаганда інтернаціоналізму та класової солідарності[21].

Польські секції і бюро позбавлені права ініціативи під строгою заборобою, лише виконання розпоряджень з центру.

Таким чином, більшовицька політика коренізації мала подвійні стандарти – з одного боку декларувалася політика лояльності до національних громад, створювалися зовнішні ознаки повноправного освітнього і культурного життя. З іншого до польської та німецької громад ставлення було явно ворожим, аналіз документів вказує на страх більшовицької влади перед польської спільнотою, очікування майбутньої війни та передбачування виступів поляків проти радянської влади, підготовку даних для розгортання

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

цілеспрямованих карально-репресивних заходів. Яскравим прикладом такого ставлення є зріз по органам національного самоврядування і освіти у 1930 рр. Станом на 1934 р. по Вінницькій області - 74 польських сільських ради, у 1932 р. - 245 польських шкіл. А вже на 1935 р. – 35 польських шкіл, 134 польських вчителів із 430 у 1935 арештовані, залишилось 14 польських сільських рад, які наступного року будуть ліквідовані під формулюванням, що були штучно вигаданими[22].

Джерела та література:

1. Калакура О., Белашова К. Пішаки у політичній грі/ О. Калакура, К. Белашова // Відродження – 1994 - № 7 – С.68 - 79.
2. Міронова І. С. Національні меншини України / І. Міронова. — Миколаїв: Видавництво Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили, 2006. — 464 с.
3. Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в період непу / М. Журба // Київська старовина. — 2000. — № 5. — С. 141–145.
4. Лисий А. Одісея ксьондза Левінського./ А. Лисий// Історія релігії в Україні: науковий щорічник. – Львів: «Логос», 2010. – Книга І. – с. 529-535.
5. Войнаровський А. Освіта національних меншин Поділля в 20-х роках ХХ ст. А. Войнаровський// Матеріали ХХІІ Всеукраїнської наукової конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» – Вінниця, 2011. – Вип. 21. – С. 46-48.
6. Чирко Б. Національні меншини в Україні (20– 30 роки ХХ століття) / Б. Чирко // НАН України, Інститут національних відносин і політології. — К.: Освіта, 1995. — 215 с.
7. Гальченко П. Права національних меншин в Україні/ П.Гальченко// Українське слово. – 1994 - № 23 – С.11 - 18.
8. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР (20-і– перша половина 30-х рр. ХХ ст.) / Л. Якубова. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — 507 с.
9. Єременко Т. Польське національне питання в Україні в 20 – і роки/ Т. Єременко. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки – 1993 - № 3 – С. 80 - 85.
10. Нагорна Л. Радянська національна політика/ Л. Нагорна// Політичні читання – 1995 - № 1 – С.163 - 175.
11. Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – Вінниця, 1925. – 90 с.
12. Коламмийченко И. И. На путях социалистической реконструкции / И. Коламмийченко. — К. : Наукова думка, 1978. — 281 с.
13. Национальный состав Советской Украины. Статистический справочник. – Харьков, 1925. С. 47 – 49.
14. Бюллетень Народного Комиссариата Внутренних Дел (Харьков). — 1923. – № 21.
15. Державний архів Вінницької області, – Ф. 829., – Оп. 1., – Спр. 54., – 184 арк. Вінницький окружний комітет КП (б) України Подольської губернії. Агитаційно-пропагандистський відділ Польбюро. Протоколи общих беспартийных собраний польского населения.
16. Державний архів Вінницької області, – Ф. 829., Оп. 1., Спр. 191., 392 арк./ Вінницький окружний комітет КП (б) України Подольської губернії. Агитаційно-пропагандистський відділ Польбюро. Директиви ЦК РКП (б), ЦК КП (б) У, губернского и окружного комитетов партии по вопросам организационной и массово-политической работы среди польского населения.
17. Державний архів Вінницької області, – Ф. 1. - Оп. 1. – Од. зб. 1679. – 114 арк.
18. Державний архів Вінницької області, – Ф. 136. - Оп. 3. – Од. зб. 131. – 17 арк.
19. Державний архів Вінницької області, – Ф. 136. - Оп. 3. – Од. зб. 362. – 284 арк.
20. Державний архів Вінницької області, – Ф.1, - Оп. 1. Од.зб 1695 – 39 арк.
21. Державний архів Вінницької області, – Ф.33. – Оп.1. – Од.зб. 40 – 304 арк.
22. Державний архів Вінницької області (ДАВО) – Ф. 31. - Оп. 1. – Од. зб. 26. – 175 арк.

Депортація громадян із прикордонної смуги УСРР на початку 1935 р. у контексті політики державного терору

Проблема депортації із радянської України, у тому числі представників національних громад протягом 1930-х –1940-х рр., у контексті державного терору останнім часом опинилася у центрі уваги наукової громадськості. Дослідники вивчали політичні, соціально-економічні, культурні наслідки репресії за національною ознакою, обставини загибелі політичних діячів, митців, науковців, робітників, колгоспників – представників етносів, що здавна населяли територію України. Сьогодні вже відомі окремі статистичні дані втрат окремих етносів, заподіяні більшовицьким режимом¹.

Значну увагу феномену депортації приділили дослідники під час виконання державної видавничої програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Станом на 1 травня 2017 р. вже видано 110 книг. Автори обласних томів детально розкрили механізм проведення депортації, виявили конкретні статистичні дані у регіонах УСРР – УРСР, означили окремі регіональні особливості.

Іншою знаковою науково-документальною серією стало видання «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття». Вчені двох країн опублікували документи польських та радянських спецслужб, проаналізували перебіг депортації польського та українського населення.

Завданням даної статті є висвітлення маловідомих аспектів зимово-весняного депортації 1935 р. «політично неблагонадійних» громадян з прикордонної смуги у внутрішні райони радянської України.

Із огляду на капіталістичне оточення СРСР, провал першої п'ятирічки, спротив колективізації, перманентний голод, малочисельну Червону Армію, Й. Сталін більш за все боявся розгортання так званої «п'ятої колони» у прикордонних республіках СРСР. Тому, відповідно до вказівок партійно-радянського керівництва країни, органами державної безпеки були інспіровані справи «Спілки визволення України», «Польської організації військової», «Української військової організації», що були покликані вилучити політично активні особистості, потенційно спроможні протистояти більшовицькому режиму.

Переселення та депортації були одним з методів боротьби з «неблагонадійним» багатонаціональним населенням України. Б.Чирко слушно відзначав, що в планах партійно-радянського керівництва СРСР передбачалося остаточно відірвати людей від історичної батьківщини².

Коли людина знаходиться в своїй етнічній групі, в системі давніх налагоджених зв'язків з іншими етносами на одній території, серед тих, з ким поділяє спільну культуру, їй непотрібно обдумувати чи прораховувати свої вчинки та погляди, бо всі переважно сприймають оточуючий світ однаково. Перебуваючи в чужому етнічному середовищі, далеко від історичних місць проживання, без звичних налагоджених міжетнічних зв'язків у переселенців виникає відчуття страху та безпорадності. Так людина з політично активної позиції переходить на позицію боротьби за елементарне фізичне виживання³.

Саме депортацією як ефективним методом для створення політично лояльного середовища у прикордонній смузі скористалося вище політичне керівництво СРСР та України. Розрахунок був простий – лояльне населення виконає декілька важливих місій:

- «стримуванні ідей буржуазного світу», що будуть проникати через прикордоння;
- забезпечити підтримку прикордонної охорони у виявленні диверсантів та шпигунів, будівництві прикордонних укріплених районів;
- прикордонні села/колгоспи стануть вітриною для демонстрації досягнення «соціалістичного способу життя»;
- згідно із воєнною доктриною СРСР в умовах війни саме ця територія повинна стати ареною запеклих боїв, що після підходу головних сил Червоної армії перейдуть на територію агресора. Населення забезпечуватиме підтримку оборонних та наступальних боїв армії.

У відповідності із ухвалою ЦК ВКП(б) від 31 жовтня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У вже 3 листопада доручило П.Постишеву, П.Любченку, В.Балицькому та З.Кацнельсону виробити механізм виселення політично неблагонадійних громадян та подати його на розгляд очільників КП(б)У на наступних засіданнях політбюро⁴.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

На засіданні 9 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У доручило іншій комісії у складі М.Попова (голова), П.Любченка, І.Якіра, В.Балицького, І.Ільїна, М.Василенка спільно із секретарями обкомів прикордонних Вінницької та Київської областей ретельно обстежити місця компактного проживання німецького та польського населення. Вище політичне керівництво УСРР особливо наголошувало на пильному вивченні «політичного обличчя» керівного складу районів, де повинна була розпочатися операція. Від їх відданості «справі Леніна – Сталіна», оперативності, організаторських здібностей залежав успіх депортації.

Обласні комітети партії зобов'язали направити в прикордонні райони своїх працівників для роз'яснення місцевому населенню, що «радянська влада не потерпить спроб антирадянської діяльності або агітації і не зупиниться перед тим, щоб відмовити в праві проживання в СРСР чи вишле всіх осіб, які відносяться нелояльно до Радянської влади у віддаленні місця СРСР»⁵.

Політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня 1934 р. ухвалило постанову «Про переселення з прикордонних районів». Партійні очільники вирішили направити в окремі райони та групи районів (в залежності від масштабності запланованого виселення – всього 22 райони Київської та Вінницької областей) спеціальні комісії на чолі з членом ЦК КП(б)У у складі представників НКВС УСРР та Українського військового округу. Їм доручалося у декадний термін з'ясувати кількість і скласти поіменні списки антирадянських елементів, які підлягали виселенню; визначити села, що знаходилися поблизу військових об'єктів (укріплення, склади, стратегічні мости, залізниці, шосе тощо), з яких частково або повністю буде виселено контрреволюційні елементи; в інших прикордонних районах, зокрема, з компактним проживанням німецького та польського населення, намітити села, з яких повинно бути виселено одноосібників, які «злісно не виконували зобов'язань перед державою», колгоспників, яких, на думку керівництва ЦК КП(б)У, не можна вважати політично благонадійними в умовах прикордонної смуги⁶. Згідно плану у райони Дніпропетровської, Харківської та Одеської області відрядили 20 працівників ЦК КП(б)У аби з'ясувати на місці, яку кількість «політично неблагонадійних сімей» були спроможні прийняти, надати житло та забезпечити роботою ці регіони.

В рамках цієї постанови Київський (І. Ільїн та М. Василенко) і Чернігівський (П.Маркітан і С.Загер) обкоми партії зобов'язувалися надати до ЦК КП(б)У практичні пропозиції щодо завербування та переселення в прикордонні райони 4-х тисяч сімей колгоспників-ударників та демобілізованих червоноармійців. Саме вони повинні були стати основою зразкових колективних господарств, що повинні були свідчити про перемогу соціалістичного способу життя.

Водночас лояльні переселенці повинні були стати певним сегментом у реалізації воєнної доктрини на радянському прикордонні. Зокрема, програма розгортання нових частин РСЧА, запланована вищим партійно-радянським керівництвом СРСР на другу половину 1930-х рр., вимагала значних вільних територій для дислокації укріплених районів, військових містечок, навчальних полігонів, складів у прикордонних регіонах. Так, на вимогу наркомату оборони політбюро ЦК КП(б)У рішенням від 23 січня 1935 р. дозволило керівництву Новоград-Волинського району збільшити контингент переселенців на 130 господарств, повністю звільнивши таким чином с.Лубчицю для дислокації стрілецької дивізії⁷. А 20 травня 1935 р. – через два місяці після завершення депортаційної операції, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про передачу військовому відомству будівель, що залишилися після сімей переселених в тиллові райони⁸.

Одночасно із розгортанням нових військових частин в районах вже звільнених від «політично неблагонадійних сімей» було розпочато грандіозне, за своїми масштабами, будівництво укріплених районів (УР). Укріплений район є військовим формуванням, що займав 100–180 км по фронту, 2–5 км в глибину. УР являє собою складну систему залізобетонних і деревоземляних споруд, вогневих рубежів. За свідченням генерал-полковника О.Шебуніна (учасника будівництва) за три роки лише у Проскурівському УРі (один з «депортаційних районів») побудовано понад тисячу залізобетонних споруд, значну кількість підземних бетонованих галерей, ходів сполучень тощо⁹.

Для дотримання військової таємниці, ЦК КП(б)У зобов'язало райкоми партії заселяти будинки, що знаходяться поряд з військовим будівництвом, спорудами укріпрайонів найбільш перевіреними колгоспниками – ударниками з числа «зворотних переселенців»¹⁰. Крім того, перевірені колгоспники-ударники та демобілізовані червоноармійці мали стати

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

першим резервом для Червоної Армії у прикордонних боях. Водночас, серед такого населення розвідкам сусідніх держав було важко розгорнути агентурні мережі.

За результатами роботи комісії М.Попова політбюро ЦК КП(б)У 2 січня 1935 р. ухвалило постанову «Про переселення 8000 господарств із прикордонної смуги», а 7 січня створило нову комісію у складі Шелехеса (голова) Паперного, Сідерського, Александровського, Сидоренка, Зоріна, Левицького (члени комісії). Саме ця комісія повинна була координувати проведення депортації. Вже 10 січня 1935 р. секретарям Дніпропетровського (Хатаєвичу), Донецького (Саркісову), Харківського (Демченку) обкомів КП(б)У була надіслана телеграма за підписом голови комісії Шелехеса та секретаря ЦК КП(б)У Попова про організацію прийому сімей із прикордонних районів Київської та Вінницької областей¹¹.

Алгоритм та остаточно кількість контингенту для депортації було затверджено у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 23 січня 1935 р. «Про переселення із прикордонної смуги 8300 господарств у зв'язку із оборонними міркуваннями і про переселення у прикордонні райони 4000 сімей кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей»¹².

Початок операції був визначений на 20 лютого 1935 р. Для організації роботи політбюро ЦК КП(б)У вирішило направити 50 працівників секретаріату ЦК у розпорядження Київського та Вінницького обкомів КП(б)У; у розпорядження районних комісій та комісій ЦК відряджалися 150 районних та обласних працівників. Загальне керівництво по депортації у Київській області було покладено на комісію у складі Ільїна, Василенка, Розанова, Орлова, Ломаки; у Вінницькій області – Чернявського, Триліського, Соколінського, Квятека, Піонтковського.

Після отримання директиви місцеве керівництво негайно приступило до створення районних комісій по виселенню «політично неблагонадійних сімей» у складі секретаря районного комітету партії, голови районного виконавчого комітету, представника ЦК і начальника районного відділу/відділення НКВС. Такий кадровий склад районних комісій повністю забезпечував весь об'єм масово-політичної роботи, охорону «революційного порядку», доставку депортованих, майна, реманенту і продовольства на станцію, їх санітарне обслуговування, ветеринарну обробку худоби тощо. До роботи залучалися шляхом партійної мобілізації сотні комуністів і комсомольців.

Загалом як підготовка, так і проведення депортації мали яскраво виражений характер військової операції. Починалося все із складення поіменних списків господарств, що підлягали виселенню. Формувався також і резервний список, на випадок, коли з основного списку окремі господарства не будуть затверджені обласним керівництвом.

Починаючи з 13 лютого (за 7 днів до завантаження сімей в ешелони) місцеві керівники повинні були попередити селян про «переселення». Агітатори мали роз'яснити людям, що вони переселяються у віддалені райони як такі, що «не проявили себе у зміцненні кордонів і колгоспного ладу». Одночасно робився акцент, що держава надала цілий ряд пільг колгоспникам-переселенцям та одноосібникам, якщо вступлять до колгоспу. Серед них зняття боргів за минулі роки по сільгосподатку, обов'язкових держзаготівель, страхових платежів, повне звільнення на новому місці від податків, заготівель та зниження на 50% страхових платежів на 1935 р.

Відповідно до постанови ЦК КП(б)У колгоспи повинні були обов'язково розрахуватися із своїми членами за вироблені трудові і передані одноосібниками посіви. Держава надавала можливість везти з собою особисте майно, продовольство та худобу. Якщо збіжжя було багато, то переселенці мали його здати в місцевий відділок «Заготзерно» і відповідно до виданих довідок отримати на новому місці своє зерно.

На станціях завантаження був налагоджений чіткий облік депортованих та їх майна. Коменданти ешелонів приймали сім'ї та вантаж за списком. Кожен ешелон орієнтовно мав перевезти близько 100 сімей. Для охорони громадського порядку і майна наркоматом внутрішніх справ виділялося 10–12 чол. озброєної охорони, що підпорядковувалася начальнику поїзда. Крім того, в його розпорядженні знаходився лікар і медсестра з необхідними медикаментами. На військове відомство покладалося забезпечення ешелонів харчуванням на кошти, що виділялися Радою Народних Комісарів.

Типовим прикладом підготовки до депортації стала робота у січні 1935 р. Жмеринського райкому КП(б)У. У відповідності із директивами ЦК КП(б)У в районі склали списки 250-ти господарств, що підлягали депортації та резерву в кількості 50-ти

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

господарств. Керівництво підготовкою і проведенням виселення поклали на «четвірку» в складі секретаря РК КП(б)У Кримського, голови РВК Діденка, начальника районного відділу НКВС Сівакова і голови комісії ЦК Кілерога. У села району, з яких мало відбуватися переселення, направили 13 уповноважених та 52 помічники із числа районного партійного активу. Актив виїхав на села під приводом перевірки роботи з підготовки посівної кампанії.

Але забезпечити контроль готових до переселення 210-ти господарств виявилось наявними силами неможливо. Тому рішенням райкому партії від 29 січня 1935 р. на підготовку депортації виділили додатково ще 89 осіб із числа активу¹³.

Попередні роки свідчили, що в екстремальних випадках частина селян або втікали за кордон, або намагалися це зробити. Тому «обласна комісія із виселення політично неблагонадійних осіб з прикордонної смуги» 15 лютого 1935 р. вирішила направити в пункти переселення 14 оперативних працівників УНКВС по Вінницькій області. Також до сіл, що знаходилися в 7,5-кілометровій прикордонній зоні, направлялися оперативні групи прикордонних загонів. Оперативні групи міліції у складі 135-ти осіб мали контролювати обстановку у населених пунктах. На посилення захисту кордону відправлялися додаткові маневрені групи загонів особливого призначення і навчальні підрозділи Червоної Армії. У м. Вінниці створювалася резервна група в складі 100 осіб. Під виглядом підтримки порядку в дорозі та охорони майна «переселенців» депортовані супроводжувалися до залізниці охороною з активу та міліції¹⁴.

Відповідно до згаданої постанови на місце «політично неблагонадійних сімей» мали переселитися 4000 сімей колгоспників-ударників та демобілізованих червоноармійців. Тому ЦК КП(б)У зобов'язало секретарів райкомів партії та голів райвиконкомів під їх особисту відповідальність забезпечити збереження житлових приміщень і присадибних ділянок сімей, що виїхали в глибинні райони республіки. Місцеві органи повинні були взяти під охорону кожен будинок і господарську будівлю. Право знесення будівель надавалося лише наркомату внутрішніх справ та військовому відомству.

Вищим партійно-радянським керівництвом було затверджено 39 районів України, куди переселялися «правобережні» господарства: 9 – в Харківській, 14 – в Дніпропетровській і 16 – в Донецькій областях. Окремо в постанові були обумовлені місця розселення німецьких сімей – Сватівський, Троїцький, Покровський, Лозно-Олександрівський, Білолуцький, Двурічанський райони Харківської і Донецької областей, польських – райони Старобільщини і північно-західні місцевості Дніпропетровщини. Депортованих представників польської громади розселили у районах Старобільщини, де проживало, здебільшого, українське населення. Але у цих районах ніколи компактно не проживали поляки і тому не було досвіду співжиття. Цілком вірогідно, що політичне керівництво радянської України сподівалося на можливу україно-польську ворожнечу. Остання унеможливлювала тісні побутові взаємозв'язки між українцями та поляками і посилювала ефект ізоляції польської громади. Але проявів таких конфліктів поки в архівних документах не виявлено.

В областях, куди проводилася депортація, були також створені обласні та районні комісії по розміщенню господарств «переселенців» у складі секретаря обкому (райкому), голови облвиконкому (райвиконкому), начальників обласного (районного підрозділу) УНКВС та обласного (районного) земельного управління. Їх завдання полягало у розробці планів розміщення переселенців із урахуванням економічних, політичних, військових потреб. В обов'язки згаданої комісії входило і безпосереднє керівництво процесом працевлаштування, поселення переселенців у відведених для них місцях.

У працевлаштуванні переселенців простежувалася обов'язкова для радянської доби «класова» тенденція. Колгоспникам і бажаючим вступити у колективне господарство, відводилися у власність найкращі будівлі, надавалися різноманітні кредити та позички. В той час як одноосібники отримували житло лише в тимчасове користування.

Всього відповідно до постанов вищого партійного та державного керівництва СРСР та України з 20 лютого по 10 березня 1935 р. із прикордонних районів було відправлено: із Київської області 56 ешелонів (5478 господарств, що складає 26168 ос., 1606 коней, 3908 корів), із Вінницької області – 32 ешелони (2864 господарства, 12828 ос., 1059 коней, 1578 корів). Таким чином, за даними комісії ЦК КП(б)У загалом було відправлено 8342 господарства (38996 ос., 2665 коней, 5486 корів). Водночас, за даними НКВС УСРР загалом було відправлено 8329 господарств; із них українських – 3434 сімей, поляків – 2866, німців

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

– 1903, інших – 126. За соціальним складом: куркульських – 1155 сімей, одноосібних – 3725, колгоспних – 3396, інших – 53.

Із 88 ешелонів на 13 березня 1935 р. було розвантажено у Дніпропетровській області 34 ешелони (3118 господарств, 14524 ос., 1241 кінь, 2142 корови), Донецькій – 31 ешелон (3044 господарств, 14083 ос., 768 коней, 1823 корови), Харківській – 23 ешелони (2180 господарств, 10389 ос., 656 коней, 1521 корова).

У відповідності з постановами ЦК КП(б)У від 20 грудня 1934 р. та 23 січня 1935 р. у прикордонній смузі переселялися «політично надійні» колгоспники-ударники Київської та Чернігівської областей. Всього з 10 по 23 березня 1935 р. було відправлено 59 ешелонів: із Київської області – 26 (2008 господарств, 8103 ос.), із Чернігівської – 33 (2001 господарство, 8328 ос.). На 25 березня 1935 р. у прикордонних районах Київської області розвантажалося 42 ешелони (2993 господарства, 12214 ос.), Вінницької області – 17 ешелонів (1016 господарств, 4217 ос.)¹⁵.

На станціях розвантаження ешелони з ударниками зустрічало керівництво районів, яке керувало розміщенням переселенців по селах району. Більшість будинків, куди вселялися колгоспники, були вже відремонтовані і прикрашені, підвезене паливо. В окремі сільради організували роботу так, що переселенців у будинку вже чекала тепла вечеря. Для потреб колгоспників-ударників місцеві споживчі кооперативи забронювали різноманітні промислові товари, керосин, сіль, мило тощо.

Однак, подібні кроки не впливали на загальні риси депортаційної політики очільників більшовицької партії. Загалом, у «операції» початку 1935 р. простежується певне змішання рис депортації. Так, П.Полян визначив різновиди депортації:

– пов'язана із зовнішньополітичними імпульсами (депортації іноземних громадян, радянських громадян – представників тих народів, що є титульною нацією у держав-сусідів СРСР чи «ворожих держав». Виходячи із проголошеної доктрини – «СРСР у кільці ворожих держав», радянська держава або ворогувала, або знаходилася у стані війни. Депортації у такій ситуації мали превентивно-профілактичний характер. Класичні приклади таких депортацій «польська», «фінська», «кореїська»;

– породжені внутрішньополітичними причинами. Це стосувалося народів, які по-перше, що не мали «титульної держави» за кордоном; по-друге, депортація представників цих народів зумовлена внутрішньополітичними причинами, зокрема, «політична неблагонадійність» цих народів¹⁶.

У депортації початку 1935 р. простежуються обидва різновиди. Зокрема, виселялися як представники народів, із якими ворогував СРСР (німці та поляки), так і українці, які були титульною нацією радянської України. У даній операції їх об'єднував чинник «політичної неблагонадійності».

Подальша доля представників польської громади на Донбасі виявилася трагічною. Під час «Великого терору» 1937–1938 рр. переважна більшість «спецпереселенців»-поляків була арештована і фізично знищена.

Станом на 10 січня 1938 р. УНКВС по Донецькій області із початку «польської операції» (20 серпня 1937 р.) було арештовано 4021 ос., із них «розкрито 98 шпигунсько-диверсійних резидентур у промисловості» (714 осіб), «учасників контрреволюційних організацій» – 445 ос., 1228 «контрреволюціонерів-одинаків». Серед арештованих 350 ос. були кандидатами у члени чи членами компартії, комсомольцями.

За висновком начальника УНКВС по Донецькій області Д.Соколинського (він, до речі брав участь у депортації із прикордонної смуги) «ворогів народу» виявили із числа перебіжчиків і дезертирів польської армії – 737 ос., політичних емігрантів – 69 ос., колишніх співробітників Розвідувального управління Червоної армії, які проводили таємні операції у 1920-х рр. на теренах Польщі і були виведенні у запас – 23 ос., контрабандистів і спецпоселенців, понад 2 тис. сімей яких депортували із прикордонної смуги Київської, Вінницької областей і розселили на Донбасі – 1302 ос., «польського контрреволюційного націоналістичного елементу», у тому числі священнослужителі, «костельний актив» і віруючі громадяни – 1017 ос.

Окрім 2849 арештованих представників польської меншини Донбасу, по «польській лінії» репресували 255 білорусів і 541 українця із числа «вихідців із прикордонної смуги» і «галичан».

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Компактні групи польської меншини проживали у Маріупольському, Макіївському, Сталінському, Костянтинівському, Орджонікідзевському районах і працювали головним чином у металургійній і скляній галузях. Чекісти також були впевнені, що організаторами «польської шпигунської мережі» були апостольський адміністратор Москви єпископ Пій Ежен Неве, який у 1936 р. виїхав із СРСР, єпископи Потоцький, Ігнатович, представники посольства в Москві й консульства в Києві та Харкові.

Із загальної кількості арештованих у «справі ПОВ» 2989 осіб працювало у промисловості, із них у вугільній галузі – 991 ос., металургії – 227 ос., машинобудівній – 145, хімічній – 83, військовій – 42 ос., енергетичній промисловості – 27 ос. Поляків-спецпереселенців арештували 1245 ос., із до 500 осіб чекісти визначили як «членів повстанських осередків ПОВ»¹⁷.

Таким чином, вище партійно-радянське керівництво СРСР та України зимово-весняним переселенням 1935 р. розпочало новий етап боротьби з потенційними «ворогами народу», які, в разі нестабільної політичної ситуації, могли загрожувати «радянській владі». В ухваленні рішення про депортацію конкретної особи етнічна приналежність, зокрема, польська, німецька, була одним із головних маркерів «ворожості». Паралельно сталінський уряд вирішував проблеми обороноздатності країни і недостатньої кількості робочої сили у степових районах України.

У подальшому «політично неблагонадійні» громадяни – «спецпереселенці» під час «Великого терору» 1937–1938 рр. були арештовані й, у переважній більшості, були фізично знищені.

Джерела та література:

1. 65 лет с начала депортации жителей Украины в Казахстан. / Сборник материалов заседания круглого стола (20 ноября 2012 года). Дню Первого Президента Республики Казахстан посвящается / Посольство Украины в Республике Казахстан; Карагандинский государственный технический университет. – Караганда, 2012. – 115 с.; Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. – М.: Готика, 1998. – 2008 с.; Чирко Б. Нацмен? Значить враг // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– 1995– №1/2. – С.95–11; Сталинские депортации. 1928–1953. Состав. Н.Л. Поболь, П.Полян. – М.: МФД, 2005. – 904 с.; Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – М.: Изд-во «ОГИ-Мемориал», 2001. 328 с; 2. Чирко Б. Нацмен? Значить враг // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– 1995– №1/2. – С.104; 3. Ионин Л.Г. Культурный шок: конфликт этнических стереотипов// Психология национальной нетерпимости. – Минск: 1998. – С.104; 4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.16. – Спр.11. – Арк.268; 5. Там само. – Арк.294; 6. Там само. – Арк.316; 7. Там само. – Спр.12. – Арк.68; 8. Там само. – Арк. 173; 9. Шебунин А.И. Сколько нами пройдено. – М.: Воениздат, 1971. – С.58–59; 10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.12. – Арк. 68; 11. Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6618. – Арк. 1–3; 12. Там само. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.12. – Арк.62; 13. Держархів Вінницької обл. – Ф. П-51. – Оп. 1. – Спр. 778. – Арк. 1, 4,5, 7; 14. Там само. – Арк. 50–55; 15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6618. – Арк. 1–8; 16. Сталинские депортации. 1928–1953. Состав. Н.Л. Поболь, П.Полян. – М.: МФД, 2005. – С.7; 17. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.16. – Оп. 30. – Спр.65. – Арк. 340–349.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ТРАГІЧНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Марина Михайлюк

Нацистський табір смерті Белжець: доля євреїв дистрикту «Галичина»

Голокост неможливо збагнути розумом

(Давид Кахане)

Про нацистський табір смерті, що знаходився на території окупованої Польщі спеціалізованих публікацій в Україні немає, хоча він є чи не найбільшим центром знищення євреїв західноукраїнського регіону, який в роки війни входив до складу дистрикту «Галичина». У 2004 р. на місці знищеного табору був створений Музей-Меморіал, що функціонує як філія музейного комплексу «Майданек» (Люблін). Інформацію про табір та депортацію євреїв черпаємо з різних джерел: ізраїльських [1-3], американських [4-7], російських [8-11], польських [12-13], австрійських [14], порівнюючи з публікаціями українських дослідників Голокосту [15-24] і спогадами свідків подій [25-30].

Метою статті є огляд роботи табору, методів депортації євреїв, з'ясування кількості жертв Голокосту з дистрикту «Галичина» і загальної кількості загиблих.

Нацистський табір Белжець функціонував протягом 1940-1943 рр. Розташовувався в лісосмузі Люблінської округи Генерал-губернаторства, неподалік м. Томашув-Любельський і українського кордону (20 км від Рава-Руської і 70 км від Львова). Табір перебував у підпорядкуванні Ваффен-СС. У 1940 р. Белжець функціонував як трудовий табір, де тримали поляків, українців і євреїв – порушників порядку, а також представників ромської національності, які працювали над спорудженням лінії оборони, протитанкових ровів під назвою «Лінія Отто». Згодом табір перетворився на місце цілеспрямованого винищення євреїв з південно-східних куточків Генерал-губернаторства. Його розширення розпочалося 1 листопада 1941 р. в рамках організації операції «Рейнгард» – нацистського плану знищення понад 2-2,3 млн. євреїв Генерал-губернаторства [7, с. 333, 339; 15, с. 190].

Рішення про проведення операції і створення першого табору смерті було прийнято 13 жовтня 1941 р. у штаб-квартирі Гітлера поблизу Раценбурга (Східна Пруссія). На нараді у фюрера були присутні Гімmlер, керівник поліції і СС в Люблінському окрузі Оділо Глобчник та інші високопосадовці. Глобчник відповідав за створення табору на підконтрольній території [12]. На будівельних роботах працювали польські робітники – в'язні трудового табору. Роботами керував головний архітектор, конструктор і будівельник Ріхард Томалла.

Вибір території Белжецю був не випадковим, оскільки табір розташовувався поблизу залізничної станції із гілками Люблін-Рава-Руська, Томашув-Люблін, Львів-Варшава, що було зручним для перевезення людей з районів Любліна, Кракова і Східної Галичини. Комендантами табору служили Крістіан Вірт (грудень 1941-серпень 1942 рр.) і Готтліб Герінг (серпень 1942-червень 1943 рр.). Офіцер СС Вірт мав досвід роботи в програмі «евтаназія» – винищення «расово неповноцінних» громадян Райху в газових камерах, де їх труїли угарним газом, оскільки були визнані непотрібними державі, зайвим тягарем і клопотом, носіями «неповноцінних генів», що псували расову чистоту німецької нації. Після Белжецю Вірт служив інспектором концтаборів «операції Рейнгард» з резиденцією у Любліні. Есесівська команда нараховувала до 37 осіб. Охоронці табору (близько 100 осіб) набиралися з числа радянських військовополонених, здебільшого українців, табору «Травники» (Люблінська округа). У грудні 1941 р. саме «травники» допомагали розбудовувати Белжець [7, с. 333, 336-337; 12; 14, с. 239].

Табір знищення ретельно замаскували від стороннього ока, обнесли парканом з колючого дроту, підвели електричну напругу, вплели гілля і по периметру розставили вежі спостереження; розділили на дві секції: в одній розташовувалися бараки охоронців, майстерні і приймальня для новоприбулих в'язнів, у другій – газові камери і братські могили. Адміністративна будівля і бараки німецького персоналу були винесені за межі табору.

У лютому 1942 р. три газові камери, що розташовувалися в одному дерев'яному бараку, були апробовані на кількох групах єврейських робітників [2], а з 17 березня, після

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

прибуття першого транспорту, табір почав офіційно функціонувати як центр знищення. Першими транспортами звозили євреїв з районів Любліна і Львова. До червня 1942 р. було страчено близько 80 тис. осіб [12]. Так, депортаційна акція у Любліні пройшла в ніч на 16 березня. В обласу потрапило 1,6 тис. безробітних євреїв, яким обіцяли роботу на Сході [7, с. 340]. Наприкінці березня до табору відправили близько 700 непрацездатних (хворих і старих) євреїв Жовкви (Львівщина) [4, с. 463; 21, с. 41], хоча в протоколі допиту свідка Л. Штегенберга від 8 вересня 1944 р. мова йде про вивезення 1,5 тис. осіб, яких по 180 осіб загнали у кожен вагон [21, с. 50]. У цей же час доставили близько 1 тис. євреїв Дрогобича [11, с. 281].

У 1942 р. євреїв дистрикту «Галичина» вивозили протягом майже всього року (березня-квітня, червня-листопада); у 1943 р. – транспорти находили у січні, червні-липні. У Львові першочерговій депортації підлягали безробітні і непрацездатні (в т. ч. хворі) євреї, яких влада не вважала за потрібне годувати, враховуючи нестачу харчів для працюючого населення, тому вирішила від них позбутися. Львівським євреям розповідали «казки» про вивезення на роботи в зону Полісся. Під час «березневої акції» 1942 р. насамперед виселяли «антисоціальні елементи» (зłodіїв, здирників, дармоїдів), а також офіційно безробітних, які не мали робочої картки; незаможних верств суспільства, які отримували соціальну допомогу від єврейської общини. У відділі соціального захисту був точний перелік таких осіб і юденрат розпочав саме з них – складав для німців списки тих, кого можна було депортувати.

Жертв цілодобово звозили у збірний пункт – школу імені Собеського. Євреї активно переховувалися, адже в цей час по гетто стали ширитися чутки вже не про їх переселення, а про знищення. «Акцію» у Львові провели за два тижні до єврейського свята Песах. Після «полювання» на євреїв залізничники розповіли, що їх вивезли до Белжецю. Прибувши на станцію львівського машиніста та його помічників висаджували з потяга. На їхнє місце піднімався німецький машиніст і далі вів потяг у напрямку табору. У той же день порожній состав повертався на станцію, а «пасажирів» більше ніхто ніколи не бачив – вони зникали за колючим дротом табору [25, с. 70-76; 28, с. 68].

Частині євреїв дозволили взяти із собою 15-25 кг багажу, 200 злотих, їжу на кілька днів. Привілеї залежали від фінансової можливості кожної єврейської родини. «Акція» на Львівщині теж проводилася напередодні і під час Песаху. Тих, хто міг «відкупитися» – залишали на потім. Ортодоксальних євреїв, які перебували у синагогах чи молитовних будинках, хапали під час обласу і прямо у святковому вбранні гнали на залізничні станції. Молодих людей, які намагалися тікати, страчували на місці. Відтак до кінцевої зупинки потрапляло 70-80% депортованих.

На станцію євреїв вивозили на відкритих платформах трамваїв. Люди їхали добре одягненими з валізами. Смерть ставала очевидною лише по прибутті на місце, адже про те, що відбувалося у Белжецю львівські євреї нічого толком не знали. За чутками, які ширилися містом, у таборі практикувалися вбивства газом, електрострумом, гарячою парою. Нібито для того, щоб тік проходив краще – людям брили голови. Вбитих зносили до ям новоприбулі партії євреїв, яких також брили і вбивали. Робота тривала цілодобово. За чутками, трупи використовувалися для виробництва гліцерину, мила і різних жирів. Після «березневої акції» львівські євреї втратили спокій, панувала знервованість, усі з жахом чекали на подальші події.

Над табором смерті час від часу здіймалися хмари чорного диму і округою ширився страшний сморід, а відтак населення довколишніх селищ знало про його основну функцію. У Янівському таборі організували величезний склад з речами вбитих. Євреї, які мали документи про іноземне підданство (турецькі, швейцарські, аргентинські, британські паспорти) все одно підлягали депортації. Німці їх рвали, а власників доправляли до Белжецю, знаючи про фіктивність документів. Про те, що насправді відбувалося широкому загалу стало відомо вже після залишення німцями Галичини. Люди дізналися, що табір став могилою для сотень тисяч депортованих з багатьох європейських країн (Франції, Бельгії та ін.), яким розповідали «казки» про переселення на Схід і чудові краєвиди белжецької землі, де працювали театри, кінотеатри, лікарні, школи [25, с. 76; 28, с. 67-68].

Паралельно з львівською відбувалася «акція» в Станіславському (Івано-Франківському) гетто, кількість мешканців якого мали скоротити на кілька тисяч осіб. На вокзалі депортованих чекало 14-18 товарних вагонів. Завантажували людей без особливих

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

труднощів, оскільки вони не здогадувалися, куди їдуть [14, с. 216-217]. Березневу акцію «переселення» добре запам'ятав член юденрату Станіславського гетто Юліуш Фоєрман, який писав про 5 тис. вивезених до Белжецю [30, с. 30]. Архівіст Л. Соловка припускає, що мова може йти про 2-5 тис. депортованих [23, с. 6]. На початку квітня 1942 р. до табору смерті прибула перша партія євреїв з гетто Коломиї, з подібною кількістю жертв [11, с. 444; 22, с. 5]. У середині травня надійшли потяги з євреями Кракова і околиць. Їх звозили у товарних вагонах, в екстремальних умовах (великій скупченості, у спеку без води і їжі), тому частина людей гинула в дорозі [12].

Кожен потяг складався з 40-60 вагонів. Їх розвантажували частинами, по 20 вагонів, в яких перебувало, в середньому близько 100 осіб, загалом 2 тис. євреїв. Жертв вивантажували і повідомляли, що вони прибули в транзитний табір для дезінфекції і прийняття душі. Чоловіків відокремлювали від жінок з дітьми, змушували здати цінні речі, а потім роздягнутися. Охоронці криками і побиттям заганяли людей в газові камери замасковані під душові кабінки, де їх труїли угарним газом [5]. Спочатку цей процес тривав близько 3-4-х годин, але, по мірі набуття досвіду, скоротився до 60-90 хв. [2]. Досвід роботи першого табору смерті в рамках операції «Рейнгард», де вперше застосували стаціонарні газові камери, згодом був поширений на Треблінку-2, Собібор, Майданек. У Белжеці також використовували «газвагени» (автофургони) для знищення невеликих груп людей [9], на зразок табору Кульмгоф (Хелмно), який діяв на анексованій території Польщі, перетвореної на провінцію Вартегау/Вартеланд.

Прагнучи удосконалити процес знищення, у середині червня прибуття транспортів призупинилося. Адміністрація табору збільшувала потужності газових камер. Побудували цегляний будинок з 6 бетонними камерами. Процес знищення продовжився 7 липня і тривав до грудня 1942 р. [12]. Першими євреями, депортованими після удосконалення системи «газації», стали 16 тис. мешканців Жешувського гетто і довколишніх невеликих містечок, відправлені у табір чотирма транспортами протягом 7-18 липня 1942 р. [6; 12]. Депортаційні акції також пройшли у Кракові, Перемишлі, Городку [29, с. 186]. У липні до львів'ян стали доходити повідомлення про жахливі події у Тарнові, Бочні, Величці, Ясній, Красній. Депортації хвилею прокотилися всією Західною Галичиною і наближалися до Львова, слугували джерелом постійної напруженості. Люди вперше почули про міста оголошені «юденфраї» (очищеними від євреїв). Розповідали про набиті людьми потяги, які щодня прибували на ст. Белжець, а потім зникали у таємничому, замаскованому місці. Львів'яни розуміли, що рано чи пізно черга дійде й до них. Найбільша катастрофа вибухнула у серпні 1942 р. [25, с. 77, 80, 83].

Влітку вивозили мешканців Дрогобиччини. Так, через Борислав депортували 199 євреїв містечка Підбуж [11, с. 756]. В самому місті депортація євреїв розпочалася наприкінці літа, а продовжилася восени 1942 р. У серпні під виглядом переселення до Пінська було депортовано близько 5 тис. осіб (включно з євреями Підбужу), переважно родини робітників оборонної, нафтопереробної промисловості міста. Місцем збору став міський кінотеатр, де людей тримали без води і їжі [11, с. 99; 20, с. 14]. У Дрогобичі депортаційні акції пройшли у серпні, жовтні і листопаді 1942 р. Загалом вивезли понад 3 тис. осіб, з Дрогобицької округи – 53 тис. [11, с. 281].

У вересні до табору відправили 600 косівських євреїв. Наприкінці листопада 1942 р. відбулася друга «акція» в гетто Жовкви – депортували близько 1,7 тис. євреїв [4, с. 451, 461, 463]. Під час подорожі у Белжець, єврейські жінки намагалися викинути у маленьке віконце вагонів своїх дітей, з надією на те, що місцеве населення їх врятує [13, с. 19]. За іншими даними, до табору смерті відправили 2-2,5 тис. євреїв Жовкви, яких вантажили по 80-150 осіб у вагон. Згідно перепису населення, навесні 1943 р. у містечку лишилося 6,2 тис. євреїв [21, с. 42-43, 51, 53].

Наприкінці серпня до табору вивезли близько 2,6 тис. тернопільських євреїв. Аналогічні «акції» відбулися восени 1942 р. Якщо станом на 20 квітня 1942 р. у Тернополі мешкало понад 11,3 тис. євреїв, то вже на середину січня 1943 р. їх лишилося 5,2 тис. [18, с. 304; 19, с. 180]. Наприкінці вересня з тернопільського містечка Борщів прибуло 800 євреїв. Загалом з Тернополя протягом 1942 р. було вивезено 5,5-6 тис. євреїв, з Тернопільської округи – понад 40 тис. [11, с. 102, 979-980]. У вересні 1942 р. розпочалася перша депортація євреїв Бережанського гетто. Операцією керувала тернопільська поліція безпеки за участі місцевої допоміжної поліції. Близько 2 тис. євреїв завантажили у 50

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

товарних вагонів і з міської станції відправили у Белжець. Лише кільком вдалося вистрибнути з потяга і повернутися додому. Наступні депортації відбулися у жовтні і грудні 1942 р. Під час грудневої «акції» у перший день єврейського свята Хануки близько тисячі людей відправили до табору смерті [3, с. 196].

На думку Е. Фрейндліх, 7 вересня 1942 р. розпочалася нова акція «переселення» у Станіславові, внаслідок якої до Белжецю вивезли понад 4,7 тис. євреїв. У вагон вантажили по 100 осіб. Не придатних до транспортування, у кількості 300 осіб стратили. До залізничної станції також пригнали євреїв з інших населених пунктів. Вони йшли пішки по 30-50 км, а потім їх утримували по 180-200 осіб у вагон. Не всі доїжджали до місця призначення. Під час розвантаження одного з потягів, німці нарахували близько 2 тис. трупів. Тих, хто тікав страчували загони супроводу [14, с. 229-230]. Про «вересневу акцію» пише й Л. Соловка, але зазначає, що вивезли 12 числа і близько 5 тис. осіб. Загалом зі Станіславської округи до табору депортували від 7,5 до 10 тис. євреїв [23, с. 9-10]. У цей же час відбувалася акція у Коломиї. 7 вересня до табору відправили понад 4,7 тис. осіб, з яких 200 померли під час подорожі, частина втекла. 11-12 жовтня з Коломиї відправили останню партію євреїв, близько 4 тис., в т. ч. усіх дітей з сиротинців. Загалом з Коломийської округи вивезли понад 23,3 тис. євреїв [11, с. 444; 22, с. 6, 9, 11].

За загальними підрахунками Я. Хонігсмана, у березні 1942 р. з Львівського гетто на 10 транспортах зі станцій Підзамче і Клепарів вивезли понад 15 тис. євреїв; зі ст. Дрогобич відправилось 3 транспорти з мешканцями гетто Рава-Руської, Жовкви і Дрогобича. Вивозилися євреї з Рогатина, Коломиї та інших містечок Прикарпаття. Загалом до Белжецю було відправлено 18 транспортів, в яких перебувало 18,7 тис. євреїв. Наприкінці березня-на початку квітня відправили 5 тис. євреїв з гетто Станіслава, близько 2 тис. з Коломиї (загалом 7 тис.); у червні 1942 р. – 5 тис. зі Львова (продовжували вивозити безробітних), а також значну кількість євреїв з Коломиї, Бережан, Чорткова; у липні – 2 тис. з Рава-Руської, близько 1 тис. – з Немирова, 500 – з Унева, 510 – з Добромиля, Нижанковичів та інших міст Львівщини. Загалом протягом червня-липня у Белжець відправили 4 транспорти з 10 тис. жертв.

У серпні вибуло 24 транспорти з 78 тис. осіб зі станцій Самбір, Дрогобич, Бібрка, Клепарів, Турка, Чортків, Тернопіль, Золочів, куди зібрали євреїв з довколишніх містечок. Очищалися лікарні і дитячі будинки Львівського гетто. Загалом літня акція у Львові, що розпочалася у червні і завершилася наприкінці серпня, призвела до того, що до Белжецю потрапило 50-55 тис. євреїв. У вересні відправили 4,8 тис. євреїв Коломиї та довколишніх селищ; у жовтні – 14 транспортів з 36 тис. осіб. Відтак, загалом в 1942 р. до Белжецю було депортовано понад 154 тис. євреїв. Станом на кінець року в дистрикті «Галичина» залишилося 181,5 тис. На початку січня 1943 р. пройшла чергова акція у Львові, внаслідок якої до табору смерті потрапило кілька тисяч євреїв. На кінець червня з дистрикту було виселено понад 454 тис. євреїв, залишалося понад 21 тис. осіб. У червні-липні депортували частину євреїв Борщева і Болехова, 6 тис. – Станіслава [15, с. 193-195, 198-199, 205, 213, 216, 218-222; 29, с. 186-187].

За інформацією з інтернет-ресурсів, у 1942 р. до табору депортували щонайменше 155,4 тис. осіб з території Львівщини, Тернопільщини і Станіславщини. Найбільший контингент євреїв вивозився із Жовкви, Львова, Рава-Руської, Дрогобича, Борислава, Самбора, Бучача, Чорткова, Бережан, Підгайців [8]. За даними О. Круглова, у Белжеці в 1942 р. загинула майже чверть мільйона українських євреїв, у 1943 – близько 10 тис. були депортовані до Польщі. Загалом в газових камерах таборів смерті загинуло 345 тис. українських євреїв, з яких переважна більшість галицьких – у Белжеці. З них понад 170 тис. були з Львівської і Дрогобицької областей, понад 40 тис. – із Тернопільщини, 41 тис. – зі Станіславщини [24, с. 385, 387, 394]. За ізраїльськими даними, до кінця року з району Кракова звезли 130 тис. євреїв, з району Львова – 225 тис., з району Любліна і Радома – кілька тисяч [2].

Елізабет Фрейндліх у свій час писала, що загальна кількість страчених у таборі близька до 600 тис. осіб, з яких лише протягом 1942 р. – 390 тис. [14, с. 217, 239]. За польськими даними, протягом березня-грудня 1942 р. у Белжеці знищено 350-450 тис. осіб, звезених з території Генерал-губернаторства, а також з Райху (Німеччини, Австрії, Чехії), Словаччини [12]. Переважну більшість жертв становили західно- і східноєвропейські євреї, хоча загинули також поляки, українці, цигани. За даними вашингтонського музею

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Голокосту, якими напевно скористався Тімоті Снайдер, у таборі загинуло понад 434 тис. євреїв південної Польщі [5; 7, с. 341].

Отож, наведені з різних джерел цифри депортованих суттєво різняться. З одного боку, всі місцеві євреї вивезені із Західної України рахуються українськими жертвами Голокосту, оскільки після приєднання території автоматично мали отримати радянське громадянство, а з іншого, – серед них було чимало польських і угорських біженців, які не мали постійної реєстрації, але потрапили в гетто, а з них в табори смерті. Відтак скільки ж євреїв з українських земель було знищено в Белжеці залишається достеменно не відомо, мова може йти лише про приблизні цифри. У той же час, у польській статистиці, ймовірно за все, західноукраїнські євреї проходять як польські.

Депортацію в Белжець добре запам'ятали Рудольф Редер, Хаїм Гершман, Томаш Гехт. Редер пробув у таборі чотири місяці. Улітку 1942 р. здійснив втечу і переховувався в католицькій родині. У 1946 р. він опублікував мемуари, де згадав про свою роботу в зондеркоманді газових камер, про те, як нацисти катували і збивали з пантелику в'язнів, в тому числі за допомогою музики. «У Белжець прибували лише євреї. – свідчив він. – Їм наказували роздягнутися і залишити свої особисті речі у дворі. Дітей відривали від матерів, старих і хворих кидали на ноші, а чоловіки і жінки бігли прямо у газові камери. ...Ми витаскували [з газових камер] тіла людей, ...за допомогою шкіряних ременів тягнули їх до великої братської могили. І весь цей час грав оркестр, з ранку до вечора» [1, с. 149]. Робота газових камер також відображена у звіті керівника дезінфекційної служби Герштейна, який опублікував Мюнхенський інститут сучасної історії у 1953 р. Сам автор звіту загинув 1945 р. у паризькій в'язниці за нез'ясованих обставин [14, с. 240].

У Белжеці, як й в інших нацистських концтаборах, музиканти дійсно грали під час зустрічі потягів на пероні, масових ексекцій і відпочинку есесівців. Оркестр нараховував шість виконавців, включаючи скрипаля, флейтиста і акордеоніста, які працювали на майданчику між газовими камерами і величезними могильними ровами, а отже переніс трупів з одного місця в інше відбувався під музику. Музикантів часто змінювали. Перший склад знищили навесні 1942 р., але згодом ансамбль відновили. У своїх мемуарах Редер згадує скрипаля – колишнього генерала австрійської армії, лицаря Залізного Хреста і табірною старостою єврейського робітничого загону, описує тортури і загибель голови юденрату із Замостя, який писав музику для оркестру. Музиканти часто виконували твір «Все проходить» [10].

Не всіх чоловіків-євреїв знищували відразу після прибуття. Сильних і молодих відбирали для примусових робіт. Згодом кількість в'язнів коливалася в межах 500-700, іноді 1000 осіб. Одна група обслуговувала потяги: чистила вагони, допомагала тим, хто самотужки не міг злізти з вагонів, прибирали трупи померлих в дорозі. Інша група займалася конфіскованими речами жертв і фасувала зрізане жіноче волосся. Ще одна група з кількох сотень євреїв чистила газові камери і виносила трупи для захоронення. Група «дантистів» відповідала за видалення золотих зубів (коронки). Робітники час від часу проходили селекцію – непрацездатних розстрілювали.

«Газація» людей припинилася наприкінці 1942 р., за однією з версій – через нестачу місця для поховання трупів. Навесні 1943 р., намагаючись приховати сліди злочину, масові поховання у ямах і протитанкових траншеях розкопувалися, тіла спалювалися на відкритих саморобних вогнищах, кістки дробилися в спеціальному пристрої, просіювалися на предмет залишків золота, а потім розвіювалися полями. До червня табір закрили, споруди демонтували, а територію засіяли травою і перетворили на ферму. Останніх 600 в'язнів відправили до Собібору, де вони по прибутті підняли бунт і були розстріляні прямо на залізничній платформі. Радянські війська зайняли район в липні 1944 р. [2; 8; 12]. Після закриття табору жителі довколишніх сіл влаштували розкопки, намагаючись знайти цінності і гроші євреїв. Протягом 1997-1998 рр. на місці табору проводилися археологічні дослідження, які виявили 33 масових поховання і 15 тис. тіл [9].

Післявоєнна доля організаторів масового знищення і табірному персоналу склалася по-різному. Есесівець Ріхард Томалла був розстріляний НКВС в Чехії у травні 1945 р. Крістіана Вірта вбили поблизу Трієста наприкінці травня 1944 р. За однією версією – це зробили партизани, за іншою – особи з його найближчого оточення. Готтліб Герінг деякий час служив головою кримінальної поліції м. Гайльбронн і помер восени 1945 р. в лікарні. У 1946 р. британці заарештували Оділо Глобочника, але він життя закінчив самогубством.

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Сім колишніх есесівців були заарештовані в Мюнхені, однак лише одного у 1965 р. притягнули до відповідальності і засудили до 4,5 років ув'язнення [8; 14, с. 239; 15, с. 192].

Таким чином, Белжець прийняв найбільшу кількість євреїв південної частини Генерал-губернаторства, які знайшли там свою смерть. Євреї з дистрикту «Галичина», як складової частини губернаторства, підлягали обов'язковому знищенню відповідно до виконання програми «Рейнгард». Загальна кількість жертв табору смерті оцінюється у 434-450 тис. Кількість депортованих галицьких євреїв достеменно не відома. Станом на кінець 1942 р. цифри коливаються від 154-155 тис. до 250 тис. осіб. Загальна кількість відправлених до нацистських таборів смерті оцінюється у 345 тис. євреїв, переважна більшість яких загинула у Белжеці.

Джерела та література:

1. Чтобы знали и помнили. Память о Катастрофе в Яд Вашем / Под ред. Беллы Гутерман, Авнер Шалев. – Иерусалим, 2007. – 325 с.; 2. Белжець [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/holocaust/encyclopedia/4.asp>; 3. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919-1945 рр. / Шимон Редліх; [пер. з англ.]. – К., 2002. – 325 с.; 4. Бартов О. Білі плями та чорні діри: минуле та сьогодення Східної Галичини / Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Рея Брандона, Венді Лауер. – К., 2015. – С. 433-480; 5. Белжець [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://www.ushmm.org/wlc/ru/article.php?ModuleId=10007977>; 6. Белжець: рассказы очевидцев [Електронний ресурс]. – Режим доступа: https://www.ushmm.org/wlc/ru/media_oj.php?ModuleId=10007977&MediaId=130; 7. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Тимоти Снайдер; [пер. с. англ.]. – К., 2015. – 584 с.; 8. Белжець (истребительный лагерь) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://nado.znate.ru>; 9. Матковский И. Белжець [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.worlds.ru/europe/poland/history-belzhec_belzec.shtml; 10. Музыка в годы Холокоста. Белжець [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://holocaustmusic.org/ru/places/camps/death-camps/belzec>; 11. Холокост на территории СССР: энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – 2-е изд. – М., 2011. – 1143 с.; 12. Музей-Меморіал «Белжець» [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.belzec.eu/pl/history/historia_obozu; 13. Вілегала А. (Не) пам'ять на руїнах. Загибель євреїв Жовкви у свідомості мешканців міста // Голокост і сучасність. – 2011. – №2(10). – С. 9-45; 14. Фрейндліх Е. Знищення міста на ім'я Станіславів. Націонал-соціалістська політика винищення у Польщі 1939-1945 рр. / Елізабет Фрейндліх; [пер. з нім.]. – Брустури, 2016. – 298 с.; 15. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України: євреї Восточної Галиції, Західної Волини, Буковини і Закарпаття в 1933-1945 гг. – Л., 1998. – 350 с.; 16. Хонигсман Я. Катастрофа львівського єврейства // Катастрофа та опір українського єврейства (1941-1944): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; ред.-укл. С. Я. Елисаветський. – К., 1999. – С. 226-277; 17. Ковба Ж. Спогади Рабина Давида Кахане про Голокост єврейської громади Львова як історичне джерело особового походження // Голокост в Україні у регіональному і загальнолюдському вимірі: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 18-20 листопада 2003 р.). – Л., 2005. – С. 40-51; 18. Полянський Ф. Єврейське питання у політиці німецького окупаційного режиму на Тернопіллі у роки німецько-радянської війни // Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 301-307; 19. Полянський Ф. Єврейське питання у німецькій окупаційній політиці на Тернопільщині (1941-1944) / Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. 31. – С. 178-182; 20. Кисла Ю. Вживання за екстремальних умов: Голокост у Бориславі (1941-1944) / Голокост і сучасність. – 2012. – №1(11). – С. 9-33; 21. Голокост євреїв Жовкви / Нариси з історії та культури єврейської громади Жовкви / Упор. Л. Байбула. – Л., 2014. – С. 27-59; 22. Соловка Л. Геноцид євреїв Коломийського округу Дистрикту Галичина (1941-1944) / Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. 16. – Івано-Франківськ 2009. – С. 10-15 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: if.archives.gov.ua/pdf/exp_41_3_16.pdf; 23. Соловка Л. Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни [Електронний ресурс]. – Режим доступа: if.archives.gov.ua/pdf/exp_41_3_15.pdf; 24. Круглов О. Єврейські втрати в Україні (1941-1944) / Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Рея Брандона,

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

Венді Лауер. – К., 2015. – С. 374-396; 25. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / Упор. Ж. Ковба; [пер. з англ.]. – К., 2003. – 267 с.; 26. Арсен Б. Моя гірка правда: Я і Холокост на Прикарпатті. – Надвірна, 2004. – 383 с.; 27. Наконечний Є. «Шоа» у Львові. – Вид. 2-ге. – Л., 2006. – 284 с.; 28. Ковба Ж. Едмунд Баумвальд – свідитель гибелі львівських євреїв // Голокост і сучасність. – 2005. – №1. – С. 63-73; 29. Ковба Ж. Філіп Фрідман – свідок загибелі львівських євреїв // Проблеми історії Голокосту. – 2006. – Вип. 3. – С. 176-189; 30. Фоєрман Ю. Щоденник зі Станіслава (1941-1943 рр.) / Юліуш Фоєрман; [пер. з польс.]. – Івано-Франківськ, 2009. – 54 с.

Тетяна Мельничук, Тетяна Гудз

Євреї в нацистських таборах на території Польщі в роки другої Світової війни: історіографія проблеми

Друга світова війна залишила вагомий слід у історії всього людства. Нацистська Німеччина здійснювала акти агресії щодо інших країн, жорстоко знищувала їхнє населення. Створювалися цілі комплекси для вбивства людей. Через нацистську ідеологію найбільше постраждало єврейське населення.

У період Другої світової війни на території Польщі в рамках «Остаточного вирішення німецького питання» для масового утримання та знищення євреїв діяло чимало концентраційних таборів, в тому числі й «табори смерті» (Хелмно, Треблінка, Белжець, Сібібор, Майданек та Освенцім). Наслідки перебування у цих таборах відобразилися на післявоєнному житті єврейського народу, який і досі шукає правди в питаннях Голокосту.

Геноцид євреїв радянською історичною наукою в якості окремого об'єкту, як відомо, не вивчався. Потрібно не забувати про те, що історики, журналісти, мемуаристи даного періоду перебували під жорстким впливом ідеології та політичного контролю.

Така ситуація змінилася в час горбачовської «перебудови». Однак і на сьогоднішній день у краєзнавчих, історичних працях, досліджувана нами проблема ще не знайшла відображення, відповідного до ролі й місця, яку вона посідала в так званому «нацистському новому порядку».

На сучасному етапі історичних досліджень проблема Голокосту вивчається дослідниками всього світу. Досить часто подібні праці не є суто історичними, а мають міжпредметний характер та пов'язані з іншими науками, на зразок політології, психології та соціології. Багато художніх творів висвітлюють дану тему. На основі зібраного дослідниками фактичного матеріалу опубліковано чимало книг та статей в різноманітних виданнях, в першу чергу закордонних.

Таким чином, постає необхідність детального аналізу існуючих наукових праць, що відображають проблему перебування євреїв в німецьких концентраційних таборах на території Польщі в період Другої світової війни.

Метою означеного дослідження є аналіз стану наукової розробки проблеми становища євреїв в німецьких концентраційних таборах на території Польщі в роки Другої світової війни.

Серед істориків існував, за влучним виразом Р.Брандона й В.Лауер, своєрідний «синдром Аушвіца», коли увагу західних фахівців було прикуто насамперед до «фабрик смерті», розташованих на території Польщі. У концтаборах Аушвіц-Біркенау (Освенцим), Сібібор, Хелмно, Белжець, Майданек, Треблінка винищили близько 3 млн. людей. І зосередженість на цій проблематиці в деякій мірі призводила до нехтування дослідженням інших регіонів і країн¹.

Найголовнішою проблемою наукових досліджень є відображення процесів знищення єврейського народу на території Польщі. В контексті загального поняття Голокосту питання становища євреїв досліджували І. Альтман², А. Безансон³, В. Іванов⁴ та С. Фрідланер⁵. Методику знищення євреїв в «таборах смерті» вивчали В. Тучков⁶ та С. Шмаглевська⁷.

Більш детально відображено геноцид єврейського народу в працях І. Арада. Автор досліджував загальні аспекти Голокосту щодо євреїв⁸, та специфіку реалізації операції «Рейнхард» на території усіх «таборів смерті» на території Польщі. В даних роботах описується специфіка нацистської антиєврейської політики, методи фізичного знищення євреїв та загальна чисельність жертв.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

В цьому ж контексті доречно підкреслити й праці С. Браунінга⁹, Млинарчика¹⁰, Е. Рінгельблума¹¹. Дані дослідження відображають процеси знищення євреїв Польщі в рамках операції «Рейнхард», зокрема дають характеристику табірної системи на території Польщі.

Серед кореспондентів, які першими побачили звільнені радянськими військами табори Майданек і Треблінка, був В.Гроссман. У своїй статті кінця 1944 р. він детально показав технологію цього «конвеєра смерті»¹².

На увагу заслуговує видання професора Єльського університету (США) Т. Снайдера «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним», яка присвячена трагічним сторінкам в історії Східної Європи. Важливе місце в книзі відведене організації нацистами Голокосту на території Польщі, та окреслено табір Аушвіц, як його найбільш відомий символ. В роботі охарактеризовано й процес знищення євреїв в інших концентраційних таборах на території Польщі – Треблінці, Хелмно, Собіборі та Белжці¹³.

В книзі П. Джонсона «Історія євреїв» досліджена історія єврейського народу від «початкових коренів» до сьогодення, зокрема відображено окремі аспекти морального та фізичного знищення нацистами євреїв в період Другої світової війни¹⁴.

В дослідженні відомих польських авторів М. Тимовського, Я. Каневича та Е. Хольцера відображено історію Польщі, зокрема, у розділі «Загроза фізичного знищення» автори розповідають про єврейський рух опору нацистам, що вилився в хвилю повстань в єврейських гетто та концтаборах¹⁵.

У зарубіжній літературі нерідко зустрічається твердження, що євреї в роки Голокосту не чинили ніякого опору нацистам і покірно йшли до газових камер. Саме тому це питання стало окремим аспектом в дослідженні даної теми. Загальні аспекти питання організації єврейського опору досліджував Я. Етінгер¹⁶. Він доводить, що єврейські повстання в нацистських таборах і гетто було організованими діями повсталих, що сприяло їх швидшому звільненню. Інші автори без перебільшення висвітлюють даний аспект та вказують на негативні наслідки таких виступів. Так, повстання в Треблінці описав у своїй статті Ж. Штайнер¹⁷; в Собіборі – С. Віленський¹⁸, П. Антокольський¹⁹, С. Бельман²⁰, А. Сидорчик²¹ та Л. Симкин²²; в Хелмно - Д. Шимановський²³; в Аушвіці - Я. Смілявський²⁴ та Е. Шадов²⁵. Проблему організації повстань в єврейських гетто досліджували А. Набіулін та А. Свіщев²⁶.

Слід зазначити, що більше 22% українських євреїв (близько 340 тис. осіб) вивезли до таборів смерті на території Польщі, передусім у Белжець, а також Собібор, Майданек, Аушвіц-Біркенау (Освенцим).²⁷

Заслуговує уваги монографія Х. Аронова,²⁸ в якій автор зробив спробу детально дослідити саму суть Голокосту, окреслив його періоди, висвітлив різні думки щодо чисельності євреїв, що загинули. Наприклад, щодо кількості знищених євреїв, автор зазначає «С Кракову в червні і жовтні 1942 р. більшість євреїв було надіслано в Белжець; в березні 1943 р. близько шести тисяч з залишавшихся там євреїв були переведені в робочий табір у передмісті Кракова Плашув, а близько трьох тисяч - в Освенцим. У вересні 1942 р. більшість євреїв Радому, Кельце, Ченстохови та інших міст Східної Польщі було надіслано в Треблінку. З 300 тис. євреїв Радомського району в кінці 1942 р. залишалося в живих лише близько 30 тис.

Можна виділити монографію Сабова, в якій на прикладі концентраційного табору в Собіборі автор в цілому дає характеристику трагедії євреїв у Другій світовій війні²⁹.

Парадоксально, але відомо, що євреї також відзначились жорстокістю відносно німців. Дж. Сек, видав монографію «Око за око: нерозказана історія єврейської помсти німцям в 1945 р.», побудована на розповідях очевидців тих подій, які після надання інтерв'ю одразу відмовились від своїх свідчень та подали на автора позов до суду. Він пише про те, що в кінці Другої світової війни тисячі євреїв жадали помсти за Голокост, внаслідок чого багато хто з них були наділені надзвичайними повноваженнями для створення і заселення концтаборів німецькими «жертвами». Дж. Сек встановив, що євреї захопили принаймні 200 тисяч німців і самостійно помістили їх в катівні концтабору.

Існує також окремий напрям сучасної історіографії, який полягає в критиці сучасних поглядів на Голокост. Дедалі більше дослідників, на зразок М. Вебера³⁰, аргументовано вказують на те, що дане поняття придумали самі євреї, які перебільшують загальну кількість жертв в результаті німецької антиєврейської політики в період війни.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

Таким чином, сьогодні існує науковий матеріал, в якому висвітлюються різноманітні аспекти теми знищення життя євреїв на території Польщі. Перші концептуальні розробки цієї теми з'явилися після війни і для широкого кола читачів вони були недосяжними. Переважна більшість робіт – це закордонні монографії і публікації, що стосуються безпосередньо євреїв та концентраційних таборів на території Польщі. Вітчизняними ж науковцями не видано практично нічого, що водночас і актуалізує дану проблематику.

Джерела та література:

1. Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Р.Брандона, В.Лауер; пер. з англ. Н.Комарової. – К., 2015. – С.17–18.; 2.Альтман И. Аушвиц // Холокост. Пам'ять и предупреждение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.holocf.ru/pages/64> ; 3. Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту: переклад з французької / А. Безансон. – К. : Пульсари. - 2007. – 136 с.; 4. Иванов В. Г. Нацистские военные преступники и их покровители. – М.: «Знание», 1985. – 64 с.; 5. Friedlander S. The Yearsof Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945. – NewYork: Harper Collins, 2007. – 896 p.; 6. Тучков В. Концлагеря на территорииПольши. Кто освобождал фабрики смерти, ктоихохранял и ктовозглавлял в них восстания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://svpressa.ru/society/article/111072/>; 7. Шмаглевская С. Дым над Биркенау. Пер. с польской Э. Василевской. – М., «Худож. лит.», 1970. – 287 с.; 8. Arad Y. The Holocaustin the Soviet Union. – Lincoln: University of Nebraska Press; Jerusalem: Yad Vashem, 2009. – 720 p; 9. Browning C. The Origin sof the Final Solution: The Evolutionof Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942. – Lincoln: University of Nebraska Press, 2004. – 616 p.; 10. Młynarczyk J. «Akcja Reinhard» w getta chprowincjonalnych dystrykt uwarszawskiego 1942–1943. Prowincjanoc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007. – S. 57–67.; 11. Ringelblum E. Stosunki polsko-żydowskie w czasiedrugiejwojnyświatowej, Warszawa 1988. – 370 p.; 12. Гроссман В. Треблинский ад [Електронний ресурс]: <http://lib.ru/PROZA/GROSSMAN/trebl.txt>; 13. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа междуГитлером и Сталиным: пер. с англ. Л. Журнаджи / Т. Снайдер. – К., 2015. – 584 с.; 14. Джонсон П. История евреев / Пол Джонсон. – К.: Альтернатива, 2000. – 704 с.; 15. Тымовский М. История Польши / М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер. - М. : Весь Мир, 2004. – 544 с.;16. Этингер Я. Еврейское сопротивление в годы Холокоста. Часть первая: Восточная Европа // Международная еврейская газета, №7-8, 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.historicus.ru/evreiskoe_soprotivlenie_v_godi_holokosta/; 17. Штайнер Ж. Треблинка: восстание в лагереуничтожения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.holocf.ru/news/903>; 18. Собибор / Сост. С. С. Виленский, Г. Б. Горбовицкий, Л. А. Терушкин. – М.: Возвращение, 2008. – 264 с.; 19. Антокольский П. Восстание в Собиборе // Знамя. - №4. - 1945 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://jhist.org/shoa/grossman007.htm>; 20. Бельман С. Востание в «Собиборе» // Еврейскийобозреватель. - №12 (252), декабрь 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://jew-o000bserver.com/ne-zabudem/vosstanie-v-sobibore>; 21. дорчик А. Бунт в Собиборе. Как лейтенант Печерский поднял восстание в «лагересмерти» // Аргументы и факты, 14 октября 2013. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.aif.ru/society/history/bunt_v_sobibore_kak_leytenant_pecherskiy_podnyal_vosstanie_v_lagere_smerti; 22.Симкин Л. Полтора часа возмездия. – М.: Зебра Е, 2013. – 352 с.; 23. Шимановский Д. Непокоренные. Правда о еврейском движении сопротивления нацистскому геноциду // Еврейский обозреватель (Информационно-аналитическое изданиее врейской конфедерации Украины) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://jew-observer.com/ne-zabudem/nekorennyye/>; 24. Смилянский Я. Последний бой зондеркоманды // История далекая и близкая. - №18 (993) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [tp://russian-bazaar.com/ru/content/186609.htm](http://russian-bazaar.com/ru/content/186609.htm) .; 25.Шадов Э. «Чернорабочие смерти». Зондеркоманда в Освенциме // Интернет сообщество «Вторая мировая война 1939-1945» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://maxpark.com/community/2284/content/776027>; Свищев А. Правда о восстании в Варшавском гетто // Хроники Иерусалима, 17 мая 2001. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gazeta.rjews.net/svishev5>; 26. Свищев А. Правда о восстании в Варшавском гетто // Хроники Иерусалима, 17 мая 2001. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gazeta.rjews.net/svishev5>; 27. Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства 1941–

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

1944 г. – Х., 2001. – С.5–6.; 28. Аронов Х., Катастрофа європейського єврейства під час другої світової війни, Київ: Інститут юдаїки, 2000 - 364 с.; 29. Сабов, Іван. Єврейська трагедія у Європі в період Другої світової війни на прикладі концтраційного табору в Собіборі // Т. 2. // Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи. — Луцьк, 2013. — Т. 2. — С. 114-117.; 30. Вебер М. Освенцим: мифы и факты [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://rus-sky.com/history/library/articles/veber.htm>.

Сергій Гальчак, Ніна Гальчак

Участь подолян у боях за звільнення Польщі від нацистської окупації

Тисячі воїнів-подолян, проявляючи мужність і героїзм, не шкодуючи свого життя і крові, наближали Перемогу, у складі Радянської Армії несли свободу поневоленим народам Європи.

Особливо рясно пролита кров'ю визволителів польська земля, що стала вічним прихистком для дев'ятнадцяти Героїв Радянського Союзу – уродженців Поділля: Г.Г. Бондаря, І.І. Борисюка, Р.Й. Бортника, І.Ю. Бурлаки, А.Г. Бурлачука, Б.С. Варави, М.Я. Василюшина, І.М. Греля, Г.Л. Івашка, К.Г. Клименка, С.В. Клименка, А.П. Ковальського, О.Й. Михайлюка, М.К. Печенюка, І.Г. Рісюка, І.О. Ткачука, К.І. Целика, С.І. Хоптяра, У.Є. Швеця.

Уродженець с. Лучинець Мурованокуріловецького району, командир мінометного взводу Георгій Герасимович Бондар відзначився на правому березі Дніпра в боях за с. Балико-Щучинка Кагарлицького району Київської області, ставши кавалером Золотої Зірки. Однак не менший героїзм проявив й на польській землі. Загинув 3 квітня 1945 р. в бою за Вроцлав [1, с. 35].

Це ж можна сказати й про артилериста, командира взводу 45-міліметрових гармат Івана Івановича Борисюка (с. Селевинці Немирівського району), який удостоївся звання Героя Радянського Союзу за ратний подвиг на Курській дузі (Росія). Загинув 28 липня 1944 р. у м. Хайнувка (Польща) [1, с. 37].

Решта згаданих фронтовиків-подолян стали Героями Радянського Союзу, визволяючи Польщу.

Роман Йосипович Бортник (с. Плужне Ізяславського району). У діючій армії з листопада 1944 р. Будучи полковником, командував 965-м стрілецьким полком 274-ї стрілецької дивізії 69-ї армії (1-й Український фронт). 16 січня 1945 р. його бойовий підрозділ у взаємодії з іншими частинами штурмом оволодів польським містом Радом, а потім 18 січня форсував р. Піліца і, продовжуючи наступ, 4 лютого 1945 р. вийшов до р. Одер у районі м. Франкфурта (Німеччина). Загинув у бою 17 квітня 1945 р. Похований у м. Познані [1, с. 38].

Ісаак Юхимович Бурлака (с. Пеньківка Літинського району). Учасник війни з березня 1944 р. Воював на 1-у Українському фронті. Був навідником кулемета 1176-го стрілецького полку 350-ї стрілецької дивізії 13-ї армії. Сміливо вступав у сутички з ворогом. 18 липня 1944 р. при форсуванні р. Західний Буг на південь від м. Кристонополя (Червонограда) Львівської області першим переправився на протилежний берег, влаштував кулемет на зенітну установку і відбив нальоти ворожої авіації. 24 липня біля р. Сан кулеметним вогнем знищив 8 гітлерівців, а 4-х – взяв у полон. 29 липня першим подолав р. Вісла південніше м. Сандомира і вогнем забезпечував переправу стрілецьких підрозділів. Загинув 13 грудня 1944 р. в бою на Сандомирському плацдармі [2, с. 221].

Антон Гнатович Бурлачук (с. Морозівка Погребищенського району). В ряди Червоної армії призваний у квітні 1944 р. Воював на 1-у і 3-у Прибалтійських, 1-у та 2-у Білоруських фронтах. У 1945 р. був навідником станкового кулемета 601-го стрілецького полку 82-ї стрілецької дивізії 47-ї армії (1-й Білоруський фронт). 15 січня 1945 р. під час прориву сильно укріпленої оборони противника на лівому березі р. Вісла північніше Варшави знищив три ворожих кулеметних точки. 15 лютого в бою за с. Альт-Рюдніц (Польща) на правому березі р. Одер, будучи пораним, знищив 16 кулеметних точок. 17 лютого в боях за утримання панівної висоти «639» брав участь у відбитті 10 контратак ворога. В останній сутичці у безвихідному становищі гранатою підірвав себе та ворогів, що оточили його [2, с. 222].

У К Р А Ї Н Я - П О Л Ї Щ А

Борис Семенович Варава (сміт Літин). Після звільнення Літинського району від нацистських окупантів у березні 1944 р. призваний в армію. На фронті з квітня 1944 р. Артилерист. Сержант. Командир гармати 156-го окремого винищувально-протитанкового дивізіону 112-ї стрілецької дивізії 13-ї армії (1-й Український фронт). Особливо відзначився в боях на р. Одер. 26 січня 1945 р. у складі передового батальйону дивізії по тонкій кризі переправив свою гармату на лівий берег ріки в районі м. Штейнау (тепер м. Сцїнава, Польща). Разом з обслугою знищив у бою 5 кулеметних точок, гармату і близько сотні гітлерівців. 29 січня під час відбиття контратаки ворожої піхоти та танків підбив 2 танки «пантера». Коли ж вибула з ладу гармата, артилеристи на чолі з подолянцем, продовжували знищувати ворога із кулемета. У цьому бою загинув [1, с. 46].

Микола Якович Василишин (с. Писарівка Ямпільського району). Учасник війни з серпня 1944 р. Воював на 1-у Українському фронті. Будучи сапером 68-го окремого саперного батальйону 50-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, відзначився під час форсування Одери. 29 січня 1945 р. під вогнем противника він першим у полку переправив човен з десантом на протилежний берег. Під час переправи човен отримав пробоїну. Закривши її, відважний подолянин продовжив транспортування десанту. Коли ж вибухом снаряда човен рознесло вщент, добрався до свого берега на колоді. Сівши у новий човен, знову з десантом поплив на протилежний берег. За 7 рейсів переправив 76 чоловік. Загинув 2 червня 1945 р. Похований на братському цвинтарі в м. Болеславець [2, с. 223].

Ілля Михайлович Грель (с. Будне Шаргородського району). Учасник війни з 1942 р. Воював на Західному, Південному і 1-у Білоруському фронтах. Будучи підполковником, командиром 1137-го артилерійського полку 169-ї артилерійської бригади 14-ї артилерійської дивізії 6-го артилерійського корпусу прориву 5-ї ударної армії 1-го Білоруського фронту, відзначився в запеклих боях на р. Одері. 4 лютого 1945 р. вміло організував переправу полку по затопленій кризі. На плацдармі полк протягом трьох днів відбив 27 контратак танків і піхоти противника, знищив 19 танків, 3 бронетранспортери. 29 – 30 березня 1945 р. оточене угруповання гітлерівців чисельністю до 2-х тисяч чоловік на захід від м. Кюстрін (Польща) двома колонами прорвалось у тил полку. Подолянин вміло організував оборону командного пункту. Всього у цьому бою полк знищив 350 та взяв у полон 340 солдатів і офіцерів противника. Сам командир загинув (30.03.1945 р.). Похований у м. Дембно (Польща) [2, с. 230].

Григорій Лазарович Івашко (с. Мала Киріївка Бершадського району). Учасник війни з липня 1941 р. Воював на 1-у та 2-у Українських фронтах. Навідник гармати 32-го артилерійського полку 31-ї стрілецької дивізії 52-ї армії (1-й Український фронт). У ніч на 25 січня 1945 р. у складі гарматної обслуги одним із перших переправився через р. Одер під м. Бреслау (м. Вроцлав). Прицільним вогнем по ворожих позиціях сприяв передовим загонам захопленню та утриманню плацдарму, відбиттю контратак противника. Загинув у цьому бою. Похований у братській могилі с. Кам'янець-Вроцлавськ (Польща) [2, с. 239].

Кіндрат Гаврилович Клименко (с. Шура-Копіївська Тульчинського району). Учасник війни з 1941 р. Воював на Південно-Західному, Центральному, 1-у Білоруському фронтах. Гвардії майор. Заступник командира 54-го гвардійського кавалерійського полку 14-ї гвардійської кавалерійської дивізії 7-го гвардійського кавалерійського корпусу (1-й Білоруський фронт). 29 січня 1945 р. на чолі передового загону дивізії у складі ескадрону форсував р. Одер, прорвав 2 лінії оборони противника. На станції Альткессель (Стари-Кіселін, в 6-и км на схід від м. Зелена Гура) загін розгромив 2 ешелони з військами і надіслане їм на допомогу підкріплення чисельністю до 200 чоловік. Загинув 10 березня 1945 р. Похований в м. Грифіце (Польща) [2, с. 242].

Сергій Васильович Клименко (с. Зозів Липовецького району). Учасник війни з березня 1944 р. Воював на 1-у Білоруському фронті. Кулеметник 113-го гвардійського стрілецького полку 38-ї гвардійської стрілецької дивізії 70-ї армії. Відзначився 18 – 19 серпня 1944 р. в боях за населений пункт Сіткі, що за 10 км на схід від м. Радзимін (Польща). Брав участь у відбитті семи контратак противника, знищив танк і до сотні гітлерівців. Був поранений, але не покинув поля бою. Загинув у січні 1945 р. в бою під м. Бромберг (м. Бидгощ) [1, с. 93].

Антон Пилипович Ковальський (с. Регляшинки (нині с. Тростянець) Ямпільського району). В боях з 1943 р. Сапер 134-го гвардійського окремого саперного батальйону 11-го гвардійського танкового корпусу 1-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту. 19 липня 1944 р. під час форсування р. Західний Буг у районі сіл Потириця, Добрович

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Сокальського району Львівської області протягом години разом із саперами свого взводу відновив зруйнований міст і забезпечив безперервну переправу. Під час форсування р. Сан у районі польського села Радимно переправив на паромі до батальйону піхоти, а потім брав участь у спорудженні моста через цю річку. Загинув у лютому 1945 р. Похований на території Польщі [2, с. 244].

Омелян Йосипович Михайлюк (с. Чернелівка Красилівського району). На фронті з лютого 1943 р. Гвардії лейтенант, командир ескадрону 62-го гвардійського кавалерійського полку 16-ї гвардійської кавалерійської дивізії 7-го гвардійського кавалерійського корпусу (1-й Білоруський фронт). 18 січня 1945 р. у вирішальний момент бою підняв ескадрон в атаку, увірвався в м. Томушув-Мазовецьки (Польща). 21 січня 1945 р. під час наступу на м. Радовітш (м. Радовіце, Польща) у взаємодії з сусіднім ескадроном успішно завершив атаку, під час якої було розгромлено ворожий піхотний батальйон. 25 квітня загинув у бою. Похований у м. Гожув-Пельнопольський (Польща) [1, с. 131].

Микита Карпович Печенюк (с. Розсохувата Летичівського району). Учасник війни з квітня 1944 р. Командир відділення 4-го гвардійського стрілецького полку 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 13-ї армії (1-й Український фронт). У січні 1945 р. на північ від Вроцлава першим піднявся в атаку і гранатами знищив декількох гітлерівців, а 7-х – взяв у полон. Під час форсування Одеру успішно виконав завдання по розвідці місцевості і непомітно для ворога вивів батальйон на вихідні рубежі для форсування ріки. Загинув 27 січня 1945 р. в бою за опорний пункт південніше м. Штейнау (Сьцінава). Похований на полі бою [1, с. 154].

Ілля Григорович Рискюк (с. Соколівка Ярмолинецького району). На фронті з лютого 1944 р. Командир відділення 17-ї гвардійської механізованої бригади 6-го гвардійського механізованого корпусу 4-ї танкової армії (1-й Український фронт). Відзначився в боях на р. Одер. У ніч на 25 січня 1945 р. з бійцями в числі перших на підручних засобах під вогнем противника переправився через річку в районі м. Кебен (м. Хобеня, Польща). Закріпившись на лівому березі, воїни сприяли форсуванню ріки і захопленню плацдарму своїм військовим підрозділом. Загинув у бою 30 січня 1945 р. [1, с. 169].

Іван Олексійович Ткачук (с. Жижниківці Білогірського району). На фронтах війни з жовтня 1941 р. Будучи майором, командиром 126-го танкового полку 17-ї гвардійської механізованої бригади 6-го гвардійського механізованого корпусу 4-ї танкової армії (1-й Український фронт), 23 січня 1943 р., діючи в передовому загоні, вийшов до р. Одер і вогнем із танків підтримував форсування ріки стрілецькими підрозділами. В районі м. Кебен переправився з першими танками на лівий берег, брав участь у відбитті контратак противника. 3 лютого загинув у бою [1, с. 201].

Кирило Іванович Целик (с. Велика Кісниця Ямпільського району). У боях із гітлерівськими загарбниками з 1941 р. Воював на Південно-Західному, Північно-Західному, Калінінському, Брянському, 1-у Українському та 1-у Білоруському фронтах. Особливо відзначився на кюстрінському плацдармі. Будучи капітаном, командиром дивізіону 411-го мінометного полку 24-ї мінометної бригади 14-ї артилерійської дивізії прориву 5-ї ударної армії (1-й Білоруський фронт), 8 лютого 1945 р. з передового спостережного пункту керував вогнем дивізіону. В критичний момент бою викликав вогонь на себе. У цьому бою загинув. Похований у м. Костшін (Польща) [2, с. 286].

Степан Іванович Хоптяр (сmt Ярмолинці). У боях з німецькими окупантами з червня 1941 р. Особливо відзначився у битві за р. Одер. Будучи сержантом, навідником гармати 493-го винищувального артилерійського полку 13-ї армії 1-го Українського фронту, 29 січня 1945 р. у числі перших разом з гарматою подолав ріку в районі м. Штейнау (Сьцінава), відбив контратаку, знищивши при цьому 4 танки, десятки солдатів противника. В наступні дні відбив ряд контратак у районі населених пунктів Ранзен, Герцогсвальдау, знищив 9 танків і 6 бронетранспортерів. Загинув 29 квітня 1945 р. Похований у братській могилі в м. Жари (Польща) [1, с. 206].

Ульян Євстафійович Швець (с. Березне Шепетівського району). В боях з нацистськими загарбниками з червня 1941 р. Будучи капітаном, командиром батальйону 545-го стрілецького полку 389-ї стрілецької дивізії 3-ї гвардійської армії (1-й Український фронт), 29 липня 1944 р. форсував Віслу на схід від м. Сандомир, захопив і протягом двох діб утримував плацдарм, відбиваючи контратаки противника. Був поранений, але не залишив поля бою. Загинув 3 серпня 1944 р. Похований в м. Сандомир [1, с. 219].

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

Визволяючи Польщу, проявили мужність і відвагу, стали Героями Радянського Союзу ще сімнадцять подолян:

Тихон Порфірович Абрамов (с. Кацмазів Жмеринського району). Учасник війни із червня 1941 р. Воював на Південно-Західному, Калінінському, Західному, Північно-Кавказькому, Центральному, 1-у та 2-у Українських, 1-у Білоруському фронтах. У переможному 1945 р., будучи гвардії полковником, командував 49-ю гвардійською танковою бригадою 12-го гвардійського танкового корпусу 2-ї гвардійської танкової армії (1-й Білоруський фронт). У січні 1945 р. бригада відзначилась у боях за визволення Польщі. 15.01.1945 р. вона форсувала р. Піліца і зайняла м. Сохачев, де вела кровопролитні бої до підходу основних сил корпусу. 17 січня форсувала р. Бруза, забезпечивши переправу іншим з'єднанням. Учасник штурму Берліна [2, с. 210].

Степан Васильович Антонюк (с. Грушківці Калинівського району). Учасник війни з червня 1941 р. Воював із гітлерівськими загарбниками на Південно-Західному, Західному, Воронезькому, 1-у Українському фронтах. Артилерист. Як командир батареї 917-го артилерійського Сандомирського полку 350-ї стрілецької дивізії 24-го стрілецького корпусу 13-ї армії (1-й Український фронт) відзначився в боях у січні – на початку лютого 1945 р. під час форсування р. Одер та утримання плацдарму на її лівому березі, розгромі угруповання противника в м. Штейнау (Польща), під час полонення понад 600 гітлерівців [2, с. 212].

Петро Корнійович Бабак (с. Костянець Старокостянтинівського району). На фронтах війни з 1941 р. Підполковник. В ніч на 1 серпня 1944 р. очолюваний ним 479-й стрілецький полк 149-ї стрілецької дивізії 3-ї гвардійської армії (1-й Український фронт), переслідуючи гітлерівців, успішно форсував Віслу в районі населеного пункту Дембно (Польща) і захопив плацдарм. Під ранок у результаті важких боїв із переважаючими силами противника розширив плацдарм на 3 км по фронту і на 1,5 км у глибину, що сприяло переправі частин дивізії [1, с. 24].

Дмитро Григорович Бачинський (с. Смотрич Дунаєвецького району). В бій з гітлерівськими загарбниками вступив у червні 1941 р. Пройшов через усю війну. На початку 1945 р., будучи капітаном, командував батареєю важких гаубиць 116-ї артилерійської бригади 7-го артилерійського корпусу прориву 5-ї гвардійської армії (1-й Український фронт). 26 січня 1945 р. в бою на Одерському плацдармі в районі населеного пункту Лінден, що за 7 км від м. Бжег (Польща), коли гітлерівці оточили його спостережний пункт, викликав вогонь на себе і відбив атаки противника [1, с. 30].

Володимир Андрійович Булат (с. Цекинівка Ямпільського району). Воював на Південному, Центральному, Західному, Калінінському, Брянському, 1-у Білоруському фронтах. Особливо відзначився у завершальному році війни. Будучи навідником гармати 175-го гвардійського артилерійсько-мінометного полку 40-ї гвардійської кавалерійської дивізії 2-го гвардійського кавалерійського корпусу (1-й Білоруський фронт), 1 – 3 лютого 1945 р. в боях у районі населеного пункту Фледенборн (Польща) вогнем з гармати заблокував дорогу, по якій рухалась колона автомашин та піхотинців противника. Знищив 5 військових автомобілів, десятки гітлерівців, а потім ще дві доби тримав дорогу під обстрілом, перешкоджаючи відходу ворога [2, с. 219].

Євгеній Михайлович Горбатюк (с. Копитинці Летичівського району). Учасник війни з червня 1941 р. Командир ескадрильї 28-го винищувального авіаційного полку 6-го винищувального авіаційного корпусу. До лютого 1942 р. здійснив 203 бойових вильоти, в 26-и повітряних боях збив 4 літаки, знищив значну кількість бойової техніки та живої сили противника. Воював у небі України, Польщі, Болгарії. Перемогу зустрів у Берліні [1, с. 60].

Станіслав Іванович Костров (м. Шепетівка). У боях війни з серпня 1943 р. Будучи командиром кулеметного взводу 909-го стрілецького полку 247-ї стрілецької дивізії 69-ї армії 1-го Білоруського фронту, в ніч на 1 серпня 1944 р. разом із бійцями подолав р. Віслу і зайняв рубіж на її західному березі в районі м. Пулава. Взвод відбив 8 контратак ворога, знищив декілька кулеметних точок і чимало гітлерівців. Був поранений, але залишився на полі бою [1, с. 108].

Андрій Васильович Костюк (с. Гурівці Козятинського району). На війні з червня 1942 р. Громив ворога на Західному, Брянському, Сталінградському, 1-у Білоруському фронтах. Особливо відзначився в боях за визволення Польщі. Будучи гвардії капітаном, командиром мінометної батареї 12-го гвардійського кавалерійського полку 3-ї гвардійської кавалерійської дивізії (1-й Білоруський фронт), під час відбиття ворожих контратак в районі

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

населеного пункту Фледенборн (Польща) 31 січня – 4 лютого 1945 р. вогнем батареї знищив значну кількість гітлерівців. 1 – 2 березня 1945 р., діючи в групі захоплення, батарея подолянина знищила декілька дотів у районі залізничної станції Ойленбург (Сільново), захопила вокзал і утримувала його до підходу підкріплення [2, с. 248].

Василь Федорович Кравченко (м. Погребище). Учасник війни з травня 1942 р. Воював на Степовому, Південно-Західному, Сталінградському, 1-у та 2-у Українських, 1-у Білоруському фронтах. Молодший лейтенант. Командуючи взводом автоматників 66-ї гвардійської танкової бригади 12-го гвардійського танкового корпусу 2-ї гвардійської танкової армії (1-й Білоруський фронт), відзначився у Вісло-Одерській стратегічній наступальній операції. У січні 1945 р. його взвод знищив чимало солдатів і офіцерів противника, звільнив з неволі понад 170 радянських громадян, захопив ешелон з військовим майном. 2 лютого подолянин був важко поранений [2, с. 249].

Володимир Васильович Курачицький (м. Полонне). Учасник війни з липня 1941 р. Будучи гвардії старшим лейтенантом, парторгом батальйону 342-го гвардійського стрілецького полку 121-ї гвардійської стрілецької дивізії 13-ї армії (1-й Український фронт), 26 січня 1945 р. в числі перших форсував р. Одер в районі м. Штейнау (тепер м. Съцінава, Польща), брав участь у захопленні та утриманні плацдарму, особистим прикладом надихав бійців на виконання бойового завдання [1, с. 114].

Цезар Казимирович Малиновський (с. Купіль Волочиського району). У діючій армії з січня 1943 р. Будучи старшим лейтенантом, командиром взводу 220-ї танкової бригади 5-ї ударної армії (1-й Білоруський фронт), у січні 1945 р. в складі передового загону завдав у боях значних втрат противнику і забезпечив наступ головних сил бригади. Першим перерізав залізницю Варшава – Радом. Протягом години взвод утримував її, відбиваючи контратаки противника. Сам подолянин був поранений, але не залишив поля бою [1, с. 125].

Іван Павлович Пиявчик (с. Жилинці Ярмолинецького району). На фронті з січня 1943 р. Командир батареї самохідних артилерійських установок 369-го гвардійського самохідного артилерійського полку 9-го гвардійського танкового корпусу 2-ї гвардійської танкової армії (1-й Білоруський фронт). Гвардії капітан. Відзначився в боях за м. Сохачьов. 16 січня 1945 р. його батарея у складі передового загону увірвалась в місто і знищила вогнем 2 ворожих ешелони з бойовою технікою. Був поранений, але продовжував керувати боєм [1, с. 159].

Митрофан Лук'янович Слободян (с. Пилипи Красилівського району). На фронтах війни з листопада 1941 р. Парторг 59-го гвардійського кавалерійського полку 17-ї гвардійської кавалерійської дивізії 2-го гвардійського кавалерійського корпусу (1-й Білоруський фронт). Гвардії капітан. Зарекомендував себе здібним організатором, сміливим і мужнім офіцером. 26 лютого 1945 р. в бою за с. Альт-Прібков (м. Пшібково, на південний захід від м. Барвіце, Польща) особистим прикладом підняв ескадрон і заволодів населеним пунктом [1, с. 181].

Микола Арсенович Стацюк (с. Завовк Летичівського району). Учасник війни з червня 1941 р. Відзначився в боях на Одері. Будучи старшиною, механіком-водієм танка 108-ї танкової бригади 9-го танкового корпусу (1-й Білоруський фронт), у складі батальйону 29 січня 1945 р. форсував ріку в районі населеного пункту Одерек (Цігаціце, південніше м. Сулехув, Польща), захопив рубіж і протягом 9 діб утримував його до підходу стрілецьких підрозділів [1, с. 188].

Григорій Якович Усатий (с. Мала Жмеринка Жмеринського району). Учасник війни з вересня 1941 р. Воював на Калінінському, 1-у Прибалтійському, 2-у Білоруському фронтах. Деякий час, надаючи допомогу, служив у 1-й Польській армії. Відзначився в боях за р. Одер. Тоді, будучи старшим лейтенантом, командиром роти 238-го стрілецького полку 186-ї дивізії 65-ї армії (2-й Білоруський фронт), в період 18 – 22 квітня 1945 р. зі своєю ротою в числі перших подолав ріку і вів бої за захоплення та розширення плацдарму на її лівому березі в районі м. Шеттін (Щецін, Польща). У кровопролитних сутичках ротою знищено понад 150 гітлерівців [1, с. 204].

Михайло Юхимович Шнейдерман (м. Козятин). У діючій армії з червня 1941 р. Воював на Південно-Західному, 1-у Українському фронтах. Будучи молодшим лейтенантом, командиром танка 87-го танкового полку 7-ї гвардійської кавалерійської дивізії 1-го гвардійського кавалерійського корпусу (1-й Український фронт), відзначився в боях за населені пункти Пробстфельде, Бухенау, а також на заодерському плацдармі північніше м. Ратибор (м. Рацібуж, Польща) в кінці січня – на початку лютого 1945 р. Екіпаж танка, вміло

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

маневруючи на полі бою, знищив 2 протитанкові гармати, 4 танки і декілька бронетранспортерів противника. Коли бойову машину було підбито ворожим снарядом, подолянин очолив екіпаж іншого танка і продовжував бій [2, с. 294].

Олександр Іванович Якимчук (с. Слобода-Ходацька Барського району). Будучи лейтенантом, командиром стрілецької роти 497-го стрілецького полку 135-ї стрілецької дивізії 6-ї армії (1-й Український фронт), відзначився в боях за м. Бреслау (нині м. Вроцлав). У лютому 1945 р. його рота оволоділа декількома міськими кварталами, знищила значну кількість гітлерівців. Коли ж вона виявилася відрізаною від основних сил батальйону, подолянин викликав вогонь артилерії підтримки на себе. У цьому бою отримав важку контузію [1, с. 224].

Уродженець с. Вендичани Могилів-Подільського району Станіслав Гільярович Поплавський спершу закінчив Харківське військоve училище, потім військову академію ім. М. В. Фрунзе. Працював у ній викладачем. На фронтах війни з липня 1941 р. Був командиром стрілецького полку, дивізії, корпусу. Воював на Західному, Калінінському, 1-у та 3-у Білоруських фронтах. Генерал-лейтенант. У 1944 р. на прохання уряду Польщі відряджений у Військо Польське, командував 2-ю та 1-ю арміями. За вміле управління військами під час прориву оборони противника на р. Одер і в боях за м. Берлін 29 травня 1945 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу [1, с. 165].

Світлу пам'ять про тих, хто мужньо боровся з ворогом, поліг на фронтах, несучи свободу поневоленим народам, необхідно зберегти нинішнім та майбутнім поколінням. Їхній подвиг – безсмертний!

Джерела та література:

1. Гальчак С.Д. Герої Радянського Союзу – уродженці Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей / С. Д. Гальчак. – К.: Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2010. – 232 с.; 2. Гальчак С. Д. (автор-упорядник). Ратна слава Вінниччини. Час. Події. Особистості / С.Д. Гальчак. – Вінниця: ТОВ «Меркьрі-Поділля», 2015. – 608 с.

Володимир Кіцак

Польські військові формування як основний засіб тиску на українське населення Закерзоння під час депортації 1944-1946 рр.

9 вересня 1944 р. була укладена угода між РНК УРСР та ПКНВ, яка передбачала депортацію українців з території Польщі в УРСР і поляків з УРСР в Польщу [1, с. 287 – 293]. Польське суспільство того часу, розірване між впливами комуністичного уряду та націоналістичного підпілля, було досить одностайним у ставленні до української меншини, яку планувалось якнайшвидше виселити за межі держави. Домінуючий вплив на хід депортації мали, передусім, польська цивільна адміністрація та підрозділи ВП як представники офіційних польських властей.

Після того, як цивільні органи влади використали всі засоби адміністративного впливу на депортованих, їм на допомогу були кинуті підрозділи Війська Польського. 1 вересня 1945 р. на територію Любачівського, Ліського та Перемиського повітів були введені підрозділи відповідно 3, 8 і 9 дивізій ВП, що мали відселити українське населення із цих земель. Розкинуті у південних Ліському та Перемиському повітах 8 і 9 піхотні дивізії розпочали виселення 3 вересня, а 3 дивізія, що блокувала Любачівський повіт – 6 вересня. Пізніше підрозділи цих дивізій брали участь у депортації українського населення й інших повітів [7, с. 36 – 37]. Одночасно в ці райони були спрямовані 98 та 338 прикордонні полки військ НКВС [1, с. 602 – 603].

Саме за їх допомогою депортаційні процеси й були доведені до завершення. Ставлення військових до українців було досить негативним, що було зумовлено цілим рядом причин. Часто у ВП в чині підфіцерів служили радянські військовослужбовці польського походження. Як наголошують документи польської підпільної організації "Wolność i Niezawisłość", підрозділи ВП, що займались депортацією українського населення, спеціально комплектувались із поляків, що проживали в Східній Галичині та Волині й були ворожо налаштовані до всього українського. Відповідно саме виселення провадилось негуманними методами [2, с. 210 – 211]. Солдати свою участь в процесі

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

депортації розглядали як перепону поверненню додому, а отже були зацікавлені у якнайшвидшому її закінченні не зупиняючись перед будь-якими методами. В околицях сіл Дубецько та Бірча ще з середини серпня були розквартировані частини НКВС та ВП, які мали на меті створити моральний тиск на українців та спонукати їх до виїзду. Війська регулярно грабували мирне населення, чинили насилля над чоловіками й жінками. А коли й такі методи не допомогли – військові почали домагатись виплати контингентів за цей та минулі роки. Всі необхідні продукти необхідно було виплатити на протязі 15 хвилин. В разі невиконання проводились репресії: конфіскація рухомого майна, худоби, коней, а також ув'язнення в тимчасових концентраційних таборах, де територіальна евакуаційна комісія індивідуально вирішувала долю кожної окремо взятої особи [2, s. 210 – 211].

Жорстокість солдат ВП щодо українського населення стала вже нормою. Якщо раніше криваві акції польського підпілля можна було ще якось пояснювати наявністю серед них бандитських елементів та ймовірною діяльністю радянських чи німецьких спецслужб, то тут ми маємо справу із регулярними військовими частинами новоствореної Польщі. Солдати тепер діяли не за власною ініціативою, а виконуючи накази своїх командирів та вищого державного керівництва.

Цивільне й армійське керівництво часто заохочувало жорстокість військових, розуміючи що терор лише пришвидшує депортацію. Наприклад, командир 34 піхотного полку підполковник С.Плут, з чийого наказу була дощенту спалена Завадка Морохівська й вирізано все її населення, через кілька днів був нагороджений орденом «Virtuti Militari». Цією найвищою польською відзнакою нагороджували офіцерів за видатні військові подвиги та відвагу [8, s. 24, 280].

Підрозділи 36 піхотного полку 8 дивізії були розквартировані у Ліську ще з вересня 1945 р., проте жодних серйозних заходів по протидії бандерівцям не проводили. Більше того, полк не провів жодної облави та ні разу навіть не був у оточуючих Лісько лісах. Зате цей підрозділ непогано палив українські села та проводив масові арешти на міському ринку під виглядом боротьби з бандерівцями. Сам полковник М.Кирилюк наказав силою приводити до себе місцевих дівчат ніби-то для взяття свідчень. І такі приклади непоодинокі [8, s. 10-13]. І хоча А.Дашкевич, С.Плут, М.Кирилюк, як і значна частина офіцерів ВП, був радянським офіцером, вина за їх злочини падала на все польське військо. Досить часто частини НКВС під приводом боротьби з повстанцями переходили кордон і грабували й вбивали українців по польській стороні [3, с. 201-202].

Незважаючи на винятково морозну зиму війська провадили виселення з наростаючими темпами. З вагонами знову виникла проблема і кілька тисяч осіб, вигнаних з домівок на станції в перші дні після відновлення виселенчої акції, тижнями чекали відправки. Люди вмирали з голоду, замерзали, відчувалась повна відсутність медичного обслуговування. Щоденно виселенців грабували як місцеві поляки, так і урядові солдати. Панувала цілковита безкарність у ставленні щодо українців. Жодні злочини проти них не карались. Складалось враження, що повернулись часи середньовіччя й українців відлучили від церкви.

24 березня 1946 р. на нараді з офіцерами 8 дивізії начальник штабу 5 Військового округу (обіймав терени Ряшівського та Краківського воєводств) бригадний генерал А.Дашкевич наказав для наведення порядку в українських селах запроваджувати принцип збірної відповідальності. Відповідальність за спокій в даній місцевості покладалась на групу заручників, яких у випадку нападу загонів УПА розстрілювали. За словами генерала Дашкевича, частини 9 піхотної дивізії після входження в будь-яке українське село збирали всіх мужчин, 2-3 з них одразу ж розстрілювали на очах в інших і тим самим забезпечували безпеку своїх дій [9, с. 77; 8, s.93-96].

Щоб хоч якось уникнути примусового переселення, українці Закерзоння при появі польських військових частин тікали в навколишні ліси. Досить часто такі втечі були вдалимими, але не могли ж люди довгий час перебувати під відкритим небом разом із дітьми, всім майном та худобою. Частина гинула від польських куль під час втечі, інші ж, попри активну агітацію ОУН-УПА, повертались у рідні домівки. Село Безмігова Горішня було оточене підрозділом ВП 27 вересня 1945 р. На збори людям дали лише 15 хвилин. Всі ті, що пробували тікати, були розстріляні. Тому жителі сусідніх Янковиць та Глинного майже поголовно втекли в навколишні ліси. Проте після кількох діб, проведених у горах, люди волею-неволею вертались додому і записувались на виїзд [2, s. 237-241].

У К Р А Ї Н Я - П О Л Ї Щ А

Архівні джерела наводять десятки прикладів такого способу переселення [10, арк. 285 – 286; 11, арк. 5].

В кінці листопада 1945 р. підрозділами Війська Польського були виселені із сіл Падруш, Пігачі, Нове Брусно, Старе Брусно 470 українських сімей. На збори людям дали тільки по дві години. Зрозуміло, що чиновників по питаннях переселення як з радянської так і з польської сторони не було, а офіцери ВП жодних документів на залишені продукти харчування, майно та поля не видали. Більше того, коні, корови, а в деяких сімей навіть одяг були насильно забрані. При спробі захистити своє майно були побиті, покалічені чи навіть розстріляні військовослужбовцями ВП немало чоловіків [9, с. 18 – 19; 11, арк. 5]. Внаслідок описаних дій військових кількість врятованого майна була дуже обмеженою. Евакуаційні листи, описи майна та акти-накладні на здану сільськогосподарську продукцію люди могли отримати лише на станціях завантаження. В такому разі вписана туди кількість майна залежала від волі чиновника, що займався цими питаннями, й далеко не завжди відповідала дійсності. Значна частина людей прибувала на територію УРСР взагалі без будь-яких документів і наділення їх майном за місцем нового проживання провадилося в мінімальних масштабах.

5 квітня 1946 року Генеральним Штабом ВП була створена операційна група «Ряшів», у яку ввійшли діючі на терені 3, 8 і 9 дивізії ВП, 14 і 18 піхотні полки, а також всі сили Міліції Обивательської (МО), Війська Охорони Прикордонної (WOP), Корпусу Безпеки Внутрішньої (KBW), дислоковані в прикордонних воєводствах. Для виселення українців у вузькій прикордонній смузі було зосереджено майже чотири дивізії або четверта частина всіх піхотних з'єднань, якими диспонувала в той час польська армія [8, с. 7 – 8].

На протязі з січня по квітень включно 8 і 9 дивізії виселяли в день близько ста родин кожна. Відповідно до наказу начальника операційної групи «Ряшів» бригадного генерала Й.Роткевича, від 9 травня 8 дивізія мала виселяти не менше 300 родин в день, а 9 дивізія – 150 родин [8, с. 133]. На кінець травня 8 дивізії мінімальну кількість родин, яких мали виселяти щодень, підняли до 500 [8, с. 148 – 149].

Особливо кривавими були дії військ там, де селяни пробували хоч якось захищатись. Нерідко за опір вважали кілька пострілів, які могли й не принести шкоди. Натомість у звітах командирів ВП спалення безборонних сіл змальовувалось як героїчна боротьба польських жовнірів проти "банд" УПА. Так 20 вересня 1945 р. було спалене село Старе Брусно. У польському звіті стверджувалось, що противник (УПА) втратив більше 120 людей вбитими та 93 – пораненими, а село зостало повністю спаленим. Слід зауважити, що всіх без винятку поранених було безжально знищено та спалено. Втрати ж поляків нараховували одного вбитого та двох поранених. Вірогідність цих польських тверджень про УПА більш ніж сумнівна з огляду на величезну різницю між втратами польської та української сторін. Репресії провадились над мирним українським населенням. А для приховування злочину тіла були залишені в палаючому селі [2, с. 228 – 229].

Радянське керівництво усвідомлювало, що лежить за «добровільним» виїздом українців з Польщі. В доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У прямо говориться: "Дуже важливим фактором у цьому відношенні є загострення національної ворожнечі між польським і українським населенням, що знаходить своє вираження в посиленні терору, що проводиться реакційними польськими елементами у відношенні до українського населення". Тим часом поліція та армія із цим практично не боролись [10, арк. 6 – 7].

Загалом в антиукраїнській діяльності не надто відставали від підпілля й державні Міліція Обивательська та Корпус Внутрішньої Безпеки. Арешти і розстріли українців стали звичним явищем. Замість захисту українського населення, підрозділи польської міліції та війська чинили масові розправи й грабунки. Правоохоронні органи РП не тільки не творили заслін грабіжникам, а часто й самі виступали ініціаторами й виконавцями злочинів. Прикладів можна наводити безліч: 27 лютого 1945 р. польські міліціонери по-звірячому замордували сім'ю священика с. Кулаковичі, що підготувалась до виїзду. Все майно й худоба покійних були розграбовані; - на території Любачівського повіту військовослужбовці польського війська розстріляли 61 українця й повністю спалили село Монастир; - в Перемиському повіті 23 лютого 1945 р. в с. Трийчиси міліціонери розстріляли 10 українців; 24 лютого польськими міліціонерами було вбито більше 20 чоловік з села Руське; 25 лютого – 10 чоловік з с. Підбуковинка. 2 березня військовослужбовці Війська Польського повністю спалили село Залісці, а все українське населення розстріляли. Грабежі та

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

вбивства українців Польщі набули такого поширення, що в уряд УРСР почали надходити телеграми від керівників прикордонних областей із вимогами припинити це варварство. Телеграму на ім'я Хрущова, де перелічені ці та маса інших злочинів, підписали начальник прикордонних військ НКВС Українського округу генерал-лейтенант Бурмак та секретар Львівського обкому партії Грушецький [6, арк. 16 – 17].

Про засміченість нової польської поліції аківськими елементами, більше того, про пряму підпорядкованість її керівництву АК свідчить випадок, що стався в Любачівському повіті. Відповідно до радіограми райуповноваженого Пелипая, польська міліція, військові частини та служба безпеки у повному складі перейшли на сторону Армії Крайової та організовано передислокувались в ліси, що оточують Любачів. В повіті наступило повне безладдя і представники радянської сторони в прямому розумінні були змушені зайняти кругову оборону [16, арк. 16 – 17]. 2 березня в Холмі під час учбової тривоги пішла в ліси рота курсантів І танкового училища ВП. В кінці квітня із Перемишля дезертирував взвод курсантів офіцерської школи [3, арк. 154 – 155]. Здезертирував також і ІІ батальйон внутрішніх військ, той самий що пацифікував Кобильницю, Люблинець та Гораєць [12, s. 287].

Спираючись на радянські та польські джерела, ми робимо ті ж висновки, яких дійшов Є. Місило: "Нищення української людності, що сталось в кількох десятках місцевостей Бжозовського, Холмського, Грубешівського, Любачівського, Перемиського, Сяноцького і Томашівського повітів, у вирішальній мірі вплинула на зріст лічби тих, хто зголосився на виїзд з Польщі" [2, s. 11].

Польські історики Г.Мотика і Р.Внук пояснюють такий сплеск українофобії поляків цілим рядом причин. По-перше, в післявоєнній Польщі бандитизм та збройний грабіж були дуже поширеними явищами. На теренах, мішаних з етнічної точки зору, жертвами нападів ставали, як правило, люди іншої національності. Все це прикривалось патріотичними лозунгами при мовчазній згоді або й підтримці родаків. По-друге, в значній мірі кров українців лежала на руках комуністичних спецслужб, підрозділи яких маскувались під АК чи УПА, щоб терором прискорити виселення або викликати відплатні акції потерпілої сторони [13, s. 124 – 125].

Проте, як зазначають документи ОУН, восени 1945 р. антиукраїнський терор АК помітно ослаб. Зменшення рівня антиукраїнської діяльності АК пояснюється не тільки укладеним між АК та УПА навесні 1945 р. перемир'ям. Наприкінці цього ж року після арешту керівництва WiN розпочалось масове зголошення з повинною членів підпілля [14, с. 90 – 91]. Починаючи з цього часу всі антиукраїнські вчинки на території Польщі ми можемо зараховувати на рахунок або польських офіційних властей або самовільних дій окремих елементів тодішнього досить шовіністично налаштованого польського суспільства [3, с. 189, 197].

Деякі офіцери ВП, вважаючи, що завершення переселення українців унеможливить повернення полякам втрачених теренів Західної України, прямо агітували селян не виїжджати в СРСР [13, s. 136 – 137]. Проте кількість таких військовиків була дуже обмеженою.

Виселення не закінчилось до 15 червня. До кінця липня тривало так зване «зачищення» терену. Значні військові з'єднання прочісували місцевість у пошуках втікачів, що покинули села й переховувались у лісах. Цих людей переселяли в УРСР без ніякої документації [8, s. 8].

Загалом, спираючись на документи, ми можемо стверджувати, що підрозділи Війська Польського та поліційних формувань відіграли вирішальну роль у депортації українців Закерзоння. На протязі всього виселення роль ВП як сили, що може прискорити процес виселення, невпинно зростала. Від нечисленних підрозділів, що мляво пробували протидіяти УПА на початку депортації, на 1946 р. сили ВП в регіоні зросли до трьох дивізій. Тепер тероризували українців вже не підпільні формування, а урядові підрозділи. За допомогою війська виселення набрало форми класичної етнічної чистки, яка включала пацифікацію та палення сіл, терор проти мирних мешканців, впровадження принципу збірної відповідальності, повальні езекуції цивільної людності, проваджені регулярними підрозділами ВП.

Але якщо раніше в терорі проти українців найактивнішу участь брали підпільні формування польських націоналістів і в їх злочинній діяльності можна було звинувачувати

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

окремих командирів підрозділів чи керівників підпілля, то тепер найактивнішим виконавчим органом терору виступали урядові збройні формування – регулярні частини ВП, підрозділи органів безпеки, охорони кордону та ін., які керувались виключно урядовими інструкціями.

Загалом з початку вересня до кінця грудня, тобто за період, відколи для депортації почали масово використовуватись війська, в СРСР було примусово переселено 81806 осіб (22854 родини) [2, s. 12-13]. За інформацією Є.Пастернака на 31 грудня 1945 р. з Польщі було виселено загалом 91154 українських родини або 431715 осіб [15, с. 311].

А в окресі з 1 січня по 15 червня 1946 р. з Польщі було виселено в УРСР 252422 українці (47192 родини), тобто більше, ніж за всі попередні етапи разом взяті. [12, s. 295].

Виселення не закінчилось до 15 червня. До кінця липня тривало так зване «зачищення» терену. Значні військові з'єднання прочісували місцевість у пошуках втікачів, що покинули села й переховувались у лісах. Цих людей переселяли в УРСР без ніякої документації [8, s. 8]. Додатково до кінця грудня 1946 р. було виселено ще близько 2 тисяч українців [12, s. 295].

Загалом завдяки масовому використанню війська та поліції протягом 1945-1946 рр. із Закерзоння було депортовано понад 345 тисяч людей. Проте ще десятки тисяч українців залишались на батьківській землі. Їх доля була вирішена в 1947 р., під час операції «Вісла».

Джерела та література:

1. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939 – 1945 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1996. – 752 с.; 2. Miśło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946 / Eugeniusz Miśło. – T.1. Dokumenty 1944-1945. – Warszawa: «Oficyna Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1996. – 336 s.; 3. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / Володимир Сергійчук. – Тернопіль: книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. – 440 с.; 4. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження. / Юрій Макар, Михайло Горний, Віталій Макар, Анатолій Салюк – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с. : іл.; 5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп. 23, спр. 790, 236 арк.; 6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1465, 54 арк.; 7. Козловський І. Депортація укр нас з Польщі у 1944-1946 рр./ Іван Козловський //Акція Вісла С.36-37.Акція "Вісла" у контексті українсько-польських відносин ХХ століття. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції «Вісла» (19 квітня 1997 р.) – Івано-Франківськ: Івано-Франківська обласна друкарня, 1999. – С.36-37; 8. Miśło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946 / Eugeniusz Miśło. – T.2. Dokumenty 1946. – Warszawa: «Oficyna Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1999. – 400 s.; 9. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.2. 1946 – 1947 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1998. – 540 с.; 10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1469, 304 арк.; 11. Державний архів Львівської області, ф. Р. 221, оп. 2, спр. 25, 149 арк.; 12. Sowa A.L. Stosunki polsko - ukraińskie. 1939-1947. Zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. – Kraków, 1998. – 342 s.; 13. Motyka Grzegorz, Wnuk Rafał. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945-1947 / Grzegorz Motyka, Rafał Wnuk. – Warszawa: Oficyna wydawnicza VOLUMEN, 1997. – 232 s.; 14. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопіллі. 1941-1945 рр. / Олег Гайдай, Богдан Хаварівський, Володимир Ханас. – Тернопіль: книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1996. – 176 с.; 15. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи) / Євген Пастернак. – Вінніпег-Торонто: Б.М.В. 1989. – 466 с.; 16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1468, 369 арк.

Оксана Калищук

Західноєвропейська та Північноамериканська історіографія Волинської трагедії

Однією з причин зацікавленості зарубіжних авторів такими складними епізодами історії українсько-польських відносин слід вважати зміну наукової парадигми, коли на

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

перший план виходить транснаціональна історія. Аналіз показує, що історія Другої світової війни, особливо для дослідників Центрально-Східної (Україна, Польща) та Східної (Росія) Європи, навіть через сімдесят років викликає гострі дискусії. Ситуацію ускладнює уже згадуване використання подій минулого у своїх цілях сучасними політиками. За таких обставин особливо важливо зберігати наукову зваженість та не піддаватися політичній кон'юктурі. Однією з причин зацікавленості зарубіжних авторів складними епізодами українсько-польської історії слід вважати зміну наукової парадигми, коли на перший план виходить транснаціональна історія. З іншого боку, це вкладається у розвиток досліджень порубіжних територій *borderstudies*, що зародилися у 50-х рр. 20 ст. у США, але особливо активно почали розвиватися з 1990-х рр. і залишаються донині актуальними у Західній Європі та Сполучених Штатах. І хоча Волинь не є класичним прикладом порубіжжя, оскільки висока частка українських мешканців (70 %) не дозволяє говорити про поліетнічність цих теренів, однак охоплення українсько-польським протистоянням Східної Галичини, Холмщини, Лемківщини, Підляшшя дозволяє нам робити подібний висновок.

Варто звернути увагу на ще одну дуже важливу обставину. Як зауважив Андрій Портнов, проблематика волинських подій 1943 р. увійшла до західної науки практично одночасно з масовим засвоєнням нею категорії «етнічні чистки». Тож застосування в історіографії цього концепту до нової теми відбулося майже автоматично¹. Цьому, вочевидь, сприяло й те, що таке окреслення масових убивств сприймається академічніше, ніж «волинська різанина», та, водночас, яскравіше і евфемістичніше, ніж «волинська трагедія». До того ж ці події було одразу вписано до загальноєвропейської тенденції гомогенізації національних територій². У цьому контексті як приклад згадаємо доробок Тімоті Снайдера.

На завершення вступних зауваг потрібно зазначити, що особіно стоять англomовні роботи дослідників українського (Елеонора Нарвселиус, Георгій Касьянов, А. Прусин) та польського (Крістіна Керстен, Вальдемар Лотнік, Павел Маркевіч, Павел Належняк, Тадеуш Пйотровський) походження. З огляду на заангажованість у науковий дискурс «волинської» теми їх радше необхідно зараховувати до специфічних національних наукових концептів, а тому аналізуючи західноєвропейську та американську історичну літературу ми їх не враховували. Хоча, вочевидь, слід розуміти, що вони впливають на формування європейської та американської історіографії та суспільної думки.

Умовний перелік дослідників, на нашу думку, має відкривати американський історик, професор університету Ель Тімоті Снайдер (Timothy Snyder). Про визнання його досліджень у Центрально-Східній Європі свідчить факт перекладу його книг, зокрема «Реконструкція націй...»³, у Польщі (2006)⁴, Литві (2008, 2012)⁵, Білорусі (2010)⁶, Україні (2012)⁷, Росії (2013)⁸. Слід погодитися з тими рецензентами, які стверджують, що зацікавленість фахівців вона може викликати уже прагненням американського автора подивитися по-своєму, поглядом нейтрального, незаангажованого науковця на історію, драматичні, часом brutальні факти, залишаючи збоку інтерпретації литовської, польської, української національних історіографій⁹. Звертає на себе увагу й масштабність спроби історика поглянути на минувшину п'яти націй (від Люблінської унії і до недавнього вступу Польщі до НАТО). Висловлюючи квінтесенцію бачення вченим подій Другої світової війни, Владислав Бульбак вказує на велике значення історіографічної дискусії навколо «народів-жертв» та «народів-винуватців». Саме в цей контекст вписується спостереження американського дослідника, що виконавцями єврейського голокосту на Волині 1942 р., а згодом винищення поляків у 1943 р. були власне ті самі люди, які спочатку виступали як члени керованої німцями *Hilfspolizei*, а згодом, після залишення німецької служби, як вояки УПА. Т. Снайдер показує, що після участі в німецьких злочинах проти євреїв у психіці тих молодих людей перестало існувати певне табу, що й зумовило можливість знищення поляків. Таким чином, волинський голокост і антипольська акція ОУН–УПА – це, на думку вченого, події одного порядку¹⁰.

Спостерігаючи ззовні за національними проблемами українців та поляків, англійський історик Норман Дейвіс (Norman Davies) сформулював свою позицію про необхідність істориками з обох боків прийняття того факту, що до елементарних складових і української, і польської національної думки 1918–1947 рр. була концепція етнічно чистих національних держав. Тому логічними виглядають заперечення вченим претензій однієї зі сторін конфлікту на набуття статусу єдиної жертви та сприйняття ним використання терміну

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

«геноцид» як політичного інструменту: «Що означає геноцид? Хто його визначає? Це політичне питання. Це є селекція жертв: ми є жертвами геноциду, а інші – ні. Однак, тут немає невинних груп. Це був час жорстокості, виселень, очевидно з боку наддержав, Третього Райху та СРСР. Кожна група була жертвою різних жорстокостей. Однак мова про себе як виняткову жертву геноциду є політичною»¹¹. Водночас, можна припустити, що його виклад ґрунтується на досить суб'єктивних польських джерелах, а тому УПА вийшла все таки винною і в етнічних чистках, і в появі утікачів на захід і т.д.¹²

Цікавий та перспективний напрямок у дослідженні українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни, на жаль поки що не помічений, запропонував дослідник з Австрії Філіп Тер (Philipp Ther)¹³. Професор EasternEuropeanInstitute (Інститут історії Східної Європи) Віденського університету Філіп Тер (PhilippTher) у своїй книзі показав події на західноукраїнських землях як фрагмент європейської історії, як приклад «війни у війні» (на рівні з сербо-хорватським конфліктом), намагаючись виділити як специфічне, так і спільне цього досвіду європейських народів¹². Не можна оминати, й особу німецького вченого Франка Грельки (FrankGrelka), дисертаційне дослідження якого стосувалося порівняльного аналізу особливостей розвитку українського національного руху за німецьких окупацій 1918 і 1941 рр. (*Selbstständigkeitsbestrebungenund Besatzungsherrschaft. Eine vergleichende Studie zur Geschichte der ukrainischen Nationalbewegung im Kontext der deutschen Besetzung der Ukraine 1918 und 1941*)¹³. Серед спостережень ученого, на які варто звернути увагу, є його зауваження щодо скромної представленості у дискусіях експертів проблеми німецького впливу на ескалацію українсько-польського конфлікту під час Другої світової війни та вибіркове використання німецьких джерел¹⁴.

Дискусійними слід визнати погляди німецького (за іншими характеристиками – польсько-німецького) дослідника ГжеґожаРоссолінського-Лібе (Grzegorz Rossoliński-Liebe). Неприйнятним видається зведення істориком до одного знаменника антипольської акцію, вбивства євреїв та українців, запідозрених у підтримці радянської влади. Ще більше запитань викликають покладання відповідальності дослідником на Романа Шухевича за «злочини ОУН-УПА проти людяності, такі як етнічні чистки поляків на Волині та Галичині і убивства євреїв»¹⁵. Варто згадати також запропонований ним поділ дослідників українсько-польського конфлікту 1943–1947 рр., виходячи з їхніх настанов, цілей та зв'язку змісту дослідження з персональним досвідом авторів¹⁶. У результаті отримали категорії «борців», «легітимістів», «прокурорів», «адвокатів», польських «примирювачів», українських «примирювачів». При цьому, Г. Россолінський-Лібе наполегливо намагається провести тезу, що між догматизмом марксистсько-ленінським та догматизмом націоналістичним є пряма спадковість, що більше – один прямо «перетворився» на інший. Загалом, історіописання німецького автора підпорядковане психоаналітичній методології, що звузило варіативність погляду.

Норман Неймарк (NormanM. Naimark), професор Стенфордського університету, автор монографії «Полум'я ненависті: етнічні чистки в Європі ХХ ст.»¹⁷, цілком слушно тлумачить «волинську різанину» 1943–1944 рр. як частину тривалих конфліктів між українцями та поляками щодо долі Східної Галичини та Волині, які у роки Другої світової війни лише відновилися. Він говорить і про почуття образи українців, накопичене ними у міжвоєнний час; і про етнічні чистки та вбивства поляків, з боку ОУН і УПА у ході боротьби за контроль над цими територіями; і про відповіді поляків тим самим, коли загони Армії крайової вбивали українців; і про те, що німці (про радянський чинник тут не йдеться) були готові регулярно бачити українців, котрі вбивали б поляків, і поляків, які вбивали б українців¹⁸.

У міжнародному часописі «SlavicReview» доктор ДжерредМакбрайд з американського UnitedStatesHolocaustMemorialMuseum у Вашингтоні опублікував працю «Селяни як виконавці: ОУН і УПА та етнічна чистка на Волині 1943–1944 рр.»¹⁹, у якій на підставі карних справ радянських слідчих органів розглядає події українсько-польського протистояння на Любомльщині і зокрема в Острівках. Загалом підтверджуючи польську візію подій він називає імена низки виконавців, подає особу вбивць ксьондза Станіслава Добржанського, описує долі учасників подій. Дж. Макбрайд був чи не першим, хто підійшов до проблеми верифікації історіографічних напрацювань з історії Малинської трагедії²⁰, на що вперше в українській історіографії звернув увагу Ярослав Борщик. Американський

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

історик намагається позиціонувати як неупередженого дослідника, який стоїть осторонь від українсько-польської дискусії, однак аналіз його досліджень змушує говорити про подвійні стандарти та тенденційність американського вченого. Він «закриває очі» на відверті факти маніпуляцій зі сторони Владислава і ЕвиСемашків щодо участі української поліції у Малинській трагедії, водночас відкрито звинувачує у фальсифікаціях та перекручуваннях українських вчених.

Підсумовуючи історіографічний огляд сучасної наукової літератури західних істориків щодо українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни, слід визначити її проблемно-тематичне розмаїття. Концептуально зарубіжна історіографія віддзеркалює сучасні пізнавальні методи і підходи, які давно використовуються на Заході – теорію модернізації, цивілізаційності, повсякденності, тоталітаризму. Водночас, слід вказати вплив на формування наукових концепцій національних парадигм (особливо, польської) Вони позначилися на тлумаченнях, висновках і змістові великої низки монографій північноамериканських та західноєвропейських дослідників.

Джерела та література:

1. *Портнов А.* Між «Центральною Європою» та «руським миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. – К., 2009. – 160 с.; 2. *Каліщук О.* Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни, науковий і суспільний дискурси. – Львів, 2013. – С. 28; 3. *Snyder T.* The Reconstruction of Nation : Poland, Ukraine, Lithuania, Berarus, 1569–1999. – New Haven ; London , 2003. – 367 p.; 4. *Snyder T.* Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999. – Sejny, 2006. – 350 s. – (Ornamenty Historii); 5. *Snyder T.* Tautų rekonstrukcija: Lenkija, Ukraina, Lietuva, Baltarusija, 1569–1999. – Vilnius, [2008]. – 415, [1] p.; *Snyder T.* Tautų rekonstrukcij: Lenkija, Ukraina, Lietuva, Baltarusija, 1569–1999. – Vilnius, [2012]. – 415, [1] p.; 6. *Снайдер Т.* Реканструкцыя нацыі: Польшча, Украіна, Літва і Беларусь, 1569–1999. – Мінськ, 2010. – 424 с.; 7. *Снайдер Т.* Перетворення націй. Польша, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. – К, 2012. – 464 с.; 8. *Снайдер Т.* Реконструкция наций. – М. – Вроцлав, 2013. – 412 с.; 9. *Катлярчук А.* Книга, якої нема абмінуць // *Annus Albaruthenicus*. – 2004. – Т. 5. – С. 313; *Гнатюк О.* Історія Польщі в працях Тімоті Снайдера // *Польські студії: спеціальний випуск: І-й конкурс ім. ЄжиҐедройця*. – К., 2008. – С. 274; 10. *Butbak W.* Timothy Snyder, Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569-1999, Sejny 2006, ss.333 (The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569–1999, Yale University Press, New Haven – London, 2003, pp. XV+367) // *Pamięć i Sprawiedliwość*. – 2007. – Nr. 1. – S. 451; 11. *Davies N.* Ludobójstwo to kwestia polityczna. Selekcja: my jesteśmy ofiarami ludobójstwa, inni nie [Reżim elektroniczny] – Warunki dostępu: http://www.tokfm.pl/Tokfm/1,103454,14103376,Prof__Davies_o_rzezi_wolynskiej__Ludobojstwo_to_kwestia.html; 12. *Дейвіс Н.* Боже ігрище: історія Польщі. – К., 2008. – С. 795; 13. *Ther Ph.* Der dunkle Seite der Nationalstaaten: „ethnische Säuberungen» in modernen Europa. – Göttingen, 2011. – 304 s.; *Ther Ph.* Ciemna strona państw narodowych. Czystki etniczne w nowoczesnej Europie. – Poznań, 2012. – 488 s.; *Ther Ph.* Eine weitere Scheidung zweier ostmitteleuropäischer Völker: Der polnisch-ukrainische Konflikt 1939-1947 // *Studiagermanica et austriaca*. – 2002. – No 2. – S. 13-23; 13. *Grelka F.* Die Ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42. – Wiesbaden, 2005. – 506 S.; 14. *Grelka F. M.* „Antypolska akcja» OUN-UPA na Wołyniu i w Galicji Wschodniej: Uwagi przy okazji badania paradygmatu stosunków polsko-ukraińskich // *Pamięć i Sprawiedliwość*. – 2004. – Т. 2 (6). – S. 279–307, 398–401; 15. *Россолински-Либс Г.* Прославление фашизма и военной преступности в Эдмонтоне // ОУН и УПА: исследования о создании «исторических» мифов: Сборник статей. – Киев, 2012. – 259 с. – (Историческая правда ; Т.2); 16. *Rossoliński-Liebe G.* Der polnisch-ukrainische Historikerdiskurs über den polnisch-ukrainischen Konflikt 1943-1947 // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge. – 2009. – Bd. 57, H. 1. – P. 54–85; 17. *Неймарк Н.* Пламя ненависти: этнические чистки в Европе XX века: научное издание. – М.: Агро-XX; СПб., 2005. – 309 с.; 18. *Неймарк Н.* Что такое волинская резня и каковы истоки этого конфликта? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://thequestion.ru/questions/24054/что-такое-voynskaya-reznia-i-kakovy-istoki-etogo-konflikta>; 19. *McBride J.* Peasants into Perpetrators: The OUN-UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944 // *Slavic Review*. – 2016. – Vol. 75. – Nr 3. – Pp. 630–654;

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

20. McBride J. Contesting the Malyn Massacre: The Legacy of Inter-Ethnic Violence and the Second World War in Eastern Europe. –Pittsburgh : University of Pittsburgh Press, 2015. – 82 p. – (The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies. – Number 2405, June 2016).

Павло Кравченко

Справа Домбровської-Грач

«Великий терор» 1937-1938 рр. був чітко спланованою каральною операцією, в результаті якої постраждали мільйони радянських людей. Великими були втрати в Україні. Тільки за час проведення так званої «куркульської операції» було розстріляно 70 868 українців [1, с. 95].

Не менш масштабними були й інші «спецоперації». Особливе місце серед них займали ті, що мали яскраво виражене національне забарвлення. Сталін у цьому відношенні, фактично, відійшов від принципів інтернаціоналізму й теорії класової боротьби й зайнявся етнічними чистками, які перетворились у масові вбивства представників національних меншин. Серед національних груп, що постраждали чи не найбільше, були поляки.

11 серпня 1937 р. за підписом наркома внутрішніх справ СРСР М.Єжова був виданий оперативний наказ №00485 «О фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР», згідно з яким кожний житель СРСР польської національності міг стати ворогом внаслідок приналежності до міфічної «Польської організації військової» [2, с. 350].

У прикордонній Вінницькій області, вагому частину населення якої складали поляки, виконання названого вище оперативного наказу перетворилось у масштабні арешти поляків з послідувачим розстрілом чи ув'язненням. Нашу увагу привернули дві особові справи Домбровської-Грач Марії Францівни. Перша, заведена 15 листопада 1937 р. і припинена 9 грудня 1954 р., зберігається в Державному архіві Вінницької області [3], другу справу завели у квітні 1949 р. і здали в архів у червні 1955 р. [4].

У постанові про арешт від 14 листопада 1937 р. сказано, що Домбровська М.Ф., 1900 року народження, полячка, службовець, проживає у м. Вінниці, вул. Міліційна, 37, належить до польської контрреволюційної організації і проводила антирадянську роботу. Ці злочини підлягають під статті 54-4 і 54-11 Карного кодексу УРСР [3, арк. 2]. Так зване розслідування по справі проводилось оперативно: у першій названій справі є два протоколи допитів від 22 та 27 листопада 1937 р., згідно з якими Домбровська М.Ф. своєї вини не визнала [3, арк. 11-14]. Проте вже 28 листопада 1937 р. був винесений звинувачувальний вирок, текст якого, на наш погляд, є показовим і вартим цитування. Згідно з ним, Домбровська М.Ф. «походить із сім'ї польських націоналістів і фанатиків католиків» Крім того, вона підтримує зв'язок з братом, Домбровським Здиславом, який у 1920 р. при відступі польський військ евакуювався до Польщі. Вину свою Домбровська М.Ф. не визнала, та її антирадянську діяльність «викрили» два інші учасники контрреволюційної організації. Цього було достатньо для того, щоб Трійка направила справу на позасудовий розгляд [3, арк. 23-23 зв.]. А 16 грудня 1937 р. Особлива нарада при Наркоматі внутрішніх справ СРСР винесла вирок: «Домбровську (по паспорту Грач-Домбровська) Марію Францівну ув'язнити у виправний трудовий табір терміном на 10 років [3, арк. 27].

Покарання Домбровська-Грач відбувала у Батикському відділенні Карагандистського виправно-трудоного табору Казахської РСР, звідки була достроково звільнена 17 квітня 1944 р. як інвалід і залишена на поселення в Карагандистській області без права виїзду [3, арк. 36, 4, арк. 37].

Як складалась доля тепер уже поселенки далі? Про це дізнаємося з іншої справи, заведеної, як було зазначено вище, у 1949 р. Працювала Домбровська – Грач М.Ф. рахівником у радгоспі. Як свідчить протокол її допиту за квітень 1950 р., у 1944 р., при прибутті до м. Караганди вона не була взята на спеціальний облік як полячка. Зроблено це було у лютому 1949 р. [4, арк. 6]. Чому ми згадуємо цю подію? Тому, що через 6 років, у лютому 1955 р., обласним управлінням Карагандистського МВС буде прийнята ухвала про звільнення Грач-Домбровської М.Ф. з поселення як такої, що помилково була поставлена на облік у 1949 р. «за національною ознакою, як полячка» [4, арк. 37].

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

27 квітня 1955 р. була прийнята постанова Міністерства внутрішніх справ Казахської РСР, в якій, зокрема, було сказано: « Враховуючи, що Грач-Домбровська М.Ф., за національністю полячка, виселенню не підлягала, у 1949 році на облік взята помилково, МВС Казахської РСР з ухвалою УМББ Карагандистської області про звільнення її зі спецпоселення згодне» [4, арк. 39]. 31 квітня Домбровська-Грач біла звільнена, про що свідчить її розписка [4, арк. 40]. Таким чином, крім незаконного засудження на 10 років таборів, невинна людина провела в неволі у цілому 18 років! Типова доля «ворога народу»...

«Польська операція» у певному розумінні була найкривавішою серед інших, що мали місце у 1937-1938 рр., хоча кількісно вона займала друге місце після «куркульської операції». 143 810 осіб були заарештовані в СРСР, розстріляні з них 111 091. У певному розумінні можна стверджувати, що Домбровській-Грач пощастило – вона залишилась живою, адже, як стверджує Тимоті Снайдер, «у радянських поляків імовірність загинути під час Великого терору була приблизно в сорок разів вищою, ніж в інших радянських громадян» [1, с. 115], а потрапити за ґрати – у 12 разів більше за інших громадян Української РСР [1, с. 111-112].

Джерела та література:

1. Снайдер Т. Кривавіземлі: ЄвропаміжГітлером та Сталінім / монографія. – К., 2011. – 448 с.; 2. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – 608 с.; 3. Державний архів Вінницької області.- Ф. Р-6023, оп. 4, спр. 3540. – 39 арк.; 4. Архів МВС України у Вінницькій області. – Ф. 5, оп. 1, спр. 1155. – 41 арк.

Михайло Журба

Польське село у контексті суспільної моделі «радянського аграризму» (1944 – 1959 рр.)

Компаративний аналіз історії аграризму та комунізму є актуальним в умовах сучасних процесів глобалізації та пошуку національної ідентичності країнами з постколоніальним минулим, до яких належить і Україна. Хоча істориками висвітлювалися окремі аспекти створення та функціонування політичних і громадських структур у селі повоєнної Польщі, зокрема, зазначена проблема знайшла часткове висвітлення у дослідженнях К. Керстена [12;13], А. Альберта [9], Г. Стабека [15], А. Манусевича [5], Т. Волокітіної [2], А. Носкової [6] та інших авторів. Утім, цілісного дослідження з окресленої проблематики дотепер не було. Виходячи з цього, метою дослідження є аналіз процесу створення та функціонування політичних партій і громадських організацій у середовищі селянства в умовах становлення в Польщі режиму так званої «народної демократії».

Характерною рисою соціальної структури країн східноєвропейського регіону, до якого належала Польща, на час закінчення Другої світової війни було абсолютне переважання сільського населення. Невирішеність земельного питання породила масовий селянський рух і особливу ідеологію аграризму засновану на засадах непорушності селянської власності на землю, пріоритету сільського господарства в економіці та станової єдності села. З розвитком капіталізму в середовищі селянства посилювалось соціальне розшарування, що створювало ґрунт для розлогого спектру політичних симпатій. Боротьбу за право репрезентувати селянські інтереси вели різні за ступенем суспільного радикалізму і демократизму партії. Традиційна політична організація селянства Польське стронництво людове (ПСЛ) висувала гасло створення національної, селянсько-демократичної республіки посередництвом реформ. Альтернативною була програма компартії, яка агітувала за перехід до соціалізму і мала підтримку серед зuboжілої за роки війни, політично активізованої частини селянства. Чільне місце в настроях цієї частини села посідала ідея знищення влади поміщиків і аграрної буржуазії та переділу земельної власності її соціально-політичні орієнтири містили в собі вагомні елементи психології маргінальних прошарків, схильних до радикальної революційності екстремізму, несумісних з демократичним вирішенням суспільних проблем.

У Польщі фундація прокомуністичних селянських організацій була започаткована в «Основних положеннях аграрної реформи», розроблених бюро суспільно-економічних досліджень при Спілці польських патріотів в СРСР, надісланих керівництву Польської партії

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

робітничої (ППР) влітку 1944 року [15, с. 190]. В маніфесті Польського комітету національного визволення (ПКНВ) від 6 вересня 1944 року підкреслювалося, що реформа має здійснюватися за безпосередньою участю громадських сил. Проте стихійний розподіл поміщицьких маєтків на визволеній території був незначним [13, с. 176]. В повоєнній Польщі селяни політично диференціювалися здебільшого не від розміру господарств а від його походження і сімейної політичної традиції. Власники усіх категорій успадкованих господарств тяжіли до ПСЛ, підтримуючи його програму. Тому в інструкції з проведення реформи ЦК ППР 28 вересня 1944 року орієнтував партійні комітети на місцях на інспірування ініціативи гминних комісій сільської бідноти. Вони повинні були складати списки осіб на одержання землі, контролювати поділ маєтків та діяльність адміністрації повітових земських правлінь. З земельними комісіями співпрацювали фільваркові комітети сільгоспробітників, що зобов'язувалися охороняти конфісковане майно, будівлі, машинну техніку, керувати проведенням чергових сільськогосподарських робіт [1, с. 168].

Синкретування державного і громадського життя прямо стосувалось і сільської кооперації. Наприкінці 1944 року комуністи на все польському селянському з'їзді легалізують програму ПКНВ «Про співробітництво громадських і політичних організацій». Тоді ж створюється масова, формально безпартійна Спілка селянської взаємодопомоги (ССВ). Поряд із виконанням господарсько-кооперативних функцій, ССВ Польщі брали безпосередню участь у політичному житті. Вони відігравали важливу роль в поглибленні аграрної реформи, освоєнні земель по Одеру і Нейсе, представляли інтереси бідноти і середнього селянства в кооперативних, адміністративних, культурно-просвітницьких організаціях.

Нарощування свого впливу в ССВ Компартія Польщі проводила як за допомогою державних органів, так і використовуючи можливість власного партійного апарату і сателітних ППР громадських організацій, передусім, профспілки робітників сільського та лісового господарства. Резолюція І Ладу ППР «Про роботу на селі» від 13 грудня 1945 року констатувала провідне місце партії в популяризації і розвитку взаємодопомоги в селах Польщі та підтверджувала необхідність систематичного посилення впливу партійних структур в ССВ, стимулюючи створення територіальних осередків Спілки та підвищуючи рівень їх партизації, реалізуючи установку, що кожен член ППР на селі мусив бути членом ССВ [17, с. 69–70]. На відміну від радянської України, де поле діяльності підлеглих компартії селянських класових спілок було розпліднене радикальними засобами більшовицького режиму в ході здійснення політики «воєнного комунізму», коли ліквідовувалися політичні опоненти КП(б)У, розпускалися просвіти, заборонялися громадські об'єднання нацменшин, одержавлювалися мережа сільських кооперативів, в Польщі існувала впливова політична партія – ПСЛ з традиційним електоратом широкого громадськості. Спілка селянської взаємодопомоги повинна була слугувати інструментом боротьби ППР, Польської партії соціалістичної (ППС) з політичною опозицією компартії в особі Польського стронництва людowego.

Проте в 1945 році, не дивлячись на зусилля ППР, у ССВ розпочався наплив довоєнних діячів опозиційних компартії, що підвищувало самоврядний статус Спілки та викликало відповідну реакцію влад, арешти лідерів та активу організації, що розходилися в оцінці явищ суспільного життя з ППР та ППС. Апогеєм маніпулювання компартією селянською взаємодопомогою став фарс «Загальнопольської конференції ССВ» в березні 1946 року, після арешту органами держбезпеки двох третин її делегатів. Конференція прийняла новий статут та обрала репрезентативне та нелегітимне керівництво [9, с. 54]. Відбувся якісний перехід фактичного статусу ССВ до громадської організації з настільки зменшеними самоврядними функціями, що дозволяє характеризувати її, як новоутворений елемент державного механізму з політичним завданням дискредитації і селянському середовищі опонентів ППР на громадсько-організаційному рівні. Безапеляційне втручання функціонерів ППР в справи ССВ модифікувалося у формі розгляду питань діяльності Спілки на внутрішньопартійних апаратних нарадах. Оскільки ССВ використовувалася комуністами не лише в практиці реконструкції сільського господарства та посилення залежності селянства від держави, але й у заходах дискредитації ПСЛ, остільки політична роль безсумнівно доцільною для ГШР Спілки селянської взаємодопомоги передбачала її внутрішню реорганізацію. Адже в окремих воєводствах ССВ стояла на позиціях доктрини аграризму та підтримувала політичну платформу ПСЛ. Компартія прагнула створити

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

уніфіковану мережу представництв ССВ для безальтернативного експерименту з майном та свідомістю польського селянства. Головною перешкодою на цьому шляху залишалося Польське стронництво людове. В ході свого організаційно-політичного розвою ПСЛ отримало широку підтримку в різного характеру сільськогосподарських об'єднаннях: Хатинах землеробських, сільськогосподарських торгівельних кооперативах тощо. В більшості воєводств ПСЛ на короткий термін заручилося підтримкою органів місцевого самоврядування. Спочатку ПСЛ намагалося протиставити Спілці селянської взаємодопомоги традиційні громадсько-господарські організації Хатин землеробських. Проте з огляду на становище ССВ на селі, що були за умов державної підтримки, фактично, поза конкуренцією стратегія ПСЛ щодо системи селянських громадських об'єднань була модифікована. Лідери Стронництва взяли курс на завоювання керівних позицій в ССВ. Інструментом витіснення правими людицями комуністів з керівних ланок ССВ стало ефективне проведення ними виборчої кампанії в органи ССВ в другій половині 1945 року. Серед 39 заново обраних волосних правлінь в Познанському воєводстві у 28 правліннях ССВ Стронництво отримало більшість голосів [11, с. 114–115]. На теренах Великопольщі ПСЛ отримало пріоритетний статус у 72% волосних організацій ССВ. Об'єднаний показник ППР, ПСС та СЛ – членів Спілки селянської взаємодопомоги склав тут лише 35% членів ССВ. На рубежі 1945–1946 років соціально-політичний статус ССВ на селі перестав задовольняти комуністів та сателітні їм партії ППР висунула ініціативу необхідності реорганізації волосних та воєводських правлінь спілки у відповідності з розстановкою сил партій Демократичного блоку (ППР, ППС, СЛ). Спілка селянської взаємодопомоги таким чином звільнялася від «внутрішніх суперечностей», що означало безроздільне панування ППР в цьому об'єднанні і концентрувала увагу на господарській проблематиці, пов'язаній з закріпленням позицій ППР на місцях. Після усунення функціонерів ПСЛ з керівних органів ССВ у Великопольщі, ППР ініціював розширення її контактів з воєводським управлінням Познанщини [2, с. 72,77]. Останнє здійснило ряд заходів з господарсько-організаційної підтримки організації ССВ одержали 923 земельних ділянок, їм були надані воєводською адміністрацією наступні об'єкти сільськогосподарського виробництва: 72 млина, 9 цегляних заводів, 7 молокоферм, 7 маслопереробних комплексів, 6 пекарень. Окрім економічних наслідків усунення правоопозиційних елементів з керівництва ССВ, були реалізовані заходи з нарощування культурно-освітньої та індоктринаційної діяльності Спілки. Культурно-агропропагандистські функції Спілки посилювалися після ліквідації Хатин землеробських декретом Ради Міністрів Польщі у вересні 1946 року [11, с. 129–130]. ССВ було наказано готувати агрономічні кадри для сільського господарства, що свідчило про перехід до неї функцій ліквідованих традиційних сільськогосподарських освітніх центрів й фіксувало пріоритет ППР в комплексі громадських трансформацій польського села. Це посилювало соціальну мобільність комуністів в селянському середовищі за рахунок перебирання освітніх та індоктринаційних напрямів сільської діяльності, підконтрольними ППР громадсько-господарськими об'єднаннями. В них спеціально впроваджувався експеримент підготовки кадрів середньої керівної ланки, в тому числі і вузькопрофільних технічних спеціалістів сільського господарства, що могли б гарантувати позитивне ставлення власницького селянства до будь-яких суспільних ініціатив польських комуністів. Вони слугували продовженням цілеспрямованих дій ППР з неспецифічного використання ССВ в політичних кампаніях для закріплення організацій ППР та ССВ в якості єдиного можливого репрезентанта соціально-економічних інтересів пересічного селянства. Цьому сприяло і надання Спілці, прав перерозподілу кредитних фондів. Через ССВ, як свого часу через радянські кооперативні центри зразка «Сільського господаря», починаючи з літа 1946 року, відбувався перерозподіл товарних та грошових кредитів для польського селянства та здійснювалися заходи сприяння діяльності гмінних кредитно-ощадних товариств [19]. Фактично вся господарська діяльність ССВ, як у свій час на теренах УСРР, була підпорядкована подвійній меті суттєвого обмеження соціополітичної активності заможного й середнього селянства, Шляхом його часткової інтеграції в структуру ССВ та здобуття підтримки з боку маргінальних прошарків і сільськогосподарського пролетаріату.

Крім виконання відповідного політичного замовлення з витіснення політичних конкурентів з ССВ, органи спілки сприяли проведенню акцій з модифікації суспільної системи «народно-демократичної» Польщі в комплекс господарсько-політичних та

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

етнодемографічних чинників. Роль, що відводилася Спілці в здійсненні заходів у рамках акції освоєння земель по Одеру і Нейсе полягала у відшуванні відповідних селянських господарств, які повинні були увійти в контингент, запланований до переселення на захід. Так воєводське правління ССВ в Любліні організувало спеціальний переселенсько-парцеляційний відділок, головним завданням якого була координація зусиль окремих організацій та безпосереднє керівництво акцією переселення найбільш нерестентних категорій польського селянства до тиску Комуністичних суб'єктів системи селянських громадських об'єднань. Переселенсько-парцеляційні відділи правлінь ССВ організовували переселення безземельних, малоземельних та частини середньоземельних селян на захід Польщі». Цим мала вирішуватися проблема неліквідованого аграрного перенаселення в південних та південно-східних регіонах і послаблюватись соціальна напруга за рахунок створення прошарку зобов'язаного владі населення, як у місцях відселення, так і в регіонах, що приймали переселенців. Саме під егідою Спілки селянської взаємодопомоги в 1946 році на західних землях почали створюватися переселенські кооперативи, що структурно утворили собою досить автономний організаційний підрозділ кооперативної мережі. Використання ППР та ССВ даного підрозділу в напрямі організації спільного ведення розпарцельованих колишніх юнкерських господарств було своєрідною апробацією ґрунту, в планах побудови сільськогосподарської виробничої кооперації в Польщі, «творчим перейманням» досвіду Союзу РСР в колгоспному будівництві [5, с. 195]. Акція переселення та спроба створення первинних форм усупільнення сільськогосподарського виробництва створила прецедент для подальшого використання мережі сільськогосподарської кооперації ССВ та організаційно-керівної структури Спілки в соціалістичному експериментуванні у сільській місцевості. В цьому напрямі було штучно форсовано існуючі інтеграційні тенденції між мережею споживчої кооперації та сільськогосподарською кооперацією ССВ, що були закладені ще у другій половині 1944 року, коли конгрес представників споживчо-збутової кооперації в листопаді 1944 року висловився за створення єдиного для усіх спілок сільської кооперації центру «Сполем», який за задумом влади, мав відігравати принципову роль в забезпеченні продовольством громадян: цивільного населення та армії в умовах функціональної недостатності «державної торгівельної мережі» [10]. Однак в ході організаційної еволюції, центр споживчої кооперації «Сполем» протягом 1944–1945 років розвивався проти запланованого сценарію, передбаченого документами ЦК ППР і Ради Міністрів Польщі. Го стрес суперництва між комуністами та правим людівським рухом прямо по значилося й на функціонуванні «Сполема» і його пов'язаності з ССВ та її мережею. ППР використала окремі тактичні елементи підпорядкування собі громадсько-господарського об'єднання «Сполем», що до цього спробувало реалізувати ПСЛ. Якщо членам ПСЛ його керівництво дало інструкції щодо масового вступу в «Сполем», висунуло вимоги обмеження діяльності ССВ тільки взаємодопомогою, а також поставило завдання організаційного злиття ССВ та «Сполема», де були міцними позиції саме заможного селянства [6, с. 139], та ППР взяло курс на маніпулювання керівним складом «Сполема», що протягом 1945–1947 років постійно за своїм соціальним наповненням віддалявся від головного членського контингенту організації. Паралельно вживалися заходи з форсифікації уніфікаційних та центростреміжних тенденцій обох кооперативних мереж, з метою створення єдиної кооперативної мережі ССВ – «Сполем» з таким керівництвом в рамках ССВ, що дозволило б контролювати латентну опозиційність більшості польських селян, інтегрованих в «Сполем» й розширити реальне господарське наповнення мережі самої Спілки селянської взаємодопомоги товароспроможними господарствами.

Наприкінці 1947 року ППР ініціювала створення спеціальних воєводських політичних трійок з представників СЛ, ППР, ППС для забезпечення скоординованого керівництва процесом інтеграції кооперативних мереж «Сполема» та ССВ [14, с. 185]. На території Сілезько-Домбровського воєводства Польщі на початку лютого 1948 року аналогічні трійки функціонували також в окремих повітах, що завершувало побудову нової владної тимчасової управлінської вертикалі для виконання завдань інтенсифікації злиття обох кооперативних мереж. За сприяння органів новоствореної вертикалі у Східній Сілезії на початку березня 1948 року були організовані волосні спілки сільської кооперації у трьох волостях воєводства, які на середньому керівному громадсько-організаційному рівні об'єднували місцеві управлінські органи мереж кооперації «Сполем» та ССВ [14, с. 185].

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Використання господарсько-кооперативних об'єднань ССВ та «Сполем» передбачало маніпулювання керівництвом ППР тією частиною селян, що мали безпосередній стосунок до нерухомого майна, тобто були власниками землі, як центрального елементу аграрних відносин й залишали поза функціональними площинами діяльності цих об'єднань робітничий клас сільської місцевості.

Таким чином компартія Польщі за радянським зразком створювала умови для надання господарсько-правових переваг інтегрованим до системи громадських об'єднань селянським господарствам, прив'язуючи їх до прокомуністичних режимів. Через систему громадських об'єднань компартійні структури здійснювали деблокаду каналів різнорівневого тиску на власницьке селянство, з одночасним нагнітанням соціального протистояння на селі в процесі маніпулювання свідомістю маргіналізованого селянства та дезавіювання впливу на найбільш резистентні щодо комуністичної пропаганди верстви сільської людності з боку опозиційних політичних партій та підконтрольної їм мережі селянських спілок. Паралельно, на сателітні компартіям громадські утворення, покладалися функції забезпечення режиму продовольчою базою, для підтримки його стабільного стану в містах, в середовищі зорієнтованих на комуністичну програму електоратів.

Джерела та література:

1. Борьба польского народа за социализм. – М., 1955. – 312 с.; 2. Волокитина Т. В. Мурашко Т. П., Носкова. А. Ф. Народная демократия: миф или реальность? – М., 1993. – 167 с.; 3. Кооперация в странах социализма. – М., 1985 – 187 с.; 4. Информационный бюллетень ЦК ПОРП. – 1949. – №3. – 87 с.; 5. Манусевич А. Я Аграрные преобразования в народно-демократической республике Польша // Борьба польского народа за социализм. – М., 1955. – С.112–201.; 6. Носкова А. Ф. Крестьянское политическое движение в Польше (1939–1948). – М., 1987. – 189 с.; 7. Парсаданова В. С. Формирование Народного фронта в Польше (1944–1946). – М., 1972. – 219 с.; 8. III Съезд Польской объединенной рабочей партии. 10–19 марта 1959 года. – Варшава, 1959. – 540 с.; 9. Albert A. Nainowsza historia Polski 1918–1980. – Warszawa, 1984. 212 s.; 10. Clop Ludu. – 1947. – 30 wrzesnia; 11. Dobieszawski L. Stosunki polityczne na wsi Wielkopolskiej w latach 1945–1947. – Poznan, 1968. – 289 s.; 12. Kersten K. Plany i organizacja migracji ludnosci rolniczej w ziemie zachodnie w 1945 // Kwartalnik historyczny. – 1960. – N 3. – S.684–696; 13. Kersten K. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego. – Lublin, 1965. – 184 s.; 14. Serafin F. Ruch ludowy w wojewodztwie slasko-dabrowskim w latach 1944–1949. – Katowice, 1970. – 238 s.; 15. Stabek H. Polityka agrarna PPR. Geneza, realizacja, konsekwencja. – Warszawa, 1978.; 16. Trybuna Wolnosci. – 1944. – 26 wrzesnia; 17. W walce o sojusz robotniczo-chlopski. – Warszawa, 1963. – 170 s.; 18. Zarys historii Polskiego ruchu robotniczego (1944–1947). – Warszawa, 1961. – 308 s.; 19. Zielony Sztandar. – 1946. – 4 lipieca.; 20. Zycie Gospodarcze. – 1950. – №9. – 507 s.

УКРАЇНА І ПОЛЬЩА В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ: НОВІ СТОРІНКИ

Віктор Даниленко

Історична наука й університетська освіта України: взаємодія заради поступу

З кінця 1980-х років українська історична наука й університетська історична освіта одержала можливості для вільного розвитку. З того часу в ній відбулися корінні зміни інституційного, кадрового й змістового характеру, до наукового обігу включені тисячі праць, побудованих на нових, раніше недоступних джерелах. Серед них фундаментальні: багатотомна «Історія української культури»; 10-томна «Енциклопедія історії України», яка в 2017 р. відзначена Державною премією України в галузі науки і техніки. Однак проблема теоретичного осмислення історичного процесу, методології залишається актуальною. Для багатьох дослідників новий історичний етап асоціювався з кризою методології та пошуком нових методологічних засад. Частина з них і нині говорить про кризу в сучасній історіографії. Як головна причина цього стану розглядається криза історичного пізнання, обумовлена відсутністю новачієних проривів у теоретичній сфері, ігноруванням евристичних методологічних прийомів, гіпотез та історіософських конструкцій. Між тим, за всіх обставин суспільство, що претендує на високий рівень самоорганізації, самовдосконалення не може обійтиса без ґрунтовних узагальнених історичних досліджень.

Нині рівень теоретичних пошуків в історіоґрафічній площині поширено на вироблення категоріального аспекту, методів цієї галузі знань.

Однак проблеми написання сучасних історичних творів пов'язують не лише з повільними розробками у теоретичній сфері. На хвилі національного піднесення з'явилася численна кількість істориків-аматорів, які, користуючись свободою творчості та егоїстичними амбіціями, при відсутності часто якоїсь зрозумілої методології, наживають собі скандальний капітал сумнівними публікаціями, передусім з політичної історії.

Але й такі її «трударі» потрібні, вони нерідко актуалізують наукові проблеми, загострюють і привертають увагу до них професійних істориків.

Прикметною рисою сучасного історіоґрафічного процесу є персоніфікація подій і явищ нашого минулого. Багато постатей української історії повертаються на її сторінки, в суспільну свідомість, місце і роль інших переосмислюється, чимало з них ще не отримали визначених оцінок. Україна до цих пір не має Національного біоґрафічного словника, який є в більшості цивілізованих країн і становить візитну картку країни, є свого роду атрибутом державності. Велику історію має, зокрема, польський біоґрафічний словник. Понад 20 років в Національній академії наук України функціонує Інститут біоґрафічних досліджень, що наґромадив колосальний емпіричний матеріал, розробив питання методології і методики, але у влади, на жаль, бракує чи то грошей, чи то інтересу до завершення цього проекту. Між тим, за межами історичного поля, історичної пам'яті українського народу ще досі знаходяться тисячі імен, що історично належать Україні, а не ближнім чи далеким сусідам.

Українські землі тривалий історичний період знаходились у складі різних імперій і кожна з них прагнула привласнити, асимілювати українські культурно-духовні багатства, вписати у власну історію «як своїх» багатьох українських вчених, літераторів, художників, священників, видатних лікарів, учителів, педагогів, винахідників. Візьміть тільки проект «Видатні діячі Поділля» і порівняйте з дефініціями в «Большой советской энциклопедии». Багато українців чи вихідців з України, які своїм корінням, родинними зв'язками, творчістю пов'язані з Україною, вписані в історію Росії, а також Польщі, Австрії, Угорщини, Румунії та інших країн, знаходяться в їхніх національних біоґрафічних словниках. І мова, якою послуговувалась особа в своїй культурно-історичній творчості, не є визначальним чинником. Все визначає ступінь інтеграції кожної конкретної особи до певного національно-історичного контексту або національної культури. Етнокультурний підхід має бути тісно поєднаним з державно-політичним; національність, національно-політична чи національно-культурна приналежність – з глибинними основами творчості тієї чи іншої особи.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Персоніфікація подій і явищ минулого України на регіональному рівні становить сьогодні особливо гостро питання про створення енциклопедій регіонального рівня. Зокрема, ідея «Енциклопедії Поділля» цілком заслуговує на реалізацію.

Основним напрямом чи парадигмою історичних досліджень в Україні вже з початку 1990-х років став національний. Однак, національний аспект в українській історіографії, на думку західних дослідників, та й частини «просунутих» істориків в Україні нібито «відкидає її від кращих зразків світового наукового досвіду», який пройшов уже «національний» етап і оперує «наднаціональними» категоріями. То ж західних істориків, країни яких пройшли «національний» етап розвитку, цілком зрозуміти можна. І українських можна зрозуміти. Наднаціональний підхід, наднаціональний інтелектуальний концепт має право на життя. Це, безперечно – перспектива. Але як зрозуміти деяких українських істориків, які нині прагнуть універсалізації наднаціонального підходу, його абсолютизації і які, можливо, в гонитві за модою, намагаються перескочити прірву в два стрибки, культивують скептичне ставлення до викладу минулого, базованому на національному принципі? Чи може бути наднаціональна історія при відсутності повноцінної національної? На чому вона буде базуватися? Чи в українських реаліях є структурно повною наукова галузь «історія України»? Чи часто захищаються дисертації з історії України XVIII – XIX – XX ст., в яких предметом дослідження була б компаративно вся Україна, а не окрема її частина: то підросійська, то підрадянська, то Галичина, то Буковина, то Поділля, то Закарпаття, то Донбас. Ще менше робіт, які розглядають історію України в широкому компаративному контексті з історією інших країн. А Крим завжди присутній в дослідженнях?

Це в історичній науці. А в масовій історичній свідомості і пам'яті існує образ України як єдиного цілісного організму? Чи сама колективна історична пам'ять є спільною і цілісною? Чи розірваною? – Є українсько-європейська, а є російсько-радянська. Сама ментальність населення України є неоднорідною.

То чи можна в умовах, коли лише 20% населення держави вивчало історію України, суспільство не виробило спільного ставлення до історичних подій, персонажів історії, не визначило усталеної галереї позитивних і негативних героїв минулого ставити під сумнів доцільність існування Інституту національної пам'яті? Чи вводити в середній школі інтегрований курс історії України і всесвітньої історії? Або викидати історію України як обов'язковий предмет із університетських курсів?

Відповідь однозначна: можна. Але тоді у нас буде тільки постмодерністське розуміння історії, навіть без елементів національної історії. А не буде повноцінної, повноструктурованої, різнопланової, багатолюдної історії національної – не буде й України як держави. Тому, думаю, правий український історик Федір Турченко, із Запоріжжя, який вважає, що на сучасному етапі український вчений повинен акцентувати увагу на потребі створення насамперед, «власного обличчя» історії України, а вже тоді переходити до багатоманітності представлення історичної інформації у підручниках для вишів і шкіл.

При цьому треба враховувати і рівень сприйняття історії та історіографії як на пересічному, так і професійному рівні. Історики-аналітики слушно зазначають, що криза довіри до владних структур обумовила кризу довіри і до політико-історичних конструкцій. Це привело до змін взаємин професійного наукового знання і масової історичної свідомості. Елітаризація історичного середовища, вибіркові й упереджені підходи, висмикування фактів з історичного контексту створюють можливості для маніпулювання образами минулого і сьогодення. Тому виправданою перспективою академічної й університетської історичної науки і освіти є культивування професійних історичних знань, об'єктивних і таких, що сприяють консолідації українського суспільства.

Звичайно, національна історія повинна бути позбавлена однобічності, кон'юктурності і політичної заангажованості. Її формування має здійснюватись в широкому контексті висвітлення предмета дослідження, плюс: сусіди, регіон, континент, а також аналіз альтернативних моментів, що містяться в кожній історичній ситуації. Власна історія, її цілісне усвідомлення у контексті співвідношення, зіставлення з іншими народами та державами світу - прямий шлях до повноцінного входження української історії у світову, і завоювання свого місця в практично поділеному і усталеному світі всесвітньої історії.

Національна історія – це передусім історія території, а також населення і державних утворень. Академік Я. Ісаєвич у свій час вказував на існування принципово різних підходів до питань національної території, а, відповідно, й розуміння національної історії. Ті народи,

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

яким доводилося відстоювати своє право на існування, як правило, національну територію визначали в етнічних межах. Натомість народи, які мали привілейовану позицію в багатонаціональних державах вважали законними так звані «історичні права» на завойовані раніше землі. Конкретний приклад – нинішня російсько-українська війна. Це не війна за Крим чи Донбас, це війна за Україну, за всі українські землі, на які, як вважають в Росії, вона має «історичні права». Україну Росія розглядає як власну територію, несправедливо від неї відторгнуту. Про право націй на самовизначення, на природне, незалежне, самостійне існування, звичайно, не йдеться. Це правило для інших, але не для Росії.

Тому в сучасних умовах для української історичної науки нині найважливішим є створення власної науково-дослідницької версії історії України в її національно-державному вимірі, яка б знаходилась в контексті відповідності зі світовою історією. Основою історичної ретроспективи звичайно мають бути сучасні межі держави.

У зв'язку з цим актуалізується питання розширення уже існуючої бази історичних досліджень. Це добре, що масово залучаються нові джерела для досліджень історії повсякденності, мікроісторії, гендерної історії, історії життя окремих людей, сімей, родин, міської історії, історії дозвілля, історії девіацій, історичної урбаністики та ін. Нова соціальна історія включає нині цілу систему ієрархічних взаємозв'язаних соціальних позицій, що фіксують суспільне становище, права й обов'язки індивідів, які володіють різним статусом і престижем, а також рольових обов'язків, що їх суспільство ставить перед своїми членами, котрі поділяють ті чи інші позиції. Але в контексті зазначеного вище загострюється проблема традиційних джерел, переосмислення задіяних у науковому обігу. У великих обсягах українська історична наука послуговується тенденційними односторонніми офіційними джерелами Російської імперії і Радянського Союзу, які впродовж багатьох років формувалися в Москві чи Санкт-Петербурзі. Тож й історія України постає в ряді випадків як частина російської або проросійська, росієцентрична чи москвоцентрична. Нині ж навіть заангажовані російські джерела мало – або недоступні у зв'язку з війною.

То ж чи буде історія України об'єктивною, українсько-європейською без широкого залучення і повноцінного використання історичних джерел країн близького і далекого зарубіжжя? Очевидно, що ні. І тут варто зазначити, що джерельний голод історичної української науки, залишається практично незмінним за 25 років голодом кадровим. З одного боку історики університети готують багато і багато висококваліфікованих. Але істориків-джерелознавців, на мій погляд, дуже мало. Зокрема, де, на яких історичних факультетах готують фахівців із знанням польської і старопольської мов, угорської і староугорської, румунської і старорумунської, тюркських, грецької мов і т.д.? Не філологів – знавців мов! А саме фахових істориків із знанням відповідних мов.

Про гостроту порушеного питання свідчить приклад Закарпаття, яке з IX ст. перебувало у складі Угорщини, але населення в основі своїй є українським. Випадково в інтернеті випало натрапити нещодавно на інтерв'ю із завідувачкою Закарпатським краєзнавчим музеєм. Вона, зокрема, каже: «Взагалі, варто наголосити, що дуже багато документів у фондах музею ще чекають свого часу. Чи знаєте ви, що нам катастрофічно бракує латиністів? Я вже не кажу про об'ємні матеріали на староугорській мові, що є у фондах музею. Також в архівах музею досі лежать недоторканими старовинні документи німецької, чеської, польською... Майбутні дослідники історії Закарпаття мають володіти цими мовами, щоб пізнати і розкрити всю її глибину».

Так це ж тільки в одному музеї, лише на Закарпатті, а скільки таких документів в інших музеях і архівах по всій Україні, а скільки в Австрії, Угорщині, Румунії, Польщі, Чехії, Словаччині, Німеччині, Франції, країнах Скандинавії, Балтії, Балканських країнах, Туреччині та інших? Вони чекають підготовлених дослідників. І сьогодні цю проблему університети цілком можуть розв'язати, маючи дворічні магістерські програми.

Таким чином, сьогодні є очевидним, що без залучення широкого комплексу джерел зарубіжних, які стосуються різних періодів історії України, її повноцінну версію нам створити не вдасться, і наша історіографія не буде цілісною, самодостатньою одиницею світової історії, а розмитою, невиразною частиною загальної історіографії, а ще гірше за допомогою авангардних україноскептиків – частиною інших національних історіографій.

Наші погляди звернуті до студентської молоді, яка сьогодні самотужки, а пізніше, надіємось, і організовано за державних програм освоїть нові пласти джерел, нові

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

методології і методики й історія України як науки займе належне місце у всесвітній історії, а взаємодія історичної науки й університетської історичної освіти буде більш плідною й результативною.

Алла Залужна

Життєвий та творчий шлях письменника -шістдесятника Йосипа Струцюка в контексті україно-польських відносин

В умовах глобалізаційних процесів інформатизації, інтеграції, уніфікації, які характеризують сутнісний зміст сучасної культурної реальності, потреба самовизначення України та тлі багатовекторності шляхів її національного пошуку займає чільне місце у вітчизняній освітньо-науковій рефлексії. Особливого резонансу набувають питання визначення і можливостей віднайдення шляхів збереження глибинних засад життєвого світу людини, її ціннісних та духовно-моральних орієнтирів, що в умовах динаміки євроінтеграції і глобалізації зумовлюватиме міжкультурну взаємодію. У цьому контексті важливе місце займають питання взаємин українців із своїми близькими сусідами, зокрема поляками, соціокультурний поступ яких досить тісно переплітається більш як тисячолітньою історією України. Саме проголошення незалежності України та розпад комуністичної системи Польщі обумовили встановлення між державами відносин на рівні стратегічного партнерства, які стали поштовхом для історичного, культурно-смыслового і духовно-морального аспектів взаємодії двох народів. А відтак у запропонованій статті поставимо завдання експлікації особливостей життєвого та творчого шляху українського письменника-шістдесятника в крізь призму проблемного поля україно-польських взаємовідносин.

Зважаючи на те, що виняткового значення у сучасній вітчизняній традиції набуває проблема відтворення адекватного змісту історико-культурної спадщини, то неабиякий дослідницький інтерес нині викликає дискурс письменників-шістдесятників. У 60 – 70-х роках ХХ ст. з'являється нова генерація радянської інтелігенції, що заявила про себе відстоюванням ідей людського буття, свободи творчого самовираження, доміанти особистісного над всезагальним і проявилась як опозиція тоталітарному державному режиму. Таке інтелектуальне піднесення шістдесятників заклало нові ідейно-світоглядні засади суспільного руху, що відтепер тримав у полі зору ціннісний вимір людини, самоствердження і самореалізацію особистості та гарантування її прав та свобод.

Щодо терміна «шістдесятники», то він був уперше використаний у 1960 році С. Рассадіним у журналі «Юність» для характеристики письменників, поетів, драматургів, які в період «відлиги», дістали можливість легального самовираження в літературі. Проте це поняття набуло значно ширшого резонансу і зосередило в собі потужний енергетичний потенціал, що дозволив кваліфікувати шістдесятництво як інтелектуально-творчий «рух історичного масштабу», а творча діяльність шістдесятників постала як «субкультура радянської інтелігенції», яка проектувалася на філософію, літературу, публіцистику, науку, живопис, музику, кінематограф, авторську пісню та ін. Так, на думку А. Гусейнова, існує надзвичайна складність понятійного схоплення явища шістдесятників саме тому, що воно знаменує собою не все покоління 60-х років, а лише те творче середовище, у якому «конкретні люди, які знали і підтримували один одного, сповідували певні цінності, на основі яких і були згуртовані» [1, с.5]. Саме такі «парадигмальні зрушення», які констатувала тодішня рефлексивна свідомість, увібрала в себе творча та громадська діяльність волинського письменника-шістдесятника Йосипа Струцюка. Тут ми, безумовно, маємо справу з доволі цікавим фактом не так ідеологічного протистояння, як отії внутрішньої спонуки вирватися за межі обумовленого і дозволеного, яка природно трансформувалася у письменників-шістдесятників у потужний творчий процес, пов'язаний із самотворенням особистості. А тому таким цінним є рух шістдесятників, який не тільки зміг створити оригінальні художні твори, філософські школи зі своєю проблематикою, публікаціями, дискусіями, а й став вагомим феноменом радянської культури, інтелектуальне середовище якого визначало духовну сферу соціокультурного буття аж до 90-років ХХ ст.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Йосип Струцюк – сучасний поет, прозаїк, драматург, публіцист, член Національної спілки письменників, автор понад шістдесяти поетичних, прозових та драматичних книг, режисер, сценарист, збирач фольклору, упорядник пісенних збірників, активний громадський діяч. Новації в творчості Йосипа Струцюка реалізуються в контексті окреслених спрямувань інтелектуального руху шістдесятників в цілому, однак з особливим акцентом на культурно-історичній традиції та посиленою тональністю на питаннях проблемності людського буття й зверненості до глибинних екзистенціальних вимірів людського існування. Окреслюється коло тих проблем, які засвідчують можливісний вимір людської присутності в світі, і які констатують суперечливість людини, її непередбачуваність, неоднозначність та драматичну розірваність крізь призму осмислення проблем життя і смерті, сенсу людського існування та людської стражденності, відчаю, страху, свободи, відповідальності. Властиво, що світогляд Йосипа Струцюка формується на тлі української та польської культури, які стрижневою лінією проходять через творчість та діяльність письменника. Уродженець забузького краю (народився 17 липня 1934 року в селі Стрільці на Холмщині) він через все своє життя проносить реалії холмської трагедії україно-польських суперечностей. Адже в результаті підписаної Люблінської угоди між урядом Радянської України та Польським комітетом національного визволення від 9-го вересня 1944 році щодо переселення українців з території Польщі в УРСР і поляків з УРСР до Польщі, Йосип Струцюк разом з батьками був депортований в Україну.

Так, за даними Олексія Літковця в статті «До трагічної долі українців Холмщини і Підляшшя» [2] проти мирних українців польськими шовіністами був розгорнений терор, який почався з лютого 1941 року і масового характеру набрав в 1942-1944 роках. Зокрема, на першому етапі (1942-1943 рр.) «... знищували інтелігенцію та осіб, які були найактивнішими діячами ...», на другому (1943-1944 рр.) «... проводиться вже знищення цілих сіл і тотальне вбивство їхніх мешканців, в т. ч. дітей, жінок і літніх людей. Перша така спроба була започаткована у травні 1943 року в чотирьох селах; Моложів (5 травня), Туган і Мірче (26 травня) і Стрільці (31 травня)» [115, с.5]. Як стверджує український історик Іван Крип'якевич (Холмський Народний Православний Календар на 1944 рік) в 424 місцевостях Холмщини було 460 православних церков, з яких в міжвоєнний період було зруйновано 217, переобладнано під костели 194, залишилося лише 49 церков. Серед зруйнованих були стародавні церкви X-XVI століть. Водночас на особливу увагу заслуговують також сучасні наукові розвідки і дослідження, присвячені аналізу істроико-культурній ситуації на Холмщині та Підляшшя Ю. Макара [3].

Йосип Струцюк історичне минуле Холмської землі та особливість україно-польського протистояння в роки Другої світової війни відтворює в романі «Гучва», повісті «Цвіт дикої шандри», в есеях та статтях «Комендант холмської самооборони», «Мої стрільці», «Ти не згасла зоре ясна», «Чи б я кричала ...», в багаточисленних поезіях та оповіданнях. Саме питання історично-минулого, в якому явно або підспудно основною проблеми стає відношення до нього, його оцінка виступає необхідною складовою усвідомлення власної та національної ідентичності, самоусвідомлення соціуму в цілому. Таке долучення до минулого свого народу потребує переживання його як компонента особистісного буття, яке закорінене в історії. А тому людина стає справжньою людиною, коли історія людства сприймається нею як власна історія, як своя власна доля, що має сенс і значення. Саме тому для Йосипа Струцюка історія Холмщинини не сукупність історичних подій і фактів, а реальність, яка створена людиною, має для неї цінність і одухотворена людським досвідом та сенсом.

Письменником оспівується Холмщина як столиця Галицько-Волинського князівства в часи найвищого розквіту, коли кордони цієї держави простягалися від Вісли до Дніпра, завдяки чому Холм потрапив в XIII ст. на сторінки усіх давньоруських літописів того часу. А звідси особливий інтерес до «золотої епохи» для Холмщини та її князів Романа Мстиславовича та Данила Романовича з іменами яких пов'язаний період особливого піднесення та об'єднання Галицько-Волинського князівства, що прослідковується в лірико-драматичній діалогії «Роман і Романовичі» [6]. Таке звернення митця до ціннісних пріоритетів власного народу, культурно-національних смислів, образів, традицій сприяє збереженню національної та особистісної ідентичності культури, обумовлюючи посилення її внутрішньої стійкості.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Разом з тим особливого резонансу у сучасній соціокультурній ситуації набуває роман Йосипа Струцюка «Гучва» [5]. Це своєрідний «гімн Холмської землі», розкриття трагедії українського етносу, що в ХХ ст. зазнав масового знищення, руйнації мови, релігії, культурних цінностей та насильницької депортації. Досить вдало відстежено складність існування української людини в умовах тоталітарної загрози людської суверенності, її вільного творчого пошуку, збереження власного життєвого світу. Автор на прикладах дій польських шовіністичних банд показує, що свобода сприйнята як сила самоствердження перетворюється на сваволу. Й така свобода у формі сваволі перестає бути річчю всього багатства смислів й реалізує себе у просторі насильства над людьми, тиранії, утвердження егоцентризму, зведення своєї волі до рангу закону для інших, а тому має згубні наслідки для людини, суспільства, культури.

Не дивно, що цей художньо-історичний твір викликає особливий дослідницький інтерес в сучасних наукових колах. Варто зазначити про захист у Східноєвропейському національному університеті ім. Лесі Українки кандидатської дисертації Жанни Масюк «Літературна онімія у творах про долю холмщаків (на матеріалі текстів Йосипа Струцюка)» [4], що посилив значний резонанс в наукових колах та інтерес до україно-польських відносин.

Разом з тим, привертає увагу те, що Йосип Струцюк, переживши на власному досвіді всю трагічність та болючий драматизм протистояння українського та польського народів ХХ ст. намагається віднайти ті цінності, які б сприяли узгодженій гармонізації україно-польських відносин, поглибили б взаємодію на духовному рівні, забезпечуючи краще пізнання особливостей іншої культури, формування культурного простору порозуміння.

Для культурницької діяльності Йосипа Струцюка як представника руху шістдесятників притаманне звернення до народного фольклору, переосмислення фольклорних мотивів та образів, використання народнопісенних прийомів. Зокрема, Йосип Струцюк зібрав і упорядкував до друку кілька сотень холмських та підляських народних пісень. На відміну від багатьох своїх попередників, він записав не лише тексти, але й мелодії, котрі були розшифровані, а тому доступні для виконавців. Разом з тим за сценарієм та режисурою митця було створено до десятка фільмів, серед яких особливе місце займає кінофільм на тему Холмщини «Ти не згасла зоре ясна». Завдяки наполегливості Йосипа Струцюка була знайдена і перевезена на Волинь найстаріша в Україні чудотворна ікона Холмської Богородиці. Поетична збірка митця «Потойбіч тиші» перекладена польською мовою й профінансована у 2000 році Міністерством культури Польщі. Разом з тим, Йосипа Струцюка є одним з ініціаторів створення громадсько-культурного товариства «Холмщина».

Український письменник шістдесятник, громадський діяч Йосип Струцюк переконаний, що тільки на основі комунікативних зв'язків з іншими народами, етносами, націями, дружніх інтеркультурних взаєминах забезпечується стійкість і життєздатність народу, реальний процес буття людини та створюються оптимальні засади державотворення і культуротворення. І в цьому сенсі саме комунікативний дискурс має стати істотним механізмом поглиблення міжкультурної співпраці двох народів України та Польщі, що базуються на спільній історії, культурі, системі цінностей.

Джерела та література:

1. Гусейнов А. А. Н. В. Мотрошилова и философы-шестидесятники / А. Гусейнов // Работы разных лет : ст. и эссе / А. Гусейнов. – М., 2005. – С. 4–12.
2. Літковець О. До трагічної долі українців Холмщини і Підляшшя / О. Літковець // тижневик Час і події». – 2007. – №49.
3. Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Холмщині: Причини, характер, наслідки. Волинь і Холмщина 1938–1947 / Ю. Макар // Польсько-українське протистояння а його відлуння : дослідж., док., спогади. – Львів : [б. в.], 2003. – 71-97.
4. Масюк Ж.Ю. Літературна онімія у творах про долю холмщаків (на матеріалі текстів Йосипа Струцюка) : автореф. дис. ...канд. філол. наук / Ж. Ю. Масюк ; Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2014. – 20 с.
5. Струцюк Й. Г. Гучва. Повість печальних літ / Й. Г. Струцюк. – Луцьк, 2001. – 121 с.
6. Струцюк Й. Г. Романовичі / Й. Г. Струцюк // Струцюк Й. Г. Роман і Романовичі. Драматичні поеми / Й. Г. Струцюк. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2002. – С.81 – 152.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

7. Струцюк Й. Г. Ти не згасла, зоре ясна / Й. Г. Струцюк // Струцюк Й. Г. Події – в анфас, а постаті – в профіль. Есеї, статті, рецензії, кіносценарії, радіоп'єси / Й. Г. Струцюк. – Луцьк, 2011. – С. 12-21.
8. Струцюк Й. Г. Цвіт дикої шандри. Повість. / Й. Г. Струцюк // Струцюк Й. Г. Цвіт дикої шандри. Повісті оповідання / Й. Г. Струцюк. – Луцьк, 2008. – С. 79-115.

Олександр Добжанський

Еволюція суспільно-історичних стереотипів у сідомості українців та поляків на прикладі опіки над місцями національної пам'яті

Сучасні суспільно-історичні стереотипи, що побутують у свідомості українців та поляків є наслідком спільної історії двох сусідніх народів, яка далеко не завжди була сповнена позитивними прикладами добросусідських відносин. Історично склалося так, що окрім мовної та культурної близькості українці та поляки, проживаючи на порубіжних територіях, були учасниками вкрай гострих конфліктів, опинялися по різні боки протистоянь. Впродовж лишень минулого ХХ століття, кордони між двома сусідніми державами змінювалися декілька разів, додаючи нових гострих протиріч у міжнаціональні взаємини як то територіальні суперечки, суперечки щодо приналежності та реституції культурних цінностей, права розбудови та опіки над місцями національної пам'яті. Саме останній зазначений аспект і є предметом дослідження у запропонованій статті.

Беззаперечно, що місця національної пам'яті українців та поляків є одним із критеріїв підтримки нерозривного духовного зв'язку поколінь, свого роду ланками ланцюга історичного розвитку. Відповідно, втрата культурних цінностей, відрив їх від народів, мають негативні наслідки для їх цілісного та повноцінного національно-культурного розвитку. В цьому сенсі українсько-польські міжнаціональних відносин та співпраця у справі опіки над місцями національної пам'яті, особливо цвинтарями жертв війни та політичних репресій, виступають як одна із важливих складових сучасних добросусідських взаємин. Українсько-польське прикордоння є місцем особливого скупчення таких місць: могил українців у Польщі та польських цвинтарів на Україні, що в силу численних трагічних подій ХХ століття рясними скупченнями з'явилися та примножилися на українсько-польському порубіжжі.

В українсько-польських відносинах проблема увіковічення місць національної пам'яті обох народів є досить контраверсійною. Після утвердження України як незалежної держави одним із нагальних до вирішення питань досить гостро постала проблема опіки над місцями національної пам'яті.

Відомо, що ще у 1988 році було створено культурно-освітнє товариство поляків в Україні (далі КОТУП), серед головних завдань якого став захист польських історичних пам'яток в Україні¹. Практично одразу виникають й розбіжності в середовищі самих поляків – між Спілкою поляків України, Польським товариством Львівської землі та Федерацією поляків в Україні – з приводу відновлення за допомогою польського уряду низки історичних пам'яток, зокрема, Цвинтаря Орлят у Львові. Українське населення теж досить гостро сприйняло відновлення польських історичних пантеонів на українській території, сприймаючи це як претензії поляків повернутися на «кресові землі».

З підписанням у травні 1992 року Договору про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між Україною та Республікою Польща з'явилася законодавча підстава для реалізації планів щодо охорони та відновлення пам'яток. Зокрема, у статті 13-й Договору (пункти 4 - 5) йдеться: «п. 4. Сторони забезпечуватимуть належний правовий, матеріальний та інший захист цінностей, пам'яток і об'єктів, пов'язаних з культурною та історичною спадщиною другої Сторони, що знаходяться на їхніх територіях, а також сприятимуть їх виявленню, збереженню, відновленню цілісності... у тому числі забезпеченню вільного доступу до них...

п.5. З метою вирішення цих питань Уряди Сторін призначатимуть повноважних представників, які організовуватимуть відповідну діяльність»².

Наступний кроком стало підписання у 1994 році Міжурядової угоди про охорону місць пам'яті і поховань жертв війни та політичних репресій. Проте, дана угода, по суті, не була практично реалізована, хоча завдяки старанням президентів двох сусідніх країн було відкрито цвинтар польських офіцерів у Харкові та пам'ятник жертвам польсько-українського

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

протистояння на Волині. Однак, значно складніше вирішувалося питання з похованням Орлят львівських на Личаківському цвинтарі Львова. Дана проблема, свого часу, досить загострила українсько-польські відносини, оскільки проблема міжнаціональних протиріч періоду ХХ століття досить гостро стояла у двосторонніх відносинах і не була на цей час остаточно узгоджена щодо історичного трактування³.

Конфлікт навколо польських військових поховань на Личаківці став свого роду «лакмусовим папірцем» в польсько-українських відносинах. Суть його полягає в різному розумінні двома сторонами, які саме слова повинні бути написані на монументах польських солдатів. Польська сторона вимагала щоб там було написано слова: «Невідомому польському солдату, загиблому за незалежність Польщі». Влада Львова виступила категорично проти слова «незалежність». Варіанти написів кілька разів змінювалися, але досягти взаємоузгодженого варіанту так і не вдавалося. Ще однією проблемою стали скульптури левів, що тримають щити, на яких згідно бачення полків мав би бути напис: «Тобі, Польще!». Фактично, це було оцінено як монополізація права на символ міста і трактування цього символу в польській історико-культурній традиції, а отже, як претензію на польськість Львова. Таким чином, проблема напису призвела до «війни документів» та взаємних образ, що вже прикро само по собі з огляду на безоборонність полеглих перед зведенням історичних рахунків, переписуванням сторінок історії.

Так, наприклад, на засіданні наукової ради історико-культурного музею «Личаківський цвинтар» від 16 лютого 1998 року було вирішено змінити написи в проекті відновлення польського цвинтаря, тобто, зробити їх тільки українською мовою і без вживання термінів «оборона Львова» та «орлята», не відновлювати колонаду, вхідну браму, кам'яних левів, фігури з орденом «Virtuti Militari» та скульптурні зображення на катакомбах (мотивуючи це тим, що все це надає військовому цвинтарю помпезності мілітарного характеру), передбачити усунення всіх надписів «Невідомим оборонцям Львова» на хрестах, на плиті перед пілонами – «невідомим героям польським, які пали в обороні Львова та земель південно-східних», а також перелік назв населених пунктів, викарбуваних на пілонах.

Втім, уже через півроку, 25 липня 1998 року на рівні міської ради Львова і Польської ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва, вимоги української сторони набули більш стриманих рис: дозволялося повернути левів, було скориговано надпис на плиті – «Невідомим польським солдатам, полеглим у боротьбі за незалежність Польщі»; сторони дійшли згоди щодо відновлення колони; було згадано про необхідність відновлення місць поховань українців в Польщі. В такий спосіб справа Личаківського цвинтаря мала в певному сенсі і позитивні наслідки – сторони почали брати до уваги й українські цвинтарі в Республіці Польща (військовий цвинтар у Пікульчах, Раковицький цвинтар у Кракові тощо).

З огляду на позитивні зрушення у справі цвинтаря, на 1 листопада 1998 року було заплановано візит А. Квасневського до Львова. Але, напередодні, 22 жовтня, прибічники УНА-УНСО потропили надписи, присвячені невідомим польським військовим на Личаківському цвинтарі. Візит польського президента до Львова не відбувся⁴.

В результаті складних переговорів, врешті, 3 серпня 2000 року у Варшаві був підписаний черговий «Протокол українсько-польських переговорів відносно завершення відновлення польських військових поховань 1918 - 1919 років на Личаківському цвинтарі», підписи під яким поставили заступник міністра закордонних справ України П.Сардачук та секретар ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва Анджей Пшевозняк⁵. Напис на плиті пропонувалося викласти в такій редакції: «Невідомим польським солдатам, полеглим у боротьбі за незалежність Польщі», із зображенням хреста та датами 1918 – 1920 років. Але на варшавській зустрічі львів'яни не погодилися з низкою пунктів, які були в документі. 8 серпня 2000 року у Львові відбулося засідання комісії у справах військових поховань, яка прийняла рішення, що положення варшавського протоколу не відповідають українському законодавству. Власне, абсурдність окресленої ситуації, не потребує коментарів.

Розвиток ситуації навколо цвинтаря розвивався наступним чином: 31 серпня у Львів прибув посол України в РП Д.Павличко, щоправда йому ніяк не вдалося вплинути на ситуацію. Згодом з візитом до Львова прибула київська делегація на чолі з М. Жулинським та І. Драчем, які зачитали звернення прем'єр-міністра В. Ющенка депутатам Львівської міської ради. Протистояння скінчилося компромісом: депутати Львова погодилися з відновленням написів, скульптурних зображень на катакомбах, тобто фактично скасували рішення наукової ради історико-культурного музею «Личаківський цвинтар». Львів'яни

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

скоригували напис, що тепер звучав: «Невідомим польським солдатам, полеглим за Польщу у 1918 – 1920 роках», що, як згодом виявилось, не зовсім влаштувало польську сторону. Обурення ж української сторони викликало також зображення коронаційного «Меча Щербця» – символу польської військової слави. Згідно з легендою, зарубини меча є слідами удару об Золоті ворота у Києві⁶.

Відкриття цвинтаря було заплановане до 1 жовтня 2000 року, однак чергові інциденти стали на заваді відкриття. Після засідання Консультативного Комітету при Президентах України і РП, яке відбулося 13 грудня 2001 року⁷, було заплановано нову дату відкриття цвинтаря: 20 – 22 лютого 2002 року. Але і цього разу запланованих урочистостей не відбулося.

Врешті, конфлікт між українською та польською сторонами вдалося пом'якшити, зокрема, завдяки підтримці, наданій польським урядом української опозиції під час «Помаранчевої революції» 2004 року. Кроком до відкриття меморіалу орлят стало підписання Міждержавного протоколу 6 червня 2005 року за підсумками зустрічі у Варшаві державного секретаря України О.Зінченка та голови Бюро національної безпеки Республіки Польща Є. Бара. Варшавським протоколом передбачено, що впродовж 2005 – 2007 років, відповідно до «Угоди між Урядом України й Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті та поховання жертв війни та політичних репресій» від 21 березня 1994 року, Державна міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті жертв війни і політичних репресій (секретар В. Казакевич) і Рада охорони пам'яті боротьби та мучеництва (секретар А. Пшевознік) впорядкують за кошти національних бюджетів по 44 об'єкти на території сусідньої держави⁸.

Нарешті, 24 червня 2005 року, за участю президентів Польщі та України, на Личаківському цвинтарі були відкриті меморіал загиблим воїнам Української Галицької Армії та «Меморіал орлят». На плиті меморіалу, розташованій в центрі польських поховань, зроблено напис: «Тут лежить польський солдат, полеглий за Вітчизну». На порталі колишнього меморіалу було збережено надпис з міжвоєнного двадцятиліття «Вони померли, щоб ми жили вільно».

Питання «Цвинтару орлят» – лише один із багатьох символів спільної українсько-польської історії. Більшість політиків та істориків сходяться на тому, що успішне вирішення цієї проблеми – це знаковий в українсько-польському геополітичному рубежі альянс⁹.

Проблеми пов'язані із відкриттям «Меморіалу орлят» яскраво проілюстрували і той факт, наскільки потужно у свідомості українського та польського суспільств вкоренилися взаємні негативні історично-суспільні стереотипи, а також те, з яким труднощами вони піддаються коректуванню та згладженню. Аналізуючи складнощі щодо узгодження та реалізації проекту слід пам'ятати і те, що, дане питання вирішувалося елітою обох суспільств: політикам, представниками місцевих органів влади, істориками, які, не могли не зважати на державні домовленості та міжнародно-політичні взаємини країн. Пересічні ж українці та поляки сприймали дану проблему ще більш гостро та емоційно.

А між тим, не кращим чином виглядала ситуація з українським похованнями у Польщі. В період комуністичної влади тут було знищено цілі кладовища та окремі могили українців, на яких була національна символіка. Протягом багатьох повоєнних років представники української меншини навіть не могли мріяти про встановлення пам'ятників. Якщо десь з'являвся обеліск чи таблиця, наприклад, на пошану жертв операції «Вісла», то вони трактувались як нелегальні. Встановлення на могилі таблиці із написом «Тут похований воїн УПА» – розцінювалось як порушення законодавства¹⁰. З 1989 року розпочинається процес відновлення таких могил силами українських національних громад Польщі. Зокрема, першими було відновлено пам'ятники у Пикуличах, що поблизу Перемишля. Щоправда, цей процес був досить складним. Постійні суперечки точилися навколо поховань та таблиць на згаданому військовому цвинтарі Січових Стрільців в Пикуличах. В 2000 році там було перепоховано 47 українців, воїнів УПА, яких було ексгумовано з сіл Бірча та Лішня, що біля м. Сянок.

У 2006 році в селі Павлокома у присутності президентів Польщі та України було урочисто відкрито пам'ятник, який став символом польсько-українського поєднання. У 1945 році підрозділ Армії Крайової замордував 365 українських мешканців цього села нібито у відповідь за убивство 11 поляків. Протягом кількох років тривали суперечки довкола питання можливості встановлення такого пам'ятника та напису, який там може бути

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

вміщено. Вирішення питання тривалий час блокували мешканці села. Погодились вони лише тоді, коли А. Пшевознік пообіцяв їм допомогу у встановленні хреста в пам'ять за убитими поляками.

Відновлення національних цвинтарів на теренах Польщі та України здійснювалося впродовж двох останніх десятиліть головним чином силами представників національних меншин, молодіжних та волонтерських організацій. Слід визнати, що Республіка Польща, у порівнянні з Україною, здійснювала значно краще фінансування відновлювальних робіт, про що свідчать численні архівні документи представлені у фонді «Громадське об'єднання «Польська громада». Польська культурна спадщина поза межами країни» Архіву нових актів, що у Варшаві¹¹. Більше сотні архівних справ ілюструють кропітку роботу проведену польськими організаціями щодо пошуку, відновлення та документування польських цвинтарів на території України. Тут міститься вичерпна інформація про військові та цивільні кладовища, які були досліджені силами волонтерських та національних організацій.

Громадські осередки польської національної меншини на західній Україні активно долучилися до справи впорядкування та опіки польських цвинтарів на території держави. Зокрема, Товариство опіки над військовими похованнями на чолі з Я. Франчуком, що утворилося при Товаристві польської культури Львівщини взяло на себе утримання в упорядкованому стані львівського Цвинтаря Орлят. Польське культурно-освітнє товариство «Злагода» м. Борислава взяло під опіку місцевий меморіал. Упорядкування польських кладовищ стало одним із першочергових завдань у роботі Дрогобицького польського культурно-освітнього товариства «Відродження» тощо.

Українські поховання у Польщі у 90-х роках ХХ ст. розшукувалися та впорядковувалися, головним чином, представниками української національної меншини у РП та волонтерськими молодіжними організаціями. На відміну від Польської держави Україна не виділяла таких значних коштів на розшук та впорядкування українських цвинтарів, і, як наслідок, на сьогоднішній день, про складення повного реєстру українських могил у Польщі говорити рано. Тим не менше, українською стороною зроблено чимало. Наприклад, станом на 31 грудня 2014 року на кошти Волинської облдержадміністрації та товариства «Холмщина», а також різноманітних релігійних організацій було проведено роботи у 19 місцях із вшанування української національної пам'яті. Зокрема, на території Люблінського воєводства впорядковано такі місця національної пам'яті українців: у м. Люблін – Кладовище вояків Української Народної Республіки; у м. Холм – Меморіальна дошка М. Грушевському на фасаді будинку, у якому він народився, пам'ятник Прем'єр-міністру УНР в екзилі 1912–1922 років П. Пилипчаку, меморіальна дошка князеві Данилу Галицькому – засновнику м. Холм у православному храмі Івана Богослова, меморіальна дошка до 60-ї річниці антиукраїнської акції «Вісла» - у православному храмі Івана Богослова, пам'ятний знак до 70-ї річниці масового нищення православних (українських) храмів на Холмщині та Підляшші у 1937–1938 роках – на подвір'ї православного храму Івана Богослова.

На території Холмського повіту впорядковано Українське кладовище у с. Березно, там же відкрито пам'ятний знак до 60-ї річниці акції «Вісла» поблизу православного храму Св. Володимира, відкрито музей школи с. Березно, у якому відображено історію місцевих українців. В с. Верховина відкрито пам'ятник 196-ти українцям-жертвам насильницького переселення 1945 року. На території Холмського повіту також впорядковано український цвинтар у с. Верешин¹².

Аналіз матеріалів ЗМІ дозволяє зробити висновок, що роботи польської сторони пов'язані із виявленням та впорядкуванням національних цвинтарів у селах та містечках України, досить рідко, наштовхувалися на протидію з боку українських адміністративно-державних структур чи місцевих жителів, чого не можна сказати про польську сторону. На теренах РП, будь-які відновлювальні роботи, досить часто викликали чималий, і, далеко не завжди позитивний резонанс з боку пересічних поляків, який, у свою чергу, часто «підігрівався» місцевими ЗМІ.

У 2005 році було створено українську Державну міжвідомчу комісію у справах увічнення пам'яті жертв війни і політичних репресій, яка своїм головним завданням задекларувала намір виконати на території Республіки Польща такі роботи:

- відновити, впорядкувати й облаштувати цвинтарі українських воїнів, які загинули під час польсько-більшовицької війни 1920 року чи померли в таборах для військовополонених

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

після закінчення цієї війни у Ланьцуті, Пикуличах (Підкарпатське воєводство); Стшалково, Каліші (Велькопольське воєводство), Вадовіцах (Мальпольське воєводство), Тухолі (Куявсько-Поморське воєводство);

- впорядкувати місця поховання українців, загиблих у 1943 – 1947 роках: Бересть, Василів, Верещин, Вороновичі, Гдешин, Городиславичі, Ласків, Ліски, Мірче, Модринь, Моложів, Новосілки, Річиця, Сагринь, Смолигів, Стрільці, Турковичі, Шиховичі (Люблінське воєводство), Бахів, Березка, Володж, Гораєць, Завадка Морохівська, Заліська Воля, Карликів, Кобильниця Руська, Корманичі, Лубна, Павлокома, Пискоровичі, Середня, Скопів, Старе Село, Теплиці, Терка, Тисова, Трійчиці (Підкарпатське воєводство);

- увічнити пам'ять українців, полеглих у боях із гітлерівськими військами у 1944 – 1945 рр. на Дуклянському перевалі (Підкарпатське воєводство)¹³.

Поза сумнівом, що чітка та узгоджена міждержавна політика є важливою запорукою позитивних зрушень у плані відновлення існуючих та будівництва нових пам'ятних знаків на місцях національної пам'яті. До того ж, послідовна позиція державної влади щодо питань вшанування місць національної пам'яті є чи не найбільш дієвим важелем, який здатний впливати на існуючі стереотипи у свідомості двох сусідніх народів стосовно один одного. Взаємне позитивне сприйняття українцями поляків і навпаки, все частіше переважає у свідомості пересічних громадян по обидва боки кордону. Поляк для нинішнього українця асоціюється з економічними успіхами, Європейським Союзом та добросусідством. Українця в РП, все частіше, сприймають як гостинного сусіда, співорганізатора футбольного чемпіонату «Євро - 2012», стратегічного партнера, врешті, як самодостатню та горду націю революції «Гідності».

Не можна оминати увагою і факти, які негативними чином впливають на історично-суспільні стереотипи, загострюють міжнаціональні суперечки. Це особливо стосується польської сторони. Як приклад підтвердження даної тези наведемо ухвалу Сейму РП від 22 липня 2016 року «про визнання подій на Волині у роки Другої світової війни геноцидом проти поляків...» та вихід у польський прокат фільму В. Смажовського «Волинь». Однобічне і доволі викривлене трактування подій наносить велику шкоду міжнаціональним стосункам, які з такою скуппульозністю вибудовувалися впродовж останніх двадцяти п'яти років.

Наслідком такої різкої зміни польської суспільної думки щодо українсько-польської історії стали акти вандалізму у місцях національної пам'яті: руйнуються і осквернюються українські і польські кладовища по обидва боки кордону, а це, аж ніяк, не додає позитиву у міждержавні взаємини. Третіми силами влаштовуються різноманітні провокації, найгучнішим з яких, у останній період є обстріл із гранатомета Консульства РП у Луцьку вночі 29 березня 2017 року¹⁴. Голова МЗС України Павло Клімкін прокоментував цю подію «Обурений провокацією проти Генконсульства Польщі у Луцьку. Це підлість від тих, хто проти нашої дружби з РП»¹⁵.

Такі геополітичні реалії вкрай негативно впливають на двосторонні взаємини, ставлячи під сумнів напрацювання політичної та наукової еліти двох країн, ризикуючи ще більше ускладнити і загострити міжнаціональні протиріччя. Тому першочерговим завданням для нинішньої влади, наукової еліти обох країн є проведення виваженої і послідовної політики спрямованої на подальше подолання негативних історико-суспільних стереотипів. Адже саме від цього залежать міжнаціональні взаємини українців та поляків та міжнародно-політичний клімат у ЦСЄ.

Джерела та література:

1. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2002. – С. 671; 2. Договір між урядами України та Республіки Польща «Про добросусідство, дружні відносини та співробітництво» від 18 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №45. – С. 613; 3. Стрільчук Л.В., Стрільчук В.В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва / Л.В. Стрільчук, В.В. Стрільчук: монографія. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – С. 80; 4. Там само. – С. 82 – 84; 5. Горун Д. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991 – 2001 рр. / Д. Горун // Історія в школі. – 2002. - №5 – 6. – С 47; 6. Харчук Х. Польський військовий меморіал на Личаківському цвинтарі / Х. Харчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Збірник наукових праць. - №18. - Львів, 2009. - С. 76 – 79; 7. Горун Д. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991 – 2001 рр. / Д. Горун// Історія в школі. – 2002. - №5 – 6. – С. 47; 8. Павлишин А. Українські могили в Польщі // Львівська газета, 30 червня 2005. - №112 (678); 9. Андрійчук О. Україна – Європа: тести на сумісність / О. Андрійчук. – К.: Смолоскип, 2007. – С.205; 10. «Воїнам УПА» чи «повстанцям»? Як поляки реагують на меморіальні написи // Українська правда. – 2011. – 28 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com> – Назва з екрану; 11. Archiwum Aktów nowych w Warszawie. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007; 12. Матеріали поточного архіву управління інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Волинської обласної державної адміністрації (м. Луцьк). Інформація про упорядкування українських місць пам'яті на території Люблінського воєводства Республіки Польща станом на 31.12.2014 р. Від 2014 р. 13. Павлишин А. Українські могили в Польщі // Львівська газета, 30 червня 2005. - №112 (678). 14. Обстріл із гранатомета Консульства Польщі у Луцьку – це провокація «третьої сили» - польська реакція. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28398281.htm> - Назва з екрану. 15. Клімкін прокоментував обстріл консульства у Луцьку. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/1847694-klimkin-prokomentuvav-obstril-konsulstva-polschi-u-lutsku-fotoreportaj.html> – Назва з екрану.

Юлія Окуньовська

Діяльність польських громадських організацій в Україні у контексті формування громадянського суспільства

Проблематика формування та функціонування громадянського суспільства є актуальною для держав, які відносно недавно стали на шлях демократії. Серед таких держав є і Україна. Важливим елементом громадянського суспільства виступає «третій сектор».

Польський дослідник, соціолог..... – Петро Глинський, редактор збірки «Самоорганізація польського суспільства: третій сектор» називає громадські організації «третім сектором», інституційною складовою громадянського суспільства і вказує на те, що «не існує добре функціональної демократії без ефективного сектору неурядових організацій».

Історіографічною основою дослідження стали праці українських та польських дослідників. Питання громадських організацій та громадянського суспільства висвітлені у працях П. Глінського¹, А. Колодій², В. Солошенко³, Ю. Когусяк⁴, Є. Фролов⁵, В. Сухенко⁶.

Законодавче закріплення громадянського суспільства відображають закони України: «Про об'єднання громадян»⁷, «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»⁸ та матеріли Державної служби статистики України⁹. У ході дослідження були розглянуті статuti польських громадських організацій.

Громадські організації відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян» призначені «...для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів».⁷

Громадський сектор України порівняно з польським перебуває у періоді становлення. Лише на початку 1990-х років в Україні зростала кількість громадських організацій, але діяльність переважної більшості з них тяжіла до формалізму. Заважала доволі слабка фінансова та інституційна спроможність неурядових громадських організацій. У нашій країні не було створено належного законодавства, зокрема стосовно джерел фінансування інституцій громадянського суспільства.

Від проголошення незалежності в Україні почався процес інституалізації різноманітних форм громадянського суспільства. Було зроблено спроби «інвентаризації» та класифікації тих організацій, що входять до «третього сектора»: неприбуткових недержавних організацій. Результатом стало видання Довідника, що охоплює НУО або НДО (неурядові чи недержавні організації, що одне й те ж) усіх областей України, вийшов у 1997 р. (видання Творчого Центру КАУНТЕРПАРТ та Фондів «Counterpart», «Євразія» та Міжнародного Фонду «Відродження»).²

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Даний довідник налічує 1631 організацію, подає їхні адреси, а також вказує на напрям та вид діяльності кожної організації. Львівське обласне управління статистики та Фонд розвитку громадських організацій «Західноукраїнський ресурсний центр» у 1998 р. видали подібний довідник, що стосується Львівської області. Він містить 1830 назв легалізованих об'єднань Львівщини (з них 990 діють в обласному центрі), а також деякі узагальнені рисунки і таблиці. ЗУРЦ видає журнал «Громадські ініціативи», в якому систематично публікується як інформація про окремі громадські НДО, так і огляди розвитку громадянського суспільства в Україні загалом та її західному регіоні, зокрема. Те ж саме можна сказати й про журнали інших фондів розвитку НДО — «Інтеграл» (Одеса), Бюлетень СУРЦ, а також загальноукраїнські видання «Голос громадянина», «Перехрестя», «Громада».²

Становлення громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку України визначено одним із напрямів її внутрішньої політики. Відповідно до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року, державна політика у сфері формування інститутів та організацій громадянського суспільства регламентувала посилення їхньої взаємодії з органами публічної влади, запровадження громадського контролю за діяльністю влади, проведення регулярних консультацій із громадськістю.³

З 1 січня 2013 р. набрав чинності новий Закон «Про громадські об'єднання». Прийнятий 22 березня 2012 р. він став результатом тривалого законотворчого процесу, активним учасником якого увесь період були представники громадянського суспільства. Новий закон вирішив питання пов'язані із лібералізацією процедури реєстрації ГО та усуненням адміністративних бар'єрів в їхній діяльності

Результатом прийняття закону стало збільшення кількості громадських організацій. За даними державної служби статистики України, загальне число зареєстрованих громадських організацій становило за 2015р. — 67911 з яких 22185 належать керівним органам, 45726 — відокремленим підрозділам.⁹

Невід'ємним складовим елементом становлення громадянського суспільства в Україні є вплив національних меншин. Значну роль в українському «третьому секторі», зокрема, польської. Вони виконують вкрай актуальну для поліетнічного українського суспільства функцію — представлення групових інтересів польської громади, оскільки «існування легітимізованих інститутів волевиявлення зменшує вірогідність виникнення етнічних конфліктів».⁴

Дані перепису населення у Польщі 2002 р. показують, що українцями на території Польщі вважають себе близько 27 тис. громадян. Перепис 2001 р. в Україні називає 144 тис. поляків. Тобто 0,3 % громадян України складають поляки. Найбільше їх проживає у таких областях: Житомирській (49 тис.), Хмельницькій (23 тис.), Львівській (19 тис.)

Особливості діяльності польських громадських організацій у контексті розбудови українського громадянського суспільства проявляється у: налагодження міжнародних відносин між українцями та поляками, популяризація культури та європейських цінностей, вивчення спільної історії та відновлення історичної справедливості.

З огляду на аналіз установчих документів польських громадських організацій важливе значення має захист прав польських меншин та прав громадян Республіки Польща незалежно від країни їх проживання. Слід підтримувати сучасні способи внутрішньої комунікації полонії та поляків за кордоном. Ключовим є налагодження взаємодії між усіма групами в країнах проживання, тобто полонійними організаціями, молоддю та видатними постатями, лідерами громадської думки.

В Україні активно працюють такі польські організації: Спілка поляків України, Федерація польських організацій в Україні, Об'єднання поляків «Полонія» (яке функціонує у Житомирі, Запоріжжі, Кропивницькому, Могилеві-Подільському), Національно-культурне товариство «Згода», Польський інститут у Києві, Спілка поляків Донбасу, Союз поляків «Білий орел».⁵

Розглянемо найбільш активні польські громадські організації, які працюють в Україні.

Спілка поляків України — заснована у 1992 р. є добровільною незалежною всеукраїнською громадською організацією, яка об'єднує громадян України на основі спільних інтересів для реалізації мети та завдань. Згідно статуту організації, головною метою спілку поляків України є національне відродження осіб польського походження, пробудження і розвиток національної самосвідомості, збереження та розвиток польської

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

культури, основних елементів своєї самобутності, мови, традиції та культурної спадщини. Популяризація спільної історії польського та українського народів, зміцнення дружби між поляками та українцями, іншими народами з метою сприяння толерантності та розвитку культурного плюралізму.¹⁰

Союз поляків «Білий орел» має на меті діяльності спрямовану на: всебічний розвиток та популяризацію польської культури та народних традицій у місті Львові, єднання та підтримку етнічних поляків, взаємодопомогу, виховання підростаючого покоління в дусі національних традицій, ідеалів гуманізму, милосердя, соціальний захист своїх членів, допомогу ветеранам.

Основним завданнями організації є: всебічний розвиток та популяризація польської мови та культури; підтримка та розвиток Польських традицій, звичаїв, мови, мистецтва; проведення та координація діяльності спрямованої на налагодження ділових зв'язків та контактів між етнічним поляками, що проживають у Львові та Польщі; сприяння членам організації в отриманні відповідної освіти в польських вищих навчальних закладах; організація соціальної допомоги полякам; сприяння і надання матеріальної допомоги, правового захисту ініціативам і починанням громадськості які скеровані на примноження і розвиток польських національних традицій; підтримка поляків що проживають у Львові.¹¹

Вагомий внесок у розбудову громадянського суспільства в Україні робить Польсько-українська фундація співпраці (ПАУСІ), заснована в квітні 2005 року. Вона докладає зусиль, щоб передати успішний досвід Варшави під час переходу до ринкової економіки, допомогти Україні інтегруватися до європейських та євроатлантичних структур шляхом запровадження європейського, зокрема, польського досвіду. Місією фундації також є інтенсивний транскордонний обмін знаннями та досвідом у ключових сферах, що впливають на розвиток людського капіталу й формування громадянського суспільства.¹²

Польська фундація імені Стефана Баторія є незалежною, некомерційною неурядовою організацією зі статусом суспільно-корисних організацій, яка працює на користь зближення між Європейським Союзом і його східними сусідами, зокрема, України і Білорусії. Організація підтримує заходи зі сприяння обміну між країнами Центральної та Східної Європи досвідом, пов'язаним з політичними змінами, побудовою громадянського суспільства та вирішенням соціальних проблем. Завдяки чому прагне підвищити роль польських неурядових організацій на міжнародній арені в тому числі і в Україні.¹³

Окремо слід виділити міжнародну громадську організацію, яка об'єднує на засадах добровільності громадян України та інших держав, це «Україна–Польща–Німеччина» (UPD). Презентація UPD відбулася в липні 2007 року в німецькому місті Нойштреліці. Ця МГО активно сприяє зміцненню дружби та розвитку тісного співробітництва народів України, Польщі й Німеччини, задоволенню та захисту законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших інтересів членів організації.¹⁴

Показово, що за сприяння цієї організації та об'єднання «Україна–Польща» налагоджено співпрацю між більш як 120 територіальними громадами Вінницької області й адміністративними одиницями 10 воєводств Республіки Польща. У ролі структурного підрозділу виступає підприємство «Господарчий дім», метою якого є встановлення прямих зв'язків із фірмами та організаціями зарубіжжя щодо розвитку промислового виробництва, будівництва, сільського господарства й торгівлі.

Для України є важливим та актуальним досвід організацій, які діють у Польщі, зокрема, Гельсінської з прав людини, Фундації освіти для демократії, Фундації розвитку громадянського суспільства, Фундації суспільно-політичних ініціатив та ін., які у своїй міжнародній діяльності надають великого значення розвитку демократії та ринкової економіки на пострадянському просторі, включаючи й Україну. Головним завданням даних організацій є розробка спеціальних програм для стажування українців у польських структурах місцевого самоврядування та в неурядових організаціях. Активну роботу проводить Інститут на користь демократії в державах Центрально-Східної Європи, зокрема, реалізуються його програми: «Центр плюралізму», «Підтримка місцевої демократії в Україні», «Підтримка вільних засобів масової інформації в Україні», «Підтримка модернізації сільського господарства в Україні» та ін. Значна частина цих програм спонсорується західними приватними фондами, а в їх реалізації беруть участь українські поляки.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Таким чином, Польща, як і Україна, має відносно не довгий досвід функціонування громадянського суспільства, проте демократичні та інституційні зміни які уже відбулися у польському суспільстві є актуальними для вивчення даної теми. Оскільки методи та форми взаємодії влади з «третім сектором» базуються на таких основних принципах, як співробітництво, довіра та наявність діалогу.

Польські громадські організації, які функціонують в Україні є частиною українського громадянського суспільства та складовою українського «третього сектору». Мережа даних організацій сприяє популяризації польських та європейських цінностей, показує історичний взаємозв'язок появи та розвитку організацій, займається налагодженням стосунків українців з Польщею, та встановлює різноманітні етносоціальні контакти.

Польські громадські організації та їх активна роль у трансформаційних процесах українського суспільства виступає своєрідним каталізатором дієвості українсько-польських відносин у «третьому секторі». Для українського громадського сектору залишається актуальною проблема активності населення та державної підтримки. Польські організації допомагають використати та перейняти досвід формування громадянського суспільства та дедалі глибше інтегруватися в українське суспільство. Етнічні поляки в Україні долучається до громадсько-політичного життя держави, виступає дієвим чинником українсько-польського партнерства, яке в умовах глобалізаційних процесів виходить за межі двостороннього співробітництва.

Джерела та література:

1. Gliński P. Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: trzeci sektor // Gliński P., Lewenstein S., Sicinski A. (red.). Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: trzeci sektor. – Warszawa, 2002. – S. 5–11.; 2. Колодій А. Проблеми і перспективи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні [Електронний ресурс] / А. Ф. Колодій. – Режим доступу: <http://political-studies.com/wp-content/uploads/2010/01/Civil-Society.pdf>; 3. Солошенко В. Діяльність європейських неурядових організацій в Україні / В. Солошенко [Електронний ресурс] // Віче – №2 – 2015. – Режим доступу: www.viche.info; 4. Когутяк Ю. Конфлікт етнічний // Лариса Аза, Едуард Афонін, Людмила Васильєва. [Електронний ресурс] Етнічний довідник. Поняття та терміни. – Режим доступу: <http://www.socd.univ.kiev.ua/PUBLICA> 5. Фролов Є. Поляки в Україні, що ховається за показником 0,3%/ Є. Фролов// [Електронний ресурс] Ресурсний центр ГУРТ – 2015. Режим доступу: <http://gurt.org.ua/blog> ; 6. Сухенко В. Взаємовідносини держави та громадянського суспільства в Польщі: досвід для України/ В. Сухенко//Теорія та історія державного управління – Вип.3(6) – 2015. – С. 87; 7. Закон України про об'єднання громадян. // [Електронний ресурс] Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, №1, ст.1 - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>; 8. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики// Відомості Верховної Ради України - №2411-17 | 01.07.2010 ; 9. Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2015 році // Державна служба статистики України. – Київ, 2016 – С. 5; 10. Статут громадської організації «Спілка поляків України»/ О. Карамзіна - Київ, 2016; 11. Статут громадської організації союзу поляків «Білий орел»// [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://orzelbialy.org.ua/>; 12. Фондація ПАУСІ відкрила «Бізнес-інкубатор» спільно з Харківським національним університетом міського господарства імені О. М. Бекетова. – 6 червня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rauci.org.ua/news-778-Фондація%20ПАУСІ>; 13. Статут фондації імені Стефана Баторія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.batory.org.pl/o_fundacji; 14. Міжнародне товариство «Україна – Польща – Німеччина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrpolgerm.com/content/about>

Людмила Стрільчук

Проблеми історичної пам'яті в сучасних українсько-польських взаєминах

На рубежі тисячоліть людство пережило черговий пізнавальний переворот, який іменують «поворотом до пам'яті». Людській спільноті притаманна здатність пам'ятати минуле. Під «історичною пам'яттю» ми розуміємо здатність людського розуму зберігати індивідуальний та колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

уявлення про історію як таку та своє місце у ній. Фактично, – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості та спільноти. Історична пам'ять – індивідуальна та колективна – є результатом взаємодії особистості і соціального середовища. Без такої взаємодії немає історичної пам'яті. Таким чином, історична пам'ять – це свого роду ідентифікація з певною культурою 1.

В посткомуністичних країнах ЦСЄ, у тому числі в Республіці Польща та Україні, дискурс стосовно історичної пам'яті є надзвичайно актуальним, що перетворює його на чинник, який напряду впливає на життя суспільств та, великою мірою, визначає характер політичних процесів. Системні трансформації останніх десятиліть докорінно змінили акценти у підходах до розуміння та вивчення історичної минувшини у країнах, що були тісно пов'язані спільним комуністичним минулим. То ж, на повісті денній новопосталих Польщі та України особливої актуальності набули питання вивчення спільної історії держав і націй, формування спільної колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності.

Слід визнати, що на момент постановня незалежних Польщі та України рівень патріотизму був досить низьким. Історичні пам'ятні місця, які мали б стати фундаментом формування нової ідентичності чи національної спільноти, або замовчувалися, або взагалі були невідомі. Така, фактична, відсутність національної колективної пам'яті – пов'язана з радянським етапом історичного розвитку. Тому логічно, що в національному середовищі як українців, так і поляків розвивалося сильне, іноді, навіть, гіпертрофоване прагнення дати відповіді на багато складних питань історичного минулого, у багато чому спільного для українців та поляків.

Взаємовідносини двох сусідніх держав України та Польщі, власне, як і взаємини двох народів, мають тривалу історію формування та розвитку. Від моменту зародження державності Україна та Республіка Польща постійно перебувають у процесі налагодження взаємних міждержавних відносин, які в силу різних історичних подій та факторів не завжди відзначалися стабільністю і добросусідством. Однак, можна з впевненістю стверджувати, що за будь-яких обставин ні українська, ні польська нації не розвивалися без взаємного впливу, відірвано чи окремо. Два сусідні народи тісно пов'язані багатовіковою історією сусідства, яка гучним відголосом нагадує про себе крізь століття.

Проблемам українсько-польських відносин у різні періоди історії присвячено багато наукових праць, студій, проводяться численні конференції, круглі столи, зустрічі політиків, дискурси в колах науковців, обговорення у засобах масової інформації, а це в свою чергу, відчутно впливає на пересічних українців та поляків, для яких міжнаціональні взаємини та примирення давно вийшли з абстрактної площини. І це не випадково, адже Республіка Польща – найближчий сусід України, з якою її поєднує, окрім спільної історії, близькість мов та спорідненість культур, врешті, ментальна близькість. Не секрет, що спільні сторінки історії і далеко не завжди найкращі міжнаціональні взаємини досить часто стають наріжним каменем в українсько-польських стосунках.

Україну та Польщу пов'язує майже 700-літнє спільне минуле, впродовж якого обидва народи пережили як періоди добросусідства, так і багатьох непорозумінь, відкритої ворожнечі, конфліктів. Тривалий час обидва народи перебували в складі одних і тих самих держав: Першої та Другої Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій. Українці та поляки зазнали жорстокого міжнаціонального протистояння в роки Другої світової війни, випробували на собі будівництво соціалізму, складнощі тоталітаризму, кризу розпаду комуністичної системи, пошук нової моделі постсоціалістичного розвитку.

Усе це разом узятє в певні історичні періоди об'єднувало і у той же час роз'єднувало українців та поляків. Спільна історична спадщина, у кожного своя національна історична пам'ять, породили чимало суспільно-історичних стереотипів і міфів, які досить потужно впливали і до сьогодні продовжують впливати на двосторонні взаємини. Звичайно, що за період історичного співіснування українців і поляків не могло бути все спокійно і безконфліктно, так звані «наріжні камені» двосторонніх взаємин, призвели до багатьох непорозумінь і, навіть, збройних конфліктів. Тому метою запропонованої статті є огляд проблемних сторінок спільної історії, без яких не можливо зрозуміти витoki складних питань та протиріч між двома націями, а відтак, не можливо говорити про узгодження трактування спільних сторінок історії і, як наслідок, про примирення двох націй.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Роль окремих людей, представників двох націй, є чи ненайвагомішим фактором сучасних міждержавних стосунків, добросусідських відносин двох держав і народів. Саме міжлюдські стосунки визначають сьогодні суспільні стереотипи: поляка для українців, та українця для поляків, і саме крізь призми цих стереотипів сприймається сусідня держава, суспільство та формуються міждержавні відносини.

Налагодження та розширення міжлюдських відносин українців та поляків сприймається обома суспільствами як свідчення політичного порозуміння та запорука сталості економічних відносин, культурна інтеграція. Можна також стверджувати, що міжлюдські стосунки є відзеркаленням стану міжетнічних відносин. Поряд із цим безсумнівними є факти певної упередженості, негативних стереотипів, які існують в свідомості українського та польського народів, породжених частими конфліктами та драмами історичної минушини.

Зокрема, негативний стереотип українця прививався переказами про Хмельниччину і гайдамаччину, підсилювався відносно свіжими подіями Другої світової війни та подіями на Волині середини 40-х років XX століття. А на західних теренах України образ сусіда-поляка викликає асоціації з утисками українців, коли на «східних кресах» Другої Речі Посполитої закривалися українські школи, культурно-освітні заклади, руйнувалися православні церкви, нищилися селянські господарства під час пацифікації. У роки війни польське підпілля винищувало українську інтелігенцію, а нова повоєнна влада Польщі продемонструвала своє відношення до українців через акцію «Вісла».

В період тоталітаризму негативні стереотипи в обох народів по відношенню один до одного ще більше посилювалися через антипольську пропаганду в Україні і антиукраїнську в Польщі, зокрема шляхом фальсифікації та викривлення історії. В польській свідомості українці поставали «націоналістами» в самому крайньому негативному значенні цього слова, а отже, українці уявлялися найбільшими ворогами поляків і причиною усіх їх нещасть^{2, 3}.

Сучасні українсько-польські стосунки, на жаль, ще не до кінця змогли здолати і відкинути усі негативні стереотипи в свідомості двох народів. Головні причини цього, на нашу думку, полягають у наступному:

- доволі важко переламати закоренілий у свідомості старшого покоління синдром упередженості, на це потрібно тривалий час, іноді, навіть, зміни поколінь;
- усталений негативний стереотип українця в Польщі підтримується різноманітними екстремістськими та націоналістичними групами і (окремими) публікаціями в пресі. Прикладом може слугувати діяльність «кресових» організацій а Перемишлі;
- існує певна недовіра щодо доброї волі іншої сторони у зміцненні співробітництва та дружніх відносин;
- для поляків прослідковується брак економічної та культурної привабливості України. РП ніколи не розглядала Україну, як фінансового чи технологічного партнера, радше всі сподівання Польщі були спрямовані в західному напрямку;
- для польського суспільства, переважна більшість якого сповідує католицизм, православ'я та греко-католицизм, духовна ситуація на Україні є чужою і незрозумілою, а тому релігійний чинник досить потужно впливає на суспільну свідомість;
- політичні заяви польської політичної еліти 2013 – 2016 років проігнорували увагу на проблемах спільної українсько-польської історії, загостривши історичні акценти польського суспільства на конфліктних моментах минушини, зокрема, подіях Другої світової війни на Волині.

Для ілюстрації проблем історичної пам'яті у сучасних українсько-польських взаєминах більш детально зупинимось на останній тезі, тим більше, що саме нещодавні акценти зроблені польською політичною елітою, великою мірою вплинули на зміну суспільної думки поляків стосовно їх східних сусідів – українців.

В історію українсько-польського пам'яттєвого дискурсу липень 2016 року увійде розмежувальним каменем незгод, розбитих сподівань, обнуливши чверть столітній діалог інтелектуальної та політичної еліти двох країн. 22 липня Сейм Республіки Польща проголосував за резолюцію «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА». Ця ухвала Сейму не просто перекреслила усі напрацювання науковців та політичних еліт двох країн за чверть століття, а змусила українських істориків констатувати поразку у двосторонньому діалозі. Як заявив Ярослав Грицак в інтерв'ю одному із інтернет видань: «... маю визнати: після бійки кулаками не

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

розмахують, а бійку ми програли. Вважаю це особистою поразкою і готовий нести відповідальність, але опускати руки не збираюся. Ми програли битву, а не війну. А війна – надовго. Тому краще перегрупувати сили і думати про новий наступ»⁴.

Для українського суспільства така позиція польської сторони стала своєрідним шоком, особливо враховуючи кількісний результат голосування: за резолюцію проголосували 442 депутати, 0 – проти і лише 10 депутатів утрималися. По-суті, усі попередні напрацювання у площині узгодження і трактування спільної історії виявилися марними. Йдеться, наприклад, про багатолітній діалог науковців з питань узгодження трактування спільної історії, спільну заяву президентів України та РП «До порозуміння і єднання» від 21 травня 1997 року, відкриття президентами обох країн Л. Кучмою та А. Кваснєвським меморіалу українсько-польського примирення у с. Павлівка, що на Волині у 2003 році, вироблення спільної візії щодо меморіалу орлят у Львові та відкриття тогочасними президентами В. Ющенком та А. Кваснєвським 24 червня 2005 року на Личаківському кладовищі меморіалу загиблим воїнам Української Галицької Армії та «Меморіалу орлят», відкриття В. Ющенком та Л. Качинським 13 травня 2016 року пам'ятника меморіалу загиблим українцям у с. Павлокома (РП), а 28 лютого 2009 року президенти України та Польщі В. Ющенко та Л. Качинський беруть участь у вшануванні жертв міжнародного протистояння у роки Другої світової війни у Гуті Пеняцькій (Україна).

Республіка Польща, що у пострадянський період для України була не просто добросусідською державою, торгівельним партнером, а й стала партнером стратегічним, що означає поглиблення і розширення міждержавного співробітництва у політичній, економічній і гуманітарній сфері. Але, от якраз, гуманітарна сфера двосторонніх взаємин у останні роки виявилася найпроблемнішою. Першим тривожним сигналом стала червнева заява 2013 року Сейму РП, яка продемонструвала, що сподівання української сторони на капку у суперечках щодо подій на Волині 1943 - 1944 років даремні. Ще гостріше ця проблема постала у липні 2016 року.

Аналіз статистики та подій останніх років переконливо свідчить, що проблеми історичної пам'яті в українсько-польських стосунках загострюються і негативно впливають на двосторонні відносини. На підтвердження цього наведемо кілька прикладів.

Перший. Про різке загострення проблем історичної пам'яті і негативні зміни суспільно-історичних стереотипів свідчать так звані «війни на могилах» - плундрування місць національної пам'яті. Як приклад наведемо хронологію за останні три з половиною роки:

2014 рік.

-квітень 2014 року на греко-католицькому цвинтарі в с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства знищено пам'ятник українській громаді села;

-березень 2014 року осквернено символічну могилу вояків УПА у Грушовичах Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;

-травень 2014 року повторний акт вандалізму у Грушовичах;

-2 липня 2014 року у с. Вербиця Томашівського повіту Люблінського воєводства пошкоджено пам'ятний знак на увічнення українських жертв комуністичних репресій.

2015 рік.

-осквернено пам'ятний знак воякам УПА на горі Монастир біля с. Верхрати Любачівського повіту Підкарпатського воєводства;

-осквернено пам'ятний знак воякам УПА у с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;

-пошкоджено пам'ятний знак загиблим українцям

у с. Радружі Любачівського повіту Підкарпатського воєводства;

-осквернено пам'ятний знак воякам УПА у с. Білосток Грубешовського повіту Люблінського воєводства;

-27 травня 2015 року пошкоджено пам'ятний знак на символічній могилі вояків УПА у Грушовичах Підкарпатського воєводства.

2016 рік.

-5 березня 2016 року частково знищено пам'ятник українській громаді у с. с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

-15 травня 2016 року здійснено наругу над могилами українського військового кладовища у с. Пикуличах поблизу Перемишля;

-9 жовтня 2016 року члени ультраправої організації Obóz Wielkie Polski знищили пам'ятник на братській могилі вояків УПА у с. Верхрата Любачівського повіту Підкарпатського воєводства.

2017 рік.

-8 січня 2017 року у с. Гута Пеняцька Львівської області невідомими особами зруйновано меморіал загиблим полякам споруджений в пам'ять особам, загиблим в ході каральної акції в роки Другої світової війни;

-12 березня 2017 року розмальовано червоною фарбою пам'ятники жертвам українсько-польського конфлікту у роки Другої світової війни у с. Підкамінь на Львівщині;

-14 березня 2017 року повторно сплюндровано пам'ятний меморіал полякам у с. Гута Пеняцька Львівської області.

Акти вандалізму у місцях національної пам'яті, безумовно, не додають позитиву у двосторонні міжнаціональні взаємини, а їх зростаюча динаміка свідчить про загострення проблем історичної пам'яті в українсько-польських відносинах.

Приклад другий. Восени 2016 року у польський прокат вийшов скандальний художній фільм В. Смажовського «Волинь». У цьому сенсі напрошується, щонайменше два висновки: загострення акцентів на складних та негативних сторінках спільної історії недалекого минулого; та намагання однобічно і викривлено подати події часів Другої світової війни на Волині, зокрема українсько-польський конфлікт.

Постають і запитання: для чого це робиться і кому це вигідно? Ухвала Сейму Республіки Польща від 22 липня 2016 року і вихід у жовтні 2016 року фільму «Волинь» - два послідовні і такі гучні акценти зроблені польськими владцями та митцями на волинських подіях 1943 – 1944 років, свідчать про загострення проблем історичної пам'яті, (принаймні з польського боку). Рейтинги фільму В.Смажовського, кількість глядачів, що переглянули його і кількість переможних номінацій, які присуджені фільму «Волинь» у березні 2017 року засвідчили, що проблема українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни на Волині вийшла далеко за межі підручників і є загальносуспільною у РП. І це після того, як у даному питанні, ще в 2003 році, здавалося б, було поставлено крапку.

Невиправдано жорстокі сцени фільму, перекручення історичних фактів, звісно, що не додають позитиву у двосторонні міжнаціональні та міждержавні взаємини, а радше збурюють польське суспільство, прищеплюючи негативні історично-суспільні стереотипи стосовно східного сусіда – українця. Фільм «Волинь» за своєю скандальністю і перекрученням історичних фактів претендує на лідерство у номінації «фільм, який негативно вплинув на міжнаціональні взаємини», тим не менше, за касовими зборами фільм побив усі рекорди РП за останні десять років 5, а отже, його подивилася значна частина польського суспільства. Наслідком прокату, згідно польської статистики, стало масове негативне сприйняття поляками спільної історії і українців та України, як такої.

Ще одним наслідком такої державної політики є третій приклад: напади на українських студентів у Польщі. Одним із останніх випадків є побиття українських студентів у Жешуві 24 січня 2017 року. Згідно з інформацією польських правоохоронців, близько 15:30 українські студенти поверталися з навчання в гуртожиток. Дорогою їх зупинили п'ятеро молодих чоловіків і запитали студентів, звідки вони. Почувши відповідь, чоловіки поцікавилися, кому належить Львів - Україні чи Польщі. Потім нападники назвали студентів бандерівцями і побили їх. Незабаром поліція затримала п'ятьох підозрюваних, ними виявилися місцеві жителі віком від 18 до 20 років. Всі затримані визнали свою провину⁶.

Напади відбуваються не лише на українських студентів, об'єктами відвертої агресії стають і українські заробітчани. 17 січня 2016 року у містечку Кутно Лодзького воєводства місцеві неонацисти напали на українських заробітчан. Радикали атакували гуртожиток, вигукуючи гасла «Польща для поляків» та «Геть українців». Під руку нападників потрапили шестеро українців. Очевидці кажуть, що поляки увірвалися до приміщення та почли крушити все, що потрапляло під руку. Нападники були озброєні кастетами, камінням і ножами. Однак українці відбили атаку, а хуліганів забрала поліція⁷.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Наведені приклади є лише частиною із цілої низки схожих випадків. У Кракові, Перемишлі, Любліні та інших містах Польщі, особливо у східних воєводствах, за останні півтора-два роки такі прициденти почастишали.

Четвертий приклад: обстріл Консульства РП у Луцьку. Сумно констатувати факт, що третіми силами влаштовуються різноманітні провокації задля загострення українсько-польських взаємин, найгучнішим з яких, у останній період є обстріл із гранатомета Консульства РП у Луцьку вночі 29 березня 2017 року⁸. Невідомі обстріляли будівлю Генконсульства РП у Луцьку, як повідомили ЗМІ, судячи з величини отвору в даху, могли стріляти з гранатомета або іншого серйозного озброєння⁹. Голова МЗС України Павло Клімкін прокоментував цю подію «Обурений провокацією проти Генконсульства Польщі у Луцьку. Це підлість від тих, хто проти нашої дружби з РП»¹⁰.

Наведені приклади вкрай негативно впливають на двосторонні українсько-польські відносини і міжнаціональні взаємини, ставлячи під сумнів напрацювання політичної та наукової еліти двох країн, ризикуючи ще більше ускладнити і загострити міжнаціональні протиріччя. Тому проблеми історичної пам'яті мусять лягти в основу вираженої державної політики обох сусідніх держав. Подолання негативних стереотипів і формування нових, більш позитивних, у свідомості сусідніх народів стосовно один одного є важливою складовою гармонійного розвитку гуманітарних взаємин України та Польщі, і, як засвідчують події останніх років, актуальність історичної пам'яті у взаєминах України та Республіки Польща зростає.

Джерела та література:

1. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Л. Зашкільняк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/810Zashkilniak.pdf> – Назва з екрану; 2. Заброварний С. До повного примирення і щирого порозуміння // Політика і час. – 1997. - №9. – С. 5 – 11; 3. Горун Д. / Д. Горун // Історія в школі. – 2002. - №5 -6. – С. 41; 4. Грицак Я. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991 – 2001 рр. шлях України та Польщі до прощення / Я. Грицак // Новое время. – 29 липня 2016 р. – С.2.; 5. Польський фільм «Волинь». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/10/161008_wolyn – Назва з екрану; 6. У Польщі побили студентів з України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/world/3805255-u-polschi-pobyly-studentiv-z-ukrainy> – Назва з екрану; 7. У Польщі група неонацистів атакувала гуртожиток із українцями. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/u-polschi-grupa-neonacistiv-atakuvala-gurtozhitok-iz-ukrayincyami-582779.html> – Назва з екрану; 8. Обстріл із гранатомета Консульства Польщі у Луцьку – це провокація «третьої сили» - польська реакція. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28398281.htm> - Назва з екрану; 9. Обстріл консульства у Луцьку: реакція України і Польщі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.5.ua/polityka/obstril-konsulstva-u-lutsku-reaktsiia-ukrainy-i-polshchy-141840.html> – Назва з екрану; 10. Клімкін прокоментував обстріл консульства у Луцьку. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/1847694-klimkin-prokomentuvav-obstril-konsulstva-polschi-u-lutsku-fotoreportaj.html> – Назва з екрану.

Олена Гречановська, Олена Зінько

Формування міжкультурної толерантності у студентів технічних ВНЗ через призму вивчення творчості І.Я. Падеревського на заняттях з «Історії української культури»

Глобальні євроінтеграційні процеси, які відбуваються в нашій країні, спонукають вищу освіту до формування не лише фахівця своєї справи, а й особистості, яка здатна адаптуватися в полікультурному суспільстві. Молодь має отримувати не лише професійні знання, а й прагнути до пізнання та розуміння інших культур, не втрачаючи при цьому власної ідентичності.

Історія свідчить, що людство формує різноманітні культури залежно від природних умов існування того чи іншого народу, релігійних, політичних та мистецьких традицій, які

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

склалися століттями, і будь-яке зіткнення різних за типами культур обов'язково веде до кризової ситуації і конфліктності. Якщо раніше спостерігалась довготривала взаємоізоляція культур або боротьба між ними за панування, то у сучасному світі все міцніше утверджується ідея рівноправності культур. Кожна з них сприймається як неповторний національний досвід окремого народу або своєрідне переживання ним загальнолюдських культурних парадигм¹. Тому, сьогодні важливим чинником у формуванні кваліфікованого фахівця є формування міжкультурної толерантності.

У великому просторі інформації, яку молода людина сьогодні може отримати за допомогою Інтернету, ЗМІ та інших джерел, що не завжди є достовірними або, за відсутності чи недостатності знань, не вірно інтерпретовані молодого людиною, можуть призвести в подальшому до упередженого ставлення до носіїв інших культур, в наслідок чого можуть виникати міжкультурні конфлікти. Тому значну увагу потрібно приділяти формуванню міжкультурної толерантності у студентів технічних вищих навчальних закладів за допомогою дисциплін культурологічного циклу. Вступивши у технічний ВНЗ, студенти не значну увагу приділяють важливості культурологічного спрямування для подальшого розвитку, тому значна роль відводиться викладачам культурологічних дисциплін, які за допомогою впровадження інноваційних підходів під час вивчення дисциплін культурологічного циклу, мають зацікавити студентів, спрямувати їх у вірному напрямку, що має сприяти подальшому формуванню міжкультурної толерантності.

Проблеми толерантності розглядалися багатьма науковцями у різних сферах. Цікавою є думка Д. Зінов'єва², який вважає, що міжкультурна толерантність є ознакою впевненості в собі та розуміння надійності своїх позицій, ознакою відкритого для всіх ідейних напрямів, яка не боїться порівняння із іншими точками зору й не уникає духовної конкуренції. Міжкультурна толерантність виражається у прагненні досягти взаємної поваги, розуміння та злагоди різних інтересів та точок зору без використання тиску, переважно методами роз'яснення та переконання.

Виділяють кілька типів міжкультурної толерантності: ситуативна міжкультурна толерантність, під якою розуміється терпиме ставлення окремої особистості до конкретної людини; типологічна міжкультурна толерантність, що припускає терпиме ставлення людини до змішаних типів особистості або груп людей; професійна толерантність, що означає терпиме ставлення до змішаних типів людей, з якими доводиться мати справу за родом діяльності³. Дані типи є актуальними і у формуванні міжкультурної толерантності у студентів технічних ВНЗ.

Основною особливістю інтерактивного навчання є рівноправна взаємодія студента та викладача, де викладач є організатором навчального процесу і не є заключною ланкою цього процесу. Цей факт особливо важливий при викладанні культурологічних дисциплін у технічному ВНЗ, адже це зацікавлення студентів навчальним матеріалом, навчання їх самостійно мислити, творити, правильно аргументувати свої думки. Вміння спільно з викладачем визначати цілі, засоби, мету діяльності. Інтерактивне навчання – це індивідуальний підхід до кожного студента, який відступає від традиційного викладу матеріалу.

Особлива увага звертається на проблеми дисциплін культурологічного циклу в технічних вузах тому, що було проведено анонімне опитування студентів 2-го курсу студентів ВНТУ, в якому прийняли участь 121 респондент. Питання стосувалися вивчення дисципліни «Історія української культури» та зацікавленість знаннями про культуру власного народу. На запитання «Чи бажаєте ви вивчати дисципліну «Історія української культури» були отримані такі результати: 59% студентів мають бажання вивчати дану дисципліну, 24% – не бажають та 17% – не знають чи хотіли б вони вивчати історію української культури.

Для більш поглибленого аналізу причин не бажання вивчати дану дисципліну було задано наступне запитання: «Чи мали ви бажання до поглиблення знань про вітчизняну культуру або культуру інших народів до вступу у ВНЗ?». Зацікавленість культурою молоді до вступу у вищий навчальний заклад з позитивною відповіддю становить 55%, не зацікавлені – 41%, з відповіддю іноді – 4%. Порівнюючи результати, можемо зробити висновки, що під час навчання у ВНЗ молодь переглянула своє відношення до культурологічних знань, на 17% зменшилося негативних відповідей але на 13% збільшилося відповідей «не знаю», що дає нам змогу говорити про те, що специфіка саме

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

вищого навчального закладу технічного спрямування спонукає студентів до думки, що знання з історії рідної культури чи інших культур, не є важливими для їх подальшої професійної діяльності, тому основне завдання викладачів з культурологічних дисциплін – за допомогою впровадження інноваційних технологій в навчальний процес, зацікавити студентів, які навчаються саме у вищих технічних навчальних закладах, допомогти їм зрозуміти необхідність вивчення даних дисциплін.

Терміни «традиційне (нормативне) навчання» та «інноваційне навчання» запропоновані групою вчених у доповіді Римському клубу (1978). Інноваційне навчання трактувалось в ній як процес і результат навчальної та освітньої діяльності, що стимулює новаторські зміни в культурі, соціальному середовищі. Воно орієнтоване на формування готовності особистості до динамічних змін у соціумі за рахунок розвитку здібностей до творчості, різноманітних форм мислення, а також здатності до співробітництва з іншими людьми. Інноваційне навчання – зорієнтована на динамічні зміни в навколишньому світі навчальна та освітня діяльність, яка ґрунтується на розвитку різноманітних форм мислення, творчих здібностей, високих соціально-адаптаційних можливостей особистості⁴.

Як зазначають вчені, сьогодні проблема введення інноваційних форм і методів організації навчального процесу в рамках традиційного навчання має бути вирішена через запровадження у вищій освіті особистісно-орієнтованого підходу не тільки в навчанні, але й у вихованні.

Треба зазначити, що до технологій саморегульованого навчання та розвивальних технологій професійної освіти відносять: особистісно-орієнтовані технології: інтерактивні та імітаційні ігри, тренінги розвитку, розвивальна психодіагностика; когнітивно-орієнтовані технології: діалогічні методи навчання, семінари-дискусії, проблемне навчання, когнітивне інструктування, когнітивні карти, інструментально-логічний тренінг, тренінг рефлексії; діяльнісно-орієнтовані технології: методи проектів і спрямовуючих текстів, контекстне навчання, організаційно-діяльнісні ігри, комплексні дидактичні завдання, технологічні карти, імітаційно-ігрове моделювання технологічних процесів тощо⁵.

Для зацікавлення та досягнення результатів у засвоєнні навчального матеріалу студентами при вивченні культурологічних дисциплін нами вважається вдалим корелятивне поєднання традиційних та інноваційних форм - застосування лекцій-концертів (ознайомлення із творчістю відомих композиторів, поетів, акторів, художників і т.д.), лекцій-досліджень; візуальних лекцій (демонстрація наочності за допомогою кіно-, теле- і відеофрагментів, слайди, блоки інформації, які коментуються лектором).

Для формування міжкультурної толерантності, ми розробили заняття присвячене творчості Ігнація Яна Падаревського (1860–1941), який народився і до п'яти років проживав у селі Курилівка Хмільницького району Вінницької області та є нашим земляком, світової слави піаніст, композитор, політичний та громадський діяч, дипломат і більш відомий у Польщі ніж на Україні. У 1919 році був прем'єр-міністром та міністром іноземних справ Польщі.

Заняття побудоване у формі усного журналу в поєднанні з лекцією-концертом, адже основна інформація стосувалась, в основному, творчості відомого земляка. Лекція складалась із чотирьох блоків – «сторінок»: перший блок – присвячений досягненням Ігнатія Падаревського та його роль в світовій історії, в історії Польщі та внесок в музичне мистецтво; другий блок – біографічні дані. Дана інформація потрібна для того, щоб студенти могли на зразках життя відомих людей зрозуміти своє значення та свою національну ідентифікацію. Третій блок – присвячений композиторській діяльності Падаревського. Він проходить у формі лекції-концерту, де не лише розповідається про творчість композитора, а й наголошується, що в його творах досить часто звучать саме українські мотиви, виконуються твори композитора. Особливу увагу звертаємо на єдину оперу композитора «Манру», даємо для перегляду деякі сцени із даної опери. Четвертий блок – присвячений виконавській діяльності.

Для проведення заняття використовується Центр польської культури Ігнація Падаревського Вінницького національного технічного університету, який є елементом мережі польських осередків в українських університетах і був створений в грудні 2014 р. Разом з Центром була відкрита виставка про життя та діяльність польського

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

піаніста, диригента, композитора, політика Ігнація Яна Падеревського (Ignacy Jan Paderewski). Центр популяризує польську культуру, польські традиції та мову⁶.

Кращим зразком віртуозного виконання творів Падеревським є художній фільм «Місячна соната» (1936), в якому Ігнатій Ян Падеревський грає головну роль і показаний як віртуозний піаніст. Протягом всього заняття демонструється презентація, що відповідає тексту. По завершенню заняття проводиться обговорення у довільній формі.

Отже, формування міжкультурної толерантності на заняттях культурологічних дисциплін із запровадженням інноваційних форм роботи є доцільними та необхідними, розширюють знання студентів про культуру інших народів, сприяють кращому розумінню своєї та інших культур. Такі форми роботи є легкими для сприйняття та більш цікавими для студентів ніж традиційний виклад матеріалу. Адже процес освіти у вищих навчальних закладах має бути не лише пояснення, яке запам'ятовується або записується студентом, – це повинна бути і мислительська, активна робота на заняттях та зацікавленість даним матеріалом.

Джерела та література:

1.Абрамович С.Д., Тілло М.С., Чікарькова М.Ю. Культурологія: Навч. посіб. – К.: Кондор, 2007. – С.19.; 2.Зиновьев Д.В. Социокультурная толерантность – ее сущностные характеристики / Д.В. Зиновьев // Парадигма. – 1998. – №1. – С. 50; 3. Фурманова В.П. Межкультурная коммуникация и лингво-культуроведение в теории и практике обучения неродным языкам / В.П. Фурманова. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 1993. – 120с. – С. 38; 4. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології / І. М. Дичківська. – 2-ге видання, доповнене. – К. : Академвидав, 2012. – 352 с.; 5. Ніколаєнко С. М. Якість вищої освіти в Україні: погляд в майбутнє / С. М. Ніколаєнко // Вища школа. – 2006. – №2. – С. 3–22; Відкриття Центру Польської культури у ВНТУ [Електронний ресурс] http://impuls.vntu.edu.ua/index.php? Option=com_content&view=article&id=1979%3A2014-12-15-13-03-31&catid=9%3A2014-02-09-08-50-23&Itemid=1&lang=en

Наталя Буглай

Європейський формат польсько-українських взаємин та стратегічне партнерство наприкінці 1990-х рр.

Польсько-українські взаємини набули виразного євроатлантичного забарвлення із приходом до влади президента А. Кваснєвського, налаштованого будь-якою ціною забезпечити Польщі членство в НАТО та ЄС. «Цивілізаційна місія», що її по відношенню до нашої держави реалізовувала офіційна Варшава, зазнавала відображення у лобюванні українських інтересів на рівні європейського та євроатлантичного співтовариств, міжнародних організацій, у тому числі шляхом використання очільником держави особистих зв'язків та авторитету на рівні глав держав та урядів провідних країн Заходу. Розвиваючись по наростаючій, польсько-українські міждержавні взаємини вже впродовж першого року президентства А. Кваснєвського вийшли на рівень стратегічного партнерства. Курс на практичну реалізацію ідеї українсько-польського тісного партнерства, яке б сприяло створенню ефективної загальноєвропейської системи безпеки, сторони задекларували ще в березні 1994 р., а відправною точкою для відліку нової якості стосунків стало підписання 25 червня 1996 р. Спільної декларації Президента України і Президента Республіки Польща [9].

У ній, підтверджуючи налаштованість на розвиток стратегічного партнерства, держави засвідчили прагнення до «продовження постійного, інтенсивного політичного діалогу», «поглиблення економічного співробітництва» та «обміну досвідом стосовно практичних кроків по інтеграції з ЄС», а також розуміння «взаємно проголошених позицій стосовно розширення НАТО», ін. Відтоді, – переконані Д. Васильєв та Л. Чекаленко, – «концепція стратегічного партнерства між Україною та Польщею знаходить дедалі ширшу підтримку по обидва боки кордону як така, що відповідає головним національним інтересам країн» [3, с. 14]. З тією лише різницею, що для нашої держави Польща де-факто виявилася стратегічним партнером №1 (з-поміж понад двох десятків усіх інших, заявлених такими), тоді як офіційна Варшава сприймала Україну такою лише порівняно з рештою сусідів на

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

східному кордоні. Разом з тим, як свідчить хід подій, заради втілення в життя засад стратегічного партнерства в рази більше кроків назустріч зробила саме Польща. Подібно проєвропейському та проатлантичному напрямкам, партнерство з Україною, на переконання В. Зайончковського, виявилось тим елементом польської зовнішньої політики, який не залежав від політичної кон'юнктури [5, с. 46].

Вихід взаємин між двома державами на рівень стратегічного партнерства, окрім уже зазначеного, був спричинений, по-перше, зближенням Росії з Білоруссю, що загрожувало Польщі формуванням вісі Москва – Мінськ – Київ, по-друге, поглибленням російсько-німецької співпраці, історично ворожої до РП, по-третє, стабілізацією зовнішньополітичних орієнтирів України, характерною зміщенням пріоритетів у бік Заходу. Безперечно, на користь співпраці сторін позначилося набуття нашою державою членства в Раді Європи (1995 р.) та Центральноєвропейській ініціативі (1996 р.), можливе не без клопотання польських дипломатів, а також зміцнення провідних європейських держав у своїй довірі до України та позитивній її оцінці. Лобіювання українських інтересів на Заході «було, з однієї сторони, відповіддю на прагнення Києва в Європу, з іншої, – проявом нового бачення польсько-українських взаємин; їх передбачалося розбудовувати не лише на двосторонній основі, але й по можливості вбудовувати в європейський контекст» [5, с. 45]. Тогочасна позиція української влади значно цьому сприяла. Як відомо, на червневій 1996 р. зустрічі глав держав Центральної Європи, Австрії та Німеччини в Ланьцуті Президент України Л. Кучма зробив заяву про зацікавленість офіційного Києва в співпраці з НАТО та відсутність у нього заперечень щодо розширення її кордонів далі на Схід. 26 червня 1996 р., у ході офіційного візиту до Варшави виступаючи перед Сеймом, президент України підтвердив свою згоду на приєднання Польщі до союзної «парасольки безпеки», щоправда лише за тієї умови, що цей процес буде еволюційним та не ставитиме під питання безпеку сусідніх держав [4, с. 83].

Про набуття польсько-українськими взаєминами виразного європейського контексту, безперечно, свідчило ініціювання Польщею участі українських політиків в різноманітних на найвищому рівні офіційних заходах за участю глав держав та урядів країн Європи. Так, у травні 1997 р. президент Л. Кучма був присутній на нараді очільників Польщі, Литви, Латвії та Естонії, скликаній у Таллінні для обговорення проблеми забезпечення миру та стабільності в регіоні ЦСЄ, поєднання зусиль для розбудови взаємин із НАТО [2, с. 107]. 3 липня 1997 р. у колі президентів Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Литви, Австрії, Німеччини Л. Кучма взяв участь в урочистостях, організованих у Гнезно з нагоди тисячоліття з часу смерті св. Войцеха – патрона Європи, на переконання католицької церкви [5, с. 44]. В грудні 1997 р. у співпраці з румунським колегою Е. Константінеску А. Квасневський та Л. Кучма підписали рамкову угоду про розвиток тристороннього співробітництва [8, с. 41].

За сприяння офіційної Варшави 29 травня 1997 р. було парафоровано, а на липневому 1997 р. саміті Альянсу в Мадриді підписано Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО. Послугуючись ідеями З. Бжезінського щодо доцільності укладення між Україною та НАТО особливої угоди про співпрацю, до того ж підготовленої паралельно й одночасно з Хартією про партнерство між Росією та НАТО, офіційна Варшава чимало зробила для успішної її реалізації. Зацікавлена в стабільності Центрально-Східної Європи та розбудові нової системи колективної безпеки, адміністрація над Віслою, окрім того, сприяла формуванню на Заході позитивного іміджу нашої держави [7, с. 29–30]. В необхідності будувати особливі взаємини з Україною та розглядати її окремо від Росії офіційна Варшава намагалася переконати також керівництво ЄС [10, с. 685]. І те, що в грудні 1996 р. Євроспільнота схвалила План дій щодо України, а в вересні 1997 р. у Києві відбувся перший саміт Україна – ЄС, предметом обговорення на якому стали питання документального забезпечення інтеграції держави в Євросоюз та аспекти економічного співробітництва, безперечно, також стало можливим не без участі польських політиків та дипломатів. Позиціонуючи себе «першоджерелом політичної експертизи щодо Східної Європи», Польська держава намагалася закріпити за собою прерогативу формування «Східного виміру» зовнішньої політики ЄС. Та, з огляду на відсутність підтримки з боку старих членів спільноти, її прагнення виявилось приреченим.

Знаковою для польсько-українського партнерства стала вже згадана Спільна заява «До порозуміння та єднання» [9], схвалена очільниками держав у ході червневого 1997 р.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

візиту до Києва президента А. Кваснєвського. Констатуючи стратегічний характер співпраці Польщі й України, свідомі, разом з тим, негативного впливу на її розвиток складної історичної спадщини, головним чином, антипольських акцій УПА на Волині в 1942–1943 рр. та операції «Вісла», заради спільної вигоди, в тому числі майбутнього в об'єднаній Європі, підписанти заявили про започаткування особистого патронування ідеї порозуміння та єднання [11, с. 58]. Зважаючи на те, що у випадку наших двох держав головні суперечності сучасної сторінки спільної історії зумовлюються не поточними справами, а подіями спільного минулого, і, всупереч гарним заявам та укладеним домовленостям, історичне минуле досі продовжує забарвлювати ментальну пам'ять поляків та українців, періодично спалахуючи в гаслах націоналістів та інших, упереджених по відношенню до стосунків між двома державами, сил, і потрібним є оновлення, напевне, ще не одного покоління, аби проблема цілком вичерпала себе, спроба її врегулювання на найвищому рівні, головним меседжем якої стала формула «вибачаємо та просимо вибачення», промовисто засвідчила усвідомлення кожною зі сторін крайньої важливості співпраці з іншою, їх спільну налаштованість, незалежно від політичної ситуації, на розвиток добросусідських відносин.

Ураховуючи той факт, що негативний стереотип українця у Польщі є значно сильнішим за негативний стереотип поляка в Україні, що підтверджується численними соціологічними дослідженнями [12, с. 16], крайня зацікавленість у ньому польської сторони, позначена обґрунтуванням необхідності відмовитися від історичної ворожості та дефальсифікації спільної історії, перш за все, трагічних сторінок ХХ ст., до того ж не лише на формальному рівні, але й буденному, побутовому, засвідчувала глибоку трансформацію парадигми «української політики» Польщі, налаштованість польської влади на конструктивну співпрацю, позбавлену небезпеки негативних проявів застарілих стереотипів та гірких почуттів [1] та мала на меті, налагодити мости взаєморозуміння та закрити вкрай важкі проблеми, що мали місце у двосторонніх відносинах. Задля реалізації цієї мети ще в ході червневого 1996 р. візиту до Варшави президента Л. Кучми сторони погодили питання про створення Польсько-українського та Українсько-польського форумів – неурядових організацій політиків, інтелектуалів та бізнесменів [6, с. 18]. У 1997 р. значно активізувалася співпраця сторін у рамках Консультаційного комітету президентів України та Польщі, спільними зусиллями започаткованого ще в 1993 р.

Всупереч зусиллям та сподіванням польської сторони, наприкінці 90-х років ХХ ст. Україні так і не вдалося порушити коло, так званої, «багатовекторності» та швидкими просунутись в бік Європи. Чим далі, все більш очевидною ставала неспроможність влади реалізувати заявлені реформи та досягти успіхів на шляху євроатлантичної інтеграції. Посилаючись на неспроможність офіційного Києва забезпечити глибокі внутрішні трансформації, в РП все частіше говорили про лише формальну його відповідність заявленому рівню стратегічного партнерства.

Джерела та література:

1. Бжезінський З. Україна й Польща в контексті європейської інтеграції / З. Бжезінський // Стратегічна панорама. – 1998. – №3–4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/panorama/brzez.htm>; 2. Бурант С. Р. Україна і Польща: до стратегічного партнерства / Стівен Р. Бурант // Політична думка. – 1997. – №3. – С. 99–111; 3. Васильєв Д. Українсько-польські відносини наприкінці ХХ ст. / Дмитро Васильєв, Людмила Чекаленко // Нова політика. – 1998. – №4. – С. 13–17; 4. Виступ Президента України Л. Кучми у Сеймі Республіки Польща (Варшава, 26 червня 1996 р.) // Політика і час. – 1996. – №7. – С. 81–85; 5. Зайончковський В. Восточная Европа в польской дипломатии / Войцех Зайончковський // Pro et Contra. – Т. 3. – №2. – Весна 1998. – С. 39–52; 6. Ісаєвич Я. Українсько-польська наукова і культурна співпраця: сучасний стан / Ярослав Ісаєвич // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття : збірник наукових праць міжнародної конференції. – К. [б. в.], 1999. – С. 18–21; 7. Кучинская М. Новая парадигма польской восточной политики / Марина Кучинская // Pro et Contra. – Т. 3. – №2. – Весна 1998. – С. 18–38; 8. Майорова О.Н. Роль и место современной Польши в Европе (дискусии в польском обществе) / О.Н. Майорова // Славяноведение. – 1999. – №3. – С. 30–44; 9. Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» (21 травня 1997 р., Київ). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_005; 10. Яніна О. Російський чинник в українсько-

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

польських відносинах у контексті нестационарної системи міжнародних відносин / О. Яніна // Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки. – Одеса : Астропринт, 2009. – Т. 14. – Вип. 13. – С. 682–686; 11. Lasoń M. Polityka Polski wobec Europy Środkowo-Wschodniej (1989–1999) / Marcin Lasoń // Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Polski : po 1989 roku / pod redakcją Erharda Cziomera. – Kraków : Oficyna Wydawnicza AFM, 2015. – С. 41–60; 12. Orlof E. Geneza i znaczenie polsko-ukraińskiego pojednania / Ewa Orlof // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє : зб. наук. праць. Ч. 2 ; за заг. ред. Т. І. Зарецької. – К. [б. в.], 2002. – С. 13–20.

Віктор Харченко

Україно-польські відносини на сучасному етапі (2014-2016)

Республіка Польща найбільший та найсильніший сусід України після Російської федерації. Із розривом відносин з РФ саме Польща стає головним партнером України на міжнародній арені. Відносини з республікою мають стратегічне значення. Це зумовлено не лише географічним статусом сусідніх держав, але й спільною історією, тісними культурними та економічними зв'язками.

Вивчення та осмислення відносин між державами є актуальною темою тому, що втрата союзника, як показують події Української революції закінчується фатально. Польща підтримує намагання України відновити територіальну цілісність та визнає Росію агресором, відстоюючи позицію заявлену ще в 1994р. міністром закордонних справ Республіки Б. Геремekom: «Наш інтерес полягає в посиленні незалежності України і Білорусі, інакше Польща стане останньою фортецею, «полем битви» між Сходом і Заходом, що було б для нас не вигідно». Польща виступає основним посередником та лобістом України в Європейських структурах, що є дуже важливим фактором для як найшвидшої інтеграції нашої держави в ці структури. Важливою частиною відносин між двома державами є економічне співробітництво. Отже, детальне вивчення відносин дасть нам змогу вирішити проблеми які виникають під час співробітництва.[3]

Проблематика відносин між державами в основному полягає в тому, що одна та інша сторона грає на історичному минулому. До цього долучається «п'ята колона», яка підтримується Росією. Періодично піднімаються питання перегляду та переосмислення історичних подій, викликаючи незадоволення суспільства, що в результаті перешкоджає діалогу між країнами. Вирішенням даної проблеми може стати вироблення спільної концепції до трактування історії. А в першу чергу смиренність та повага до історії двох народів.

Історіографія з даної теми ще не сформована. Робляться перші кроки в описі та осмисленні подій та явищ перших років після Революції гідності. Для написання даної роботи використовувалися матеріали: періодичних видань, ЗМІ та офіційних відомств.

Діяльність В. Януковича закінчилась не лише не підписанням Асоціації з Євросоюзом, а й похолоданням відносин з Польщею. Початком послужило звернення депутатів ВР до Сейму. 5 липня 2013р. до Сейму республіки Польщі звернулися 148 нардепів України – 118 регіоналів, 23 комуністи та кілька позафракційних – з проханням визнати Волинську трагедію геноцидом польського народу. Цю заяву, оцінену як безпрецедентну. Зрозуміло що українське суспільство не підтримало таку ідею, і як виразився Кравчук регіонали є «зрадниками українського народу». Така акція могла зіграти на руку Росії, але сейм не піддався на такі провокації. 12 липня 2013 р. міністр закордонних справ Польщі Радослав Сікорський, виступаючи перед сеймом, просив не загострювати позицію щодо Волинської трагедії. В результаті сейм не підтримав проект.[2]

Відмова Кабінету Міністрів України на чолі з М. Азаровим і президента В. Януковича від підписання Угоди про асоціацію 21 листопада 2013 р. призвела до різкого напруження суспільно-політичної ситуації в Україні, Євромайдану та Революції гідності. На думку експертів, раптова відмова тепер уже колишньої української влади від європейського шляху наприкінці і жорстокий розгін учасників мирної акції, серед яких були громадяни Польщі, стали шоком і для самих поляків.

Відносини України і Польщі опинилися в найгіршій фазі за багато років. Діалог було зведено до мінімуму. Заплановану на 2 грудня 2013 р. зустріч президентів Б.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Коморовського і В. Януковича скасували ще наприкінці листопада. Глави держав мали відкрити новий пропускний пункт на кордоні, однак 29 листопада захід було раптово понижено до рівня віце-прем'єрів. А вже 2 грудня, за лічені години до відкриття пропускного пункту, стало відомо, що жодних представників українського уряду взагалі не буде. Скасовано було також і Форум підприємців, який мав відбутися цього ж дня за участі віце-прем'єрів України і Польщі.[2]

Новий етап українсько-польських відносин було започатковано у 2014 р. – зі зміною владних структур в Україні та Республіці Польщі. Особливість періоду полягає в складності ситуації в нашій країні, яка після подій Революції гідності змушена була реагувати на нові виклики, фактично опинившись у стані російсько-української війни.[8]

У цей період 16 травня 2014 р. у Києві відбулося VI засідання Ради МЗС України та МЗС Республіки Польща під головуванням глав зовнішньополітичних відомств двох країн. Під час засідання глави зовнішньополітичних відомств підписали План співробітництва між Міністерством закордонних справ України та Міністерством закордонних справ Республіки Польща на 2014-2015 рр.[2]

У Республіці Польщі на 2014 р. також припадають зміни у владних структурах. Польський уряд 22 вересня 2014 р. очолила Ева Копач, замінивши на цій посаді Дональда Туска, обраного в кінці серпня президентом Європейської Ради. Прикметно, що вже в перший день перебування на посаді глави Європейської Ради Дональд Туск, окресливши пріоритети діяльності – захист своїх кордонів і допомога сусідам, які підтримують цінності Європейського Союзу, зупинився й на подіях в Україні. Політик наголосив: «Всі ми хочемо миру і стабілізації там, на Сході, але це не має бути мир ціною України, ціною поступок чи капітуляції перед агресивною політикою».[8]

Знаково, що 28 листопада 2014 р. польський сейм ратифікував Угоду про асоціацію України з ЄС, а 4 грудня Угоду про асоціацію ратифікував Сенат Речі Посполитої. Державний візит Президента України Петра Порошенка до Варшави відбувся 17-18 грудня 2014 р. Українська сторона очікувала від нього підтвердження вже встановленого високого рівня співпраці між Україною та Польщею, а також маркування нової перспективи співробітництва. З польського боку президентський міністр Яромір Соколовський висловив сподівання, аби цей візит «був свідченням стратегічного партнерства, що об'єднує Польщу і Україну, та польської готовності підтримувати прозахідний курс Києва». Ключовими для обговорення під час візиту мали стати питання безпеки, Євросоюзу, реформ, бізнесу, а також співпраці між регіонами та функціонування громадянського суспільства.[2]

Характер двосторонніх відносин змінився у 2015 р. з приходом до влади партії «Право і справедливість». Історична проблематика, в центрі якої постає встановлення історичної правди і справедливості довкола подій на Волині у 1943 році, сьогодні є у топі українсько-польського порядку денного.[1,8]

6 серпня 2015 р. відбулася інавгурація новообраного президента Польщі Анджея Дуди. Новий президент задекларував намір внести глибокі корективи до зовнішньополітичного курсу країни. Зміни у зовнішній політиці Польщі, задекларовані новим президентом А. Дудою, матимуть вплив як на двосторонні українсько-польські відносини, так і на безпекове середовище в регіоні. Загальні принципи пропонованих корективів польської зовнішньої політики, розширення Нормандського формату, гнучкі союзи у Балто-Чорноморському регіоні, розміщення інфраструктури НАТО в Балтії і ЦСЄ – збігаються з національними інтересами України.[4]

Головною подією 2015р. у взаєминах двох держав став візит президента Польщі до Києва. 15 грудня два президента обговорили цілу низку питань. Перш за все, йдеться про допомогу в імплементації реформи децентралізації, адже вона була розроблена, базуючись на польському досвіді. Співрозмовники домовилися опрацювати нові шляхи посилення торговельно-економічної співпраці. Загалом як підмітив П. Порошенко вдалося дійти згоди у всіх питаннях. [5]

Найбільшим викликом для українсько-польських відносин у 2016 р. були суперечки про історію. Утім, як зазначають польські експерти, нема підстав для того, аби говорити, що складне минуле істотно погіршило відносини двох сусідніх держав. Загалом – твердять польські оглядачі – взаємини Києва і Варшава непогані. На їхню думку, це підтверджують укладені цього року польсько-українські угоди про співпрацю, а також постійне зростання кількості українських трудових мігрантів у Польщі.[6]

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

У 2016 р. відбулося кілька спалахів із історичним забарвленням. Перше це постанова Сейму від 22 липня про визнання Волинської трагедії геноцидом. А наступним є два антиукраїнські інциденти в Перемешлі, з української сторони це вандалізм на польському цвинтарі в Биковні, та ще один випадок в Київській обл.. Це вказує на деяку конфронтацію, яка розпалюється почуттями та грає на руку ворога. Українська сторона робила все можливе для залагодження ситуації. Показовим є жест П. Порошенка у Варшаві, який схилив коліно перед пам'ятником жертвам Волинської різни. Натомість польська сторона твердо стоїть на своєму. Відмова прославляти діячів ОУН-УПА за злочини в 1943-1944рр. на Волині. Натомість Польща готова вшановувати Небесну Сотню та загиблих на Донбасі. У Польщі, як і в Україні, політична еліта й експертне середовище добре усвідомлюють, хто стоїть за польсько-українською «війною» з пам'ятниками, але суспільство бачить фото, формує відповідні асоціації і вимагає від політиків негайну реакцію й адекватні відповіді. Однак, саме на поспіх й емоції розраховують виконавці злочинів, а ще більше – їхні замовники – очевидно, що з Москви.[1,7, 10]

До позитивних подій у відносинах України та Польщі можна віднести відкриття швидкого залізничного сполучення між Києвом та Перемишлем. Це момент який реально буде зближувати звичайних поляків та українців. Ще одним позитивом є підписання спільної декларації Президентом України і Президентом Республіки Польщі в Києві 24 серпня 2016 р. В якій декларуються тісні взаємини між двома державами, які ґрунтуються на повазі та стратегічній взаємовигоді. [9]

Отже, розвиток подальшої взаємодії держав – України та Польщі — лежить у площині осмислення набутого досвіду та вироблення перспективної парадигми відносин. Обумовленість зацікавленості сторін викликана історичними зв'язками, територіальною близькістю, спорідненістю культур і мов, стратегічним партнерством тощо.

Зокрема, у контексті «вписування» України у формат загальноєвропейського дому, під час державного візиту П. Порошенка до Республіки Польща 17-18 грудня 2014 р. відзначалося, що народи обох країн мають не тільки спільне минуле, яке не завжди було простим, а й спільне європейське майбутнє. Броніслав Коморовський зауважив, що Польща й надалі буде ділитися своїм євроінтеграційним досвідом і шукатиме нових шляхів для його передачі українським колегам: «Україна має право, а ми – обов'язок допомогти Україні в її захисті та євроінтеграції».

Водночас подальший характер українсько-польських відносин визначатиметься як позицією обох країн, так і еволюцією геополітичних реалій, насамперед у Європі, а також якістю просування України на шляху всебічної поступальної співпраці з ЄС.

Джерела та література:

1. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки на волині і в галичині в 1939-1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна? [Електронний ресурс] / Леонід Зашкільняк – Режим доступу до ресурсу: <http://vuzlib.com/content/view/2641/74/>.
2. Киридон А. Сучасний етап українсько-польських відносин: дискурс взаємодії (2013 – 2014 рр.) [Електронний ресурс] / А. Киридон, С. Троян // UA ForeignAffairsзовнішні справи. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertnadumka/view/article/suchasni-eta-p-ukrajinsko-polskikh-vidnosin-diskurs>
3. Волович О. Українсько-польські відносини: «...без вільної України не буде і вільної Польщі» [Електронний ресурс] / О. Волович // Борисфен Інтел. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://bintel.com.ua/uk/article/pol_vybir/.
4. Тарасенко Н. Перспективи українсько-польських відносин у контексті діяльності новообраного президента Польщі А. Дуди [Електронний ресурс] / Н. Тарасенко // CIA3 НБУВ – Режим доступу до ресурсу: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1226:ukrajinsko-polski-vidnosini&catid=8&Itemid=350.
5. Польща підтримує Україну на шляху європейських реформ – підсумки зустрічі президентів [Електронний ресурс] // Президент України Петро Порошенко Офіційне інтернет-представництво. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.president.gov.ua/news/polsha-pidtrimaye-ukrayinu-na-shlyahu-yevropejskih-reform-pi-36494>.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

6. Зарембо К. Аудит зовнішньої політики. Чи витримає партнерство з Польщею випробування історією [Електронний ресурс] / Катерина Зарембо // Європейська правда. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/11/14/7057244/>.
7. Савицький Ю. Відносини України і Польщі у 2016 році. Турбулентність без відчутної шкоди? [Електронний ресурс] / Юрій Савицький. – 29. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.radiosvoboda.org/a/28204388.html>.
8. Яворська Г. "Зміни у зовнішній політиці Польщі: виклики і можливості для України". Аналітична записка Читати більше - <http://www.niss.gov.ua/articles/1912/> © Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс] / Галина Яворська // Національний інститут стратегічних досліджень. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1912/>.
9. Спільна декларація Президента України та Президента Республіки Польща [Електронний ресурс] // ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ ПЕТРО ПОРОШЕНКО Офіційне інтернет-представництво. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.president.gov.ua/news/spilna-deklaraciya-prezidenta-ukrayini-ta-prezidenta-respubl-37975>.
10. Василенко В. Як запобігти ескалації в україно-польських відносинах [Електронний ресурс] / Володимир Василенко // УКРІНФОРМ. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2079227-zapobigti-eskalacii-v-ukrainskopolskih-vidnosinah.html.

Валерій Кононенко

Освіта польської національної меншини на Поділлі: історія та сучасність

Подільський край історично склався як багатонаціональний регіон. Поряд з українцями тут століттями проживали представники різних національних меншин. Польська громада на теренах краю була однією з найбільших. Майже до середини ХІХ ст. польська освіта була однією з найкращих в регіоні і давала знання не тільки полякам, а й представникам інших національностей. В розвитку освіти поляків на Поділлі були періоди розквіту та занепаду. Вона, в першу чергу, залежала від політики влади, політичного режиму, ідеології, історичного періоду. Окрім того, для поляків цементуючим фактором національної самоідентифікації була релігія, що протягом тривалого періоду була основою для національної освіти. Школи розташовувалися переважно при костелах та монастирях. Кількість шкіл постійно збільшувалася, проте вони охоплювали невелику частину суспільства.

Саме католицькі навчальні заклади були найчисленнішими серед неправославних навчальних закладів в Україні. Особливо активно розгорнули освітню діяльність єзуїти, які крім широкої мережі початкових шкіл засновували вищі навчальні заклади – колегіуми. Перший єзуїтський колегіум був відкритий у Ярославі в 1571 році. На Поділлі один із перших таких навчальних закладів з'явився у Кам'янці-Подільському. Навколо єзуїтських шкіл гуртувалися вчені богослови, які всіма силами захищали католицизм, виступали проти православ'я, а також проти вітчизняних традицій виховання. Більшість дітей української знаті, які навчалися в єзуїтських школах, окатоличувалися й зрікалися рідної мови, культури, звичаїв.

В єзуїтських школах вивчали латинську граматику, грецьку і польську мови, риторику і діалектику. Багато уваги приділялося вивченню схоластичної діалектики, яка базувалася на законах формальної логіки і в ті часи була символом єзуїтської науки. Внаслідок цього польська освіта довгий період мала релігійний характер. Наприклад, у Вінниці протягом тривалого періоду діяльність навчальних закладів була пов'язана з діяльністю католицьких орденів: єзуїтів, домініканців та капуцинів. Саме єзуїти у 1610-1617 рр. на кошти подаровані їм брацлавським старостою Олександром Калиновським будують костел, школу і гуртожиток, що були обнесені кам'яними фортечними стінами з бійницями. До початку ХІХ ст. так звані Вінницькі мури стали центром освіти краю і фінансувалися польськими магнатами [1, с. 108].

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Фактично до XIX ст. польська національна освіта як і освіта інших національних меншин підтримувалась в основному приватними особами. Так, у 1765 році у м. Умані за сприяння Францішека Потоцького було відкрито Василіанський монастир, а в наступному – школу при ньому. Даний навчальний заклад проіснував до 1830 р. спочатку як монастирська школа, потім як уманське повітове василіанське училище [2, с. 117-118]. У 1785 р. великим коронним гетьманом, генерал-поручником військ коронних Вікентієм Потоцьким у м. Немирові було засновано приватний навчальний заклад для «шляхетської молоді», який спочатку мав 10 учнів, а через 10 років нараховував вже біля 200 учнів та 12 викладачів. У 1787 р. цей навчальний заклад відвідав польський король Станіслав Август Понятовський. У 1815 році Софія Потоцька відкрила 4-класне Гайсинсько-Брацлавське повітове училище, у якому вже у 1820 р. навчалось 365 учнів [3, с. 107].

До 1793 р. система освіти поляків відповідала загальній системі освіти Речі Посполитої. Проте після третього поділу Польщі 1795 р. Правобережна Україна увійшла до складу Російської імперії, а на Поділлі, як і на території усіх приєднаних земель, розпочинаються процеси по уніфікації адміністративного, політичного і культурного життя за загальноросійськими канонами.

У період 1793-1797 рр. переважна більшість польських шкіл була зосереджена в релігійних установах [4, с. 40-41]. Середні школи були відновлені у 1797 р. і діяли у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Кременці, Вінниці, Луцьку. В 3-х правобережних губерніях (Київській, Волинській та Подільській) діяло 19 середніх шкіл [4, с. 42]. 1795-1803 рр. були перехідними у системі освіти Російської імперії. В цих умовах польська сторона намагалась зберегти існуючу мережу шкіл, а царська влада намагалась не проводити радикальних змін [5, с. 40]. У цей час на Поділлі існували світські середні школи (Кам'янець-Подільський, Немирів, Махнівка, 2 школи у Вінниці) та католицькі (Бар, Умань). В польських середніх навчальних закладах на Правобережжі у першій чверті XIX століття кількість учнів постійно збільшувалась. Так, у 1803 р. їх було 3793, 1808 р. – 4137, 1816 р. – 4367, 1822 р. біля 4700 [5, с. 45]. Проте, серед цих учнів фактично не було учнів недворянського походження. Наприклад, у 1808 році в базиліанській школі в Барі серед усіх учнів таких було тільки 3 учні, а в 1824 р. на 504 учнів школи Вінниці був тільки 1 нешляхтич.

У 1830-1831 навчальному році на Поділлі існувало 6 міських середніх шкіл, у тому числі 1 гімназія у м. Вінниці. Після 1831 р. влада поступово намагається ліквідувати традиційну польську систему освіти. Зокрема, на Поділлі були ліквідовані школи монахів-базиліанів в Барі, Умані [5, с. 41], а з 1832 р. починається русифікація польських шкіл. Наприклад, у 1831 р. була перетворена на російську школа в Махнівці, а у 1833 р. на місці польської була утворена подільська гімназія в Кам'янці-Подільському. У 1834 р. на базі колишньої школи базиліан була утворена уманська повітова школа. У 1836 р. світська повітова школа у Немирові отримала статус гімназії [5, с. 41]. Процес ліквідації польських шкіл або перетворення їх на російські тривав до початку 60-х рр. XIX століття і остаточно завершився після поразки польського повстання 1861 р.

Після придушення польського повстання 1863 р. для польської національної освіти настали важкі часи. Аж до 1914 р. національні польські навчальні заклади були заборонені і лише з цього року було дозволено відкривати приватні навчальні заклади з будь-якою мовою навчання. Після 1863 р. полякам було встановлено квоту і на вищу освіту – 5 %, а з вищих навчальних закладів поступово звільнили більшість викладачів-поляків, хоча з часом влада дещо послабила тиск і кількість викладачів польської національності почала зростати [6, с. 47].

Викоринити офіційними постановами традиції польського шкільництва на Правобережжі і на Поділлі остаточно у цей час влада не могла. На противагу російському державному шкільництву нелегально створювались приватні пансіони, продовжували діяти таємні школи, в яких переважно навчалися діти польських поміщиків та шляхти. Незареєстровані польські школи утримувались на кошти поміщиків, заможних селян та за рахунок ксьондзів. Наприклад, маємо відомості про існування таких шкіл на Поділлі у Красилові, Кам'янці-Подільському [7, с. 30]. На початку XX століття покарання за таємне навчання поляків було зняте, проте на практиці влада продовжувала ліквідацію польської національної школи.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Саме розвиток системи церковно-парафіяльної освіти у XIX столітті став протиположністю польській освіті, оскільки, коли у населеному пункті, легально діяли навчальні заклади, у нелегальних польських навчалися хіба що поляки-патріоти.

Нові перспективи для розвитку національної освіти відкрились після 1917 р. Розвитку освіти сприяли декрети Української Народної Республіки часів Центральної Ради та Директорії (1917-1920 рр.). 9 січня 1918 року в УНР було прийнято Закон про національно-персональну автономію, що передбачав право народів України на самостійне облаштування свого національного життя через самоуправління, розвиток національної культури та освіти. У даний період польська освіта активно розвивалась. Вона мала не тільки освітню спрямованість, а розглядалась поляками як напрямок політично-національної боротьби.

Таблиця 1. Чисельність польських початкових шкіл у Подільській губернії у 1917-1918 рр. (таблиця подана за даними М. Потапенка) [8].

Повіт	Кількість вищих початкових шкіл	Кількість нижчих початкових шкіл	Чисельність учнів	Чисельність навчальних груп	Чисельність учителів
Балтський	-	14	795	28	18
Брацлавський	-	38	1690	57	44
Вінницький	4	51	3131	127	74
Гайсинський	4	18	758	25	22
Кам'янецький	-	58	3973	117	86
Летичівський	-	55	3110	95	64
Літинський	1	51	2479	85	62
Могилівський	-	36	1999	59	39
Ольгопільський	1	18	1173	41	28
Плоскирівський	2	76	9121	207	156
Урицький	1	68	3763	148	82
Ямпільський	-	52	3840	115	77
Всього	13	533	35832	1104	752

Як стверджує у своєму дослідженні О. Калакура найбільш продуктивно по розвитку польської національної освіти працював департамент освіти на чолі із С. Калиновським, який опікувався початковими та середніми школами, технічною та позашкільною освітою, надавав допомогу приватним школам. За його участю відкривалися нові школи, гімназії, а 718 поляків стали слухачами Київського університетського колегіуму. Загалом у межах УНР на 1918 р. діяло 1265 польських початкових шкіл. Національною школою було охоплено 78 тис. польських дітей, яких навчали понад 2 тис. вчителів [9, с. 128-129].

Проте, під час радянсько-польської війни, коли польські війська тимчасово перебували на території Правобережної України, польська адміністрація у здійсненні своєї політики спираючись на місцевих поляків та сподіваючись відновити Польщу у кордонах на кінець XVIII століття намагалась проводити свою політику і в освіті. Так, польською владою порушувалось питання про реорганізацію Кам'янець-Подільського українського державного університету на польський університет, зберігши натомість там лише викладання української мови та літератури [10, с. 224].

Значні зміни в системі національної освіти та виховання відбулися з проголошенням в Україні радянської влади. Проте радянська влада, на відмінну від української, через національну освіту намагалась збільшити кількість своїх прихильників. Спочатку по всій країні була створена уніфікована розгалужена сітка світських навчальних закладів.

Проголошення XXII з'їздом РКП (б) курсу на «коренізацію» стало початком проведення в СРСР національної реформи, що передбачала залучення кадрів корінних національностей до органів державного управління, створення мережі національних культурних та освітніх закладів.

Становище польської національної школи на Поділлі особливо у перші роки радянської влади було вкрай непевним. Як зазначає у своїй праці Н. Тітова, стосунки між українськими та польськими вчительськими громадами були загостреними. Так, у 1923 р. у Тиврівському повіті члени виконавчого комітету і місцеві педагоги-українці ініціювали

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

закриття усіх польських шкіл. Подібна ситуація прослідковувалася й у Могилівському та Проскурівському повітах [10, с. 226]. Дане питання загострювалось переважно тому, що значна частина як представників влади, так і звичайних людей вважала, що на Поділлі немає поляків, а є лише українці-католики. Наслідком цього стало переведення у тінь національних польських навчальних закладів та поширення системи нелегальних та напівлегальних навчальних закладів.

Спроби розв'язання конфлікту у шкільництві наштовхувалися на протистояння як окремих партійних діячів, так і простих подільських селян. Наприкінці 1924 р. у Вінниці відбулося спільне засідання керівництва Подільського губернського польського бюро, працівників Народного комісаріату освіти і Політбюро ЦК КП(б) У. Розв'язати питання самостійно не вдалося і його перенесли на рівень урядового Харкова. Звершилось все компромісним рішенням – для дітей українців-католиків рекомендувалось викладати польську мову і літературу і лише у виняткових випадках (коли на цьому особливо наполягатиме місцеве населення) відкривати польські навчальні заклади [10, с. 226].

Після проголошення політики коренізації конфліктів на ґрунті шкільництва між українцями і поляками не спостерігалось. На 1 травня 1924 р. в УСРР вже існувало 267 шкіл для польських дітей, а вже у 1926-1927 навчальному році було 354 польських шкіл (з них 20 семирічок) [11, 5, с. 409-410]. У 1930 р. в республіці була вже 381 польська школа [11, с. 409-410].

Загалом у 1925-1926 навчальному році в межах республіки вже функціонувало 1214 російських, 625 німецьких, 457 єврейських, 337 польських, 74 болгарських, 17 чеських, 5 вірменських, 3 асирійських, 1 шведська шкіл [7, с. 132].

У 1926 р. у Подільській губернії діяло 95 польських шкіл, а в 1933 р. – вже 222. Крім того активно розвивалась польська спеціальна освіта. Так, з 1933 р. діяли польський педагогічний технікум у Проскурові, агротехнікум у Полонному, польський відділ при Проскурівському технікумі механізації сільського господарства [12, с. 162].

З 1933-1934 навчального року польська національна освіта починає переживати період занепаду. Національна освіта почала розглядатися як прояв польського націоналізму. На знищення польської освіти були направлені ряд постанов Політбюро ЦК КП(б)У: «Про школи» (1934 р.), «Про польські школи» (1935 р.), «Про польські школи Вінницької області» (1935 р.). Наприклад, відповідно до постанови «Про польські школи» передбачалось реорганізувати 649 польських шкіл в українські або об'єднати з українською мовою навчання. Після реорганізації по Київській та Вінницькій областях залишилось 188 польських та змішаних польсько-українських шкіл. 15 лютого 1935 р. секретаріатом ЦК КП(б)У було прийнято постанову «Про перевірку складу студентів польських педтехнікумів в Києві та Проскурові» [7, с. 148].

Переважна більшість польських шкіл були ліквідовані після припинення існування національних адміністративно-територіальних одиниць у 1938-1939 рр. відповідно до постанови ЦК Політбюро ЦК КП(б) У «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради» від 16 лютого 1938 р. Остаточну систему навчальних закладів з польською мовою навчання в УРСР згорнуто у 1970 – на початку 1980-х рр. Якщо в 1959-1960 навчальному році їх в республіці функціонувало 3, то на 1975 р. – лише одна. Єдиним місцем залучення молоді до національної мови була сім'я та костел [9, с. 364-365].

З проголошенням незалежності України склались сприятливі умови для відродження освіти та культури національних меншин. Допомогало реалізації права на культурну автономію полякам й те, що вони у цей період в основному були представлені на заході України та зуміли зберегти елементи національної ідентифікації. Так, на початок 1990-х рр. майже 71,2 % опитаних поляків вільно володіли рідною мовою, і тільки 1,4 % не знали її взагалі. Рідною мовою однаковою мірою володіли поляки як у сільській місцевості (71,4 %), так і в міській (71%) [13, с. 219-230].

За даними Міністерства освіти та науки України станом на 5 вересня 2002 р. в Україні у 6 загальноосвітніх навчальних закладах польську мову вивчали 1013 учнів. У 2008-2009 навчальному році в республіці функціонувало 5 шкіл з навчанням польською мовою, в яких навчалось 1180 учнів: 4 школи у Львівській області та одна у Хмельницькій [14, с. 212]. Всього в Україні в школах з польською мовою навчання в 2008/2009 навчальному році

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

навчалося 1389 учнів в 74 класах. Як предмет в Україні вивчали польську мову 4627 учнів, факультативно або в гуртках – 3631 учень.

Зростала мережа і польських недільних шкіл. Проте, з 26 недільних шкіл, які були в Україні у 2007 р. на території Поділля не було жодної. Основна маса їх була зосереджена переважно на Західній Україні [9, с. 415]. З початку 2010-х рр. спостерігаємо пробудження інтересу до польської національної освіти, проте, на нашу думку, це пов'язано у першу чергу з бажанням продовжити освіту у Польщі та по можливості працевлаштуватися в ЄС. Проте на початок 2014-2015 навчального року в Україні лише 0,043 % учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів навчалося польською мовою навчання, тоді як російською – 9,1 %, румунською – 0,46 %, угорською – 0,41 %, молдавською – 0,08 % [15, с. 16].

Таким чином, польська національна освіта на Поділлі пройшла періоди свого становлення, розквіту у період політики «коренізації» та поступового занепаду у період утвердження сталінського тоталітарного режиму. Лише з проголошенням незалежності України та припиненням практики «русифікації» склались по справжньому нові умови до відродження національної освіти. Проте її відродженню заважає відносно невелика кількість польського населення в регіоні. Переважна більшість поляків зосереджена на Хмельниччині – 23 тис., тоді як у Вінницькій області за Всеукраїнським переписом 2001 р. проживало лише 3,7 тис. осіб польського населення.

Джерела та література:

1. Тучинський В. Місце Вінницької гімназії в розвитку освіти на Поділлі (1814 – 1847 рр.) / В. Тучинський // Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (до 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця, 2011. – С. 108-110.
2. Кривошея І., Солощенко Т. Освіта поляків Умані (кінець XVIII – XIX ст.) / І. Кривошея, Т. Солощенко // Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (до 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця, 2011. – С. 115-119.
3. Демченко О. Внесок поляків у розвиток освіти на Поділлі в XVIII – XIX ст. / О. Демченко // Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (до 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця, 2011. – С. 107.
4. Zasztowt L. Kresy 1832-1863. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitey. – Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, 1997. – 456 p.
5. Массальський А., Чапська М. Szkolnictwo średnie na Ukrainie prawobrzeżnej w I połowie XIX wieku jako czynnik integrujący społeczność polską i ukraińską / А. Массальський, М. Чапська // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі України. – Розділ І. Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2007. – №7.
6. Люсевич Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.) / Т. Люсевич // Український історичний журнал. – 1997. – №. 2. – С. 43-54.
7. Національні меншини України у XX ст.: політико-правовий аспект. – К.: УПЕІНД, 2000. – 356 с.
8. Потапенко М. Польська національна освіта у Наддніпрянській Україні в добу Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [Електронний ресурс] / М. Потапенко // Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2009_56/Statti/21.html. – Назва з екрана.
9. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.
10. Тітова Н. В. Польське та українське населення Поділля 1920–1930-х років: Проблеми міжнаціонального співіснування / Н. В. Тітова // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 223-229.
11. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і – перша половина 30-х рр. XX ст. / Л. Якубова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 507 с.

12. Войнаровський А. Особливості стану освіти національних груп Поділля в 20-х рр. XX ст. / А. Войнаровський // Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (до 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця, 2011. – С. 161-162.
13. Лазар Я. Дослідження динаміки розселення поляків Прикарпаття як підготовчий етап системного вивчення їхнього культурного життя / Я. Лазар // Соціальні виміри суспільства: збірка наукових робіт молодих науковців. – Київ: Стило, 2001. – Вип.4. – С. 219-230.
14. Лазар Я. Національна політика України в освітній сфері (на прикладі польської меншини Прикарпаття) // Аналітика і влада. – 2010. – №2. – С. 208-216.
15. Інформаційні матеріали до розгляду на колегії Міністерства освіти і науки України питання «Про підсумки розвитку дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та позашкільної освіти у 2014/2015 навчальному році та завдання на 2015/2016 навчальний рік» [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/content/B8/2015/08/14/zbirnyk01.pdf>.

В'ячеслав Ціватий

Здобутки і модель культурної дипломатії Республіки Польща ХХІ ст.: державно-інституціональний аспект (досвід для України)

Публічна та культурна дипломатія є відносно новими формами міжнародних відносин і дієвим засобом формування іміджу держави за кордоном. Саме на початку ХХІ століття вони поповнили інструментарій сучасної дипломатії та стали результативно впроваджуватися на практиці провідними державами світу. На сьогодні, в умовах коли інформація поширюється у світі набагато швидше, ніж будь-коли раніше, реалізація форм і методів дипломатії традиційним шляхом – через секретні угоди між урядами або дії з позиції сили, має все менше сенсу, оскільки вага оцінки міжнародної спільноти є набагато важливішою, ніж переваги, що може отримати держава з класичної або таємної дипломатії. Культурна і публічна дипломатія передбачають, крім іншого, налагодження довготривалих взаємин, що створюють сприятливі умови для державної політики [1].

Зокрема, спортивні досягнення поляків (підготовка та проведення чемпіонату світу з футболу Євро-2012) та впізнаванні у світі імена польських діячів мистецтва і культури є зразками культурної та публічної дипломатії. Завдяки радію, телебаченню та інтернету обмін інформацією відчутно спростився, що дає великі переваги, але й, водночас, вимагає більшої виваженості й ретельності в міждержавних стосунках. Сьогодні не достатньо лише підлаштовувати методи та віднаходити інноваційний інструментарій здійснення дипломатії до сучасних нових викликів і загроз ХХІ століття [2]. Ефективна комунікація із спільнотами інших країн вимагає прийняття нової парадигми публічної дипломатії [3].

Вклад безпосередньої урядової інформації в довготривалі культурні відносини залежить від трьох вимірів або етапів публічної дипломатії, причому важливі всі три виміри. Перший і найбільш обов'язковий вимір – це щоденне спілкування, до якого належить роз'яснення суті рішень у внутрішній і зовнішній політиці. Цей вимір також включає підготовку до боротьби з кризами. У разі наявності вакууму інформації після тієї чи іншої події заповнити його поспішають інші [4].

Другий вимір – це стратегічне спілкування, що розвиває серію простих тем, багато в чому схоже на політичну або рекламну кампанію, тоді як перший вимір виражається у годинах і днях, другий займає тижні, місяці та навіть роки.

Третій вимір публічної дипломатії є розвитком міцних взаємин із ключовими особами впродовж довгих років і навіть десятиріч за допомогою стипендій, програм обміну, навчання, семінарів, конференцій, круглих столів і доступу до каналів засобів інформації. Ці програми розвивають особисте спілкування з підвищеною довірою, яке створюється тісними взаєминами [5].

На відміну від дипломатії традиційної публічна дипломатія не передбачає взаємодії між урядами окремих держав, а лише між урядом однієї країни та громадськістю іншої. Власне в цьому полягає різниця між традиційною дипломатією і публічною, які, однак,

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

повинні існувати пліч-о-пліч, бо інколи уряди бувають більш переконливими у відстоюванні своїх позицій з окремих питань, ніж у формуванні іміджу своєї держави в цілому.

Публічна дипломатія охоплює аспекти міжнародних відносин, які виходять за межі традиційної дипломатії [6]. Вона включає в себе аспекти культурної, інформаційної, освітньої співпраці, спрямованої на досягнення політичних та економічних цілей та формування позитивного іміджу держави за кордоном. Власне завдяки поєднанню цих видів діяльності запускається механізм, який у британському зовнішньополітичному відомстві називається «тематичним програмним менеджментом» [7].

Нові реалії XXI століття поставили нові вимоги до працівників дипломатичної служби Республіки Польща, а також до всіх осіб, які представляють державу за кордоном. Дипломати, перебуваючи тривалий час на території іноземної держави, знають які там панують звичаї, які зміни відбуваються в настроях суспільства та в якому напрямі слід продовжувати діяльність у цій країні, щоб якнайкраще захищати державні інтереси. Отже роль закордонних установ повинна продовжувати розвиватися, у короткостроковій перспективі – до 2020 року, у напрямі заохочення й спрощення взаємних контактів на рівні міжлюдських відносин, а також співпраці з неурядовими організаціями [8].

Соціальні, політичні та економічні зміни, які відбулися в Республіці Польща після 1989 року, показали необхідність створення в рамках МЗС Республіки Польща структурного підрозділу, відповідального за формування образу Польщі у світі. Тоді ж було сформульовано власну позицію, згідно з якою публічна дипломатія – це всі дії держави за кордоном, спрямовані на формування громадської думки в інших країнах. Роль, яку виконувало МЗС Республіки Польща в реалізації цього завдання, включала в себе як координацію діяльності закордонних установ, так і програмно-аналітичне та методично-інформаційне забезпечення цієї діяльності [9].

Враховуючи унікальний історичний досвід Польщі, держава повинна була виробити власну модель культурної та публічної дипломатії, з урахуванням своїх фінансових можливостей. Необхідно було визначити стратегічні, довгострокові пріоритети діяльності в цій галузі на 2012-2017 роки. Другим питанням було визначення балансу між великою кількістю дрібніших проектів і невеликою кількістю потужних заходів, які б привернули до себе увагу засобів масової інформації у 2015-2017 роках [9].

Республіка Польща не може презентувати себе на підставі популярності мови, як це має місце у випадку Великої Британії, Франції, Італії, Іспанії чи Німеччини, куди багато людей приїжджає для того, щоб вивчити мову, одночасно пізнаючи культуру, політику, мистецтво, економіку, людей і формуючи особисте ставлення до країни. Вона мусить привертати до себе увагу по-іншому, адже невдалі іміджеві проекти насправді є гіршими, ніж відсутність пропаганди. Аби виділитися з маси заходів, їх концепція повинна базуватися на цікавих ідеях і неординарному підході. Це може бути, залежно від специфіки конкретної країни або, наприклад, показ мод, мистецький вернісаж або футбольний матч.

Польща розуміє, що позитивний образ держави є цінним активом, який буде приносити дивіденди в майбутньому і допомагатиме в розбудові сучасної держави. І власне тому Республіка Польща вважає культурну і публічну дипломатію одним із найефективніших засобів формування позитивного іміджу своєї держави у світі. Сильною стороною іміджевої політики є багатство і різноманітність польської культури, яка на багатьох напрямках відповідає світовим тенденціям. Загальні принципи популяризації Республіки Польща у світі відповідають напрямам зовнішньої політики і пріоритетам дипломатичної діяльності, які проголошені Міністром закордонних справ до 2020 року [10].

Культурна дипломатія є основним інструментом публічної дипломатії, що сприяє формуванню позитивного іміджу держави у світі. Недаремно в американській дипломатії її називають «новою інтелегентною силою» (англ. smart power) [11].

За останні десятиліття інтерес до сфери культури у світі значно зріс, можливо у відповідь на глобалізаційні та поліцентричні процеси. Новий вимір культури, яка розглядається зараз в якості ринкового продукту, є важливим чинником, що береться до уваги при оцінці привабливості країни для іноземних інвесторів.

Досягнення у сфері культури та творчості сприяють інноваціям в інших галузях економіки, розвитку інформаційних і комунікаційних технологій. Отже інвестиції в культуру є одночасно важливими «прискорювачами» розвитку країни взагалі [12].

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Головною урядовою інституцією, що займається формуванням позитивного іміджу Республіки Польща за кордоном через культуру, є Міністерство закордонних справ.

Головним департаментом Міністерства закордонних справ, який відповідає за іміджеву політику Польщі шляхом культурної дипломатії, є *Департамент публічної та культурної дипломатії*. Виконавцем політичного завдання в галузі культури є Польські інститути, культурні аташати, а також всі інші закордонні установи, де немає окремої посади, відповідальної за популяризацію культури.

До повноважень відповідного Департаменту (у рамках культурної дипломатії) передусім належать: стратегія, планування й координація іміджевої політики Польщі згідно з такими напрямками:

- розробка іміджевої стратегії Польщі через культуру (а також освіту та науку), включаючи визначення адресатів, основних цілей, форм і засобів пропаганди та її політичного обґрунтування;

- формулювання цілей культурної (і наукової) пропаганди для закордонних установ на основі пріоритетів польської зовнішньої політики і специфіки культурних і політичних умов у країнах перебування;

- підготовка іміджевих програм за кордоном на основі національних культурних пропозицій;

- підготовка програм та координація заходів і проектів у галузі культурної пропаганди в окремих країнах та регіонах, і в рамках таких важливих заходів, як постійні ярмарки, фестивалі й інше.

Діяльність Департаменту підпорядкована пріоритетам зовнішньої політики уряду, що реалізується Міністерством. Департамент, як і всі державні структури Польщі, у період з 1989 року до сьогодні зазнавав внутрішніх реформ, змінювались і його назви. У деякій мірі вони ілюстрували еволюцію концепції просування польської культури, а саме:

Роки	Назва департаменту
1992-1996	Департамент культурної та наукової політики
1996-1998	Департамент пропаганди та інформації
1998-2002	Департамент культурно-наукової політики, окремо- Департамент пропаганди
2002-2008	Департамент пропаганди
після 2008 і до тепер. часу	Департамент публічної та культурної дипломатії

Реорганізація Міністерства закордонних справ, яка розпочалась у 2009 році, включає також зміни і розширення сфери завдань, що реалізуються Департаментом публічної та культурної дипломатії, особливо завдань стратегічних, концептуальних і аналітичних. Уперше після майже двох десятиліть термін «культурна дипломатія» відображено в назві Департаменту [13].

Філософія діяльності *Польських інститутів* є частиною головних завдань МЗС. Інститути служать формуванню позитивного іміджу Польщі, але цю основну мету вони реалізують через презентативність культури. Аналіз документів Департаменту, а також інших досліджень з цих питань, свідчить, що приблизно десять років тому змінилась концепція форми функціонування інститутів. Почався повільний відхід від концепції будинків культури, які до тих пір лише доповнювали культурне життя Полонії. Нова формула функціонування польських інститутів полягала в перетворенні їх в осередки популяризації культури та інформації. Модель менеджерського бюро, в якому основним робочим інструментом є знання, а не власна виставкова площа чи глядацька зала, призвела до того, що це були структури невеликі та економічно раціональні. Брак власного простору ефективно мотивував до виходу назовні, щоб вписатися в культурне життя міста і середовища, в якому цей інститут працює.

Особлива роль інститутів полягає у виявленні місцевих культурних реалій і отриманні унікальних знань про ключових операторів з тим, щоб з цього знання могли отримувати

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

користь зацікавлені міністерства (Міністерство культури, Міністерство закордонних справ), національні культурні установи, місцеві органи влади та неурядові організації.

Культурні аташати є істотним елементом інституціонального, організаційного і виконавчого потенціалу в галузі культурної дипломатії. Їхнє завдання в останні роки полягає в проведенні заходів, спрямованих на поширення знань про Польщу.

Дипломатичні установи здійснюють культурну дипломатію через:

- самостійні ініціативи за участю місцевих партнерів;
- співпрацю з місцевими промоутерами культури, які зацікавлені польськими пропозиціями;
- підтримку культурних проектів за участю польських митців та установ.

Польські закордонні установи повинні забезпечувати надання повної інформації про культурне й мистецьке життя, беручи до уваги польські інтереси в регіоні та країні.

Роль польських інститутів є ширшою, оскільки не полягає лише в налагодженні зв'язків між зацікавленими культурними чи науковими установами, або окремими митцями в Польщі та країні перебування, а передбачає, що інститути будуть співорганізаторами (або організаторами) конкретних культурних проектів. Їх головне завдання – поширення польської культури, знань з історії та національної спадщини у світі, а також пропаганда співпраці в галузі культури, освіти, науки та громадського життя. У багатьох випадках Польські інститути виконують також функції відділів у справах культури і науки посольств Республіки Польща.

Пріоритетом діяльності Польських інститутів є налагодження дружніх, тісних контактів з представниками місцевих засобів масової інформації, ефективний вплив на якнайширші місцеві творчі та експертні кола країни перебування, що формують громадську думку. Своєю діяльністю Польські інститути сприяють розширенню кола майбутніх союзників у справі популяризації польських надбань працівників і студентів вузівських відділень полоністики та славістики.

Метою діяльності Польських інститутів – є популяризація польського наукового і культурного життя, презентація найцікавіших і найрізноманітніших подій та явищ, що відбуваються у Польщі. Як правило, штат Польських інститутів складається з шести-восьми осіб: директор та один працівник, відряджений з Польщі, два або три місцевих експерти, що досконало володіють мовою, знають специфіку країни перебування і мають налагоджені контакти в місцевих культурних середовищах, а також два технічних працівники. Цей склад може дещо видозмінюватися, враховуючи особливості країни перебування. У 1998 році існувало 16 інститутів, три роки пізніше – уже 20. На початок 2017 року в структурі МЗС Республіки Польща вже діє 48 інститутів культури і 46 культурних аташатів [14]. На перспективу опрацьовується питання відкриття нових польських інституцій культури у 2018-2020 роках.

2000 рік став початком формування нової якості культурної дипломатії:

- почалася розбудова мережі закордонних установ, підвищилася їх активність та мобільність. Було скликано конференцію культурної дипломатії, де головну увагу було приділено питанням тренінгу та вдосконалення роботи директорів польських інститутів і працівників культурної дипломатії;

- створено Інститут Адама Міцкевича;
- збільшено бюджети закордонних установ та Міністерства на культурно-наукову діяльність;
- затверджено Стратегію, яка регулювала питання пропаганди Польщі – «Рамкова Програма закордонної пропаганди процесу вступу Польщі до ЄС на 2000-2002 роки»;
- з'явилися перші великі мультидисциплінарні проекти (Європаля, Польські сезони);
- опрацьовано систему візуалізації закордонних програм пропаганди Польщі;
- підготовлено серію іміджевих публікацій з єдиною видавничою та комунікативною концепцією;

- створено багатомовні веб-сайти (www.poland.gov.pl, www.pologne.gov.pl, www.polonia.gov.pl, www.polen.gov.pl);

- реалізовано кілька десятків навчальних візитів тощо.

У 2000-2002 роках опрацьовані також важливі документи з питань пропаганди. До них відносяться вже згадана «Рамкова програма закордонної пропаганди процесу вступу Польщі до ЄС на період 2000-2002 років», «Інформація про реформу польської культурної

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

дипломатії», «Закордонна культурна політика Польщі та її пріоритети на 2001-2003 роки», а також «Програма пропаганди Польщі в державах-членах Європейського Союзу в період ратифікації Договору про приєднання». Ці документи містять підхід і стратегію дій, опис інструментарію і конкретних завдань, що стоять перед культурною дипломатією у сфері реалізації пріоритетів польської зовнішньої політики, пов'язаних з іміджевою політикою Польщі взагалі та членства Польщі в ЄС зокрема.

У 2000 році уряд, відповідаючи на рекомендацію Комісії з питань культури і засобів масової інформації Сейму Республіки Польща щодо посилення пропаганди польської культури і науки за кордоном, презентував *дворічну програму реформи публічної дипломатії* [15].

У 2000-2003 роках було також підготовано конкретні вказівки щодо узгодження основних візуальних і методичних сторін пропаганди. Було також здійснено аналіз іміджевих переваг Польщі в порівнянні з іншими державами, і визначено, що культура буде першим іміджевим продуктом і ключовою ланкою, що формує образ Польщі у світі. Зокрема, підкреслювалась суть іміджевих заходів, які повинні в першу чергу базуватись на виявленні потреб держави перебування і включати такі теми, як польська історія, мистецтво і наука, підкреслюючи їх внесок і міцні зв'язки з основними напрямками європейської культури, та широкий спектр сучасних пропозицій з урахуванням участі в міжнародних і місцевих фестивалях. Підкреслювалась також роль польської мови та освіти, визначались основні інструменти і методи діяльності. Адресатами повинні були стати середовища, що формують громадську думку, і представники наукових кіл. З метою координації дій міністерств у справі пропаганди польської культури у 2004 році було створено *Раду з питань пропаганди Польщі*.

Рада формалізувала співпрацю між міністерствами і відомствами, вона є консультивним органом, позиція якого направляється до Ради Міністрів.

Поширення позитивного іміджу Республіки Польща, хоч і в значно меншій мірі, ніж у Західній Європі, поширювалась також і на країни Балтії (у тому числі – у рамках діяльності Ради держав Балтійського моря), південних і східних сусідів, а також Словаччини та Угорщини. Співпраця з останніми мала особливий вимір у рамках Вишеградської групи (з 1991 року), а потім – через створений Групою Вишеградський фонд (з 2000 року), одним із основних цілей і завдань якого була підтримка культурного співробітництва між країнами та їх спільне представництво в третіх країнах [15].

Після вступу Польщі до Європейського Союзу почалась інтенсифікація проектів на Сході, особливо з такими партнерами як Литва, Україна, Білорусь і Росія. Активізація інформаційно-пропагандистської діяльності в Україні пов'язана також із спільною організацією Польщею та Україною чемпіонату Європи з футболу у 2012 році. У 2012-2017 роках продовжують реалізовуватися багатосторонні проекти у Європі. У період 2015-2017 років зміст і організаційна структура культурної дипломатії Республіки Польща була зосереджена на державних і громадських проектах репутаційної політики, позиціонуванні ролі митців і неурядового сектору як рушійної сили інституціональних змін у даній галузі.

Станом на сьогодні можемо констатувати, що у період 2012-2016 років завершився процес інституціонального становлення моделі культурної дипломатії Республіки Польща і з 2017 року впроваджується етап її розвитку й інноваційного удосконалення. Принагідно необхідно зазначити, що однією із важливих складових публічної дипломатії Республіки Польща у 2010-2017 роках є спеціальні програми, які реалізуються за сприяння Міністерства закордонних справ Республіки Польща і спрямовані на формування позитивного іміджу Польщі на міжнародній арені, а саме: програма «Польська допомога», програма «Ближче праці – ближче Польщі», програма співпраці з Полонією та поляками за кордоном.

Аналіз згаданих вище програм свідчить про те, що вони є ефективним інструментом публічної дипломатії Польщі, який дозволяє з переконливою послідовністю забезпечувати виконання поставлених перед нею завдань, спрямованих на утвердження позитивного іміджу держави у світі. Конструктивний діалог польської публічної дипломатії і польського суспільства під час підготовки і проведення Євро-2012 дав очікувані позитивні результати і перспективи подальшої реалізації набутого досвіду публічної та культурної дипломатії Республіки Польща у 2013-2017 роках.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

Збалансоване і взаємодоповнююче використання двох типів зовнішньополітичного впливу – «жорсткої сили» і «м'якої сили» в умовах глобалізованого світу дозволяє досягнути позитивного ефекту. Ключовим елементом «м'якої сили» є послідовне формування позитивного іміджу держави, так звана – іміджева дипломатія.

Імідж, бренд і репутація держави повинні розглядатися в якості інструментів вирішення конкурентних завдань держави на міжнародній арені.

Державам світу, і Україні зокрема, у контексті зазначеного вище, необхідно зосередити свої зусилля на основних факторах успішного впливу «м'якої сили» і на реалізації першочергових завдань «нової публічної дипломатії».

На сьогодні одним із основних іміджевих завдань держави є створення керованого образу як основного елемента «м'якої сили». Для створення дієздатних механізмів інституту публічної та культурної дипломатії та вирішення вказаних вище завдань, Україні необхідно:

1) використання стратегії «відкритості» у публічній та культурній дипломатії з метою більш активної реалізації стратегічних національних інтересів держави;

2) виявлення, аналіз діяльності і залучення найбільш ефективних із тих що є в наявності структур (інституцій) до розробки програм культурної, патріотичної, інформаційної політики і забезпечення ефективних механізмів контролю їх виконання;

3) створення сприятливих умов для розвитку інформаційного бізнесу, вироблення єдиної інформаційної стратегії, ініціювання відкритого діалогу і ефективного інституційного зв'язку з державою;

Перед політичною елітою та експертною спільнотою держав світу на сьогодні стоїть завдання віднайти єдине розуміння оновленого змісту, цілей і можливостей «м'якої сили» публічної дипломатії. На наступному етапі – 2017-2020 рр. – необхідно буде виробити на основі цього загального розуміння комплексну стратегію нової публічної та культурної дипломатії.

Прийшов час удосконалення й побудови нової моделі української дипломатичної служби й нової моделі підготовки та підвищення кваліфікації дипломатів України: ефективної та затребуваної, креативної та шанованої у світі.

Джерела та література:

1. Ціватий В.Г. *Публічна дипломатія: традиції, тренди та виклики* (досвід і пріоритети для України) [Текст] / Вячеслав Ціватий // Зовнішні справи. – 2014. – №6. – С. 32-36;
2. Розумна О.П. «Несмілива» культурна дипломатія / О.П. Розумна // Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К. : НІСД, 2017. – Розділ 8. – Підрозділ 8.2. – С. 241-245.
3. Pigman Geoffrey Allen. *Contemporary Diplomacy*. – Washington, 2010;⁹³ Leonard M., Alakson V. *Going Public. Diplomacy for the Information Society* / M. Leonard, V. Alakson. – London: The Foreign Policy Center, 2000. – P. 11;
5. Най Джозеф С. Нова публічна дипломатія / Джозеф. С. Най // День. – 2010. – №28. – 18 лютого.
6. Смаглій К. Нова доба публічної та культурної дипломатії України / Катерина Смаглій // Агора. – 2016. – Вип. 16. – С. 5-10\$
7. *International Relations*. Edited by Stephen McGlinchey. – Bristol, England, 2017. – Part I: DIPLOMACY. – P. 26-27;
8. Perfect Pitch. An Encore for the Jazz Ambassadors / Pitch Perfect // *The Economist*. – 2009. – 16 of marche;
9. Rozporządzenie Rady Ministrów z 20.07.1993 r. w sprawie zmian organizacyjnych w Ministerstwie Spraw Zagranicznych. – Dz.U., 1993. – Nr 67. – Poz. 327.
10. Odpowiedź Sekretarza Stanu w MSZ - Z upoważnienia Prezesa Rady Ministrów - na Interpelację Nr 917 w sprawie promocji Polski za granicą. – Warszawa, 2008;
11. List Intencyjny Ministrów Kultury i Sztuki oraz Spraw Zagranicznych w sprawie współdziałania na rzecz skoordynowanej promocji kultury polskiej. – Warszawa: MSZ i MKiS, 1999.;
12. Departament Dyplomacji Publicznej i Kulturalnej MSZ // <http://www.msz.gov.pl/pl/ministerstwow> [16.03.2017].
13. Struktura organizacyjna a promocja Polski przez kulturę. – <http://www.kongreskultury.pl/title,pid,557.html> [19.02.2017];
14. Instytuty Polskie // http://www.msz.gov.pl/pl/p/msz_pl/polityka [06.03.17];
15. Departament Promocji: Program Promocji Polski w krajach członkowskich Unii Europejskiej w okresie ratyfikacji Traktatu Akcesyjnego. – Warszawa: MSZ, 2002. 366s.;
16. Wojciechowski J.S., Kieliszewski P.,

* Наприклад, у додатку до нарисів про парафії Ушицького повіту Ю. Сіцинський подає текст дарчого запису (ерекції) 1778 р. церкві с. Патринець, узятий з однієї з книг візит (с. 207 – 208).

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Poprawski M. Promocja kultury polskiej za granicą - Rola i możliwości państwa, stan obecny, perspektywy. - Warszawa: Instytut Adama Mickiewicza, 2008. – S. 23.

Сергій Лапшин, Ірина Зінько

Перспективи вступу України до НАТО: використання досвіду Польщі

Оборонна функція є однією із найважливіших зовнішніх функцій держави, яка полягає у гарантуванні безпеки, територіальної цілісності, суверенітету. Вона реалізується як за умов дієздатності державних структур у військовій, політичній, економічній, інформаційній сферах, так і ефективності співпраці із зовнішніми структурами та організаціями.

В умовах агресії Російської федерації проти України особливо гостро постає питання пошуку дієвого союзника, яким може виступити Північноатлантичний альянс (Далі – НАТО). Зауважимо, що питання вступу України до НАТО є одним із ключових у трансформаційних процесах сучасної української держави – саме тому вони використовуються різними політичними силами особливо гостро у передвиборчий період. До 2004 р. дане питання використовувалося виключно із негативним підтекстом радянської візії значення НАТО у світі. В той же час політична заангажованість, брак об'єктивної інформації, пострадянський стереотип оцінки НАТО як «агресивного військового блоку» значно ускладнювали процес формування неупередженого ставлення громадян до НАТО.

Анексія Криму та військовий конфлікт на сході України, викликані збройною агресією Росії, стали саме тим каталізатором, який призвів до трансформації як економічної так і політичної площин сучасного геополітичного простору української держави. Питання захисту національної цілісності та суверенітету України як у зовнішньому середовищі, так і всередині країни набули світового значення. Дослідження вступу України до НАТО як основи формування оптимальної моделі національної безпеки та стабільного розвитку набуло актуальності з погляду стримування агресії, що виразно проявляється зі сторони Російської Федерації.

Питання перспектив вступу України до НАТО знайшли відображення у дослідженнях О.Соскіна, Л.Даниленко, Г. Перепелиці та інших.

В теперішній час трансформаційні процеси Польщі є взірцем для України. Тому варто врахувати позитиви та недоліки вступу Польщі до НАТО. Зауважимо, що прагнення Польщі здобути членство в НАТО було спричинене, перш за все, негативним історичним досвідом, що був пов'язаний із Другою світовою війною та післявоєнною історією, коли в геополітичному просторі домінував СРСР. Польща розпочала дипломатичну діяльність, яка мала намір здобути членство в НАТО, після припинення діяльності Організації Варшавського договору, в 1991 р., а 12 березня 1999 р. Польща стає членом НАТО¹.

Вступ Польщі до структур НАТО та ЄС - події, здійснення яких безумовно можна вважати як таке, що справило суттєвий вплив як на подальший розвиток самої польської держави, так і обумовило глибокі зміни у системі міжнародних відносин. Офіційна Варшава заявила про себе як про активного учасника Північноатлантичного альянсу та діяльного члена Європейського Союзу, займається реалізацією чисельних програм та ініціатив НАТО і ЄС, підтримує ідею наступного розширення НАТО на Схід, відповідає за здійснення «східної політики» Євросоюзу².

Реформування НАТО і посилення його ролі у вирішенні ряду принципових проблем розвитку Європи перетворили альянс не тільки в ключову ланку в ланцюзі інститутів регіональної безпеки, а й в один з вирішальних чинників становлення системи колективної безпеки на Європейському континенті в цілому. У Європі, беручи участь у вирішенні міжнаціональних конфліктів та забезпеченні режимів нерозповсюдження, НАТО постало як ефективний механізм подолання загроз безпеці. У той же час, перебудова регіональної системи міжнародних відносин, здійснювана в процесі розширення альянсу, розглядається зокрема Російською федерацією як загроза. Подібна неоднозначність у оцінках ролі НАТО в контексті європейської безпеки пояснюється складністю і багатомірністю сучасного етапу еволюції Північноатлантичного блоку³.

На даний час НАТО є надзвичайно потужною політико-військовою організацією, яка об'єднує найбільш розвинуті країни світу і забезпечує кожній із них захист та національну безпеку. Посткомуністичні держави (в т.ч. і Польща), які приєдналися до альянсу, суттєво

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

посилили систему національної безпеки і оптимізували витрати на розвиток військово-оборонного сектору⁴.

НАТО сьогодні перебуває в стадії трансформації в глобальну і універсальну організацію безпеки. В умовах активізації процесів євроінтеграції, коли стратегічний інтерес безпеки для НАТО в Північноатлантичному регіоні і Західній Європі значною мірою є вичерпаним, з появою нових загроз та джерел нестабільності в різних регіонах світу, дедалі більшого значення в діяльності альянсу набувають глобальні інтереси.

Здобувши незалежність, Україна отримала геополітичний спадок як держава у своєрідній щілині між двома світами – євроатлантичним (ЄС, США, Канада) та євразійським (із центром у Російській федерації). Тому її роль у балансуванні між новітніми глобальними загрозами є досить суттєвою. Зважаючи на стратегічну позицію України як моста між Східною та Західною Європою, відносини між НАТО і Україною мають провідне значення для розбудови миру і стабільності в євроатлантичному регіоні. В 1994 р. Україна стала першою країною-членом СНД, яка приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру», у 1997 р. було підписано Хартію про Особливе партнерство між НАТО і Україною. У 2002 р. було затверджено План дій Україна-НАТО, метою якого є чітке визначення стратегічних цілей і пріоритетів України на шляху до цілковитої інтеграції в євроатлантичні структури.

Щорічно укладаються Індивідуальні програми партнерства між Україною і НАТО, проводяться регулярні спільні військові навчання, із 2005 р. започатковано інтенсифікований діалог з НАТО з питань набуття членства.

Б.Парахонський та Г.Яворська відзначають, що перебуваючи поза членством НАТО, Україна не може брати повноцінну участь у формуванні механізмів європейської безпеки і, не маючи власної потужної та ефективної системи безпеки й оборони, фактично перебуває в зоні «вакууму безпеки»⁵. У сучасних умовах зростає небезпека міждержавних збройних конфліктів та їх неконтрольованого розвитку, частішою стає практика односторонніх, нелегітимних під кутом зору міжнародного права, дій, які серйозним чином підривають стабільність. У цих процесах позиція України набуває особливого значення і як окремий акт глобального трансформаційного процесу, і як драма незалежної держави, змушеної виживати та робити свій вибір в умовах «конфліктної трансформації» світу⁶.

В умовах необхідності протистояння «жорстким загрозам» тероризму, гібридної війни, конфліктам НАТО є основою європейської безпеки. Ідеологи НАТО висловлюють думку, що не тільки НАТО, усі держави й міжнародні організації повинні адаптуватися до нових викликів безпеки. Зокрема, заступник Генсекретаря НАТО А.Вершбоу стверджує, що «кожен член альянсу повинен взяти на себе частину колективної відповідальності задля забезпечення миру та безпеки в Україні»³.

Проаналізуємо гео-політичні наслідки вступу Польщі до НАТО. Зокрема, перебування Польщі в Північноатлантичному альянсі зміцнило польські позиції на міжнародній арені в політичному, оборонному та економічному аспектах. Польща використовує свою присутність у НАТО для реалізації цілей, що працюють на польський державний інтерес. Він означає діяльність у 3 сферах: активна участь у прийнятті рішень НАТО відповідно до польської закордонної політики та безпеки, а також до потреби зміцнення НАТО як гаранта ефективної міжнародної оборони; матеріальний, політичний, військовий та інтелектуальний вклад у НАТО, що сприяє реалізації його завдань; пристосування у багатьох площинах усередині країни з метою забезпечення ефективної реалізації зобов'язань НАТО.

Членство Польщі в НАТО означає в першу чергу зміцнення обороноздатності держави. Зміни, які відбулися впродовж останнього часу як у НАТО, так і в структурах польської армії, сприяли розвитку політичних функцій Альянсу, а також перебудові його військового потенціалу. Головною рисою цих реформ було перенесення акцентів із кількості збройних сил на користь мобільності та сучасності військ. Ці зміни були відповідні до визначення загроз та еволюції мілітарних завдань Альянсу, які почали охоплювати також операції, що велися у віддалених частинах світу.

Не варто забувати також про економічний аспект перебування Польщі у НАТО, про безпосередню користь для польської економіки, яку вважають стабільним і передбачуваним ринком, котрий дотримується норм міжнародного права та стандартів у сфері прав людини, демократії та вільної торгівлі. Таким чином, польська держава подає сигнал потенційним інвесторам, заохочуючи їх до довготермінових інвестицій та співпраці².

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

У НАТО ключові позиції займають провідні держави світу, які домінують у глобальних економічних процесах та впливають на вирішення проблем міжнародної безпеки⁵. Окреслюючи провідну роль США, З.Бжезінський відзначає, що «сучасна міжнародна система не зможе запобігати конфліктам, якщо США не захочуть чи не зможуть захистити держави, які вони колись підтримувала через національні інтереси чи з доктринальних міркувань»⁸. Дж.Фрідман вважає, що головний стратегічний інтерес США – не допустити гегемонії Російської федерації, ціль якої запобігти розширенню впливу США до своїх кордонів. Відтак, найважливішою в стратегічному плані для США і НАТО, стала необхідність реагувати на виклик європейській системі безпеки, що виходить від агресивної політики Кремля⁹.

Речниця Державного департаменту США М.Харф заявила: «Двері до НАТО відчинені для України». Уряд США висловив рішучу підтримку проєвропейських сил в Україні, засуджуючи агресію Росії. Зокрема, колишній президент США Б.Обама зазначив: «Байдужість до протиправних дій рівноцінна ігноруванню уроків, які написані на кладовищах цього континенту. Сполучені Штати не можуть дозволити Росії підірвати європейську систему безпеки»¹⁰.

Як свідчить досвід Польщі, вступ України до НАТО остаточно вирішив би геостратегічну дилему в Європі, пов'язану з відновленням геополітичного суперництва, адже відносини України з НАТО мають важливе значення для забезпечення миру та стабільності в євроатлантичному регіоні, враховуючи стратегічну позицію України як «моста між Сходом та Заходом».

Окреслимо переваги вступу України до НАТО: збереження територіальної цілісності держави; захист від будь-якої зовнішньої агресії; «квиток» до Європейського Союзу – НАТО є невід'ємною частиною євроінтеграційного процесу; підвищення обороноздатності України; запровадження західних оборонних стандартів; істотне зниження ризику війни проти України, сепаратизм втратить силові основи для своєї можливої реалізації; імпульс іноземним інвесторам для приходу в Україну; покращення клімату для здійснення підприємницької діяльності в Україні, зокрема з покращенням міжнародного інвестиційного іміджу України; через дотримання процедур та норм, які підтримує НАТО, та через стабілізацію ситуації з зовнішньою безпекою, зміцнюється демократичний режим в Україні.

Водночас є деякі слабкі сторони у разі членства України в НАТО: Україні необхідно буде надавати збройну підтримку союзникам НАТО, якщо на їхню територію буде здійснено напад; ймовірно певне збільшення витрат на оборону в Україні; вартість членського внеску України до бюджету НАТО за попередньою оцінкою перебуватиме в межах 40-50 млн. доларів США на рік.

Водночас, переваг вступу України до НАТО є набагато більше, ніж недоліків. Однак, частина населення нашої держави вважає по іншому. Представимо результати соціологічних досліджень, проведених Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Результати відповіді на питання: Якби наступної неділі відбувався референдум щодо вступу України до НАТО, як би Ви проголосували?¹¹.

За вступ до НАТО	Проти вступу до НАТО	Не голосував би	Важко відповісти
43,3%	31,6%	13,5%	11,6%

Не дивлячись на відсутність абсолютної підтримки громадянами України вступу до НАТО, з боку альянсу є підтримка та розуміння проблем. Помічник заступника Генерального секретаря НАТО з питань оборонних інвестицій Ернест Герольд зазначає, що НАТО розглядає підвищення обороноздатності України важливим фактором безпеки євроатлантичного регіону, альянс продовжую і поглиблює багатоаспектну підтримку реформ українського сектору безпеки і оборони.

Таким чином, в умовах зростання небезпеки повномасштабних воєнних дій з боку Російської федерації питання вступу України до НАТО набуває особливо актуального характеру. Водночас збройна агресія Росії в Україні представляє для НАТО найбільш серйозну загрозу безпеці з часу розпаду СРСР. Дослідження вступу України до НАТО як основи європейської системи захисту стало ключовим фактором політичної перебудови альянсу. Євроатлантичний курс української держави викликав занепокоєння уряду РФ щодо можливості утвердження російської влади над Україною, а також здобуття впливу на міжнародній арені. Вторгнення російських військ в Україну з одночасним порушенням її

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

суверенітету, територіальної цілісності та незалежності уповільнює процес вступу країни до НАТО та створює явну загрозу європейській безпеці, НАТО та сусідам Росії в Євразії. Це стало викликом для міжнародної спільноти до пошуку нових шляхів укріплення єдності стосовно «українського питання» та прагнення до колективного захисту східних кордонів з метою забезпечення безпеки в регіоні. Територіальна анексія є важливим геополітичним розривом, яка показує, що Російська федерація більше не дотримується встановлених всезагальних правил¹². Актуальним сьогодні став вислів К.Непота: «Хочеш миру – готуйся до війни». Тому для України надзвичайно важливим є продовження та поглиблення співпраці із НАТО в рамках діючих проектів та програм, проведення інформування населення щодо позитивних наслідків вступу України до НАТО (з метою схвалення даного рішення у випадку проведення референдуму), реформування військово-промислового комплексу за стандартами НАТО та ін.¹³ Досвід Польщі свідчить, що реалізація вказаних напрямків для України є запорукою припинення військової агресії Російської федерації, відновлення суверенітету та територіальної цілісності, основою трансформаційних процесів.

Джерела та література:

1. Strategia bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 4 stycznia 2000 r. // Zbior dokumentow - 2000. - №1. - Режим доступу: <http://www.zbiordokumentow.pl/2000,nr.1/>; 2. Бживчи Б. 15 років Польщі в НАТО. Режим доступу: <http://www.monitorpress.com/ua/extensions/statti-ua/73-15-rokiv-polshchi-v-nato.html>; 3. Партнерство заради безпеки: досвід країн НАТО та українська перспектива? / За загальною ред. О.Соскіна. – К.: Вид-во «Інститут трансформації суспільства», 2007. – 336 с.; 4. Вступ до НАТО – стратегічний вибір України / За загальною ред. О.Соскіна. – К.: Вид-во «Інститут трансформації суспільства», 2008. – 192 с.; 5. Власюк О. Україна в системі міжнародної безпеки: Монографія /О.Власюк. - Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К.: НІПМБ. – 450 с.; 6. Парахонський Б. Актуальні виклики та загрози регіональній безпеці: висновки для України / за заг. ред. К.Кононенка. – К., 2014. – 42 с.; 7. Єрмолаєв А. Український конфлікт і майбутнє світової та європейської безпеки / А.Єрмолаєв // Нова Україна. – К., 2015. – 30 с.; 8. Бжезінський З. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади/ Пер. з англійської Г. Лелів. – Львів: Літопис, 2012. – 168 с.; 9. Фридман. Дж. Интересы РФ и США в отношении Украины несовместимы друг с другом /Дж. Фридман // Коммерсант.ru, 2014. – Режим доступу: <http://kommersant.ru/doc/2636177>; 10. Харф М. США: двері НАТО відкриті для України /М.Харф. – Режим доступу: http://espresso.tv/news/2014/12/23/ssha_dveri_nato_vidkryti_dlya_ukrayiny; 11. Результати соціологічного дослідження Центру Разумкова: «Зовнішньополітичні орієнтації громадян України». - Режим доступу: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/rezultaty-sotsiologichnoho-doslidzhennia-tsentru-razumkova-zovnishnopolitychni-oriiientatsii-hromadian-ukrainy>; 12. Яременко О. Правові проблеми регулювання інформаційної діяльності у сфері державного управління /О.Яременко // Інформація і право. – 2011. - №3. – С.56-64; 13. Лапшин С., Конотопенко О. Україна та світ в контексті російської агресії /С.Лапшин, Конотопенко О. //Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів: Матеріали другої Всеукраїнської науково-практичної конференції. – м.Одеса, 10 лютого 2017 року. – Одеса, 2017. – С.38-42.

Світлана Денисюк

Особливості трансформації політичної системи в Польщі

Проблеми і підсумки трансформації політичної системи в Польщі продовжують залишатись актуальною темою сучасної політичної науки, враховуючи доволі значний науковий доробок у цьому напрямку і цінність для демократизації всіх сфер в українському суспільстві. Досвід Польщі є корисним для України, з огляду на аналогічні трансформаційні процеси (перехід від тоталітаризму до демократії та ринкової економіки) та прагнення України стати членом Європейського Союзу.

На думку фахівців, Польща входить до групи постсоціалістичних країн, які досягли найбільших успіхів у процесах трансформації політичних систем. Деякі журналісти навіть

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

називають цей феномен «Польським економічним дивом».

Вже сьогодні очевидно, що у багатьох аспектах Польща впоралася з викликами великої трансформації краще за інших постсоціалістичних країн, що потребує детального вивчення і спонукає до певних порівнянь і аналізу.

Відомо, що Польща була єдиною країною в східноєвропейському регіоні, де посткомуністична трансформація була підготовлена об'єднаною опозицією за масової підтримки населення. У цьому сенсі випадок Польщі є унікальним, хоча це можна заперечувати й наводити подібні приклади Угорщини та Чехословаччини 1956 р. та 1968 р. Тоді польська опозиція була не лише інтелектуальним проектом, але й тісно пов'язана із захистом прав робітників, починаючи з другої половини 1970-х рр., а досвід 1956 р. з його можливостями змін через протести був вдаліший за аналогічний досвід Угорщини та Чехословаччини. Короткий період між 1980 та 1981 рр., коли «Солідарність» не була заборонена, а її лідери були на свободі, виявився унікальним для втілення перших ініціатив реформування.

По суті, польська трансформація була втіленням високого рівня національної єдності та відродження, полякам майже вдалося побудувати своє альтернативне суспільство, чого зовсім не було в інших країнах через конsumerистську політику та популізм політичної еліти. Проект такого альтернативного суспільства був досить розвиненим. Проте, коли комуністичній партії довелося зіткнутися із соціально-політичними наслідками зростання цін на товари масового споживання, опозиційна «Солідарність» сприймалася як рівний партнер у процесі переговорів. Роль католицької церкви також була унікальною, оскільки саме вона запропонувала додатковий майданчик для реалізації такого проекту [122, с. 420-422].

На відміну від інших країн Вишеградської групи, польський політичний устрій базується на засадах змішаної республіки. Цей момент чітко простежується в процесі польської трансформації. Інститут жорсткого президентства був створений для зміцнення позиції В. Ярузельського, однак згодом суперництво між Т. Мазовецьким і Л. Валенсою також вело до посилення президента, попри те, що представники середнього класу в «Солідарності» віддавали перевагу парламентській системі.

До того ж, на початку трансформації партійна система Польщі була суттєво подрібненою, але більшість невеликих політичних партій зникла, не отримавши місць на перших виборах. Упродовж 1990-х рр. партійна система залишалася мінливою, але згодом зміцніла, що стало очевидним за результатами виборів 2007 р. та 2011 р. Від 2007 р. внутрішнє політичне життя розгортається навколо двох супротивних правоцентристських партій: Громадянської платформи (ГП – Platforma Obywatelska, PO) та «Право і Справедливість» (ПС – Prawo i Sprawiedliwość, PiS). Радикальні праві партії здобувають дедалі менше підтримки і втрачають місця. На думку деяких експертів, з огляду на вибори 2007 р. можна зробити висновок про суттєві зміни в польському політичному середовищі: поява двополюсної структури свідчить про те, що подрібненість посткомуністичного періоду позаду [108, с. 498].

Загалом ліберально-популістське середовище стало, очевидно, дедалі бажанішим та важливішим, заступаючи стару вісь «Солідарність» – (пост)комуністи попередніх періодів польської історії.

Досвід Польщі щодо трансформації політичної системи, реформування політико-владних відносин демонструє важливість політичної стабільності, наявності консенсусу між головними політичними силами стосовно напрямів реформ та складність реалізації адміністративно-територіальної реформи (вироблення критеріїв поділу на нові адміністративні одиниці, підтримка громадської думки).

Однак навіть поверхневий аналіз «унікального випадку» Польщі показує, що вона досягла спіху у трансформації політичної системи, кращих макроекономічних показників завдяки таким обставинам.

По-перше, найкоротший період трансформаційної рецесії, що тривав всього три роки (з середини 1989 до середини 1992 років). До прикладу, в Україні трансформаційний спад переріс у велику депресію, яка тривала приблизно 10 років. Це було наслідком не стільки доцільною стратегії, обраної на початку трансформації в Польщі (якщо не брати до уваги ідею «шокової терапії»), скільки позитивних ефектів ринкових реформ, проведених ще за часів соціалізму [1; 2].

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

У Польщі останні 15-17 років були однорідним періодом не тільки динаміки розвитку, а й розподілу його результатів та інституційного будівництва [3; 4]. Завдяки цьому зростання тут розпочався раніше, ніж у інших країнах. У розглянутий час можна виділити такі суттєві епізоди.

1. Етап «шоку без терапії» (1989–1993 рр.), коли переважно невдала політика стабілізації, нехтування побудовою інститутів ринкової економіки, форсована лібералізація торгівлі та ігнорування функцій держави, що стимулюють їх зростання, підвищили ціну трансформації значно вище неминучого мінімуму (що зазначалося і в офіційних документах), тоді як результати виявилися істотно нижчими від очікуваних (і цілком досяжних). Дії, які привели до оптимальних результатів при надмірних витратах, знаходилися в явному протиріччі з елементарними законами прагматизму і раціональності. В результаті масштаб трансформаційної рецесії виявився значно більшим, ніж коли уряд проводив би адекватну політику, безробіття набуло масового характеру, виявилось неможливим звести інфляцію до однозначних величин, і структурний дефіцит бюджету почав зростати.

2. Етап реалізації «Стратегії для Польщі» (1994-1997 рр.), коли значно зміцнилися економічні інститути (що дозволило країні в 1994 р. стати асоційованим членом Європейського союзу і в 1996 р. увійти в ОЕСР) і, найголовніше, економіка стала на шлях швидкого зростання завдяки адекватній політиці структурних реформ і розвитку.

3. Етап «переохолодження» економіки (1998-2001 рр.), коли темпи зростання знизилися з 7% в останні квартали реалізації «Стратегії для Польщі» до застійних 0,2% в IV кварталі 2001 р. Такий результат доктринерського підходу до фінансової політики розглядався, перш за все, в якості інструменту придушення інфляції і зниження поточного дефіциту бюджету. Відповідна політика не лише не призвела до очікуваного стабілізаційного ефекту, але і неминуче викликала руйнування реального сектора, перешкоджаючи економічному зростанню і посилюючи проблему безробіття.

4. Етап (2002-2004 рр.), що відрізнявся від попередніх особливостями і динамікою змін у фінансовій системі та в реальному секторі, відзначений поверненням Польщі на шлях швидкого зростання і її вступом до ЄС. Ключову роль тут зіграли два чинники: зусилля з глибинної реорганізації державних фінансів, спрямовані на адаптацію можливостей держави до вимог сучасної ринкової економіки, з одного боку, і вступ до ЄС, – з іншого. Головним політичним документом при цьому стала «Програма відновлення державного фінансового сектора» [5], в якій широкомасштабна реструктуризація державної фінансової системи і процес вступу в ЄС розглядалися в якості інструментів. Основне завдання цієї програми – відновлення швидкого економічного зростання – було виконане. Темпи зростання ВВП швидко піднялися з 0,5% на початку 2002 р. до 6,5% в першій половині 2004 р. Таким чином, успіх польських реформ в 1989-2004 рр. мав низку злетів і падінь.

5. Отже, під час великої системної трансформації, коли лібералізація і підвищення ступеня відкритості економіки проходять одночасно з її інтеграцією в світову систему – інституційне будівництво, тобто встановлення нових правил ринкової гри і політико-правових основ для їх дотримання, має фундаментальне значення. Звичайно, постійне вдосконалення інститутів саме по собі не викликає, принаймні, в короткостроковому плані, удосконалення політики. Вона, на жаль, може при цьому деградувати, оскільки залежить і від інших факторів, таких, як економічна доктрина, політичний режим і професіоналізм (або його відсутність) тих, хто реалізує політику.

По-друге, вагомим чинником трансформації політичної системи в Польщі була її євроінтеграційна стратегія. Однак вирішальними чинниками трансформації у процесі реалізації реформ у Польщі були: час, необхідний для отримання позитивних результатів; темп і характер (структурний, постійний, глибокий, радикальний) змін; оптимальне поєднання політичної волі, знання експертів (ступеня розробки проблеми) та висококваліфікованих кадрів для реалізації реформи; наявність підтримки громадян (проведення освітньо-інформаційної роботи); наявність достатньо впливового координаційного органу, який займається розробкою, прийняттям, реалізацією концепцій реформ, узгодженням діяльності органів виконавчої влади в цій сфері та здійснює постійне спостереження за їх впровадженням тощо.

По-третє, успіхам у здійсненні трансформації політичної системи Польща

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

зобов'язана свідомому і реформаторському ставленню владних інститутів до процесів модернізації. Трансформація планової економіки в ринкову, приватизація власності, законодавче забезпечення і підтримка нових процесів, створення більш привабливого інвестиційного правового поля поряд з іншими чинниками вивели Польщу на авангардні позиції в процесах трансформації.

Водночас реформування ЄС, виклики глобалізації зумовили інтенсифікацію переговорів Польщі щодо запобігання в процесі інтеграції до ЄС можливих негативних наслідків для її господарства. Процесам інтенсифікації і структурованості взаємовідносин Польщі та ЄС сприяють як швидкість, так і ефективність змін, що відбуваються у політичній, економічній і зовнішньополітичній сферах цієї держави.

Отже, ефективність трансформації політичної системи в Польщі була зумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Важливим досвідом для України є те, що у Польщі в цьому процесі була потужна підтримка громадян всіх стратегій уряду, які були обґрунтованими і раціональними. Сьогодні нагальним питанням є підвищення рівня політичної культури і свідомості українців, адже від політичної культури залежить і реалізація євроінтеграційної стратегії, демократизація відносин всіх рівнів в українському суспільстві, ефективність діяльності владних структур.

Подальшого дослідження потребує аналіз механізмів контролю з боку польських громадських організацій стосовно діяльності владних структур, які побудували досить прозору систему своєї роботи і оптимальної звітності. Трансформація політичної системи постсоціалістичної держави є тривалим процесом, але швидкість його перебігу визначається як діями уряду, так і громадян.

Джерела та література:

1. Kolodko G. W. From Shock to Therapy. Political Economy of Postsocialist Transformation. Oxford – New York : Oxford University Press. 2000; 2. Baka W. Economic Ideas of the «Round Table» After Fifteen Years. Lessons for the Future // Transformation, Integration and Globalization Economic Research at the Leon Kozminski Academy of Entrepreneurship and Management. Warsaw. 2004. N 54; 3. Building Institutions for Markets. World Development Report 2002. Washington: World Bank. 2002; 4. Tanzi V., Chu KY, Gupta S. Economic Policy and Equity. Washington: International Monetary Fund. 1999; 5. Public Finance Recovery Program. Warszawa: Rada Ministrów. 2003. June 3.

Олександр Неприцький, Владислав Романець Образ Польщі у проекті «Огляд іноземних ЗМІ» (2015-2017 рр.)

Інформаційний простір України протягом останніх двох десятиліть відзначався домінуванням російських (або українських, але підконтрольних російським фінансово-олігархічним групам) ЗМІ¹. Українські громадяни також отримували безперешкодний доступ до російськомовного контенту в силу відсутності мовного бар'єру. Не дивлячись на неможливість ознайомитися із матеріалами іноземних (у першу чергу західних) ЗМІ, в суспільстві існував підвищений інтерес до інформації із іншомовних джерел, що часто використовувала (і продовжує використовувати) російська пропаганда, публікуючи переклади тенденційно підібраних медіа-матеріалів, а подекуди, і сфабриковані фальшивки (як нашуміла історія про інтерв'ю Барака Обами на каналі CBS)². Для людей, що бажають мати доступ до західної інформації, але не володіють іноземними мовами, публікують переклади матеріалів закордонних ЗМІ на сайтах, на зразок «ІноСМІ», «Інопресса» чи «Інофорум». Ці публікації часто стають джерелом для матеріалів українських ЗМІ, щоб підняти імідж видання, як такого, що працює із міжнародною тематикою. Але, відбір статей для перекладів на зазначених ресурсах тенденційний і відповідає, перш за все, цілям російської зовнішньої політики. У читача складається враження, що він знайомиться з різними точками зору, а насправді – з однією.

В Україні були спроби створити власні ресурси із перекладними матеріалами – «ІноЗМІ» на «Главред» (2008 р.) та «ІноЗМІ» на «Українській Правді» (діє з 2010 р.). Але, по-перше, ці проекти поступалися і поступаються за потужністю російським аналогам, по-друге, на «Главреді» проект швидко закрився, по-третє «Українська правда» значною

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

мірою передруковує, і так україномовні, матеріали «Голосу Америки», «Радіо Свобода» та «Deutsche Welle».

В березні 2015 року Вінницька обласна організація Товариства «Україна-Польща-Німеччина» розпочала на волонтерських засадах проект розміщення стислих україномовних оглядів іноземних ЗМІ³. Із 2017 року проект отримав своє продовження у соціальних мережах «Facebook»⁴ та «ВКонтакте»⁵, щоб збільшити кількість охопленої аудиторії.

Метою проекту було підтримати євроінтеграційні та демократичні прагнення українських громадян, надавши можливість людям, які не володіють іноземними мовами, ознайомитися із матеріалами західних ЗМІ в стислому україномовному перекладі шляхом розміщення україномовних оглядів іноземних медіа (перш за все польських, німецьких, британських та американських) на інтернет-порталі ВОО МГО «Україна-Польща-Німеччина».

Польські ЗМІ були одним із основних джерел матеріалів для проекту, а Польща – однією із ключових тем оглядів. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття Польща, взагалі, стала для українців уособленням Заходу, європейської інтеграції, демократії, економічного розвитку, успіху трансформації і символом подолання комуністичного минулого. З цієї точки зору, польський погляд на світ відіграв важливу роль для громадян України в сприйнятті навколишнього світу та усвідомленні себе в ньому.

Польща і сама прагнула бути присутньою в інформаційному просторі інших держав, у тому числі, України. Республіка Польща реалізовувала цілеспрямовану діяльність щодо формування національного бренду: серед багатьох ініціатив у даній сфері відзначимо, хоча б, перший комплексний проект ініційований в 2004 році – „Marka dla Polski». Відповідно до прийнятих концепцій, Польща повинна створювати власний образ як демократична, сучасна країна, що швидко розвивається, відіграє важливу роль в регіональній політиці, є привабливою для туристів та інвесторів. Проте, матеріали 2015-2017 років, опубліковані у польських ЗМІ, далеко не завжди сприяли формуванню такого іміджу країни.

Станом на 6 квітня 2017 року у рамках проекту «Огляд іноземних ЗМІ» було опубліковано 300 матеріалів. З них, польські медіа були представлені 130-ма оглядами. Польській внутрішній і зовнішній політиці були присвячені 86 публікацій. Решта 44 стосувалися України, Росії, США, Великої Британії, Німеччини та інших країн світу. І ще три огляди про Польщу були зроблені на основі матеріалів взятих з англomовних джерел. Серед польськомовних ЗМІ найбільше представлені «Rzeczpospolita» та «Gazeta Wyborcza», далі йдуть «Niezależna», «Polityka», «Wprost» і «wPolityce». Інші медіа використані епізодично.

Переважає більшість матеріалів проекту (понад 90%) стосувалися суспільно-політичної тематики: економіка, політика, соціальна сфера, міжнародні відносини. Решта (бл. 10%) були присвячені тематиці культури, техніки, способу життя тощо (наприклад, стаття-розслідування Малгожати Немчиньської про актора Броніслава Павліка, ведучого дитячої програми «Ведмедик з віконечка», якому приписують фразу сказану в прямий ефір «А тепер, дорогі діти, поцілуйте Ведмедика в ... [нецензурна лайка – прим. О.Н.], я йду пити горілку»⁶, або стаття про вихід у світ рестайлінгової версії легендарної моделі телефону «Nokia 3310»⁷).

Щодо формування іміджу Польщі, то найбільш важливим є масив публікацій, що дають оцінку діяльності уряду та Президента країни, активності на зовнішньополітичній арені та статті, безпосередньою тематикою яких є вплив діяльності влади на створення і зміни міжнародного образу держави.

В цілому, період перебування при владі партії «Право і Справедливість» оцінювалися дуже критично і неодноразово вказувалося на те, що «ПіС» псує міжнародний імідж країни і нищить ті напрацювання, які були зроблені у напрямку формування польського бренду попередніми урядами. Можемо навести декілька показових прикладів таких матеріалів.

Стаття з газети «Rzeczpospolita», огляд якої подається в проекті носить промовисту назву «Бальцерович: ПіС зробило би тут Україну». І далі в огляді наводиться фраза, що він «жорстко розкритикував програму ПіС («Право і справедливість») та їх кандидата на президентський пост Анджея Дуди. На думку Бальцеровича, реалізація програми ПіС

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

(відкладання приватизації, легковажне ставлення до фінансової стабілізації) привела би польську економіку до того стану, в якому на сьогодні знаходиться економіка України»⁸.

Після виборів Анджея Дуди на пост Президента країни з'явився матеріал із оглядом реакцій німецьких медіа на перемогу кандидата від «ПіС» «Президентські вибори. Німецька преса про перемогу Дуди: Польща стоїть перед рухом в невідомо-куди», який розмістила польська «Gazeta Wyborcza». «Від оголошення результатів президентських виборів не пройшло і 12 годин, а німці вже бояться» – розпочав свій огляд німецької преси Бартош Велінський (Bartosz Wieliński). Провідні німецькі видання – "Die Welt", "Süddeutsche Zeitung", "Frankfurter Allgemeine Zeitung", "Der Spiegel" – швидко відкомментували поразку Броніслава Коморовського і перемогу Анджея Дуди на президентських виборах у Польщі. Німцям не була до вподоби перемога Анджея Дуди. Ліберальний "Süddeutsche Zeitung" наляканий «правим поворотом» назвав Дуду «націонал-консерватором», що для читачів даного видання асоціюється з окресленням «неонацист», і за рівнем популізму порівняв його з Віктором Орбаном. Ліве видання "Frankfurter Rundschau" настільки згустило барви, що поставило питання, чи зможе Дуда, при існуючому політичному розколі суспільства, бути Президентом всіх поляків. Загалом, стиль застережень німецьких медіа був дуже подібний до того, що був 10 років тому, коли на президентських борах переміг Лех Качинський (теж представник партії «Закон і Справедливість»). Тільки Польща 2015-го, зауважив Б. Велінський, стала набагато потужнішою країною, з якою в Євросоюзі доводилося рахуватися набагато більше⁹.

Аналогічні негативні оцінки Заходу були представлені в огляді після парламентських виборів 2015 року і перемоги партії «Право і Справедливість»¹⁰. Згубно для міжнародного іміджу Польщі оцінюють перебування «ПіС» два попередні президенти країни – Лех Валенса (інтерв'ю для видання «Wprost»)¹¹ і Александр Кваснєвський (з газети «Rzeczpospolita»)¹². Різко негативна оцінка представлена на дії польського уряду під час переобрання Дональда Туска на пост Президента Європейської Ради, при чому, навіть заголовок статті, яка відстоює правоту польської офіційної влади і опублікована на порталі niezalezna.pl – «Керівники ЄС злегковажили позицією Польщі. Європа здалася під німецьким диктатом» – завдає удару по міжнародному іміджу країни і ставить її в опозицію до Німеччини та інших країн ЄС¹³.

Ресурс містить ще 170 оглядів іншими (крім польської) мовами, переважно англійською. Лише три з них присвячені Польщі, і два з цих трьох – теж про націоналізм у зв'язку з приходом до влади ПіС. Зокрема, наводиться огляд, де впливовий американський ресурс «Politico» пише про занепокоєння можливістю створення окремого, контрольованого «ПіС» військового крила партії після того, як парламент погодив «створення нового військового підрозділу, що буде діяти на випадок атаки з боку Росії»¹⁴.

Окремою тематикою можемо виділити огляди матеріалів, що стосуються різнопланових україно-польських відносин – політичних, соціальних; взаємин на побутовому рівні, в історичному контексті тощо. Підбір матеріалів для оглядів здійснено таким чином, щоб показати складність цих стосунків, обумовлену історичним минулим, але й довести необхідність добросусідства та перспективність співпраці у майбутньому. Тому спостерігається певний дисонанс між матеріалами, що показують погіршення образу Польщі у Європі, і в той же час збереження позитивного іміджу для української аудиторії. Загалом, засади висвітлення Польщі на сторінках «Огляду міжнародних ЗМІ» може проілюструвати цитата із матеріалу «Чи є шанс на реальні польсько-українські відносини?», де посилаючись на виступ Броніслава Коморовського у Верховній Раді України пишуть, що Президент акцентував увагу «на необхідності створення «єдиної та мирної Європи», не звертаючи увагу на драматичне минуле українського та польського народів»¹⁵.

Отже, на польські медіа та на тематику суспільного, політичного, економічного і культурного життя Польщі припадає значна частка матеріалів сторінки «Огляд іноземних ЗМІ»: 43% всього контенту взято на основі польськомовних ЗМІ та 30% оглядів стосуються польської тематики. В цілому, образ країни вимальовується позитивний (значною мірою за рахунок висвітлення конструктиву і співпраці в україно-польських відносинах). Проте, діяльність правлячої партії «Право і Справедливість» подається як чинник, що шкодить іміджу Польщі на міжнародній арені.

Джерела та література:

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

1. Експерти: Інформаційний простір України здався в полон Росії, а телебачення і радіо стали антидержавними. – 08 травня 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://telekritika.ua/news/2008-05-08/38259> ; 2. Російські ЗМІ вигадали цитату Обама про Україну // Радіо Свобода. – 22.10.2015. <http://www.radiosvoboda.org/a/27321290.html> ; 3. Огляд іноземних ЗМІ // Україна-Польща-Німеччина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrpolgerm.com/foreign_media ; 4. Огляд іноземних ЗМІ // Facebook [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/ogliadmedia/> ; 5. Огляд іноземних ЗМІ // ВКонтекте [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vk.com/id421421957> ; 6. Жорстоко обмануті Ведмедиком. Розслідування найбільшого шахрайства ПНР // Україна-Польща-Німеччина – 21 серпня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrpolgerm.com/foreign_media/35/33 ; 7. Nokia 3310 вже доступна в Європі. Заплатите стільки за повернення спогадів? // Україна-Польща-Німеччина – 8 березня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrpolgerm.com/foreign_media/6/262 ; 8. Бальцерович: ПіС зробило би тут Україну // Україна-Польща-Німеччина – 25 березня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrpolgerm.com/foreign_media/38/5 ; 9. Президентські вибори. Німецька преса про перемогу Дуди: Польща стоїть перед рухом в невідомо-куди // Україна-Польща-Німеччина – 25 травня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrpolgerm.com/foreign_media/37/18 ; 10. Оголошення конфлікту з Євросоюзом // Україна-Польща-Німеччина – 27 жовтня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrpolgerm.com/foreign_media/33/44 ; 11. Валенса для „Die Zeit»: «Голова «ПіС» хоче знищити все, що стоїть на шляху реалізації його плану» // Україна-Польща-Німеччина – 31 березня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrpolgerm.com/foreign_media/2/298 ; 12. «Можна побоюватися, що ПіС хоче вивести Польщу з Європейського Союзу», - каже колишній Президент Польщі Олександр Квасневський // Україна-Польща-Німеччина. – 28 березня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrpolgerm.com/foreign_media/3/290 ; 13. Керівники ЄС злегковажили позицією Польщі. Європа здалася під німецьким диктатом // Україна-Польща-Німеччина. – 10 березня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrpolgerm.com/foreign_media/6/266 ; 14. Політична опозиція занепокоєна новою військовою силою Польщі // Україна-Польща-Німеччина. – 07 березня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrpolgerm.com/foreign_media/7/261 ; 15. Чи є шанс на реальні польсько-українські відносини? // Україна-Польща-Німеччина. – 15 квітня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrpolgerm.com/foreign_media/38/10 .

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Адамський Віктор**, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, м. Хмельницький.
- Андрущак Роман**, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Батирєва Ірина**, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Безуглий Андрій**, кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи та освітньої інноватики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Білан Сергій**, доктор історичних наук, професор кафедри історії і політології, Національний університет біоресурсів та природокористування України, м. Київ.
- Білик Вікторія**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.
- Білобровець Ольга**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир.
- Бойко Євгеній**, координатор всеукраїнського освітнього проекту «Відкрита школа історії», історик-антрополог, м. Вінниця.
- Бороденко Олена**, старший викладач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка, м. Полтава.
- Буглай Наталя**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології, Миколаївський національний університет імені Василя Сухомлинського, м. Миколаїв.
- о. Бузіковський Кшиштоф** – настоятель римо-католицької парафії Св. Йосипа, м. Гнівань.
- Буйських Юлія**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу культурологічних досліджень, Інститут українознавства МОН України, м. Київ.
- Вайщак Яцек**, магістр, докторант Інституту польської культури Варшавського університету, Республіка Польща, м. Варшава.
- Валігура Ірина**, бібліотекар І-ї категорії відділу рідкісних і цінних видань Вінницької ОУНБ імені Климента Тімірязєва, м. Вінниця.
- Венгерська Вікторія**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир.
- Візнюк Вероніка**, провідний науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», Хмельницька область, Летичівський район, смт. Меджибіж.
- Войнаровський Анатолій**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Войціцький Юрій**, голова Християнсько-демократичного союзу поляків Вінниці, м. Вінниця.
- Волошенко Вікторія**, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету, м. Київ.
- Гальчак Ніна Павлівна**, старший викладач Вінницького соціально-економічного інституту Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», м. Вінниця.
- Гальчак Сергій Дмитрович**, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук, м. Вінниця.
- Гладишук Сергій**, аспірант кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

- Гребеньова Валентина**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і культури України Вінницького державного педагогічного університету, м. Вінниця.
- Гречанівська Олена**, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету, м. Вінниця.
- Громакова Наталя**, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології, Університет Державної фіскальної служби України, м. Київ.
- Гуменюк Олена**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії інтернаціоналізації вищої освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, доцент кафедри історії України історико-філософського факультету, м. Київ.
- Гусєв Сергій**, кандидат історичних наук, доцент, перший проректор з науково-педагогічної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Геник Микола**, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних інститутів і процесів, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ.
- Даниленко Віктор**, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заввідділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України, м. Київ.
- Даниленко Олександр**, доктор історичних наук, професор кафедри історії зарубіжної україністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ.
- Денисюк Світлана**, доктор політичних наук, професор, професор кафедри суспільно-політичних наук, директор Інституту соціально-гуманітарних наук Вінницький національний технічний університет, м. Вінниця.
- Діденко Яніна**, учений секретар, Національний історико-культурний заповідник «Чигирин».
- Добржанський Олександр**, доктор історичних наук, професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці.
- Доценко Віктор**, доктор історичних наук, професор кафедри теорії права та держави, Університет Державної фіскальної служби України, Київська область, смт. Гостомель.
- Дубровко Елена**, кандидат исторических наук, доцент кафедры всеобщей истории Гомельского государственного университета имени Франциска Скорины. Республика Беларусь, м. Гомель.
- Жванко Любо́в**, професор кафедри історії і культурології, доктор історичних наук, директор Українсько-польського культурно-освітнього центру, Харківський національний університет міського господарства імені Олексія Бекетова, м. Харків.
- Журба Михайло**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти НПУ імені Михайла Драгоманова, м. Київ.
- Земський Юрій**, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародної інформації та країнознавства Хмельницького національного університету, м. Хмельницький.
- Зінченко Арсен**, доктор історичних наук, професор, провідний науковий працівник Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, м. Київ.
- Зінько Ірина**, кандидат історичних наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Зінько Олена**, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету, м. Вінниця.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

- Зінько Юрій**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, декан факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Зовчак Магдалена**, професор, доктор габілітований, керівник Закладу етнології Польщі та Європи Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету. Республіка Польща, м. Варшава.
- Зомбек Мачей**, професор, доктор габілітований, директор Інституту етнології і культурної антропології, Варшавський університет. Республіка Польща, м. Варшава.
- Зубко Ольга**, кандидат історичних наук, здобувач наукового ступня доктора наук кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Іванова Анастасія**, студентка факультету історії етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Каліщук Оксана**, доктор історичних наук, професор кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.
- Кіцак Володимир**, кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль.
- Ключук Юля**, аспірант кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Коваль Ольга**, студентка історичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса, м. Вінниця.
- Кожухар Олександр**, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії ДВНЗ «Криворізького державного педагогічного університету», м. Кривий Ріг.
- Козинець Ірина**, кандидат історичних наук, Порт Альберні, Канада.
- Коляструк Ольга**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Кононенко Валерій**, кандидат історичних наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Косаківський Віктор**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського м. Вінниця.
- Кравченко Павло**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Кравчук Олександр**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Крамар Юрій**, доктор історичних наук, доцент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.
- Криворучко Олександр**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Криськов Андрій**, доктор історичних наук, професор кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, м. Тернопіль.
- Кузьмінець Наталія**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

- Кукса Надія**, провідний науковий співробітник Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», завідувачка відділу «Суботівський історичний музей».
- Кучеренко Світлана**, громадська організація «Благодійний Фонд імені Івана і Юрія Лип», м. Одеса.
- Кушко Ігор**, магістр історії, викладач історії Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу, м. Вінниця.
- Кушко Мар'яна**, студентка Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Лапшин Сергій**, кандидат історичних наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Латак Казімеж**, ксьондз професор, доктор габілітований, керівник кафедри допоміжних історичних дисциплін та закладу архівістики Інституту історичних наук, Університет Кардинала Стефана Вишинського у Варшаві, Республіка Польща, м. Варшава.
- Леськів Ірина**, провідний науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», смт. Меджибіж, Летичівський район, Хмельницька область.
- Лисенко Віталій** аспірант кафедри історії України та правознавства ДВНЗ «Криворізького державного педагогічного університету», м. Кривий Ріг,
- Лисенко Олена**, молодший науковий співробітник Інститут історії України НАН України, м. Київ.
- Ліпська Алла**, старший науковий співробітник Вінницького обласного краєзнавчого музею, м. Вінниця.
- Лобазя Міхал**, ксьондз професор, кафедра допоміжних історичних дисциплін та архівістики Інституту історичних та суспільних наук, Університет Кардинала Стефана Вишинського у Варшаві, Республіка Польща, м. Варшава.
- Любчак Вікторія**, студентка Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу.
- Мазур Інна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Маринич Василь**, вчитель історії, краєзнавець, м. Хмільник, Вінницька область.
- Мезга Николай**, доктор исторических наук, декан исторического факультета Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. Республика Беларусь, м. Гомель.
- Мельник Наталія**, викладач циклової комісії соціальних дисциплін Вінницького технічного коледжу, м. Вінниця.
- Мельничук Олег**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Михайлюк Марина**, кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України, м. Київ.
- Мруз Лех**, професор, доктор габілітований, Інститут етнології і культурної антропології Варшавського університету, Республіка Польща, м. Варшава.
- Надольська Валентина**, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк.
- Неприцький Олександр**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Ніколаєнко Ольга**, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного автомобільно-дорожнього університету, м. Харків.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

- Ніколіна Інна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Окуньовська Юля**, асистент, завідувач навчальної лабораторії кафедри політології та державного управління Донецького національного університету імені Василя Стуса, м. Вінниця.
- Олійник Микола**, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародної інформації та країнознавства Хмельницького національного університету, м. Хмельницький.
- Остапець Анастасія**, студентка факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Павліченко Олена**, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, м. Харків.
- Парацій Володимир**, завідувач науково-дослідного та культурно-освітнього відділу Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани, Тернопільська область.
- Перерва Володимир**, кандидат історичних наук, доцент кафедри дошкільної, початкової освіти та менеджменту, Київський ВНЗ Київської обласної ради «Академія неперервної освіти».
- Перкун Віталій**, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України, м. Київ.
- Петренко Олександр**, кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Вінницької області, м. Вінниця.
- Пірус Катерина**, керівник фольклорно-етнографічного колективу «Душі криниця», м. Вінниця.
- Пірус Тетяна**, завідувач навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля, м. Вінниця.
- Плахотнюк Ігор**, виконавець проекту Генерального консула Республіки Польща у Вінниці по складанню паспортів давніх польських кладовищ, краєзнавець, учитель історії вищої категорії, кореспондент газети «Слово польське», м. Вінниця.
- Подкур Роман**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, м. Київ.
- Подобєд Олена**, кандидат історичних наук, доцент, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ.
- Поляруш Ніна**, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Рекрут Валерій**, секретар-референт Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук, Почесний краєзнавець України, м. Київ.
- Романець Владислав**, студент ОКР бакалавр Вінницького національного технічного університету, м. Вінниця.
- Романюк Іван**, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Рубан Володимир**, здобувач кафедри історії та культури України ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Рудь Микола**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ.
- Рудь Микола**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ.

У К Р А Ї Н А - П О Л Ї Щ А

- Скрипник Анатолій**, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Хмельницька область, м. Кам'янець-Подільський,
- Слесаренко Ольга**, аспірантка кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти НПУ імені Михайла Драгоманова, м. Київ.
- Стадник Олена**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Степанчук Юрій**, кандидат історичних наук, доцент, докторант Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Вінниця.
- Стрільчук Людмила**, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк.
- Студницька Мар'яна**, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв, м. Львів.
- Сумішевський Анатолій**, краєзнавець, Вінницька обл., смт. Теплик.
- Тучинський Віталій**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Федоришен Олександр**, директор Центру історії Вінниці, м. Вінниця.
- Федоришена Інна**, студентка факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Хоцянівська Ірина Володимирівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Цецик Ярослав**, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності, Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне.
- Ціватий В'ячеслав**, кандидат історичних наук, доцент кафедри дипломатичної та консульської служби, Заслужений працівник освіти України, Перший проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України, м. Київ.
- Черкашина Юлія**, студентка факультету міжнародних відносин Хмельницького національного університету, м. Хмельницький.
- Черняк Василь**, краєзнавець, вчитель історії Білянської середньої загальноосвітньої школи Чернівецького району Вінницької області.
- Чорна Наталія**, доктор історичних наук, професор кафедри філософії та економічної теорії, Вінницький торговельно-економічний університет, м. Вінниця.
- Ширяєва Людмила**, кандидат психологічних наук, професор кафедри психології, декан вечірнього факультету Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова, м. Київ.
- Шпак-Косаківська Наталя**, краєзнавець, народний майстер, м. Вінниця.
- Щеглов Андрій**, майор, ад'юнкт науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.
- Ясинецька Олена**, здобувач Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, головний спеціаліст відділу міжнародного співробітництва Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України, м. Київ.

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

УДК 94(477 : 438)(06)

У45

Україна-Польща: історичне сусідство. Матеріали міжнародної наукової конференції 19-20 травня 2017 р. / Ред. кол. : Ю. А. Зінько, О.А. Мельничук та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан- ЛТД», 2017. – 414 с.

Редакційна колегія:

Ю. Зінько *голова*;
О. Мельничук *співголова*;
А.Войнаровський *упорядник*;
І. Мазур *відповідальний секретар*.

***Рекомендовано до друку Вченою радою
факультету історії, етнології і права ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського
(Протокол №1 від 29 серпня 2017 р.)***

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Факультет історії, етнології і права.

Підписано до друку 29.08.2017 р.
Формат 60х84/18. Папір офсетний. Друк офсетний
Гарнітура Times New Roman Gyr. Ум. др. арк. 15,1
.Тираж 200 примірників.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець та виготовлювач ТОВ «Нілан-ЛТД»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої діяльності до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 4299 від 11.04.2012 р.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 69-67-69, 60-30-00